

MŰVÉSZET ZSIGMOND KIRÁLY KORÁBAN
1387-1437

Ezt a munkát
szerzői és szerkesztői
Zsigmond monográfiájának,
Mályusz Elemérnek
ajánlják

38 —

63, 64.

117

408 Hente-M. című

- 411.

439

Zsigmond császár allegorikus portréja
Mariano di Jacopo (Taccola), De Ingeniis III.
Firenze, Biblioteca Nazionale Ms Pal. 766. f. 1v

40478

MŰVÉSZET ZSIGMOND KIRÁLY KORÁBAN
1387-1437

I. TANULMÁNYOK

MTAK 0 00002 75275 4

Budapest, 1987

658290

Budapesti Történeti Múzeum, 1987. május 29 – november

A címlapon: Zsigmond a Nap csillagképének megszemélyesítőjeként
színezett tollrajz, 1440 körül

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 3062. f. 145v

Művészeti
Tudományi Kutatóközpont
Széchenyi

A kötetet szerkesztette: Beke László
Marosi Ernő
Wehli Tünde

Technikai munkatársak: Horváthné Ács Katalin
Tóthné Mészáros Livia

Fotók: Bertalan Vilmos
Makky György

Rajzok: Váliné Pogány Jolán
Kiss Mariann

ISBN 963 7381 27 9 összkiadás
963 7381 31 7 I. kötet

F.k.MTA Művészettörténeti Kutató Csoport
Igazgató: Aradi Nóra

8816712 MTA Sokszorosító, Budapest, F. v. dr. Hécsey Lászlóné

8482 87

A kötet szerzői

Katarína Biathová (Bratislava)

Juan Alberto Cabello

Czeglédy Ilona

Engel Pál

Feld István

Andrej Fiala (Bratislava)

Elisabeth von Gleichenstein (Konstanz)

Kerny Terézia

Maria Kodoňová (Bratislava)

Koppány Tibor

Kovács Éva

Kozák Károly

Kubinyi András

Lővei Pál

Marosi Ernő

Nagy Emese

Pajorin Klára

Gerhard Schmidt (Wien)

Székely György

Vladimir Úradníček (Bratislava)

Valter Ilona

Veszprémi László

Végh János

Lektorálta: Fügedi Erik

Zsigmond császár profilképe
Mariano di Jacopo (Taccola), De Ingeniis III.
Firenze, Biblioteca Nazionale Ms Pal. 766. Pergamentborító

TARTALOM

ELŐSZÓ (Marosi Ernő)	11
----------------------------	----

A TANULMÁNYOKBAN ÉS A KATALÓGUSBAN ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEK

Folyóiratok	15
Források és irodalom	16

<i>Szekely György</i> : LUXEMBURGI ZSIGMOND, EGY KÖZÉP-EURÓPAI URALKODÓ	29
--	----

<i>Engel Pál</i> : AZ UTAZÓ KIRÁLY: ZSIGMOND ITINERÁRIUMA	70
---	----

AZ URALKODÓ ÉS UDVARA

<i>Végh János</i> : Zsigmond király képzőművészeti ábrázolásairól	93
<i>Engel Pál</i> : Zsigmond bárói	114
<i>Elisabeth von Gleichenstein</i> : Ulrich Richental beszámolója a konstanzi zsinat- ról a ránk maradt kéziratokban	130
<i>Kovács Éva</i> : A Luxemburgi-uralkodók rendjei	135
<i>Lővei Pál</i> : A Sárkányrend fennmaradt emlékei	148

UDVARI KULTÚRA

<i>Gerhard Schmidt</i> : Zsigmond császár és a könyvfestészet	181
<i>Pajorin Klára</i> : A magyar humanizmus Zsigmond-kori alapjai	193
<i>Veszprémy László</i> : Illusztrált technikai és haditechnikai kéziratok Zsigmond korában	212
<i>Kovács Éva</i> : Viselet Zsigmond korában	226

ZSIGMOND ORSZÁGAINAK KULTÚRÁJA

<i>Kubinyi András</i> : Zsigmond király és a városok	235
<i>Andrej Fiala</i> : A pozsonyi (Bratislava) vár	246
<i>Andrej Fiala</i> : A pozsonyi (Bratislava) régi városháza	261
<i>Valter Ilona</i> : Pásztó, egy Zsigmond-kori mezőváros	271
<i>Juan Alberto Cabello</i> : A tati Szent Mihály-templom építéstörténete	283
<i>Kozák Károly</i> : Eger Zsigmond korában (1385–1437)	297
<i>Katarina Biathová – Vladimír Úradníček</i> : A Zólyom megyei Pónik (Poniky) r.k. templomának feltárása	301
<i>Maria Kodoňová</i> : A beckői (Beckov) uradalom művelődéstörténeti jelentősége a késő gótika korában	312
<i>Feld István – Koppány Tibor</i> : Az ozorai vár	332
<i>Czeplédy Ilona</i> : Siklós a Zsigmond-korban	347

KUTATÁSOK

<i>Kerny Terézia</i> : Szent László-kultusz a Zsigmond-korban	353
<i>Nagy Emese</i> : A Zsigmond-kor a magyar régészetben	364
<i>Marosi Ernő</i> : A Zsigmond-kor a magyar művészettörténetírásban	380

FÜGGELÉK

<i>Engel Pál</i> : Zsigmond bárói; rövid életrajzok	405
ALSÁNI Bálint bíboros és családja	405
BERZEVICI Péter tárnokmester és fia, György püspök	408
CILLEI Hermann bán	410
Eberhard főkancellár és az ALBENiek	412
GARAI (II.) Miklós nádor	416
Hervója spalatói herceg	420
JOLSVAI Leusták nádor és fia, György	422
A KANIZSAI testvérek	424
A LACKFIAK	427
Lazarevics István szerb despota	430
Ozorai Pipo temesi ispán	432
A PÁLÓCI testvérek	434
A PERÉNYIEK	437
A ROZGONYIak	440
Stiborici (I) Stibor vajda és fia, (II.) Stibor	444
TALLÓCI Matkó bán és testvérei	448
Tati Lőrinc pohárnokmester	451

ZUSAMMENFASSUNG am Ende vom Bd. 2

KÉPEK

A lapszálon lévő, betűjelet is tartalmazó számok a katalóguskötet sorszámaira utalnak.

A zárójeles lapszáli (számok) e kötet képrészére vonatkoznak.

ELŐSZÓ

Harmadizben vállalkozik arra a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportja, hogy egy-egy kiállítás kapcsán, katalógus formájában tekintse át a magyarországi középkori művészet történetének egy-egy korszakával kapcsolatos ismereteket. A három korszak időrendben követi egymást. 1978-ban, Székesfehérvárott az *Árpád-kori kőfaragványok*, 1982-ben ugyanott a *Művészet I. Lajos király korában 1342–1382* volt a kiállítás témája, most a Budapesti Történeti Múzeum kiállítása kapcsán Zsigmond király éppen ötven évet kitevő magyarországi uralmának művészeti emlékéanyagát mutathatjuk be. A három kiállítás mintegy triptichont alkot, hasonlót a 15. század szárnyasoltáraihoz: középrészében szobrokkal, melyeket a középkori szobrászat történetének szigorúbban szakmai szempontjai szerint mutatott be az 1978-as katalógus; szárnyain részletezőbb, képszerű ábrázolásokkal, amilyenekre 1982-ben is évforduló kínált alkalmat, s most is *Luxemburgi Zsigmond trónralépésének 600., illetve halálának 550. évfordulója* adja a külső indítékot vállalkozásunkhoz. E képekben, melyeket egy-egy, már országlásának hosszú ideje által is meghatározó személyiségnek tekinthető uralkodó neve jelez, a szigorúan vett művészet-történeti eredmények bemutatásán túl a témául választott korszakok művelődésének, életének, történelmi összefüggéseinek áttekintésére is törekszünk; azoknak a tényezőknak a bemutatására, amelyeknek ismerete megérteti a műalkotások létrejöttét, s egyben megkönnyíti megközelítésüket.

Ezúttal az uralkodó személyiségének, a kor társadalmának és művelődési viszonyainak bemutatása a szokottnál terjedelmesebb helyet foglal el. „Zsigmond, a király, a császár” uralkodásának java részében nemcsak Magyarország történelmében játszott fontos szerepet, hanem Közép-Európa politikájában is. Már portréi, utazásainak, a vele kapcsolatba került személyiségeknek emlékei is nemzetközi méretű áttekintést igényelnek, az általa foglalkoztatott s a korában Magyarországra eljutó mesterek kapcsolatai egész Közép-Európát behálózzák. Székhelyei, országainak városai, melyek a megrendelésére készült műveket befogadták, s melyek korának kulturális centrumai voltak, ma több államban találhatók. Megismerésükhöz, feltárásukhoz nemzetközi összefogás szükséges. Egy részük helyhez kötött, elmozdíthatatlan műalkotás: épület, falkép, síremlék; más részüket, festményeket, ötvöstartyakat, illuminált kéziratokat érzékeny anyaguk, ritkaságuk vagy nagy eszmei értékük miatt nem lehet kiállításunkon szerepeltetni. Az összkép teljessége érdekében ezeket és összefüggéseiket éppúgy tanulmányok mutatják be, amint kommentárok fejtik ki

azokat az összefüggéseket is, melyeket érdemes szem előtt tartani a műalkotások szemlélése közben. Az olvasó a Zsigmond személyiségére, a magyar arisztokráciára, az udvari kultúrára, a könyvkultúrára és könyvművészetre vonatkozó, továbbá a Zsigmond-kori műveltség legfontosabb, hazai és külföldi kutatások eredményeként megismert centrumairól szóló közleményeket talál e kötetben. (E tekintetben kötetünket különösen gazdagítják szlovák kutatók beszámolóí.) Megkíséreltük továbbá felvázolni fő vonásaiban azt az általános képet is, amely Zsigmond koráról a mai régészeti és művészettörténeti kutatások alapján nyerhető.

Mindez két kötet kiadását tette szükségessé: az egyik, a jelen tanulmánykötet, kísérő, a kiállítás tárgyait értelmező olvasmány; a másik a kiállított tárgyakat ismerető, összefüggéseiket feltáró katalógus.

Kiállításunk tárgyaiból és az azokhoz a katalógusban vagy a tanulmányokban főzött kommentárokból nem nyerhető egységes, kerek kép. Ilyennek megalkotása nem is lehetett célunk. Zsigmond magyarországi uralkodásának nagyszabású ábrázolása, amelyet a közelmúltban, 1984-ben *Mályusz Elemér* jelentetett meg, felülmúlhatatlanul pótolja ezt a hiányt a magyar történelem vonatkozásában, az új közép-európai összkép megalkotásának lehetőségétől pedig minden vonatkozásban meglehetősen messze állunk. Csak egyes pontokon, villanásszerűen tűnhetnek elő ennek a képnek részletei a kiállításon és a tanulmányokban. Minél többször villannak elő ezek a részletek, s minél többet adnak vissza az egészből, annál közelebb jutottak a kiállítás rendezői és katalógusának szerkesztői célkitűzésükhöz.

Nagy segítségünkre voltak ennek a célkitűzésnek megvalósításában a tanulmányokat és a katalógus műtárgy-ismertetéseit író szerzők, s felvilágosításaikkal, javaslataikkal az őket feltáró, őrző múzeumi szakemberek. Így vállalkozásunk nemzetközi jellege nemcsak a szerzők névsorából derül ki: annál lényegesen tágabb együttműködés eredménye.

Nem tartjuk hibának, hanem éppen előnynek azt a helyzetünkből is következő vonást, hogy a kiállítás és a katalógus anyaga nagy mértékben támaszkodik a hazai emlékanyagra. Ez részben kötelezettségünk is volt, hiszen a kiállítás Zsigmond egykori székhelyén, vagy legalábbis e székhely maradványaival egy tető alatt, a budai várban kerül sorra. Ezért koncentrálnunk erősebben a budai építészeti maradványok értelmezésére, a budai szoborleletek művészeti előfeltételeinek és rokonságának felderítésére, általában annak a képnek a felvázolására, amelynek elemeit a kor Budáján is elképzelhetjük. Természetes, hogy elsősorban e célkitűzések megvalósításához kértük külföldi múzeumok és gyűjtemények segítségét is. A kölcsönzők lekötendő szívesége nélkül mind a magyarországi műalkotások megítélése, mind a Zsigmond-kori magyarországi művelődés összképe halványabb és kevésbé meggyőző lehetne.

Természetes az az igényünk, hogy szeretnénk, ha csak rövid időre és meglehetősen hipotetikus formában is, érzékletesen megjeleníteni annak a budai környezetnek a képét, amellyel Zsigmond követeknek és fejedelmi látogatóknak dicsekedett, amelyet a kortársak dicsértek, s ahová Zsigmond egyszer a baseli zsinat áttelepítését is tervezte. Nem titkolhatjuk azt a reményünket sem, hátha a kiállítás lehetővé teszi a magyarországi művészet olyan sajátosságainak megismerését is, amelyek talán a Zsigmond-kor itteni kulturális specifikumainak bizonyulnak.

A kiállítási katalógusok jóval előbb készülnek, mint ahogyan a kiállítások meg-

valósulnak, szerkesztődik, íróik gyakran olyan gondolati kísérletekre kényszerülnek, amelyeknek eredményét izgatottan várják a megnyitás perceiben. Amikor az előkészítők kellemes perceket kívánnak maguknak munkájuk végén, ez a kívánságuk egybeesik azzal a másik kívánsággal, hogy a látogatónak is teljen a lehető legnagyobb öröme a kiállításban és a katalógus használatában.

Marosi Ernő

A TANULMÁNYOKBAN ÉS A KATALÓGUSBAN ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEK

FOLYÓIRATOK

AcAr	- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AcT	Acta Technica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉ	- Archaeológiai Értesítő
AH	Ars Hungarica. Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei
AHA	Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AK	Archeológiai Közlemények
Annuario	— Annuario. Studi e Documenti Italo-Ungheresi della R. Academia dell'Ungheria di Roma
BpR	Budapest Régiségei
EKEvk	— A budapesti Egyetemi Könyvtár Évkönyve
ÉÉT	Építés — Építészettudomány
EPhK	Egyetemes Philológiai Közöny
FA	- Folia Archaeologica
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
LK	Levéltári Közlemények
MÉ	- Művészettörténeti Értesítő
MKSz	Magyar Könyvszemle
MM	- Magyar Művészet
MMe	Magyarország Műemlékei (szerk. Forster Gyula)
MMÉEK	A Magyar Mérnök- és építész-Egylet Közönye
MMMÉ	A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve
MMv	Magyar Műemlékvédelem
MTT	- Magyar Történelmi Tár
Mv	Műemlékvédelem
ÖZKD	Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege
PaM	Památky a Muzeá
RégTÉ	- Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve
RRHA	Revue Roumaine d'Histoire de l'Art

SSz
Sz
Szépm
SzME

T
TBpM
Techn
TSz
TT
U
VČ

Soproni Szemle
Századok
Szépművészet
Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évköny-
vei
Turul
Tanulmányok Budapest Múltjából
Technika
— Történelmi Szemle
— Történelmi Tár
Umění
Vlastivedný Časopis

FORRÁSOK ES IRODALOM

- ADE* Anjoukori diplomáciai emlékek. (Szerk. Wenzel G.) I–III. Bp. 1874–1876.
- Aldásy 1904, 1923* *Áldásy A.*: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei. I. Bp. 1904, II. Bp. 1923.
- Apponyi* A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei. I. 1241–1526. Bp. 1906.
- Arion 1974* *Arion, G.*: Sculptura gotică din Transilvania. Cluj 1974.
- Aschbach* *Aschbach, J. von*: Geschichte Kaiser Sigismund's. Hamburg 1838–1845.
- AUO* Árpádkori új okmánytár. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest 1860 – Bp. 1874.
- Bakoš 1972–74* *Bakoš, J.*: Stav badania o začiatkoch tabul'ového maliarstva na Slovensku. Ars 1972–1974.
- Balogh 1928* *Balogh J.*: Adatok Milano és Magyarország kulturális kapcsolatainak történetéhez. A Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti Gyűjteményének dolgozatai 8. Bp. 1928.
- Balogh 1934* *Balogh J.*: Márton és György kolozsvári szobrászok. Kolozsvár 1934.
- Balogh 1943* *Balogh J.*: Az erdélyi renaissance. I. (1460–1541). Kolozsvár 1943.
- Balogh 1953* *Balogh J.*: A budai királyi várpalota rekonstruálása a történeti források alapján. MÉ I (1952) 29–40.
- Balogh 1957, 1959* *Balogh, J.*: L'origine du style des sculptures en bois de la Hongrie médiévale. I. AHA IV (1957) 231–253; II. AHA VI (1959) 21–31.

- Balogh* 1966 *Balogh J.*: A művészet Mátyás király udvarában. Bp. 1966.
- Balogh* 1975 *Balogh, J.*: Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Matthias Corvinus und die Kunst. Graz 1975.
- Balogh* 1985 *Balogh J.*: Mátyás király és a művészet. Bp. 1985.
- Barfi* 1942 *Barfi, F.*: Ricordi ungheresi in Italia. Annuario 1941–1942.
- Baranyai* 1926 *Baranyai B.*: Zsigmond király ún. Sárkány-rendje. Sz LIX–LX (1925–26).
- Berkovits* 1965 *Berkovits I.*: Magyar kódexek a XI–XVI. században. Bp. 1965.
- Boskovits–Mojzer–Mucsi* 1964 *Boskovits M.–Mojzer M.–Mucsi A.*: Az esztergomi Keresztény Múzeum Képtára. Bp. 1964.
- Böhmen* 1969 *Gotik in Böhmen. Geschichte, Gesellschaftsgeschichte, Architektur, Plastik und Malerei* (Hrsg. von K.M. Swoboda). München 1969.
- Bp. tört.* 1973 *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Budapest története, II.* (Szerk. Gerevich L. és Kosáry D.) Bp. 1973.
- Bunyitay* *Bunyitay V.*: A váradi püspökség története. I–III. Nagyvárád 1883–1884.
- Bureš* 1968 *Bureš, J.*: On the Beginning of Late Gothic Architecture in Slovakia. Ars II (1968) 83. skk.
- Burzenland* 1898 *Das sächsische Burzenland. Zur Honterusfeier herausgegeben über Beschluss der Kronstädter evang. Bezirkskirchenversammlung.* I–II. Kronstadt 1898.
- Burzenland* 1928–1929 *Das Burzenland.* (Szerk. Jekelius, E.) Kronstadt 1928–1929.
- CD* *Fejér, G.*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. 1–42. Buda 1829–1844.
- Clasen* 1974 *Clasen, K. H.*: Der Meister der Schönen Madonnen. Berlin – New York 1974.
- CNH II.* *Réthy, L.*: Corpus Nummorum Hungariae. II. Bp. 1907.
- Cod. dipl. Morav.* *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae.* 11–15. Brünn 1885–1903.
- Czagány* 1959 *Czagány I.*: A középkori grafikus stílus emlékei a budai várnegyed területén. BpR XIX (1959) 35–56.
- Czagány* 1963 *Czagány I.*: A budavári gótika építészeti tipológiája. I. BpR XX (1963) 85–106.
- Czagány* 1964 *Czagány I.*: A középkori körtetagos profiltípus emlékei a budai vár területén. BpR XXI (1964) 267–285.
- Csáky* *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1–2.* Bp. 1919.

- Csánki* 1890–1894, 1913 *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp. 1890; II–III. Bp. 1894; IV. Bp. 1913.
- Csánky* 1938 *Csánky M.*: A szépesi és sárosi táblaképfestészet 1460-ig. Bp. 1938.
- Csemegi* 1955 *Csemegi J.*: A budavári főtemplom középkori építéstörténete. Bp. 1955.
- Csergheő–Csoma* 1890 *Csergheő, G. – Csoma, J.*: Alte Grabmäler aus Ungarn. Bp. 1890.
- Csernyánszky* 1933 *Csernyánszky M.*: Az esztergomi Főszékesegyházi Kincstár paramentumai. Bp. 1933.
- Csoma* *Csoma József*: Magyar nemzeti jelképek = *Karácsonyi* III/2. Bp. 1904.
- Dávid* 1970 *Dávid F.*: Gótikus lakóházak Sopronban. MMV 1967–1968. Bp. 1970. 95–123.
- Dávid L.* 1981 *Dávid L.*: A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. Bukarest 1981.
- DBI* *Dizionario biografico degli italiani*. Roma 1960 –
- Dercsényi* 1941 *Dercsényi D.*: Nagy Lajos kora. Bp. é. n. (1941).
- Dercsényi* 1943 *Dercsényi D.*: A székesfehérvári királyi bazilika. Bp. 1943.
- DF* Országos Levéltár, diplomatikai fényképgyűjtemény.
- Divald* 1903 *Divald K.*: Budapest művészete a török hódoltság előtt. Bp. é. n. (1903).
- Divald* 1906 *Divald K.*: Székes vármegye művészeti emlékei. I–III. Bp. 1906.
- Divald* 1927 *Divald K.*: Magyarország művészeti emlékei. Bp. 1927.
- Divald* 1927–1928 *Divald K.*: A kassai dóm mesterei. SzMÉ V (1927–1928) 15–58.
- DI* Országos Levéltár, diplomatikai gyűjtemény.
- Doc. Val.* *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia, usque ad annum 1400 p. Christum*. Ed. Antonius Fekete Nagy et Ladislaus Makkai. Bp. 1941.
- Drăguș* 1970 *Drăguș, V.*: Pictura murală din Transilvania. București, 1970.
- Drăguș* 1972 *Drăguș, V.*: Iconografia picturilor murale gotice din Transilvania. Considerații generale și repertoriu de teme. Pagini de veche artă românească II (1972) 7–83.
- Drăguș* 1975 *Drăguș, V.*: La légende du héros de la frontière dans la peinture médiévale de la Transilvanie. RRHA XII (1975) 11–40.
- Drăguș* 1979 *Drăguș, V.*: Artă gotică în România. București 1979.

- Drăguș* 1979 *Drăguș, V.: Artă gotică în România. București 1979.*
DRH *Decreta Regni Hungariae 1300–1457 (Ed. F. Döry, G. Bónis, V. Bácskai). Bp. 1976.*
- DRTA* *Deutsche Reichstagsakten. Herausgegeben durch die historische Kommission bei der Akademie der Wissenschaften. I–XII. München–Gotha 1867–1901.*
- Dümmerling* 1941–1943 *Dümmerling Ö.: A ferencrend középkori csúcsíves stílus építészetének emlékei Magyarországon. Techn XXII (1941) 372–376, 386–393; XXIV (1943) 46–54.*
- Dvořáková* 1965 *Dvořáková, V.: Talianské vývinové prudy stredovekej nástennej maľby na Slovensku. Zo starších 1965. 236 skk.*
- Dvořáková–Krása–Stejskal* 1978 *Dvořáková, V. – Krása, J. – Stejskal, K.: (Středověké nástenné malba na Slovensku. Praha–Bratislava 1978.*
- Éber* 1915 *Éber L.: Tanulmányok Magyarország középkori falfestményeiről. MMe IV (1915) 71–104.*
- Engel* 1968, 1971 *Engel P.: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században, I–II. EKÉvk IV (1968) 337–358; V (1971) 291–314.*
- Engel* 1977 *Engel P.: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Bp. 1977.*
- Engel–Lövei–Varga* 1981 *Engel P. – Lövei P. – Varga L.: A tornagörgői, egy bazini és egy ismeretlen helyről származó sírkőről. MÉ XXX (1981) 255. skk.*
- Engel–Lövei–Varga* 1983 *Engel P. – Lövei P. – Varga L.: Zsigmond-kori bárói síremlékeinkről. AH XI (1983).*
- Engel–Lövei–Varga* 1984 *Engel, P. – Lövei, P. – Varga, L.: Grabplatten von ungarischen Magnaten aus dem Zeitalter der Anjou-Könige und Sigismunds von Luxemburg. AHA XXX (1984).*
- Entz* 1959 *Entz, G.: Die Gotik in Ungarn. AHA VI (1959) 217–232.*
- Entz* 1974 *Entz G.: Gótikus építészet Magyarországon. Bp. 1974.*
- Ernst* 1935 *Ernst M.: A dunántúli falfestés középkori emlékei. Bp. 1935.*
- Ethey–Csemegi* 1943 *Ethey Gy. – Csemegi J.: A Stibor család építkezései. Adatok a felvidéki gótikus építészet történetéhez. MMÉEK 1943. 1–10.*
- Fejérpataky* *MTA Közlöttára, Fejérpataky-féle másolatgyűjtemény.*
- Fejérpataky* 1885 *Fejérpataky L.: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp. 1885.*

Fejérpataky 1901, 1902

Főpapi pecsétek

Frangepán

Friedrich III. 1966

Frinta 1964

Fügedi 1970

Fügedi 1974

Fügedi 1977

Gárdonyi 1936

Gárdonyi, Buda 1936

Genthon 1927

Genthon 1932

Genthon–Gerevich 1948

Genthon 1970

Gerecze 1905

Gerecze, Rajztár 1905

Gerecze 1906

Gerevich L. 1935

Gerevich L. 1941, 1942

Gerevich L. 1950

Gerevich L. 1952

Fejérpataky L.: Magyar címeres emlékek I. Bp. 1901, II. Bp. 1902.

A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján (Szerk. Bodor I.). Bp. 1984.

A Frangepán család oklevéltára, (Kiad. Thalkóczy L. – Barabás S.) 1–2. Bp. 1910–1913.

Friedrich III. (kiállítási katalógus). Kaiserresidenz Wiener Neustadt. Wiener Neustadt 1966.

Frinta, M. S.: The Master of the Gerona Martyrology and Bohemian Illumination. The Art Bulletin XLVI (1964) 283–306.

Fügedi E.: A XV. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Történeti Statisztikai Közlemények. Bp. 1970.

Fügedi E.: Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Bp. 1974.

Fügedi E.: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977.

Gárdonyi A.: Budapest történetének okleveles emlékei. I. Bp. 1936.

Gárdonyi A.: Buda középkori helyrajza. TBpM IV (1936) 59–86.

Genthon I.: Magyar művészek Ausztriában a mohácsi vészig. Bp. 1927.

Genthon I.: A régi magyar festőművészet. Vác 1932.

Genthon I. – *Gerevich T.*: Esztergom műemlékei. I. rész. Múzeumok, kincstár, könyvtár. MMT I. Bp. 1948.

Genthon, I.: Monumenti artistici ungheresi all'estero. AHA XVI (1970) 5–36.

Gerecze P.: Magyarország régi falképeinek jegyzéke és irodalma. MMe I (1905) 486–543.

Gerecze P.: A Műemlékek Országos Bizottsága rajztárának jegyzéke. MMe I (1905) 171–479.

Gerecze P.: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. MMe II (1906).

Gerevich L.: A kassai Szent Erzsébet templom szobrászata a XIV–XVI. században. Bp. 1935.

Gerevich L.: A felvidéki szobrászat stílusfejlődése. Szépm II (1941) 298–302; III (1942) 189–201.

Gerevich L.: Gótikus házak Budán. BpR XV (1950).

Gerevich L.: Castrum Budense. AÉ LXXIX (1952) 150–185.

- Gerevich L.* 1954 *Gerevich L.*: A budai szobrászat és a prágai Parler-műhely. MMMÉ 1953. Bp. 1954. 57–73.
- Gerevich L.* 1956 *Gerevich L.*: Buda szerepe a magyarországi gótikus építészetben és az európai stílusáramlatokban. BpR XVII (1956) 45 skk.
- Gerevich L.* 1958 *Gerevich, L.*: Mitteleuropäische Bauhütten und die Spätgotik. AHA V (1958) 241–282.
- Gerevich L.* 1966 *Gerevich L.*: A budai vár feltárása. Bp. 1966.
- Gerevich L.* 1971 *Gerevich, L.*: The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Bp. 1971.
- Gerevich L.* 1972 *Gerevich, L.*: Die mittelalterlichen Städte im Zentrum Ungarns. Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Bericht über ein Symposium in Reinhausen bei Göttingen von 18. bis 24. April 1972. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Teil II. Philologisch-historische Klasse. Dritte Folge 84. 258–276.
- Gerevich T.* 1922 *Gerevich T.*: Kolozsvári Tamás, az első magyar képtáblafestő. RégTÉ 1920–1922. 154–188.
- Gerevich T.* 1923 *Gerevich T.*: A régi magyar művészet európai helyzete. Minerva III (1923) 98–122.
- Gerevich T.* 1931 *Gerevich T.*: Művészettörténet. A magyar történetírás új útjai (Szerk. Hóman Bálint). Bp. 1931. 87–140.
- Gerevich T.* 1939 *Gerevich T.*: A magyar művészet szelleme. Mi a magyar (Szerk. Szekfű Gy.). Bp. 1939. 419–488.
- Gerő* 1951 *Gerő L.*: A budai vár helyreállítása. Bp. 1951.
- Gerő* 1955 *Gerő L.*: Magyarországi várépítészet. Vázlat a magyar várépítés fejezeteiből. Bp. 1955.
- Glatz* 1983 *Glatz, A. C.*: Gotické umenie v zbierkach Slovenskej Národnej Galérie. Bratislava 1983.
- Gotik in Österreich* 1967 *Gotik in Österreich* (kiállítási katalógus). Krems 1967.
- Grandpierre* 1936 *Grandpierre E.*: A kolozsvári Szent Mihály templom. Bp. 1936.
- Groh* 1895 *Groh I.*: Középkori falképek Gömör megyében. AÉ U.F. XV (1895) 56–66, 229–239.
- Gündisch–Krasser–Klein–Streitfeld* 1976 *Gündisch, G. – Krasser, M. – Klein, A. – Streitfeld, Th.*: Studien zur siebenbürgischen Kunstgeschichte. Bukarest 1976.
- Güntherová–Mišianik* 1961 (1962) *Güntherová, A. – Mišianik, J.*: Stredoveká Knižná mal'ba na Slovensku. Bratislava 1961 (Illuminierte Handschriften aus der Slowakei. Prag 1962).
- Győrffy* *Győrffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963.
- Hampel* 1888 *Hampel, J.*: Das mittelalterliche Drahtemail. Ein Abschnitt ungarischer Kunstgeschichte. Bp. 1888.

Hézi

Héderváry

Hekler 1934

Hekler 1937

Henszlmann 1846

Hlatky 1938

HO

Hoffmann 1926

Hoffmann 1928

Hoffmann 1929

Hoffmann 1937

Hoffmann 1938

HOKI

Holl 1952

Holl 1955

Holl 1958

Holl 1963

Holl 1971

Homolka 1972

Homolka 1973

Horváth 1925

Horváth 1932

Horváth 1935

Horváth 1937

Hézi J.: Sopron szabad királyi város története. I/1–7. és II/15. Sopron 1921–1943.

A Héderváry család oklevéltára. (Közlik br. Radvanszky B. — Závodszy L.) I–II. Bp. 1909–1922.

Hekler A.: A magyar művészet története. Bp. 1934.

Hekler, A.: Ungarische Kunstgeschichte. Berlin 1937.

Henszlmann I.: Kassa város ó-német stílus templomai. Pest 1846.

Hlatky M.: A magyar gyűrű. Bp. 1938.

Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. (Szerk. Nagy I. — Paur I. — Ráth K. — Véghely D.) I–VIII. Győr, Bp. 1865–1891.

Hoffmann E.: Henrik csukárdi plébános miniátor. SzME IV (1924–26) 74–90.

Hoffmann E.: A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratái. Bp. 1928.

Hoffmann E.: Régi magyar bibliofilek. Bp. 1929.

Hoffmann E.: Jegyzetek a régi magyar táblaképfestészetéhez. AE U.F. L (1937) 1–30.

Hoffmann E.: Pozsony a középkorban. Elfelejtett művészek, elpusztult emlékek. Bp. 1938.

Hazai oklevéltár 1234–1536. (Szerk. Nagy I. — Deák F. — Nagy Gy.) Bp. 1879.

Holl I.: Használati és díszkerámia a budai várpalotából. AE LXXIX (1952) 179–184.

Holl I.: Külföldi kerámia Magyarországon a XIII–XIV. században. BpR XVI (1955) 147. skk.

Holl I.: Középkori kályhacsempék Magyarországon. BpR XVII (1958) 211–300.

Holl I.: Középkori cserépedények a budai várpalotából. BpR XX (1963) 335–382.

Holl I.: Középkori kályhacsempék Magyarországon II. BpR XXII (1971) 161 skk.

Homolka, J.: Gotická plastika na Slovensku (1450–1530). Bratislava 1972.

Homolka, J.: Pozdné gotické sochařství na Slovensku. Praha 1973.

Horváth, E.: Siena ed il primo rinascimento ungherese. Corvina V (1925).

Horváth H.: A Fővárosi Múzeum Kémléktárának leíró lajstroma. Bp. 1932.

Horváth H.: Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Bp. 1935.

Horváth H.: Zsigmond király és kora. Bp. 1937.

- Huszár* 1958 *Huszár L.*: A budai pénzverés története a középkorban. Bp. 1958.
- Huszár* 1963 *Huszár, L.*: Münzkunst in Ungarn. Bp. 1963.
- Iványi* 1910 *Iványi B.*: Bártfa sz. kir. város levéltára 1319–1526. Bp. 1910.
- Kampis* 1932 *Kampis A.*: A középkori magyar faszobrászat történetének vázlata 1450-ig. Bp. 1932.
- Kampis* 1940 *Kampis A.*: Középkori faszobrászat Magyarországon. Bp. 1940.
- Karácsonyi* *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. 8p. 1900–1901.
- Kardos* 1941 *Kardos T.*: Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése. Bp. é. n. (1941).
- Kardos* 1955 *Kardos T.*: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955.
- Katona* *Katona, Sz.*: Historia critica regum Hungariae. X–XIV. Budae 1790.
- Kemény* 1892 *Kemény L.*: Kassa város régi számadáskönyvei 1431–1533. Kassa 1892.
- Kéry* 1972 *Kéry, B.*: Kaiser Sigismund-Ikonographie. Wien–München 1972.
- Knauer* 1977 *Knauer, E. R.*: Kaiser Sigismund. Eine ikonographische Nachlese. Festschrift für Otto von Simson. Frankfurt am Main 1977. 173–196.
- Kódexek* 1985 *Kódexek a középkori Magyarországon* (kiállítási katalógus). Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1985.
- Krása* 1971 *Krása, J.*: Die Handschriften König Wenzels IV. Prag 1971.
- Krassó* *Pesty F.*: Krassó vármegye története. II–IV. Bp. 1882–1884.
- Kubinyi* 1972 *Kubinyi, A.*: Der ungarische König und seine Städte im 14. und am Beginn des 15. Jahrhunderts. Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert (Hrsg. W. Rausch). Linz 1972. 193–220.
- Kubinyi* 1973 *Kubinyi A.*: Budapest története a későbbi középkorban, Buda elestéig. Bp. Tört 1973. 9–240.
- Kumorovitz* *Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeáll.: Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1953.*
- Kumorovitz* 1944 *Kumorovitz L.*: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Kny. a jászóvári premontrei Kanonokrend gödöllői Szent Norbert Gimnáziuma 1943–1944-évkönyvéből.
- Kumorovitz* 1963 *Kumorovitz L. B.*: A budai várkapolna és a Szent

- Kutal* 1962 *Kutal, A.: České gotické sochařství 1350–1450. Praha 1962.*
- I. Lajos* 1982 *Művészet I. Lajos korában (Katalógus). Bp. 1982.*
- Lukcsics* XV. századi pápák oklevelei. Kiad. Lukcsics Pál. I–II. Bp. 1931–1938.
- Mályusz* 1944 *Mályusz E.: A magyarság és a városi élet a középkorban. Sz LXXVIII (1944) 36–62.*
- Mályusz* 1957 *Mályusz E.: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Sz XCI (1957) 551–573.*
- Mályusz* 1960 *Mályusz E.: Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon. TSz III (1960) 162–190.*
- Mályusz* 1971 *Mályusz E.: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971.*
- Mályusz* 1984 *Mályusz E.: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984.*
- Marosi* 1969, 1971 *Marosi E.: Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet-templom középkori építéstörténetéhez. MÉ XVIII (1969) 1–45, 82–127 és XX (1971) 261–291.*
- Marosi* 1974 *Marosi, E.: Einige tendenziöse Planänderungen. AcT 77 (1974) 297. skk.*
- Marosi* 1976 *Marosi, E.: Vorläufige kunsthistorische Bemerkungen zum Skulpturenfund von 1974 in der Burg von Buda. AHA XX (1976) 333–371.*
- Marosi* 1984 *Marosi E.: A reprezentáció kérdése a 14–15. századi magyar művészetben. TSz XXVII (1984).*
- Mencl* 1938 *Mencl, V.: Středověká města na Slovensku. Prešov 1938.*
- Mencl* 1965 *Mencl, V.: Vzt'ahy východného Slovenska ku gotice Sliezske-poľskej vetvy. Zo starých... 1965. 25–51.*
- Menclová* 1956 *Menclová, D.: Hrad Trenčín. Bratislava 1956.*
- Mihalik J.* 1897 *Mihalik J.: A kassai dóm régi síremlékei. AÉ U.F. XVII (1897) 157–172.*
- Mihalik J.* 1899 *Mihalik J.: A magyar sodronyzománcos művek külföldi múzeumokban. AÉ U.F. XIX (1899) 385–397.*
- Mihalik J.* 1912 *Mihalik J.: A kassai Szent Erzsébet templom. I. 1912.*
- Mihalik S.* 1933 *Mihalik, A.: L'origine dello smalto filogranato. Corvina 1933.*
- Mihalik S.* 1958 *Mihalik, S.: Denkmäler und Schulen des ungarischen Drahtemails im Ausland. AHA V (1958) 71–106.*
- Mihalik S.* 1961 *Mihalik, S.: Old Hungarian Enamels. Bp. 1961.*
- MMt* *Magyar művelődéstörténet. (Szerk. Domanovszky S.) I–V. Bp. é. n. (1939).*
- MMT* *Magyarország Műemléki Topográfiaja. Bp. 1948 –*

- MNG 1984** A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei. (Szerk. Mojzer M., a középkori tárgyak leírása: Török Gy., Végh J.) Bp. 1984.
- MoMűvt 1956** A magyarországi művészet története (Szerk. Fülep L.) I. A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. (Szerk. Dercsényi D.) Bp. 1956 – Új kiadás: Bp. 1970.
- Mon. Vat.** Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia Ser. I. Tom. I–VI. Bp. 1885–1891.
- MRT** Magyarország Régészeti Topográfiája. Bp. 1966–
- Mucsi 1969** Mucsi A.: Kolozsvári Tamás. Bp. 1969.
- Nagy E. 1955** Nagy E.: Zsigmond király budai Friss-palotája. BpR XVI (1955) 105. skk.
- Niedermaier 1979** Niedermaier, P.: Siebenbürgische Städte. Bukarest 1979.
- Nyuláshiné 1981** Nyuláshiné Straub E.: A Magyar Országos Levéltárban őrzött eredeti címereslevelek jegyzéke. (Forrástudományi segédletek. 2.) Bp. 1981. (Kézirat).
- Oberschall 1937** Oberschall M.: Magyarországi miseruhák. Bp. 1937.
- Ofner Stadtrecht** Das Ofner Stadtrecht (Hrsg. K. Mollay). Bp. 1959.
- Ortvay** Ortvay, T.: Geschichte der Stadt Pressburg. 1–7. Pressburg 1892–1912.
- Ortvay, Temes** Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez. Másolta és gyűjtötte Pesty Frigyes. Sajtó alá rendezte Ortvay Tivadar. I. 1183–1430. Pozsony 1896.
- Parler-kat.** Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln. 1–3. Köln 1978 és Resultatband: Köln 1980.
- Pataki 1950** Pataki V.: A budai vár középkori helyrajza. BpR XV (1950) 241. skk.
- Paulinyi 1972** Paulinyi O.: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és kifejtett feudalizmus korszakában (1000–1526). Sz 106 (1972) 561. skk.
- Péter 1930** Péter A.: A magyar művészet története. Bp. é.n. (1930).
- Pinder 1924** Pinder, W.: Die deutsche Plastik vom ausgehenden Mittelalter bis zum Ende der Renaissance. I. Wildpark-Potsdam 1924.
- Prokopp 1969** Prokopp M.: Gömöri falképek a XIV. században. MÉ XVIII (1969) 128. skk.

- Pulszky K.* 1880 *Pulszky K.*: A magyar honi sodronyzománcos kelyhek. AA XIV (1880) 11–28.
- Pulszky–Radisics* 1884 *Pulszky K. – Radisics J.*: Az ötvösség remekei az 1884. évi magyar történeti ötvösmű-kiállításon. I–II. Bp. é.n. (1884).
- Radocsay* 1954 *Radocsay D.*: A középkori Magyarország falképei. Bp. 1954.
- Radocsay* 1955 *Radocsay D.*: A középkori Magyarország táblaképei. Bp. 1955.
- Radocsay* 1957 *Radocsay D.*: Gótikus magyar címereslevelek. MÉ VI (1957) 271–294.
- Radocsay* 1958, 1964 *Radocsay, D.*: Gotische Wappenbilder auf ungarischen Adelsbriefen. AHA VI (1958) és uo. X (1964).
- Radocsay* 1963 *Radocsay D.*: Gótikus festmények Magyarországon. Bp. 1963.
- Radocsay* 1967 *Radocsay D.*: A középkori Magyarország faszobrai. Bp. 1967.
- Radocsay* 1969 *Radocsay, D.*: Die schönen Madonnen und die Plastik in Ungarn. Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft XXIII (1969) 49.skk.
- Radocsay* 1971 *Radocsay, D.*: Über einige illuminierte Urkunden. AHA XVII (1971) 31–81.
- Radocsay* 1976 *Radocsay D.*: Gótikus épületszobrászatunk néhány kérdése. MÉ XXV (1976) 41.skk.
- Radocsay* 1977 *Radocsay D.*: Falképek a középkori Magyarországon. Bp. 1977.
- Reg. Imp.* *Regesta Imperii* XI. Altman, W.: Die Urkunden Kaiser Sigismunds. I–II. Innsbruck 1896–1900.
- Reviczky, Vágújhely* *Reviczky B.*: A Boldogságos Szűzről czímlzett vágújhelyi prépostság története. Trencsén 1897.
- Riznica* 1983 *Riznica zagrebačke katedrale* (kiállítási katalógus). Zagreb 1983.
- Rómer* 1874 *Rómer F.*: Régi falképek Magyarországon. Bp. 1874.
- Roth* 1905 *Roth, V.*: Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen. Strassburg 1905.
- Roth* 1906 *Roth, V.*: Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen. Strassburg 1906.
- Roth* 1908 *Roth, V.*: Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen. Strassburg 1908.
- Roth* 1934 *Roth, V.*: Die deutsche Kunst in Siebenbürgen, im Auftrage der deutschen Akademie herausgegeben von Victor Roth, bearbeitet von C. Th. Müller, A. Frh. v. Reitzenstein, H.R. Rosemann, Einleitung von W. Pinder. Berlin 1934.

- Schallaburg* 1982 Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541 (katalógus). Schallaburg 1982.
- Schramm–Fillitz* 1978 *Schramm, P.E. – Fillitz, H.*: Denkmale der deutschen Könige und Kaiser. II. München 1978.
- Schürer–Wiese* 1938 *Schürer, O. – Wiese, E.*: Deutsche Kunst in der Zips. Brünn – Wien – Leipzig 1938.
- Smičiklas* Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Red. I. Smičiklas II–XIV. Zagrabiae 1904–1916.
- Sopr. vm.* Sopron vármegye története. Oklevéltár. (Szerk. Nagy I.) I–II. Sopron 1889–1891.
- Šourek* 1939 *Šourek, K.*: Die Kunst in der Slowakei. Praha 1939.
- SPS* Supis pamiatok na Slovensku. (Főszerk. A. Güntherová) I–III. Bratislava 1967–1969.
- SRH* *Schwandtner, G.*: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. I–III. Viennae 1746–1748.
- Stange* 1936 *Stange, A.*: Deutsche Malerei der Gotik. II. Berlin 1936.
- Stange* 1961 *Stange, A.*: Deutsche Malerei der Gotik. XI. Österreich und der ostdeutsche Siedlungsraum von Danzig bis Siebenbürgen in der Zeit von 1400 bis 1500. München–Berlin 1961.
- Székely O* Székely oklevéltár (Szerk. Szabó K. – Szádeczky L.) I–VII. Kolozsvár 1872–1898.
- Szőnyi* 1906 *Szőnyi O.*: A pécsi püspöki múzeum kőtára. Pécs 1906.
- Szőcs* 1955 *Szőcs J.*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955.
- Szőcs* 1958 *Szőcs J.*: A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. BpR XVIII (1958) 313 skk.
- Tanodi* Monumenta historica liberae regiae civitatis Varasdini. Tom. I. Codex diplomaticus. Ed. Zlatko Tanodi. Varasdini 1942.
- Tel* *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. I–VI/1, X–XII. Pest 1852–1863.
- Thuróczi* 1978 *Thuróczi J.*: A magyarok krónikája. Ford. Horváth J. Bp. 1978.
- Török* 1978 *Török Gy.*: Táblaképfestészetünk kora szakasza és európai kapcsolatai. AH 1978. 7–27.
- Vaculik* 1975 *Vaculik, K.*: Gotické umenie Slovenska. Slovenská Národná Galeria. Bratislava 1975.
- Várepítészet* 1975 *Várepítészetünk* (szerk. Gerő L.). Bp. 1975.
- Várnai* 1955 *Várnai D.*: Budavári középkori boltozatok bordáinak formai fejlődése. BpR XVI (1955) 363–368.

Várnai, Kőfaragójelek

Vătășianu 1959

Vayer 1962

Végh 1976

Vernei-Kronberger 1939

Voit 1943

Voit – Holl 1963

Windecke 1893

Zo staršých 1965

ZW

ZsO

Zala

Zichy

Zolnay 1976

Várnai D.: A budai várpalota középkori kőfaragójelei. BpR XVI (1955) 325–369.

Vătășianu, V.: Istoria artei feudale în țările Române I. București 1959.

Vayer L.: Masolino és Róma. Mecénás és művész a reneszánsz kezdetén. Bp. 1962.

Végh J.: A régi magyarországi táblaképfestészet kutatásának problémái 1955–1975. AH 1976.27. skk.

Vernei-Kronberger E.: Magyar középkori síremlékek. Bp. 1939.

Voit P.: Régi magyar otthonok. Bp. é.n. (1943).

Voit, P. – Holl, I.: Anciens carreaux de poêle hongrois. Bp. 1963.

Eberkurd Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigismunds, herausgegeben von W. Altmann. Berlin 1893.

Zo staršých výtvarných dejín Slovenska. Bratislava 1965.

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (von F. Zimmermann, E. Werner, G. Müller, G. Gündisch). Bd. 1–4. Hermannstadt 1892–1937.

Zsigmondkori Oklevéltár (szerk. Mályus E.). Bp. 1958 –

Zala vármegye története. Oklevéltár. (Szerk. Nagy I. – Véghely D. – Nagy Gy.) 1–2. Bp. 1886–1890.

A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. 1–12. Pest, Bp., 1871–1931.

Zolnay, L.: Der gotische Skulpturenfund von 1974 in der Burg von Buda. AHA XX (1976) 173–331.

Székely György

LUXEMBURGI ZSIGMOND, EGY KÖZÉP-EURÓPAI URALKODÓ

Zsigmond viszonya a közép-európai népiségekhez

Luxemburgi Zsigmond (1368–1437) mind leszármazása, mind pedig családja uralmi területi alapján *nem kötődött határozottan valamely népiséghez, nyelvhez*. Apja, IV. Károly még erősebben kötődött a luxemburgi eredethez, a francia udvarban nevelkedett és öt nyelven beszélt. Országai közül végül is a legerősebben Csehországhoz (benne Sziléziához) kapcsolódott és kétnyelvűségéből vont le politikai következtetést: egy 1360-i oklevélben büszkélkedett el azzal, hogy uralma alatt több népiség (nacionum pluralitas) boldogságban, békés állapotban él. Ezeket együtt tartotta Csehország népének (populus), amelynek gondviselését érezte örökségének. Ezt a feladatot szánta IV. Károly fiának, Vencelnek, akit még az ő életében választottak a birodalom fejedelmei német királlyá s aki Csehországot örökölte. De keletebbre is tekintett IV. Károly, amikor Margit lányát Lajoshoz adta feleségül, Magyarországra, aki 1349-ben mint magyar királyné halt meg. Károly másik fia, Zsigmond csak körülményesebben *jutott „magyar” sorsra*. Apja halála után uralmi területe Brandenburg lett. Ezt a területet IV. Károly 1374-ben szerezte meg családi területül abban a hiszemben, hogy ennek a fiának meg tudja szerezni a lengyel társkirályságot. A lengyel nemesség ellenállása miatt azonban nem Lajos lengyel, hanem magyar örökös-nője lett Zsigmond felesége. Lajos 1372. évi ígérete alapján, miszerint egyik leányát adja feleségül Zsigmondnak, ez nem volt kifogásolható, ezért 1379 óta az ifjú a magyar királyi udvarban serdült fel, s módja volt elsajátítani a magyar nyelvet és szokásokat. Mégis 1399/1404 során még büszkén felsorolt királyi címei után említette Brandenburg örgrófságát. Egy harmadik fiú, János lett Luxemburg hercege, ő már 1395-ben meghalt. Legnyugatabbra IV. Károly Anna lánya került, II. Richárd angol király feleségeként. A sors ironiája, hogy ezek az utóbbi udvari kapcsolatok olyan egyetemjárásokat és eszmeáramlatokat egyengettek, amelyek utóbb annyi gondot okoztak a „magyar” Zsigmondnak. „Magyar” sors jutott Károly császár Margit nevű leányának, aki János nürnbergi vágróf volt feleségeként húzódott testvéréhez, Zsigmondhoz Budára és ott halt meg 1412-ben, ott is temették el.

Mégis uralma elején a Zsigmondban magyarjai idegent láttak. Rossz néven vehették a Budán egymást váltó brandenburgi szláv és csehországi, akár polgári eredetű budai főespereseket (Przibislaus, Gurin Miklós), budai plébánost (Uski János). Amikor Hédervári Kont Istvánt és felkelő társait Zsigmond leverte és őket vérpadra vitette (1393), a Thuróczinál megőrzött hagyomány szerint Kont fegyverhordozója, Csóka apród azzal utasította el az uralkodó szolgálatát, hogy Zsigmond „cseh disznó”.

A történetíró szerint e vitézek halála a szikrákat Zsigmond király és a „magyarok” közt nagy lángra szította. 1414-ben a bernieknek tűnt fel Zsigmond német király látogatása alkalmával a cseh kíséret. A magyarsághoz való tudati közeledés jelének vehetjük, hogy 1406-ban Zsigmond elzarándokolt Nagyváradra Szent László sírjához és ereklyéihez. Zsigmond ekkor már tudott arról, hogy királyságában nemcsak magyarok élnek. Egy 1387. április 13-i oklevélben erdélyi várbirtokokhoz tartozott falvak magyar és román lakosait megkülönböztette nyelv szerint (*cuiuspiam ydiomatis plebem*). Amikor már saját útjai nyomán figyelhetett fel országa lakosságának eltérő nyelvére, népiségére, 1414-ben XXIII. János pápához intézett levelében Zsigmond *hangsúlyozta országa színes nemzetiségi képét* (*delectabilem indigenis et advenis sub diversitate linguarum et nationum exhibet incolatum*). Amikor Giovanni Serravalle latin Dante-fordításához írt prologusában 1417-ben Zsigmond számára felsorolta az olasz köznyelvet (*vulgare ydeoma*) nem értő, de latinul tanuló népeket, ezek közül a Bohemi, Ungari, Sclavi, Polloni voltak ismerősek tágabb birodalmából: a cseh föld, Magyarország alföldjei, illetve északi hegyvidéke, Dalmácia és Szilézia öltölhetett fel benne. Magyar székvárosában is találkozhatott nyelvi együttéléssel a békés, munkás hétköznapiakban, ahol német és magyar kereskedők, kézművesek, zsellérek, piacra jövő parasztok álltak élénk kapcsolatban egymással. Székely András budai lakos és társasága védelmében fel is lépett a király 1418-ban Sopron mint ausztriai (*Australium*) nemes és kereskedők pártfogója ellen. Még ha maga a pénz értékét ismerő király is remélt valami honorálást e budai magyar kereskedők 6500 forintnyi értéke visszaszerzésétől, mégiscsak a magyar király szólalt meg belőle az ebben az országban található osztrákok (*Australes*) ellen védve alattvalóit. Nem volt szűkkeblű, különféle országaiban — jól felfogott anyagi érdekből is — védte a visszaélések ellen s adóztatta ingóságait, üzleti hasznuk után a zsidókat. Németországban 1415-ben adott nekik privilégiumot. 1419-ben a király környezetében mozgó Ozorai Pipo referált ügyeket budai polgár és zsidó érdekében. 1431-ben és 1436-ban Zsigmond megerősítette a budai zsidók szabadságait. Sőt 1423-ban cigányok számára adott ki oltalmazó levelet Magyarországra.

Mégsem a Magyarországhoz fűződő egyre mélyebb kapcsolatok miatt, hanem jogi státusza, katonai bázisa és huszitaellenessége miatt *tekintették cseh ellenlábasa* Zsigmondot *hangsúlyozottan magyar királynak*, amikor 1419-ben fellépett cseh trónigényével. A „Prága vitája Kutná Horával” Zsigmondot cseh és morva hívei veszélybe sodrásával vádolja, hogy birtokaikat és életüket vesszék: „megmutatta kutya-gonoszságának gyökerét, úgy állítva fel őket harci szárnyán, s maga messze állt magyar, német, sváb övéivel”. Huszita diplomáciai iratok a „nemzeti” nyelvek különbsége alapján jellemzik csehek és magyarok ellentétét: a trónkövetelő Zsigmond hadai a cseh parasztokat üldözik, leölik „pusztán nyelvük gyűlölése folytán” (*nudo odio linguarii*). A prágaiak a velenceiekhez írva a német kutná horaiakat erkölcsükből kivetkőzött embereknek jellemzik, huszita iratok a németeket, magyarokat, a kutná horaiakat és személy szerint Zsigmondot „nyelvünk leggonoszabb ellenségei” gyanánt vádolják. Így lesz 1420-ban, a Prága védelmi csatája előtt keletkezett huszita mozgósító dalban Zsigmond „babiloni” királlyá, aki a prágai község Jeruzsálemét le akarja rombolni. Vele szemben a harci dal azok osztályszövetségét hirdette, akik a cseh földhöz hűek (lovagi rendek, a föld egész lakossága, Prága községe és a sok hű nép).

Az ezektől is balabbra álló kiliasztikus értekezés Zsigmondot általánosíthatta az igazságtalan világi fejedelem típusává, akinek kezéből (de manu viri Pharaonis) szabadulni kell. Így az ő seregére utalhatott az 1420 körüli ábrázolás az egyiptomi vértess lovassereg és szekerei elsüllyedéséről, akik közt koronás király pusztult el. Az időtájt keletkezett politikai satirikus versek a „magyar király” cseh megkoronázóit, Zsigmond „magyarországi királyt” bírálják. Egy olyan cseh irat, amely szidalmazza a „magyar királyt”, mert a cseh királyságra erőszakkal tolakszik, majdnem megszámlálhatatlan serege élén a magyarországiakat, közepe táján a horvátokat, dalmátokat, bolgárokat, valachokat, kunokat, jászokat, rácokat, szlavonokat, szerbeket sorolja fel, akik cseh-morva és német harcosaival együtt törnek a prágai város tönkretételére. Egy cseh felsorolásban ama vidékekről, ahonnan a „magyar király” népet hozott Prága körülzárására, első helyen a magyarok, utóbb horvátok, dalmátok, szlovének, bolgárok, székelyek, valachok, szerbek, kunok, jászok, pannonok szerepelnek. Az említett szidalmazó irat a cseh föld gyilkosának és kincsrablóinak bélyegezve Zsigmond „magyar királyt”, a magyarokat és németeket a csehek kiirtóinak láttatja s felkelésre hív, hogy becsületes embert válasszanak királlyá. Igaz, hogy éppen az ostrom kapcsán ismerték fel a kelyhesek, hogy a huszitizmus elvi alapján szóljanak az ellenséges hadak csehül, németül, magyarul, latinul értő elemeihez a négy huszita cikkelyről. Erre Zsigmond, aki tartott a prágai egyetem honi és magyar magistereitől, nem adta meg az engedélyt. Jól sejtette azt, amit a huszita krónika megfogalmaz: a királynak ellenállnak, a cseh királyság tisztségéért kívánták a nyilvános hitkifejtést. A radikális Želivský János prágai huszita prédikátor ez időtájt fejtegette János apokalipszisének s Zsigmond királyra vonatkoztatta az apokalipszisben jövődölt vörös sárkányt. Kelyhes krónikás, Březovai Lőrinc ennek mélységét meg nem értve arra az arany sárkányra vonatkoztatta, amelyet a király és kedveltjei társaságuk jeleként mellükön viseltek. Ez a forrásunk Louny városa elárulása kapcsán Zsigmond, „Magyarország királya” hadának kegyetlenkedését részletezi. Prága ostromlói közt csehek és morvák, magyarok, horvátok, dalmátok és bolgárok, valachok, székelyek, kunok, jászok szerepelnek elsőként felsorolásban. Beveszi krónikájába azt a levelet, amelyet Vyšehrad körüli diadaluk után a prágaiak írtak Csehország báróihoz, panaszkodva nekik Zsigmondot, „a magyarországi királyt”, mint aki a németeket és magyarokat, „nyelvünk legkegyetlenebb ellenségeit” kíméli és a csehek elébe helyezi őket. Késő ősszel a király elkezdte pusztíttatni a prágaiakkal tartó Boček úr birtokait, kifosztatta a szegényeket erőszakoskodó magyarokkal. A prágaiak bölcsen német nyelvű levélben fordultak Kamaden város lakosaihoz, „velük született nyelvükön”; s vádolták Zsigmondot Cseh- és Morvaország elleni eljárása miatt, aki a cseh nyelv és a közjó ellen fordult. 1421 során cseh husziták német nyelvű iratban leplezik le Zsigmondot mint „gonosz királyt”, Nero utódját, az isteni rend megrontóját, amiért nem tekinthető királynak, továbbá híveit, az olomouci János püspököt mint Judás disznó püspököt, a király ügyét Dél-Csehországban képviselő Rosenbergi Ulrichot és a huszitaégető Henrik bajor landshuti herceget. A megbélyegzettek kiválasztása találó volt. A Rožmberk urak a legnagyobb csehországi birtokos familia voltak, Krumlov székhellyel és pénzverdével, szinte kiskirályok. Oldřich z Rožmberka volt tehát az egyház alkalmas védnöke. Az időben Zsigmond király Ozorai Pipo vezette nagy magyar hada dúlta a prágaiakkal szövetséges morva urak birtokait. Mindezzel vált Zsigmond oly népszerűt-

lenné, hogy 1421. júniusában a cseh és morva nemesség egy országgyűlése Zsigmondot mint „a cseh nemzet halálos ellenségét” trónvesztettnek nyilvánította. 1422. januárjában a király felégette Kutná Horát és sok mezővárost, falvat, ekkor is magyarjait vádolja a régi prágai kollégiátus krónikája. Mindezért vele szemben Zsigmond litván herceget tették meg „a cseh nemzetség nyelve és az ortodox hit igazsága” őrző hatalmává. Žižka János mint a táborita nép kormányzója hadbahlvó levelében a németektől eredő gonosz cselekedetek, a cseh föld pusztítói, az antikrisztus ellen mozgó-sított. Amikor a husziták oldalára próbálta állítani a plzeňi tartományi békeegység tagjait, Zsigmond „magyar királyt” eretnek királynak, a cseh nyelv elpusztítójának bélyegezte. A katolikus Cseh- és Morvaországgal való állandó személyi kapcsolatok jele, hogy 1424 után a budavári Szent Zsigmond-egyházban cseh nyelven prédikációkat tartottak cseh udvari embereknek és más ott tartózkodó cseheknek. Zsigmond tehát meg tudta különböztetni a huszita és a katolikus cseheket, s kész volt támogatni cseh és morva rekatolizált elemeket Stibor vajda birtokaira való áttelepülésükben. Zsigmond, felismerve a „nemzeti” elem fontosságát az eszmények egyházi és a célok társadalmi erői között lassacskán *eljutott egy olyan kompromisszum vállalásához*, hogy „nemzeti” sajátosságok tudomásul vételével lazítsa, majd bomlassza a huszita osztályszövetséget és a feudális előjogok jegyében egy Luxemburg-hű osztályszövetséget alakítson ki. A véres harcok keresztesek és husziták közt sokáig elleplezték, hogy Zsigmond valójában már a megegyezés útját kereste, és ebben nem hagyta megkötni magát a pápaságtól. Zsigmond felismerte, hogy valójában nem a katolikus hitért folyik az ádáz harc, hiszen Vechtai Konrád prágai érsek (1413–31) — német származása ellenére — sem tér el Vencel kacsaringós egyházpolitikájától és félrevonul a huszitizmus elleni harctól. De azt is felismerte, hogy Rožmberki (Rosenberg) Ulrich kétkulcsos politikát folytat kolostori birtokok megkaparintására és megtartására, egyértelmű királyi politikát tehát nem támogatna. Így lépett rá Zsigmond a sorozatos keresztes háborúk taktikája mögött a megegyezés stratégiai útjára. Már 1422-ben V. Márton előtt Rómában a király megbízásából igazolták huszitapolitikáját. Még az 1432/37. években is Rosenberg Ulrich volt a király levelezőpartnere, baseli társa és Tábor városával a fegyverszünet egyengetője.

A kibontakozás szempontjából sorsdöntő volt az 1429-i lucki tárgyalás Zsigmond, Jagello és Vitold részvételével, majd pozsonyi tárgyalása a huszita pártok vezetőivel. A kúria éveken át csak lengyel-litván-huszita tárgyalást helyeselt, Zsigmond pedig átvágta a gordiuszi csomót az igazhitű egyház és eltért eretnekek összehozásával. Ezt két előjellel, a pápaság és Tábor oldaláról elképzelhetetlennek tartották. Zsigmond *merész játéka a konciliarizmus és a kelyhesség összebekítésére irányult*. A király és V. Márton pápa 1430. márciusában ideiglenesen hidalták át az ellentétes felfogást, Zsigmond egyelőre visszavonult további zsinati kezdeményezéstől, újabb háborút ígért, angol-burgundi csapatokat kikötve. A keresztes sereg 1431-i domažlicei (Taus) veresége megint Zsigmondot helyezte jobb pozícióba, és 1432/33 során folyt a király és a pápaság vitája a baseli zsinat súlyáról, szerepéről. A cseh kérdés veszélyessége hátrította el a pápa kísérletét a zsinat felosztatására vagy Bolognába helyezésére. 1433. elejétől valósággá vált a zsinat és a husziták disputációja, amin lassan tudomásul vették a husziták a négy cikkely nyilvános kifejtését. *A kompromisszumra nem hajló pápaság és táboritizmus elszigetelődött*, 1434. elejétől már a zsinat is kezdett

elidegenedni a császártól. Az apák elvárták az uralkodótól, hogy a cseh határ közeléből katonailag avatkozzék bele a Pilsen körüli huszita hadműveletekbe, ő viszont kísérletet tett kapcsolat teremtésére a cseh parancsnokokkal és községekkel. A tárgyalások politikája a huszitákkal bármennyire zavarta is a katolikus egyház elképzeléseit, a pápákét még jobban, mint a zsinatét, mégis ezen az úton tudta Zsigmond szembefordítani egymással a husziták mérsékelt és radikális szárnyát, hogy végül fegyveresen morzsolják fel egymást. 1436. január 25-én cseh megbízottak Budán vártak a királlyal. Így jutott el Zsigmond egy olyan engedményhez, hogy július 20-i oklevelében kifejezte akaratát, Csehországban idegen ne töltsön be hivatalt, hanem cseh (ez utóbbi persze csehországi németet is jelenthetett). Ezt megalapozta az 1436. július 5-i jihlavi (Iglau) vallási megegyezés. Erre ismerték el őt cseh királynak a kelyhesek. Zsigmond 1437. március 30-án Prágából írta, hogy addig Csehországban marad, míg a nyugalmat teljesen nem biztosíthatja. Nyilvánossá lettek a compactatumok április 12-én, az Úr legszentebb teste prágai kápolnájában. Ennek emléktáblái tartották fenn, hogy Zsigmond császár és a baseli követek parancsára ebben a templomban cseh, latin, magyar és német nyelven meghirdették, hogy a csehek és morvák, amikor két szín alatt veszik magukhoz az Isten testét és véréit, hű keresztények és az egyháznak igaz fiai. Lehetségessé vált a kelyheség továbbélése egy szinte önálló, a császári hűbéri hatalomtól csak formálisan függő államban. Szoros kivételként vette csak tudomásul a pápaság, kihallik fogcsikorgatása abból az üzenetből, amelyet IV. Jenő pápa június 13-án intézett Zsigmondhoz: megütközéssel hallotta, hogy királyságában, Magyarországon eretnekek tenyésznek. Zsigmond emlékezhetett az ilyen üzenetek értelmére, még Vencel király korából.

A nemzeti elem ilyen elismerése volt az ára annak, hogy Zsigmond egyaránt lehessen magyar, cseh és német király, római császár. Az egyháziak alig tudhatták követni az öreg császár politikai útját. Felszámolva a fegyveres ellenállást Csehországban, megegyezően gyakorolta az elrettentés kegyetlen „igazságszolgáltatását”: Dubéi Jan Roháč lovagot és 60 társát szeptember 6-án akasztófára juttatta. November 10-én Zsigmond elhagyta Prágát. A nyugalom a lelkekben még távolabbra került így, és november 15-én Prágában kihirdették, hogy senki a császárra rosszat ne szóljon, vizsályt ne szíts. Görlitzi írnok szerint november 20-án a császár Iglauban van, úton Magyarországra, s hat kapitányra bízta Csehországot. Bartošek krónikája szerint a császárt és a királynét Cillei gróf kísérte 1000 lovassal, száznál több szekérrel, néhány száz gyalogossal. Zsigmond „hazaindult” Magyarország felé, de Znojmban 1437. december 9-én elhunyt. Végakarata alapján temették el Nagyváradon, első felesége mellé, ennek felel meg a cseh Bartošek krónikája, szerinte Magyarországra vitték és Novogradon temették el. A császár váradi temetkezési helyét egy magyar nemzeti szenthez kapcsolja az 1437 utáni De Sancto Ladislao vers s a XVI. századi megfogalmazás. Tinódi Sebestyén és Heltai Gáspár megőrizte dal Zsigmond és Mária tüzes kádfürdőjéről. Mégiscsak „magyarként” végezte az, aki egész élete harcait „csehként” (cseh hatalmáért) folytatta. Halála után egy pápai követeknek adott instrukció a Zsigmondtól előidézett magyarországi egyházi állapotokat olyannak minősítette, hogy már Magyarországon az egyház helyzete rosszabb feltételek között van, mint egykor a fáraó alatt (sub Pharaone) volt. Elnyerte tehát azt a jelzőt a katolikusoktól is, amivel egykor a radikális husziták illették. A pápaság ezzel a kelyheség iránt engedelmes

császárt (sőt a zsinatot is) bírálta, mert *a huszítását beengedték az összegyűlésbe*. A kuriális körök kevésbé honorálták, hogy ezzel a kelyhesek is lemondtak a területiális egyház Rómától való függetlenségéről. Ezért Zsigmond diplomáciai ügyességét sem méltányolták. Az uralkodó pápai megítélése viszont növelte *a személye iránti ilhúziókat*. Már ezelőtt is országszerte tudtak arról, hogy törvényhozása hányszor kívánta biztosítani a jobbágyköltözést (1397, 1405, 1435), s milyen sokszor lépett fel helyi és egyedi ügyekben a jobbágyok visszatartása, elkűzése, a költözők károsítása és más visszatérési formák ellen (1387 és 1434 közt szinte folyamatosan), a szokatlan és tiltott adóztatással szemben (1410 és 1434). Ez megmagyarázza, hogy az 1437. július 6-i kolozsmonostori egyesség tanúsága szerint a felkelő parasztok Zsigmond császár-királyhoz való hűségüket hangsúlyozták és a császári felségtől várták Szent István királynak vagy utódainak szabadságaikat magába foglaló okleveleit. A már elhunyt uralkodó neve alá csúszttak a „Zsigmond császár reformációja” délnémet művet, amely 1439-ben szenvedélyes hangon fogalmazta meg azokat az új jelenségeket és követeléseket is, amelyekben felfogása távol állt Zsigmondétól vagy amelyeket ő fel sem ismert (egyszerre küzd a kereskedelmi társaságok és a városi céhek ellen; fellép az örökös jobbágyság, túladóztatás, a közösségi jogok járadékhoz kötése ellen; kiterjeszti az isteni jogot a világi területre és kívánja az egyházi rend reformját). Mindez azonban a német olvasónak sem volt eleve hihetetlen, éppen ez mutatja Zsigmond szociális érdeklődésének hírért a nép körében.

Az oszmán hatalom kiűzése tervétől az aldunai védelemig

Mióta apja Zsigmondot keleti pályára szánta, a fiatalember fokozottan érdeklődött *Kelet- és Délkelet-Európa* fejleményei iránt. Itt új külpolitikai, kereskedelempolitikai, népiiségekre és vallásokra vonatkozó ismeretekre tett szert, más emberekre orientálódott. Ami számára új volt, természetesen már kialakult érdekeken alapulhatott, de valóban új törekvéseket is jelenthetett. Már felfigyelhetett arra, hogy 1384. júliusában a velencei állam kereskedelmi szerződést kötött az oszmán hatalommal és 1385 körül talán valami hozzá is eljutott Ulman Stromer híreiből a Fekete-tenger és Tana (Azov) felé irányuló kereskedelemről. Ezzel apja Velence-centrikus észak-déli forgalmi koncepciójától eltérő nyugat-keleti koncepció kezdeteit érezhette volna meg, ha magyar királysága nem vonja el figyelmét a nagy távlatoktól. Igaz, hogy *a kereskedelmi utakra, erőkre* Zsigmond itt is hamar felfigyelt. 1387. november 29-én rendelkezett a Szerémságban tartózkodó ragusai kereskedők javára, hogy ezüstöt vásárolhassanak Boszniában és Rácországban tartózkodó ragusai kereskedőtársaiktól, valamint hogy a vásároltat akár eladják, akár magukkal vihessék Ragusába. Természetesen a királyi külpolitikai feladatokat mindennapjaiban a keleti partnerek és ellenfelek nevével, szerepével találkozott minduntalan. I. Bajazet (Bajazid) volt az oszmán szultán (1389–1403), II. Palaiologosz Manuél a bizánci császár (1391–1425) – két uralkodó, akiket rangban egyenlőnek tarthatott, még ha rejtett ambícióit is számításba vette. Jogi helyzetét tekintve főlnyit érzett a havasalföldi fejedelem, Mircea (Mircea cel Bătrîn, 1386–1418) iránt, s az sem szakadt el nyíltan a magyar függőségből. Ennek jele, hogy bizonyos ekkori havasalföldi pénzek címerének bal felén árpádsávok, jobb felén stilizált hold, egyes pénzein pedig a címer jobb felén árpádsávok voltak.

Az ifjú királynak a hadi dicsőség keresése is feladata lett, ezen át ismerte meg a Balkán viszonyait: 1392 nyarán rácországi táborban volt, a királyi hadban szolgáló nemesek élén. 1393-ban Zsigmond és Mária királynő meg kellett, hogy elégedjenek Hrvoja alsóboszniai vajda olyan hűségígretével, hogy az nem akadályozhatja Dabiša István bosnyák királyt élete tartamára ígért hűségében. Mégis a mozgolódó oszmán hatalom fenyegetését Magyarország már érezte, ez 1394-ben kihatott a haza védelmére kivett dica (rovásadó) beszédére a Balkántól távoli északkeleti megyékben is. A látszólag helyi és szomszédsági körben mozgó aktivitás mögött észrevétlenül bontakozott ki Zsigmond európai méretű hadszervezése és oszmánellenes támadó hadjáratának előkészítése. A kettő között nincs ellentmondás: helyi veszélyek alapján erre a magyar királyt is a Balkánról serkentették, a háború színterének kialakításában befolyásolták. A végveszélybe került *Bulgária látszott jó kiindulópontnak*. Ez már két részre hullott szét, de azok urai büszkén viselték a cár címet. Ivan Strašimir (1365–96) Vidinben tartotta udvarát, szövetségesként támaszkodott a havasalföldi vajdára, de már I. Murád szultán hűbéresévé süllyedt. Ivan Šišman (1372–93) látszott előkelőbbnek, ő a nagymutú Tirnovóban uralkodott. 1388–95 közé tehető egy olyan hadműveleti vázlat, amelyet még Ivan Šišman kezdeményezett Zsigmond király hadvezetői vállalkozása számára, hogy az oszmán hatalmat kiszorítsák Európából. Ez határozta meg a szövetségesek keresését, a felvonulási és támadási irányok kialakítását, a csatahely kiválasztását. Zsigmondot (és remélt szövetségeseit) tájékoztatták a várak feletti hatalomról (mi volt még keresztény feudális uralkodó kezén s mi már oszmán török kezén). A bolgár sugalmazás hagyományos balkáni szemmel adta meg Zsigmondnak a figyelembe veendő politikai földrajzot: a Maros és Olt közt Erdélyt, a román Szörénységet, az Olttól délre eső román részt és a román Havasalföldet, Bulgáriát Szkopje és Szófia közt, Bulgáriát Szófia és Szvisztov közt, végül Görögországot Drinápoly és Konstantinápoly közt. Mire a hadműveleti elhatározás megszülethetett és a szövetség létrejöhetett volna, a helyzet kedvezőtlenül megváltozott: 1393-ban Tirnovo török kézre jutott, a Šišman uralkodócsalád egyes tagjai eltűntek, a muzulmán hitet vállaló tagjai pedig kisázsiai beosztásba kerültek. Mégis a konstanzi zsinatot megéneklő augsburgi Thomas Prischuch tudatában Zsigmond egyaránt hatalmas ura volt Magyarországnak, Erdélynek, a Székelyföldnek és Bulgáriának — tehát valóságként csapódott le a hagyományba a cél. Magyarországon ki is alakult az elszántság hangulata. Egy Szentgyörgyi gróf 1395. június 4-én végrendelkezett arra az esetre, ha Zsigmondnak a törökök és más pogányok ellen az ország és a keresztény hit védelmére vezetett hadseregében elesnék. December 17-én Esztergomból írt a király Ung vármegyéhez, hogy hadba szálljanak a török császár ellen az ország végvidékeire, mivel a pogányoknak hatalma és sokasága megtámadta országunkat, ellenségesen be akar lépni. Erre a török elleni hadjáratra vetett ki Zsigmond adót 1396-ban. De tudta, hogy ez kevés. A külföldi tárgyalások konkretizálódását jelzi, hogy 1395. március 10-én magyar követek a velencei szenátustól 25 gályá felfegyverzését kérték, amelyek elfognák a Görögországból Törökországba és vissza menő török tengeri konvojokat és ennek már költségterheit (havi 35–40.000 dukát) mérlegelték. A szenátus annyit fogadott el — hivatkozva a katolikus hit iránti tiszteletre és a Zsigmond király iránti hódolatra —, hogy felfegyverzi negyedrészt a többi keresztények állította gályáknak, amelyek száma a 25 gályát nem haladhatja meg (így Velencére 5–6 eshetett volna). 1395-ben

Zsigmond segítséget kért a keresztény hatalmaktól. Merész Fülöp burgundi uralkodó herceg el is határozta magát erre, és a kereszteshad élére Félelemnélküli János herceget állította, aki pár évvel volt ifjabb Zsigmondnál. Követte őt sok francia és német nagyúr, köztük Boucicaut marsall. 1396. március 1-én Manuel Philantropenosz Magyarországra küldött bizánci követ már úton volt Velencébe, megállapodva Zsigmonddal, hogy az májusban hadjáratot indít, amihez a bazileusz 10 gályát saját és 3 gályát a magyar király költségén vállalt felfegyverezni. Még angol, spanyol és olasz egységek is csatlakoztak. A tengeren a genovaiak, a velenceiek és a rodoszi johannita lovagok nyújtottak segítséget. A velenceiek megszakították a tárgyalást Bajaziddal. Zsigmond a júliusi gyűlekezés helyéről, Budáról indulva a Dunán ereszkedett le 1396-ban. A burgundi és francia lovagok címere a budai domonkos kolostor falán látható volt, III. János nürnbergi várgróf is a pogányoknak minősített törökök ellen indult, valamint Cillei Hermann. Vonultak a hadban a kereskedőtökés Ulman Stromeir unokaöccse (Erhart Stromeir) és veje (Jacob Prünsterer) 32 lóval. A francia és német fejedelmek, grófok, bárók vonulását Újlak, Szalánkemén, Zimony mellett korabeli német ének is megöröklítette. A bolgár sugallatnak megfelelően — bár már nem voltak támaszul vehető cári erők — alakult a magyar királyi sereggel — főpapok, bárók, előkelők, birtokos nemesek — felduzzadt keresztény haderő útvonala. Elhaladtak Temesvártól nyugatra, Haram és Hátszeg között, Hátszeg és Vöröstorony között; felkészültek a hadsereget szállító hajók az Olt folyónál az átkelésre; a Vaskapu aldunai szorosban a vízben ki-kiemelkedő magas sziklák miatt az áthajózás csak révkalausz segítségével volt lehetséges. Az *út célja Nikápoly volt*, amelynek a bolgár terv különleges jelentőséget adott, mint úti állomásnak. Nikápolytól az Égei-tengerig, feltehetően a Troján-hágón keresztül 500 olasz mérföld (= 876 km) a távolság s a tengertől a Dardanelláig 100 mérföld (= 174 km). Légvonalban Nikápoly és Galipoli közt 500 olasz mérföld a távolság. Fontos szempont lehetett, hogy azt beszéljük, Nikápolytól Drinápolyig, sőt Konstantinápolyig nincsenek hegyek, csak kisebb dombok, amelyekén át jó út vezet. Keresztény győzelem esetén tehát könnyű előretörés kecsegtetett. Egy másik irányú hadmozgás (esetleg a győzelem utáni visszatérés) úti állomásának Szilisztrát (Drisztir) vették, ahová a Dardanelláktól (Galipoli) 400 olasz mérföld (= 696 km), alighanem a Risi vagy a Varbicai hágón keresztül, és az állomástól a Fekete-tengerig további 200 mérföld (= 348 km). A stratégiai szempontból kecsegtetően előkészített hadjárat azonban a hadvezetés taktikai hibái miatt katasztrófálisan végződött, szeptember utolsó hetében Nikápolynál (Nikopolis) a lovagsereg megsemmisítő vereséget szenvedett, sokan estek el, jutottak fogságba. Magyarországon még 1398-ban is számoltatták a törökök elleni királyi hadjáratból való szerencsés visszatérést, s a király még 1399-ben is királyi vám átengedésével jutalmazta Maróti János macsói bánt a törökök elleni Bulgáriában vívott harcokban való részvételéért, ahol annak egyik testvére el is esett. Gereci Miklós nemes fogságba esve 12 évig volt a Keleten és mint aki ott nyelvet, kultúrát megismert, immár Szaracén (utódaiban Szerecsen) névvel érdemelte ki királya figyelmét. A vereség után Zsigmond — akinek végül is sikere volt fogságba nem kerülése — nem hazafelé menekült. Irányválasztásában erősen befolyásolhatta a korábbi bolgár információ: Nikápolytól a Fekete-tengerig számtalan kis szigetet találunk a folyón. Ezekről védelmet, rejtőzési lehetőséget is remélhetett. Át is haladt a román területen és a *genovai Licostomo* kolónián. Jellem-

ző éleslítésére, hogy ilyen helyzetben is megjegyezte ezt, mint a jövő kombinációs lehetőségét. A Dunán és a tengeren át az uralkodó el is jutott Konstantinápolyba. Tommaso Mocenigo velencei hajóhadparancsnok sok nikápolyi menekültöt vett fel, személyét Zsigmond megjegyezte. A nikápolyi pusztulás Nyugatra elérkezett hírei mégis lelohasztották az oszmánellenes harci hajlandóságot, Bulgáriának pedig hosszú török alávetés jutott osztályrészül. Még 1648-ban is számon tartotta Filip Sztaniszlavics, a nagybulgáriai Nikopol katolikus püspöke, hogy a „gondviseletlen és egyenetlen” ősök a bolgárok, szerbek, bosnyákok egymás elleni harca miatt estek török uralom alá. Luxemburgi Zsigmond számára ellentmondásos hatású volt a nikápolyi tanulság: világossá lett számára, hogy nyugati politikai felemelkedéséhez nem hivatkozhatott offenzív keleti sikerre, viszont a foglyul esett nyugatiakhoz képest diadalmasnak tűntethette fel magát és lelkiereje megmaradt a Kelet megértésére és új kapcsolatok keresésére.

Már 1397-ben Zsigmond új arculata mutatkozott meg, a *defenzív oszmánellenesség* élére állt. Erre készítette, hogy a lázas magyar-velencei kapcsolattartás nem ígért gyors eredményt. A magyar követek számára előkészített velencei felelet 1397. január 26-án hangsúlyosan emlegette a nikápolyi vereség után Zsigmondnak nyújtott velencei segítséget és hogy a továbbiakban 8 velencei, 5 genovai felfegyverzett gálya védi a közös érdekeket a Levantén – a király pedig Velence hozzájárulását kérve az oszmánellenes harchoz a maga további küzdelmét ígérte, mire ezt a köztársaság a többi keresztény uralkodó segítségétől tette függővé. Február 8-án Zsigmond királyra és magyar bárók véleményére hivatkozva kérte Velence követe útján Genovát, hogy egy, a turini béke szerint demilitarizált keleti támaszpontját az adriai köztársaság újra erősíthesse a növekvő török tengeri erő miatt. Az április 7-én szenátusi instrukciókkal ellátott, Magyarországra küldött velencei követek, Michele Steno, Giorgio Fantin és Tommaso Mocenigo csupán kifejthették Velence törekvéseit Konstantinápoly védelmére, a bizánci császár és a periaiak lebeszélésére a Bajaziddal kötendő különbékéről; különben pedig nyomást kellett gyakorolniok Zsigmondra előkészületei gyorsítására, nehogy a közvetlen bázisra támaszkodni nem tudó velencei flotta kimerüljön és az egyedül maradó adriai köztársaság tárgyalni kényszerüljön Bajaziddal. Így került előtérbe Magyarország veszélyeztetettségének tudata, ami Zsigmond 1397. évi temesvári országgyűlésén érvényesült. Így jöhetett létre a törvény bizonyos honvédelmi újításokról, a király elfogadtatta a telekkatonaság intézményét. Kötelezték a bárókat és birtokos nemességet fegyveresek kiállítására a jobbágyság vagy jobbágytelkek arányában, mégpedig 20 jobbágy után (nem pedig közül) egy tegzest. Az oszmán haddal szemben alkalmas könnyű fegyveresről lett volna szó. De Zsigmondnak nem voltak illúziói az urak áldozatkészségéről, ezért szankciót is hozatott: mulasztás esetén az alapul szolgáló jobbágylétszámnak megfelelő aranyforint hadbírságot vetett ki, a tegzes helyett tehát 20 forintot. A törvény kétségkívül hézagos volt, ennek alapján sem kiképzett tegzeseket, sem felfegyverzett népfölkelőket nem kapott a király. Oszmánellenes buzgalma mégsem apadt el Nikápoly óta s így 1398-ban már közvetlenebb lépéseket tett a hadkiegészítés keresztülvitelére. Pozsony vármegyéhez fordult paranccsal, magához rendelve őket összes jobbágyaik huszadrészevel. Ez valamiféle népfölkelésnek tekinthető már, alighanem az önfelfegyverzésre képes módosabb jobbágyság képében – de ez is csak Zsigmond siralma, fenyegetőzése,

ami célját mindenképpen kifejezte. Vas megyéből urakról tudjuk, hogy 1398-ban Keve kikötőjében királyi hadiszolgálatban voltak elfoglalva. A felső vidéken ezidőtájt arra is hivatkoztak perhasztási ügyben, hogy a Bosznia felé mozgó királyi seregbe vonulnak nemes urak és nemes officialisuk. De a helyzet súlyosbodott és 1399-ben már olyan jogcímen vette el egy nemes tulajdonát Zsigmond, hogy az nem riadt vissza a törököknek az országba vezetésétől. A Temesközből a török miatti félelem okából elköltözött a jobbágytság egy része, említést tesz erről egy királyi oklevél. A király egy Ung vármegyéhez intézett rendelkezésében arról panaszkodott, hogy az ország és a végvidék hosszú idő óta súlyos károkat szenved a törökök és a hozzájuk csatlakozók gyűjtogatásaitól és pusztításaitól, városok, falvak, házak estek áldozatul, nemes és más helyzetű férfiakat, nőket hurcoltak el, gyilkoltak le — emiatt volt kénytelen a végvidékek védelmére az országlakosokat a pogányok támadása ellen hadfelállításra rendelni. A hadbavonulás alól azonban sok nemes és más birtokos ember ki szokta magát vonni, ezért központi és megyei emberek által felmérési, számbavéteti, lajstromba íratja össze a nemesek vagy más birtokosok összes jobbágyságait és embereit és az összeállítást magához rendeli (egyben adót követel). Ebből annyi nyilvánvaló, hogy a jobbágyságokat nem mint hadköteleseket írják össze (ha végrehajtásra jut), hanem mint akik után adót kell fizetni, katonát állítani, s az is egyértelmű a rendelkezésből, hogy országos jellegű, valamennyi megyéhez küldött irat volt. A király tehát általános igénnyel terhelte meg az országot, de a töröktől közvetlenül nem pusztított megyék fegyveres és pénzügyi részvételét külön szem előtt tarthatta. Ezek miatt a kényelmüket, járadékfizető jobbágyaikat a központi igénybevételtől féltő bárók, nemesek körében megcsappant Zsigmond népszerűsége — ez is vezethetett a fogságba vétését előidéző növekvő politikai feszültségre. A király *honvédelmi törekvései* — a katasztrófa után is élő — *európai aktivitásba tartoztak*. A francia királyt, aki 1396–1409 közt hűbérura volt Genovának, aggasztotta a Konstantinápoly melletti Pera genovai kolónia sorsa, ezért 1200 harcossal oda küldte Boucicaud marsallt 1399-ben. De ez csak ahhoz volt elegendő, hogy megelőzze a császárváros oszmán megtámadását. De mivel a csapatok zsoldjához más nem volt hajlandó hozzájárulni, a franciák hazatértek. Mánuel bizánci császár 1399–1403 közt nyugati körüton járt segítséget keresve fővárosa védelmére akár az egyházunió útjait felkutatva, hiszen tartott Konstantinápoly oszmán ostromzára.

De fordulat is érelődött, *Timur mongol erőinek* Kisázsiaira törésével (1400), ám ez ellentmondásos hatást váltott ki. Már ősszel tudták a velenceiek, hogy az oszmán szultán Anatóliába vonja csapatait és oda hívja keresztény hűbéreseit; a szerbek követtek is. Ezzel a távolibb Európa meg is nyugodott, a szultán ellen havasalföldiek, magyarok, balkáni tatárok mozgolódtak csupán. S ez a hangulateltolódás nőtt Timur ankarai győzelmével, Bajazid fogságba esésével (1402), az oszmán birodalom trónkövetelők közti megosztásával. A legérdekeltebb II. Manuél elmulasztotta támadással kihasználni az oszmánok meggyengülését; Velence 1403. júliusban kereskedelmi szerződést kötött a törökökkel. Zsigmond egyes magyarországi (Buda, Lőcse) és genovai polgárok pénzügyi vitájában éppen 1402-ben a genovaiak ellen döntött, bár éppen előkelő keleti (pl. Pera) funkciójú polgártársaik, Grimaldi és Spinula álltak a háttérben. De a magyar uralkodó legalább szerémségi török betörésekkel tanúsított ellenállási készséget, veszteségeket felidézve Maróti János macsói bán megadományozá-

sánál 1403 novemberében a törököket mint Krisztus keresztjének ádáz ellenségeit írta le. Ám ténylegesen 1403-ban Északnyugat-Bulgária és a Timok völgye lakossága harcolt az oszmánok ellen, a tirnovói Fruzzsin Šišman és a vidini Konstantin Strašimir vezetésével.

A török birodalom azonban újra megszilárdult. Velence 1411. augusztusban, októberben kereskedelmi egyezményt kötött az oszmán hatalommal. 1412-ben Zsigmond és Ulászló budai udvari ünnepeire a Szentföldről is eljutottak küldöttek. Zsigmond igyekezett nyugati távolléte alatt is beavatkozni a Balkán ügyeibe. Ozorai Pipo temesi ispánt és sókamaragrófot sereg élén a bosnyákok ellen küldte, de a vitések hazatérőben Baranya és Bodrog megyében pusztítottak „a legkegyetlenebb törökök módjára” (1417-i panasz). A magyar király 1418-ban Strassburgból, Passauból adott ki először törököt ábrázoló címerképeket. Izsák még 1418/19. évi végvidéki, visszavert betörése után is adott ki Zsigmond-címet. Velence viszont 1419-ben békét kötött I. Mehmed szultánnal. Zsigmond ezidőben már *tútekintett az oszmán birodalmon*. 1420-ban a porosz rendi gyűlésre küldött követet s ez a Heinrich Reimann megvitatta ott azt a kérdést, hogy lehet az utat Kaffa felé megtalálni. Ez a Krim-Lengyelország-Poroszország utat jelentette, amivel Lengyelország felértékelődött Zsigmond számára. Ez északibb útját jelentette a Levante-kereskedelemnek, mint amit a király már Johann és Konrad Fischer testvérekkel Kaffából és a Dunán felfelé Kiliából Magyar- s Németország felé kívánt megvalósítani. A kísérletek akadályozását is szolgálta az, hogy Velence 1421. októberében és 1423. júliusában megerősítette békéjét II. Murád szultánnal. A dunai és adriai hatalmasságok vetélkedése közepette Murád 1422-ben újra támadta Bizáncot. VIII. János bizánci császár személyesen járt a budai királyi várban elnyerni Zsigmond támogatását. 1423/24-ben Zsigmond erdélyi sereget küldött a török ellen II. Dan havasalföldi fejedelem visszaültetésére. *A király távolibb terveket szőtt*. Szaracén Miklóst és Török Józst a türkmén Kara Julukhoz küldte, akit mezopotámiai uralkodónak tekintett, hogy háborúra bírja az oszmán szultán ellen. A misszió sikeréért kapta a követ Kristallócot. Ekkorra Zsigmond már elvesztette jeles, a török ellen sikeres hadvezérét, Ozorai Pipót (Filippo Scolari, a szerbek emlékezetében *Filip Madžarin*), aki sikeres volt a *végvidéki harcokban*. 1427-ben Erdélyből a király hadjáratába vonultak nemesek és jobbágyaik a török ellen. 1428. május 18-án Budáról írta Walter Schwarzenberg, egyébként a német-magyar király hitelezője, hogy Zsigmond minden hatalmával a törökök ellen fegyverkezik. De ez már a *dunai vonal kiépítését és korszerű védelmét* jelentette — ez nagy és évszázados eredményt jelentett. 1428-ban Galambóc ostroma és ott Rozgonyiné, Szentgyörgyi Cecília halytállása a hősiesség tetőpontja, de ezt már nem a lovagi dicsőség, hanem a *megújult technika* (gályán elhelyezett lövések, tűzerek, számszerűjászok) biztosította, sőt Rozgonyi István főispán is ostromágyút irányítva a török vár tornyára tüntette ki magát. Az erőviszonyokat azonban ez nem változtatta meg alapvetően és Velence 1430 szeptemberében megint békét deklarált Muráddal. A keletebbre eső türkmén erővel, Kara Julukkal szötte tovább terveit Zsigmond, immár a nürnbergi birodalmi gyűlésen jelent meg a keleti követség 1431 márciusában, ami nagyon beleillett a Luxemburgi oszmáneellenes terveibe. 1432-ben Kara Juluk és a timurida Sah Ruch összevontak csapatokat Kisázsia keleti részén, mire II. Murádnak csapatokat kellett átdobnia Ruméliából a keleti határra. Ennyiben a

keleti erők valóban Zsigmond szövetségesei voltak az oszmánellenes harcban. A tényleges harcok azonban a magyar végvidékre szorítkoztak. 1432-ben Nándorfehérvár (Belgrád) volt a délvidéki lovas és gyalogos erők összpontosítási helye Thallóci Frank főkapitány vezényletével. Mivel ide a nemeseknek kellett hozni hadaikat, ezúttal is felmerül, kik voltak a gyalogosok, hogy függ ez össze a népfölkeléssel? Thallóci feladata volt ennél a hadbaszállásnál a belső rend, a dunai révek biztonságának szavatolása a gonosztevők ellen. Még az utóbbiak s nem a katonaság soraiban emlegeti a főkapitány a huszárokat. 1433-ban királyi felhatalmazásra Thallóci Frank nándorfehérvári kapitány egyházi birtokokat kezelt és adóztatott. Ekkorra sűrűsödnek a szórványadatok a jobbágyoknál lévő nemesi illetve saját fegyverekről (1424, 1425, 1433), de tűzfegyverről nem. Zsigmond még az 1435. évi törvényhozásban is visszatért – szerényebb igénnyel – a jobbágytelkek szerinti katonaság kérdésére, ami egyszerre mutatja Nikápoly utáni tervei kudarcát, de szívós politikai törekvését is. Ekkor 33 jobbágy után igényelt egy jól felfegyverzett lovast tegezettel, íjjal, karddal, ütőfegyverrel. Ugyanabban az évben ágyúkkal és más hadiszerekkel felszerelt hajókkal vonultak Zsigmond tisztjei Nándorfehérvárra. Amikor 1436. április 11-én német személyiségek tájékoztatták Frankfurt tanácsát a császárról, Szegedet jelölték meg, mint ahonnan a Magyarország és Szerbia közti határvidéken a császár a török ellen erőfeszítéseket tesz. Még élete végén – távoli akadályoztatása idején – *sem feledkezett meg Zsigmond magyar királysága védelméről*. Prágából 1437. február 7-én az erdélyi vajdát serkentette az uralkodó a török elleni készületre s maga erős cseh haddal ígérkezett az ország védelmére. Az öreg uralkodó, bár mindenütt bizonytalanság vagy veszély volt jellemző, talán komolyan hitte, hogy ilyen seregmozgatást politikailag és fizikailag keresztülvihet. Február 24-én pert halasztottak Csongrád megye egész nemességének hadbaszállása miatt a törökök ellen az ország védelmére a Duna vonalán. A király március 26-án Prágából követelte Sopron város tanácsától adóhátraléka fejében tizenkét hajó felszerelését Pozsonyban, amelyeken egy táborita kapitány táboritaival és hadinépével a Dunán lejut Nándorfehérvárra. Ez volt az átcsoportosítás legravaszabb módja: a volt csehországi ellenfél kiszolgáltatása az oszmán haderőnek. De ezidőtájt a balkáni fejlemények ismeretében a szintézisre törekvő uralkodó a kereszténység két nagy ortodox ága egyesítését is személyes ügyévé tette. 1437. január 4-én Prágából óhajként írta, hogy a baseli zsinat Budát válassza a legközelebbi ökumenikus zsinat helyévé. Július 5-én pedig tiltakozott a zsinatot Firenzébe helyező „hamis bulla” ellen: ne legyen a zsinat Itáliában, hanem a görög unió érdekében Budán... Március 30-án a cseh fővárosból újra írt annak érdekében, hogy a zsinatot Budára kellene helyezni s a görögök jöttére szükséges pénzeket előteremteni.

A királyi tekintély csorbulása az utolsó Luxemburgiak alatt

Zsigmondnak, aki gyermekségét egy sikeres, nagyhatalmú uralkodó családtagjaként töltötte el, azután meg kellett ismernie az uralom kudarcait, a hívek hűtlenségét és keserű tapasztalatokkal, ráébredve az eszélyesség, sőt ravaszság szükséges voltára ért tetterős férfivá. Más kérdés, milyen tettekre szánhatta el magát, még mindig a politikai oldaltársra szorulva, egy erőtlén, mind zavarosabb uralom közepette. IV. Károly idősebb fia, Vencel német király (1378–1400), mint IV. Vencel cseh király

(1378–1419), 17 éves korában vette át az uralmat, Zsigmond ekkor 10 esztendő volt. Az előző nemzedék idején érvényesült a Luxemburgiak nagyhatalmú dinasztíájának hegemoniája a német királyságban, a választófejedelmeket nem sértve, de a Wittelsbachokat és Habsburgokat területileg szétválasztva, s a mecklenburgi fejedelmet is az első vonalba emelve; ugyanakkor megnőtt a városok jelentősége. Most Vencel vezetésével úri szövetség jött létre a városok ellensúlyozására. A fejedelmeket és városokat egyaránt átfogó tartományi békeszövetséget egyengették a városszövetséggel szemben. 1381-ben Vencel terve is számolt Svájc önállósulási folyamatával és külön körzetként illesztette volna a békerendszerbe Zürich, Schwyz, Luzern, Bern, Üchtland, Solothurn városi és paraszti kantonokat. Ellentétes előjelű volt az 1383/84. évi kísérlet, a rajnai és sváb városoknak az osztrákellenes svájci esküszövetséggel való kapcsolatkeresése, amikor is Zürich, Bern, Luzern, Solothurn, Schwyz, Uri, Unterwalden jött számításba. Német urak már 1384-ben felfigyeltek Vencel további keleti orientációjára: inkább Magyarországra menne, mint Heidelbergbe, s hogy meg akarja koronáztatni testvérét. Súlyos fordulatot jelentett, hogy Vencel az Egerben (Cheb) tartott birodalmi gyűlésen megtiltotta a városszövetségeket, és a városokat az általános tartományi békébe kötelezte belépni 1389-ben. A király ezzel *elejtette a biztos városi támaszokat*, és a fejedelmek egyre merészebben léptek fel ellene. Vádolták Vencelt felkészületlenséggel, lustasággal, túl sok vadászattal és italozással. Helyzete ingatagságát mutatja, hogy *Vencelt* cseh nemesek 1393–94 során *fogságban tartották*. Ez a megnövekedett birtokú ellenzéki arisztokrácia növekvő szerepét és merészségét mutatja. Aki legálisan a királyi tanácsban körülhatárolták a király tekintélyét, merték őt Beroun városban elfogni és 15 hétig őrizet alatt tartani. Az ügy mozgatója Jobst morva őrgróf volt. 1394 óta Köln és Pfalz választófejedelmei tárgyalásokat folytattak az angol király német trónjelöltségéről, 1396-ban a Wittelsbach és Nassau dinastiák kötöttek szerződést a Luxemburgiak ellen, 1399-ben Mainz, Köln és Pfalz választófejedelmei szövetkeztek Vencel király ellen. 1400. augusztus 20-án le is tették Vencelt a birodalom trónjáról (de cseh király maradt). Az egyik vád az uralkodó ellen az állandó csehországi tartózkodás volt (1388–95 közt nem tette lábát német földre). Ez *ugródeszkát jelentett* viszont *Zsigmondnak*, akit 1396-ban megdöntöttek *birodalmi vikáriusnak*. Őt viszont magyar ügyei vonták el, s így a Luxemburgi-ellenesség mélyült. Miután a rajnai választófejedelmek fölébekerelkedtek a sváb és rajnai városoknak, a király trónja mögött nem maradt számottevő társadalmi erő. Csakhogy az ellenkirály, Pfalzi Ruprecht sem oldhatta meg a felgyült problémátömeget, ehhez nem volt elég területi bázisa. Mégis amikor János mainzi érsek városokat és fejedelmeket tömörített szövetségbe 1405-ben a Pfalzot kiterjeszteni akaró ellenkirállyal szemben, Ruprecht szétverte a szövetséget. A kereskedelmi kapcsolatokra károsan hatott a dinasztikus viszály: a cseh kereskedelem még a közeli Regensburggal és Nürnberggel is vészesen apadt. Vencel befolyása kiterjedt viszont Lausitzra, Sziléziára, Luxemburgra. Még a prágai egyetemen is mutatkozott kezdődő bomlás, Soltaui Konrád és Krakkói Máté professzorok átmentek Ruprecht heidelbergi egyetemére és Vencel ellen befolyásolták IX. Bonifác pápát. Ruprecht 1401-ben tárgyalási instrukciót dolgozott ki Jobst morva őrgróf támogatására, akinek a cseh királyság birtokavételét sugallta és ehhez segítséget ígért a pártütőnek a magyar király ellen, ha az a cseh király mellé állna. Így lett *mind fontosabbá Zsigmond a cseh belpolitikában*.

Ezt a rangemelkedést nem tudta megzavarni az sem, hogy a magyarországi nagyúri ellenzék hasonlóan járt el vele, mint a csehek Vencellel. Zsigmond uralma pedig aligha volt kétségbevonható. 1387. január 31-én megkoronázták Székesfehérváron, de amint Eberhart Windecke a polgárok nyílt szemével megírta, tulajdonképp egyes országnagyok koronázták meg, akik az ő részén voltak. Volt, akinek szemében megfelelt a Luxemburgi mint társkirály, de miután Mária királynő baleset folytán 1395. május 17-én meghalt, elidegenedett Zsigmondtól. Ez időben mantovai megfigyelés szerint a királyt csak a főurak kegye és olasz pénzemberek kölcsönei tartják fenn a hatalomban. De támogatóit is sértette, hogy túltette magát a törvényen. Miután a bárók és nemesek a temesvári országgyűlésen (1397) követelték a várak visszavételét — a jogszabály semmibevételével Zsigmond zálogba vetett egy szlavóniai várat (1399). Kanizsai János, kevesellve azt a befolyást, amit mint esztergomi érsek és örökös főispán, prímás, pápai legátus és főkancellár szerzett, urát teljesen ki akarta szorítani a hatalomból. A magyar főpapok és nagyurak udvari vetélkedését kihasználva, tartós udvari pozíciót szerzett az idegen Cillei Hermann, aki 1390-ben adóból részesedett, 1398-ban a királytól megkapta Varasd várost és egyházi kegyuraságát. Gyűlölet halmozódott fel a lengyel, cseh, német hívek ellen a magyar nemesek körében. Törvénytelenességgel vádolva Zsigmondot, a rendek Kanizsai János és Miklós vezetésével Visegrádon feltartóztatták. Hü embere, Tari Lőrinc kivont karddal sem védhette meg. Garai Miklós viszont saját fiát és János testvérét kezesül adva, kiváltotta urát és így Zsigmond 1401-ben *Siklóson szenvedett könnyebb őrizetet*. Ezalatt idegen híveit fosztogatták. A magyar király a cseh Luxemburgi sorsából tudta, hogy az élő király kell a rendeknek, hogy engedményt tudjon tenni, s joggal bízott abban, hogy ellenfeleinek belső torzalkodásai egyengetik kiszabadulását. Valóban, az országtanácsot vezető Kanizsai Jánost visszaszorította Garai Miklós. Néhány hónap után Zsigmond vissza is került magyar uralmára. Saját fogsága során gondolhatta át, hogyan kell egy ilyesfajta rendi államcsínýt ügyesebben, leplezettebben bonyolítani, de testvére országában a saját érdekében megismételtetni. Ehhez az is népszerűséget szerzett neki, hogy 1401 májusában magyar hívei azzal vádolták a hűtleneket, segítséget kérve cseh és morva barátaiktól, hogy Zsigmondot mint vendégek és idegenek pártfogóját tartóztatták le. Cseh egyetemi krónika Zsigmondot, mint Vencel testvérét osztoztatja annak sorsában, a bárók vétkéből. 1402 elején el kellett halasztani egy meghirdetett cseh országgyűlést, mert cseh bárók Zsigmond elé mentek. Megújították a cseh városokhoz szóló országgyűlési meghívót Vencel király és Zsigmond tanácskozása idejére. Február 2-án a két testvér egyezményt kötött, eszerint *Zsigmond cseh kormányzó lett*. A magyar király titkos pecsétjét megújították, oroszlanos címer és gubernátor cím került rá még ősz előtt. Zsigmond szinte kisajátította az ellenzékiek szerepét a cseh király korlátozásában. Egy olyan csehországi krónikaszöveg, amely Vencelt továbbra is római királynak tekinti, *Zsigmond királyt vádolja testvére* március 14-i *elfogatásával* és júniusban a király akarata ellenére való Bécsbe hurcolásával, ahol az osztrák hercegek őrizetében volt, ahonnan az év végére szökött meg Vencel és jutott vissza Brnón át Csehországba. Zsigmond Vencel-ellenes fellépése a cseh történetírásban nem vitatott, csupán az, kinek a segítségével (talán az egyik prágai polgármester útján) ejtette törbe az uralkodót? Bécsi krónika egyenesen Zsigmondnak tulajdonítja az elfogott Vencel Bécsbe, fogságba vezetését bárókkal együtt. Tény,

hogy Cillei Hermann is 1402-ben Vencelt őrizte fogságában. A források szerzői azonban nem láttak bele abba, hogyan fogja Zsigmond mindezt megmagyarázni és hogyan fog *végül is nélkülözhetetlenné válni Vencel szemében?* 1402 decemberében Zsigmond a cseh bárókhoz és városokhoz fordulva olyan beállítást közöl, hogy Vencellel Olaszországba indult, de zavargás kitörése rábírta a Csehországba való visszatérésre. Ők is jöjjenek haladéktalanul fegyvereseikkel és ostromszereikkel a kutná horai táborba. Az év végén pedig egy levelében Zsigmond azt bizonygatta, miért kellett eltávolítani az útból a morva őrgrófokat: Jodok arra sem volt hajlandó, hogy Itáliába menjen s őt otthon hagyja, de arra sem, hogy őt elutazni engedje. Prokopot pedig el kellett fogatnia, mivel útközben csalvetéssel próbálkozott, életére tört. Bécsi krónika 1403-ra teszi Zsigmond magyar-kun-jász hadainak bevetését Kutná Hora táján Jodok őrgróf ellen. A cseh aspirációnak egyelőre halasztást kellett szenvednie: Garai Miklós 1403-ban személyesen ment Csehországba, hogy hazahívja Zsigmondot. Pozsony, Buda után szeptember 8-án már Esztergomban volt. A magyar gondok lekötötték. Végre is Vencel 1404-ben visszanyerte a cseh trónt.

Harcban a német és magyar ellenkirálysággal

Zsigmond már magyarországi uralma első éveiben megérezhette, milyen *bonyolult dinasztikus és egyházi hatalmi összefüggések feszülnek családja hatalmi szféráiban*, milyen nehéz úgy eligazodni ezekben, hogy a veszélyes helyzetekből – és erre nagy képességet mutatott – sikerrel emelkedjék ki. A pápai hatalom megoszlott és nem magától adódott, hová orientálódják a Luxemburgi dinasztia. Az Avignonban székhelyét tartó VII. Kelemen (1378–94) ellenében Rómában VI. Orbán (1378–89), majd IX. Bonifác (1389–1404) tevékenykedett, de nem tudta helyreállítani a nyugati egyház egységét. VI. Orbánt Anglia, Portugália, Magyar- és Lengyelország támogatta. VII. Kelemen után XIII. Benedek néven Avignonban az aragóniai grófi családból való Pedro de Lunát választották 1394-ben. IX. Bonifác hiába ajánlotta fel együttes lemondásukat, az avignoni pápa ezt az ígéretet nem tartotta magára kötelezőnek. Zsigmond 1394-ben megtiltotta idegenek, általában a pápai bullával kinevezettek magyarországi javadalomszerzését. Mégsem tisztán egyházi, hanem világi hatalmi oka volt annak, hogy egyelőre a *Luxemburgi dinasztia szembekerült Rómával*. IX. Bonifác Vencel császárral szemben, azt letéve, a pfalzi Wittelsbach Ruprechtet erősítette meg a birodalom uraként (1400–10 király), a magyar király Zsigmonddal szemben pedig a nápolyi királyra, Lászlóra orientálódott, akinek délvidéki pártját már 1395-ben számon tartotta egy mantovai diplomata. Ruprecht egyéni képességei nem hiányoztak, de nem volt nagy családi hatalma, emiatt nem is erősíthette meg a császári hatalmat. A birodalom két részét összekötő Svájc fontossága megnőtt. Vencel mint római király 1400. november 16-án Prágából fordult a svájci városokhoz, ígérve, hogy Zsigmond és mások segítségével rendet fog teremteni. Ruprecht király 1401. július táján kérte a schwyzieket, hogy nyissák meg számára az utakat és hidakat Lombardia felé, csak hogy nem volt hajlandó ennek fejében szövetkezni velük az osztrák hercegek ellen. 1402. júniusában Ruprecht király német közvetítők útján egyezkedett Prokop morva őrgróffal a magyar király ellen, egyben ígérve neki, hogy a cseh király nem fog ellenállni neki. Zsigmondot tehát mindkét fél felértékelte, és maga is felismerte nő-

vekvő fontosságát. 1403-ban már személyében is érintették a birodalmi egyházpolitikai feszültségek. Tíz évvel utóbb Husz János magiszter száműzetéséből Prachaticei Christannus prágai rektorhoz írva emlékeztetett arra, hogy Bonifác pápa bíborosaival ünnepélyesen elhatározta, Vencel cseh király nem római király, Zsigmond nem magyar király többé — meg kell-e tartani hát a pápai határozatokat? Ugyancsak 1413-ban prágai huszita magiszterek gúnyosan jegyezték meg, miként degradálta Bonifác pápa kollégiumával együtt a cseh királyt a római császárságról és Zsigmond királyt Magyarország királyságáról — miért nem tartják magukat a huszitaellenes teológusok híven az ilyen degradációhoz? De már 1403-ban valaki megküldte Vencel király gyóntatójának IX. Bonifác bullájának másolatát, amellyel Vencelt letette és Ruprecht helyébe ültette, a bulla kiadóját ellenpápnak, antikrisztusnak minősítve, éberségre intve a királyt. Vencel-párti prágai jegyzetírő, talán szerzetes utóbb is Bonifác pápa rovására írta, hogy megfosztotta Vencelt a rómaiak feletti uralkodástól. Zsigmond is Csehországban tartózkodott, amikor megbízható hírekből értesült arról, kik örvendeztek Budán Nápolyi László jövetelének. A közös fenyegetettséget a *csehországi meggyökerezésre használta* Zsigmond s Pozsonyból 1403. augusztus 9-én hat csehországi tanácsosához fordulva panaszolta fel, hogy IX. Bonifác következetesen árt neki, ezúttal Lászlót akarja Magyarországon utódává tenni. Megtorlásul a magyar király szabadság- és javadalomvesztés terhe mellett eltiltotta Csehországban az adó-, illeték- és tizedfizetést a pápai kamarának, a pápai vagy legatusi iratok királyi engedély nélküli elfogadását. Maga *Zsigmond bolygatta meg tehát az egyházi tekintélyt* Csehországban. Mindig cseh rangemelkedésre törekedve, nem válogatott az eszközökben, nem tartózkodott fordulatoktól, ügyesen használta a Wittelsbach-Luxemburg viszályt *egyéni célú előretörésre* Vencel országaiban. 1403-ban, 1404-ben magyarországi oklevelekben is gondosan kiemelte címei közt, hogy a szent római birodalom általános vikáriusa és a cseh királyság kormányzója. Azt külön megbélyegezte 1403. november 5-én, hogy míg Csehországban fáradozott a szent római birodalom és a maga kegyüri méltóságáért, némely magyarországi főpapok, mágnások, előkelők Durazzói Károly fiát, Lászlót akarták bevezetni magyar királyságába. Az utóbbi kihasználta, hogy IX. Bonifác elejtette a régi pápai elvet Magyarország és Nápoly uralma szétválasztásáról és 1403-ban partraszállt Zarában, támogatva már 1402-ben tömörült drávántüli, horvát-dalmát hívei nagy számától, 1402. decemberében dalmát városok küldöttségétől az országba hívva. Az esztergomi érsek kihirdette a pápai ajánló bullát. 1403. augusztus 5-én Kanizsai János meg is koronázta egy diadémmal a trónigénylőt. Az érdekegyeztetést jelzi egy távoli mozzanat: Ruprecht mint német király 1403. augusztus 15-én Lászlónak mint magyar és szicíliai királynak írt achaiai német lovagrendi urak érdekében. A koronázás kielégítette Nápolyi László dicsőségigényét és híveit magukra hagyva november 7-én visszatért Nápolyba. Erre a hadi események is készítették. Egy ideig ugyan hívei előretörték, de Zsigmond északabbra eső birtokait elfoglalta, Stiborici Stibor vajda visszavette számára a zavargó Pestet; Stibor, Garai Miklós, Perényi Péter, Ders Márton nyílt ütközetekben levertek a lázadók hadait. Csehországból visszatérve Zsigmond a lázadóknak, vetélytársaknak bűnbocsánatot hirdetett (1403. október 8-án) s ezzel végképp megbontotta Nápolyi László táborát. Megkezdődött Zsigmond uralmi stabilizációja. De a jövőre gyümölcsöző kapcsolat is keletkezett. 1403-ban járt először Branda Castiglione Magyarországon pápai

kiküldetésben, amikor megnyerte Zsigmond bizalmát. Az ellenkirály október 19-én még kiváltságokat adott Sebenico, Trau, Spalato számára. Zsigmondot végképp vetélytársa ellen hangolta, hogy László 100.000 aranyért átengedte a Velencei Köztársaságnak Zárára és Dalmáciára vonatkozó jogait. Lászlót átmenetileg támogatva, lényegében a saját hatalmát építette ki Hervoya (Hrvoja), Bosznia nagyvajdája, spalatói herceg, aki László király általános magyar-dalmát-horvát helytartójaként lépett fel 1403–04 években, de Velencével, Ragusával is diplomáciai viszonyban állt. Zsigmond elég bölcs volt, hogy az ellenlábasokat lecsendesítse, megossza, amire alkalmasnak látszott a gyenge lábakon álló pápaság elleni fellépés. Mint magyar király 1404-ben részletesen szabályozta az egyházi ügyekre fennálló felségjogokat (placetum regium): a pápa többé javadalmat nem adományozhat, királyi engedély nélkül nem lehet kihirdetni a pápai kúriából küldött iratot, fej- és jószágvesztés sújtja a tilalmat megszegőket – viszont a király nem korlátozta a világi urakat kinevezési joguk gyakorlásában. A rendelkezésekhez meg is kapta Zsigmond a királyi tanács egyetértését. A közös alap persze a nyers érdek volt: a nagybirtokos családok egyházi tisztségre, birtokra áhítozva segítették a királyt a pápai javadalompolitika elleni fellépésben. A főpapi székek túlnyomó részében nagybirtokos családok tagjai ültek Magyarország. 1407-ben 15 megüresedett érsekség és püspökség jövedelme a királyi kincstárba folyt, kezelésüket jórészt nagybirtokos világiak látták el. Az esztergomi érsekség jövedelmét 1407-ig Stibor kezelte. De más érdekösszefonódás alapján a firenzei polgári származású Andrea Scolari lett 1407-től zágrábi püspök, ahonnan 1409-ben Nagyváradra került; 1409-ben Andrea de Capponibus nemes firenzei polgár vránai perjel lett. Ezekért Firenze már elismerte Zsigmondot jámbor és igazságos fejedelemnek. Persze az uralkodó pozíciómelkedése a pápaság növekvő zűrzavarából is eredt: a Velencéhez kötődő XII. Gergelyt 1406-ban olasz bíborosok választották, de már 1409-ben letették volna a pisai zsinaton, s vele szemben állt a francia-spanyol támogatást élvező XIII. Benedek, akit Pisában egyidejűleg hasztalan tettek le. Zsigmond 1409–11 során nem szakított még látványosan XII. Gergely római pápa iránti obedienciájával, mert ebből remélt előnyt, t. i. Vencel római királyi elismerését Ruprecht helyén. Amikor azonban világossá lett, hogy ez a terv nem valósítható meg, a pisai V. Sándor obedienciája alá lépett Zsigmond. Ugyanilyen gondolatmenetre vall, hogy cseh királypárti, talán prágai szerzetes eseményfeljegyző szerint az V. Sándort választó pisai zsinat Vencelt a rómaiak királyává kiáltotta ki. De Zsigmond azt is körültekintő módon tette, hogy egyelőre magyar uralmára és cseh ambícióira szorítkozott, hiszen a tágabb birodalom bomladozott. Lajos bajor herceg francia hűbéres lett, 1406 óta Duna menti birtokait elzálogosította a francia koronának. Ruprecht király 1409-ben svájci helytartóságokat egyházi földesurasság alá engedett, ami Appenzell szabad paraszti ellenállására vezetett, kihasználva Ruprecht halálát (1410. május 18.). Erről még nem értesülve, a francia király május 21-én követelte, hogy Frankfurt a francia vazallus János mainzi érseket támogassa, ne pedig az ellen Ruprecht királyt. Az ellenkirály halálával Pfalz több ág közt oszlott meg. A helyzet mégsem egyértelműen alakult a Luxemburgiak javára. 1410. szeptember 20-án, illetve október 1-én *kettős német királyválasztás* következett be: megerősítették Vencel tíz év előtti letételét, s Zsigmond magyar királyt és birodalmi vikáriust, illetőleg Jobst brandenburgi és morva örgróft emelték királlyá. Mivel Jobst (Jodok) 1411. január 18-án meghalt, *Zsigmond*

Általános elismerést nyert (Vencellel július 3-án megállapodott erről) és még Brandenburg örgrófja is lett. Azt természetesnek vették a magyar urak, hogy a személyi unió jegyében magyar főpap birodalmi funkciót kapjon (Kanizsai János érsek 1412-től birodalmi főkancellár lett), de nehezményezték német urak szerepét Magyarország kormányzásában. Kibontakozott Zsigmond családi hatalmi politikája, a birodalmi bázis elhanyagolása, ami uralma végéig, 1437-ig jellemző volt. A német királyi hatalom és belső befolyás zsugorodott, Zsigmondot ebben a tekintetben a pápai hatalom megosztás felszámolása s azon keresztül is a *Csehország feletti hatalom ábrándja* vezette. Vencel megtűrt csehországi uralma is ezt készítette elő szemében.

A koronás Zsigmond, szemben a koronaeszmékkel

Zsigmond az uralma alá kerülő országokban, hatalma formális kialakulásakor és reális gyakorlásakor ismételtelen szembesült az egyes országok kialakult szertartásaival és eszmevilágával. Ebben az időben már *koronázási jelvényegyüttesekkel és a koronához kapcsolott államjogi felfogással* rendelkezett a német-római birodalom, Csehország és mint első elnyert uralmi területe, Magyarország. A hatalmi viszonyok és az eszmék korfordulóján mind az uralkodó, mind az egyes országok rendjei a maguk javára igyekeztek kihasználni az olykor egymásnak ellentmondó eszmei tényezőket. Zsigmondnak tapasztalnia kellett, hogy az erőviszonyok alakulása folytán ellene fordulnak olyan tényezők, amelyek apja illetve apósa idején még öregbítették a királyi hatalmat. A XIV. századi magyar krónikakompozíció befejező – tehát „kortörténeti” – része a Nagy Lajos koronázásánál *alkalmazott jelvényeket már Szent Istvánhoz kapcsolja* (regem sacris insignibus sancti regis Stephani indutum ac decoratum, habentem sanctam coronam in capite). Ilyen szintre kívánta emelni IV. Károly a csehországi viszonyokat: 1347-ben elkészíttette a *cseh királyság koronáját*, amely négy, pántokkal összekötött részből áll, és magában foglalja a Přemysl-ház *Vencel herceg idejéből való*, a X. század első negyedére tehető régi hercegi koronájának anyagát. Kialakította a király a cseh koronázási ékszerek együttesét. Általában IV. Károly érzéket mutatott az államhatalom prezentálására a korona szimbolikája, a szertartások által. Ezáltal is olyan rangra emelte cseh államát, hogy a német-római császárság és Csehország perszonáluniójáról szólhat a történetírás. Így érthető meg, hogy IV. Károly számára a területi gyarapodások nem a birodalom, hanem a cseh királyság kiterjesztését jelentették, a dinasztikus hatalom értelmében, egyelőre ezt fejezték ki a *Cseh Korona fogalmával* s 1348-ban ilyen értelemben kapcsolta Károly király Boroszlót, Bautzent és Görlitzet a Cseh Koronához. A corona regni Bohemiae, korona česká lett a cseh államterületek feletti szuverénítás formai kifejezője, a csatlakozott területek hűségesküje a koronának szólt, államközi szerződésekben a korona volt a szerződő fél. IV. Károly új, a birodalmi területeken túl is kibontakozó hatalma mint államtest összekapcsolódott az egyházi eredetű koronaeszmével, s amint személyi tekintélyéhez fűződő hatalma eltűnt, a rendek töltötték be kollektív személyiségükkel a Cseh Koronának immár a király személyétől elválasztott fogalmát. Míg azonban élt IV. Károly, a bohemocentrizmus és az univerzalizmus egyensúlyban volt politikai koncepciójában, ez fejeződött ki a cseh és a császári kancelláriák működésében. Az egyensúlyt kifejezte a *német császári jelvények* őrzésének, tisztelésének megoldása

is. Károly még morva őgrófként alapította a prágai vár társasképtalanát 1338-ban, királyként fejlesztette ki a prágai Szent Vid-székesegyház Vencel-kápolnáját, építette ki az államszimbolikában gazdag Karlštejn várát. 1365-ben az olomouci püspök és utódai tisztehez kapcsolta a király a Regalis Capelle Boemie Comes címet, ezáltal lettek a katolikus királyság intézményes támaszai. 1360. tavaszán IV. Károly átvette a német koronát és a hozzá kapcsolódó jelvényeket. Az ezeket Münchenbe kísérő stamsi ciszterci szerzetesek évtizedeken át szolgáltak utóbb a párgai Vencel-kápolnában, majd Karlštejnben. Ezek az államhatalmat szimbolizáló, IV. Károly, illetve Nagy Lajos idejében még az uralkodó tekintélyét kifejező jelvényegyüttesek, az ezekkel való felruházás szertartásai Zsigmondot is erősen vonzották, elérésükért idős koráig fáradozott. De korán tapasztalnia kellett, hogy a *nagy uralkodónemzedék letűnésével a szimbólumok tartalma*, az hogy kikre sugározzák a tekintélyt, megváltozott. 1395-ben, amikor az oszmán szultán elleni hadra hívott, nem eshetett nehezére olyan eszmények összekapcsolása, hogy az ország védelmével és a haza felszabadításával neki és a szentkoronának teljesítenek hűséges szolgálatot. Az eltolódást akkor kellett tapasztalnia, amikor 1401-ben fogtsága idején a bárók gyakorolták a koronából eredő királyi jogokat, államhatalom gyanánt az országnagyok a *szentkorona felhatalmazására hivatkozva* (auctoritate jurisdictionis sacrae coronae) intézkedtek és az uralkodót feleslegessé téve kivésették Magyarország szentkoronájának pecsétjét (sigillum sacrae coronae regni Hungariae), Kanizsai János érsek ekkor a szentkorona kancellárja címet viselte. Zsigmond király egy 1403. november 5-i magyarországi birtokadományban a korona fogalmát kettős értelemben alkalmazta: a *corona* csak a királyi ékesség (diadém) fogalompárja, a lényeg az uralkodó; másrészt azonban a *corona* mint test jelentkezik, mert nem csak attól megfosztani, de belőlük kizárni is törekedtek a királyt Nápolyi László hívei. A király személyét háttérbe szorító fogalom mégis tovább élt Zsigmond visszatérése után, az 1404. évi dekrétum is használta a *sacro corona regni Hungariae* kifejezést. Zsigmond legalább a tényleges koronát akarta keze ügyében tartani, s 1403-ban győzelme után Visegrádon azt a nép előtt fejére tette, eltávolítása idejére királyi pecsét alatt a budavári tárnoki házban nádori, országbírói őrizet alatt tartotta. 1411-ben alkalmilag hangoztatta uralma (regimen) fogalmát, a *neki és szent királyi fejkének* (sacro regio diademati) tett szolgálatot. De a rendi fölény mégis nőtt, s egy 1435. évi törvénycikkely a korporatív állameszmét (totum corpus regni) fejezte ki. Még a távoli Erdélyben is, amikor pedig nagyon rá voltak utalva Zsigmond védő hatalmára, az alvajda, a megyei nemesség, a szász és székely székek megállapodása Kápolnán a hűség megőrzését a szentkoronának és a legyőzhetetlen Zsigmond római császár-magyar-cseh király természetes uruknak fogadták. Ez annál kevésbé meglepő, mert az 1437. július 6-i kolozsmonostori egységre következő szervezkedés volt, amelyben a felkelő parasztok kifejezték hűségüket a szent koronához, természetes uruknak vallották Zsigmondot, valamint kijelentették, hogy fáradoznak a szent királyok adta szabadságaik visszaszerzésén. Mégis, ez harmóniát fejezett ki a csehországi fejleményekhez képest. Ott a huszita politikai irodalom a *Cseh Korona* nevében támadta Zsigmond uralmi igényét, személyét (A Cseh Korona panasza; A Cseh Korona verses panasza; A Cseh Korona szidalmat a cseh urakhoz; A Cseh Korona szidalmat a magyarországi királyhoz). Zsigmond reális érzékkel vette tudomásul, hogy nem változtathat a cseh rendek – vallási irányzattól

függő — korporatív politikai gondolkodásán, inkább azért tusakodott, hogyan fogadják be „az egész cseh korona közössége” keretében. Katolikus cseh feudális körök segítségével 1420. július 28-án elnyerte a cseh királlyá koronázást. 1428/29-ben Pozsonyban Luxemburgi Zsigmond már tárgyalta a cseh korona ügyében Kopasz Prokoppal és huszita küldött-társaival. Erről a cseh huszitákkal folyó tárgyalásról írt az uralkodó 1429. június 24-én Eger (Cheb) városi híveinek német nyelven, hangsúlyozva, hogy békét akar szerezni a maga és a birodalom, meg Magyarország és Csehország koronája összes alattvalójával. Ezért küldött követséget Prágába. Amikor már csaknem elérte csehországi célját, 1437. február 21-én Budáról adott perhalasztást „a mi csehországi királyságunkban” királyi szolgálatban elfoglalt magyar uraknak. Rugalmasságot tehát tanúsított, hogy célját elérje. Zsigmond és neje, Borbála 1414. november 8-án Aachenben ünnepélyes koronázáson esett át, mielőtt a konstanzi általános zsinatra indult volna. A huszita háború még a *német császári jelvényeket is veszélybe sodorta*. 1420-ban elkészítették azoknak a tárgyaknak jegyzékét, amelyeket a prágai várból Karlštejn várába szállítottak. A husziták ugyan lőtték a várat kőgolyóikkal, de elfoglalni nem tudták. 1421-ben a birodalmi kincseket Zsigmond mindenestre magyarországi birtokaira vitette át, 1424-ben pedig Nürnbergben lettek sokévszázados elhelyezést a koronázási jelvények és relikviák. Zsigmond, mint az utolsó fiági Luxemburgi így adhatta át az uralmát a Habsburg-háznak — a birodalmi jogart és koronát, amelyek ellenőrzése alatt álltak, vejének, az osztrák Albrechtnek juttatta.

Ellentmondások Itália, a katolikus ortodoxia és Zsigmond viszonyában

A Luxemburgiak természetes szövetségesének mutatkozott *Milano*, amelynek élén már Vencel király akaratából lépett elő herceggé Gian Galeazzo *Visconti*, 1395-ben, aki addig birodalmi vikáriusként vezette a városállamot. Az új herceg 1402-ig uralkodott. Nemzetközi súlyát mutatja, hogy II. Mánuel bizánci császár egy Istenanyai-ikont ajándékozott neki, amikor Európa-szerte segítséget keresett a törökök ellen. A signoriák egymás közti viszonya azonban éppen így alakította a nemzetközi frontokat. Firenze fő tisztségének új betöltője, Lapo Niccolini gonfaloniere 1401-ben tanácsolta Ruprecht trónigénylőnek, hogy csatlakozzék a Visconti-ellenes szövetséghez. Az 1401–02. évi itáliai hadjáratlalt azonban az ellenkirály nem ért el sikert, Brescia mellett csapatait Gian Galeazzo Visconti leverte. Így lett ismertté Milano keresztes címere mellett az új fejedelmi család emberevő herkentyű címere. A herceg tekintélyét gyarapította a milánói dóm és a paviai karthauzi kolostor építése. Így familiája 1450-ig megőrizhette uralmát a városállam felett. Zsigmond utolsó itáliai törekvései idején természetes módon támaszkodott erre a bevált családi szövetségesre. Az igény előtérbe kerülését mutatja, hogy Zsigmond 1430-ban „a rómaiak mindig felséges királya” címet teszi magyar-cseh-dalmát-horvát címe elé. Az itáliai hadjárat mégsem valósult meg abban az évben, a birodalomnak a huszitáktól való fenyegetettsége miatt. 1431-ben Milano szövetségeseiként nyomulhatott előre és folytathatott nem túlzott eredményű diplomáciát. Filippo Visconti herceg zsoldot fizetett az ott hagyott királyi katonai kíséretnek, amelybe Hunyadi János is tartozott (1431–33). A Luxemburgi uralkodó — legalább formálisan — elérte célját: 1431. november 25-én

Milanóban elnyerte a vaskoronát, amivel Itália királyává lett, s a várost nem is hagyta el azonnal. A zsínat azonban a cseh kérdés ürügyén helytelenítette Zsigmond tárgyalásait a pápával s hívta vissza Olaszországból Baselba. Mégis 1433. május 31-én *Rómában lefolyt a császárrá koronázás*. Ennek az aktusnak híre — kéziratot befejező szövetségi tanúsága szerint — a távoli Erdélyben is benyomást keltett. 1434-ben az erdélyi vajda ura, a császár Jófő kerületi nemeseit és kenzeit emlegeti. Az évben magyarországi oklevélben királyi fellépés felett a császár rendelkezéséből megjelölés szerepel. Ezek a személyes unió mély hatását érzékeltetik.

Katonai szempontból súlytalan, de diplomáciai aktivitás szempontjából mint a Luxemburgiak iránt figyelmet tanúsító kisállam tűnt fel *Mantova*. 1383-ban Prágában s Karlštejnben, 1395 őszén Budán s a Szerémségben járt mantovai diplomata. Zsigmond császár a kapcsolatot 1433-ban őrgrófi címmel honorálta a mantovai *Gonza* családnak. A földrajzi és nyelvhátérón fekvő *Szavoja* grófságot 1416-ban emelte hercegséggé Zsigmond német király, hálából VIII. Békeszerető *Amadeus* tevékenysége iránt, aki az uralkodót útjain támogatta. Amadeus 1418-ban örökölte Piemontot is, de nagy területét már 1434-ben átengedte fiának, I. Lajosnak. Borbála királyné mégis 1436-ban a visszavonult uralkodót, Amadeust kereste meg, hogy segítse őt a férjétől átengedett követelés, a császárkoronázás alkalmából járó zsidóadó német, francia, arélati földön való behajtásában, amire egy vezető budai polgárt, egy németet és egy zsidót küldött ki. Az eset mutatja, hogy Zsigmond a múltba vesző feudális jogigényeket új, a pénzre irányuló követelések formájában igyekezett realizálni.

Nagy erénye volt Luxemburgi Zsigmondnak, hogy volt érzéke a kereskedelmi gócpontok, utak, a pénzforrások felismerése iránt. Nem rajta múlt, hanem *átörökölt ellentétek* folyománya volt, hogy a legkedvezőbb gazdasági erők, forgalmi kapcsolatok ellenségeit erősítették. Így az előbb felsorolt, eléggé perifériális szövetségesekhez közel fekvő Genova lett természetes partnere, míg Velence, Firenze, Nápoly az ellentáborba (Zsigmond szerencséjére nem egységes tömbbe) kerültek.

Genova szerepét Zsigmond a Keleten előbb érzékelte, mint német-olasz viszonylatban. Természetes kapcsolatra utal Ulman Stromer nürnbergi kereskedő 1410 körüli jegyzete arról, hogy Genovában egy welsch forint 15 Schilling Pfenniget tesz ki, egy magyar forint pedig 3 Pfenniggel kevesebbet ért. 1412-ben Zsigmond már nem kisebb tervet kovácsolt, mint hogy Genova lépjen Velence keleti kereskedelme helyébe, s ezt a *kereskedelmi háborút* felújította 1417-ben. A magyar-német király egyfelől a német kereskedelmet kívánta Velence felől Genovába terelni, másrészt a levantei árukat a genovai Kaffából, Kiliából megszerezni. Genova az 1410-es évtized első felében küldött is hajóhadat az Adriára. De ez a kereskedelmi forgalmat nem alakíthatta ki Magyarország irányába, továbbá a nagy távolság miatt nem lehetett kellő mennyiségű keleti árut Genováig szállítani. A király nagyvonalú terve bizonyos gazdasági realitáson alapult, csak hogy ez a kisebb kereskedőköztársaság és bizonyos új utakat kereső délnémet kereskedők érdekét fejezte ki. A hagyományos út viszont a délnémet városok bevált érdekeit elégitette ki, s ezek gazdasági kapcsolataikat az erősebb Velencével nem akarták feláldozni. Zsigmond terve ekként elszigetelődött, és nem érvényesült az az igénye, hogy a magyar és német kereskedők ne vegyenek velenceitől keleti árut, viszont genovaiaktól vagy a keleti helyszínről szerezzék be

azt. A fűszer árának drágulását az 1430-as évek budai piacán még a velenceiekkel való viszályból adódó csekélyebb árukinálatnak tulajdoníthatjuk.

Ugyanakkor *Velence* helyzete sem volt könnyű, itáliai terjeszkedésének áldozatai a magyar királyság természetes szövetségeseivé váltak (a padovai Carrara, a veronai della Scala család s az aquilejai patriarchátus). A Friuliban és Isztriában birtokos patriarcha, a dalmáciai igényeit fel nem adó Zsigmond e téren is érdekközösségbe kerültek. Pedig volt a fűszer- és selyemkereskedelemből adódó természetes kapocs is Buda meg Pest, illetve Velence közt 1400 körül, amit már az 1402–1405. években a külső helyzet kezdett nehezíteni, majd 1409-ig kifejezetten romlott a magyar-velencei viszony. A Zsigmond régi emlékeiben szereplő Tommaso Mocenigo magyarországi követjárása sem segített. Velencei-dalmát helyi harc 1409-ben, Zsigmond és az aquilejai patriarcha háborúja Velence ellen a szárazföldön 1411-ben, Sebenico kapunyitása Velencének 1412-ben, észak-itáliai hadműveletek 1412–13 során vezettek el fegyverszünetig 1413. április 17-én. A háborúnak ebben a szakaszában Zsigmond hadában volt Chlumi János. A Velence elleni háború felújult 1418-ban velencei támadással a patriarcha friuli birtokai ellen, magyar csapatok beavatkozásával folytatódott 1419-ben, mégis Udine, Aquileia, Trau, Spelato, Cattaro városok, Curzola, Brazza, Lesina szigetek 1420-ban Velence kezére jutottak. Így hatástalanná vált a dalmátoknak adott kalózzog Velence ellen. Bár Zsigmond 1431-ben is fegyveresen jelent meg Itáliában, mint az adriai köztársaság ellenfele s így szövögetett eredménytelen diplomáciai tervek is, 1433. június 5-én megint fegyverszünetet kötöttek. Végül is hiába tartotta számon Zsigmond mint császári hatóság alá eső városokat Velence új szerzeményeit, az Alpok felé vezető fontos utak ellenőrzését a köztársaság szerezte meg. Bár Milanó császárbarát ellensúly, hadi biztosíték maradt Velencével szemben, Francesco Foscari velencei doge (1423–57) itáliai területszerző koncepciója nem volt feltartóztatható.

Az államközi keretekben elképzelt kereskedelmi kapcsolatok mellett Zsigmond érzékét a pénzforrások felkutatására jelzi az *udvari kereskedők, pénzemberek* magához kapcsolása, familiáris rangúnak tekintése. Zsigmond sok Asti-belit tett familiárisává, 1430-ban Dominico Arrighi és a sienai eredetű Francesco Angeli budai polgárok, a luganói polgár Tommaso Marehati, a pozsonyi polgár Nikolaus Gutgesell szerepel így. A bankár és pénzváltó németországi von Seckingen család ügyletei 1432-ben Piacenza vásárvárossal az Észak-Itáliában tartózkodó Zsigmond számára Frankfurt birodalmi városból való átutalás lebonyolítását célozták. A von Seckingenek kereskedelmi ügyleteket kötöttek lombard és toszkán cégekkel. A von Seckingenekkel partnerségben lévő Herman Offenburg bankár Zsigmond familiárisa volt, és 1431-ben a baseli zsinaton protektori tiszteet betöltött Konrad von Weinsberg birodalmi kamarás helyetteseként működött.

Ha Velence adriai és mediterrán hatalma mindvégig zavarta Zsigmond nyugalmát, még nagyobb mértékben, bár csak uralma első felében aggasztotta az Adria déli vizeit ellenőrző *Nápoly* királyának magyar trónigénye, közép-itáliai terjeszkedése. Ez erősen motiválta Zsigmond viszonyát a firenzei köztársasághoz, sőt a pápasághoz is. Már 1386. februárban kompromittálták magukat a firenzeiek, amikor Kis Károly magyar királlyá választása feletti örömeükben ünnepeltek és Budára, Nápolyba küldöttséget menesztettek. Ekkor Firenzében oligarchikus kormányzat volt (1382–

1434), amely visszaszorította a kisebb céhek befolyását és kedvezett a nagyobb céheknek. Maso degli Albizzi és az 1389-ben priorként feltűnt Lapo Niccolini voltak befolyásos politikusok. Miután Nápolyi Lászlót Zsigmonddal szemben délvidékiek ellenkirályként felléptették, ő 1402. nyarán Loysius de Aldemarisco tengernagyot tette magyar-dalmát-horvát-szlavon helytartóvá. Firenze — hangsúlyozva a magyar nemesek, előkelők és főpapok szerepét László megválasztásában és koronázásában — az ellenkirály uralmi bejelentését dicsőítő levélben köszönte meg 1403. szeptember 7-én. Ebben az ellenkirályt nyilvánította Martell Károly, Károly Róbert és Lajos utódává. Miután a kaland nem sikerült, 1404. február 8-án a köztársaság Zsigmondhoz írva cáfolta firenzei egyházi körök, fegyver és pénz szerepét László Magyarországra jövetelében, tagadta, hogy akár László és apja korábbi háborúit támogatta volna, bár barátságát mint apuliai királyi házhoz fenntartja. A levél lényege, hogy az egész világon szétszórta élő firenzei kereskedőkkel Zsigmond mindig csodálatos jóindulattal bánt, s ezt kéri most is a firenzei polgárok, kereskedők, társaságok javára. Április 19-i válaszában Zsigmond nem tekintve meg nem történtnek Firenze és László szövetségét, elfogadja mentegődzésüket és megmagyarázza az ellenkirály mellett tüntető olaszok budai lefogatását. (A Budán élő firenzeiek elfogatása valóban a magyar trónharcra függött össze, más kérdés, hogy ráadásul Firenze Ruprecht német ellenkirályt támogatta.) Július 11-én Firenze köszönő levélben újabb firenzei csoportnak kért jóindulatot Zsigmondtól. A jó viszony a kölcsönös érdekek alapján helyre is állt, s ennek egyengetője lett a több évtizedes gazdasági és politikai magyarországi karriert befutó Filippus de Scolari bus comes, akit 1408-ban már a királyra befolyással bíró személynek tekintettek a firenzei guelf-pártiak és akit emlékeztettek is firenzei polgárságára. Ez a Pippo Scolari, Ozorai Pipo néven szereplő feudalizált polgár 1411-ben a Velence ellen harcoló magyar csapatokat vezényelte. A firenzeiek Zsigmondhoz fűződő kapcsolatát mélyebben befolyásolta, hogy 1409-ben már a köztársaság tartott László király seregének inváziójától s emiatt Lapo Niccolini Sienában tárgyalt. Az oligarchia a *Zsigmond bizalmát élvező firenzei pénzemberekre* tudatosan támaszkodhatott: 1426-ban Rinaldo degli Albizzi és társai, firenzei követek Budán járva polgártársuk Nofri de Bardo házában szálltak meg, aki egykor messer Pippo Scolari faktora volt.

László nápolyi király (1386–1414) itáliai akcióit Zsigmond kezdettől szem előtt tartotta, hiszen a VII. Kelemen által támogatott Anjou Lajostól 1392–99. során visszaszerezve délitáliai birtokait és Nápoly fővárost, 1404. után már terjeszkedő háborút folytatott, az *Egyházi Államot is ellenőrzése alá akarta vonni*. Alsáni Bálint pécsi püspök, bíboros Zsigmond megbízásából 1407-ben Sienában járt, hogy XII. Gergely pápát biztosítsa király támogatásáról és hűségéről. Nápolyi László mégis az 1409. és 1413. években elfoglalta Rómát. A bizonytalan helyzetben, a pápaság és a bíborosi testület megoszlása folytán megingott a kuralista egyházfelfogás és előretört a konciliarista elképzelés, az egyház zsinati hatalom útján való megújításáról. Így válték értékelni az 1409-ben Pisában összeült zsinatot. Mivel Nápolyi László az Egyházi Államból húzott jövedelmek váltsága fejében XII. Gergely pápának juttatott évi összegeket, ez Zsigmondot az ellenfél oldalára hangolta, Baldassare Cossát 1410. május 17-én XXIII. János néven pápává választották. Zsigmond elküldte az új pápához követül Pipo temesi ispánt Bolognába, az előterjesztette király kéréseit, mire

XXIII. János augusztus 3-án, tekintettel a budai társaskáptalan alapítására, felmentette a magyar uralkodót és híveit az egyháziak megkárosításának vétke alól, elfogadva ennek honvédelmi indokait. Az ellenpápa egykor maga is katona volt, 1411-ben megvédte az Egyházi Államot. 1412-ben megosztotta a csehországi keresztényeket az a pápai bulla, amely László nápolyi király elleni keresztes hadat sürgetett. A német egyetemi mesterek elfogadták és terjesztették a bullát azzal, hogy a pápa leveleit nem szabad megítélni, hanem engedelmességgel kell fogadni, a cseh egyetemi mesterek viszont nem tekintették a bullát a szentírástól szabályozottnak, tagadták a pápa jogát a hittől el nem szakadt keresztények elleni kereszteshad hirdetésére. Husz János mester a bulla ellen prédikált. A prágai katolikus papság nyomban XXIII. Jánoshoz fordult, és előtte vádolta Huszt mint Wyclif hívét és különösen mint a Nápolyi László elleni harcra hívó s a cseh királyhoz is elküldött pápai indulgencia ellen leveleket író engedetlent. Vádjuk szerint Husz cseh, morva, lengyel, magyar földre küldött ilyen engedetlenségre hívó levelet. Zsigmond tudatában így vált kül- és egyházpolitikai okokból XXIII. János ellenpápa a római törvényesség megszemélyesítőjévé, hiszen a Nápolyi László előli menekülése kész ajánlólevél volt a Luxemburgi számára. 1413. december 9-én a német király meg is egyezett Lodiban a pisai pápával, hogy az Egyházi Államban való nápolyi szorongattatása miatt segítséget nyújt neki, az viszont *általános zsinatot hív össze Konstanzba*. Építve ekként XXIII. Jánosra, Zsigmond belebonyolódott a pápai hatalom alig áttekinthető szövevényébe, és eltért bátyja toleránsabb egyházpolitikájától. Bár Nápolyi László élete fonala az új zsinat (1414–18) összeülése évében elszakadt, a német-magyar királynak már nem volt visszaútja a politikai ingoványból, mint a zsinat elnöke annak minden felelősségét vállalnia kellett. A nézeteit tekintve is igen kiterjedt zsinat bíborosok, főpapok, fejedelmek és más laikus személyek tevékeny részvételével célul tűzte ki a szervezeti egység helyreállítását, de Zsigmond és XXIII. János nem tudták kézben tartani az eseményeket éppen ebben a tekintetben. A szellemi irányítás párizsi egyetemi tanárok és francia püspökök kezébe került. Hiába remélte az összehívás által elnyerni a zsinat rokonszenvét XXIII. János, az csak bolognai pápának tekintette őt, és nem ismerte el egyedülinek. Erre ez a pápa Frigyes osztrák herceg segítségével fel akarta oszlatni a zsinatot, amely azonban a konciliarista tan alapján a pápa engedelmisségét követelte s 1415. május 29-én letette őt. Zsigmond birodalmi átokkal sújtva Frigyest, ejtette el papáját. János előbb Steinbe szökött, de elfogták s őrizet alatt tartották Gottleben várában, majd Heidelbergben, végül Mannheimben. Az ellenpápává minősült XXIII. János egyetlen érdeméül azt tudhatjuk be, hogy mint pápai titkárt magával vitte a jelentékeny olasz humanistát, Poggio Bracciolinót, a zsinat fontos emléklíróját. Német városok is felfigyeltek a viharosan haladó zsinatra: Konstanz tanácsa július 7-én küldött hírt Frankfurtnak XII. Gergely pápa lemondatásáról (július 4.) és Husz megégetéséről (július 6.). A polgárok szemében ezáltal lett Zsigmond („kegyes urunk, a király”) a zsinat kulcsembere. Rá várt a harmadik pápa ügyének megoldása. Erre *hosszú utat vállalt Zsigmond*, augusztus 18-án Narbonne-ba, szeptember 18-án Perpignanba ért, ahol augusztus 29. óta várta őt a súlyos beteg I. Ferdinánd aragoniai király. Zsigmond, Ferdinánd, XIII. Benedek pápa és egyházjogászaik hosszas, de eredménytelen tárgyalásokat folytattak Perpignanban az egyházunió érdekében. Végül Zsigmond november 7-én visszaindult Konstanzba, előkelő magyar egyházi és világi környezetével együtt. Éppen ez

utóbbiak egynémelyikének október 20-i aragon címereslevéllel való kitüntetése nyithatná látszatra a feszültséget. XIII. Benedek ugyanis skót és főleg spanyol támogatóiban bízva nem volt hajlandó lemondani. Pedig az új és egyetlen pápa zsinati megválasztása ettől lett volna akadálytalan Konstanzban.

Ha a szervezeti egységet a katolikus egyházban sikerült is nagy türelemmel létrehozni Zsigmondnak, elfogultsága és súlyos jogi hibája által a zsinaton új hitszakadást idézett elő. Erre vezetett *Husz János konstanzi ügye*. Bár korábban Vencel cseh királynak az volt az álláspontja, hogy ezt az ügyet Csehországban kell eldönteni, országos ügy nem kerülhet külső egyházi bíróság elé – most testvére a cseh uralkodót Husz zsinatra utazására vette rá. Husz kénytelen volt menni, remélve a zsinat meggyőzését igaz hite kifejtése által, bízva Zsigmond menlevelében. Útja során a Luxemburgi császárok második fővárosában, Nürnbergben prédikálhatott is. A zsinat mégsem adott neki lehetőséget nézetei kifejtésére, hanem eretnekként perbefogta. Pedig Zsigmond menlevelének fennmaradt szövege szerint az uralkodó teljes garanciát ígért a hitújítónak. De akár eredménytelenül próbálta érvényesíteni, akár elejtette a menlevelet, egyes kortársak (Pfalzi Lajos, a szász Einbecken, Vicente Ferrer és az utókor – Luther Márton) a német uralkodót tették felelőssé Husz sorsáért. Annyi bizonyos, hogy 1414. november 28-án a cseh professzort elfogták s hónapokon át méltatlan őrizetben tartották. Zsigmond magyar-német király, Esztergomi János prépost fogalmazásában 1415. április 8-án megsemmisített „minden” menlevelet (*salvi conductus*), amelyeket a konstanzi zsinatra menőknek adott. Május 8-án morva bárók követelték Zsigmondtól Husz kiszabadítását, fogsága a cseh királyság és a szláv nemzet gyalázata. Május 12-én 250 fő- és kisnemes írt felháborodott levelet a konstanzi zsinathoz. Csak 1415. június 5., 7. és 8. napjain kapott Husz meghallgatást a zsinati atyáktól, a középső alkalomkor Zsigmond jelenlétében. Miután visszautasította, hogy nem vallott nézeteket megtagadjon, július 6-án halálra ítélték és aznap a városkapu előtt megégették. Szeptember 2-án már 452 nemesi pecséttel ellátott oklevél tudatta a zsinattal, hogy Husz elítélése tartós szégyenbélyeg Cseh- és Morvaországon. A prágai egyetem is kitarzott vezető mestere tanai mellett. A husziták ellenállását bátorították a hírek és üzenetek Husz helytállásáról. Hirdette a zsinaton, hogy önként ment oda, mert annyi cseh úr kedvelte őt, akiknek várában elrejtőzhetett volna, hogy „sem az a király (= Vencel), sem emez (= Zsigmond) nem kényszeríthetett volna idejönnöm”. Konstanzban el nem mondhatott beszéde részletei ismertté váltak: az alázatos Péter krisztusi vikáriust állította szembe a fehér lovon díszelgő gyöngyös-selymes-aranyszövetes öltözetű főpapokkal, s emlékeztetett arra, hogy a főpapokhoz hasonló gögös Hámán hogyan jutott a Mordechájnak készített akasztófára. Június 10-én minden rendű és vagyoni állapotú honfitársaihoz írt búcsúlevelében, amit egy derék német csempészett ki, óvott a hamis papoktól, felhívta a figyelmet a közösség javára, imádkozott Vencelért. A per végnapjait részletesen ismerjük Poggio Bracciolini olasz humanista konstanzi beszámolójából: A zsinat elnöke meghajolt a király felé. A királyt nem számítva, az összes szavazati joggal rendelkezők száma 88 személy volt: közülük 30 szavazatot olyan értelemben adtak le, hogy Husz semmiféle büntetést nem érdemel; 11 szavazat kívánt egyházi vezeklést, és 45 atya adta szavazatát Husz halálra ítéltetése mellett, ha nem tagadja meg mindazt, amit tanított. Az uralkodó is sürgetően és szigorúan felszólította a csehet, hogy tagadja meg a tanítását. Zsigmond

mélyen és gyakran sóhajtozott; és piros arca olyan sápadt lett, mint a templom fehér fala. A király szemei állandóan körbe jártak az egybegyűlteken, mintha keresett volna valakit, vagy mintha félt volna a súlyos igazság következményétől. Miután a vádolt Husz kezdett beszélni, sorra szóltak védői és ellenségei. Lajos pfalzi választófejedelem kérte, hogy ne bántsuk szabadságát és életét, mert önként jelent meg a zsinat előtt a császár menlevelével. Szavazott Husz szabadonbocsátása és szabad hazatérése mellett. A szász választófejedelemség képviselője hirdette, hogy nagy jogtiprás volna a külföldi ember személyi érinthetetlenségének megsértése. A cseh ellenzék bátor hangját emelte fel Chlumi gróf: a nápolyi királlyal folytatott igazságtalan háború alatt a helytartó egész hadsereg beszedőt küldött Csehországba is, azzal a meghagyással, hogy mindenki, aki segíteni tudja őt pénzzel, bocsánatot nyerjen. De a búcsúcédulákat tűzbe dobálták, a pénzbeszedőt pedig elkergették. Ennek során lépett fel Husz, emiatt rendelték ide Konstanzba, de azzal a biztosítékkal, hogy megengedik neki a szabad szólást a zsinati atyák előtt. „Királyom, Vencel és minden cseh nevében megesküszöm, hogy a csehek abban az esetben, ha Huszt megölik, rettentő bosszút állnak a templomokon, kolostorokon és papokon...” Életet és szabadságot követelt Husznak. Zsigmond, midőn meghallotta a végső eredményt, elsápadt és összerázkódott, mintha ő maga felett kellett volna ítéletet mondania: tudta, hogy tőle függ Husz élete és szabadsága. Sírli csend uralkodott a templomban és Zsigmondot megkérdezték: „Felséges császár! Mi lesz az ön végleges döntése: Husz tanítása mellett vagy ellene? Eretneknek találja-e, aki megérdemli a halált?...” A kérdezett felindult hangon felelt: „Továbbra is azt állítom, hogy Husz eretnek, és a jog szerint teljesen megérdemli, hogy megégetés által haljon meg, ha nem vonja vissza. Királyi eskümhöz híven nem szabadíthatom meg őt a büntetéstől...” Ezt mondván, felemelkedett és el akart távozni. Homlokán hatalmas verejtékcseppek ültek ki. De Michael de Causis római legátus Zsigmondhoz lépett és arra kérte, hogy maradjon még, amíg összeállítják és leírják az ítéletet, hogy aláírásával megerősítse. Ekkor Husz férfiasan megkérdezte: „Felséges császár, hogyan egyezhet bele koronájának és német becsületszavának ilyen lealázásába? Önmaga semmisíti-e meg a menlevelét, amelyet saját pecsétjével és aláírásával erősített meg, s a fejére veszi-e ezt a bünt és hitszegést? Nem az én életemről van szó, hanem az ön becsületes nevééről és valódi nagyságáról, melyet egész életére eltemetnek azzal, hogy félt szembeszállni istentelen elítélőimmel!” Zsigmond így replikázott: „Valóban biztosítottam számodra, eretnek, az utazást, de csak ide, s ezt megkaptad. A visszafelé vezető utat nem biztosítottam, sőt ezt nem is kérték tőlem. Kérésed alaptalan. A zsinat szavazattöbbséggel elítélt téged.” Amikor pedig a legátus odaadta a királynak a véres ítéletet, Chlumi a királyhoz fordult: „Felség! Ne írja alá! Saját magát és nemzetét gyalázza meg vele, magára zúdítja a szemrehányást számtalan keresztény szfv könnyeiért. A Szentháromság nevében kérem, ne írja alá! Felség, felség! Véres gonosztetté válik az aláírása...” Istenkáromlásnak érezték sokan, ahogyan a londoni püspök viselkedett, aki így szólt Zsigmondhoz: „A gyermekek és kisdetek szája dicsér örök időkre téged, felség, azért, hogy lesújtottál a hit ellenségeire...” A lármá alatt az uralkodó eltávozott. A sors öröniája, hogy a Husz mellett szavazó pfalzi Lajos fejedelemnek, a letett XXIII. János őrödjének kellett Huszt a máglyához kísérnie. Július 15-én Heinrich Streler német lovagrendi vezető tájékoztatta a frankfurti tanácsot Husz megégetéséről, jósolta Prágai Jeromos hasonló végét és Zsigmond

útikészülődését el a zsinat városából. A szász világkrónika bajor folytatása szépitette a helyzetet, amikor Zsigmond Benedek pápához utazása alatt teszi Husz mágiyahalálát, ami miatt Zsigmond — amikor megtudta — haragra gerjedt. Ez már a zsinatot bíráló nézetet rejt. Méginkább ez volt a nézet Csehországban, ahol kezdetben Vencel király is kedvezett a Husz elítéltetése miatti elégedetleneknek. Erre az óvatosságra jó oka volt a cseh Luxemburginak: 35 cseh és 22 morva nagyrúr volt a tiltakozók közt. A 90 legnagyobb feudális családból 27 volt huszita. Zsigmond hamar átérezhette, hogy Huszt a nemzeti nyelv vértanújának érzik, hogy *ő, a felelős közreműködő csak Rómával együtt, fegyverrel szerezheti meg valaha is élete fő célját, a cseh trónt*. Ezért jött kapóra neki, hogy más cseh bárók neki küldtek meg egy a zsinaton keletkezett művet a két szín alatti áldozás ellen. Így vált végképp, de mégsem mereven eretnek-üldözővé. Ezt is inkább hatalmáért tette, mintsem a megosztottságában megismert katolikus egyházért. Az út azonban sokkal hosszabb volt ehhez, mint képzelte.

A pápaság betöltése nem könnyen oldódott meg. Még 1417-ben az apostoli szék betöltetlensége idején kapta a magyar királyság a bíborosi testülettől jogai elismerését. Résztvett ebben a piacenzai Branda, San Clemente presbiter cardinalisa. Végre is a zsinat 1417. november 11-én pápává választotta a római Colonna családból való V. Mártont, s november 25-én már szétröppent a hír Konstanzból annak megkoronázásáról. Egyben a zsinat letette XIII. Benedeket még mindig vallott pápaságáról, amiben francia, angol, aragon erőkre hivatkozott. De már csak ez az egy ellenfele maradt. XII. Gergely mint bíboros és legátus halt meg 1417. október 18-án. A volt XXIII. János elismerte már V. Mártont törvényes pápának, mire 1418-ban visszanyerte szabadságát. A pápa 1419-ben kinevezte őt tuscolumi bíboros püspökké, sőt a bíborosi kollégium dékánjává, de november 22-én Firenzében meghalt. Az egység széttaggatói iránti zsinati és pápai kegy nem öregbítette a hívők tömege előtt az egyház tekintélyét, de az ortodoxia összefogása indokolta. Közben Zsigmond ébren tartotta a Husz János emléke, iránya elleni harcot: 1418. július 11-én levélben közölte Pfalzi Lajos választófejedelemmel, hogy wiclífitáktól kikelő újdonságot Csehországban ki akarja irtani.

A király egyházon belüli pozícióját javította, hogy az egyház székhelye ellenséges kézben volt, és V. Mártonnak Firenzében kellett székhelyét tartania, csak 1420-ban kezdhetette meg Rómában egyházkormányzatát és ott lekötötte a középületek rendbehozatala, a közigazgatás szabályozása. A volt XIII. Benedek, miután Avignonból elűzték, csak formálisan állíthatta 1424-ben bekövetkezett haláláig, hogy törvényesen választott pápa. Mindez megmagyarázza, hogy V. Márton nem kezdeményezte a zsinat felélesztését. Mások javaslatára hívta össze 1423-ban Páviába a zsinatot, azt tette át Sienába, majd fel is oszlatta. Zsigmond vállalta a következő zsinatot Baselben, ezért fejlesztette fel ezt a várost aranypénz ottani veretésével (1429). A zsinat forgalmi háttérét sejteti, hogy csak 1434/35-ben Baselben 126.020 darabot vertek Zsigmond aranyából. Az egyházi gyülekezésen való méltó világi jelenlét nagyon költséges volt. Ezért Hunyadi János udvari vitéz Baselben 1434. január 17-én Zsigmond oldalán immár mint ura hitelezője tűnik fel, tekintélyes összeggel. Mindezzel azt a célt kívánták elérni, hogy ezt a zsinatot is a császár irányíthassa. V. Márton pápa közben 1431. február 20-án meghalt. Baselből írta a császár 1433. október 25-én, milyen nagy fáradozással akarta elérni, hogy a zsinat célja a kereszténység békéjének létrejötte, az

eretnekségek kiírtása és egy reformáció alkotása legyen. Ez *nem jelentette a zsinattal való azonosulást*, 1434. szeptember 9-én Baseltől Zsigmond megrótt a pécsváradi apátságot, mert az esztergomi káptalannal folyó perét a zsinathoz fellebbezték — ez ellentétes az ország szokásaival és szabadságával, eltiltja hát a pernek az országon kívüli tárgyalását. De ugyanakkor nem volt hajlandó elhagyni a császár Baselt, részben a csehországi viszonyok az atyáknál realisabb megítélése miatt, részben a zsinat és a pápa közti feszültség levezetésére. Bár IV. Jenő pápa legátust nevezett ki a zsinat elnökéül, az uralkodó maga akarta egyengetni *az egyházi reformról való tárgyalás megkezdésének útját*. Ezért illik maradéktalanul Zsigmondra az a jellemzés, amit Segoviai János adott: minden igyekezetével azért harcolt, hogy az általános zsinatok tekintélyét épségben, teljességben megmentsék; tudta ugyanis, hogy ez a tekintély szükséges nemcsak az egyház, de a királyok és világi fejedelmek jogállása szilárdságához és erejéhez.

Zsigmond, a Birodalom peremvidékeinek emancipálója

Nem pusztán Zsigmond aktivitásának és látókörének személyi korlátaiból, hanem az egyes területek belső fejlődéséből, súlyponteltolódásaiból is adódik, hogy uralma idején *folyt a Német-római Birodalom peremterületeinek lemorzsolódása*, ami még inkább visszahatott a Luxemburgi közép-európaivá válására. A Keleti- és az Északi-tenger parti térségeit, az Alpok vidékét egyaránt érintették ezek a jelenségek. Olykor több objektív folyamat együtt hatott: a centrumtól távoli német fejedelmek emancipálódási törekvése tápot kaphatott a birodalommal határos, attól korábban gazdasági függésben állt vidékek felemelkedésétől. Ennek felel meg *északnémet tartományi fejedelmek törekvése skandináv trónokra*, ami siker esetén német területek kiszakadására is vezethetett a császári hatalom alól. Ennek példája III. Albrecht mecklenburgi fejedelem (1384–1412) svéd választott királysága (1363–89). Mint a főnemesei feletti igazi hatalmat nélkülöző uralkodót, Falköpingnél legyőzte és foglyul ejtette Dániai Margit (1389). Szabadságát csak úgy nyerte vissza, hogy lemondott svéd trónigényéről (1395). Így teljesen tartalmatlan volt Zsigmond birodalmi vikáriusságával kapcsolatban annak megfogalmazása (1396. március 19.), hogy a német, magyar, cseh királyságon kívül a dán, svéd, norvég és egyéb királyságok is a szent római császárság alá tartoznak. A győzelmes uralkodónő létrehozta a dán-svéd-norvég királyságot egybefogó Kalmari Uniót (1397). Albrechtnek vissza kellett vonulnia Mecklenburgba, ahol életét a doberani kolostorban fejezte be. Epizódja azonban mélyebb, a kor társadalomfejlődési tendenciáiban gyökerező eredményeket is hozott. Amikor már egész Svédország elhagyta Albrecht ügyét, Stockholm — polgársága német részének befolyására — folytatta az ellenállást Margittal szemben, mégpedig Rostock, Wismar, Lübeck Hansa-városok támogatásával. Vencel és Zsigmond birodalmi, magyar és török ügyekben való lekötöttsége idején ez az új, városszövetségi erő helyettesítette a német birodalom aktivitását. Ilyen erők és érdekek magyarázzák, hogy 1400-ban királyi és német városi küldöttek terveztek magyar, krakkói, svéd, dán, norvég királyokkal vagy hatalmas köveikkel tanácskozást. Stockholmból 1399 és 1409 között számszeríjakat vásárolt a Német Lovagrend. A mecklenburgi lovagok, miután Margit győzött, részben elhagyták Svédországot, más részük alávetette magát, és a

királynő szolgálatában annak új országában maradt. Már itt felvetődött egy olyan probléma, amivel Zsigmond Magyar- és Csehországban találkozott, t.i. Margitnak köteleznie kellett magát, hogy csak hazaiak (t.i. svédek) segítségével kormányozz s ilyenekre bíz várakat, ezt éppen németjei miatt megszegte. Az északi vidékeken *Zsigmond kedvezett a Német Lovagrendnek*. Erre különféle minőségeiben került sor, 1402-ben Zsigmond — mintha magántulajdona volna — eladta a Brandenburghoz tartozott *Neumarkot* a Lovagrend államának 63200 magyar forintért, s a lovagok ezt a területet a Luxemburgi egész életén át meg tudták őrizni. Ez egyike volt Zsigmond területfeladói ügyleteinek, s még 1409. január 27-én is kapott az uralkodó 40000 magyar forintot Neumark vételára fejében. De ennél többet is jelentett: Zsigmond egy német-lengyel vitás területet átcsúsztatott a lengyelekkel szomszédos katonai erő kezébe s maga a háttérbe húzódhatott, amikor épp a Neumark feletti uralom élezte a lovagrendi-lengyel viszonyt. Zsigmondot a lovagrend garanciával akarta maga mellé kötni háború esetére, s a Luxemburgi ígéretet is tett a hátralékösszeg átvételekor, hogy Neumark sohasem kerül lengyel kézre. Ez valóban előkészítette Zsigmond és a német lovagrend 1409. december 20-i szövetségkötését Budán. A Lovagrend idelgelenesen javítani tudta tengeri pozícióját is: harcban a *Gotlandot* birtokló tengeri rablókkal, az egyenlősítő vitalianus testvérekkel, 1398-ban elfoglalta a gazdag szigetet, de 1408-ban elvesztette azt. Ezután következett a nagy megrázkódtatás, a *lengyel-lovagrendi háború*. Ebben Zsigmond birodalmi, brandenburgi és magyar uralmi és forgalmi érdekei, külpolitikai hagyományai már belső feszültséget okoztak és az uralkodótól széleskörű áttekintést, rugalmas vonalvezetést kívántak. Gondolnia kellett egykori sógorságára a lengyel királlyal (1385–95 Mária Zsigmond felesége, 1386–99 Hedvig Ulászló felesége, mindketten Nagy Lajos király leányai), magyar illetve lengyel uralmuk hasonló jogcímének megítélésére is. A német lovagrend ekkor jelentős forgalmú kikötőkkel rendelkezett, amelyeken — lengyel területen keresztülhaladva — át bonyolódott le a magyarországi fémexport jelentékeny része (pl. Danzig-Gdańsk, Thorn-Toruń lovagrendi raktárain át jutott magyarországi vas a Keleti-tengerről Kingston-upon-Hullba): Zsigmond magyar érdeke a lengyelekkel való békés forgalmat, lovagrendi érdeke a lengyelek megtörését sugallta, ebből adódott felemás, olykor csupán lát-szatpolitikája: 1410. június 17-én mint magyar király és birodalmi vikárius hadüzenetet deklarált Budáról Ulászló lengyel király ellen, hivatkozva vikáriusi tisztéből adódó kötelezettségére a lovagrend megvédésére és az utóbbival kötött barátsági szerződésére. De fegyverhez nem nyúlt. *Tannenberg (Grunwald)* mezőin július 15-én zajlott le az a súlyos csata, amelyben a lovagrend sorsdöntő vereséget és érzékeny veszteséget szenvedett a lengyel hadaktól. Zsigmond „szövetségese” gyanánt ezt elmulasztotta megelőzni, de ezután tett lépéseket a lovagrend teljes hanyatlásának megakadályozására. 1410. augusztus 2-án Zsigmond Budáról adott ki engedélyt a Német Lovagrend nagymesterének, hogy a lengyel háború idejére magyar mintájú és jellel ellátott aranypénzt veressen. Csak alaposabban tájékozódva a vereség méreteiről írt Zsigmond mint magyar király augusztus 8-án német nyelvű részvételeletet a porosz lovagoknak és Danzig polgárainak Ulrich nagymester és urak, lovagok, vitézek pusztulásáért, amit pogányoktól és hitetlenektől és azok segítőitől szenvedtek el. Igaz, hogy Zsigmond ilyen felsorolással a litvánok és oroszok mögé rejtette a tényleges lengyel erőt, mégis méltatta a lovagrendet, mint a kereszténység pajzsát. Minden rendelkezésre álló

erővel ígért segítséget és mentést, nem kímélve életet és javakat, biztatta a lovagokat a pogányok és hitetlenek segítői ellen azzal, hogy kitart mellettük. Ez is csak átmeneti nyugtatásnak bizonyult, és augusztus 20-án Zsigmond mint magyar király és birodalmi vikárius minden fejedelemmel tudatta, hogy az Ulászló lengyel király és a német lovagrend közti viszályokat egyengetni akarja és mindig kész a lovagok védelmére. Ennek a háborúnak figyelemreméltó eszméi visszhangja is támadt a cseh és lengyel egyetemi körökben. 1410. decemberében Husz János örömét fejezte ki Ulászló lengyel királynak a német lovagrend feletti győzelme miatt, de békekötést javasolt Zsigmonddal, hogy meg lehessen akadályozni a keresztény vér újabb ömlését. Stanislaus de Scarbimiria (Skalbmierzi Szeniszló) krakkói egyetemi tanár „De bellis iustis” című művét még a háború és békekötés szakaszában írta és ebben meglepően reagált Zsigmond propagandájára is. Nem tagadta a pogányok részvételét, hanem hirdette a pogányok jogait és a hozzájuk való békés viszonyt. Egy másik lengyel jogi író, Paulus Vladimiri (Brudzeńi Pawel Wlodkowic) békés és biztonságos életet követelt pogányoknak és zsidóknak a keresztények országaiban, tagadta a pápa és császár jogát, rendelkezési jogát felettük. Zsigmond magatartása segítette a békekötést. Erre 1411. február 1-én került sor Torunban: a lovagrend bizonyos lengyel területekre vonatkozó igényéről lemondott és vállalta tekintélyes hadisarc fizetését. Barátságos viszony persze nem alakult ki, és a lovagrend beékelődve a lengyel-litván unió és Skandinávia közé, terhekké vált és hajóforgalmukban akadályozta a porosz városokat.

Mindez Zsigmondot messzemenő hatalmi-területi átrendezésre vezette. Világossá vált előtte, hogy a változott körülmények között *Északon nem szerencsés számára családi hatalom fenntartása*, erősít atyja elképzelésének megfelelően szomszédos területeken célszerű összpontosítania. Végül is IV. Károly Zsigmond magyar házassága útján délkelet felé tolta a dinasztia súlypontját. A lengyel házasság sikertelensége bántotta Zsigmondot, de éppen magyar királysága miatt nem szánhatta el magát ott harcolni. Erre az is késztette, hogy cseh politikai tervel egyre jobban leköötötték. Mindezek miatt *Brandenburg örgrófság birtoklása többé nem segíthette elő hatalomösszpontosítását*, sőt teherre lett számára. Így 1411-től a Luxemburgi-háztól Brandenburgot helytartósággként Zsigmond átadta a frank Hohenzollern-háznak és ez az átengedés fejedelemséggé 1415/17-re befejeződött. Ezzel a Hohenzollernnek választófejedelemmé lettek (Frigyes nürnbergi vágrófból és pozsonyi főispánból emelkedve — VI. Frigyes, 1417–40). A felemelkedésben Frigyeset jelentősen támogatta a kereskedelmi tőke Nürnbergből, Frankfurtból. Viszont neki kellett viaskodnia a Zsigmond távolléte alatt fölénybe került brandenburgi nemességgel. Az Északot ezzel Zsigmond sorsára bocsátotta és ő már csak a német-cseh-magyar Dél szempontjából foglalkozott vele. Ebben a sávban Zsigmond helyzetét könnyítette, hogy Pfalz 1410-től négy ágra oszlott. Ezek után Zsigmond tényleges hatalmánál nagyobb, mintegy centrális erőként igyekezett feltűnni, mint aki nélkülözhetetlen *a balti-tengeri térség rendezésében*. Ám az ezekkel kapcsolatos aktivitásban erősen keveredik Zsigmond tényleges politikai eljárása a kisebb-nagyobb pénzszerzési akciókkal. 1412. február 6-án Budáról értesítette az uralkodó Michael Küchenmeister német lovagrendi főmarsallt, hogy a Heinrich von Plauen nagymester nevében pünkösdkor Boroszlóban vagy Thornban fizetni megígért 15.000 magyar forintot Hans Stadler budai polgárnak fizesse ki. Március 28-án Zsigmond Kassáról tájékoztatta György passauai püspököt,

aki káplánját, Henriket küldte hozzá, hogy irt Albert osztrák hercegnek, s vele a lengyel király óhajára, akivel békét kötött, május 22-én összejövetelt tart Budán, ahová a lengyel királyt és a német lovagrendet is meghívta, reméli azok kiegyeztetését. Jellemző az udvari viszonyokra, hogy ugyancsak március 28-án Kassáról az 1410/20-as évek befolyásos arisztokratája, Cillei Hermann gróf irt György passauai püspöknek a Zsigmond király és a lengyel király közti béke sikeres helyreállításáról, továbbá arról, hogy Ernő osztrák herceggel is béke jött létre április 24-től egy évig. Április 20-án a magyar király Debrecenből tudatta Sopronnal, hogy békét kötött Ulászló lengyel királlyal s vele Budára érkezik, ahol királyi állásához mérten kívánja a vidámságot kifejezni, amihez a várostól 300 forintot követelt átutalni Zoelus de Nassis kezéhez. Szeptember 5-én Zsigmond Budán elismerte, hogy az idősebb Henrik, Plauen ura, mivel a Lengyelország és a lovagrend közt Thornban kötött békét meg akarja tartani, belefoglaltatik a budai döntéskimondásba. Kevésbé előkelő mellézköngéje Ulászló és Zsigmond budai találkozásának, hogy a lengyel uralkodó ekkor vette zálogba a 16 szepesi várost — a Luxemburgi tehát még egy pénzszerzési forrást talált. Végül is Zsigmond sikerrel tudta *budai udvarát mint európai diplomáciai központot* prezentálni, bár az ott megfordulók őt leginkább különféle rangjaiból, igényeiből adódó függésük miatt keresték fel, s csak kevés esetben tényleges partnerként. 1412-ben mindenesetre ott járt a lengyel és a bosnyák király, a szerb deszpota, a spalatói herceg, Ernő és Albrecht osztrák herceg, Lajos briegi herceg, Hans münsterbergi herceg, Hans ratibori herceg, a tescheni, a troppau, és más sziléziai hercegek, két Cillei gróf, több német birodalmi gróf, egy pápai legátus, több magyar, lengyel, olasz, német, szerb főpap, a német lovagrend több magas tisztségviselője, angol és francia királyi, olasz és német városi, tartományi követek. Ugyanakkor *egy német fejedelem kíséretet tett észak-európai országszerzésre*, és pedig Pomerániai Erik, aki 1396-tól névleges svéd király volt, s 1412-ben lett Margit utóda XIII. Erik néven. Zsigmondot még mindig jobban érdekelte, anélkül hogy különböző minőségeiben kompromittálna magát, a lovagrendi kérdés. 1414. január 15-én Cremonából küldött meghívólevelet április 10-i budai döntőbíróági összejövetelre a lengyel-litván uralkodónak illetve Plauen nagymesternek, de meghatalmazottjaiként János esztergomi érseket és Garai Miklóst jelölte ki erre. A birodalom déli részén ugyancsak hozzásegítette a kifelé hajló erőket az érvényesüléshez, bár ezt más veszedelmesebb erők gyengítése végett tette így. Bizonyos Habsburg személyek és azok területi törekvése miatt *állt ekkor a svájciak oldalára Zsigmond*. A német király 1414-ben Bernben barátságos látogatást tett és politikai előnyöket biztosított a városnak. 1415-ben a „nyolc régi hely” (kanton), t. i. Uri, Schwyz, Unterwalden, Luzern, Zürich, Glarus, Zug és Bern korlátozatlan belső és bírói autonómiáját ünnepélyesen engedélyezte a német király, mivel ők a Habsburgok belső torzalkodásait kihasználva, amúgyis megszerezték a Rajnától délre eső Habsburg birtokok legnagyobb részét. Zsigmond a konstanzi zsinattal egyetértésben ugyanabban az esztendőben bátorította a svájciakat, hogy foglalják el közös birtokul Aargaut, amely addig Habsburg Frigyes hercegé volt, de ekkor birodalmi átok alá esett, mivel fellépett a bolognai ellenpápa XXIII. János érdekében. A vidéket a berni, luzerni és zürichi csapatok szállták meg, további hágókat vonva ellenőrzésük alá és területileg összekötve Zürichet Bernnel. Nem mulasztotta el Zsigmond, hogy Aargau jogi átengedéséért Zürich és Bern 9500 arany kártalanlást adjon neki. Ugyan-

emiatt Freiburg im Breisgau elvette Zsigmond Frigyes hercegtől és a birodalomba bekelezte 1415-ben. 1420-ban, amikor a német király házi javaihoz számított Freiburg városa, nem feledkezett meg a zálogban lévő Zühringen vár és tartozékai birodalmi jószág minőségéről sem — megszerzésével Bernát badeni őrgróft bízta meg. Északon is világosabbá vált Pomerániai Erik emancipálódása, amikor 1416-ban sikerült elfoglalnia Koppenhágát, és ott alakította ki új kulturális és gazdasági központját. Mint VII. Erik támogatta saját városait a kereskedelem monopolizálásában. A birodalom pereme volt még *Németalföld*, amelynek egy virágzó városát, Liége-t Zsigmond 1416-ban meglátogatta. Ez azonban inkább egyetemes vonatkozású (Párizst, Calais-t, Leeds-et érintő) út állomása volt, mintsem egy tartomány ellenőrző szemléje. Pipo Spano is az uralkodóval volt Bajor János püspök udvarában. Az sem tekinthető az Észak iránti mélyebb érdeklődés jelének, hogy Zsigmond 1418. szeptember 24-én a német lovagrend nagymesteréhez fordult alattvalóik budai vonatkozású adóssága és arrestálása ügyében. A király érezve, hogy befolyása gyengül a széleken, s hogy csak formálisan gyarapodnak a központi intézmények (1422-ben állították fel az állandó németbirodalmi levéltárat), Németország közepén akarta gyarapítani hívei táborát. De már ezt is csak fejedelmek további rangemelésével remélhette elérni. Így tette a Wettin-házbeli I. (Harcias) Frigyes meissenai őrgróft (1382–1428) *választófejedelemmé* (1423), miután a Szász-Wittenberg ház, amely addig a rangot betöltötte, kihalt. Ezidőtájt Pomerániai Erik kezdett teljesen fő országa érdekei szerint eljárni és a birodalmi érdekeket figyelmen kívül hagyni. 1423-ban, Lübecki követség kérte a dán királyt, hogy a Szundon átmenő forgalmat jobban ellenőrizze a holland tengeri kereskedelem versenye ellen. A király így szerzett ürügyet a *Szund-forgalom vámolására*, de ez alá estek a Hansa-városok is. Zsigmondot azonban ezeknél a feszültségeknél is jobban érdekelték a *skandináv-német határviszonyok*, ezzel vélt fölényt mutathatni az északi unió urával szemben. 1423. december 16-án Tatáról hívta meg Erik dán-svéd-norvég királyt Budára a levél vétele utáni 3 hónappal tartandó vitaeldöntésre Henrik, Adolf és Gellért schleswigi hercegekkel — holsteini grófokkal való viszályukban; ugyancsak értesítette Lübecket a tervezett budai igazságszolgáltató ülésről azzal a felhívással, hogy megbízottját két tanácsaggal kísértessék el a meghívandóhoz. De már alig telt el két hónap, 1424. február 18-án Cillei Hermannra és Garai Miklósrá bízta a viszály eldöntését, ha maga nem lehetne jelen. Végül június 28-án Budán Zsigmond döntött a dán király és a holsteini hercegek viszályában, jelen lévén olasz, német, magyar főpapok, magyar főtisztviselők, dalmát, olasz lovagok, német, olasz jogtudók. A formális ítélet alkalmas volt Zsigmond új palotájának bemutatására, az észak-európai befolyás látszatkeltésére, az adózó cseh háború kudarcainak feledtetésére. VII. Erik dán király pedig *megadta a tiszteletet a német-magyar királynak a budai látogatással*. Valójában ez csupán útiállomás volt Pomerániai Erik palesztinai zárándoklatán (1423–25). Kétségtelen, hogy Zsigmond diplomáciai művészetének mindez eleme volt, de csak ideig-óráig leplezhette a negatív fejleményeket. 1424. január 17-én a német választófejedelmek beleszólási jogot követeltek a birodalmi kormányzatba (összejövetelük Bingenben), állandó testületként ellenőrizni kívánva ügyvezetését. 1424 óta Felső-Lausitzot rendszeresen támadták a husziták, mint Zsigmond fegyveres támaszát a cseh ügyekben. 1426-ban a husziták Ústí (Aussig) mellett legyőzték Frigyes szász választót, aki fel is hagyott a makacs huszitaellenességgel, 1430-ban már cseh-lengyel

szövetségtől féltek, mivel a katolikus lengyel dinasztia a huszitákkal való szoros érintkezésben keresett ellensúlyt Zsigmond tervével szemben, aki egészen addig Vitoldot külön litván királyság élére akarta emelni. El is kellett ezt ejtenie.

Észak-Európában is világossá vált, hogy *a rendezés csak felületi volt*. 1426-ban már hadban állt egymással Dánia és a vend Hansa-városok csoportja, 1427-ben a Hansa-flotta vereséget szenvedett a Szund-szorosban. Ekkor, de legkésőbb 1429-ig bevezették a Keleti-tengerbe hajózáskor és annak elhagyásakor szedett dán vámot. Ezt a bejáratot védelmezte és ellenőrizhetővé tette Pomerániai Erik erődépítése. Délen abban nyilvánult meg Zsigmond fordulatossá politikája, hogy 1427-ben *visszaadta Freiburg im Breisgau* a Habsburgoknak. *Németalföldön a császári fennhatóság visszaszorult a burgundi hercegség javára*. Ez volt a birodalom városszövetségeivel, magas arányú város lakó népességgel kitűnő északnyugati peremterülete. Brabantban városokban élt a lakosság kétharmada, megelőzve Hennegau (Hainaut) egyhatodos és Luxemburg még kisebb város lakó hányadát. A Wittelsbachok és Luxemburgiak örökségét vásárlás és más jogcímenek szerzte meg Jó Fülöp burgundi herceg Hennegau, Holland, Seeland, Namur, Brabant, Limburg tartományokat 1426-tól 1436-ig. A király-császár azonban továbbra is hozzájutott magyar városok „ajándéka” gyanánt a kedvelt löweni posztóhoz.

Igaz, hogy a 30-as évekre Zsigmond valamennyire összekovácsolta magyar-cseh-sziléziai birodalmát, de ennek ára birodalmi területek szétterjedése volt. Az egyházpolitikai kompromisszumkeresések közt éppen a szükséges reform sikkadt el. Ilyen körülmények közt írta meg a birodalom és a katolikus egyház mélyreható kérdéseit tárgyaló munkáját Nikolaus Cusanus, von Kues (1401–64), egy Moselmenti hajós fia, aki felismerte kora sorskérdéseit (*De concordantia catholica*, 1433). Tagadta a constantinusi adomány hitelét, azaz Róma világi uralmát, azonban szkeptikus volt a világi kormányzat iránt is. A biboros szerint „Halálos betegség lepte el a Birodalmat, ha nem gyógyítják meg azonnal, be fog állni elkerülhetetlenül a halál. Keresni fogják a Német Birodalmat és nem fogják megtalálni; és ezalatt idegenek foglalják el otthonainkat és maguk közt osztják fel azokat. Így leszünk alávétve egy más nemzetnek.” A birodalmi politika mégis 1434-től fokozottan fordult Csehország felé, mire *Cusanus és a fiatalabb egyetemi nemzedék bekapcsolódást keresett a birodalmi reformmunkába*, ideális megoldásnak a császári hatalom felélesztését érezve. Ennél rendszerebb bírálat az állapotokat, de reménykifejezés az idős császár személyét tekintve, bármilyen ellentmondásnak tűnik is ez, nem keletkezhetett az adott helyzetben. Az utolsó Luxemburgi uralmi mérlege is ez, hatalma éppen a birodalom német részében szállt alá, annak peremén bomlott fel.

Pomerániai Erik flottája 1434-ben 42 hajóból állt, vele szemben a *Hansa vend csoportja* magára maradt, illetve *szuverénként kellett harcolnia* a király gazdasági politikája ellen. A kilencéves háborút 1435 júliusában békével zárták le, Erik dán királynak meg kellett erősítenie a vend Hansa összes kiváltságát, a porosz-lívlendi városok a versenyben rosszabb feltételek közé kerültek. A király súlyos ellentmondások közé került: svédországi fémjét nem tudta értékesíteni a Hansa nélkül, de az utóbbi befolyását korlátozni akarta akár angol szövetséggel is; bevándorolt pomerániai német lovagokra, norvég és svéd földön dánokra kellett támaszkodnia, de harcolt a német fejedelmek ellen. Zsigmond uralma végén vegyes érzelmekkel eltelve láthatta, hogy

Erik az övéihez hasonló problémákkal küszködik: a rendek alig tűrik uruk zsarnokinak ítélt uralmát, sorra törnek ki olyan idegenellenes megmozdulások, amilyenekkel Zsigmond cseh földön találkozott (svéd bányavidék 1434–36, Oslo környéke 1436–37). Az bizonyos, hogy mint császárnak vajmi kevés felelőssége volt abban, hogy idegen lovagok garázdálkodtak skandináviai földeken. Mégis, rá is tapadt bélyeg emiatt, és Albertus Pictor upplandi templomfestő a császár vonásaival festette meg a betlehemi gyermekgyilkolást rendelő uralkodót. Tényleges befolyása élete végén Zsigmondnak csak Közép-Európában maradt. Veje, Habsburgi Albrecht osztrák herceg (1404–39) Magyarországot (1437), Csehországot (1438) nyerte el s német királlyá (1438) a választófejedelmek mint periferiális személyt választották, akitől nem kellett félteniök territoriális politikájukat. Mégis ezzel akaratlanul a Habsburgok örökletes monarchiája követte a választott Luxemburgiákat.

Zsigmond és az egyetemi értelmiség

Zsigmond korában az egyetemi élet már szerteszét kibontakozott és újak alapításával ez folytatódott. Már adva voltak a prágai (1348), a krakkói (1364), a bécsi (1365) és pécsi (1367) egyetemek, ha ugyan az utóbbi megérte uralma kezdetét. Vencel és ellenlábasai birodalmában folyt az új, tartományi méretű egyetemek alapítása Heidelberg – 1386, Köln – 1388, Erfurt – 1392). Közülük majd a prágai egyetem lesz vallási és politikai törekvések Zsigmondot felingerlő központja, még később a krakkói egyetem bizonyos pápai jogosítványainak magyarországi érvényesítését kellett Zsigmondnak akadályoznia. De már uralma elejétől érezte, hogy Magyarországon kell egyetemnek lennie és ezért 1389-ben *Óbudán egyetemet alapított*. Nem világos, hogy ez független szervezet volt-e vagy a budai dominikánus iskola kollégiuma csupán. A balkáni viszonyok kedvezőtlenebbé válásával a Pécs mellett szóló térítési szempont háttérbe szorult, a török veszedelem első hírei és a főváros felemelkedése az északibb központ mellett szólt. 1390-re az óbudai intézmény létrejöhetett legalább studium generale gyanánt. Kiterjedhetett a teológiára, de nincs szó jogi tanulmányokról. Mindezenre nem hiányoztak éppen ebben az időben figyelemreméltó jogi nézetek a királyi udvar táján, ezek ismételt felbukkanásából fel kell tételezni valamely forrás őrzését, de ezt az egyetemre, a kancelláriára a mai forráshelyzet alapján lokalizálni nem lehet. Mégis figyelmet érdemel, hogy a természetjog alapelvei bukkannak fel Zsigmondnak a (korlátok közötti) szabad költözést szorgalmazó 1391 és 1409. évi szabályozásából. Ez pedig szépen illeszkedik az óbudai egyetem alapítási és megújítási éveihez:

1391

„a primevo rerum exordio omnes homines prima parens equaliter produxisse perhibetur, pro eo pium et humanum est, hos homines, quos non natura, sed humana potentia iugo irrationabiliter substituere conaretur servitutis, regia dignitas perpetue restituat libertati”

1409

„ab evo rerum exordio omnes homines prima parens equaliter produxit, hy liberi habeantur, quos non natura, sed humana potentia sibi ipsi iugo conaretur subicere servitutis”

A merész, a királyi politika jobbágyokra vonatkozó gyakorlatához képest igen előremutató szövegrészek szószerinti azonossága, nem utalván kancelláriai állandó gyakorlatra, inkább engedni feltételezni egy kódexbeli szöveg őrzését, pusztá memorizálás esetén pedig esetleg előadásban való fel-felidézését. Az intézmény létével függhet össze a bécsi magyar egyetemi hallgatóság visszaesése 1390 és 1400 közt. A szervezés lassúságára utalhat mégis, hogy 1395. január 18-án Rómában tartózkodott az óbudai prépost, s október 6-án adott ki IX. Bonifác pápa az alapítást megerősítő levelet és engedélyt Óvári Lukács óbudai prépostnak, hogy bár nem doktor, de az egyetem kancellárja legyen. Az aktivitás mégsem lehetett teljes, mert Lukács pápai engedéllyel megmaradhatott az intézmény kancellárjának, bár közben csanádi püspökké lett. Még nehezebb lehetett Óvári Lukács tényleges irányítása, amidőn 1397. március 22-én a váradi püspökség élére került, mégis itteni pecsétje feliratán is szerepel az óbudai studium kancellársága. Lukács kívánhatta tehát, a sokfelé tekintő Zsigmondtól függetlenül is, hogy legyen valóban egyetem. Ebben Óbuda városa, a királynő támogatását tudhatta maga mögött, aki akár testvére, a krakkói egyetemet újjászervező Hedvig, a királynői épületeket adhatta a prépostságiak mellé. Mária azonban már 1395. május 17-én meghalt. A felvirágzást emellett megzavarta, hogy a XV. század elején Zsigmond király és Nápolyi László trónigénylő harca érintette a fővárost. Az is probléma, hogy biztosat nem tudunk tanárainról. Egy Bécsben ismert Arisztotelész-magyarázó, Magister Johannes de Horow 1396. július 2-án kért és nyert engedélyt Budára távozásra, de csak feltételezés, hogy tanárnak, és hogy eljutott-e oda. Azt pedig csak a régi történetírás vallotta, hogy az 1403-ban Zsigmonddal szembekerült Makrai Benedek az egyetem tanára, 800 lovasa pedig az intézmény hallgatója lett volna. A király levele ugyan kiemeli Benedek mester római és kánonjogi tudorságát s védolja azzal, hogy megfeledezett tanárainak és mestereinek tanításáról, valamint a Zsigmondtól ráhalmozott jótéteményekről, de nem szól egyetemi tanárságáról, s az eseményt Pestre lokalizálja. A felületes kapcsolatteremtést a jogtudós és az egyetem között Windecke félreértése is okozta, midőn Alde Offent (= Pest) Óbudává magyarították. Makrai harcosait Csáki Miklós adhatta, leverői Stibor vajda és Zubor-Zoellus budai várnagy voltak. Benedeket elfogták, láncra verték. Nincs alapja az óbudai egyetem 1405. évi újjáalapításának, nem professzort, hanem professust (rendtag) említ egy ciszterci levél. Zsigmond uralma megszilárdulván, 1405-ben új királynét, Borbálát koronázták meg, aki igényt tarthatott palotájára, s 1406-ban Lukács kancellár halála végzetes lehetett az egyetemre. Ugyanazon év június 8-án a párizsi egyetem angol nemzete Magyarországi Tamás mester kérésére elhatározta közbenjárását Makrai Benedek mester jogász kiszabadulása érdekében, mivel ekkor Zsigmond magyar követei érkeztek Párizsba. Makrai Benedek ki is szabadult, elnyerte Zsigmond bizalmát, fizetett értelmiségi szolgálatát, mint tanácsos, diplomata, de katedrára nem került. Azt, hogy az óbudai egyetem ekkor nem volt alkalmas felsőbb tanulmányok végzésére, mutatja Pálóczi György pályafutása, aki már mint szepesi prépost jutott Krakkó (1408) és Bécs (1409–12) egyetemére.

A bizonyítható egyetemiépítésre 1410-ben sor került a magyar fővárosban. A „pápaság” és a királyság ekkor jó viszonyban volt, Zsigmondot egy epizód különösen rádöbbentette, hogy ráutalt egyetemi hívekre. A híres huszita szellemű prágai

egyetemi tanár, *Prágai Jeromos 1410 tavaszán felbukkant Magyarországon* és egyenesen Zsigmond király és több püspök előtt tartott bíráló előadást március 20-án Budán az egyházi kiváltságokról és állapotokról, elvetette Márkus és Lukács evangéliuma tekintélyét, amiért a király azonnal kifejezte nemtetszését; majd Zsigmond elfogatta, s parancsára Kanizsai János esztergomi érsek őrizte, de csakhamar prágai érseki beavatkozásra 15 nap után kiszabadult és egy cseh lovag őrizete alatt Prágába távozott. A beszéd bécsi értesülés szerint azt is tartalmazta, hogy minden világi fejedelemnek joga van a papság feletti főfelügyeletre. Ez nem állt távol Zsigmond gyakorlatától, a kifejtés azonban megdöbbenetett. Ráadásul itt világossá vált előtte a prágai és budai egyházi obediencia közti eltérés. Így sietett csatlakozni Zsigmond XXIII. János „pisai pápához” (ellenpápa) és annak üdvözléséhez. Ezzel azonban csak elmélyült a prágai vár és Budavár évek óta kitapintható egyházpolitikai szétválása, aminek a *pápák megítélése és az egyetemek felfogása* egyaránt eleme volt. Mozgást hozott a kérdéskörben a pisai zsinat, amelynek bíborosai az egyházszakadásnak véget vetendő a krétai születésű Philargi Péter milánói érseket emelték pápává (V. Sándor, 1409–10). Ez Oxfordban tanult, megismerte és pápaként elítélte Wyclif tanait (1409. december 20.). Majd párizsi diák, utóbb tanár. Hosszú élete során Husz tanairól is tudomást szerzett, pápaként azt is elítélte. Kényesen avatkozott tehát a cseh ügyekbe. Ellenpápája volt XIII. Benedek, akihez a prágai érsek és a cseh papság 1409. szeptember 2-ig húzott, és XII. Gergely, akihez a cseh papság legnagyobb része állt, miután a prágai érsek 1410. március 9-én kihirdette Sándor bulláját Wyclif ellen. Gergely pártfogója, a nápolyi király V. Sándor pápa területét haddal támadta. Vencel király a kutná horai (kutenbergi) dekrétumban a prágai egyetemet cseh országos intézménnyé alakította át, mire a német professzorok és diákok nagyrésze elhagyta Prágát, és átment a Frigyes meissenai szász tartományúr alapította lipcsei egyetemre (1409). A prágai fejlemények fényénél Zsigmond még inkább érezhette a magyarországi egyetem hiányát. A pisai zsinat XXIII. János néven állított pápát (ellenpápa), akinek üdvözlésére Zsigmond 1410. májusában Ozorai Pipót küldte Bolognába. A nagy egyházpolitikával függött össze 1410 elején, hogy Zsigmond segítette kiszabadulni Branda Castiglione piacenzai püspököt a rablólovag Orlando Pallavicino rabságából. Ozorai Pipónak sikerült elérnie, hogy XXIII. János éppen a piacenzai főpapot tegye magyarországi bíboros legátusává. Nagy felhatalmazással, éppen az egyetem ügyében jött két irattal, amelyek Bolognában, 1410. augusztus 1-én keltek. Az elsőben Branda Castiglione megbízást kapott megfelelő egyetemi hely keresésére Magyarországon. Mégis, az elindulás előtt eldönt, hogy az Óbuda legyen, mert vele volt a pápai rendelet is, hogy Zsigmond kérésére négy karból álló óbudai egyetem létesüljön a párizsi, bolognai, oxfordi, kölni egyetem kiváltságaival, kancellárja pedig a mindenkori óbudai prépost legyen. Természetesen ez az akkori helyzet szerint érthető célokat takart és aligha látszatkeltséget szolgált; a más országok és szomszéd tartományok hasznát és javait előmozdítás éppen ellenhatást kellett keltsen Prágával szemben Zsigmond országaiban. Ezért is volt most már jogosult XXIII. János szemében a teológia, jog, orvostudomány, bölcsészet karainak szervezése. Az általános szokáson túl a katolicizmus új térhódítását célozta az az előírás, hogy az óbudai egyetemen fokozatot nyertek bármely más egyetemen újabb vizsga tétele nélkül taníthassanak. Annyi komolyságot feltételezhetünk, hogy Branda Castiglione bíboros valóban tájékozódott Magyar-

országon Óbuda alkalmasságáról, talán Pécs elhalásáról is, és akkor járt el az alapító bulla szerint. Érdekes momentum, hogy az alapító bulla hangsúlyozza Ó-Budának a veszprémi egyházmegyéhez tartozását, s hogy mire az egyetem ténylegesen kialakult, 1412-ben Zsigmond – talán jutalmul – őt tette meg a veszprémi püspökség adminisztrátorává. Ekkor még aligha gondolt Zsigmond arra, hogy a nemzetközi egyházi életben is hasznára lehet egy hazai egyetem. Oktatás viszont kétségkívül folyt Óbudán: 1412-ben már feltűnik Pesti Bereck, akit óbudai baccalaureusként inkorporáltak a bécsi egyetemre. Az egyetem fontosságát Magyarországon csak aláhúzták a *prágai egyetem körüli 1411. júliusi események*. Igen behatóan és a hangulatokat is ecsetelően írja le egy erősen Vencelhez húzó, a szerzetesi katolicizmushoz közelálló krónikás jegyzetírő ezeket, aki tehát különösen érdeklődött az egyetemi változások iránt, de személyesebbek az értesülései a prágai dómban folyt vitákról (1409–11). Az érsek kísérletét a Wyclif-könyvek megsemmisítésére a prágai káptalan rossz befolyására vezeti vissza, az érsek legátusainak rossz információira hárítja, akik miatt rendelkezett Sándor pápa ezen teológiai, filozófiai, erkölcstani és logikai munkák eltávolítására a hívek szeme elől. Mégis ez abban a formában következett be, hogy az érseki kúriában, zárt kapuk mögött elégették azokat, a király akarata ellenére. A krónikás szerint az elégetésből származott sok rossz, t. i. a prágai egyházban több alkalommal viszály tört ki az istentiszteleten; félbeszakította a világiak és a papok viszálya, mivel az egyetemi magisterek, élükön Husz János és Miesi Jacobus megvédeni akarták könyveiket, vallva, hogy nem lehet azokban eretnokséget találni, vitatkozni akartak az ellenfelekkel, köztük Andreas de Brodeval. De a Wyclif-könyvek titkos elítélői nem álltak ki nyilvános vitára. Ezután meghalván Sándor pápa Bolognában, választották helyébe János néven Baltazár bíborost, aki a cseh krónikás jegyzetírő szerint túlzottan világi ember volt, 1411 húsvétja körül Vencel király megindultságot mutatott a könyvégetés miatt, csehek eretneknek bélyegzése miatt, szembefordult a neki engedetlen és királyságát rossz hírbe hozó papokkal, és a válság miatt a várbeli dómból minden ereklyét és kincset szekérre rakatott és Kárlštejnbe vitetett, megelőzendő az érseket és kanonokjait a tárgyak máshová vitelésén. Erre az érsek Prágára és környékére interdictumot vetett, ami ellen az összes apát fellebbezett és ellátta a vallási cselekményeket. A dóm papjai megoszlottak, a szolgálatot el nem látók helyett a király tisztjei állítottak be másokat. Július 6-án azután Rudolf szász herceg, Kravaři Lacek vágrófi és főudvarmester, Stiborici Stibor erdélyi vajda mint Zsigmond követe kinyilvánították, hogy az érsek alázkodjék meg a király előtt és írjon a pápának, ami Vencelnek tetszik, hogy semmi tévelygés nincs Cseh- és Morvaországban, s ha volna eltérés, a király rendezni akarja. Ebbe az érdekesítően feljegyzett eseménysorba tartozik Husz János egyéni sorsa, aki Wyclif tanait az egyetemen védelmezte, 1409-től az egyetem rektora lett, de 1410-ben pápai idézést kapott Rómába. A király is mellé állt még akkor, így az érsek ellenére nem ment a szász-cseh-magyar előkelőségek és még hét egyházi meg világi személy választott bírósága az előbb idézett döntésével. Közülük Kravaři Lacek rokonszenvezett a reformáló mozgalommal. Husz erre kérte az egyházi fenyltek alóli feloldását a szentszéktől, levelét közjegyző hitelesen lemásolta s azt őt cseh és két horvát klerikus tanúsította. Az utóbbi is jelzi, hogy délvidékiek, magyarok is ott maradtak az átalakult prágai egyetemen. Az 1412-es esztendő azonban sza-

kítást hozott: Husz János prédikált a prágai főpapok és plébánosok ellen, leleplezve a nép előtt vétkeiket. Megidőztetése ellen a leendő pápához fellebbezett, mire makacs-ságára hivatkozva tartották Prágát interdictum alatt, a klérus és a nép megoszlott Prágában. Krónikás jegyzet prédikátorokat és világias plébánosokat látott szembefordulni a Huszhoz kapcsolódó egyházzal. Emiatt kellett elhagynia a hitújítónak egyetemét és városát. Közben biztosan működött az óbudai egyetem, hiszen 1415-ben egy itteni baccalaureust, Temesvári Miklóst inkorporáltak a bécsi egyetemre. Nem látszatdelegáció, hanem tényleges képviselőt jelent meg *Óbudáról a konstanzi zsinaton*. Richenthali Ulrik tanúsága szerint a címerrel rendelkező egyetemnek mind a négy kara három teológus, talán három kánonjogász, egy magister medicinae és talán egy magister artium személyével volt képviselve. Az egyetemi kancellár Lampertus óbudai prépost egyben az „isten jog tanára” volt. Legista nem volt ott Óbudáról. Zsigmond számára fontos volt, hogy innen legalább 7 delegátus jelent meg, míg a régibb és nagyobb Prágából csak 6 ment el oda a feszültség jeleként. A tudomány vagy az államhűség elsőbbségének címerbeli jelzése lehetett, hogy az óbudain a felső mezőben az államcímer egy eleme, az alsóban kéz kapcsos könyvvel, míg a prágai címerben a kapcsos könyvet tartó kéz felülre került és ezt körülöleli a rácsos kapus kettős torony, azaz itt a város maga is előtérbe került. A későbbi politikai fejlemények is megértetik, hogy Richenthalinál előkelőbb lett az óbudai (Von der hohen schul zu Bundens in vnser gelegen), mint a prágai (Von der schul zu praug in behem). Pedig az óbudai nem szerepel többé a zsinat után, legkésőbb Zsigmond halálával elenyészett. *Prágában* viszont megtrikult a *katolicizmus egyetemi tábor*a, az sem királyához, inkább *Zsigmondhoz* közeledett. Rvačkai Mauricius teológia professzor, királyi káplán 1416-ban Zsigmond, Magyarország királyának levélben írta meg nézeteit a két szín alatt áldozók ellen. 1419-ben beállt a teljes törés: az egyetem nem ismerte el Zsigmond trónigényét, mire az elkobozta — ahol elérte — a prágai egyetem vagyonát. A jogi, teológiai és orvosi kar teljesen szünetelt, még a bölcsészkar sem adott fokozatot tíz esztendőn át. De mint keret és főleg *mint szellemi-ideológiai kapacitás megmaradt a cseh egyetem*. Ebből a körből lehetett megfogalmazni a Zsigmond elleni háború jellegét és jogosságát azok számára, akik nem az alévetett tömeg társadalmi igényét látták a főkérdésnek a huszita felkelésben. Egy 1420 tavaszán, valószínűleg Pířbram János magiszter körében keletkezett értekezés (Bellandi materiam concernit infra scriptum) feltételekhez kapcsolja a háborúba bocsátkozást: igazságos igény, a fejedelem tekintélyből való rendes megerősítés, a tiszta szándék. Az értekezés tehát nem forradalmi, nem republikánus szellemű, csak hogy nem volt fejedelem, akire a hivatkozás történt. A keresztiesek ellen bekövetkező háborút, mivel a Zsigmonddal való megegyezés lehetetlenné tñnt, külföldinek tñntette fel a munkálat, csehek és németek, hazaiak és külföldiek közötti harcnak. Ez a sajátos nemzeti érzés volt az, amit Zsigmond a továbbiakban kitapintott a kelyhesek értelmiségi részénél és amiből megsejtette, hogy ilyen igények kielégítésével tántoríthatja el őket a felkeléstől, teheti ügye iránt lojálisá a Pířbramhoz hasonlókat. Korán találta Zsigmond olyan — épp nemzeti szempontból semleges — szellemi partnert és hozta magával a konstanzi zsinatról, aki ezt az utat egyengette: olasz tanácsadója, referendáriusa Pier Paolo Vergerio 1420. augusztus 16-án Kutná Horában volt a pápai kereszties bulla kihirdetésekor, de hamarosan ő lett a kelyhes magiszterekkel sorra kerülő viták katolikus érvelője. Már 1421. feb-

ruár 8-án a prágaiak írnak egy Pietro Paolo nevű férfiúról, aki a királlyal való tárgyalásaik során kitűnt tudományával és ékesszólásával, aki a kelyhes tételeket nem utasította el, csupán kételyét fejezte ki aziránt, hogy az vallási parancs lenne, mégis hangoztatta a tételekben való megegyezés lehetőségét. Bár a jelenlévő kelyhesek örömjongásban törtek ki, a megegyezésig még tengernyi vér ömlött. Vergerio mint az „új áhítat” áramlatának nagyműveltségű képviselője kivételes személy volt Zsigmond oldalán, de a radikális huszitákkal még ő sem talált közeledési alapot. Vergerio a későbbi években is részt vett a huszitákkal való vitákban, de jobbára Magyarországon működött. Az 1429-i pozsonyi tárgyalások ilyen előkészítés alapján jöhettek létre, Zsigmond rugalmasságát is dicsérve. Itt már az akkori radikális husziták nagy látókörű, elhű vezetője, Nagy Prokop is részt vett a királlyal való vitában, maradéktalanul védve a négy cikkelyt. De ugyanott április 4–9. napjain Peter Payne (Petrus Anglicus) és több prágai doktor is érvelt az uralkodó előtt. Zsigmond örömmel tapasztalhatta, hogy nincs huszita egység: az angol mester vitába keveredett Pýbram magiszterrel, immár ellenfélként. A király 1429. június 24-én Pozsonyból egy Egerbe (Cheb) került levélben igazolta az eretnekkel való békékötési törekvését, ami a szomszéd államokra is kiterjedne és akkor is folyt, csehek nagyszámú küldöttségét Pozsonyba várva. De a király jelzi, hogy a csehekkel való tárgyalások anyagát leendő zsinat elé terjesztik majd. Ezzel nincs ellentmondásban Zsigmond 1429-i panasa, hogy ez az eretnekség naponta mind messzebb csúszik. Az ilyen ijedelemkeltés csak a megegyezési készséget növelhette ekkortájt. Még az is szóba került 1430-ban, Nagy Prokop benyomuló huszitái és Hohenzollern Frigyes (Zsigmondnak kezdettől hadvezére Csehország ellen) behemsteini szerződésében, hogy cseh küldöttség Nürnbergben a nép előtt fejtegetse a négy cikkelyt. Ez a lehetőség azonban a magiszterek előtt nem nyílt meg Zsigmond és a pápa beavatkozására. A német-magyar király az egyetemiakat csak zárt körben, diplomáciai keretek közt tartotta partnernek vagy inkább eszköznek. Magyarországon is áttérőldött a művelődés központja a királyi kancelláriába, ahol hosszabb ideig működött Vergerio, és hatott humanista stílustörekvése, gondolatébresztése. Ez volt érezhető a bécsi egyetemen tanult és 1433-ban jegyzőként a kancelláriában pályáját megkezdő Vitéz János fejlődésében. Ennek a kiválóságnak Bécsbe küldése éppúgy, mint 1424-ben Zsigmond király és az esztergomi érsek kérésére beavatkozása a bécsi rektorhoz és bölcsészkarhoz a fegyelmi eljárás alá vont előkelő származású, féktelen Budai János baccalaureus továbbtanulhatása érdekében mutatja, hogy a 20-as években már nem lehetett az óbudai egyetemen tanulni vagy oda visszajönni. Márpedig a zsinatokon, a bonyolult birodalmi és nemzetközi politikában nagy szükség volt a *politikai-jogi szakemberek feltűnésére*, a központi hatalom érveléséhez a római jog terjedésére, de ez inkább csak a Luxemburgi uralma alatti német területeken sikerült.

A Zsigmond alá tartozó területek különböző fejlettsége, eltérő érdekei és expanzíós irányai, az általa felismert új gazdasági erők és jelenségek még nem kiforrottak, végül kétségkívül túl sokfelé tekintése, a célok sokszor csak kompromisszumig vivése mind hozzájárult ahhoz, hogy a nagyformátumú személyiség annyi kudarcot szenvedett, válságban hagyta országait. Igaz viszont, hogy maga a bukást sokszor kerülte el, a túlélés politikusa volt.

Források, irodalom

- Mályusz Elemér* (összeáll.): Zsigmondkori Oklevéltár I. (Bp., 1951), II. Elő rész (Bp., 1956), II. Második rész (Bp., 1958)
- Kumorovitz L. Bernát* (összeáll.): Budapest történetének okleveles emlékei (1382–1439) (Bp., 1987)
- *Eberhart Windeckes* Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds (hrsg. von Wilh. Altmann. Berlin, 1893)
- F. Thiriet*: Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie. I. (Paris—La Hays, 1958)
- R. von Liliencron*: Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 15. bis 16. Jahrhundert. I. B. (Leipzig, 1865)
- Peter Kolodarov*: Az alsó-dunai területek távlati haditérképe 1388–1395 (kézirat, 1986)
- Ad. Horážíka*: Ein „Chron. breve regni Boh. saec. XV“. (Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen, 1899)
- Ladislav Klíma*: Der Wiener Process gegen Hieronymus von Prag 1410–12. (Mittheilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung XXI, 1900)
- Neomylnost papežova na koncilu kostnickém a výsledk odsouzení i upálení Jana Husa dne 5. a 6. července 1415. Ličí očitý svědek Pogius* (V Berlíně, 1873)
- K. Höfler*: Geschichtschreiber der husitischen Bewegung in Böhmen I. (Wien, 1856)
- Husitské skladby budyšínského rukopisu* (Praha, 1952)
- Bohuslav Havránek — Josef Hrabák — Jiří Denhelke*: Výbor z české literatury doby husitské. I. (Praha, 1963)
- *E. Joachim — W. Hubatsch*: Regesta historico-diplomatica ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525. Pars II. (1948)
- Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437 (Bp.—Gyomeendrőd, 1984)
- Thallóczy L.*: Mantolai követjárás Budán 1395-ben (Bp., 1905)
- Wertner Mór*: A Geraiak (Századok, 1897)
- Barta István*: Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén. (Bp., 1935)
- Mályusz Elemér*: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog (Bp., 1958)
- Erdélyi László*: Magyar történelem I. k. (Bp., é. n./1938/)
- Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet (Bp., 1946)
- Gerevich László*: A budai szobrászat és a pécsi Parlern-műhely (Művészettörténeti Tanulmányok 1953. Bp., 1954)
- György Bónis*: Repertorium und Bibliographie für die ungarischen Universitäten bis 1500 (Mediolani, 1966)
- *Klaniczay Tibor*: Egyetem és politika a magyar középkorban (Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely György. Bp., 1984)
- P. Hermann Watzl*: Über Beziehungen der Abtei Heiligenkreuz zu Altungarn (Sancte Crux 33. Jg. 1971) 9–17
- Kardos Tibor*: A magyar humanizmus kapcsolatainak alakulása és jellege (kiny. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XVII, 1961)
- Gustav Beckmann*: Der Kampf Kaiser Sigmunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen (1392–1437) (Gotha, 1902)
- Borosy András*: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadseregben (Bp., 1971)
- Ernst Werner*: Die Geburt einer Grossmacht — Die Osmanen (1300–1481) (Berlin, 1978³)
- Wolfgang von Stromer*: Diplomatische Kontakte des Herrschers vom Weissen Hammel, Uthman genannt Qara Juluq, mit dem deutschen König Sigismund (Südost-Forschungen Band XX, 1961. München, 267–272)
- Wolfgang von Stromer*: Eine Botschaft des Türkmenenfürsten Qara Juluq an König Sigismund auf dem Nürnberger Reichstag in März 1431 (Jahrbuch für frankische Landesforschung 22, 1962)

- Wolfgang von Stromer*: König Sigismunds Gesandte in den Orient (Festschrift für H. Heinel, Bd. 2, Göttingen, 1972)
- Thallóczy L. — Áldásy A.*: A Magyarország és Szerbia közti öszeköttetések oklevéltára 1198–1528. (Bp., 1907)
- Bertold Bretholz*: Geschichte Böhmens und Mährens I–II. (Reichenberg 1922, 1924)
- Melchior Vischer*: Jan Hus, sein Leben und seine Zeit (Frankfurt a.M., 6. n. / 1949/)
- František Šmahel*: La révolution hussite, une anomalie historique (Paris, 1985)
- Josef Macsek*: A legrégebbi huszita hadiszabályzat (Hadtörténelmi Közlemények, 1954. 2. szám)
- F. M. Bertoš*: Husitská revoluce. I. Doba Žižkova 1415–1426 (Praha, 1965)
- František Kavka*: Zikmundova politika let 1429–1434 a husitství (Husitský Tábor 8, 1985)
- Ginevra Niccolini di Camugliano*: The Chronicles of a Florentine family 1200–1470 (London, 1933)
- D. S. Chambers*: The Imperial Age of Venice 1380–1580 (London, 1970)
- Wolfgang von Stromer*: Ein Wirtschaftsprojekt des deutschen Königs Sigmund (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, November 1964, Wiesbaden)
- Wolfgang von Stromer*: Hans Friedel von Seckingen, der Bankier der Strassburger Gutenberg-Gesellschaften (Gutenberg-Jahrbuch 1983, Mainz)
- Áldásy Antal*: Rozgonyi István levele Zsigmond király peripignanti tartózkodásáról (Történelmi Tár, 1900)
- Geoffrey Barraclough*: Die mittelalterlichen Grundlagen des modernen Deutschland (Weimar, 1953)
- Horst Bertel — uow. (hrsg.)*: Deutsche Geschichte in Daten (Berlin, 1967)
- Szilágyi László*: A német birodalom és Magyarország perszonális uniója 1410–1439. (Klebelberg Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve IV. Bp., 1934)
- Ludwig Veit*: Die Imhoff. IRudolf Pörtner (Hrsg): Das Schatzhaus der deutschen Geschichte. Düsseldorf–Wien, 1982)
- Nikolaus Gram*: Reichsklenodien-Studien aus rechtshistorischer Sicht (Wien, 1965)
- Johannes Schildheuer—Konrad Fritze—Walter Stark*: Die Hanse (Berlin, 1974)
- Zenon Nowak*: Polityka późnocna Zygmunta Luksemburskiego do roku 1411 (Toruń, 1964)
- Karl Schmid* (hrsg. von): Die Zähringer. Eine Tradition und ihre Erforschung (Sigmaringen, 1986)

AZ UTAZÓ KIRÁLY: ZSIGMOND ITINERÁRIUMA

Zsigmondot 1387. március 31-én koronázták meg Székesfehérvárott Magyarország királyává. Április 2-án székhelyére, Budára utazott, ahol kb. egy hónapig maradt. Májusban a Vág melletti Semptére ment, ahol 18-án egyezséget kötött unokatestvéreivel, a morva őrgróffokkal a kezükön levő – Vágon túli – magyar területek igazgatásáról. 27-én ismét Budán volt, de tíz nap múlva útra kelt Szlavóniába, miután hírért vette, hogy felesége, Mária királynő kiszabadult a lázadók fogságából. Július 4-én Zágrábban találkozott Máriával, és ott töltött közel egy hónapot, mialatt hívei sorra megvívták az ellenpárt szlavóniai várait. Augusztus 10–13. között személyesen irányította Gornec (ma Ivanić) ostromát. Szlavóniából visszatérve szeptember 10-én már Nagyváradon volt, ahol példaképe, a lovagkirály Szent László sírját látogatta meg. Innen az Anjouk kedvelt pihenőhelyére, Diósgyőrbe ment, majd mintegy három heti üdülés után hazatért Visegrádra, illetve Budára, közben útba ejtve a másik kedvelt Anjou-rezidenciát, Zólyomot. December közepén még egyszer felkerekedett, ezúttal Győrbe, ahol talán az egyik morva őrgróffal volt találkozója. Az év végét már ismét Budán töltötte.

Ami mozgalmasságát illeti, Zsigmond uralkodásának további ötven éve semmiben sem különbözött az elsőtől. Ő is, mint a legtöbb középkori fejedelem, egész életében szinte állandóan úton volt. Útjainak célja és jellege hasonló volt a most megismertekéhez: mindig határozott programjuk volt. A középkori magyar királyok minden fontos teendőjüket személyesen intézték. Ha háború volt, rendszerint maguk álltak a sereg élére; ha valamelyik szomszédjukkal volt tárgyalásuk, maguk keresték fel országában, vagy – és ez volt a gyakoribb – a határ közelében beszéltek meg vele találkozót. Amikor pedig éppen nem akadt más dolguk, néhány napra vagy hétre meglátogatták valamely „vadászó helyüket”, Zólyomot, Diósgyőrt, a Vértest, hogy a politika fáradalmait ott pihenjék ki. „Öncélú” utazgatásokról nincs tudomásunk. Magyarországon – legalább is a 14–15. században, amikor a királyok útvonalát már hozzávetőleg pontosan követni tudjuk – nincs jele annak, hogy az uralkodó utazását a politika és a pihenésen kívül egyéb szempontok irányították volna, így például az udvar ellátásának megkönnyítése. Zsigmond lengyel kortársa, II. Ulászló (1386–1434) például szintén állandóan utazgatott, de az ő útjait az jellemezte, hogy évente – nagyjából állandó forgatókönyv szerint – végiglátogatta országa tartományait.¹ A folyamatos Königsumrittnek ez a szokása a magyar királyoknál nem mutatható ki. Az ő útjaik „célutazások” voltak.

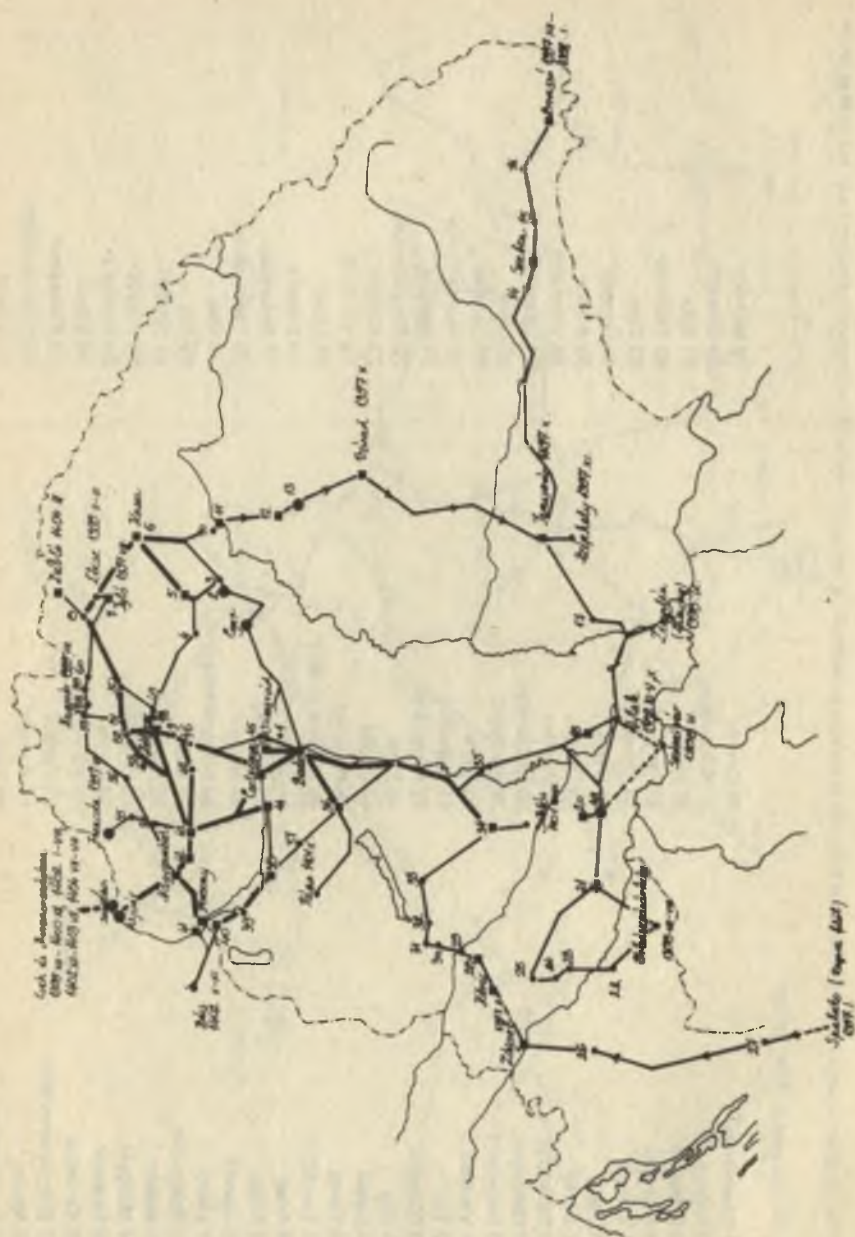
Zsigmond itineráriumának összeállítása körültekintést igényel. A munka csaknem kizárólag a királyi oklevelek dátumsoraira építhető, és más típusú forrásadat csak itt-ott egészíti ki a belőlük nyert képet. Komoly nehézséget okoz, hogy Zsigmondnak mindvégig több uralkodói pecsétje volt egyszerre, és közülük nem mindegyik kísérte el útjaira. Uralkodása utolsó évét leszámítva legállandóbban, úgy látszik, a magyar titkos pecsét volt vele, emellett 1411-től kezdve a német birodalmi titkos pecsétet is a keze ügyében tartotta, nem egyszer előfordult azonban, hogy az utóbbi néhány napi járóföldre megelőzte vagy lemaradt.² Magyarországon gyakran használta – mindenféle ügyben – a nagypecsétet is, amikor azonban hadba indult, vagy külföldre távozott, ezt itthon hagyta azoknál, akikre távollétében a kormányzást bízta. További zavar forrása, hogy létezett egy harmadik állandó királyi pecsét is, a közép-pecsét, amely alatt egy Visegrádon, majd Budán működő iroda bocsátott ki iratokat. Zsigmond nevében tehát egyidejűleg három, sőt négy különböző pecsét alatt, különböző helyen kelhettek oklevelek, és erre a tényre az itinerárium összeállításakor mindvégig tekintettel kell lennünk. Részben a probléma bonyolult voltával magyarázható, hogy használható itinerárium mindmáig nem jelent meg Zsigmond útjairól.³ A mellékelt térképek saját kéziratos összeállításom alapján készültek. Ehhez 1410-ig Mátyusz Elemér Zsigmondkori Oklevéltárának köteteit (I–II., Bp. 1951–58) használtam fel, néhány helyen kiegészítve kiadatlan, ill. azóta publikált források adataival.⁴ 1411-től Wilhelm Altmann regesztagyűjteménye (Die Urkunden Kaiser Sigmunds. Regesta imperii XI. I–II. Innsbruck, 1896–1900) volt a vezérfonalam, de azokra az évekre nézve, amikor Zsigmond Magyarországon tartózkodott, ez meglehetősen hiányos adatokat nyújt. Ezért itt – saját, igen szerény adatgyűjtésemen kívül – kénytelen voltam bizonyos fokig Sebestyén Béla munkáját is figyelembe venni. Ezeknek az éveknek (1411–12, 1419–30, 1435–36) magyarországi útvonalai tehát szükségképpen csak vázlatosnak tekintendők, noha úgy vélem, helyesbítések és kiegészítések inkább csak a részleteket illetően várhatók.

Az itinerárium térképének elkészítéséhez nem elég az ismert szálláshelyeket vonalakkal összekötnünk, mert adataink ehhez túl hézagosak. A legtöbb esetben csak az uralkodó úticélját ismerjük, másszóval azokat a helyeket, ahol valamely okból hosszasan időzött. Az átmeneti szállások helyét legfeljebb alkalmanként tartotta fenn egy-egy véletlen adat, és ez a nagyobb helységekre éppúgy vonatkozik, mint a kisebbekre. Példa rá a keleti országrész legfontosabb közlekedési csomópontja, Nagyvárad, akkori nevén Várad. A *fennmaradt* adatok szerint Zsigmond 1387 és 1426 között összesen 15 alkalommal időzött itt hosszabb-rövidebb ideig. Négy esetben, mint az útvonalból kitűnik, ez volt az úticélja; a többi esetben Temesvár, ill. Kolozsvár felé mentében vagy onnan hazatérőben ejtette útba. Ezek az adatok azonban nem teljesek. Útjainak további elemzéséből megállapítható, hogy Váradot másik 6, esetleg 8 (összesen tehát 21–23) alkalommal is útba kellett még ejtenie, és bizonyára meg is szállt ott, csak éppen túl rövid időre ahhoz, hogy ennek írásos nyoma maradjon. A leggyakrabban követett hadiutak fő csapásiránya a fennmaradt kevés adatból is megállapítható. Váradon például négy hadiút futott össze: a budai, amelynek állomásaként Hatvan (1387, 1412), Tiszafüred (1389, 1426) és Szoboszló (1387) ismertek; a kassai, amely Vizsoly (1396, 1412), Tokaj (1406, 1411), Böszörmény (1389, 1397, 1406, 1412, 1426) és Debrecen (1387, 1389, 1392, 1406, 1412, 1422) érin-

(A térképen a vastag vonalak többször használt útvonalakat jelölnek; a szaggatott vonalak az országhatárokon kívül eső utakat jelzik.)

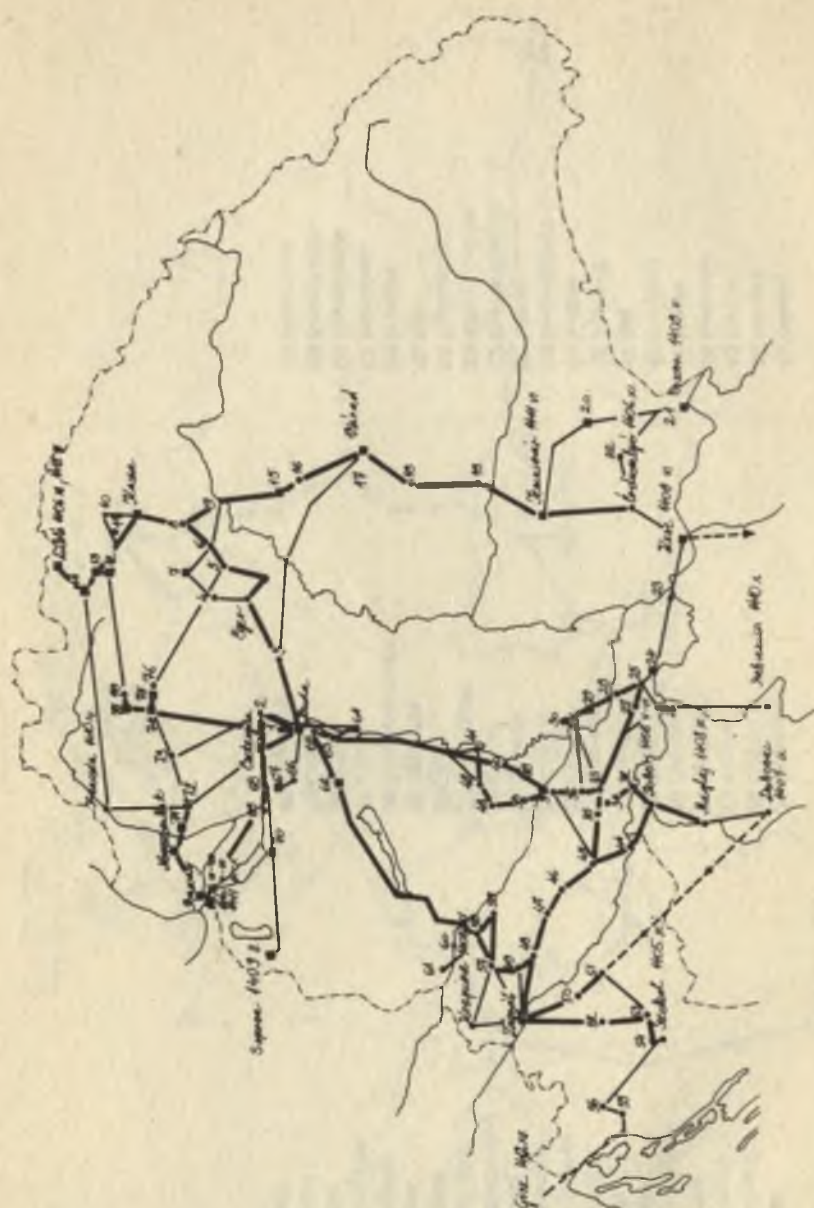
A számjegyekkel jelölt helyek:

1 Szentlőrinc	30 Orsova	59 Mohács
2 Hetvan	31 Karánsebes	60 Szekeső
3 Diógyőr	32 Hodós	61 Bálta
4 Kismárk	33 Cseri	62 Tolnavár
5 Vízsfly	34 Temesvár	63 Tata
6 Tokaj	35 Utvin	64 Gesztos
7 Füred	36 Olmat	65 Almás
8 Bószormány	37 Apáca	66 Veszprém
9 Debrecen	38 Érdsemlő	67 Vázsony
10 Szoboszló	39 Gerébenc	68 Győr
11 Varsány	40 Keve	69 Damásd
12 Tur	41 Nekudim	70 Nyitra
13 Püspöki	42 Pétervárad	71 Sempte
14 Rév	43 Bécs	72 Nagyszombat
15 Gyálu	44 Erdőd	73 Szempc
16 Torda	45 Pačina	74 Vöröskő
17 Tamáshida	46 Rednek (1391)	75 Ujvár
18 Arad	47 Szendémeter	76 Vittenc
19 Szódi	48 Nagveng	77 Bolondóc
20 Csanád	49 Németi	78 Tapolcsány
21 Lippa	50 Ivánkaszentgyörgy	79 Visk
22 Szászsebes	51 Diakó	80 Ság
23 Szében	52 Csázma	81 Németi
24 Medgyes	53 Gornec	82 Zólyom
25 Segesvár	54 Körös	83 Szalatna
26 Keresztúr	55 Kapronca	84 Vágles
27 Székelyudvarhely	56 Zákány	85 Kecskemét
28 Neamt	57 Kanizsa	86 Pétermonostor
29 Feketehalom	58 Pécs	87 Lipcse

A számsíjgyekekkel jelölt helyek:

1 Vác	21 Pozsgavár	41 Dévény
2 Dódygyőr	22 Dubica	42 Sempye
3 Miskolc	23 Kutina	43 Nyitra
4 Szécs	24 Monostói	44 Neazmely
5 Rudabánya	25 Csázmia	45 Maros
6 Kassa	26 Toplica	46 Korpona
7 Igjlő	27 Knin	47 Bét
8 Késmárk	28 Kapronca	48 Szalatna
9 Dobronya	29 Zákány	49 Végles
10 Keresztúr	30 Kanizsa	50 Breznóbánya
11 Tokaj	31 Ujduvár	51 Lipcse
12 Balmazújváros	32 Komár	52 Beaztercebánya
13 Debrecen	33 Somogyvár	53 Kőrmöcbánya
14 Apold	34 Pécs	54 Tapolcsány
15 Kerc	36 Szeremle	55 Bán
16 Fogaras	36 Székeshérvár	56 Privigye
17 Becskerek	37 Ászár	57 Rózsahegy
18 Bács	38 Győr	58 Németlipcse
19 Diákó	39 Óvár	59 Szentmiklós
20 Gara	40 Kőpcseny	60 Szentpéter

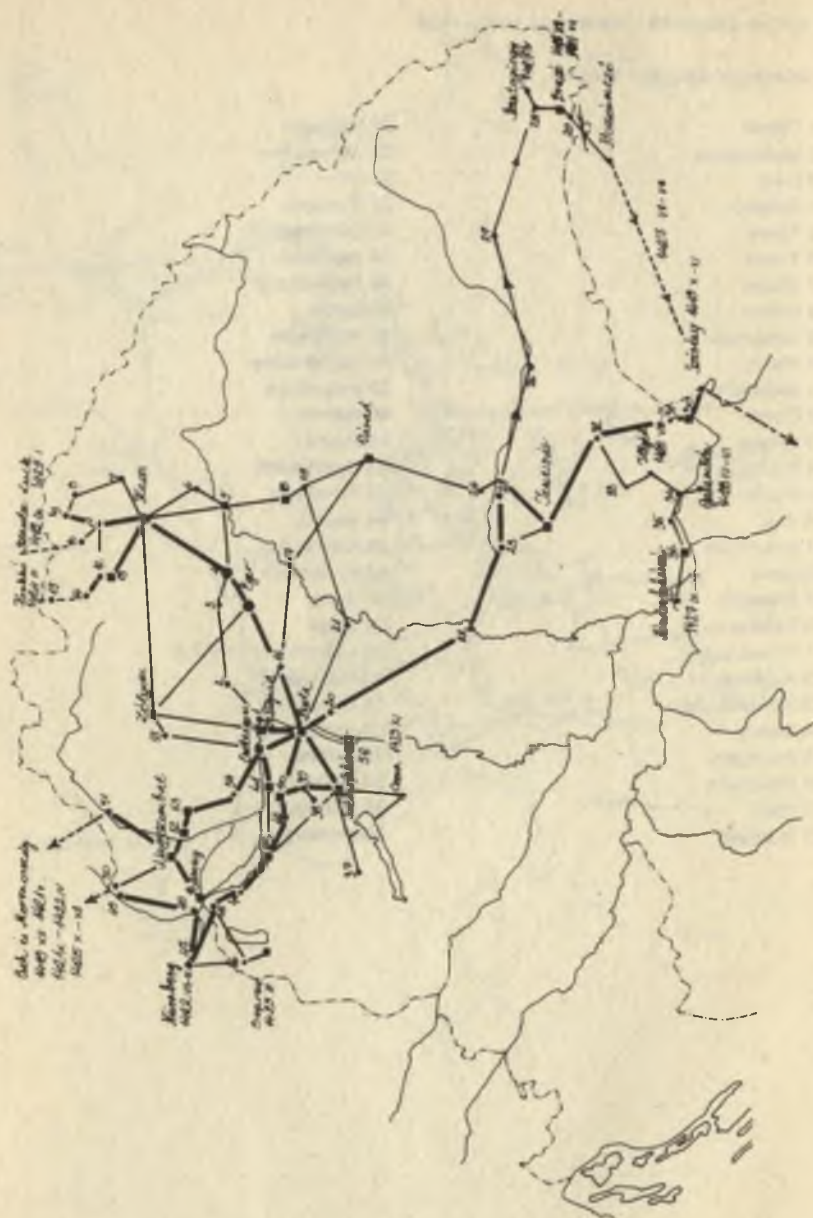
A számjegyekkel jelölt helyek:

1 Váegrád	27 Hosszúács	53 Krupa
2 Vác	28 Ujlek	54 Bihács
3 Hatvan	29 Blács	55 Brinje
4 Dédes	30 Szond	58 Modrus
5 Diósgyőr	31 Erdőd	57 Körös
6 Szikszó	32 Árkl	58 Káprnica
7 Rudabánya	33 Diakó	59 Szentgyörgy
8 Vízoly	34 Dragotin	60 Ludbreg
9 Tokaj	35 Nevna	61 Csáktornya
10 Eperjes	36 Gara	62 Székesfehérvár
11 Szentkereszt	37 Valpó	63 Ercsi
12 Igló	38 Siklós	64 Domszód
13 Lőcse	39 Majsa	65 Tétény
14 Kásmárk	40 Mohács	66 Bánhida
15 Bószörmény	41 Béta	67 Tata
16 Debrecen	42 Pécsvárad	68 Neszmély
17 Váradi	43 Pécs	69 Komárom
18 Illye	44 Dubocsic	70 Győr
19 Sír	45 Pozsegevár	71 Sempete
20 Karánsebes	46 Béla	72 Nyitra
21 Orsova	47 Zdenc	73 Ujbánya
22 Kraszófő	48 Bjenik	74 Zólyom
23 Zimony	49 Dombró	75 Szalatna
24 Szentdemeter	50 Hrasztovica	76 Végles
25 Nagyceng	51 Kosztajnica	77 Besztercebánya
26 Racsá	52 Bojna	78 Lipcse

4. térkép: Zsigmond Itineráriuma 1413–1418

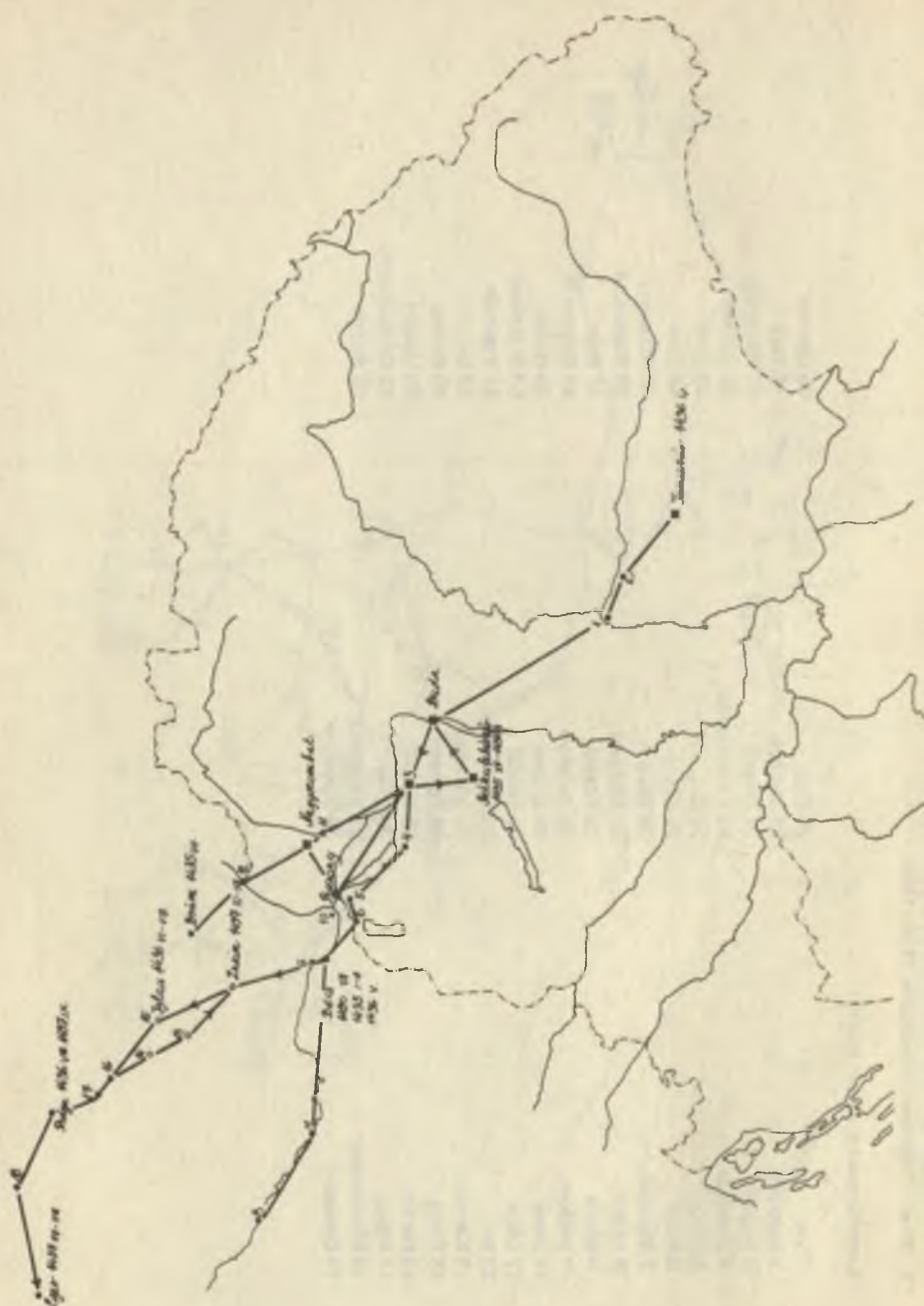
A számjegyekkel jelölt helyek:

1 Triest	29 Villingen
2 Monfalcone	30 Weingarten
3 Görz	31 Ulm
4 Belluno	32 Öttingen
5 Feltre	33 Donauwörth
6 Trient	34 Ingolstadt
7 Bozen	35 Regensburg
8 Brixen	36 Speier
9 Innsbruck	37 Heilbronn
10 Meran	38 Rotherburg
11 Bellinzona	39 Heidelberg
12 Como	40 Worms
13 Milano	41 Mainz
14 Piacenza	42 Gelnhausen
15 Acqui	43 Friedberg
16 Asti	44 Wetzlar
17 Solothurn	45 Koblenz
18 Basel	46 Andernach
19 Breisach	47 Bonn
20 Colmar	48 Liège
21 Straßburg	49 Luxemburg (1417.1)
22 Hagonsau	50 Nijmegen
23 Weissenburg	51 Chambéry
24 Baden	52 Valence
25 Ettlingen	53 Nîmes
26 Pforzheim	54 St-Denis
27 Weil	55 Stuttgart
28 Rottweil	56 Aerberg

A számszámjegyekkel jelzett helyek:

1 Vác	20 Ócsa	39 Gesztas
2 Szécsény	21 Szolnok	40 Tata
3 Dócs	22 Szeged	41 Neszemély
4 Diósgyőr	23 Kerekgyház	42 Igmánd
5 Tokaj	24 Sír	43 Győr
6 Patak	25 Lippa	44 Óvár
7 Verennó	26 Déva	45 Kópcsány
8 Kucsin	27 Medgyes	46 Kismarton
9 Bártfa	28 Földvár	47 Bécs
10 Héthárs	29 Rozsnyó	48 Dévény
11 Séros	30 Onova	49 Holic
12 Lőse	31 Mihály	50 Szakolcsa
13 Igó	32 Karánsebes	51 Trencsén
14 Késmárk	33 Váradija	52 Sempite
15 Ófalu	34 Pozsatin	53 Nyitra
16 Hatvan	35 Haram	54 Udvard
17 Füred	36 Kave	55 Selmedbánya
18 Bősörmény	37 Vaszprém	56 Adony
19 Debrecen	38 Gerencsér	

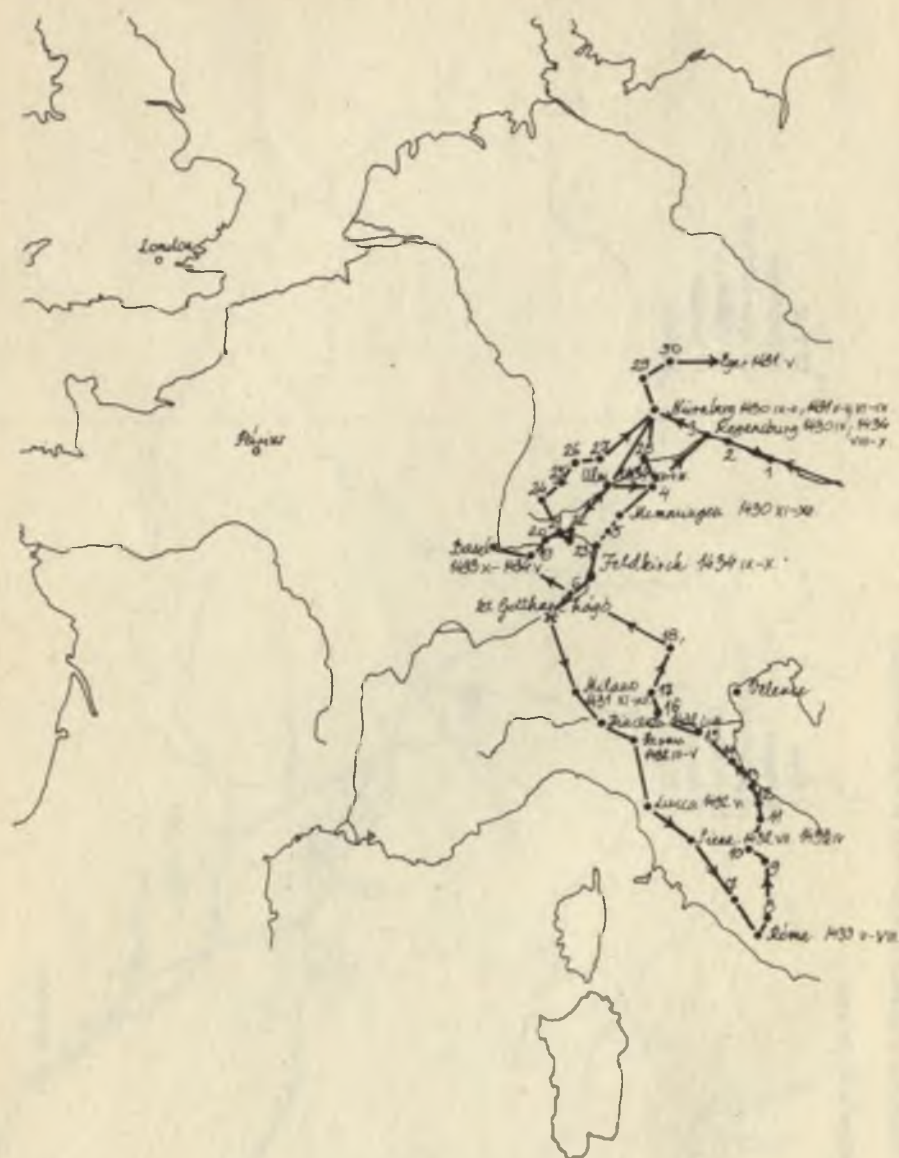
6. térkép: Zsigmond itineráriuma 1430–1437 (a térkép keleti fele)

A számjegyekkel jelölt helyek:

- 1 Szeged
- 2 Csáford
- 3 Tata
- 4 Győr
- 5 Kőpecsény
- 6 Bruck

- 7 Enns
- 8 Passau
- 9 Klosterneuburg
- 10 Heimburg
- 11 Semptre
- 12 Szokolca

- 13 Tölz
- 14 Pelnitzmoy
- 15 Iglaui (Jihlava)
- 16 Vlasim
- 17 Benedov
- 18 Saaz

6b térkép: Zsigmond itineráriuma 1430–1437 (a térkép nyugati fele)

A számjegyekkel jelölt helyek:

1 Passau	16 Mantova
2 Straubing	17 Peschiera
3 Regensburg	18 Trient
4 Augsburg	19 Baden
5 Lindau	20 Schaffhausen
6 Disentis	21 Radolfzell
7 Viterbo	22 Überlingen
8 Monterotondo	23 Konstanz
9 Foligno	• 24 Rottweil
10 Perugia	25 Tübingen
11 Cagliari	26 Esslingen
12 Urbino	27 Gmünd
13 Rimini	28 Donauwörth
14 Ravenna	29 Bamberg
15 Ferrara	30 Kulmbach

tásával vezetett Váradra; az erdélyi, amely Kolozsvárra Rév (1395) és Gyalu (1391) felé, tehát a Királyhágón át vezetett; végül a temesvári, amelynek csapását Illye (1411), Tamáshida (1389), Siri azaz Világosváralja (1411, 1419) és Sződi (1390) királyi dátumhelyek tűzik ki, a Maros mellett azonban mind Lippa (1389), mind Arad (1389, visszajövet) előfordul állomáshelyként. A térképeken megkísérleltem ezeket a fő hadiutakat az adatok szabta korlátok között hozzávetőleg rekonstruálni, vagyis a ritkán (egy, esetleg két alkalommal) előforduló kelethelyeket valamely főútvonal állomásaiként értelmezni, mert enélkül az itinerárium nehezen lett volna megrajzolható. Természetes azonban, hogy ez a módszer olykor tévedések forrása is lehet.

Az itinerárium is megerősíti azt az ismert tény, hogy Zsigmond uralkodásának legnagyobb részében Buda volt a királyi székhely és a legállandóbb uralmi központ. Zsigmond 1426-ig minden évben, amikor itthon volt, huzamos időt töltött itt, rendszerint innen indult el vállalkozásaira és ide is tért vissza. Uralkodása vége felé, mint tudjuk, Pozsonyt részesítette előnyben, mivel két országa határán feküdt. Miután 1428 végén visszatért két éves délvidéki tartózkodásából, Budán már csak egy-két napot időzött, és mind 1429–30-ban, mind hazatérése után 1434–36-ban főleg Pozsonyban székelt, bár 1436-ban még utoljára egy hónapot Budán töltött. Amíg Buda volt a székhely, Visegrád is megmaradt második rezidenciának: 1387 és 1426 között a király 15 évben összesen 32 alkalommal időzött ott. Pihenni eleinte legszívesebben a zólyomi királyi kastélyokba járt: Zólyomlipcsére, Véglesre és magába Zólyomba, leginkább a nyári hónapokban, ami arra mutat, hogy nemcsak a vadászat örömeiért ment, hanem a hőség elöl is. 1387 és 1423 között 13 évben fordult meg ott, és 1387–93, majd 1403–06 között évről-évre visszatért. Kedvelte Diósgyőrt is, itt 1387–1424 között 9 évben 11 látogatásáról tudunk. 1424-ben mind ezt, mind Zólyom megyét Borbálya királynénak ajándékozta, és többé nem is járt egyik helyen sem. Ekkoriban már a tatái vár volt a kedvenc vidéki rezidenciája, 1409 óta, amikor egy év alatt négyszer is felkereste, alkalmasint azért, mert a várkastély építkezései ekkor kezdődtek. 1435-ig összesen további 22 tatái időzése ismert. Az ország közepén fekvő helyek közül szívesen kereste fel Esztergomot, és nemcsak azért, mert nyugati útjain többnyire útba esett. 1393–99 között minden évben eltöltött néhány napot bizalmasánál, Kanizsai főkancellárnál, és az 1420-as években megint sűrűn járt ott. Rendszeresen látogatta ekkoriban Székesfehérvárt is, valószínűleg azzal összefüggésben, hogy 1420 körül itt is építkezésekbe fogott.⁵ 1423-ban a közeli Ozorára is lerándult, bizonyára azért, hogy hlve, Pipó ispán új palotáját megsemmelje.

Budáról, a központból hét főútvonal vezetett ekkoriban az ország kapui felé. A kapuk közül természetesen Pozsonynak jutott a legnagyobb szerep, ide rendszerint az Esztergom-Neszmély-Győr-Óvár-Köpcsény úton volt szokás eljutni. Jóllehet Köpcsényből a Dunán való átkelés nélkül lehetett Bécsbe érni, Zsigmond mindegyik ausztriai, illetve nyugati útján mind oda-, mind visszafelé megpihent Pozsonyban, nyilván mert így kényelmesebb volt. Zsigmond ennél fogva 23 évben 39 alkalommal fordult meg a városban, illetve a fölötte emelkedő királyi várban. (A továbbiakban említett helységeknel a két kulcsadatot zárójelben közlöm, 23/39 alakban.) A másik nyugati főút szintén Esztergomból indult Nyitra (5/5), Sempte (5/6) és Nagyszombat (16/25) irányában Morva- és Csehország felé, a „határállomás” eleinte Holicson (7/7, akkori nevén Újvár), 1399-től általában Szokolcán (7/10) volt. A másik morva kaput

Trencsén (9/9) jelentette, ide a király 1388–1410 között ötször utazott el, valószínűleg azért, hogy valamelyik Luxemburgi-rokonnal találkozzék. A kassa-budai út a lengyel-litván kapcsolatoknak volt a fő ütőere. Kassáról (12/18) a király rendszerint a Szepességbe ment, Lőcsére (8/8), Késmárkra (6/8), Lublóra (4/4), esetleg Iglóra (3/3), hogy ott találkozzék a lengyel királlyal, vagy folytassa útját Krakó, III. Szandec felé. A litván nagyfejedelemhez viszont Bártfán (2/3) át vezetett az út.

Míg nyugati és északi szomszédaihoz a király gyakran békés szándékkal utazott, déli irányban szinte mindig hadai élén vonult fel. A déli országkapukhoz vívő utak voltak, már az Anjouk idejében is, a királyság sajátképpen hadiútjai. A legkeletibb hadművelati bázis Brassó (5/9) volt, innen a Töröcsvári-szoroson át egyenesen Havasalföld szívébe lehetett jutni. Moldva sem esett messze, és 1395-ben Zsigmond az Ojtozi-szoroson át Brassóba érkezett vissza Moldva elleni hadjáratáról. (Odafelé valószínűleg egy északabbra fekvő hágón kelt át, talán a Békás-szoroson.) A Dél-Kárpátok másik fő átkelőhelyét, a Nagyszebenhez közeli Vöröstoronyi-szorost magyar seregek nem járták a Zsigmond-korban, ezért Szebennek magának sem volt hadászati jelentősége. A kelet-balkáni hadiutak legfontosabb csomópontja azonban Temesvár volt (13/18). Innen indultak mindenkor az aldunai hadjáratok a Cseri-Hodos-Karánsebes-Miháld-Orsova-Szőrény útvonalon, amely mind Bulgária, mind Havasalföld felé leágazott, és innen volt szokás Kelet-Szerbia ellen vonulni egy másik fő hadiúton, amely Széphely, Apáca, Érdsomlyó (ma Versec, Vršac), Gerebenc és Haram érintésével a Duna kevei révjéhez vezetett. Úgy látszik, létezett egy harmadik, délnyugati út is, amely Temesvárról Utvinon és Olnason át a Szerémségbe – és onnan Szerbiába – haladt, ezt azonban ritkán használhatták, mert a Szerémségbe Budáról kényelmesebben is el lehetett jutni. A Brassóról és Temesvárról kiinduló hadműveletekre Zsigmond – mint előde, Nagy Lajos is – rendszerint a már említett buda-nagyvárad-i úton indult el. Még I. Ulászló is Váradra szállította fegyverbe seregeit az 1444-i bulgáriai hadjáratra. A Budáról Szegeden át közvetlenül Temesvárra vívő utat, amely később Hunyadi János kedvenc útvonala volt, Zsigmond először úgy látszik 1426-ban vette igénybe, amikor Brassó volt az úticélja. (Temesvárt ekkor el is kerülte.) A nyugat-szerbiai és boszniai háborúknak a jelek szerint nem voltak ennyire kitaposott hadiösvényeik, alkalmasint azért nem, mert itt elég nagy volt a száma a hadászatiilag számba jövő szávai átkelőhelyeknek és így a lehetséges támadási irányoknak is. Keletről nyugatnak haladva Zimonynál, Szévaszentdemeternél, Racsánál, Árkinál (ma Jaruge) és Dubocsacnál ismerünk, ill. feltételezhetünk szávai átkelőt, de Zsigmond itineráriumban előfordulnak további szávai révek is, amelyeket nem tudunk lokalizálni.⁶ Miként a Duna kevei révje a Morava völgyébe nyitott kaput, úgy a szávai révhelyek is rendszerint folyótorkolatokkal szemben helyezkedtek el, mint Árki a Boszna, Racsá pedig a Drina torkolatánál, Bosznia belsejébe ugyanis csak erre felé lehetett behatolni. A szávai réveket a magyar seregek a Duna melletti ősi hadiúton közelítették meg. Ez Budáról Tolnán át Bata, Dunaszekcső, Mohács, Majsa irányában haladt a Drávig, amelyet ekkoriban, úgy látszik, nem Eszéknél, hanem Valpónál szelt át. Buda és a Dráva-torkolat között a bátaszerelemi rév volt a katonailag legfontosabb átkelő a Dunán, valószínűleg itt csatlakoztak a királyi sereghez a keleti országrész bandériumai. Bátáról időnként Pécsváradon, Pécsen és Siklóson át jutottak el a valpói révhez. A továbbiakban a boszniai hadjáratok bázisaként Diakó (6/9) és Pozsegavár (6/6) ki-

nálkozott elsősorban, míg a Drina völgyébe, Macsóba és Szerbiába arról a főútról lehetett tetszés szerint letérni, amely (valószínűleg Garáról) Ivánkaszentgyörgyön, Németin, Hosszúbácson és Nagyengen át vitt Szávaszentdemeterre és onnan tovább Zimonyba, majd Nándorfehérvárra.⁷ Jóval kisebb szerepet kapott Zsigmond itineráriumban az egyébként elsőrendű fontosságú szlavónia-horvátországi út, amely Budáról a Veszprém-Vázsony-Kanizsa-Zákány-Kapronca-Körös vonalat követve — és Székesfehérvárt, úgy látszik, északra, Magyaralmason át elkerülve — vezetett Zágrábba és onnan Topuszkón át Bihácsra.

Az ily módon rekonstruált Itinerárium a Zsigmond-kor politikai történetének rendkívül fontos forrása, mert a király útvonalában úgyszólván egész politikai tevékenysége tükröződik. S nemcsak az egyéb forrásokból ismert események pontos időrendjét tudjuk belőle megállapítani, hanem igen gyakran olyan eseményekről is tudomást szerzünk általa, amelyek emlékét más adat nem tartotta fenn. Jó példa erre Zsigmondnak két, 1390. és 1391. évi szerbiai hadjárata, amelyek ténye korábbi történetírásunkban ismeretlen volt. Az itineráriumból kiderül, hogy a király 1390. szept. végén Temesvár és Olina felől Szerbiába nyomult, nov. 3-án Ostrvica várnál táborozott és nov. 19-én volt ismét magyar területen Szávaszentdemeteren. 1391. október-november folyamán ismét a Szerémségben és Szerbiában hadakozott, és csak november 30-án találjuk Budán. Az 1388. őszi és 1392. nyári, régebben is ismert és bőven dokumentált rácországi háborúkkal együtt ezek az adatok vetnek világot Zsigmondnak arra az enigmatikus kijelentésére, amely szerint az 1389. nyári rigómezei csatát követően *négy ízben* indított személyesen hadat „a törökök és rácok arcátlanságának letörésére”.⁸ Ugyanakkor persze az itinerárium legalább annyi problémát felvet, mint amennyit segít megoldani. Különösen vonatkozik ez a diplomáciai eseményekre. Hadd említsem példaként Zsigmond rejtélyes trencsényi találkozóit (1388, 1390, 1392, 1397, 1410), amelyeknél sem a partner, sem a program nem ismert. Részben hasonló nehézségek vannak az útvonalból kikövetkeztethető magyar-lengyel találkozókkal, amelyek közül ötről (1392, 1396, 1399, 1404, 1406) semmiféle információnk nincs, pedig közülük négy II. Ulászló itineráriumba is pontosan beleillik.⁹ Ugyanakkor a lengyel történetíró, Jan Długosz említést tesz Zsigmondnak egy 1394. július végi krakkói látogatásáról, amelyet Zsigmond itineráriumával nem tudunk összeegyeztetni (sőt az 1390-es évek egyikére sem tudjuk datálni).¹⁰

Zsigmond itineráriumát és általa a király politikai tevékenységének szakaszait a mellékelt térképek szemléltetik. (Az események ismertetése — akár vázlatos formában is — mellőzhető, mert az érdeklődő megtalálja őket a *Magyarország történeti kronológiája* (Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1981.) c. mű 1. kötetében, amelynek vonatkozó fejezetét annak idején már az itinerárium ismeretében állítottam össze.) A közel 51 éves uralkodást *hat* periódusra lehetett bontani, amelyek mindegyike sajátos vonásokkal jellemezhető. Ez a periodizáció, amelyet az itinerárium ábrázolhatóságának szempontja indokolt, nagyjából megfelel annak, amit más, történetibb szempontok alapján választhatnánk.

Az *első* szakasz a koronázástól a nikápolyi katasztrófa évéig terjed (1387–1396). A térkép kitűnően szemlélteti az időszak jellemző külpolitikai programját: a törökök visszaszorítására irányuló balkáni *támadó* háborúk prioritását. Zsigmondot eleinte még a Horváti-párt leverése foglalkoztatta (1387-i szlavóniai és 1394-i boszniai

hadjárat), később belebonyolódott bátyja, Vencel cseh királyságának viharos belügyeibe (1393/94-i és 1396-i prágai út), de a török kérdés hamarosan minden egyéb problémát háttérbe szorított. Miután Szerbia a rigómezei csatát (1389. június) követően török vazallussá vált, az oszmán terjeszkedés elérte Magyarország határát, és a reá adandó válasz elméleti-morális kérdésből sürgető gyakorlati problémává lett. A kihívás kétoldalú volt: míg a török hódítás megszüntette a magyar királyság hagyományosnak nevezhető balkáni hegemoniáját, és „melléktartományait” sorra idegen befolyás, sőt uralom alá vonta, addig a török és szerb martalócok 1390-ben kezdődő délidéki betörései már maga az anyaország békéjét veszélyeztették, olyan mértékben, amintőre a 150 évvel korábbi tatárdúlás óta nem volt példa. Minderre az Anjouk nagyhatalmi politikájának folytatásaként ekkor még csak egyféle válasz volt elképzelhető: a támadó háború. Valószínű, hogy Zsigmond és nagyjai eleinte ugyanolyan könnyű győzelmekben reménykedtek, mint amilyenek annak idején Nagy Lajos balkáni háborút kísérték. 1389 ősze és 1392 nyara között a király négy ízben nyomult be Szerbiába, 1395 nyarán pedig ötödszörre Havasalföldre. (Az 1395. januári moldvai hadjárat szintén az Anjou-hagyományoknak felelt meg, noha a török kérdéssel valószínűleg nem állt közvetlen kapcsolatban.) Miután pedig ezek a támadások nem hozták meg a várt átütő sikert, 1396-ban sor került a nemzetközi összefogással indított nikápolyi kereszteshadjáratra, a tervezett végső leszámolásra. Ennek a kísérletnek a végetes kudarca zárja le Zsigmond uralkodásának első szakaszát. Ekkor derült ki egyzersmindenkorra, hogy Magyarország elvesztette balkáni érdekszféráját, hogy ennél fogva agesszív nagyhatalmi szerepétől meg kell válnia, és fokozatosan bele kell magát találnia a védekezésbe szorult, gyengébb fél merőben új szerepkörébe.

Mint a 2. térképen látható, Zsigmond gyorsan levonta ezt a következtetést. Míhelyt a nikápolyi vereség után a Balkán megkerülésével hazaérkezett (1397. január), érdeklődésének homlokterébe évekre a cseh kérdés került. Az 1398. évet ugyan csaknem végig a déli határon töltötte, de jellemző, hogy a török területek elleni támadásra egyszer sem szánta el magát. A pánik és a védekezés jegyében születtek az 1397. októberi temesvári országgyűlés cikkelyei is. A továbbiakban ideje nagyobb részt Cseh- és Morvaországban töltötte azzal a végül is hiú fáradozással, hogy Vencel, a morva őgrófok és a rakoncátlan cseh nagyok között lavírozva vezető pozíciót harcoljon ki magának. Politikáját a magyar bárók többsége nem kísérte rokonszenvvel, és előbb 1401-ben több hónapra fogságra vetették, majd 1403 elején nyíltan fellázadtak ellene. Zsigmond azonban hívei segítségével könnyű győzelmet aratott rajtuk, és ettől fogva haláláig zavartalanul hódolhatott szerteágazó és egyre nagyobb igényű politikai ambícióinak.

Uralkodásának következő szakaszát (3. térkép, 1405–1412) újból a balkáni orientáció jellemzi. Cseh terveit egyelőre elejtette, ehelyett minden erejét kis szomszédja, Bosznia ellen összpontosította. A bosnyák Hervoja vajda ellen irányult már 1405-i Una völgyi hadjárata is, majd 1407-ben, 1408 tavaszán és őszén, végül 1410-ben további négy inváziót vezetett magába Bosznia szívébe. Az országot végül sikerült is, habár csak átmenetileg, meghódolásra kényszerítenie. A bosnyák kérdésben tanúsított feltűnő makacssága a törökök elleni védekezés új módszerével függött össze. A meg-megújuló török betöréseknek Zsigmond azzal próbálta elejét venni, hogy déli szomszédait ütközőállamokká változtatta át. Havasalföld vajdája, Mircse (Mircea)

1395 óta vazallusa volt, és hűségéért magyarországi uradalmakat kapott cserébe. 1403 után Lazarevics István szerb despota is ezt az utat választotta, és idővel Magyarország egyik legnagyobb földesura lett. A déli szomszédok közül egyedül Bosznia volt az, amelyre ezt a szerepet nehéz volt ráerőltetni. A fordulatot végül Hervoja meghódolása hozta meg 1409-ben, jutalmul ő is magyar uradalmakat kapott, és a szerb despotához hasonlóan a Sárkányrendnek is tagja lett. A despotával és Mircsével való szoros kapcsolattartást szemléltetik Zsigmond 1406-i, 1409-i és 1411-i érdsomlyói, orsovai és temesvári utazásai.

Zsigmond eddig általában a magyar királyok hagyományos útvonalait követte. Uralkodásának merőben új szakasza kezdődik 1410-ben, amikor a választófejedelmek a német trónra emelték. Címe szerint ettől fogva Európának rangban első fejedelme, és politikai céljai ezentúl elsősorban, ha nem is mindig, német-római császári mivoltából következnek. A programváltás a 4. *térképen* (1413–1418) szemléltethető, ezt az időt Zsigmond egyfolytában Nyugat-Európában töltötte. A magyar történelemben először fordult elő, hogy az ország uralkodója ilyen hosszú időt töltött külföldön. Magyarországról a király 1412 végén távozott el, ekkor még „magyar” programmal, mert célja a Dalmácia visszaszerzéséért folytatott velencei háború sikeres katonai befejezése volt. Miután azonban terve kudarcot vallott és 1413. áprilisban kénytelen volt fegyverszünetet kötni, nem hazafelé indult, hanem tovább Lombardiába, onnan 1414-ben Németországba, ahol végre királlyá koronáztatta magát (Aachen, november 8.), végül a Bodensee melletti Konstanzba, ahol ekkoriban ült össze a keresztény egyháznak általa szorgalmazott egyetemes zsinata. Ettől kezdve nyugati tartózkodása Konstanz jegyében zajlott. 1415-ben innen kelt útra Narbonne-ba és Perpignanba, hogy az aragóniai királlyal személyesen tárgyalva hárítsa el az akadályokat legfontosabb terve, az egyházszakadás megszüntetése elől. 1416-ban Párizsban és Londonban próbált közvetíteni a nemrég kiújult százéves háborúban V. Henrik és a francia kormány között, mert a két ország harca által a konstanzi békeművet látta veszélyeztetve. A három vetélkedő pápa letétele, ill. lemondása után a bíborosok 1417-ben V. Mártont választották meg, s ezzel Zsigmond munkája nagyjából véget is ért, úgy hogy 1419 elején visszatért Magyarországra.

Az eredményekben gazdag nyugat-európai körút után Zsigmond egy évtizeden át itthon élvezte babérjait. Mint az 5. *térképről* is leolvasható (1419–1430), ekkoriban leginkább a huszita és a török kérdés foglalkoztatta. Venceltől 1419-ben örökölte Csehország trónját, és mivel nem tudott megegyezni az ott időközben uralomra jutott huszita eretnekekkel, fegyverrel próbálta letörni őket (1419–21, 1421–22, 1425). 1422-ben a nürnbergi birodalmi gyűlésre is azért utazott el, hogy a fejedelmeket a csehek ellen mozgósítsa. Ugyancsak többnyire a huszita kérdésben kellett több ízben a lengyel és litván uralkodókkal találkoznia (1419, 1423, 1424, 1429). A déli határon időközben kiújult az oszmán veszély, amely az előző két évtizedben – Timur 1402-i ankarai győzelme után – valamelyest veszített a jelentőségéből. Mígdon Havasalföldön 1419-ben veszélybe került a magyar befolyás, Zsigmond azonnal megjelent ott. Szintén a Havasalföld fölötti uralomért vívott harc késztette arra, hogy 1426 végén a helyszínre vonuljon. Két teljes évet töltött ekkor a déli végeken (1426. december – 1428. november), ekkor vette birtokba a szerb despotától kicsikart Nándorfehérvárt (1427), és ekkor próbálta visszafoglalni a törökök által megkapa-

rintott szerb végvárat, Galambócot, ahol azután elszenvedte második emlékezetes vereségét (1428. június).

Utolsó évei ismét a birodalmi és cseh politika jegyében teltek el (6. térkép, 1430–1437). 1430 nyarán ismét hosszabb időre, több mint négy évre hagyta el Magyarországot. Németországban főleg a huszita kérdés lezárásán fáradozott, sikerült is 1431-re nagyarányú kereszteshadjáratot összehoznia ellenük, ez azonban éppen úgy katasztrófába torkollott, mint a korábbi kísérletek. A kudarc után két éven át (1431–1433) Itália ügyeiben merült el. Egyik célja Velence megtörése volt, ezzel kudarcot vallott, sőt 1432. júliustól kilenc hónapon át kénytelen volt Sienában vesztegelni ellenségtől körülvéve. Elérte viszont másik áhított célját, Rómát, ahol IV. Jenő pápa 1433. májusban fejére helyezte az 55 éve gazdátlan császári koronát. (Előzőleg, 1431 novemberében Itália királyává is megkoronázták Milánóban.) Rómából az új egyetemes zsinatra, Bazelbe vette az útját, ahol féléven át részt vett az egyházi reform munkálataiban. 1434 őszén hazatért, de már 1436-ban Csehországba ment, hogy elfoglalja a trónt, amely a huszita kelyhesekkel történt kiegyezés (prágai kompaktáták, 1433), a taboríták lipanyi veresége (1434) és további hosszas alkudozások után végre a birtokába jutott. 1437 őszén azonban jobbnak látta eltávozni Prágából, és hazatérőben, a morvaországi Znaimban érte el a halál.

Jegyzetek

1. *Antoni Gasiorowski*: Itinerarium króle Wladyslawa Jagielly 1386–1434. Warszawa, 1972. 118–119; *ugyanő*: Rex ambulans, Quaestiones mediaevali I (1977) 152–153; a magyarországi itineráriumok kérdésére újabban *Engel Pál*: Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452). Sz 118 (1984) 974–980.
2. Egy példa 1412-ből: *Szilágyi Loránd*: A német birodalom és Magyarország personalis uniója 1410–1438. Bp. 1934. 14. Ezzel magyarázható számos kisebb-nagyobb eltérés, amely a magyar és német forrásokból összeállítható itineráriumok között adódik.
3. *Sebestyén Béla*: A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp. (1938). Kritikáját ld. *Engel i.m.* 1984. (2. jegyzet) 976.
4. Néhány fontosabb kiegészítés 1410-ig: 1389. nov. 23. Nekudim várnál, Szerbiában (DI. 7530); 1391. okt. 26. Szerbiában, táborban a Széva mellett (*Smičiklas* XVII. 395); 1392. aug. 2. Szerbiában, táborban a barancsi kerületben (DF 266 058); 1397. febr. 17. Toplica = Topuszkó (DF 230 756, Jug. Akad. It. 7a–84); 1405. aug. 17. Hrasztovica (DF 266 756, Mednyánszky It.); 1405. okt. 22. Bojna (DF 230 851, Jug. Akad. It. 7b–43); 1405. nov. 1. Diakó (az előző jelzeten); 1406. dec. 18. Lubló (DF 210 885); 1408. márc. 15. Zdenec (Erdődy cs. galgóczi It. 28–8–6 *Iványi Béla* kivonata nyomán, OL DI. segédletek). – 1408. nov. 5-re datálendő Zsigmondnak egy évszám nélkül Érdsomlyón kelt oklevele (DI. 30 425). Végül megjegyzem, hogy a ZsO I. 3597. sz. oklevél helyes kelte 1395. aug. 24., e 4051. számú pedig 1396. aug. 1.
5. „... domos quos habuit consors mee ... duos videlicet hic in Alba Regali, quos etiam vestra regia maiestas pro fundatione istius castri destrui facit” (DI. 106 888, Csapi András keltezetlen, 1421 augusztusára datálható kérvényfogalmazója Zsigmondhoz.)
6. 1391: „portus Zawe in Zymand”; ZsO I. 2257; 1398: „in portu Zawe Wolyzke vocato”, ZsO I. 5219.
7. A 14. században rendkívül népes és jelentős Nagyeng (Eng) fekvését valójában nem ismerjük. Az Itineráriumból úgy látszik, hogy a Szévaszentdemeter-Németi közötti nagy hadiúton felelt; sejtésem szerint ott, ahol ebbe beletorkollott a Bécs-Újlak felől jövő nagy út, tehát Szentdemeter közelében északnyugatra.

8. „nosque personaliter ad conterendum ipsorum Turcorum et Rascensium proterviam vicibus quadriduanis in dictum regnum Rascie accessimus”, HO VII. 436; más változatban: „vicibus quatuor continuatis exercituahter processissemus”, F. X/4. 666, javítva az eredeti, DF 265 781 után.
9. Vö. *Gasiorowski*: *Itinerarium* (mint az 1. jegyz.) 39, 40, 45, 48. Eszerint Ulászló a megfelelő időpontok körül Bochnia, Sącz (Szandec), Czchów helységeiben, ill. Krakkóban tartózkodott. Zsigmond 1392. áprilisi szepességi útja alkalmával nem mutatható ki ez az egybeesés.
10. „Hedwigim Poloniæ reginam ... Sigismundus ... visiteturus vigesima quarte Iulii in Poloniæm advenit”, az 1394. évnél. *Joannes Długosz*: *Opera omnia*, cura Alexandri Przeździecki edita. Cracoviæ, 1863–1887.

AZ URALKODÓ ÉS UDVARA

Végh János

ZSIGMOND KIRÁLY KÉPZŐMŰVÉSZETI ÁBRÁZOLÁSAIRÓL

...aspiciebat quoque principem
elegantissimum, toto corpore pulcherrimum
cujus ipsa facies digna imperio videbatur."

Aeneas Silvius

A magyar királyok ikonográfiájában egészen különleges helyzete van Zsigmondénak. Egyetlen magyar uralkodó sincs ugyanis, akinél akkora szerepet töltöttek volna be a külföldi ábrázolások, illetőleg akinek képei és szobrai olyan sokfélélt tükröznének a portré-műfaj kialakulásából. Jól illik ez a magát annyira szívesen és annyira hangsúlyos helyeken, fontos aktusok részeseként megörökített IV. Károly császár fiához, aki a magyar királysága mellé 1410-ben a Német-Római Birodalom feletti uralmat jelentő római királyi címet is elnyerte, amelyhez 1433-ban a valóságos hatalmát nem növelő, de tekintélyének fokozását jól szolgáló császári korona is járult. A konstanzi majd bázeli zsinattal, a már évtizedek óta harcban álló Anglia és Franciaország ellentéteinek kiegyenlítésére tett erőfeszítéseivel, a törökök majd a husziták elleni hadjáratok szervezésével, saját császárrá koronázásával kapcsolatos utazásai következményeiként Európa-szerte ismert személyiség volt, számos képmás készült róla, némelykor mint Pisanello vagy Multscher művei esetében, egészen elsőrangú is akad köztük. Tekintettel az ábrázolások nagy számára, jelen írás nem tűzhet ki célul az uralkodó teljes ikonográfiájának bemutatását, minden részletkérdés megvilágítását, még kevésbé az összes ábrázolás felsorolását; megelégszik azzal, hogy a figyelmet inkább az ábrázolások által felvetett problémákra irányítsa.

Annál könnyebben megengedhetjük magunknak az összes Zsigmond-arc más bemutatásáról való lemondást, mert az utóbbi évtizedek erőfeszítéseiként több fontos összeállítás és velük kapcsolatban a felmerülő problémákra is kitérő részletes feldolgozás született. Horváth Henrik az addigi szórványos portré-felismeréseken, rövid képmás-jegyzékeken messze túlmenve két tucatnál több ábrázolását gyűjtötte össze, igyekezve a fiziognómiai jegyeket az ábrázolt egyéniségének szemléltetéséhez felhasználni.¹ Német nyelven az első olyan írás, amely már nem csak néhány ábrázolás jegyzékbe foglalása, hanem ikonográfiai tanulmánynak tekinthető, Julius Baum tollából származik.² Vayer Lajos az elemzésre kiválasztott freskóciklust rendkívül részletes társadalom-, vallás- és eszméletörténeti és természetesen művészeti háttér előtt bemutató Masolino-könyvének egyik legfőbb szereplője maga Zsigmond, ezért életének, egyházpolitikai és diplomáciai tevékenységének alapos jellemzésén kívül egy önálló excursust szentelt az uralkodó ábrázolásainak, néhány újat is fűzve az addig számontartottakhoz.³ Kéry Bertalan pedig néhány évvel később megjelente-

tett könyvében már egy teljes Zsigmond-ikonográfia megírására tesz kísérletet.⁴ Mind a két könyvet egy-egy olyan írás követte, amely sokkal többnek mondható egy átlagos könyvismertetésnél; Genthon Istvánnál a cím utal erre, Elfriede Regina Knauer pedig már a recenzió formai kereteit is kerülte.⁵ Mindkettő az előzőleg megjelent könyv által nem említett ábrázolások gazdag csokrát tette közkinccsá, a vizsgálat kereteibe bevont, nyíltan képmásnak készült vagy inkább rejtett portrénak nevezhető alkotások száma immár a 80–100 körül jár (aszerint, hogy egy szárnyasoltár tábláin, freskó- vagy egyéb ciklusban előfordulót egynek vagy többnek vesszük), és állandóan növekszik. Szerencsés felfedezések esetleg szándékosan Zsigmond-portrénak szánt alkotások ismertté válását is eredményezhetik, még gyakrabban regisztrálhatjuk azóta már megsemmisültek forrásokban előforduló említéseit, ám a legtöbb gazdagodást – amint eddig, úgy ezután is – a rejtett portrék területén várhatjuk. Különösen fontos az a körülmény, hogy a tudatosan az ő arcvonásait felhasználó, vagy a többé-kevésbé hiteles képmásokra visszavezethető ábrázolásokon kívül sokszázra rúg azoknak a 15. századi képeknek és szobroknak a száma, amelyek már csak távolról őrzik az ő típusát. Ennek ellenére feltétlenül szükséges ezek számbavétele, hiszen új távlatokat nyit a Zsigmond-kutatás előtt, és nem érdektelen a portré-ikonográfia határainak megvonása szempontjából sem.

+++

Zsigmond életének első fele, a 14. század látta megszületni a csupán címmel vagy felirattal egyénivé tett típusfigura, illetőleg a rejtett portré különféle középkori változatai után a valódi képmást, mégpedig először a dinasztiák továbbélését személyükben is biztosító uralkodók és családjuk esetében. Az ábrázolások többsége még donátorként mutatja az illetőt, de már előfordulnak a szó mai értelmében vett, keretbe foglalható arcmások is; királyi személyeket gyakran látunk reprezentációs együttesekbe foglalva, jelképes vagy liturgikus fontosságú aktusok szereplőiként. Változatlanul tovább él a középkori krónikák hagyománya, a szereplők különféle események közepette történő megörökítése, természetesen egyre nagyobb súlyt helyezve arcvonásaik, egész testi habitusuk élethű voltára. Továbbra is gyakoriak a rejtett portrék, a különféle szent cselekmények, legendás jelenetek résztvevőinek egyikét-másikat nem egyszer egy neves kortárs arcvonásaival ruházzák fel. Mindezek a típusok egyre gazdagabban differenciálódnak a 15. század küszöbének átlépte után, és Zsigmond ikonográfiája mindegyik részterületre kiterjed. Éppen ez a rendkívüli komplexitás teszi érdekessé a vele való foglalkozást.⁶

A sokat utazott, hosszú élete során kortársainál jóval ismertebbé vált uralkodó ábrázolásainak vizsgálatához a kiindulópontot egy bécsi portréfestés.⁷ Zs.38 mény és két párizsi rajz szolgáltatja. A Kunsthistorisches Museumban őrzött, szemből, kissé elfordított arcot mutató képet Wilde János vizsgálta meg alaposan, az ábrázolt kilétét egy későbbi, de egyértelműen erre visszavezethető ezüst éremmel összevetve tudta meghatározni. A kutatás utóbb nem tudott megegyezni abban, hogy ezt a művet Pisanellótól (esetleg körétől), vagy egy prágai mester kezétől származtassa, a kapucinus-arc képsorozat utáni fázisból; az 1430 körüli Zs.38 keletkezési időpontot mindkét tábor elfogadja.⁷ A Louvre finom profil-rajzai a

Vallardi-kódexben maradtak ránk, mert az is kézenfekvővé teszi Pisanello szerzőségét. Ezt az utóbbi évtizedekben senki sem vonta kétségbe, és nyilvánvaló, hogy a császárrá koronázással kapcsolatos itáliai tartózkodás idején, az 1432–1433-as években készültek. Itt az egyik figura nyakában lógó, a sárkány-rendre utaló jelvény és a másik fején látható kucsma volt a Wilde-cikket követő azonosítás forrása.⁸

Az ezeken megfigyelhető, Zsigmondra jellemzőnek elfogadott vonások a következők: hosszúkás arc, kissé mindig nyitott száj, magas – idősebb korában egyértelműen kopaszodó – homlok, erős, inkább hosszú, mint sas-szerű orr, nagy szemek, kettéoszló, de legalábbis nem hegyes szakáll és egy különös, elől felcsapott karimájú, hátul tarkóra boruló kucsma.⁹

Ezeknek az arcvonásoknak, illetve ennek a kucsmanak a segítségével szokás bizonyítani, hogy egy vizsgálat alá vont arckép valóban Zsigmond vonásait viseli-e vagy sem; növeli az azonosítás valószínűségét és az ábrázolás portrészereőségét, ha az uralkodó a szóban forgó képmás készültekor vagy kevéssel azelőtt maga is járt az adott vidéken. Igazi, őt nyilván saját személyében megöröklő képmását nem ismerünk többet. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nem is készült, hiszen csak Magyarországon két fájdalmas veszteséget is számontarthatunk. Első a király síremléke, amelyet a kor igényes uralkodói temetkezéseit felidézve, nyilván az elhunyt alakjának portrészereű megöröklítésével díszített tumba formájában kell elképzelnünk a nagyváradi székesegyházban, az általa annyira tisztelt Szent László ereklyéinek közelében, amelyből a székesegyház 17. századi pusztulása miatt semmi sem maradt ránk.¹⁰ (Meg kell azonban jegyezni, hogy apja, IV. Károly császár, aki pedig olyan nagy súlyt helyezett nagyon is élethű képmásának portrészereű vagy jelképes cselekményekbe szőtt elhelyeztetésére, halála után semmiféle figurális díszű síremléket sem kapott.) Forrásainkból tudjuk, hogy a budai királyi palota újonnan épített részén, a Friss-palota melletti kaputornyon monumentális méretű szobra is látható volt, alighanem a prágai hídornyon elhelyezett IV. Károly- és Vencel-szobrok megjelenéséhez hasonló. (Lehetséges, hogy a közvetlen példakép nem annyira a prágai hídorny, mint az az augsburgi Jacobstor volt, amely mellé 1418 előtt helyezték el Zsigmond kőszobrát.) Az az adat, mely szerint Mátyás király uralkodása alatt újra aranyozzák, egyaránt vonatkozhat kő- vagy bronzszoborra; a 15. század elején az Alpoktól északabbra az előbbi mindenestre valószínűbb. Bizonyosra vehető, hogy ennek az épülethez kötött, tehát méreteiből és elhelyezkedéséből adódóan egyaránt lenyűgöző alkotásnak a hatását közvetíti az a kissé ügyetlenül kivitelezett, de egy erőteljes eredeti példaadó közellétét tükröző kályhacsempe, amely a királyi palota ásatási leleteiből került a Budapesti Történeti Múzeumba.¹¹

Nagyon figyelemreméltó ezzel kapcsolatban a budai várban talált kőszobor-sorozat, hiszen a lovagi figurák csoportja éppen Zsigmond éveiben készült, sőt minden bizonnyal a királyi reprezentáció számára leglényegesebb hely, a Friss-palota díszítésére. Eldöntetlen, hogy a feltűnően eleven arcok mennyiben készültek valódi portréigénnyel, vagy mennyiben csak a műhelyben következően alkalmazott „eleven-ség-formulák” eredményeként érezzük ezt a benyo-

mást. A 41-es számot kapott fej Zsigmond arcvonásaira emlékeztet életének késői, a bécsi portré által jellemezhető szakaszából, ha az arc valamivel keskenyebb is annál; minden esetre különös, hogy a legfontosabb figura kifaragásával nem a legtehetségesebb mestert bízták meg.¹²

A budai szobrok mellé lehet állítani az ulmi Zsigmond-ábrázolást, a monumentális uralkodói reprezentáció pompás 15. század eleji példáját; ez egy olyan sorozat darabja, amelynek a budai várban csak töredékei kerültek elő. A birodalmi szabad városok gyakran készítették el a választófejedelemek kolégiumának szobor-sorozatát (például Brémában a városházán vagy Nürnbergben egy díszkúton), hogy ezzel is hangsúlyozzák függetlenségüket, csak a birodalom egészéhez tartozó voltukat. Az ulmi polgárok ezt a sorozatot a városháza délkeleti sarkának dísz-ablakaira helyezték 1427–1430 között: a hét választófejedelmet és a magyar királyt láthatjuk, és társaságukban Nagy Károlyt. A kezében tartott címerpajzs tanulsága szerint Magyarországot képviselő uralkodó csak Zsigmond személyére való tekintettel kerülhetett ide, hiszen Magyarország nem tartozott a birodalomhoz, viszont Zsigmond jól ismert vonásait nem a magyar, hanem a vele szemben álló cseh király viseli. Ez vagy azért történt, mert Ulm számára Csehország közelebbi, valóságosabb volt, mint Magyarország, vagy azért, mert a cseh király a választófejedelemek egyike volt. Zsigmond egyébként 1420 óta viselte a cseh királyi címet, de az országot csak 1436-ban tudta valóban birtokba venni, így a szobor éppen azokban az években készült, amikor ez szönyegen forgó probléma volt. Kettőjük között áll az ablakosztó sudár előtt Károly császár szobra, de Kéry szellemes érvelése szerint a három alak voltaképp ugyanannak a személynek, magának Zsigmondnak a megtestesítője három életkorában. Először Magyarország királya volt, most Csehországa, öregkorára még a császári méltóságot is el kell érnie — kívánták, sőt a szobor felállításával meg is jósták neki hűséges ulmi alattvalói.¹³

Zsigmond ábrázolásainak fontos — bár a kicsiny méretek miatt csak korlátozottan számba vehető — sorozatát láthatjuk pecsétein. Fokozza jelentőségüket, hogy maga az uralkodó kancelláriája gondoskodott elkészíttetésükről, hitelességük tehát mindenképp vitán felül áll. Nagyobb méretű, könnyebben tanulmányozható képmásaival összevetve egyes jellemző vonásait — a hosszúkás formát, az erőteljes orrot és szemeket, a szakáll viseletet — is felismerhetjük, főként az 1411-es német-római királyi, az 1433–1437 között használt császári, az ugyanekkor érvényes magyar felségpecséten, illetőleg német birodalmi udvari bíróságának későbbi, császári éveiből való pecsétjén. Mindenesetre nem szabad figyelmen kívül hagyni Marosi Ernő figyelmeztetését: a pecsét-hitelesség akkori vizsgálati módszerei jól mutatják, hogy ezek voltaképp nem portréigénnyel készültek, azokból ugyanis teljesen hiányzik az arcvonások hasonlóságának szemügyre vétele.¹⁴

(3) Egy 1424-es évszámmal és „Sigmund rex romanoru/m/” szavakkal jelzett rajzon (Párizs, Coll. Rothschild) három király-alak látható: Kéry elemzése szerint Zsigmond a középső, aki éppen ebben az évben Budán látta vendégül Pomerániai Erik dán királyt és Palaiologosz VIII. János bizánci császárt. A rajz az uralkodói reprezentáció egyik igen jelentős, Zsigmond északra és délre

egyaránt messze nyúló hatalmát ünneplő alkotásának szolgálhatott előkészítéssel; sajnos nem tudjuk, hogy valaha is megvalósult-e.¹⁵

Egy másik rajzsorozatról bizonyosan tudjuk, hogy nem csak egy nagyobb vállalkozás előkészítésére, hanem egy egyházpolitikai vállalkozás emlékeztetésképpen szánták, amelynek egyes eseményeit a mai pillanatfelvételeket az akkori technikai színvonal által a leginkább megközelítő módon, tollrajzokkal helyettesítve öröklítették meg. Ulrich von Richental konstanzi polgárnak városa legnagyobb eseményét, a zsinatot megörökítő krónikájáról van szó, amelyet a Zsigmond-ikonográfiát vizsgáló kutatás mindmáig nem eléggé aknázott ki; igaz, hogy csak jó két évtizede váltak a frappáns, vázlat-szerű rajzok egy faksimilekiadvány jóvoltából könnyebben hozzáférhetővé. A néhány figurára leszűkített ügyes kis kompozíciók hatásosan idézik fel a zsinat fontos eseményeit, üléseket, áldásokat, lovasmeneteket, Husz János, majd Prágai Jeromos kivégzését, és a többi; gyakran látjuk Zsigmondnak a többi ábrázolásához képest meglepően sovány – de a konstanzi falképhez ugyancsak hasonlító – alakját is akár liturgikus tevékenység közepette, akár egy hűbéri javadalom átnyújtásakor, akár a pápai aranyrózsa átvételekor. A nem aprólékosan valóságű, de a portrékat illetően igen megbízható rajzok a középkori krónikaillusztrációk folytatásainak tekinthetők, de azok ünnepélyes, általában hagyományos kompozíciókat felhasználó előadásmódját a 15. századhoz illően egyre inkább a fokozott valóságűség, a helyszíni megfigyelés váltja fel.¹⁶ A közeli svájci város, Bern Tschachtlan-féle krónikáját is itt kell említeni (1470 körül, Zürich, Zentralbibliothek), mert egy lavírozott tusrajzán Zsigmond római királlyá választását láthatjuk. Az ábrázolás igazából a választófejedelmek és az uralkodó együttes bemutatása, hiszen személyesen jelen sem volt megválasztásakor; az uralkodó arcvonásai mindenestre annyira élethűek, hogy a halála után több évtizeddel készült rajzhoz egy olyasféle előképet kell feltételezni, mint a bécsi császári portré.¹⁷ Ehhez némiképp hasonló, de a krónika-jellegű szövegben is inkább az ünnepélyes megjelenést sugalló a Turóczi-krónika 1488-as augsburgi kiadásának trónoló Zsigmondot ábrázoló fametszete, a király és császár – a mellette levő címerek mindkét minőségére utalnak – egyik legkorábbi sokszorosított ábrázolása. Csak „egyik”, mert a krónika néhány hónappal korábbi brünnli változatában szintén ott van, de – talán orrától eltekintve – sokkal jellegtelenebbül. Az augsburgi fej és a valószínűleg már Zsigmond halála után készült görllitzi portré közös előkép nyomán készültnek látszik, bár itt a haj és szakáll hosszabb, de az arckifejezés, különösen pedig a csukott száj feltétlenül egymáshoz kapcsolja őket.¹⁸

Végezetül még egy rajz, Taccolatól (Mariano di Jacopo Vanni) egy aktuális politikai célzás Zsigmond 1432-es sienai tartózkodásának idejéből (Firenze, Biblioteca Nazionale). A sienaiak a velük ellenséges firenzeiek elleni fellépésre biztatják a császárrá koronázás felé úton lévő Zsigmondot – a Donatello-féle Marzocco formájára megrajzolt firenzei oroszlán már attól is kétségbeesetten bömböl, mivel a marcona lovag a farkára lépett.¹⁹

A 15. századi gondolkodás szerint legrangosabb helyre kerülő Zsigmond-jelenetnek Filarete volt a szerzője, a hely maga a római Szent Péter-bazilika

(1433–1445). A kereszténység egyházi és világi fejének kibékülését a kortársak olyan lényegesnek érezték, hogy az ábrázolás az újonnan elkészült bronzkapura került, a pápai politika legújabb diadalának megörökítéseként, az uralkodói reprezentáció pompás darabjaként. Bár a szobrász korántsem tartozott a quattrocento legnagyobbjai közé, az újonnan koronázott császár arcélét a Zs.38 Pisanello-rajzzal összevetve akkor is felismernénk, ha a jelenetek összefüggéséből nem is derülne ki kiléte.²⁰

Annál értékesabb, nyugodtan leszögezhetjük, az uralkodó legjelentősebb képmásai közül való a Dürer-féle Zsigmond-tábla (Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum), de ez 1512-ben készült, tehát már csak posztumusz portrénak számít. Minden bizonnyal egy azóta már nem létező eredeti volt a kiindulópont, talán ugyanaz, amelyről Burgkmeir Zsigmond-rajza is készült (Párizs, Bibliothèque Nationale). A haraklikus jellegnek, a címerek hangsúlyának, a császári korona, ornátus, országalma és jogar erőteljes érvényesülésének az az oka, hogy a kép Nagy Károlyt ábrázoló párdarabjával együtt (5) az uralkodói jelvények évenkénti bemutatásával kapcsolatos „Heiltumskammer” számára készült. Zsigmond arcvonásai itt hangsúlyozottan egyéniek, ő az örökkévaló császár-eszme aktuális, egy-két emberöltővel Dürer előtt még a földön járó, a koronázási jelvények Nürnbergbe küldésével a városnak nagy jóttevő megtestesítője. Nagy Károly vele ellentétben az intézmény megalapítója, a legendás őskorból néz ránk időtlen pillantása; szigorú frontalitása egyesek szerint Ottó-kori, mások szerint bizánci hagyományokat őriz.²¹

+++

Zsigmond portróját nem egyszer védőszentjének, a IV. Károly ereklgyűjtő szenvedélye jóvoltából a közérdeklődés központjába került burgundi királynak a vonásain látjuk viszont. Érdekes és semmiképp sem véletlen, hogy a szent arcának ilyen aktualitásait kizárólag a 14. század legvége és a 15. század közepe között lehet találni, amikor az uralkodó személyisége eléggé bent van a köztudatban. A híres kucsmát ez esetben szinte sohasem használták ismertető jegyként, de az arc hasonlósága kétségen felül áll. A legszebb példák: a du-bečeki tábla 1400 körülről (Prága, Národní Galerie); a konstanzi ágostonrendi templom falképe, 1417; Jakob Kaschauer ffigurája a freisingi Dóm számára készített oltáron, 1440 k. (Stuttgart, Württembergisches Landesmuseum).²² Magyar példát nem tudunk idesorolni, pedig ha máshol nem, legalább a budai Szent Zsigmond-kápolnában feltehetőleg ilyen is akadt, de nyom nélkül elpusztult.

Itt már át kell lépniük az egyértelműen rejtett portrék területére, amelyek között nagy művészi értékű darabok is vannak. A legbecesebbek a 15. század első fele két legjobb német festőjének, Konrad Witznek és Stephan Lochnernek az ecsetjétől származnak. Witz az 1430-as évek második felében festette bázeli Üdvösség tükre-oltárát, az uralkodó az évtized elején járt a városban, az ide összehívott zsinat első éveiben. A személyes benyomás eredménye egy erőteljes, imponálóan határozott figura lett, az ószövetségi Dávidon kívül általában az eszményi királynak is hatásos megtestesülése.²³ Színvonalát illetően nem marad el tőle Lochner Királyok imádása-képének Gáspárja, de egészen

más felfogásban készült: Witz németalföldies, erőteljes realizmusra törő előadasmódjával szemben a kölni mester még a lágy stílust őrzi. A hangsúlyozottan öreg király nem megtört, de már nem is erélyes egyénisége jól illik ehhez a felfogáshoz. Az előbbi művész a napkeleti király fejére helyezte különös, nagy-méretű kucsmáját, itt mögötte tartja egy kísérő.²⁴

(1) Egyes olasz képeken további rejtett portrékat találunk, ezek számát tekintve talán egy Itáliába került előképre is gondolhatunk, amely jobbfelé forduló, háromnegyed profilban ábrázolt, idős, de még erőteljes arcot mutatott. Erre hivatkozik a régebben a Medici-palota kápolnájában, Benozzo Gozzoli különös báju freskóján a firenzei uniók zsinat a visszautat vállalni nem tudó bizánci pátriárka ábrázolásának tartott, de valóban feltűnően Zsigmondéra emlékeztető arcú öreg király esetében Knauer,²⁵ Piero della Francesca Sigismondo Malatesta védőszentje előtt imádkozva megőrkítő rimini freskója esetében Kéry.²⁶

Ezek a rejtett portrék leggyakrabban a három királyok csoportjában tűnnek fel. A középkori gondolkodást ismerve nagyon logikusnak mondható ez, hiszen bármelyik uralkodó számára hízog volt, ha méltónak találták arra, hogy a napkeleti bölcsek, a gyermek Jézus istenségét már röviddel születése után felismerő, ezért utóbb szentként tisztelt figurák közé sorozzák. Már a 13. században megfigyelhető a törekvés, hogy az aktuális uralkodókat minél közelebbi kapcsolatba hozzák a napkeletiekkel, gondoljunk csak a kölni Három királyok-erekyetartóra, ahol közvetlenül mögöttük látható — szinte hódoló menetűkhöz csatlakozik — IV. Ottó ellenkirály. A 15. század megváltozott gondolkodására jellemzően az azonosulás vágya a korábbi évszázadokban még ritkaságnak számítóan, a saját képmás kölcsönzésével történik.²⁷ Gyakori jelenség a középkor második felében, hogy a donátor a főszereplőkkel azonos léptékkal, a mennyei szférában jelenlevőként látható. Két híres példa Zsigmond kortársairól: Claus Sluternek a dijoni Champmol-kolostor számára készített portálján a bálletfigurák — Merész Fülöp és felesége — a Szűzanyánál és védőszentjeiknél alig kisebb donátorok, Rolin kancellár pedig még a védőszent közbenjáró jelenlétét sem tartotta szükségesnek, amikor a Madonna előtt megfestette magát.²⁸

Ez a tendencia éppen összetalálkozott azzal a 14. század eleje óta megfigyelhető törekvéssel, hogy a királyok imádása váljék színesebbé, érdekesebbé. A század végén már pazar lovasmenetek, hangsúlyozottan gazdag ötvösmű-ajándékok, egzotikus ruhák és állatok is előfordulnak, hogy a végén a tendencia csúcspontját jelentő 15. századi alkotások, Gentile da Fabriano és Benozzo Gozzoli művei megszülessenek. A királyok szerepeltetésének figyelemreméltóvá, hosszasan nézegethetővé tételét nagyban fokozta a valódi királyok rejtett képmásának szerepeltetése — és erre legelőször éppen Zsigmond arcvonásaival kerül sor. Már apját, a magát szívesen megőrkített IV. Károlyt is lehet látni a karlštejní Szt. Kereszt-kápolna Háromkirályok-falképén a legfiatalabb uralkodóként, de ez a császári várban, az uralkodói reprezentáció központjában készült és alig egy-két hasonló ábrázolást lehet mellé állítani; legjelentősebb közülük a Morgan-féle királyok imádása (1360 k., New York, Pierpont Morgan Library). Zsigmond közéjük sorolása pedig nemcsak egy-két speciális együttesre szorítkozik, hanem szeltében elterjedtnek mondható. Öt egyébként még egy más

idevágó kérdésben is elsőség illeti: vele kapcsolatban tudjuk bizonyosan legelőször, korabeli forrással is alátámasztva, hogy bibliai szereplőként, Dávidnak vagy a napkeletről jött királyok egyikének arcvonásaival festették meg.²⁹

Következzék most még néhány téma, ahol viszonylag gyakran találkozunk Zsigmond portréjával. Ilyen elsősorban a Köpenyeges Mária, ahol a védelmező palást alatt az egész emberiség képviselőjeként számtalan kis méretű figurácska jelenik meg, általában egy pápával és egy császárral, vagy királlyal az élükön. Említsünk egy általánosan elfogadottat, a Le Puy-en-Velay múzeumában láthatót és egy kevésbé markáns arcvonásokat viselőt, a St. Lambrecht-i fogadalmi képen (Graz, Landesmuseum Joanneum).³⁰ Ilyen továbbá néhány jelenet azok közül, ahol bibliai vagy legendabeli uralkodónak, különösen császári rangúnak kellett szerepelnie. Eminens jelentősége volt ebből a szempontból a kor leginkább tisztelt, legrangosabbak egyikének tartott szentje, Katalin legendájának, az ő hitvitáját meghallgató, majd kivégzését elrendelő Maxentiusnak. Legmagasabb művészi értéke a római San Clemente-bazilika Masolino által festett ciklusának van, ahol az 1427 és 1431 közé helyezhető keletkezési időhöz képest a császár feltűnően fiatalos arcvonásokkal jelenik meg, Zsigmond alighanem a századforduló éveiben látszott ilyen ifjúnak.³¹

Nyilván a Katalin-sorozatok példája ösztönözte a kortársakat, hogy a másik igen népszerű vértanúszűz, Borbála legendájának ábrázolásainál is Zsigmond arcát fessék a kereszténnyé lett lányt üldöző, kínoztató, végül saját kezűleg lefejező apjának. Borbála apja ugyanis gazdag ember, — a Legenda Aurea szerint satrapa — volt, de semmiképp sem király. A 15. század két legfontosabb Borbála-oltárán egyaránt megfigyelhetők ezek az arcvonások, bár Meister Francke Helsinkibe került darabján a kemény orr segítségével, gonoszabbra, karikírozottabbra sikerültek, a boroszlói Borbála-oltáron pedig már határozottan kevésbé egyéniek. A jellemző kucsmát mindkét cikluson megtaláljuk.³²

Egy népszerű ókeresztény vértanú, Szent Lőrinc szárnyasoltárokon viszonylag ritkán ábrázolt legendáján is előfordul valami hasonló. Az 1510-es évek elején készült káposztafalvi oltáron a kínzást elrendelő császár fején látjuk a Zsigmondnál gyakori mitra-koronát, és ez a római császárok középkori ábrázolásain merőben szokatlan uralkodó dísz egyértelműen őrá utal akkor is, hogyha az arcvonások már csak nagyon kevés hasonlóságot mutatnak.³³ A 15. század során néhány Pilátus-alakban is Zsigmondra ismerhetünk; a korábbi, rejtett portrénak is számítható példák közül egy 1429-es bambergi passió-oltáron (München, Bayerisches Nationalmuseum), a későbbi, a császár arcának már csak emlékét őrző későbbi fázisból a bártfai Jézus születése-oltáron, az 1480–1490-es évekből. A művészek vagy megrendelők gondolatmenete hasonló lehetett itt is a Maxentius-figura esetében. A szent történet szempontjából mindketten negatív figurák, de mégiscsak a hatalom megtestesítői, nyilván ezért tűntek alkalmasnak, hogy a rangok csúcsán álló Zsigmond vonásait viseljék. Szintén a hatalom megtestesítője, de hitvallással felérő felkiáltása révén pozitívnak tekintett szereplő a keresztrefeszítést irányító római százados, akit Longinus révén szentként is tisztelnek. Jelentős emléke annak a rendkívül széles körben elterjedt szokásnak, hogy őt is Zsigmond-arcra ábrázolják, a Szépművészeti Múzeumnak

Zs.32 egy Van Eyck köréből származó Keresztvitel-kompozíciót őrző 16. századi másolata és ennek németalföldi követői, így Liévin van Lathem, akivel nemrégiben sikerült azonosítani Jó Fülöp burgundi herceg imakönyvének egyik miniatúráját; ő az eycki kompozíciót megfordítva festette meg a Keresztvitelt a Zsigmondra emlékeztető lovas századossal (f. 79), de ugyanazt a fejet használta fel Pilátusnak a Kézmosásánál is (f. 73). Ugyancsak ide illik hazai vonatkozásai miatt a garamszentbenedeki Kálvária-oltár középső táblája. Nem szoktunk gondolni rá, de bizonyos Zsigmondra utaló jegyeket még M.S. mester Keresztrefeszítésképeinek centurióján is észlelhetünk, a magasra húzott szemöldök, hosszú orr, egyenes szakáll végső fokon órá vezethető vissza. Féltreértés ne essék, itt – vagy a bártfai példánál – már szó sincsen portréről, mint az ezekkel egykorú Dürer-kép esetében, de bizonyosra vehető, hogy Zsigmond vonásainak tipizálásából alakult ki ez a gyakran alkalmazott arc. (Az eredetihez közelebb álló példa ugyancsak Magyarországról: a jánosréti főoltár Kálvária-képe, 1476 után, Bp. MNG) A kihallgatást végző Pilátus és a kereszt mellett álló százados egyaránt elől magasra hajtott karimájú kucsmát viselnek, (bár a prém fehér és a fül-nyakvédő hátul nem lóg le) a lipótszentmáriai főoltáron, 1450–1460 (Bp. MNG).³⁴

+++

Egy különös ábrázolástípus már hosszú ideje foglalkoztatja a kutatást, Konrad Kyser Bellifortisának budapesti kéziratában a bolygókat ábrázoló sorozata, ahol a Nap megszemélyesítője egyértelműen Zsigmond arcélét viseli. Zs.43 A magas nyeregben ülő lovasnak a közelmúltban érdekes analógiái akadtak, egy hozzá hasonlóan ünnepélyesen léptető, zászlóján ugyancsak a Nap jelvényt Zs.44 viselő császár, szintén a Bellifortis bolygóinak egyike (Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Hs. 3062 fol 145v, színezett tollrajz 1440 körülől) és egy földön fekvő alakon átugrató, nyilván ellenfelén győzedelmeskedő alak a koronával díszített füles kucsmában, aki baljában a keszkenő-rend jelvényt tartja: ez látható a ló szügyét borító páncélon is (tollrajz az 1420-as évekből, Kunstsammlungen der Veste Coburg). Minthogy a keszkenő-rend a cseh királyé volt, és Zsigmondnak bátyja halála után, 1420-ban sikerült elnyerni ezt a címet, a rajznak ekkor vagy ezután kellett keletkeznie, amint ezt a stíluskritikai vizsgálódás is megerősíti. Az arc a bécsi rajzon jobban felismerhető, a coburgin csak némi fantázia láttatja velünk a megszokott vonásokat, de a három figura összefüggése napnál világosabb. Ez egyszersmind egy több évtizeden keresztül életben maradó hagyományt teremtett meg, még a Hausbuchmeister-nek a hét bolygó jegyében született emberek életvitelét bemutató sorozatán is Zsigmondra emlékeztető arca van a Napot megsemmélyesítő lovagnak a híres könyv 14a oldalán.³⁵

Amint a Bellifortis-illusztrációk között a királyi Napot ábrázoló képen, úgy számos más helyen is feltűnnek Zsigmond vonásai, ahol általában „a király”-t akarták megjeleníteni. Tipikus példája ennek a kártyajáték ilyen néven Zs.36 jelzett figurája,³⁶ az ószövetségi Dávid,³⁷ illetőleg a középkor, különösen az akkori Németország számára az eszményi uralkodót saját alakjában a leginkább megtestesítő történelmi személyiség, Nagy Károly. A nagy birodalomalapítót általában idős, de még tetterős férfiként ábrázolják, hosszú ősz hajjal, szakállal,

bajusszal, és bár az arcforma változhat, gyakrabban széles, mint hosszú; a 14. században legtöbbször olyan, mint a kor talán legjelentősebb Károly-szobra, az aacheni fejerekllyetartó. A 15. század során viszont néhány ezzel homlok-egyenest ellenkező Nagy Károllyal találkozunk. Egy 1410 körüli brémai stálumon fiatal alakot látunk, hosszúkás arccal, kétágú szakállal, bodros hajjal, amelyen a cseh királysághoz feltűnően hasonló koronát visel (Bréma, Focke Museum). A brixeni kerengő 12. árkádjában ugyancsak feltűnően fiatal, lefelé keskenyedő arcú alakot festettek, akinek haja, bajusz- és hajviselete Zsigmond királynak arra a fiatalkori megjelenésére emlékeztet, amelyet a dubečeki tábla Szt. Zsigmondjával lehet a legegyszerűbben jellemezni. Még Aachenben is felbukkan az új típus: a gótikus szentély egyik pillérfiguráján 1430 előttől, vagy a Vencel-oltár egy szárnyképén 1455 körülől, ha nem is portrészzerű hűséggel, de alapformáiban félreismerhetetlenül Zsigmond arca tekint le ránk.³⁸ Tulajdonképpen nem Nagy Károlyt, hanem Madarász Henriket látjuk a prágai Vencel-kápolna bejárati falának 1506–1509 között készült freskóján, amint a regensburgi birodalmi gyűlésre érkező Szent Vencelt fogadja. A név azonban itt mellékes, a döntő a császári rang, hiszen bármelyik német uralkodót festették meg, nem zárkozhattak el a Nagy Károly-ikonográfia átvételétől. Ennek eredményeként a közvetlenül középkorinak mondható festészet utolsó évtizedeiben ismét Zsigmond vonásaira bukkanunk.³⁹ A példákat alighanem sokáig lehetne még szaporítani, de talán már ezek után is világos, hogy Zsigmond király arcvonásait a Nagy Károly-ábrázolások között is érdemes keresni.

+++

Jó néhány példát soroltunk már fel, alaposabb vizsgálat talán még további meglepetéseket is tartogat, a jelenség világos körvonalazásához azonban már az eddigi példák is elégségesek: Zsigmond alakja, arcának és viselkedésének bizonyos vonásai annyira megigézték kortársait, hogy többször ábrázolták rejtett portréját, mint bárki másét, és ez a szokás nem ment ki a divatból halála után sem. Egyes ikonográfiai típusokba annyira beleépült, hogy önálló megismert, őtől elterjedt fiziognómiai jegyek még a 16. század elején is jól felismerhetők, amikor már senki sem akarhatta az ő emlékét ébren tartani, sőt nyilván arra sem gondoltak, hogy ezek az arcvonások őtől származnak. Zsigmond ebben egyedülálló, akár jeles elődje a magyar trónon, Nagy Lajos, akár 15. századi történelmünk olyan fontos formálói, mint Hunyadi János vagy Mátyás király sokkal csekélyebb hatást tettek a művészekre. Ám ha azt gondoljuk, hogy Magyarország különleges eset, vagy hogy valaki a mi emlékeink az európai átlagnál nagyobb mértékben semmisültek meg, és ezért külföldi példákat kezdünk vizsgálni, akkor sem tapasztalunk mást. Nézzük először közvetlen kortársait, például a konstanzi zsinat által az Egyház egységének helyreállítására kizemelt V. Márton pápát, vagy a zsinat áldozatát, Husz Jánost, a több fővárost is végig-
 Zs.61 látogató Palaiologosz császárt, esetleg a százéves háború sorsát megfordító Jeanne d'Arcot, csupa olyan alakot, akikre a nemzetközi közvélemény is felfigyelt, akikről nem is egy arc más is maradt ránk. Ám ennek ellenére bármelyikükről csak néhány hiteles vagy rejtett portrét tudnánk összegyűjteni, olyan sok arckép-típus, mint Zsigmondnál — és azok mindegyikén belül az eredeti képmástól

egyre inkább eltávolodó, de végső elemzésben mégis őrá visszavezethető ábrázolások aligha összeszámálható sora — bármelyiküknél elképzelhetetlen. (Ez még császári apjára is vonatkozik, akiről pedig annyi képmás készült, de akinek vonásai halála után hirtelen kimentek a divatból, nem termékenyítették meg újabb és újabb művészek fantáziáját.) És ha a világtörténelem korábbi vagy későbbi nevezetesebb és sokszor ábrázolt szereplői közül próbálnánk választani, Nagy Sándortól Dante Alighierin és Luther Mártonon keresztül Napóleonig sem találunk egyetlen olyan személyt, akit a rejtett portrék ilyen gazdagon tagolt aurája övez. Zsigmond kivételes helyzete valóban a legnagyobb figyelmet és érdeklődést kell, hogy kiváltsa a kutatás részéről.⁴⁰

A különös jelenség nyilván alapos magyarázatot érdemel, de egyelőre csak néhány ezt megközelítő megfigyelés kínálkozik, a probléma minden részletét megoldó megoldás még nem rajzolódik ki. A kérdésnek a fentiekben kissé túlzottan kiélezett felvetése talán előmozdítja majd az együttgondolkodást. Ennek reményében következzenek a megfigyelések.

Bár a kor alkotásai között néha nagyon valóságűiek is akadnak — jellemző, hogy ekkoriban már a királyi reprezentációt fokozó tényezőnek kezd számítani az uralkodó hasonmásának életteljes megragadása az őt ábrázoló alkotásokon — még a portréművészet területén sem ez az egyetlen tendencia. A különféle idealizáló törekvéseknek mindig új és új tápot adott az 1400-as években virágzó és utóhatásaiban sokáig érezhető lágy stílus. Az ábrázolt személy egyedisége, senki mással össze nem cserélhető testi megjelenése sem volt akkoriban olyan magától értetődő gondolat, hogy például ne lehetett volna egy méltóság egykori viselőjét utódjának hasonmásával megörökíteni. Az Aranybulla kéziratának Bécsben őrzött, már Vencel idejében illusztrált példányában az egyik miniaturán egymás mellett látható IV. Károly és fia, de csak koronájuk révén különböznek egymástól, az arc mindkettőn Vencelé.⁴¹

Fokozza az egyes esetekben az összemosódás lehetőségét, hogy itt egy olyan ábrázolási típus közvetlen közelében vagyunk, amelyre a késő középkori művészetnek nagy szüksége volt. A kissé leegyszerűsítve nagy öreg embernek nevezhető formuláról van szó, amely elsősorban az idősebb király-alakok bemutatásánál volt nélkülözhetetlen. Méltóságot, határozottságot, a korral megszerzett bölcsességet kellett sugározni a kor előrehaladtával bekövetkező hanyatlás jelei nélkül.⁴² Az amúgyis megfestendő, kifaragandó fej érdekességét pedig nyilván jól fokozta, hogyha megjelent rajta a daliás király és császár jól ismert arca, vagy legalábbis arctípusa.⁴³ Minthogy azonban ezek a típusok már előzőleg is készen álltak, a zsigmondi vonások egyikén nagyobb, a másikon kisebb mértékben vehetők észre, illetőleg az idő múltával, az uralkodó halálával — majd emléke fokozatos halványulásával — egyre vesztek jelentőségükből. Formulákká merevedve azonban még sokáig, az Alpoktól északabbra tulajdonképp a reneszánsz elterjedtéig fel- felbukkannak, amint erre a fentiekben számos példát láthattunk. A klasszikus portréikonográfia természetesen már nem tudja Zsigmond-arcmásoknak tekinteni ezeket a valóban sematikus, az ábrázolt életre keltésének illúzióját sugalló egyéni jegyeket alig nyújtó képeket — vagy fel-

tűnően kisebb számban szobrokat —, de teljesen megfeleltkeznünk róla mégsem volna helyes.

A zsigmondi vonásokat valamennyire tartalmazó, de attól idegen jegyeket is mutató arcok eredményezik aztán azokat az alkotásokat, amelyeknél a kutatók egymással homlokegyenest ellenkező álláspontokat foglalnak el az ábrázolás portré-jellegével kapcsolatban. Ilyen például Masolino Santa Maria Maggiore-beli poliptichonján a hócsoda jelenete, méginkább a Van Eyck-testvérek genti oltára.⁴⁴ A fenti felismerések birtokában nyugodtan elfogadhatjuk, hogy bizonyos értelemben mindkét félnek igaza van, és eleve tudomásul vehetjük, hogy a valószínűséggel parttalannak tekinthető zsigmondi ikonográfiában szinte minden darab hasonlóságával, egyéniséget tükröző voltával kapcsolatban lehet ilyesféle ellenvetést tenni, legfeljebb a többenél erre (még?) nem került sor.

Mindennél érdekesebb lenne, de a kutatás jelenlegi állása mellett mindenél kevésbé megválaszolható, miért Zsigmond esetén került sor erre, miért az ő személye keltette fel annyira a kor művészeinek és műélvezőinek a fantáziáját. Jobb híján utaljunk arra a közismert idézetre, amelyet a szolgálatában álló Eberhard Windecke mainzi polgár vetett papírra vele kapcsolatban, „... der was also ein schoner herre und fürste ... und wart an maningen enden angemolet umb siner schoner angesicht willen...” Vegyük ehhez még a mottóként felírt latin sort, és világossá válik, hogy Zsigmond értett hozzá — nyilván adottságai is megkönnyítették —, hogy jó benyomást keltsen megjelenésével. A Windecke-mondást Vayer és Schmidt egymástól függetlenül úgy értelmezték, hogy ez nem csak egyszerűen szépséget jelent (bár a latin nyelvű idézet azt írja le, milyen hatása volt egy hölgyre a vele folytatott beszélgetés), hanem inkább arra utal, hogy mennyire megfelelt fellépésével a korszak, az 1400 körüli nemzetközi gótika embereszményének.⁴⁵ Lehetséges, hogy ez volt páratlanul nagy és feltűnően hosszan tartó hatásának legfőbb magyarázata.

Jegyzetek

1. Horváth 1937. 20–27.
2. Baum, J.: Das Bildnis des Königs Sigismund aus dem Berner Rathaus. Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums in Bern XX. (1941) 16–27.
3. Vayer 1962. Zsigmondról szinte minden oldalon szó esik, az ikonográfiájának szentelt excursus 149–157. Egyes itt elért eredményeit német nyelven is közzétette: *Analecta Iconographica Sigismundiana*. Sbornik Národního Muzea v Praze XXI. (1967) 285–289.
4. Kéry 1972.
5. Genthon, I.: Note su volume di Lajos Vayer dedicato a Masolino. AHA XI (1964) 209–215; Knauer 1977. 173–196. — További recenziók Vayer könyvéről: Pásztor, L.: *Revue d'Histoire Ecclésiastique* LVIII (1963) 285–289. Bogyay, Th. v.: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* XIX (1968) 71–76 (részletes tartalmi kivonatával a könyv gondolatmenetét nagyjából követhetvé tette a németül olvasó külföldi kutatók számára; erősen kritikus hangvétele ellenére alapvetően elismerő). Marosi, E.: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis Sectio Historica* VIII. 1966, 262–265. — Kéry-recenziók: Chadraha, R.: *Umění* XXII (1974) 369; Schmidt, G.: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* XXXVI (1974) 78–82; Végh J.: *MÉ* XXIV (1975) 78–80.
6. A portré középkori alakulásáról Keller, H.: *Die Entstehung des Bildnisses am Ende des Hochmittelalters*. Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte III (1939) 227–354. Nyomatékkal mu-

- tat rá a fejedelmi személyek ábrázolásának jelentőségére a modern portré-műfaj formálódásában *Pächt, O.*: Die Gotik der Zeit um 1400 als gesamteuropäische Kunstsprache. Europäische Kunst um 1400 (kiállítási katalógus). Wien 1962. 56–57. A 14. század közepének két rendkívül fontos, az egész további fejlődést meghatározó darabjáról, Jó János (újabb felfogás szerint V. Károly) francia királynak a párizsi Louvre-ban, illetőleg IV. Rudolf osztrák hercegnek a bécsi Diözesanmuseumban őrzött portréjáról: Les fastes du gothique, le siècle de Charles V. (kiállítási katalógus). Párizs 1982. 370–371, 323. sz. (Dominique Thiebaut munkája, a képpel kapcsolatos problémák, többek között az ábrázolt kilétéről folyó vita részletes bemutatásával), illetőleg Erzbischofliches Dom- und Diözesanmuseum (katalógus) Arthur Saliger munkája. Wien 1972. 35–39. 10. sz. és 11. tábla és újabban *Feuchtmüller, R.*: Rudolf der Stifter und sein Bildnis. Wien 1981. Több részletet is érint *Schmidt, G.*: Zu einigen Stifterdarstellungen des 14. Jahrhunderts in Frankreich. Études d'art médiévale offerts à Louis Grodecki. Paris 1981. 269–280. A 14. századi portréművészet ingadozásáról az emelkedettség és a valóságosság között: *Legner, A.*: Ikon und Porträt. *Parler-kt.* 1978. III. 217–235. A fejlődés rövid de frapáns jellemzése, a használatos kategóriák tisztázása *Schmidt* 1974. i.m. (5. jegyzet) 78–79. Inkább a gyors tájékoztatás, mint az alapos elmélyülés jellemzi a rejtett portré kialakulását megelőző időszak legújabb áttekintését: *Ladner, G.*: Die Anfänge des Kryptoporträts. Von Angesicht zu Angesicht. Portraitstudien Michael Stettler zum 70. Geburtstag. Bern, 1983. 78–97.
7. *Wilde, J.*: Ein zeitgenössisches Bildnis des Kaisers Sigismund. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien. N.F. IV (1930) 213–222. (A bécsi portré ábrázoltjának kilétét már előzőleg felismerte *Kenner, F.*: Die Portraitsammlung des Erzherzogs Ferdinand von Tirol. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerh. Kaiserhauses XV (1894) 147.) A magyar kutatás hamar tudomást vesz róla, *Genthon, I.*: A magyar történelem képeskönyve. Bp. 1935. 53; Horváth 1937. 25. — Pisanello szerzőségének kezdeményezője *Degenhart, B.*: Das Wiener Bildnis Kaiser Sigismunds, ein Werk Pisanellos. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien. N. F. XIII (1944) 359–376. Pisanello festésmódjától teljesen idegennek érzi, inkább egy cseh festő munkájának tartja — aki esetleg a prágai kapucinus-kolostor apostolfejének mesteréhez állt közel — *Resmo, N.*: Il Pisanello e il ritratto del Imperatore Sigismundo a Vienna. Cultura Atesina IX (1956) 11–16. — A festőben feltételelesen az uralkodó szolgálatába szegődött rajhradi mesterre ismer *Stange* 1958. 133–134. Hasonlóképpen egy Zsigmond szolgálatába átpártolt cseh festő, a geronai Martyrologium mestere kezétől származtatja *Frinta, M.J.*: The Master of the Geron Martyrology and Bohemian Illumination. The Art Bulletin XLVI (1964) 306–és 44. kép. A kutatás történetének jó összefoglalása a Pisanello-párthoz csatlakozó *Ebenstein, Z.*: katalóguscikkje: Europäische Kunst um 1400, Wien, 1962. 83. sz. Nem foglal egyértelműen állást, de szemmel láthatóan a Pisanello mellett szóló érveket érzi erősebbnek *Vayer* 1962. 140–143, 298 és 170. tábla, illetve *Kéry* 1972. 28–29 és 8. kép. Mindkét nézetéről referál *Schmidt*: i.m. (1974) 79. Egyértelműen Pisanellónak — bár esetleg egy cseh mester azóta elveszett eredetije nyomán készültek — tartja *Paccagnini, G.*: Pisanello. London 1973. 152–153, és 122. kép, — a kutatók egymásnak ellentmondó nézeteiről 163. oldal 162. jegyzet. Bécsi mester, talán az Albert-Miniatur munkájának és Albert herceg — és magyar király — által a császár halálára emlékezésül megrendeltnek véli *Künstler, G.*: Sinn und Zweck der Darstellung Kaiser Sigismunds in dem Wiener Bildnis. Mitteilungen der Österreichischen Galerie XIX–XX (1976–1978) 6–31.
8. A két portré felismerése: *Fischer, O.*: Zwei Bildnisse des deutschen Kaisers Sigismund von Pisanello. Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen LIV (1933) 5–15. Pisanello kezemunkájának megerősítése *Venturi, A.*: Le Vite... da Vasari... Edizione critica. Gentile da Fabriano e il Pisanello. Firenze 1896. 96. A mester rajz-oeuvre-jében gondosan helyezi el *Fossi Todorow, M.*: I disegni del Pisanello e della sua cerchia. Firenze 1966. 21.skk, 58.skk. (t.i. a kucsmás ábrázolást; a fedetlen fejűt nem tartja sajátkezü rajznak). Lásd továbbá *Vayer* 1962. 140–141, 298 és 171–172. kép, *Kéry* 1972. 29–31, 10–11. kép.
9. A szakáll fiatalabb korában készült ábrázolásain általában rövidebb, az öregkoriakon hosszabb. Ugyanerre mutat rá a pecséteket vizsgálva *Knauer* 1977. 133. Cuspinianustól arról szerzünk tudomást, hogy Zsigmond magyar alattvalói kedvéért viselt hosszú szakállat: Joannis Cuspiniani, viri clarissimi, poetae et medici ac divi Maximiliani Augusti Oratoris de Caesaribus atque

- Imperatoribus Romanis opus insigne. Strassburg, Crato Mylius 1540. 399. Minthogy pedig egy innsbrucki polgárlénnyel kapcsolatos sikamlós kalendnál bizonyító erejű tényként szögeztek le, hogy hosszú szakálla volt (*Aschbach* 1838. I, 359), valószínűnek látszik, hogy az új viseletre az 1410–1412-es magyarországi tartózkodása alatt szokott rá. Lehetséges, hogy még ezután is változtatott rajta, mert a zsinat éveiben készült konstanzi freskón szakállá ismét rövidebb (*Kéry* 1972. 23–24. kép). A pecéteket vizsgálva feltűnik a későbbi időszak hosszabb szakállá *Schmidtnek* is (i.m. 1974. 5. jegyzet 79. 80–81.), de a változás okát ő abban látja, hogy 1411-től német király lett, és ilyen minőségben hasonlítani akart az általában hosszú szakállú Nagy Károlyhoz. A különös kucsmáról részletesen ír, kiemelve rejtett attributum-voltát, összegyűjtve olyan eseteket, amikor nem Zsigmond, hanem környezetének valamelyik tagja viseli, sőt ezt a megállapítást is megkockáztatva, hogy „mint Katalin feje körül a dicsfény a szentet, úgy jelzi a kor értő közönsége számára a fejlődés a császárt”. *Vayer* 1962. 154–158. Valószínűleg insigniumnak véli *Kéry* 1972. passim, különös nyomatékkal 77. Ezt tovább fokozza, Zsigmond által odaítélt felségjelvénynek nevezi és még a bécsi császár-képmás kucsmájára kitűzött drágakövek heves számában is a választófejedelemi kollégiumra tett utalást lát *Kunstler* i.m. II. 7. jegyzeti 11. 27–28. A kucsma fontosságát elismeri, de az insignium-fogalomnak a magánélet tárgyaire való kiterjesztésének veszélyeire is utal *Schmidt*: i.m. 1974. 80. Aggályainak megalapozott voltát jól szemlélteti Sassetta Királyok imádása-táblája (Siena, Pal. Chigi-Saracini – New York, Metropolitan Museum), ahol egy szemmel láthatóan fontos személyiség viseli a fülvédős kucsmát, aki azonban semmiképp sem azonosítható Zsigmonddal. Lásd bővebben *Vayer* 1962. 147–148. 154. 299. A különös attributumot Zsigmond királynak ez 1410-es késmárki találkozó alkalmával Witold litván nagyherceg által átnyújtott 12 cobolyprémes kucsmából vezeti le *Knauer* 1977. 183–184. 192–195. 49–61. jegyzet. Tézisének alátámasztására körültekintően vizsgálja a türk népek kucsma-típusait, a valódi kereskedelmi utak révén Európába kerülésük és a köztudottan keleti eredet révén fantáziát magmozgató erejük, a turbán-félékkel, a frigiei süveggel és hasonlókkal együtt a keleti származású alakok, jelesen a Betlehembe zárandókló három király jellemzésére felhasználható voltukat. Éppen a háromkirályoknál látjuk viszonylag gyakran a kucsmának – vagy turbánnak – és a koronának azt a sajátos kombinációját, amely a Zsigmond-ábrázolásokon is nagyon gyakori. Az övére emlékeztető szőrmés süvegek már jóval korábban, a naumburgi szentélyrekesztőtől előforduló felbukkanásait összegyűjtve az a következtetést vonja le, hogy ez a későkőzépkorban előkelő személyiségek szertében elterjedt viselete volt, bár olyan gyakran senki sem viseli, mint éppen Zsigmond. Talán éppen erre utal a német szakirodalomban gyakran előforduló „Kurfürstenhut” megnevezés. Nyilván így került például a hercegi rangjának megfelelően gyakran hercegi süvegben ábrázolt Szent Imre fejére egy nemrég közismertté vált, a müncheni Bayerische Staatsbibliothekben őrzött, XV. század elejétől való imakönyvben, *Kódexek* 1985. 101. sz. (Török Gyöngyi munkája) és XLIV. tábla. Valamivel későbbi, de magyar vonatkozása miatt szintén említést érdemel az 1467-ben elhunyt György bazini gróf tumbájának feddlapja a pozsonyszentgyörgyi templomban, *Homolka* 1972. 17–18. 390 és 1. tábla. Egy XVI. század első felére (I) datált, szabályosan „Zsigmond”-kucsmás fej került egy befejezetlen sírkő töredékén a budavári főtemplomból a Nemzeti Galériába, *Török Gyöngyi–Osgyáni Vilmos: Reneszansz kőfaragványokról*. MÉ XXX (1981) 103–104 és 18–19. kép.
10. A feltételezett síremléknek még a forrásokban sem akad nyoma, így *Balogh Jolán* rendkívül alapos összeállításra sem hoz rá példát (Varadinum – Várad vára, Művészettörténeti Füzetek 13. Bp. 1982.). A várudvaron 1756-ben feltárt, esetleg öt rejtő sír mellékleteiről (amelyek építészeti vagy szobrászati részleteiről semmit sem jegyeztek fel): uo. II. 304. Minthogy Zsigmondnak még síremléke sem került elő, nem volt rá lehetőség, hogy földi maradványait összevessék az ábrázolásokkal. A korszak három neves és korabeli ábrázolásokról is ismert személyének, IV. Károly császár prágai, Cangrande della Scala veronai és IV. Rudolf herceg bécsi sírját felnyitva ugyanis az derül ki, hogy a róluk készült képmások meglepő hűséggel adták vissza vonásaikat. IV. Károlyról *Vížek, E.: Tělesné vlastnosti Karla IV. Karolus Quartus. Piae memoriae fundatoris sui Universitas Carolina D.D.D. Praha* 1984. 469–491. Cangrande della Scaláról *Keller, H.: Die Entstehung des Bildnisses am Ende des Hochmittelalters. Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte* III (1939) 229–330. IV. Rudolfról *Faecht Müller: i.m.* 1981. (6. jegyzet)

- 13–14, továbbá *Fillitz, H.*: Zum Porträt Herzog Rudolfs IV. von Österreich. Von Angesicht zu Angesicht. Porträtstudien für Michael Stettler, Bern 1983. 99–103.
11. A budai szobor újraaranyozásáról Ludovicus Tubero ír. Idézi és interpretálja *Belogh* 1966. I. 137. és *Geravich L.* 1966. 70. A pápaias benyomást emeli ki, minthogy a szárazárkon átvetődő hid után következett, *Marosi* 1984. 520. Az augsburgi szoborállításáról *Aschbach II.* 1840, 390, említi újabban *Knauer* 1977. 178, 190. 25. jegyzet. A kályhacsempe eredetének felismerése *Voit-Hall* 1963. 18. és 14.
12. A budavári szoborlelet legrészletesebb bemutatása máig *Zolney* 1976, *Marosi* 1976. A 41. sz. fejről és egy heraldikailag a Luxemburgi családra utaló sisakdíszről (74/3. sz.), továbbá erről, hogy a 41-es fej egy Zsigmond-típusú kucsmát visel, de túl húsos ajka miatt mégsem azonosítható vele, *Marosi* 1976. 366, 5. és 12–13. kép. Zolney is hangsúlyozza, hogy a 43-as nem lehet Zsigmond: *Zolney* 1976. 308–307. Kucsmás figurákról Zsigmond közvetlen környezetében *Vayer* 1962. 143, 154–157. *Marosi* 1976. 366–368. a szobor-galériát, utalva az ulmi városháza választófedelem-sorozatára, először a palota város felőli homlokzatára helyezi, utóbb arra hivatkozva, hogy a szobrokon az időjárás semmilyen nyomot nem hagyott, a nagy terem belsejébe készülteknek tartja őket, uő: Zsigmond király Avignonban. AH 1984/1, 21–22, továbbá az 58–59. jegyzet a 27. oldalon. Ugyanitt elismeréssel szögezi le, hogy erre már korábban gondolt *Eisler, J.*: Zu den Fragen des Programmes und der Ikonographie des „Dombildes“ zu Köln, AHA XXIV (1978) 144., 46. jegyzet.
13. *Kéry* 1972. 83–86. és 83–86. kép; a szobrok keletkezését 1433-ra teszi. Multscher ulmi tevékenységének monográfiusa korábbi, 1427–1430 közötti készülési időt tételez fel, *Tripps, M.*: Hans Multscher. Seine Ulmer Schaffenszeit 1427–1467. Weissenhorn 1969. 256–257. 6. kat. sz. és 19–30. kép. A címer révén már korábban felfigyelt erre az együttesre *Ganthou, i.m.* 1964. (5. jegyzet) 215. és 3. kép, de ő a magyar címeres királyban ismerte fel Zsigmondot. Ugyancsak ezt gondolja a Tripe-könyvről írt ismertetésében *Eisler, M.* XXI (1972). 152.
14. Zsigmond pecsétjeinek gazdag összeállítása számos reprodukcióval *Kéry* 1972. 125–131 és Abb. 87–104. V.ö. *Marosi* 1984. 527.
15. A Rotschild-gyűjtemény rajzáról I. *Kéry* 1972. 72–78, Abb. 56, 57. Fejtegetésével egyetért *Schmidt, i.m.* 1974. (5. jegyzet) 81, bizonyos kételyeket hangoztat *Knauer* 1977. 192. old. 54. jegyz.
16. *Richental, Ulrich*: Das Konzil zu Konstanz. Kommentar und Text, herausgegeben von O. Feger. Sternberg-Konstanz 1964. Különösen fontos a bevezető tanulmányok egyike, *Fischel, L.*: Die Bilderfolge der Richental-Chronik, besonders der Konstanzer Handschrift, uo. 37–55.
17. A Tschachtlen-krónika itt tárgyalt illusztrációjának jelentőségéről *Baum, i.m.* 194. (1. jegyzet) 19. és 5. kép. Lásd újabban *Kéry* 1972. 141–142, 148 és 105. kép. A kompozíciót Gelre Herald 1390/95–1405 között keletkezett „Wapenboek”-jáig, sőt még régebbre vezeti vissza *Schmidt, G.*: „Das Kaiser-und-Kurfürsten-Bild im „Wapenboek“ des Herolds Gelre. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte XXXIV (1981) 97.
18. *Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum. Augsburg, Ratold, 1488. 38. sztl. kép, *Schramm, A.*: Der Bilderschmuck der Frühdrucke. XXIII. Stuttgart 1981 (unveränderter Nachdruck der im Verlag Karl W. Hiersemann Leipzig 1920–1943 erschienener Ausgabe). 318. kép. (Ugyanaz a dúc némileg átfaragva még egyszer megjelenik II. Géza képmásaként is, uo. 317. kép.) A görlltzi portréről: *Kéry* 1972. 142–143, 148 és 106. kép. Minthogy a Nádasdy-Mausoleum királyképei közül Zsigmondé történetesen a Turóczy-krónika felhasználásával készült, az ennek nyomán festett uralkodóbrázolások sorában az öt mutatott portrék hitelessége az átlagosnál nagyobb. *Rózsa Gy.*: A magyar történetbrázolás a 17. században. Bp. 1973. 57. és 82–83. kép. A Mausoleum hatására készült sorozatok egyik legimpozantabbikában, a homonnai lovagtermet díszítőben látható Zsigmondot lásd uo. a 116. képen.
19. A Taccola-féle rajz viszonylag új eleme a Zsigmond-ikonográfiának, *Scaglia, G.*: An Allegorical Portrait of Emperor Sigismund by Mariano Taccola of Siena. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XXXI (1968) 428–434, illetőleg *Beck, J. H.*: The Historical „Taccola” and Emperor Sigismund in Siena. The Art Bulletin L (1968) 309–320. Eredményeiket összefoglalja *Kéry* 1972. 88–90, 100 és 72–73. kép.
20. Filarete domborművéről *Lazzaroni, Michele* – *Muñoz, Antonio*: Filarete, scultore e architetto

- del secolo XV. Roma 1908. 71–75 és 61–62. kép. A közismert helyen látható ábrázolás már a század vége óta számon tartják, így *Pór Antal–Schönherr Gyula: Az Anjou ház és örökösei* (1301–1439 – A magyar nemzet története III.) Bp. 1895. 645–646. képmelléklet az 556. oldallal szemben, *Scheffler, W.: Die Porträt der deutschen Könige und Kaiser im späteren Mittelalter 1292–1519. Repertorium für Kunstwissenschaft XXXIII* (1910) 336, *Horváth* 1937. 23 (ő kétségsé vonja az egyénítő szándékot), *Vayer* 1962. 68, 152–154, 156–157, 288, 300 és 113–115. kép, *Kéry* 1972. 90–93 és 74–75. kép, *Schmidt: i. m.* 1974. (5. jegyzet) 81, *Knauer* 1977. 180, 190. oldalon 34–36. jegyz.
21. A nürnbergi képről *Anzelewsky, F.: Albrecht Dürer, das malerische Werk.* Berlin 1971. 48. sk., 80. sk., 233. Elsősorban a két kép zürichi magángyűjteményben őrzött saját kezű változatai szempontjából, az ezzel kapcsolatos kutatásokat is alaposan tárgyalva *Müller-Mehlis, R.: Deux portraits d'empereurs d'Albert Dürer, L'Oeil No. 282–283* (1979) 12–15. A Dürer-portré mindig a kutatás homlokterében állott, *Scheffler* már említi (20. jegyzet) 338; a Burgkmair-rajz felfedezése, meghatározása *Halm, Ph. M.: Hans Burgkmair als Zeichner.* Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst XVI (1962) 139. A Dürer-képről a magyar írások sem felejtkeznek meg, *Pór-Schönherr: i. m.* 609, képmelléklet az 531. oldallal szemben. *Horváth* 1937. 22; *Vayer* 1962. 140. Dürer és Burgkmair közös forrásból merített, véli *Kéry* 1972. 51–52, 144–146, és Abb. 40–41, 108–112; Dürer Burgkmair rajzát használhatta fel, írja *Schmidt, i. m.* 1974 (5. jegyzet) 80. Kéryhez csatlakozik, az előkép öregkori keletkezését és pecsétlenyomatok figyelembe vételét, a térkép-formátum választásában pedig az újkor felé mutató vonást emeli ki *Knauer* 1977. 186–187, 195–196. old. Anm. 64–66. A nürnbergi Zsigmond-tábla korábban egyébként már Magyarországon volt kiállítva, a Műcsarnokban 1929 novemberében. V. ö.: Nürnberg régi és új művészeti kiállításának képes tárgymutatója, 17. kat. sz.
22. A dubečeki tábláról *Kéry* 1972. 43–44, Abb. 20–22, itt 1400–1405 közé datálva. Még későbbi, 1405 körüli keletkezési időt tart valószínűleg *Schmidt, G.: Malerei bis 1450. Tafelmalerei-Buchmalerei. Gotik in Böhmen.* 1969. 243, rageszkodik saját korábbi, 1395 utáni datálásához *Pešina, J.: Deskova malba. Dejiny českého výtvarného umění I/1.* Praha 1984. 368. A konstanzi falfestmény ismertetése a restaurálás után, Zsigmond figurájának felismerése *Salm, Chr. Altgraf von: Die Wandgemälde der Augustinerkirche in Konstanz. Studien zur Kunst des Oberrheins. Festschrift für Werner Noack.* Konstanz-Freiburg 1958. 46–64. Itt nyilván a király személyes kívánságának megfelelő műről van szó, így akarhatta megörökíttetni magát az általa megszervezett és irányított, számára jelentős nemzetközi elismerést hozó zsinat városában. Ugyancsak őrá, pontosabban az általa patrónusnak kiválasztott Szent Lászlóra utal egy elpusztult figura „S. LADIS...S REX” felirata, amelyet a restaurálás során XVI. századnak találtak. Ha ez igaz, akkor is csak Zsigmond-kori betűk megerősítése vagy pótlása lehetett, hiszen olyan későn senki sem akarhatta a falra felfestetni a magyar királyt. *Genthon: i. m.* 1965 (5. jegyzet) 214, 1. kép, *Kéry* 1972. 44–46 és 23–24. kép, *Schmidt: i. m.* 1974. (5. jegyzet) 81. A freisingi dóm oltárának figurájáról először *Walter, F.: Jakob Kaschauer. Jahrbuch des Vereins für christliche Kunst in München I* (1912) 7; *Horváth* 1937. 23; *Vayer* 1962. 150, 299; *Kéry* 1972. 49–50 és 41. kép. A mesterről, többek között a freisingi szobrokról is részletesen, bő bibliográfiával ír *Radocsay* 1967. 49–52. Egy ide illő, és nagyon korai. A XIV. század utolsó harmadából származó volta miatt különösen érdekes ábrázolást fedezett fel Szt. Ludmillának a prágai Szt. György-templomban őrzött tumbáján *Hlobil, I.: Gotický náhrobek sv. Ludmily na pražském hradě. Umění XXXIII* (1985) 388–389 és 12–14. kép.
23. A Witz-figura kitéről *Fischer, O.: Zwei Bildnisse des deutschen Kaisers Sigismund von Pisanello. Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen LIV* (1933) 14. Az arcvonások Zsigmond-szerűségére felfigyelt már *Wilde* is, i. m. 1930 (7. jegyzet) 220. *Horváth* 1937. 25–26. *Vayer* 1962. 143, 298, és 183. kép. *Kéry* 1972. 173, 130. kép. *Knauer* 1977. 183.
24. Az öreg királyban Zsigmondot felismerő kutató Schönherr Gyula, lásd *Pór–Schönherr: i. m.* 1898 (20. jegyzet) 663, kép az 585. oldalon. Lásd még *Horváth* 1937. 24–25; *Vayer* 1962. 143, 298 és 184. kép. A jobbról odatérdelőt, a középkorú királyt tartja Zsigmondnak *Kéry* 1972. 172–173 és 127. kép. Ismét visszatér az öreg királyhoz – a fiatalabbikban Zsigmond vejét, Habsburg Albertet véli felismerni – *Eisler, J.: Zu den Fragen des Programmes und*

Ikonographie des „Dombildes“ zu Köln. AHA XXIV (1978) 133–145. *Krauer* 1977. 183. *Eisler, J.*: Stephan Lochner. Bp. 1984. 19–21.

25. A Medici-kápolnát díszítő Gozzoli-freskóról *Padao Rizzo, A.*: Benozzo Gozzoli pittore fiorentino. Firenze 1972. 123–139. Az új felfedezés; *Krauer* 1977. 179–180 és 4. kép. Megállapításáról nem vesz tudomást *Ladner, i.m.* 1983 (6. jegyzet) 95.
 26. Piero della Francesca freskójáról *Aronberg Levin, M.*: Piero della Francesca's Fresco of Sigismondo Pandolfo Malatesta before St. Sigismund. The Art Bulletin LVI (1974) 345–374. A portrészérűséggel szemben az arc középkorisan hieratikus beállítást hangsúlyozza uo. 354–356. Szt. Zsigmond arca mögött az uralkodó vonásairól *Siebenbüer, H.*: Die Bedeutung des Rimini-Freskos und der Geistesstellung Christi des Piero della Francesca. Kunstchronik 7 (1954) 124–125. *Vayer* 1962. 149–150, 299 és 189. kép. *Kéry* 1972. 50–51, 52 és 36–37. Abb., *Schmidt: i.m.* (5. jegyzet) 71. — Legújabbban külön kiemelve, milyen jelentősége volt annak, hogy — az éppen az ő keresztnévét viselő — ifjú Malatestát Zsigmond személyesen ütötte lovaggá *Turchin, A.*: L'imperatore, il santo e il cavaliere. Note su Sigismondo Pandolfo Malatesta e Piero della Francesca. Arte Christiana LXXXIV (1986) 165–180, főként 173–174.
 27. A kölni ereklyetartó legújabb bemutatása, a három királyok maradványainak német állami ereklyeként való tiszteletéről, az Aachenben megkoronázott uralkodók ezek elé vezető első útjáról: Ornamenta Ecclesiae, Kunst und Künstler der Romanik in Köln (kiállítási katalógus). Köln 1985. II. 216–244, E 18 sz. (Rolf Lauer munkája). A három királyok és a középkori királyeszmény összefüggéséről részletesen *Stehkämper, H.*: Könige und Heilige Drei Könige. Die Heiligen Drei Könige — Darstellung und Verehrung. Katalog zur Ausstellung des Wallraf-Richartz-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle Köln. Köln 1982. 37–50.
 28. Sluter portáljáról *Müller, Th.*: Sculpture in the Netherlands, Germany, France and Spain, 1400–1500. Harmondsworth 1966. 5, 8–10 és Pl. 2. Van Eyck képeről *Dhanens, E.*: Hubert und Jan Van Eyck. Antwerpen 1980. 266–281, számos képpel.
 29. Gentile da Fabriano képeről *Michaletti, E.*: L'opera completa di Gentile da Fabriano. Milano 1976. 88–90. Tav. XIX–XXXV. A legelől térdelő öreg király arcán Zsigmondra utaló jegyeket fedezett fel *Kéry* 1972. 167–171, 180 és 122. kép. Enyhén kételkedik *Schmidt: i.m.* 1974. (5. jegyzet) 181. Benozzo Gozzoliról lásd fentebb a 25. jegyzetben. Az első rejtett portréről a három királyok csoportjában *Hofmann, H.*: Die Heiligen Drei Könige. Zur Heiligenverehrung im kirchlichen, gesellschaftlichen, und politischen Leben des Mittelalters. Rheinisches Archiv. Veröffentlichungen des Instituts für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn. Bd. 94. Bonn 1974. 163. Német és külföldi uralkodók három királyok-kultuszáról, rejtett ábrázolásairól *Stehkämper: i.m.* 1982 (26. jegyzet). 40–45. IV. Károly arcának megjelenéséről a három királyok között és ennek hátteréről *Wammetsberger, H.*: Individuum und Typ in den Porträts Kaiser Karls IV. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe XVI (1967) 83. Ugyanezt a véleményt fejt ki részletesebben *Pešina, J.*: Imperium et sacerdotium. Zur Inhaltsdeutung der sog. Morgan-Tafelchen. Umění XXVI (1978) 521–528. A rejtett portré első felbukkanásáról egy kortársi forrásban *Schmidt: i.m.* 1981 (17. jegyzet) 82.
- A háromkirályok csoportjában meglehetősen szilárd hagyománya lett a legidősebb király magas homlokú, hosszú, egyenes orrú, hosszú, de nem dús szakállú, egyszerűen néha inkább, más-kor kevésbé Zsigmondra emlékeztető ábrázolásának. A 15. század e festői közhelyére Spanyolországtól Lengyelországig számos példát lehetne találni, itt most következzék néhány magyarországi, egyik a mateóci mester táblája az 1440-es évekből Aranyosmarót környékéről; a mesternél, ill. nehezen körvonalazható műhelyénél egyébként nem ritka ez a fej (Pozsony, Slovenská Národná Galéria — *Török Gyöngyi*: A Mateóci Mester művészetének problémái. MÉ XXIX (1980) 54–55 és 7. kép, továbbá *Glatz, A. C.*: Gotické umenie v zbierkach SNG. Bratislava 1983. 50–52, 17. kat. sz.), a másik az 1480-as felkai Mária-oltáron (Esztergom, Keresztény Múzeum — *Radocsay* 1955. 302 és CXXIV. tábla), harmadik az (1499-es?) szepeshelyi Mária koronázása-oltáron. (*Radocsay* 1955. 442–443. képe: Mária Spoločníková, tridsatkov restaurátorskej tvorby, kiállítási katalógus, Košice 1983. 80. sztl. oldal vagy a katalógus borítójának utolsó lapján).

30. Néhány köpenyeges Máriát mutat *Kéry* 1972. 69–71, 98 és 42–47. kép. A Le Puy-ben őrzött példányról lásd még *Gounot, R.*: Observations et hypothèses concernant la Vierge protectrice du Musée du Puy (nov–déc. 1417?) célébrant la fin du Grand Schisme. *Gazette des Beaux-Arts* LXXIII (1974) 76–88. A St. Lambrecht-i Fogadalmi Képről már *Honveth* 1937. 23, majd *Vayer* 1962. 150, 151, 300, illetve *Gotik in der Steiermark* (kiállítási katalógus). St. Lambrecht 1978. 95. sz. és 3. színes tábla (Gottfried Biedermann munkája). Egy érdekes későbbi példát említ Schongauer ecsetjétől *Kneuer* 1977. 182–183 és 7. kép.
31. Zsigmond arcvonásainak felismerője a San Clemente freskóin *Vayer* 1962., főleg 138–139 és 156–157 és 9. 12–23. tábla. Elismeréssel említi *Bogyay*: i.m. 1966 15. jegyzet). 74. egy egykorú olasz analógiát sorol mellé *Kéry* 1972. 177–180 és 149–154. kép. A 176. oldalon külön kitér arra, hogyan kerülhet egy keresztény császár Pilátus vagy Mexentius szerepébe, határozottan elveti *Kneuer* 1977. 193. old. 54. jegyz. A Németh-nad-Oslavou-i táblaképen e Katalint kivégeztető császárban Zsigmondra ismer *Strejskal, K.*: Podoba cisaře Zikmunka – prostředkem boje husitského umění proti feudální reakci. *Acta Universitatis Carolinae* 7 (1954). *Philosophica et Historica*, 67–80.
32. A Helsinki-be került oltárról *Stange, A.*: Deutsche Malerei der Gotik. III. Berlin 1938. 7–10 és 1–4. kép. A feltűnő kucsmaviselet ellenére leszögezi, hogy szó sincs rejtett portréról *Kneuer* 1977. 193. old. 54. jegyz. (A hasonlóság mindenesetre annyira szembetűnő, hogy ha a rejtett portré kifejezést nem is merjük használni, a „Zsigmond arcvonásainak felhasználásával készült”-öt mindenképp kijelenthetjük.) A boroszlói oltárról *Labuda, A. S.*: Wrochowski oltarz sw. Barbory i jego twórcy. Poznań 1984. 29–69 és 6–16. kép.
33. A képosztatfelvi oltárról *Radocsay* 1955. 340–341. képe: *Vaculík, K.*: Gotické umenie Slovenska (kiállítási katalógus). Zvolensky zámok 1975. 73. tábla.
34. Néhány Pilátus- és Longinus-ábrázolás összegyűjtve *Kéry* 1972. 174–177 és Abb. 135–148., továbbá *Kneuer* 1977. i.m. 188. old. 14. jegyz. A bambergi oltárról ebben az összefüggésben legelőször *Genthon*: i.m. 216 és 2. kép. A bártfai oltárról *Spalačnikova, M.*: A bártfai Jézus születése-oltár. Bp. 1984. 43–48. Illesztünk hozzájuk még néhányat, először a Keresztény Múzeum 55.492 ltsz. szárnyas oltárát, amely 1440 körül készült Bácsban, az Albert-oltár hatása alatt. A keresztet vivő Krisztus mögött lépkedő tisztviselő Zsigmond-arcú és piros (II) kucsmát visel. Az esztergomi Keresztény Múzeum képtára. Bp. 1969. 154, 277. kat. sz. képe e XII. táblán. (Mojzer Miklós munkája.)
- Az oltár újabb, inkább e stílusösszefüggések meghatározása szempontjából lényeges újabb említése *Koller, M.*: Die technologischen Untersuchungen am Albrechtsalter und Ihre Beiträge zum Problem der „Werkstatt” des Albrechtsmeisters. *Der Albrechtsalter und sein Meister*. Wien 1981. 146 és 77–78. kép.
- Csak távolabbról, de egyértelműen hasonlít Zsigmondra egy ismeretlen dél-norvegségi helyről való, 1440 körüli szárnyasoltár néhány tábláján a Szt. Jakabot elfogató és halálba küldő Heródes Agrippa alakja (Prága, Národní Galerie, Brno, Galerie Moravského Muzea, osztrák meguntalejdon), v.ö. *Metelžek, A.* – *Pašina, J.*: Czech Gothic Painting 1360–1460. Praha 1950. 79–81. 262–264 kat. sz. és 253–255. tábla.
- Ugyancsak Zsigmond arctípusát mutatja – távolabb és egészen elhelyezett voltával Masolino Szt. Katalin vértanúságának császárt is eszünkbe juttatva – Michael Pacher Salzburgból Bécsbe került Krisztus megostorozásának Pilátusa. (Wien, Museum mittelalterlicher österreichischer Kunst). *Baum, E.*: Katalog des Museums mittelalterlicher österreichischer Kunst. Wien–München 1971. 76–77 és 44. kép.
- A Van Eyck-korból való Keresztrevitel-kompozícióról Jen műve utáni másolatként *Pigler, A.*: Katalog der Galerie Alter Meister, Museum der bildenden Künste. Bp. 1967. I. 213–217. kép: II. 174. A rajta látható rejtett portrékról *Vayer* 1962. 93, 293; *Kéry* 1972.; *Kneuer* 1977. 178, 190. old. 27. jegyz.
- Jo Fülöp Imekönyvéről (Párizs. Bibl. nat. ms. fr. 16428) és említett miniatúráiról *Thomé, M.*: Le livre de prières de Philippe le Bon ..., Les dossiers de l'Archéologie No. 16. Mai–Juin 1978. 88–93. A garamszentbenedeki oltárról lásd *Mucsi* 1969, főleg 10–12 és 10–22. tábla, továbbá *Török* 1978. 8–14, 21–24.
- M.S. mester képeről igen részletesen *Mojzer Miklós*: M.S. mester passióképei az esztergomi

Keresztény Múzeumban. Bp. 1976. 28–34. A jánosráti oltárról: A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei (szerk. Mojzer Miklós). Bp. 1984. 42. a Keresztrefeszítés reprodukciójával (Török Gyöngyi munkája). A Iptószentmáriei foltárról uo. 32., illetőleg (a Krisztus Pilátus előtt reprodukciójával) Török Gyöngyi: Táblaképfestészet és faszobrászat Magyarországon 1350–1450 között. Vezető az állandó kiállításához – Földszint 1. Magyar Nemzeti Galéria Bp. é.n. (1981) 7. sztl. oldalon.

35. A budapesti Bellifortis arcanak felismerője *Pór-Schönherr*: l.m. (20. jegyzet) 846. képmelléklet az 588. oldalal szemben. Részletes kutatástörténetet is nyújtó bemutatás annak kiemelésével, hogy a sorozat ránk maradt néhány példányából épp a budapestin láthatók Zsigmond arcvonásai, továbbá hogy ez került elő Konstantinápolyból, tehát ez tartozhatott annak idején a budai királyi könyvgyűjteményhez *Csapodi, Cs.*: Ein Bellifortis-Fragment von Budapest. Gutenberg-Jahrbuch 1974. 18–28. (Az arctípus egyébként a többi példányon is ugyanez, de talán tényleg itt a legnagyobb a hasonlóság.) A bécsi tollrajzot reprodukálja *Koller, H.*: Sigismund 1410–1437. Kaisergestalten des Mittelalters, herausgegeben von Helmut Beumann. München 1984. 278. oldalon. A coburgi rajzról *Knauer* 1977. 175–178, 188–189 és Abb. 2. A Hausbuchmeister Nap-ábrázolásáról, a sorozatnak a Bellifortissal való összefüggésére is utalva, de az arctípus eredetét figyelmen kívül hagyva: Vom Leben im späten Mittelalter. Der Hausbuchmeister oder Meister des Amsterdamer Kabinetts (kiállítási katalógus). Amsterdam–Frankfurt a.M. 1985. 211. és Tafel I. 117. kat.sz. (J.P. Filedt Kok munkája).
36. Egy tarokk kártya-készlet király-figuráját említi *Vayer* 1962. 151, 300 és 191. kép. *Kéry* 1972. 147, 148 és Abb. 115–116. A bécsi Albertinának az embresi gyűjteményből származó, udvari méltóságok képeit mutató, 1450 után készült kártyáin igen sok ideillő jegyet figyelhetünk meg: a magyar király és mind a négy udvarmester Zsigmond-arcú, a cseh és a francia udvarmester, továbbá a magyar konyhamester mindehhez még Zsigmond-kucmát is visel. Újabb feldolgozásuk Spielkarten, Ihre Kunst und Geschichte in Mittelalter (kiállítási katalógus). Wien 1974. 54–55. 17. sz. (Fritz Koreny munkája.) Mindegyik darabot reprodukálja *Franzenhuld, E. H.*: Ein höfisches Kartenspiel des XV. Jahrhunderts. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des 105, 109, 115. oldalon levő képmellékletek.
37. Dávid király egy igen értékes ábrázolásáról fentebb már volt szó, néhány további példáról lásd *Vayer* 1962. 143–144, 146–147, illetőleg *Kéry* 1972. 173–174, Abb. 130–134.
38. Nagy Károly fejéreklyetartójáról igen részletesen *Parler-kat.* 1978. I. 137 és kép 138. old. (Hans Peter Hilger munkája.)

A többi említett műről *Kötszche, D.*: Darstellungen Karls des Grossen in der lokalen Verehrung des Mittelalters. Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben. IV. Das Nachleben, herausgegeben von Wolfgang Braunsfels. Düsseldorf 1967. 165–167 és 15–16. kép, 212–213 és 48. kép, továbbá *Grimme, E. G.*: Karl der Grosse in seiner Stadt, uo. 259 és 19. kép, 266 és 20. kép.

Az aacheni Vencel-oltáron Zsigmond rejtett portróját látta már *Genthon*: l.m. 1964. (5. jegyzet) 214. Határozottan Zsigmondra emlékeztet az a Nagy Károly, amelyik az esztergomi 1490 körüli Félis, Regula és Exuperantius-sorozaton a vértanúk sírját megtalálja és ereklyéik kiemeléséről gondoskodik. Az esztergomi Keresztény Múzeum Képtára. Bp. 1964. 134, 206. kat.sz. (Mucsi András munkája), a kép a XI. táblán. Egy másik császár, a Szent Keresztet a perzsák kezéből kiragadó Heraclius ábrázolásánál is előfordulnak az ismert arcvonások, így a bértfai Kálvária-oltárnak a Szent Kereszt-legendát elmesélő szárnyképein, 1490 körül. *Divéld K.*: A bértfai Szent Egyed-templom. AE U.F. XXXVII (1917) 111, 130–133 és XV. tábla. *Radocsay* 1955. 118, 268–270. és CXIV. tábla.

39. A Szt. Vencel-kápolna freskójáról lásd *Krásá, J.*: Svatováclavská kaple. Praha 1971. 10–15. tábla, továbbá *Polina, J.*: Tafelmalerei am Jagellonenhof in Prag 1471–1526. II. Teil. AHA XX (1974) 55–61, 74 és 23–00. kép. A hasonlóságra felhívott már *Horváth* 1937. 22. de hozzátette, hogy a későbbi átfestések miatt „kevés a bizonyító erejük”. Az együttes eszmei háttérrel vizsgáló, több rejtett portrét is bemutató cikkében erre a lehetőségre nem tér ki *Vacková, J.*: K ideové koncepci renesancnich nástennych maleb ve Svatováclavské kapli. Umení XVI (1968) 163–173.

Fokozza a felismerés érdekességét, hogy ez a császárcarc feltűnően hasonlít a mesternek egy

- ismeretlen helyről a prágai Národní Galerie-be került, 1520 körül készült Szentháromság-oltárához tartozó Szt. Zsigmond táblához, *Pešina, J.*: Tafelmalerei der Spälgotik und der Renaissance in Böhmen 1450–1550. Praha 1958. 79 és 172. tábla. (Ezt a könyvének címszerzőjére egyértelműen emlékeztető Szent Zsigmond-ábrázolást az 1500-as év átlépésétől tartózkodó Kéry nem említi.) A típus a cseh festészetben meglehetősen elterjedt lehetett, ugyanígy jelenik meg a prágai Havas Boldogasszony-templomból a Národní Galerie-be került 1520 körüli orgonaszárnyak egyikén Szent Henrik császár, uo. 83 és 218, 220. tábla.
40. IV. Károly képmásainak alapos összegyűjtése *Pešina, J.*: Podoba a podobizny Karla IV. Universitas Carolina. Philosophica I. 2 (1955) 1–60. Az újabb nézetekről is tájékoztat *Herzogenberg, J. von*: Die Bildnisse Karls IV. Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen, herausgegeben von F. Seibt. München 1978. 324–333. A császár halála után készült ábrázolásokon előfordult, hogy éppen trónra került utódja vonásait festették arcára, írja róla portré-ikonográfiájának szempontjából alapvető cikkében *Wammetsberger*: i.m. 1967–1968 (29. jegyzet) 83. A Zsigmond utáni időknek a rejtett portré szempontjából egyik legfontosabb alakjáról *Deuchler, F.*: Maximilian I. und die Kaiserviten Suetons. Ein spätmittelalterliches Kaiserprofil in antiken und christlichen Spiegelungen. Von Angesicht zu Angesicht. Porträtstudien Michael Stettler zum 70. Geburtstag. Bern 1983. 129–140.
41. A hasonlóság növekvő fontossága az uralkodói reprezentáció új igénye, írja *Marosi* 1984. 523, 534, aki ugyanitt arra is rámutat, hogy „Zsigmond ... személyes vonásaival a felség szinte szimbolikus alakjaként jelent meg: vonásai a szemlélet konkrétságában vagy általánosítva, mind a valódi portré, mind az ideálportré műfajában jelentős szerephez jutottak.” Am ugyanakkor a Gelre herold „Wapenboek”-jába illesztett, a császár és a választófejedelmek együttesét mutató képen az uralkodó kilétének megállapítása, felismerése teljesen megoldhatatlan, állapítja meg *Schmidt*: i.m. 1981. (17. jegyzet) 96. IV. Károly és Vencel feltűnő hasonlóságáról az Aranybulla miniatúráján *Herzogenberg*: i.m. 1978. (40. jegyzet) 333 és 91. kép.
42. Érdekes példája az összemérésnek a vatikáni Museo Christiano kora-quattrocento királyfeje, amely Zsigmond vonásait mutatja, és amelyet Dávidnak és Nagy Károlynak is tartanak. Kimerítően ír róla *Vayer* 1962. 145–147, 299 és 174. kép.
43. Számos itt felsorolható példa helyett lássunk egyet a szárnyasoltár-művészetből, a mateócí oltár Szent Istvánját és egy világít, a Martinus opifex által illusztrált Historia Troyana 2a oldalán Peleus királyt. Az előzőhöz *Török*: i.m. 1980. (29. jegyzet) 49–58 és 1–3, 5. kép, az utóbbi felfedezője *Berkovits* 1965. 44 és 24. kép, megállapításáról elismerően nyilatkozik *Schmidt*: i.m. 1974. (5. jegyzet) 82. old. 7. jegyz. Berkovitsnak Zsigmondra vonatkozó mélték megállapításáról (40. old.), amely egyébként minduntalan felbukkan a magyar kutatók írásai-ban (legautentikusabb *Hoffmann* 1929. 30 és 1. tábla, legutóbb *Mályusz* 1984. 41 és 2. szí. kép), hogy t.i. a bécsi Nationalbibliothek Cod. 1767 számú pompás breviáriumának címlapján szintén őt lehet látni, Schmidt véleménye elutasító, a miniatúra a kódex 1447-es és 1448-as dátuma miatt csak III. Frigyesre vonatkozhat, (*Schmidt*: i.m. 1974. 81.) Szempontunkból az ismételt összevetés újabb figyelmreméltó bizonyították arra, hogy ez az arctípus milyen szívós utóéletre volt képes.
44. Masolino képénél a Zsigmond-párt érvkészetének alighanem legrészletesebb felvonultatása *Vayer* 1962. 159–168 és 32–33. kép, míg az ellenpárt szószólójaként *Braham, A.*: The Emperor Sigismund and the Santa Maria Maggiore Altarpiece. Burlington Magazine CXXXII (1980) 106–112. A genti oltár jól mutatja a kutatás nehézségét, hogy az egyes szakértők mennyire nem tudnak megegyezni abban, melyik részvenőben kell voltaképp Zsigmondra ismernünk. *Kéry* 1972. 86–88, 99 és 67–68. kép referál néhány kísérletről, hogyan lehetne konkrét személyekkel azonosítani a Krisztus lovagjai-tábla valóban meglehetősen egyéninek megfestett figuráit, sőt ő maga is tesz erre egy javaslatot, de inkább az ezzel kapcsolatos kéte-lyeit kinyilvánító *Schmidt*-nek i.m. 1974. (5. jegyzet) 81. — van igazsága. A lovagok és a Bárány oltára körül imádkozók között egyaránt felfedezni Zsigmondot *Eisler*: i.m. 1978. (11. jegyzet) 137–138 és 2. kép. Zsigmond az oltár körül imádkozók közül a legelső, írja több, ezzel a téma-körrel foglalkozó cikkének összefoglalásaként *Vacková, J.*: Early Netherlandish Painting Commenting Contemporary Historical Reality in Bohemia. Ars auro prior. Studia Itonni Bialos-tocki sexagenario dicata. Warszawa 1981. 179–185 és 5. kép, továbbá *Vacková, J.* — *Šmahel*,

F.: Odezve husitskyh Čech v europském malířství 15. století. Umění XXX (1982) 308–340. Nagyon jellemző és teljességgel indokolt, hogy Zsigmond ikonográfiájának és Ven Eyck festészetének egy-egy összeállítója inkább hallgatással siklik át az egyelőre megoldhatatlannak látszó kérdés felett: Vayer 1962. és Dhanens 1980. i.m. (26. jegyzet).

Végezetül egy hazai és egy külföldi példa arra, mennyire megfelelt Zsigmond az 1400-es évek elején uralkodó ízlésnek, a fenségéről, az isteni kiválasztottságról való felfogásának, tehát milyen nehéz eldönteni, mekkora része volt Zsigmondnak és mekkora egy akkoriban elterjedt eszményesített arcformának a híres típus kialakulásában. Alaposabb megfigyelés után nyilvánvaló, hogy egyik sem őt ábrázolja, de a hasonlóság kétségtelenül fennáll, az egyik esetben a Nagyváradról Győrbe került Szent László hermánál a kutatás fel is vetette, hogy rejtett portréjának tekinthetjük (Horváth 1937. i.m. 23, Knauer 1977. i.m. 174–175 és 1. kép.). Bizonyosra veszi az 1402-es keltezését, részletes értékelő bibliográfiát ad Balogh 1982. i.m. I. 25–26, II. 303–304. Az arcvonások Zsigmondtól származtatását az is kizárja, hogy a század első évtizedében a király fiatalabb volt, mint ahogyan azt a hermáról leolvashatnánk. A második példa a két megmaradt másolat Berry hercegének császármédailon-sorozatából, a Nagy Konstantint és a Heracliust ábrázoló, melyek arany eredetijei 1400–1415 között készülhettek egy északi művész keze által. Europäische Kunst um 1400 (kiállítási katalógus). Wien 1962. 509–511, 565, 566. kat. sz. és 76–77. kép. (Eduard Holmair munkája). A császárok, ha talán orruk kissé másként is van megmintézva, nagyon hasonlítanak Zsigmond jól ismert profiljára, de ő akkoriban még sokkal fiatalabb vonásokat mutatott volna az esetleg őt megmintézni kívánó medailleurnek.

45. A Windecke-idézet: Windecke 1893. 417–418. Az Aeneas Sylvius-idézetet közli Knauer 1977. 188. old. 5. jegyz. Windecke mondásával kapcsolatban v.ö. Vayer 1962. 139, Schmidt: i.m. 1974. (5. jegyzet) 80, 81.

Engel Pál
ZSIGMOND BÁRÓI

A középkori magyar királyság politikai terminológiája túlnyomó részben nyugateurópai, tehát feudális eredetű volt, és ilyen a *bárók* (*barones*, gyakrabban országbárók, *barones regni*) gyűjtőfogalma is, amely II. András (1205–35) korában honosodott meg.¹ Maga az intézményrendszer azonban, amelyre ezt a terminológiát alkalmazni próbálták, a hűbértől legalább két lényeges ponton különbözött. Az egyik az, hogy – leszámítva egy átmeneti időszakot a 13. század második felében – az Anjou-kor végéig fennmaradt a királyi hatalom materiális és ezzel együtt járó erkölcsi hegemoniája. Nagy Lajos halálakor a király rendelkezése alatt állt a városok és más jelentősebb települések zöme és a váruradalmaknak mintegy a fele, és lényegében az ő hatalmát gyarapította az egyházi vagyon is, minthogy a főpapi javadalmakat a pápa az ő jelölése alapján töltötte be. Ez a hasonlíthatatlanul nagy területi hatalom lehetővé tette, hogy az uralkodó és tisztségviselői az ország egész területét ellenőrzésük alatt tartsák, és a királyi prerogatívákat zavartalanul érvényesítsék, ami a monarchikus hatalomnak és képviselőinek megingathatatlannak látszó tekintélyt kölcsönözött. A magyar viszonyok másik vonása a hűbéri intézmények hiánya. Az ország területének nagyobbik fele már a 14. században kisebb-nagyobb nemesi birtokok kötelékébe tartozott, és ezek némelyike több ezer jobbágyháztartást foglalt magába.² Ezek az örökletes magánvagyonok azonban nem hűbéri, hanem allodiális természetűek voltak. Ami a legfontosabb: a birtokok feltétlenül öröklődtek, és nem terhelte őket semmiféle – sem katonai, sem egyéb – szolgálat. Nem kevésbé fontos, hogy ismeretlen volt a klasszikus hűbériségre oly jellemző primogenitura elve. A földvagyon – a 14. század derekára uralkodóvá vált ősi-ségi elv értelmében – a birtokszerző és valamennyi fiági leszármazóját egyetemlegesen illette meg, és így a legtöbb birtok több kézen, rendszerint egy egész nemzetség kezén oszlott meg, ami a hűbérjogi szemléletnek eleve ellentmondott.

A nemesi birtokjog lényege a 17. századig – a hitbizományok feltűnéseig – változatlan maradt, az ország politikai struktúrájában azonban a 15. század folyamán döntő változás következett be: elenyészett a monarchia hagyományos politikai túlsúlya, és a helyét a családi magánvagyonoké foglalta el. A folyamat döntő, kezdeti szakasza Zsigmond uralkodására esik, mert az Anjouk 150 királyi váruradalmából kereken 90 még az ő életében magánkézzre jutott. Innen

kezdve a fejlődés már nem volt megállítható, és 1500 táján a király már csak egyike az ország tekintélyesebb földesurainak.³ E változás ismerete nélkül nem érthető meg az sem, amely ugyanebben az időben a báró fogalmában is bekövetkezett.

A királyság domináns szerepével összhangban báróknak hosszú időn át kizárólag az ország főméltóságait tekintették, azokat a személyeket, akikre az uralkodó kinevezés útján időlegesen átruházta kivételes hatalmát. Magukra az egyes személyekre a *baro* megjelölést csak elvétve alkalmazták, lévén a szó első-sorban gyűjtőfogalom. Megkülönböztetett státusuk jelölésére külön cím szolgált: a nevük elé illesztett „nagyságos” (*magnificus vir*) megszólítás, amely egyedül őket illette meg. Ezt gyakran a kevésbé formális „úr” (*dominus*) cím helyettesítette, amely szintén csak bárói rangú személyeknek járt ki. Az olyan előkelőket, akiket nem számítottak a bárók közé, a 15. század elejéig a „mester” (*magister*), azon túl a „vitézlő” (*legregius*) címmel tüntették ki. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezt a címrendszert több-kevesebb következetességgel csak a királyi kancellária és más országos hatáskörű oklevéladó szervek használták, jöllehet a bárók köre mindenkor elég világosan meg volt határozva. Megyei vagy még alacsonyabb szinten az előkelőségnek más volt a mércéje, és — akár csak magánlevelezésekben — olyanokat is „nagyságos férfiúnak” tituláltak, akiknek erre jogszzerűen semmi igényük sem lehetett.⁴

A valóságos bárók köre Zsigmond korában elég szűk volt. Hajdanán, a 13. század vége felé még úgy látszik még valamennyi megyésispán közéjük számított, és valószínűleg ez volt érvényben I. Károly idejében is, később azonban már nem. 1350 körül az ispánoktól megvonták a *magnificus* címet, és talán nem véletlen, hogy ugyanez idő tájt vesztik el az autentikus pecsét használatának jogát is.⁵ Ettől fogva bárónak elsősorban azokat a főméltóságokat tekintették, akiknek a nevét — a püspökök után — a királyi privilégiumok méltóságsorai tartalmazták. Zsigmond korában ezek az alábbiak voltak: a nádor, az erdélyi vajda, az országbíró, a szlavón, dalmát-horvát és macsói bánok, a királyi tárnok-, ajtónálló-, asztalnok-, pohárnok- és lovászmester, valamint a pozsonyi ispán. Közéjük számított a szörényi bán is, de ez a méltóság 1393–1435 között nem volt betöltve. (A szlavón és a dalmát-horvát bánság viszont 1397–1409 között egyesítve volt.) Azonban, miért, miért nem, a méltóságsorok sem vették számba a királyság összes báróját. Közéjük kell még számítanunk, mivel az oklevelekben következetesen *magnificus* a címük, a főkincstartót, a székely ispánt, a titkos kancellárt (1405–1423 között, amikor világi személy volt), továbbá 1395 tájától a szörényi bán funkcióját átvevő temesi ispánt is. Valószínű, hogy a felsorolt, mintegy 15 méltóság volt az a kör, amelynek viselőit megillették az alább említendő bárói előjogok. Kevésbé valószínű, hogy ezek kiterjedtek a királyné udvari méltóságaira is, noha időnként őket is a bárók között tartották számon.⁶

Valójában persze a bárók köre 15-nél több főből állt. Részint azért, mert éppen Zsigmond idején terjedt el az a gyakorlat, hogy egy tisztséget két fő visel egyidejűleg. Testvérek esetében ez korábban is előfordult, arra azonban csak 1394-től volt példa, hogy a tisztség megosztói — mint Kórógyi István és Treutel

Miklós macsói bánok (1394–97) – más-más családhoz tartozzanak. Másrészt a bárók száma azért is nagyobb volt 15-nél, mert minden olyan személy, aki már egyszer báróságot viselt és attól nem hűtlenség miatt, hanem a király „kegyét megtartva” (*salva dilectione*) vált meg, címét és talán kiváltságait is haláláig megtartotta.⁷ Ilyenformán az uralkodó szűkebb környezetében mindig akadtak a hivatalban levő bárókön kívül „volt” bárók is, és bevett szokás volt feltüntetni a nevük mellett eme korábbi hivatalukat, amely továbbra is bárói státusra jogosította őket.

Alkalmilag előfordult, hogy a kancellária más magas rangú méltóságviselőket is a *magnificusok* közé sorolt; így pl. Szécsi Miklóst, a veszprémi püspökség kormányzóját (1403), vagy Tallóci Matkó nándorfehérvári kapitányt, Keve, Krassó és Csanád megyék ispánját, a kalocsai, zágrábi és váradi egyházak gubernátorát (143).⁸ Arra azonban nincs példa az 1430-as évekig, hogy tisztséget *nam viselő* személyt, lett légyen bármilyen tekintélyes, a bárók közé számítottak volna. Ebben a tekintetben szigorú következetességet tapasztalunk. A legfeltűnőbb példa Stibor vajda fiáé és örököséé, az ifjabb Stiboré, aki az ország egyik legnagyobb vagyonának volt az ura, emellett egy ideig (1414–19) a trencsényi királyi várakat kormányozta, tehát akár főméltóságnak is lehetett tekinteni. Ennek ellenére az uralkodó rendszeresen *egregius*nak címezi, olykor szembeállítva néhai apjával, aki persze *magnificus*ként szerepel.⁹ Ha tehát még ő sem volt elég gazdag és tekintélyes ahhoz, hogy vagyonánál fogva a bárók közé sorolják, úgy természetesnek kell vennünk, hogy a bárói titulust más főúri családok sarjai sem kapták meg soha, még akkor sem, ha megyésispáni hivatalt töltöttek be. Példaként citálható Perényi János (az országbíró fia) máramarosi (1430) vagy Kanizsai László soproni ispán (1429), Perényi Imre fiai, id. János és István (1430), Bebek Miklós (1437), Szécsi János (1429), Kórogyi János (1434), Cudar Benedek, Simon és Jakab (1416), Alsólendvai Bánfi István (1391), Losonci Dénes (1424), a Homonnai Drugetek és mások a legnagyobb mágnásvagyonok urai közül.¹⁰

Bárók és nem bárók aggályos megkülönböztetése nagyon is érthető. A címek hierarchiája lényegbeli különbséget fejezett ki: azt, hogy a báró különös kiváltságainál fogva messze kiemelkedett a nemesek – gazdagok és szegények – szürke tömegéből. Kiemelkedő helyzetét jogilag is elismerték, a leglátványosabban azzal, hogy az ő esküje tíz nemesével ért fel; de hasonló előjoga volt, hogy ellenfeleinek az ő ellene folytatott perben nem a szokásos ötven, hanem száz nemessel kellett esküdniük, özvegyének pedig az örökösöktől nem „az ország szokása szerinti” ötven, hanem száz marka járt.¹¹ Az ilyen és hasonló privilégiumoknál fontosabb az a kettő, amely az országvezetésben biztosított számukra kiemelt helyet. Az egyik a hadvezetésben, a másik a királyi tanácsban.

A középkori magyar hadszervezet ez idő szerint talán a legkevésbé tisztázott kérdése a magyar medievisztikának, és nyilván nem ez a megfelelő alkalom, hogy ezt az ágas-bogas problémakört körüljárni próbáljuk. Számunkra pillanatnyilag egyedül az a szerep a lényeges, amely benne a báróknak jutott, és mind Anjou-, mind Zsigmond-kori forrásaink azt sugallják, hogy ez a szerep meghatározó volt. Régl, ma már rég tananyaggá vált vélemény szerint – amelyben

ugyan kevés kutató hisz, de cáfolni senki sem próbálta — a magyar hadsereg gerincét I. Károly óta a „nagybirtokosok” csapattestei, bandériumai alkották. Behatóbban utoljára Deér József foglalkozott a kérdéssel (1936), és az alaptételt még ő sem nagyon vonta kétségbe, inkább csak azt hangsúlyozta, hogy az intézmény — t.i. a főúri magánzászlóalj — léte az Árpád-kor óta kimutatható, továbbá, hogy ezek későbbi neve, a *banderium* „általánosan használt és hivatalos színezetű megjelölésre csak az 1433-i honvédelmi tervezet óta vált”, míg korábbi jelentése egyszerűen „zászló” volt.¹² Érdekes, hogy a korabeli források ezt az elterjedt nézetet egyáltalán nem támasztják alá. Helytálló ugyan Deérnek az a megfigyelése, hogy a *banderium* és szinonimája, a *vexillum* az okleveles anyagban csupán zászló jelentésű; csak hogy épp ebben az értelemben van „hivatalos színezete”: az országbárok és főpapok — az egyházi bárok — lobogóját és az általuk vezetett sereget jelölte. Világosan kitűnik ez például Zsigmondnak a Kanizsai-testvérek érdemeit felsoroló 1401. évi okleveléből. Itt először azt olvashatjuk, hogy az 1389. őszi szerbiai hadjáratra „két zászlóaljukkal” kísérték el a kriályt (ekkor t.i. István, a legfijabb testvér még nem volt báró); 1395-ben István (ekkor már ajtónállómester) vezette Havasalföldre „a saját és testvére, a tárnokmester zászlóalját”; míg a nikápolyi csatában 1396-ban János érsek és István három zászlóalj élén jelentek meg, a két sajátjukkal, valamint a harmadikkal, amely a király parancsára otthon maradt Miklós tárnokmesteré volt, és így ők vezették.¹³ Szó sincs tehát a Kanizsaiak, mint „nagybirtokosok” családi bandériumáról. A zászló nem a családot illeti meg, hanem a bárót, és ha a családban egyszerre több báró van, akkor mindegyikük külön csapatot állít ki, nyilvánvalóan nem mánási, hanem bárói mivoltánál fogva. Ugyanezt tanúsítja az az 1405-i oklevél, amely szerint Perényi Imre Nikápolynál testvéreivel együtt, azok saját zászlói (*vexillis*) alatt küzdött: a zászlók Perényi Miklóst mint volt szörényi bánt és Jánost mint pohárnokmestert illették.¹⁴ Számtalan egyéb forráshellyel bizonyítható, hogy a „zászló”, vagyis az önálló hadvezetés joga és kiváltsága, ekkoriban kizárólag a bárói és főpapi méltósághoz járult. Saját lobogója van a két érseknek, a püspököknek, a vránai perjelnek (sőt üresedés esetén a „perjelségnek”), továbbá mindazon világi uraknak, akiket az ország báróiként vettünk számba.¹⁵ Nyoma sincs ellenben annak, egészen az 1420-as évek végéig, hogy olyan főurak, akik nem viseltek bárói méltóságot, hadinépüket a családi zászló alatt vezették volna. Egészen világos tehát, hogy a zászló a bárói státus attribútuma, legalább is a Zsigmond-kor végéig.

Elsősorban szintén a bárók előjoga — és egyben kötelessége — volt a király tanácsában, azaz az országot illető döntések meghozatalában való részvétel. A hagyományos és sztereotip formula, amely szerint az uralkodó minden döntését „országá főpapjainak és báróinak tanácsából” hozta meg, nem hagy efelől kétséget. Több Zsigmond-kori királyi oklevélen olvasható „a bárók határozata” (*deliberatio baronum*) kancelláriai jegyzet, amiből eleven és működő intézményre lehet következtetnünk.¹⁶ Van egy további jel, amely esetleg arra utal, hogy a tanács állandó tagjai *formálisan* csak az igazi bárók voltak. Ez a *specialis consiliarius* cím, amelynek fontosságára Mályusz Elemér hívta fel a figyelmet,

és amely – ismereteink szerint nem túl gyakran – az 1400-as évek elejétől kerül elénk. Viselői között találjuk Pálóci Máté diósgyőri várnagyot, Berzevici Péter szepesi ispánt, Rozgonyi János főkincstartót, Benedek fehérvári prépostot; olyan előkelőket tehát, akik viszonylag magas tisztségük ellenére nem – vagy mint a főkincstartó, nem egyértelműen – számítottak a bárók közé.¹⁷ A cím adományozása valójában csak akkor érthető, ha feltételezzük, hogy ők hivataluknál fogva nem voltak *rendes* tagjai a tanácsnak. A valóságban persze a király tanácsadó környezete, informális tanácsa jóval tágabb lehetett. Azokban a névsorokban, amelyek különböző alkalmakból megnevezik a Zsigmond kíséretében található előkelőket, többnyire ispánokra és királyi várnagyokra is akadunk, sőt kivételesen egy-két olyan személyre is, akik semmiféle méltóságot nem viseltek. Ők alkalmi meghívás alapján lehetnek jelen.¹⁸ Egy azonban bizonyos: a királyi tanács sem elvben, sem a gyakorlatban nem volt az a fajta amorf testület, amilyennek hajdan Knauz Nándor és Schiller Bódog ábrázolták, és amelyben, mint egy fajta „úri kaszinóban”, minden „nagybirtokos” tetszése szerint bármikor megjelenhetett.¹⁹ Politikai döntéshozatal ilyen keretekben el sem képzelhető. Bizonyosra vehetjük, hogy a tanácsban való részvétel fontos és csak keveseket megillető kiváltság volt, hiszen az ország sorsába engedett beleszólást. A bárók rangját többek között éppen az adta meg, hogy ez a kiváltság feltétlen sajátjuk volt.

Forrásaink egyértelműen azt bizonyítják tehát, hogy Zsigmond királyságának politikai vezető rétege az egyházi és világi főméltóságok szűk csoportja volt. Ha a titulaturát és a kiváltságok rendszerét nézzük, úgy ebbe csak a szűkebb értelemben vett bárók tartoztak; ha ellenben a tényleges gyakorlatot, akkor néhány más tisztségviselőt is ide kell számítanunk, elsősorban azt a néhány ispánt és várnagyot, akik a fontosabb királyi várakat tartották a kezükön: a bárók közé sorolt pozsonyi és temesi ispánokon kívül a sárosi, szepesi, máramarosi, trencsényi, zólyomi, borsodi, komáromi, győri, fejéri és pozsegi ispánokat, Diósgyőr, Világosvár, Nándorfehérvár és más fontos várak kapitányait. Mindenek előtt bennük kell látnunk ama „előkelőket” (*proceres*), akiket a források a bárókkal együtt a hatalom letéteményeseiként emlegetnek.²⁰ A csoportot immár körülhatárolván, ideje megvizsgálnunk azt az alapkérdést, amely a kutatást már olyan régóta foglalkoztatja: hogyan alakult Zsigmond és a bárók, azaz a politikai vezető réteg viszonya?

Régi beidegzések alapján ezt a viszonyt eleve, mintegy szükségszerűen feszültnek szoktuk látni. Felfogásunk alapja, ha közelebből megnézzük, egy egyszerű szillogizmus: 1. A bárók nagybirtokosok; 2. A nagybirtokosok mindig és eredendően szemben állnak a központi hatalommal; 3. Tehát Zsigmond bárói is szemben álltak királyukkal. Történetírásunk hosszú időn át ebből a következtetésből kiindulva próbálta értelmezni a kor politikai történetét, végül is sikertelenül, mert a konklúzió sehogyan sem volt összhangba hozható az események ismert menetével. Mátyusz Elemér mutatta ki, hogy Zsigmond öt évtizedes uralkodása a hatalom szempontjából két egyenlőtlen szakaszra osztható: eleinte valóban azt tapasztaljuk, hogy a bárók megpróbálják akarataikat a fiatal uralkodóra kényszeríteni, és ez a törekvésük a király fogságra vetésével

(1401), majd a megbuktatására indított nyílt fegyveres felkeléssel (1403) éri el csúcspontját. Zsigmond azonban 1403-ban döntő győzelmet aratott, és ettől fogva haláláig báróihoz való viszonyát a legteljesebb összhang jellemzi. Ellenzéki mozgolódásoknak nyomát sem találjuk, és minden tény egyértelműen arra mutat, hogy az 1403–37 között kormányzó vezető réteg feltétlenül és habozás nélkül támogatta a király bel- és külpolitikai céljait egyaránt, és hűségében nem ingatták meg sem válságos időszakok, sem látványos kudarcok.²¹ Az előbbi konklúzió tehát nyilvánvalóan helytelen, amiből viszont az következik, hogy a premisszák közül legalább egy szintén téves.

A tévedés első számú forrása a bárók körének felületes azonosítása a „nagybirtokosok” körével. Az utóbbi fogalom használata eleve problematikus, mert forrásaink nem adnak semmiféle közvetlen fogódzót arra nézve, hogy a birtokos nemesség tömegéből kiket számítsunk a „nagyok” közé. Talán a várurakat? De hiszen számos viszonylag jelentéktelen nemesi családot ismerünk, amely várat mondhatott a magánának, de vagyona nem volt számottevő, és politikai aspirációkat sem áruolt el;²² másfelől tudunk nem is egy igen előkelő és vitán felül „nagybirtokos” familiáról, amelynek soha nem volt vára, legfeljebb megerősített kúriája, mégis politikai tényezőként tartották számon, mint a Telegdieket, Szeri Pósa fiakat vagy a Lackfiak kerekgyházi ágát. Tudomásul kell vennünk, hogy a kortársak ekkor még nem tartották szükségesnek, hogy a nagy vagyonú nemesi családokat a kisebbektől bármiféle módon megkülönböztessék. Olyan előkelő és dúsgazdag urakat, aminők a Bebekek vagy a Drúgetek voltak, okleveleink egyszerűen „Pelsőci” vagy „Homonnai nemesekként” emlegetnek, mint bármely más nemesi család tagjait.²³ Ez a jogi helyzetet tükrözte, hiszen ha személy szerint nem voltak bárók, akkor jogilag csakis nemesek lehettek. Ez a jogrend azonban már a 14. század végétől átalakulóban volt, és a változás utóbb a báró fogalmának értelmezésére is kihatott.

Az átalakulás lényege a „hatalmasabb nemesek” (*potiores nobiles*) fokozatos kiválása és a nemesi tömegektől való rendi elkülönülése volt, oka pedig a birtokmegosztásban beállt földcsuszamlásra vezethető vissza. Írásom elején utaltam rá, hogy az ország hagyományosnak tekinthető birtokstruktúrája, amelyet a királyi várbirtok hegemoniája jellemzett, Zsigmond uralkodása alatt változott meg; a 14. század nagy kiterjedésű bárói honorjai helyébe ekkor lépnek azok a hatalmas főúri dominiumok, amelyek az ország politikai térképét a továbbiakban évszázadokon át meghatározzák. Az átalakulás több tekintetben is korszerűtlenné tette az addigi uralmi rendszert. A bárók kivételes hatalma és presztízse a 14. századi viszonyokon alapult: ekkor még az ő kezükben volt az ország minden számottevő uradalma, nagyrészt szolgálati javadalomként (honorbirtokként), aránylag kis részben pedig örökjogú adományképpen.²⁴ Vitán felül ők alkották tehát nemcsak az uralkodó elitet, hanem a nemesi társadalom elitjét is, ugyanakkor hatalmuk bázisát tekintve elsősorban a királyság tisztségviselői voltak, és csak másodsorban főnemesek. Az az egy-két személy, akinek az Anjouk hatalmi rendszerében vagyonához képest nem jutott megfelelő pozíció, nem jelentett számbaveendő politikai vagy társadalmi tényezőt. Miután azonban az 1390-es években a bárói honorok legnagyobb része Zsigmond ado-

mányai folytán a bárók és családjuk örökbirtokává vált, a helyzet alapján változott meg. Megmaradt ugyan a bárói méltóság politikai súlya és tradicionális tekintélye, de legtöbbjük tényleges hatalmi bázisát immár nagyrészt vagy éppen kizárólag magánvagyonuk képezte, gondoljunk akár Garai Miklósr, akár Cillei Hermannra, akár a Sárkányos bárók szinte bármelyikére. Ők tehát, társadalmi meghatározottságukat tekintve, már elsősorban főnemesek voltak, és csak másodszorban bárók. A kialakulóban levő főnemesség köre azonban a bárókéval távolról sem esett egybe. Zsigmond már uralkodása legelejétől új és új embereket emelt maga mellé a kormányba, ami azzal járt, hogy a régiek rendre kiszorultak belőle. Különösen az 1403. év, a Kanizsai-Bebek vezette bárói liga veresége jelentett e tekintetben fontos fordulatot, ettől kezdve egy sor nagy vagyonú család egyáltalán nem vagy alig jutott hivatalhoz és befolyáshoz, az említett kettőn kívül a Losonciak, Alsólendvai Bánfiak, Cudarok, Homonnaiak, s mellettük hamarosan a Szécsiek vagy a Kórógyiak. Voltak tehát növekvő számban olyan nagyurak, akiknek a hatalom intézményes keretei között nem jutott sem cím, sem hely, ugyanakkor informális presztízsük a bárókéval vetekedett, és mint politikai tényezők sem voltak teljesen figyelmen kívül hagyhatók. Az ország irányításának rendje tehát megérett a változásra: a „hatalmasabb nemesek” testületileg kívántak részt belőle.

Zsigmond életében ez az átalakulás nem következett be, neki már megvoltak a maga kiválasztott bárói. A főnemesség létét inkább csak kényszerből, a hadügy szervezetében vette tudomásul. A magánvagyonok katonai jelentőségére már az 1390-es évek török háborúi ráirányították a figyelmet, különösen azután, hogy a bárói honorok szétosztogatásával a bárói bandériumok létalapja is megrendült. Jól ismert az 1397-es honvédelmi törvény, amely a telekkatonaság bevezetésével első ízben rótt intézményes katonai terhet az addig szent és sérthetetlen nemesi földbirtokra, habár a legnagyobb földesurak bandériumállítási jogát még szóba sem hozhatta.²⁵ A nagybirtok azonban ettől kezdve döntő szerepet kapott a hadjáratok szervezésében. Az 1411. évi lengyel háború véletlenül fennmaradt zsoldjegyzéke szerint az 1056 lándzsából álló sereg kétharmadát az északkeleti megyék főnemesei állították ki: Koriatovics Tódor herceg, Munkács ura 250, Bebek János tárnokmester 100, Perényi Péter máramarosi ispán 100, Bebek András és Péter együtt 60, a Homonnaiak 60, a Cudarok 50, Rozgonyi Simon országbíró, Rozgonyi János sárosi ispán és Perényi Imre titkos kancellár 40–40 lándzsára kapott zsoldot. Számunkra különösen érdekes, hogy a jegyzék a Homonnaiakról és Cudarokról szólva nem „nemesekről” beszél, hanem „urakról” (*domini de Homonna / de Zudar*), mintha ők is bárók lettek volna.²⁶ Sajnos, azt nem tudjuk, hogy az általuk toborzott csapatot joguk volt-e bárók módjára, saját zászló alatt vezetniük. Valószínűleg nem, mert forrásaink még hosszú időn át nem említenek főnemesi bandériumokat. Ezekre a legkorábbi általam ismert példa Ujlaki István „zászlójának” említése 1428-ban.²⁷ Ujlaki 1429-ben macsói bán lett, de ekkor még nem viselt semmilyen hivalt, vagyonánál fogva viszont a legelőkelőbb nemesek közé számított. Az 1432/33. évi honvédelmi tervezet melléklete szerint elsősorban a legtekintélyesebb horvát főnemesek: a korbáviai, cetinai, Frangepán és

Blagay grófok lettek volna *banderium* kiállítására kötelezve (a létszám nem ismert). Tallóci Matkó és Maróti János volt macsói bán 1000–1000 lovassal tartozott, míg más urak — részben bárók, részben főnemesek, részben azonban szerény vagyonú köznemesek — 50–200 lovasnyi kontingenssel szerepeltek. Figyelemre tarthat számot, hogy a legtöbbet, 200-at Perényi Imre fia, János (ekkor asztalnokmester), valamint a Homonnai és Pelsőci (Bebek) „urak” állították. Még érdekesebb, hogy a náluk semmivel sem vagyonosabb Szentgyörgyi Péter „grófra” egy egész *banderium* volt kiróva, az ifjabb Stiborra pedig, aki valóban az ország egyik leggazdagabb főura volt, két bandérium.²⁸ Ez az első kétségtelen bizonyíték arra, hogy a kormány kivételes esetben kész volt elismerni egyes, bárói státussal nem bíró főnemesek bandérium-állítási jogát, és ezzel megtette az első lépést az örökös bárói rend elismerése felé. Innen azonban még hosszú út vezetett a nevezetes 1498. évi XII. tc.-ig, amely a tényleges állapotokat immár tudomásul véve, név szerint felsorolta az ország ama legnagyobb földesurait, akik a továbbiakban saját bandérium vezetésére lettek jogosultak, és így bárói státusuk *de facto* becikkelyeztetett. Ekkor már valamennyiüket — köztük persze a Bebekeket és Homonnaiakat is — *magnificus*-nak címezik, és mintegy magától értetődőn tagjai a királyi tanácsnak. Ez a fejlődés a Zsigmond halálát követő évtizedekre esik, ezért most nem szorul részletezésre.²⁹

Főnemes és báró tehát korszakunkban még nem egymást fedő fogalom. Zsigmond uralma nem a főnemességre mint a birtokos társadalom felső rétegére épült, hanem a főpapokra és bárókra. Érdemes tehát röviden megvizsgálnunk, kikből állt a bárók köre, és miképpen történt a kiválasztásuk. Ebből egyúttal arra a kérdésre is választ remélhetünk, hogyan viszonyult egymáshoz a két csoport, a báróké és a főnemeseké.

A bárók kinevezésének joga a királyt illette, akinek tehát bizonyos határok között módja volt eldönteni, hogy kikkel együtt kíván kormányozni. Csak bizonyos határok között, mert választásának a szokás is korlátokat szabott. A bárók nem csupán hivatalviselők voltak, akik egyedül uruknak tartoznak engedelmisséggel, hanem egyúttal az ország birtokos társadalmának egészét, „egyetemét” is képviselték az uralkodó oldalán,³⁰ kiválasztásukban tehát ehhez a tényhez is alkalmazkodni kellett. Az idegeneket például senki sem szívelte, és Zsigmondnak már 1387-ben, majd 1397-ben ismét meg kellett ígérnie, hogy tanácsába csak magyarokat fogad, és külföldieknek sem tisztséget, sem birtokot nem adományoz.³¹ Valószínűleg szintén ősi szokás diktálta, hogy a bárók a nemesek közül, mégpedig a nemesség legfelső rétegéből kerüljenek ki. Mint ismeretes, már Anonymusnak az volt a véleménye, hogy a hét vezér leszármazottainak mindig ott kellene ülniük az ország tanácsában, vagyis a hatalom a legelőkelőbbeket illeti meg.³² Az elv ebben a formában természetesen nem vált gyakorlattá sem az Árpádok, sem az Anjouk idején. Az uralkodóknak mindig akadtak kedvenceik, akiket viszonylag alacsony sorból emeltek az országnagyok közé, és mindig akadtak igen előkelő nemesek, akikkel valami okból nem voltak hajlandók együtt kormányozni. Az azonban bevett szokássá vált, hogy a báróvá emelt *homo novus*ok kinevezésükkor jelentős birtokadományban

részesültek, hogy ilyképpen társadalmi státusuk összhangba kerüljön kiemelt pozíciójukkal.

Zsigmond uralkodásának első éveire az nyomta rá a bélyegét, hogy bárói kiválasztásának jogával jóformán alig élhetett. Nem trónörökösként, hanem választott királyként nyerte el a koronát, megválasztói pedig azok voltak, akik már bent ültek a hatalomban: Nagy Lajos és Mária bárói és előkelői. Zsigmond ki volt szolgálatva nekik, és megkoronázása előtt meg kellett ígérnie, hogy ők és „örököseik” lesznek egyedüli tanácsosai, ami annyit jelentett, hogy az ország kormányát a főnemesség uralmon levő csoportja örökletesen kívánta kiséjtíteni.³³ A magát ligának nevező csoport névsorát nem ismerjük ugyan, de azt tudjuk, kik voltak Zsigmondnak ama bárói, akik a kormányba már méltóságviselőként léptek be, és így elsősorban őket tekinthetjük a liga tagjainak. A további fejlemények megértése végett érdemes karrierjüket röviden egyenként sorra vennünk:³⁴

Bebek György. Királyndí tárnokmester (1361–90), lipótól, turóci és gömöri ispán haláláig (1390). Alább említendő fiaival együtt Zsigmondtól Szádvár és Palocsa várakat kapta.

- D.5 *Bebek Imre,* György idősebb fia. Horvát bán (1380–83), oroszországi vajda (1384–85), szlavón bán (1386), országbíró (1386–92), erdélyi vajda (1392–93), királynéi tárnok- és udvarmester (1393–95), vránai perjel (1395-től). *A bárói felkelés egyik vezére.* 1404 elején mint lázadó halt meg.

- D.11 *Bebek Detre,* György ifjabb fia. Királyi zászlótartó (1383–87), királynéi udvarmester (1388), szlavón (1389–92), szörényi (1392–93), majd ismét szlavón (1394–97) bán, nádor (1397–1402). Zsigmond 1402-ben leváltotta minden tisztségéből. *A felkelés egyik vezére.* 1404-ben meghalt.

Bebek László, György unokaöccse. Szatmári (1376), nyitrai (1380) ispán, királynéi udvarmester (1388), temesi ispán (1389–90), királynéi tárnokmester és diósgyőri várnagy (1390–93). Zsigmondtól Szendrő és Szakalya várakat kapta. Betegség miatt visszavonult a politikától, megh. 1403/04. Fia, „Nagy” János lovászmester (1397–1401) 1403-ban lázadó volt.

Béltéki Balk. Testvérével, Drággal (a Drágfiak őseivel) együtt 1378-tól szatmári és máramarosi ispán, 1387-től székely ispán. Zsigmondtól az erdődi kerületet és számos máramarosi birtokot kaptak. 1390-ben mindkettőjüket leváltották, egyedül a máramarosi ispánságot tartották meg. A felkelést egyikük sem érte meg, de Balk fia, Demeter részt vett benne.

- D.9 *Jolsvai Leusták.* Pozsonyi ispán (1385), ajtónállómester (1387–1392), nádor (1392–97). Nikápolynál fogságba esett és ott halt meg. Zsigmondtól Bajmóc, Keselyűk és Fülel várakat kapta. Fia, György a felkeléskor, úgy látzik, semleges maradt.

Kanizsai Miklós. Óvári várnagy (és így nyilván mosoni ispán, 1383–85), vasi és soproni ispán (1387-től), tárnokmester (1388–98), komáromi ispán (1398–1401). 1402-ben elvesztette hivatalait. *A felkelés egyik vezére.* 1404-ben meghalt.

- D.6 *Kaplai János.* Barsi ispán (1378), oroszországi vajda (1382–83), horvát bán (1385), országbíró (1385), szörényi bán (1388–90), ismét országbíró

(1392–95). Zsigmondtól Solyomkő és Beszterce várakat kapta. 1395-ben leváltották, és 1397-ben elvesztette a két várat is. 1403-ban a *felkelés egyik vezére*. Megh. 1404/06. Fia, Loránd révén a Serkei Lorántfi család őse.

Körögyi István. Ajtónállómester (1382), macsói bán (1383–85), krassói és kevei ispán (1489), ismét macsói bán (1394–97). Zsigmondtól Harsány várat és a cseri uradalmat kapta. Megh. 1397-ben. Fia, Fülöp 1403-ban valószínűleg Zsigmond oldalán harcolt, 1404-ben temesi ispán.

Kusalyi Jakcs György. Beregi ispán (1382–87), főkincstartó (1383–91), tárnokmester (1397–1401). Zsigmondtól az aranyosi uradalmat kapta. 1401-ben leváltották. Rokonságával együtt *csatlakozott a felkeléshez*.

D.4

Lackfi István (csáktornyai). Székely ispán 1368–71), horvát bán (1371–72), erdélyi vajda (1372–76), vasi és soproni ispán (1379), horvát bán (1383), erdélyi vajda (1385–86), nádor (1387–92) és lovászmester (1387–95). Zsigmondtól Komárom várat kapta. 1397-ben *felkelést szervezett* Zsigmond ellen, aki meggyilkoltatta.

Lackfi István (simontornyai), az előbbi unokaöccse. Lovászmester (1368–82, 1383–84, 1385–87). 1387-ben Horváti Jánossal való kapcsolata miatt elvesztette tisztségeit. 1397-ben szintén *fellázadt* és megölték.

Losonci László (Dezső fia). Székely ispán (1372–76), erdélyi vajda (1376–85, 1386–92). Zsigmondtól Bálványos, Csicsó és Ujvár várakat s a gyulai uradalmakat kapta. 1392-ben meghalt, egyetlen fia 1402-ben hunyt el. Testvére, Miklós székely ispán fiai *részt vettek* az 1403-i felkelésben.

Losonci László (az ifjabb, István fia). Besztercei ispán (1385–86), szörényi (1387), horvát (1387) és szlavón (1387–89) bán. Zsigmondtól Szalánc, Dézna és Pankota várakat kapta. 1389-ben leváltották, 1395-ben meghalt. Két fia, Zsigmond és Dénes 1403-ban a *felkelők élén harcolt*.

Losonci István. (Az előbbi testvére.) Besztercei ispán (1385–86), temesi ispán (1386–87), szörényi bán (1387–88), macsói bán (1390–92). Zsigmondtól Körösszeg várat kapta. Megh. 1395-ben utód nélkül.

Losonci Dénes (Tamás fia, az előbbieket unokatestvére). Zólyomi ispán (1385–87), horvát bán (1387–90). 1390-ben leváltották, 1392/93-ban meghalt. Két fia, György és László *részt vett* az 1403-i felkelésben.

Prodavizi Ákos. (Ákos Mikcs bán unokája.) Pozsegai és verőcei ispán (1379), somlyói várnagy (1380), bakonyi ispán (1382–84), szlavón bán (1387). 1387 őszén leváltották, 1390-ben meghalt. Egyetlen fia, Mikcs 1395-ben utód nélkül halt meg. Testvére, Ördög István 1397-ben a Lackfiakkal együtt *lázadt fel*, és elvesztette birtokait.

D.13

Szécsényi Frank. Vasi és soproni (1374–78), sárosi (1383), ismét vasi, soproni és zalai (1383–85) ispán, zólyomi ispán (1387–90), kincstartó (1393), erdélyi vajda (1393–95), országbíró (1397–1408). A felkeléskor, úgy látszik, semleges maradt. Öccse, Simon Zsigmond pártján harcolt, és Frank talán ezért tarthatta meg hivatalát haláláig. A királytól Tapolcsány várat kapta.

Zámbó Miklós. Óbudai várnagy (1366–79), besztercei (1373), trencsényi (1377–80) ispán, főkincstartó (1377–82), tárnokmester (1382–84, 1385–88). 1388-ban leváltották, 1395-ben utód nélkül meghalt.

Az összeállítás több szempontból tanulságos. Először is, a macsói bán, a pohárnok- és asztalnokmester méltósága kivételével minden bárói tisztségbe olyanok kerültek 1387-ben, akik már addig is fontos hivatalt viseltek. Ugyancsak az övék maradt minden számottevő ispáni és várnagyi poszt, Diósgyőr, Csókakő és Pozsegavár leszámításával. Ez annyit jelentett, hogy a királyság várai szinte kivétel nélkül a liga ellenőrzése alatt maradtak, és a tagok tetszésük szerint választhatták ki a legértékesebbeket saját jutalmazásukra. Zámbo Miklós az egyetlen, akiről nem ismeretes, hogy számottevő adományban részesült volna, a többiek legalább egy uradalmat, de inkább egy, két, sőt három vártartományt kaparintottak meg, nem is családonként, hanem fejenként. A másik tanulság, hogy a ligatagok többsége néhány éven belül kiszorult a hatalomból. A 19 személyből a nikápolyi csata idejére, 1396-ra heten haltak meg, és a hétből csak kettő (Bebek György és Losonci László vajda) maradt haláláig hivatalban. 1401-ben, amikor a királynak és báróinak ellentéte először robbant ki nyíltan, még nyolcan voltak életben, de bárói méltóságot már csak négyen viseltek. Kettejüktől, Jakcs György tárnokmestertől és Bebek Detre nádortól a fogság után szabadult meg Zsigmond, úgy hogy 1403-ban, mire a válság fegyveres harcba csapott át, a hajdani ligát már csak Szécsényi Frank országbíró és Bebek Imre vránai perjel képviselték a kormányban. A harmadik és legfontosabb tanulság, hogy a ligatagok illetve fiaik és örököseik vagy már 1397-ben, vagy 1403-ban nyíltan szembefordultak a maguk választotta uralkodóval. Kivételt mindössze hármat találunk: Szécsényi Frankot és Jolsvai Györgyöt, akik nem lettek lázadók, de a király oldalán sem szereztek érdemeket, valamint Kórogyi Fülöpöt, aki valószínűleg Zsigmond pártján vezérekedett (bár forrásadattal ez sem bizonyítható).

Liga és királya szembefordulásának oka nyilvánvaló. Zsigmond úgyszólván trónra lépte pillanatától fogva azon volt, hogy báróinak gyámkodásától megszabaduljon, és olyan kormánytársakkal vegye magát körül, akiket maga választott, akik nem irányítani, hanem szolgálni akarják, és akik számára az adomány nem tartozás kiegyenlítése, hanem a hűség záloga vagy jutalma. 1387-től a felkelés kitöréséig, 1403 elejéig 31 olyan személyt emelt bárói méltóságra, akik a trónra lépte előtt — tudunkkal — sem ispáni, sem várnagyi tisztséget nem viseltek, akik tehát forma szerint mindenesetre az ő kiválasztottainak te-

- D.1/h kinthetők. Idegen csak egy volt köztük, a lengyel Stibor. A csoportnak mintegy D.7, a fele ahhoz a társadalmi körhöz tartozott, amelyhez a liga tagjai, vagyis az 8.16 Anjouk bárói arisztokráciájához, sőt a legtöbb esetben ugyanahhoz a családok-Sz.8/a, hoz. Ezen a ponton válik világossá, hogy a politikai állásfoglalás kialakításában 47 a személyes elkötelezettségnek jóval nagyobb volt a szerepe, mint a származásnak. Zsigmond legrendíthetlenebb támasza évtizedeken keresztül a nádorfi D.1/d, Garai Miklós volt, a késői Anjou-kor legnagyobb hatalmú politikusának a fia, 12.19 Sz.6, aki azonban már Zsigmond koronázása után mint macsói bán kezdte meg hivatali M.22 karrierjét. Ugyancsak a király híve maradt Szécsi Miklós (* 1428) kincstartó (1397), a veszprémi püspökség kormányzója (1403–06), királynéi ajtónálló-mester (1406–08), majd királyi tárnokmester (1408–10), és mint ilyen, a Sárkányrend tagja. Nagy Lajos országbírájának és Mária nádorának volt a fia, és

míg két testvére 1403-ban a felkelők élén harcolt, ő, aki egyedül kapott hivatalt közülük, Zsigmond pártján vezérekedett.³⁵ Ugyanezt tette Szécsényi Simon (+ 1411), a ligához tartozó Frank vajda öccse, aki 1390-től viselt bárói méltóságokat, és szintén tagja lett a Sárkányrendnek. Mind ő, mind Szécsi sógorai voltak Garainak,³⁶ és így feltehető volna, hogy pártállásukat rokon kapcsolat befolyásolta. Bebek Ferenc (+ 1405/06) esetében azonban nincs tudomásunk ilyen kapcsolatról. Az ő bátyja, László is tagja volt a ligának, és unokaöccse, Nagy János lovászmester (1397–1401), László fia ugyanúgy a lázadókhoz állt, mint unokatestvérei, Detre nádor és Imre vajda fiaikkal együtt. Ferenc azonban csak 1388-tól viselt hivatalokat, tehát Zsigmond emberének tekinthette magát, és 1403-ban családjából ő volt az egyetlen, aki királya mellett küzdött.³⁷ Király-

D.15 hű maradt Treutel János szörényi bán és tárnokmester fia, Miklós is, aki 1387-ben lett pozsegi ispán, majd macsói bán, és 1402-től tárnokmesterként volt tagja Zsigmond konszolidációs kormányának, továbbá a horvát főnemes Frangepán Miklós, Zsigmond horvát és szlavón bánjának, Jánosnak (+ 1393) a fia. Ellenpéldaként egyedül Kanizsai István hozható fel, a felkelőket vezető János érsek és Miklós tárnokmester jóval fiatalabb öccse, aki mint székely ispán 1391-ben lépett csak a bárók közé, de utóbb mégsem a királlyal, hanem bátyjaival tartott; valamint Kont Miklós nádor dédunokája, az 1402-ben macsói bánná kinevezett és szintén lázadóvá vált Ujlaki László.

Vitatható, hogy társadalmilag az előbbi vagy a következő csoporthoz számíthatjuk-e Zsigmond kreatúrái közül a horvát arisztokráciához tartozó Korbáviai János asztalnokmestert és unokatestvérét, Károly visegrádi várnagyot, a későbbi főkincstartót és horvát bánt, vagy az oligarcha Kőszegiek leszármazottját, Tamási Jánost, akik mindhárman 1388-ban Mária báróiként kezdték meg karrierjüket, és mindhárman a Sárkányrend tagjaiként végezték. Vagyonukat és főleg származásukat tekintve a legelőkelőbb réteghez tartoztak, elődeik azonban nem kaptak helyet az Anjouk bárói között. Az 1387 után kinevezett báróknak körülbelül a fele ennél jóval szerényebb körből emelkedett fel, ők nemcsak állásukat, hanem vagyonuk zömét is Zsigmondnak köszönhatték. Az 1403 előtti időből ide számíthatók Perényi Miklós szörényi bán (+ 1396) és testvérei, János pohárnokmester (+ 1396) és Imre, szintén pohárnokmester, D.14 majd titkos kancellár; távoli rokonuk, Perényi Péter székely ispán, majdani országbíró; Sárói László (+ 1395) ajtónállómester, a főnemesi Lévai család D.2/a őse; Csáki Miklós (+ 1426) temesi ispán, erdélyi vajda és öccse, György (+ 1428/29) székely ispán; kollégáik, Marcali Miklós vajda (+ 1413) és testvére, Dénes D.1/f (+ 1422) székely ispán, a későbbi szlavón bán; Maróti János (+ 1434/35) macsói D.2/f bán; Özdögel Besenyő Pál (+ 1432/34) horvát és szlavón bán; bántársa, Gordovai Fancs László (+ 1414 után); Debrői István kincstartó (+ 1404) és Ludányi István macsói bán. A felkelést követő években lett báróvá Szántai Lack Jakab (+ 1428/32) erdélyi vajda, 1402-től komáromi ispán; Pécsi Pál (+ 1409) horvát és szlavón bán, előbb (1402-től) csókakői várnagy és fejéri ispán; Nádasdi Mihály székely ispán és Szerdahelyi Ders Márton asztalnokmester, korábban a hűtlenné vált Bebek Detre nádor familiárisa. Társadalmi tekintetben, vagyonát és származását tekintve a felsoroltak köre egységesnek mondható: a nemesi társadalom

középső, lovaginak nevezhető rétegét képviselik. Nem parvenük tehát a szó igazi értelmében. Családjuk néhány falu vagy egy kisebb uradalom birtokosaként már rendszerint az Árpád-kor óta a megyei nemesség legfelső rétegéhez tartozott, mint az Ujlakiakkal valószínűleg közös eredetű Gordovai Fancsok,³⁸ szép számmal vezethették vissza származásukat tekintélyes nemzetségekre, mint a Csákiak (Zsidó), Marcaliak (Péc), Marótiak (Gutkeled), Debrőiek (Aba), Ludányiak (Ludány) és Szerdahelyiek (Győr). A Marcaliak még bárói őst is felmutathattak Pécz Gergely bán személyében. Még jellegzetesebb, hogy apáik és nagyapáik többnyire az Anjouk udvarában forgolódtak mint udvari lovagok, ifjak, alispánok vagy várnagyok; így a Perényi-testvérek apja, Péter; Sárói nagyapja; Maróti János két nagybátyja; Fancs László apja és nagybátyjai; Debrői apja; Lack Jakab nagyapja és két nagybátyja; és Ders Márton egyik nagybátyja.³⁹ Valószínű, hogy ők maguk is az aulában nőttek fel, és ott keltették fel Zsigmond figyelmét, bár az udvari szolgálat ténye csak néhány esetben (a négy Perényi, Sárói, Maróti, Debrői, Besenyő, Szántai Lack, Pécsi, Ders Márton) mutatható ki.⁴⁰ Politikailag a csoport még határozottabb arculatú. Királyhűségüket a legtöbben tettekkel bizonyították, és mi sem jellemzőbb, mint hogy a 22 sárkányrendi báróból kilencet találunk közöttük, ide számítva Sárói fiát,

D.1/g Lévai Cseh Pétert is. A Csákiak és Marcaliak ugyan a hűtlenek táborába álltak, de azzal, hogy végül sikerrel működtek közre a mozgalom leszerelésében, úgy látszik, sikerült a vétküket feledtetniük. (Csáki Miklós is sárkányos báró lett 1408-ban.) Annál feltűnőbb a két ellenpélda, Debrőie és Ludányié. Az 1403. évi felkelés során ők ketten — pontosabban Ludányi testvére, az egri püspök — bizonyultak a legkonokabb lázadóknak, akik még akkor is fegyverrel a kézben küzdöttek, amikor az ország nagy része már elcsendesült, és kegyelemre nem tartottak igényt ezután sem. (Bár a Ludányiak jóval később, 1421-ben mégis hazatértek és amnesztiában részesültek.) Makacs elszántságukat nem lehet nem összefüggésbe hozni azzal a ténnyel, hogy ők is Zsigmond kiemeltjeihez tartoztak, és így lázadásuk a volt bárókéhoz és főnemesekéhez képest a hűtlenségnek, mondhatni, „minősített” esete volt.

Zsigmond bárói arisztokráciája 1403 után további új nevekkal bővült. Idegen lovagjai a korábbiánál jóval nagyobb szerepet kaptak az ország igazgatásában, bár számuk a bárók között nem volt jelentős. De nem is a számuk volt fontos, hanem az, hogy a maroknyi idegen báró — Stibor mellett Cillei Hermann, Ozorai Pipo és az Albeni-testvérek, később a Tallóciak — rendkívüli hatalmat összpontosított a kezében, akárcsak a magyar báróvá emelt vazallus fejedelmek, Lazarevics István szerb despota, Hervoja boszniai vajda, Mircse havasalföldi vajda, vagy a Litvániából menekült munkácsi „herceg”, Koriatovics Tódor. Magyar híveinek körét is több új lovag báróvá emelésével frissítette fel a király. Miután 1408-ban addigi legfőbb támogatóit a Sárkányos Társaság ligájában egyesítette, nyomban új embereket vont be a tanácsába: Rozgonyi Simont (+ 1414) és egész rokonságát, Pálóci Mátét (+ 1436) és testvéreit, Berzevici Pétert, Nagymihályi Albertet, Kompolti Istvánt és fiait, Bátori Istvánt, Hédervári Lőrincet, végül kevéssel halála előtt a nagyra hivatott Guti Ország Mihályt.

Zsigmond hosszú uralkodása folyamán összesen mintegy 115 fő jutott

bárai méltóságra, és túlnyomó többségükről elmondhatjuk, hogy egész életében híven szolgálták, bárholnan, bármilyen társadalmi körből indultak is. A 115-nek hozzávetőleg a felét sorolhatjuk a „történelmi” névvel, bárai ősökkel és jelentősebb vagyonnal bíró, tehát főnemesinek nevezhető családokba; másik felük Zsigmond alatt, az ő jóvoltából szerzett nevet és vagyont, és ekként került amazokkal azonos társadalmi szintre. Pártállásuk kialakításában azonban, mint láttuk, nem a születés játszotta a döntő szerepet, hanem a pályakezdés körülményei. Az elég heterogén összetételű bárai arisztokrácia az öt évtized alatt, amíg Zsigmond a trónon ült, a királyhűség jegyében olyan szilárd egységgé коvácsolódott, amely kiállta a kül- és belpolitika minden megrázkódtatását, és biztos támaszul szolgált a király és császár európai hatósugarú terveihez és ambícióihoz. Nem állítható, hogy a hetven éves Zsigmond kevésbé szilárdan ült volna trónján, mint annak idején Nagy Lajos, mielőtt meghalt. Fiúörökösrel azonban őt sem áldotta meg a szerencse, és így dinasztia hiányában a királyságra ugyanolyan súlyos válság következett, mint 1382 után. Ez a válság pedig, a főnemesiség időközbeni megerősödése folytán, ezúttal már az állam rendi átalakulásának irányába mutatott.

Jegyzetek

1. *Bónis György*: Hűbárság és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár (1947), 127–128.
2. A biztosan 14. századi eredetű főúri vagyonok közül a Cudaroknak egyedül a makovici uradalomban 1682 portájuk volt 1427-ben (DI. 32 690); a Drugeteknek kb. 3150 népes jobbágyháztartásuk 1437-ben IDF 234 235, Leleszi honv. magán lt. 1400–1721; a Garai Bánfiaknak Valkó megyében kb. 2000 sessiójuk 1450 körül (DI. 14 227).
3. *Engel Pál*: Vár és hatalom. Világosság 25 (1984) 372–374.
4. *Fügedi* 1970. 1. skk; *ugyanő*: Királyi tisztség vagy hűbér? TSz 25 (1982) 483. skk. A magister címre *Kurcz Ágnes*: A magyarországi lovagi kultúra kérdései (13–14. század). Kandidátusi értekezés. 1978. (Kézirat, MTA Könyvtára.) 80. skk; *Engel Pál*: Ung megye nemesi társadalmá 1437 előtt. Kandidátusi értekezés. 1985. (Kézirat, MTA Könyvtára.) 142–147.
5. *Kumorovitz Lajos Bernát*: Az autentikus pecsét. 50 (1936) 61. A címhasználatot illetően részletes kutatások híján csak saját megfigyeléseimre hivatkozhatom.
6. *Fügedi I.h.* (mint a 4. jegyz.) hozzá fontos kiegészítéseket tartalmaz *Kubinyi András* recenziója, Sz 107 (1973) 753–757.
7. 1419: Zsigmond a tárnokmesterságot Babek Jánostól salva nostre dilectione elvéve adja Berzevici Péternek, DI. 10 811. A formula korábban is ugyanez, pl. 1371: CD IX/4. 340; 1379: DI. 101 919.
8. 1403: *Zala* II. 314; Tallócira ld. a jelen kötetben közölt Irásom 7. jegyzetét.
9. 1414: Borbála királyné egregio Stiborio filio condam Stiborii wayuode, DF 280 027, Trencsén város lt. 1–5–1, hibásan 1415-i kelettel közölte *Wenzel Gusztáv*: Stibor vajda. Bp. 1874. 164; ugyanígy Zsigmond alábbi okleveleiben: 1417: DI. 10 596; (1419): DF 239 404, Pozsony város lt. 776; 1421: DI. 88 809; 1422: DI. 58 957; 1422: *Wenzel*: l. m. 174. DI. 64 762 stb.
10. Perényire 1430: DI. 12 284; Kanizsaira 1429: *Sopr. vm.* II. 124; Perényi Imre fiai 1430: DI. 12 224; magnificus Babek Péter volt székely ispán és egr. Miklós, 1437: *Csáky* I. 364; egregius Johannes filius magnifici Nicolai de Zeech alias magistri tavernicorum nostrorum, 1429: *Zala* II. 460; magnificus Kórógyi Fülöp (temesi ispán, királynéi tárnokmester) fia egregius János, 1434: DI. 12 530; magnificus Cudar István (ajtónállómester) fia egregius Benadek, és magn. Péter (bán) fiai egr. Simon és Jakab, 1418: *Zichy* VI. 394; viri magnifici domini Johannis de Lyndwe ołlm beni et magistri Stephani filii eiusdem, 1391: *Zala* II. 253; Losoncira 1424:

- Zichy VIII.* 189, 191; a Homonnaiakra *Engel*: i.m. 1986. (mint a 4. jegyz.) 230, 425. jegyz. Későbbi példákat hoz ugyanerre *Fügedi* 1970. 30, 39. jegyz.
11. *Bónis*: i.m. 1947. (mint az 1. jegyz.) 486–487; *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 318, 323; *Holub József*: Az Atyusz-nemzetség. T 51 (1937) 66; *Fügedi* 1970. 8. Ld. még 1419: Lévai Cseh Péter esküje, mivel lovászmester volt, tíz nemesével ér fel *ratione sui baronatus*. DI. 10 781; 1422: Tamási László ajtónállómester — öccse, Henrik azonban nem — *solus propter sui baronatus dignitatem pro decem personis nobilium tehet esküt*, DF 231 025, Jugoszl. Akad. Lt. 9–3; 1437: Perényi János asztalnokmester esküje 10 nemesével ér fel ob *reuerentiam honoris sui baronatus*, DI. 13 046. Különösen érdekes Albert 1439-i ítélete, amely szerint a Cilleieknek Frangepán István és János *bánok* fejére egyenként 100 nemesel, a többi Frangepán-testvér fejére 50–50 nemesel kell esküt tenniük, DF 258 090, Bécsi Áll. Lt. HHStA Allg. Urkundenreihe Rep. 1–129, ami azt mutatja, hogy még a legelölkelőbb horvát főnemesi dinasztiát sem számították ekkor a bárók közé.
 12. *Deér József*: Zsigmond király honvédelmi politikája. Hadtörténelmi Közlemények 37 (1936) 43–45.
 13. *cum binis eorum vexillis ... proprium vexillum, suarum videlicet et dicti magistri tavarnicorum nostrorum ... cum propriis eorum geminis seu binis ac ... Nicolai fratris ipsorum ... magistri tavarnicorum ... cum tertio vexillis ... plerique militibus eorundem antefatis sub ipsorum trinis vexillis*, 1401: *Sopr. vm.* I. 542–547.
 14. *sub vexillis ipsorum propriis*, *ZsO* II. 4095.
 15. Néhány könnyen hozzáférhető példa a *ZsO* II. k. *indexe* alapján (zárájelben az oklevelek sorszáma): esztergomi (4073) és kalocsai (2730, 2783, 3712) érsek, zágrábi (5118), egri (2737) püspök, veszprémi kormányzó (2754), a vránai perjelség *vexillum*a (2212), nádor (2732), macsói bán (3734, 2731), volt vajda (5836), vajda (3153), ajtónállómester (3712), volt székely ispán (2717, 2872). Nem bárói zászló csak a lázadók vezéreivel kapcsolatban fordul elő (Szentmártoni [azaz Ostfi] László és Neksei Zsigmond, 2743).
 16. *Pl. ZsO* I. 3202, II. 6944. Ld. a 33. jegyzetet is.
 17. *Mályusz* 1960. 175. skk.
 18. Az a benyomásom, hogy a nagyszámú névsor közül a tanács összetételét legjobban a király személyes jelenlétén felsorolt ítélőtársai tükrözik (persze az ítélőmesterek nélkül), *pl.* 1425: *Sopr. vm.* II. 95; 1430: DI. 11 939; ugyanígy az olyan nádori ítélőszék, amely politikai súlyú ügyekben ítélkezett, így a Stibor-hagyaték ügyében 1435: *Wenzel*: i.m. 1874. (mint a 9. jegyz.) 201, vagy Torna vár örökösödési perében, 1436: DI. 9512. (Mindkettőben Zsigmond volt a felperes.) Az a nevezetes 110 pecsétes oklevél, amely 1402-ben az osztrák hercegek magyarországi örökösödését szentesítette (*CD X/4.* 137), azt bizonyítja, hogy minél több nevet tartalmaznak a hasonló névsorok, annál kevésbé tekinthetők a királyi tanács névsorainak.
 19. Vö. *Engel Pál*: Nagy Lajos bárói. TSz 28 (1985) 393. skk.
 20. A felsoroltak voltak azok a megyék, amelyekben az 1390-es évek után is jelentős királyi uradalmak maradtak, ezért ispáni tisztük politikai súllyal járt. (Vö. *Engel* 1977. 173–193.)
 21. *Mályusz* 1960. 165–171; *Engel* 1977. 44. skk.
 22. *Pl.* Keresztúri Bocskai, Apponyi, Dobrakucsai Nelepec, Derencsényi, Ességvári, Somosi.
 23. 1421: *prope metam nobilium de Homonna*, DF 209 721, Leleszi konv. orsz. lt. Met. Ung 46; 1429: *sub potestate ... nobilium de Pelsewch*, DF 266 282, Andrassy lt. 16–34.
 24. *Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Sz 116 (1982) 880. skk.
 25. Vö. *Vorasy András*: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Bp. 1971. 15. skk.
 26. A jegyzéket tévesen 1422 körüli kelettel közölte *Bátrfal Szabó László*: A Hant-Paznán nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom 1910. 677–681; a helyes keletet *Mályusz* 1984. állapította meg.
 27. 1428: DI. 30 431. Az oklevél ugyanakkor Ujlakit *egregiusnak* címezi.
 28. *DRH* 418–423, 426–430. A névsorok bővebb elemzést igényelnének. Itt csak azt tartom fontosnak megjegyezni, hogy az 50 lovassal szereplő személyek közül számosan nem voltak nagybirtokosok, és biztos, hogy kontingensüket nem birtokaik után kellett kiállítaniuk. Sok-

- kel valószínűbb, hogy az aula lovagjai és familiárisai voltak (néhányukról ez igazolható), és csapatuk kiállítására a kincstártól utaltak volna ki pénzt a számukra, ha a terv életbe lép.
29. Vö. *Kubinyi i.h.* 1973. (mint a 6. jegyz.); *Engel Pál*: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. 2. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 5 (1970) 291. skk.
30. *Engel i.m.* (mint a 19. jegyz.) 393–395.
31. 1387: *Wenzel Gusztáv*: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. III. Bp. 1876. 621; 1397: *DRH* 167.
32. *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. *E. Szentpétery*. I. Bp. 1938. 41.
33. Item promisit et expresse consensit, quod antiqui consillarii sui esse debent prelati, barones eorumque successores et baronum heredes, quos alias Ungarie reges pro eorum consillariis habuerunt, *Wenzel*: i.m. 1876. (mint a 31. jegyz.).
34. Az alábbi összeállítás részletes jegyzetelésétől kénytelen vagyok eltekinteni. Néhány felsorolt személy rövid életrajzát a jelen kötet tartalmazza. Az idézett archontológiai adatok nagyobb része megtalálható az alábbi művekben: *Wertner Mór*: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. TT 1906. 583–609, 1907. 1–69, 161–198, 327–354; *Fügedi* 1970. 105–124; *Engel* 1977. 173–193, a felkelőkre uo. 42–43.
35. *Reiszig Ede*: A felsőlendvai Széchy-család. T 56 (1942) 39–41.
36. *Engel* 1977. 43, ahol azonban Szécsről tévesen írtam, hogy Garai veje volt. Vö. *Wertner Mór*: A Garaiak. Sz 31 (1897) 938.
37. *ZsO* II. 2670.
38. Közös eredetüket címerazonosság és birtokközelség teszi valószínűvé. Ujlaki Bertalan (1380) és fia, László (1402), valamint Gordovai László (1402) címere egyaránt két sasszárny között női fej. (Bécsi Áll. Lt. Urkundenabt. Familienurk. 238, és Allg. Urkundenreihen 1402. IX. 21. *Lővei Pál* barátom szíves közlése.) A Fancsok somogyi törzsbirtoka, Berény (Balatonberény) és az Ujlaki-birtokként ismert Győrök (Szőlőgyőrök), amelyben származáshelyüket sejtem, nem esnek messze egymástól. Szétválásuk azonban — ha csakugyan megtörtént — a 13. század közepénél régebbi.
39. Perényire ld. a jelen kötet Függelékét, a Marótiakra *Wertner i.m.* 1906. (mint a 34. jegyz.) 340 (Mihály vitányi várnagy) és 1348: *Smičiklas* XI. 449 (István udvari lovag); Fancs fia, László, Pál és néhai János udvari lovagok, 1348: *DI*. 12 800; Debről Miklós királynéi udvari lovag, 1365: *DI*. 41 621; Szántai Lack udvari lovag, 1346: *Zala* I. 431, fia, István (1358) és Benedek (1373) udvari ifjak, *Wertner Mór*: A Szántói Lack-család ismeretéhez. Erdélyi Múzeum 23 (1906) 196; Szerdahelyi Ders udvari lovag, 1385: *DI*. 42 314.
40. Udvari lovagként ismert Sáról (1388: *ZsO* I. 502), Maróti (1393: *ZsO* I. 2854), Lack Jakab (1402: *ZsO* II. 1415); udvari ifjúként vagy familiárisként a Perényi-testvérek (1386: *DI*. 24 690), Perényi Péter (1389: *ZsO* I. 1280), Pécsi Pál (1389: *Smičiklas* XVII. 233) és Ders Márton (1403: *ZsO* II. 2211), míg csupán relációs jegyzet alapján következtethetünk Debről (1395: *ZsO* I. 4188) és Beenyó Pál (1400: *ZsO* II. 111) hasonló státusára.

Elisabeth von Gleichenstein

ULRICH RICHENTAL BESZÁMOLÓJA A KONSTANZI ZSINATRÓL A RÁNK MARADT KÉZIRATOKBAN

Ulrich Richentalnak a konstanzi zsinatról írott krónikája a 15. század egyik bestsellere volt. Az eredeti szöveg, amelyet Richental a zsinat befejezése után feljegyzéseiből állított össze és illusztráltatott, 1420 körül készült. Beszámolója nyilvánvalóan rendkívüli érdeklődésre talált, s a kortársak által jelentősnek tartott eseményről szóló képes riportot hamarosan több ízben lemásolták. Ahogyan egyre ismertebbé vált, úgy terjedt, s az ismeretlen, de bizonyára viszonylag nagy számú megrendelő még évtizedekkel a zsinat után is meg akarta szerezni ennek a szemléletes és izgalmasan megírt beszámolónak egy (többnyire) illusztrált példányát.

A Richental-féle eredeti már nincs meg, de fennmaradt hét többé-kevésbé teljes, a 15. század második feléből való képes másolat, valamint a szövegnek négy kivonata. Az 1483-ban Augsburgban Anton Sorg által gondozott, könyv alakú kiadás bizonyítja ennek a műnek a tartós népszerűségét, amely most már nagyobb mennyiségben vált terjeszthetővé. 1536-ban ezt a Steyner-féle második augsburgi nyomtatott kiadás követte, amelyet 1575-ben Feyerabend Frankfurtban utánnyomott.

Tehát milyen viszonyban vannak a ránk maradt példányok egymással és Richental eredeti kéziratával? Rudolf Kautzsch már 1894-ben kiadta a kérdés alapvető vizsgálatát,¹ s eredményei nagyrészt mindmáig érvényesek.² Ő leírta az egyes kéziratokat, amennyiben még nem volt faksimile- vagy szövegkiadásuk, tabella formájában összeállította ábrázolásaikat, és részletesen összehasonlította egymással a különböző szövegvariánsokat, amiben már Michael Buck szövegvizsgálataira támaszkodhatott.³ Vizsgálatai alapján végül is felállíthatta a másolatok családfáját. Az ő, főként történeti és filológiai eszközökkel dolgozó vizsgálatával ellentétben Lilli Fischel elsőként vizsgálta a kéziratot stíluskritikai szempontból.⁴

E két vizsgálat legfontosabb eredményeit ismertetjük röviden a következőkben. Először felsoroljuk az illusztrált zsinati krónikákat. Át vesszük a Kautzsch által bevezetett betűjelölést.

A = Aulendorf-kódex

A felső-svábországi Königsegg-Aulendorf grófok könyvtárából, ma: New York, Public Library. — 1460 körül.

Teljes kiadás. 505 oldal, 116 kép, 835 címerábra. A szöveg kéthasábos,

képek a szövegben elosztva. A szövegének előképét különböző indiciumok alapján 1433 (Zsigmond császárrá koronázása) előttre datálják. A kézirat datálása viselettörténeti okokból: nem előbb, mint 1455 táján. Eleven, részben könnyed festésmód; a rajztoll vonásai dominálnak.

Kommentált szövegkiadás: Michael R. Buck: Ulrich von Richentals Chronik des Constanzer Konzils, Stuttgart 1882.

Zs.29 Pr = prágai kódex

Különféle possessorbejegyzések 1582–1689 között, a legutóbbi a Hradsinon lévő kapucinus kolostoré. Ma: Prága, Egyetemi Könyvtár.

Fol. 4v-n a konstanzi vámszedő, scriptor és krónikás Gebhard Dacher possessor- és szerző-bejegyzése: „und ich Gebhartt Dacher das ernüwert hab anno 1464”. U.i. saját és felesége címere. Datált, 1464.

Eredetileg teljes, ma részben hiányos kiadás. 285 lap, 93 kép, kb. 750 címer. Két hasábos szöveg, a képrész a szövegrészt követi, a szöveg megfelelő helyein utalás van a vonatkozó oldalra. Írása és rubrikázása: mint G, a fedőfestékes színezés koloritja is megfelel a St. Georgen-i kéziraténak. A rubrikátor írása megegyezik Gebhard Dacher saját kézírásával.

G = a schwarzwaldi St. Georgen kolostorból származó kódex

Ma: Karlsruhe, Badische Landesbibliothek.

1464 körül.

A szöveg kivonatost, 10 kép, több mint 1000 címer. A szöveg kéthasábos, az írás és a rubrikázás: mint Pr, a rubrikátor feltehetőleg Gebhard Dacher. Az illusztrációk is hasonlóak, mint a Pr-ban, ugyanazoknak a fedőfestékeknek az alkalmazásával. A szöveg mintája részletesebb, azaz közelebb áll az eredetihez, mint a többi példányban.

Zs.28 K = konstanzi kódex

(11-17) Legalább a 16. századtól Konstanz városának tulajdonában, ma: Konstanz, Rosgartenmuseum.

1460–65 körül.

Teljes kiadás, 150 lap, 98 kép (ebből 20 kétoldalas), 804 címer. A szöveg egyhasábos, képek a szövegben elhelyezve. A szöveg egy kéz írása, az illusztrációk három különböző kéztől; nagy többségük világos zöld, sárga és barna tónusokkal színezett tollrajz. Elrendezésében és írásában a bécsi kódex közeli rokona, ábrázolásaiban Pt-é.

Faksimile-kiadás: O. Feger (szerk.) Ulrich Richental: Das Konzil zu Konstanz, 2 kötet (2. kötet: kommentár) Konstanz-Starnberg 1964. Fekete-fehér faksimile-kiadás Michael Müller újfelnémet szövegfordításával: Konstanz 1984.

Zs.30 Pt = szentpétervári (=leningrádi) kódex

Egykor Gagarin herceg tulajdonában, ma: Prága, Egyetemi Könyvtár.

1470 körül.

Csonka. Szövege nincs, 72 kép, valamennyi latin feliratokkal ellátva. A képek tartalmában és ikonográfiájában K-val egyezik. Erősen egyéni, világos tónusokkal színezett tollrajzok.

W = bécsi kódex

A felső-sváböldi Ochsenhausen bencés kolostorának, majd a felső-ausztriai Lambach kolostorának könyvtárából, ma: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek.

1470 körül.

Képrésze nem maradt meg teljesen. 293 lap, 93 kép. Írása egyhasábos, a képek a szövegben vannak elhelyezve. Elrendezésében és írásában hasonlít K-ra. A klorit sötétebb, a szereplők számát gyakran csökkentették. A rajz csinos és pontos, különösen kiemelendő az épületek, a térbeliség és a perspektíva ábrázolása. Lilli Fischel sváböldi keletkezését tételezi fel (I. 4. jegyzet, 50).

E = a Felső-Rajna-vidéki Ettenheimmünster kolostorából való kódex

Ma: Karlsruhe, Badisches Landesmuseum

Szövege: 1467, képei: 1500 körül

Képrésze nem teljes, csak az arany rózsáig készült el. 125 lap, 26 kép. A szöveg egyhasábos, a képek a szövegben elrendezve. Fol. 42v-tól a képek számára kihagyott hely üresen maradt, illetve későbbi bejegyzések töltik ki.

3 scriptor, akik 3 különböző szövegmintát használtak (egyikük 1467-ből datált). 2 rajzoló, egyikük a bejegyzés szerint bizonyos Martin Walch, aki 1503-ban mint Überlingen polgára mutatható ki, valamint Konrad Bitzner, konstanzi és überlingeni polgár.⁵

Világos tónusokkal színezett tollrajzok, a színezés kánonja mint K-ban, kedves stílus, olykor enyhén karikatúraszerű vonások. Viselettörténeti okokból 1500 tájára datálható (Kautzsch: 487. o. szerint feltehetően csak fol. 22-től kezdve). A szöveg és a képek olykor nem illenek össze. Ismeretlen előképet használtak és részben szabadon variáltak.

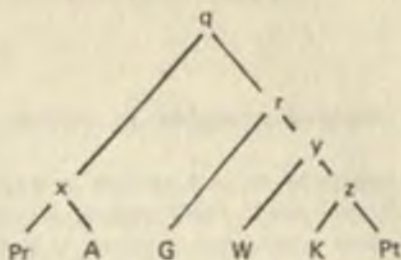
A teljesség kedvéért említünk még 4 szövegkivonatot, amelyek – részben gyűjteményes kéziratokban – St. Gallenben, Wolfenbüttelben és Stuttgartban vannak. A wolfenbütteli és az egyik stuttgarti kézirat Gebhard Dacher nevével áll kapcsolatban. Ez a név áll az Anton Sorg-féle ősnymtatvány („D”) elején is úgy, hogy feltehetőleg ez a rövidített változat is egy Dacher által gondozott kiadáson alapul. Feltehető, hogy Gebhard Dacher (* 1472), akinek nevével őt kiadásban találkozunk, Konstanzban scriptoriumot és könyvfestőműhelyt működtetett kereskedelemmel egybekötve – bizonyos értelemben könyvkiadó volt. Ebben a kiadásban az évek során a keresett zsinati krónika különféle szöveg- és képmintáit másolták, kivonatolták és átdolgozták.

Maga Dacher, aki más történeti szövegeket is kompilált, valamint többek között egy városi krónikát is írt; úgy látszik, a Pr és G kiadásoknál mint rubrikátor szerepelt. Az írás és a festés munkája nyilván mások dolga volt.⁶ A felsoroltakon kívül más példánynak Dacherrel való kapcsolata nem valószínűsíthető.

x x x

Lássuk most az egyes kéziratoknak Ulrich Richental eredeti írásához való és egymás közötti viszonyát! E helyen Kautzsch eredményeit közlöm, anélkül, hogy belebocsátkoznám a bonyolult és terjedelmes indoklásba. Kautzsch kimutatta,⁷ hogy az Aulendorf- és a prágai kódex egy közös (x) szövegelőzményre

megy vissza, amely azonban nem lehet a Richental-féle eredeti, hanem már egy megváltoztatott másolat. Másik, az eredetihez közeli szövegelemény, (r) a St. Georgen-i kézirat mintaképe; W, K és Pt közös forrásaként egy (y) szöveget állapított meg, s ugyanakkor K és Pt esetében még egy további, (z) közvetítő is feltételezhető. A Kautzsch által szerkesztett⁸ és mindmáig átvett családja tehát ilyen:

Itt nem szerepel az E kézirat, mivel szövegét három különböző mintára, képeit egy vagy két további előzményre lehet visszavezetni.

Minden művészi különbözőségük ellenére a ránk maradt Richental-krónikák alapján mégis lehetséges néhány fontos következtetés az eredetinek a 15. századi művészetben betöltött helyére nézve. Így valamennyi másolat közös vonása az, hogy az ábrázolások egy többnyire közelebből meg nem határozott talajszávrá vannak komponálva. Közös bennük az is, ahogyan az egyes típusok jellemzésében kedvüket lelik, akár hentesek és halászosok azok, vagy trombitások felfújt arccal, kövérkés klerikusok, a hőbörésük sokféle részvevői. Ebben nyilván Richental eredetije mutatta a realizmusnak és az egyénítésnek olyan fokát, amilyen akkor Németországban még egészen szokatlan volt. A meg lehetőséget részletes épületábrázolásoknak is, amelyek különösen szépek K-ban és W-ben, már az eredetiben meg kellett lenniük, és ugyancsak a könyvfestészetben újszerű érzékenységet mutatnak a valóság és a térbeli mélység iránt. Ez az eleven valóságérzék, amely egyébként a szövegből, Richental ábrázolásából és leírásából is szól, arra a következtetésre vezet, hogy ebben a zsinati krónikában egy, a középkor túlvilágra irányított gondolkodásán túlnövő mű jött létre. Több másolat magas művészi kvalitása arra utal, hogy az eredeti is kétségtől magas színvonalú volt, s ennek ezért a 15. századi felnémet művészetben fontos helyet és ugyanakkor nagy hatást kell tulajdonítani.

Jegyzetek

1. Kautzsch, A.: Die Handschriften von Ulrich Richental's Chronik des Konstanzer Konzils. Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins N.F. IX (1894) 444–496.
2. Téziseit átvette Feger, O. (szerk.): Ulrich Richental, Das Konzil zu Konstanz. Konstanz-Sternberg 1964, kommentár-kötet a K-kódex faksimilójához. továbbá Holzmann, Michael: Die Konzilschronik des Ulrich Richental. Überlegungen zu den verschiedenen Handschriften. Schriften des Vereins für Geschichte des Bodensees 1983. 73–82.

3. *Buck, Michael R.*: Ulrich von Richental's Chronik des Constanzer Konzils. Stuttgart 1882.

4. *Fischer, L.; Fager, O.* (szerk.): i.m. 1964. 2 (kommentár-kötet) 37. skk.

5. *Kautzsch, R.*: i.m. 487 azt a lehetőséget sem zárja ki, hogy csak a második festő, a fol. 22-től kezdve illusztrált ebben a késői időben, az első képeket viszont már a szövegíró elkészítésének idején elkészítették.

6. *Kautzsch*: i.m. 479. sk.

7. *Kautzsch*: i.m. 482. skk.

8. *Kautzsch*: i.m. 464.

Kovács Éva

A LUXEMBURGI-URALKODÓK RENDJEI*

In memoriam J. Kráse

A sárkányrend: személyes jel, rendjelvény, kitüntetés

Luxemburgi Zsigmond politikájában, de reprezentációjában is fontos szerepet játszott a Sárkányos társaság, illetve annak rekvizítumai. A társulást — habár változó hangsúllyal — mindig is értékelték a történészek, hol mint a leányági trónutódlás biztosításának eszközét, hol mint a liga keretét, amiben Zsigmond összefogta legnagyobb báróit és kívánatos szövetségeseit.¹ Az 1408-ban kreált társaság alapító tagjainak sorában fölűnő a Garai–Cillei rokonság, a királynő rokonságának „nyomasztó túlsúlya”.² Zsigmond és a huszonkét báró mellett egyébként Borbála királyné is az alapítók közé tartozott. Bizonyos lovagi társulások — így az angol Térdszalagrend is — befogadtak hölgyeket, bár itt mintha másról is lenne szó: a Sárkányos társaság nemcsak a magyar király, hanem a magyar királyné rendje is. Nemcsak Borbáláról hangsúlyozza ezt Zsigmond, de leányuk, Erzsébet is kifejezetten a magyar királyi rend örököseként viselkedik.³

Zs. 62

Zsigmond királyt és császárt nyakában zománcos arany sárkányékszerrel helyezték nagyváradi sírjába — tudomásom szerint az egyetlen eset, mikor rendjelvény tartozik a fejedelmi halotti díszhez — kellőképpen mutatva, hogy a rend végigkísérte a császár–király életét legalább harminc éven keresztül.⁴ Noha a sírmellékletek közül később éppen a sárkányos ékszer veszett el, a leletekről készült rajz tanúsága szerint nem lehet kétségünk, hogy valóban a rendjelvényről van szó, akkor sem, ha ez nem egészen felel meg sem az alapítólevél előírásának, sem az ábrázolásokról ismert és írásos forrásokkal is hitelesített, lángkeresztrel kiegészített formának.⁵ Az alapítólevél a „draconisták” jelvényéül a körre kunkorodott, farka végét nyaka köré tekert, sebzett sárkányt írja elő, hátán végig hasított, kereszt alakú, kivérzett sebbel, legyőzőjének, szent Györgynek a jelvényével.⁶ Úgy látszik, hogy a Zsigmond sírjában talált tört szárnyú, vércseppekkel borított szörnyeteg inkább egy másik, későbbi leírásnak felel meg, amit a Vitold litván hercegnek és feleségének küldött rendjel-adományozó levél tartalmaz (1429. aug. 3.).⁷ Itt a fejétől a farka végéig felhasított, vércseppekkel borított sárkányról van szó, és a keresztről is, de nem a sebbel kapcsolatban, hanem Krisztus keresztjéről, amellyel dicsőséges feltámadása után leszállva a pokolra, annak zárjait feltörte s melynek erejével és hatalmával meghajította a pokolbéli gonoszságok tekergő kigyójának, az ősellenség Leviathannak fejét.⁸

Ez lenne tehát a lángsugaras, jelmondatot hordozó egyenlőszárú kereszt,

amit azonban az itt körvonalazott, Krisztus a pokol tornácán-jelenetben e diadalmi jel formájában nem szoktak volt ábrázolni. E ponton idéznünk kell *Windeckét*, akinek ugyancsak gondot okozott a kétféle, lángkeresztrel kombinált, illetve csak a sárkányt ábrázoló jelvény. Szolgál is magyarázattal, miszerint Zsigmond azoknak, akiket nagyon kedvel, a sárkányt a kereszttel adta, illetve csak a huszonnégy lovag viselhette a teljes jelvényt, mások, a többség, csak a sárkányt.⁹ A jólétesült bizalmi férfiú közléséről, s egyáltalán egykorú forrásról nem szívesen mondanók, hogy tévedés, de az máris bizonyosnak látszik, hogy ez a magyarázat csak korlátozottan érvényes, akár az alapítólevél, akár a halotti rendjelvény vonatkozásában. Eddig kimondatlanul is az a felfogás érvényesült, hogy a lángkereszt csak a sárkány tartozéka, a rendjelvény kevésbé lényeges kiegészítője, noha régóta ismert önállóan is a wiener-neustadti Szent György-rend kápolnájából származó, applikált lángkeresztekkel díszített nagy kék bársony paramentumon (Bécs, Kunsthistorisches Museum), s az is tudott, francia és burgundi krónikások jóvoltából, hogy Zsigmond párizsi bevonulása alkalmával (1416) mellén és hátán nagy hamuszín kereszttel díszített fekete hacukát öltött páncélíngé fölé.¹⁰ Tehát a kereszt önmagában is megáll, sajátos jelentése lehet – s minden bizonnyal számolhatunk a sárkánytól független eredetével. Másrészt meg létezik az alapítólevélnek tökéletesen megfelelő plasztikus hímzésű nagy sárkány (München, Bayerisches Nationalmuseum), a yorki kard, bizonyosan Zsigmond tulajdonából, s az egykori Jankovich gyűjteményből származó, csontborításos dísznyereg (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum), valószínűleg szintén tőle; s rajtuk kereszt nélkül ábrázolt sárkányok.¹¹ A kereszt és a sárkány tehát szétválasztható, össze is tartozik, meg nem is – de miért választható szét és hogyan tartozik mégis össze, s mit jelent időnként az önállósulása hol az egyik, hol a másik jelvénynek? S mit jelent az, hogy Zsigmond császári nagypecsettjén – a rendjelvény megjelenése ebben a vonatkozásban ugyancsak unikum! – úgy van együtt a két jelvény, hogy különvált: a címertartó kétféjű császári sasokkal díszített trónuson ülő uralkodó lábainál tekeredik a kicsiny, valamelyest oldalnézetben ábrázolt s emiatt jelvénytörzűségében megfoglyatkozott, féregszerű sárkány, míg Zsigmond jobb válla fölé került a másik elem, a lángkereszt.¹²

Anjou és Luxemburgi devizák; Vencel cseh királyi rendje

A rendjelvények történetét nem lehet elválasztani a devizákétól (liberige). Az alkalmi, vagy éppen hogy életre szóló, személyes, de ugyanakkor esetleg örökölt jelvény divatja ebben a korban kulminál. A devizák – („jel-”)szóval (mot) vagy anélkül – végtelen változatosságban jelennek meg. Ha azonosítani tudjuk egykori tulajdonosukat vagy viselőjüket, hozzásegítenek a tárgyak tájolásához, hiszen egykor a nagyúr (és házanépe) ékszereit, ruháját, lobogóját, használati és dísz tárgyait, nemkülönben könyveit és az épületeket is díszítették.¹³ Nem címerek, a herealdikához végső soron nincs több közük, mint bármind lehetséges egyéb forráshoz, egy alkalmi olvasmányhoz, egy élethelyzethez, politikai, familiáris vagy egyéb kapcsolathoz. De még nem is a gyűjteményekből kimásolható reneszánsz rébuszokról van szó, hanem általában nagyon-

is személyes vonatkozásokról, konkrét helyzetek sugallta allúziókról. A devizák divatja szűkebb körre korlátozódik, mint a heraldika; paraszt vagy műves nem talál ki magának ilyesmit, míg címere és pecsétje nyugaton gyakran van neki. A devizák összekapcsolása a legbizarrabb módon történhetik, ugyanakkor az egyes képletek az elbűvölő gótikus naturalizmus legelegánsabb szülöttei. Stilizált naturalizmusában a deviza műfaja eltávolodik a heraldikától, a merevebb, és ábrázolási sémáiban ekkorra már kodifikálódott jó kétszáz éves nemesi kényelvűtől. Amennyiben visszanyúl hozzá, „renaturalizálja”. Így lesz például a heraldikus bretagnei hermelinfarkából IV. János herceg rendjelvényén valódi, fehér zománcos hermelin.¹⁴

Európának e tájain nem olyan sűrű a személyes jelvények divatja, mint tőlünk nyugatabbra, de megvan itt is, szinte csak az uralkodók körére korlátozódva.¹⁵ Például Zsigmond apósának, Nagy Lajos királynak apai eredetű patkós struccmadara, amit később Zsigmond személyéhez is asszociáltak, s amiből a magyar királyi sisakdísz az Anjou-korral kezdődően végleges érvénnyel alakult ki.¹⁶ Hedvig lengyel királynő, Zsigmond sógornője a patkós, struccfős díszű sisakból kreálta saját jelvényét, társítva a rácsosan összekapcsolt kettős m-minuszkulával; bár az utóbbit alighanem rosszul olvastuk. Valószínűbb, hogy Jadviga és férje, Ulászló nevére utaló, u-i vagy v-j olvasat lesz a helyes, hiszen házaspárok esetében a monogram-deviza szinte kötelező, de legalábbis nagyon gyakori. A betűk összefonása-kapcsolása és ugyanakkor elkendőzése nagyonis megfelel nemcsak a kis képi rébuszok természetrajzának, de a kötelező udvari galantéria szellemében, kifejezi a házaselek összetartozását is.¹⁷

Zsigmond bátyja, Vencel cseh király és német-római császár egyenesen a legfantáziadúsabb francia hercegekkel vetekszik a devizák kitalálásában; igaz, hogy ő apjának, IV. Károly császárnak kíséretében, ifjan megjárja Párizst, ahonnan a devizák alkalmazásának divatja láthatólag éppen ezidőtájt elindult. Vencel jelvényrepertoárja nagyon változatos; közülük ezúttal kettőt érdemes kiemelni, például a betűjelvényeket, saját W-jét és második feleségének, a hajor származású Zsófia-Erzsébetnek E betűjét, amik külön-külön és együtt, vagy a jelvényegyüttes más tagjával kombinálva díszítik főleg híres szép miniatűrös könyveit. Az ő esetükben a monogram-deviza nemcsak házasságukra, hanem valóban valószínűs érzelmekre is utalhat; s kettejük szerelmének az udvari lovagi erotika fordulataival való megörökítése a vadember, a fürdőslány, társa maga Vencel, továbbá (9.10) a jégmadár és az összesodort, csomóra kötött kendő, a szerelmi csomó, vagy kötés.

Különösen sokat foglalkoztatta a kutatást az utóbbi, legkorábban *Julius von Schlosser* írt róla, aki főleg a lírai-erotikus aspektust emelte ki, s akihez lényegében *Josef Krása*, a Vencel-kéziratok nemrég elhunyt legkitűnőbb modern szakértője is csatlakozott.¹⁸ *Chadraba* viszont ugyanakkor, mikor a jelvény orientális-triumfális vonatkozására utal, szélesebb perspektívába, IV. Károly császár későantik gyökerű uralmi szimbólumrendszerébe sorolja ezt a motívumot is.¹⁹ Ezek a megoldási lehetőségek azonban korántsem merítik ki az értelmezések lehetséges körét: hogy a motívum története mennyire szerteágazó, arra *Gertrude Smola* gazdag tanulmánya utal egy hasonló motívumokkal díszített

Zs⁵⁴ szövetről, amit Ernst der Eiserne osztrák herceg sírjában találtak.²⁰ Miniatúrákon és monumentális jellegű ábrázolásokon kívül tehát devizás textília is sorolható Vencel reprezentációjának körébe: véleményem szerint ugyanis, az e tekintetben határozottan nyilatkozni óvatos *Smolával* szemben, itt egyértelműen csak arról lehet szó, az ő ajándékáról az osztrák hercegnek, Zsigmond raconista-társának, akinek egyébként ugyancsak megvolt a saját (talán alkalmi) jelvénye. Ezt onnan tudjuk, hogy Zsigmondot a budai királytalálkozó (1412) alkalmával hallatlanul felbosszantotta a herceg a ruhájára meg a nyeregtekartójára himzett cséphadarókkal, egyebek között a huszita mozgalom jelvényével, amit a Luxemburgi fenyegetésnek fogott fel.²¹

Vencel ugyanis a cseh királyi rend alapítójának minőségében ajándékozhatott kendő- vagy talán helyesebben keszkenő-jelvényes szövetet. Ezt azonban a szerző nem tudhatta, mert – hogy a rend valóban létezett – csak egy magyar vonatkozású adattal bizonyítható egyértelműen, illetve későbbi forrásokból. Vencel rendjének adatsora: 1401. augusztus 19.-én a király „cseh királyi társaságának és testvérségének klenodiumát” adományozza, egyébként ezer magyar aranyforint évjáradék kíséretében, Garai Miklós nádornak.²² Zsigmond 1416-ban Párizsban újítja meg és bővíti ki a Garaiak címerét. Az azóta elveszett címereslevélén a sárkányrenddel összefonódva ott látható a csomóra kötött kendő tekercse, Vencel rendjelvénye is.²³ Bizonyos rendek jelvényéből – a sárkányrendből bizonyosan – az idők során kitüntetés lett, s végül majdnem-hogy utazási emléktárgy. Két spanyol nemes úrról is feljegyezték, hogy Zsigmond vejétől, Albert császártól jelvényeket kaptak, méghozzá hármat-hármat. Az egyik egy Moyses Didacus de Valera nevű lovag, a másik a híres világutazó, Pero Tafur.²⁴ Albert az osztrák hercegi minőségében a sajátmaga alapította fehér sas renden kívül mint magyar király a sárkányt is osztogatta (utóbbira való jogát felesége, Erzsébet elvitatta tőle, ezért Tafurnak ő is adott egyet, méghozzá a saját példányát), mint cseh király pedig a „*Tusint*” vagy „*Tusenique*”.²⁵ A sárkányrend mellett, amit adományozott is, bizonyára V. László még fenntartotta a cseh királyi rendet, hiszen jelvényként használta.²⁶ Nem tudni, hogy mit jelent pontosan a rend történetében a még Vencelhez fűződő epizód, az tudniillik, hogy engedélyezte a herceggé emelt (1395) Gian Galeazzo Viscontinak a császári sas és az ott *nodónak* nevezett (egyébként a csomó elhagyásával ábrázolt) keszkenő besorolását saját jelvényei sorába – talán nagyobb megtiszteltetést, mint az egyszerű rendtagság.²⁷ Tisztázatlan a cseh királyi rend hézagos, de lassan körvonalmazódó történetében Zsigmond szerepe: megkapta-e vajon nem mindig barátságos fivérétől a rendjelvényt, illetve tagjai voltak-e kölcsönösen egymás királyi társaságának? Vállalta-e Zsigmond bátyja halála után a cseh királyi rend szuverénjének a szerepét mint veje és unokája? Ha igen, ennek emléke lehet a Veste Coburg grafikai gyűjteményében levő szép rajz, mely párharc győztesét ábrázolja lován. *E. R. Knauer* a lovag profilja és jellegzetes, attributumszerű, prémszegélyes, s valószínűleg koronás sapkája miatt Zsigmond arcaképeként azonosította az ábrázoltat, aki római királlyá választása után, valójában bátyja helyére lépve emeli magasra a Luxemburgok világuralmat jelentő szimbólumát.²⁸ A *Chadraba* javasolta értelmezés ilyen hasznosítása e pillanatban

túlzónak látszik, nem annyira magát a motívumot, mint a jelvénynek ebben a körben valóban bizonyítható funkcióját illetően. Végülis csak az kétségtelen, hogy a keszkenő Vencel személyes jelvénye volt, illetve hogy az ő alapította cseh királyi rend signumaként szerepelt. Ha az arckép Zsigmondé, akkor cseh királyi minőségében ábrázolja, vagy – óvatosabban fogalmazva – mint a cseh király társaságának tagját.

(10)

A megcsomózott kendő, a használat módjából eredő, de a funkciótól elvonatkoztatott formában talán a legszebb példája annak, hogy a gótikus fantázia hogyan lényegíti át a hétköznapi tárgyait elragadó dekoratív motívumokká, holott lényegében megőrzi „közönséges” tulajdonságait. Egy határozott szegélyű selymekendőből magam is megtekertem és -csomóztam a Vencel-jelvényt, s ezt a prágai hídtornyony ábrázolt, kőbe faragottal összehasonlítva azt tapasztaltam, hogy minden részletben, a szegélyből alakult spirálvonalban, a középcsomó miatt kissé oldalra csúszott közepű nagyobb körben, a megnyíló szabad végekben tökéletesen egyeznek. Világos azonban, hogy használatban nem így nézett ki, csak ha funkción kívül ábrázolták: így lett belőle „motívum”.

Egyébként természetesen használat közben is ábrázolták, főleg övként, ritkábban a fejen, önmagában, vagy fejfedő, illetve korona kiegészítőjeként is. Így jelenik meg Vencel kék vagy fehér emblémája hol a vademberen, hol meg a lovagon és a fürdőlányon, s így találjuk egészen más összefüggésben igen sűrűn a Limburg-testvérek főművének, Jean de Berry *Très Riches Heures*-jének (Chantilly, Musée Condé) főleg orientalizáló-archaizáló képein.²⁹ De szétszórt példái fellelhetők másutt is, a középkori művészet szinte minden területén. Kérdés mármost, hogy valóban használták-e, ugyanúgy, ahogyan ábrázolták? Bizonyára korlátozott mértékben. De kellett, hogy ismerjék eredetét, sokféle vonatkozását és jelentését ennek az ősi, keleti, bibliai nomádokra és Szentföldet járt lovagokra egyaránt utaló ruhadarabnak, aminek története napjainkig húzódik, csak mainapság nem Krisztus szemkendője, vagy anyja fejről lekerült ágyékkendője, nem egy angyal, egy napkeleti király, vagy éppen a Keresztelő öve, esetleg koronájának tartozéka, nem is szent asszonyok ruhájának dísz, hanem olajsejkek fején fehérlik, illetve népies szöttek formában – szimbólikus utalásoktól éppen nem mentesen – Arafat keselyűarcát köríti. Igaz, ezúttal nem tekert formában; a tekert forma ugyanis csak egyik módja a törölkendőnek, fejfedőnek, ágyékkendőnek, övnek, terítőnek, s ki tudja még mire nem jó ruhadarab használatának. Szerepel az áldozat vagy adomány átnyújtásánál is, ahol a kézre borkítják, hogy *manibus velatis*, kellő tisztelettel, antik hagyományú ünneplésséggel történjen a felajánlás. Aligha hihető, hogy az irodalomban már szereplő bármilyen számos vonatkozás is, amit itt néhány újabbal egészítettem ki, kimeríti a ruhadarabbal kapcsolatos lehetséges mondanivalókat, hiszen valószínűleg éppen sziddtájt megy át hosszú történetének egy újabb metamorfózisán, hogy mint keszkenő és jegykendő jelenjen meg, újra, korábbi erotikus vonatkozásait kétségtelenül tovább hordozva.

Ami Vencel jelvényét illeti, a véleményem szerint igen fontos szerelmi szimbólika mellett, még két mozzanatot kell kiemelni vele kapcsolatban. Egyik a

kendő heraldikus múltja, hiszen a sisak foszlányok a címereken erre utalnak, a keleti forróságban a keresztesek vassisakjára borított ruhadarabra, s ugyancsak ezt ábrázolja a Zsigmond kor magyar heraldikájában a címerdiszben gyakran megjelenő tekercs is.³⁰ A másik a keszkenő jelvény dominikális-triumfális aspektusa, aminek igen érdekes összetevőire ugyancsak *Gertrude Smola* mutatott rá.³¹ Nevezetesen arra, hogy egy kései legendás hiedelem szerint Krisztus szenvedésének bizonyos eszközeit, a dominikális ereklyéket Jeruzsálem lerombolása után az uralkodók között osztották szét. Így kapta a pápa a feliratos táblát, a császár magát a keresztet, a francia király a töviskoronát, Magyarország a kalapácsot, mások egyebeket, míg Csehországnak jutott az a véres kendő, ami Mária fejről került a felfeszített testére. E ponton egy igen figyelemreméltó ténnyel lehet kiegészíteni Smola közlését. A Krisztust a kereszten elfedő kendő, ha nem is az egész, de egy darabja valóban Prágába került, s ma is a Szent-Vitus dómban őrzik. IV. Károly császár kapta 1368-ban Rómában V. Orbán pápától fiának, Vencel cseh királynak a jelenlétében. Az adományozás jelenetét, külön a jelenlévőket s a Keresztrefeszítést az ereklyével részletesen megörökítették azon az aranyiellős, feliratos kereszten, amibe az ereklyét elhelyezték.³²

Visszatérve az előbbi gondolatmenethez, a másik kendő, a Krisztus gúnyolása stációban szemére kötött ruhadarab pedig akár az antik győzelmi fejdísz visszajára fordított megfelelője is lehet. Antik eredetű, de a keresztény érásban átértelmezett győzelmi szimbólum a koszorú, köréje font szabadon hagyott végű kendővel. Ókeresztény jelentése, Krisztusnak a halálon aratott győzelméről, vagy a megváltott, és keresztény hittel eltelt világról, nagyon közel esik ahhoz az értelmezési lehetőséghez, amit Zsigmond lángkeresztje kínál, s ilyenképpen valószínűleg egybehangzó vagy egymást elősegítő magyarázatokhoz juthatunk a kettő eredetét, értelmét és használatát illetően.

Zsigmond rendjének kellékei — a sárkánylovag és a miles Christi

Vencel rendje tehát — a ma ismert adatok világánál legalábbis — megelőzte a sárkányos társulást. Egyfajta közmegegyezés ugyanis a Sárkányrend születését az 1408. dec. 13.-án kelt alapítólevélhez kötni, félretolva néhány olyan adatot, ami bizonyos, egyelőre ugyan tisztázatlan előzményre utalhat.³³ Továbbá egyszerűen tévedés a rendjelvény keresztes formájának megjelenését Ernst der Eiserne és sárkányosainak csatlakozásától számítani, kizárólag azon az alapon, hogy nagyszámú osztrák sárkányrendes lovagi sírkő és emlék tudományos feldolgozása korán megtörtént.³⁴ Ezt vetítették önkéntelenül vissza a kutatók, hiszen az osztrák sárkányosokat felsoroló diploma egyszerűen csak „trakchen”-ről beszél.³⁵ De még ha számolni lehetne is ezzel a dátummal, mint döntő mozzanattal a jelvény „fejlődéstörténetében”, mindössze két hónapról volna szó, ennyi idő választja el ugyanis egymástól a két eseményt. Másrészt meg az első, a magyar sárkányosokról szóló oklevélben igenis szó esik a keresztről, csaknem ugyanazokkal a szavakkal, mint a korábban már idézett litván hercegnek küldöttben, csak itt ugyanazok a szavak nem a jelvény keresztjét írják le, hanem a rend célkitűzéseiről szólva idézik meg az „éltető kereszt lobogóját”.³⁶ A király

és császár változó politikai érdekeinek megfelelően használja majd a rendet, de a levél igen egyszerűen, azt lehet mondani, századok óta érvényes fordulatokkal határozza meg a rendalapító pozícióját és a rend célját. Mindenekelőtt az Isten kegyelméből trónusra került és híveinek evilági és túlvilági üdvén egyaránt munkálkodó uralkodó minőségében szól, aki „nemcsak tettekkel, de az örök égi ország urának példájából eredeztetett közzelfogható jelképekkel is az örök égi ország felé vezető utakhoz, Jézus Krisztus... az élő Isten fia nevének dicséretére, dicsőségére és magasztalására” vezérli alattvalóit. Ezután az ősi antagonizmus, a jó és a rossz princípiumainak közkeletű keresztény jelképeivel idézi fel a harcot, ami a kettő között szakadatlanul folyik. A diadalmas küzdelmet a kereszten és a kereszt segítségével győzedelmeskedő Krisztus kezdte meg az ősellenséggel, a tekergőző sárkánnyal; a kereszt jelében bíztak az őt követő szentek, a sárkányölő szent György, továbbá „Szent Margit szűz és vértanú, aki a csodatevő kereszt segítségül hívásával ... a kettévált sárkány gyomrából sértetlenül került ki.” A társulás tagjai az álnok ellenség és az ősi sárkány követőivel, a pogányokkal, szakadókkal és az egy igaz hit és Krisztus keresztje és országaink veszedelmére törő más nemzeteknek, kipusztítására, valamint a hit védelmére és szolgálatára veszik fel a sárkányt. Itt következik a jelvény leírása, a „szentgyörgykeresztes” variációé.

A körre görbült sárkánykígyó kereszténység előtti, ősi jelkép.³⁷ A sárkányrendes jelvény gondosan megkomponált, gyönyörűen stilizált ábra; farkukba harapó formai előzményei megtalálhatók kőfaragványokon és miniatúrákon, ahol kiválóan lehetett értékesíteni a motívum dekoratív hatását. Természetesen ez a tekergő kígyó, a gonosz, ami igen gyakran — ebben az időben leghíresebb példájában Jean de Berry gyűjteményének egy nevezetes darabján — a feszület alsó szárára tekeredve jelenik meg.³⁸ A jelvényen viszont kimúlva látjuk, a kárika a haláltusa gyötrelmes végső mozdulatát őrzi. Egyébként nem mindig jelenti a gonoszt, a kereszténységen belül sem, azonkívül pedig gyakori hadijelvény. A szörnyet a rendalapító személyéhez bizonyos kétértelműség fűzi: vörös sárkány volt ugyanis a Luxemburgiak korábbi sisakdíszé — nyilván ezért is aposztrofálták Zsigmondot a zsinaton az Apokalipszis vörös sárkányaként.³⁹

Noha *expressis verbis* nem nevezik a sárkányosok patrónusának szent Györgyöt, valószínűleg természetesnek vették, hogy ő a rend védnöke, mint ahogyan így fogta ezt fel eddig minden kutató is. A kappadókiai szent, a keleti egyház „nagy mártírja” valójában minden második vagy harmadik hasonló lovagi társulás védőszentje volt, — kultuszának nyugati történetében talán ez a legjellemzőbb mozzanat — amire predesztinálta sárkányölő és vértanú mivolta mellett a királylány szabadítójának és védelmezőjének lovagi szerepe is. A leghíresebb volt köztük a róla nevezett angol királyi Térdszalagrend, kevésbé ismert egy, a szent ereklyéjének tiszteletére alakult burgundi nemesi társulás (1390), de nem is kell ennyire messzire menni példaként: Károly Róbert magyar király ugyancsak róla nevezte el rendjét, ezen a tájon a legkorábbi hasonló társaságot (1320), amit nemsokára követett unokatestvérének, Ottó osztrák hercegnek a rendje (1337), a jelvényen a szent lovas alakjával, mely fehér alapon vörös kereszttel díszített pajzsra függött, s még két további osztrák társulás, a

Frigyes osztrák herceg engedélyével alakult és a Szentgyörgykeresztről nevezett (1408), valamint később III. Frigyesnek ugyancsak a szent lovagról elnevezett rendje (1467).⁴⁰ Cseh és magyar rokonai körében Zsigmond minduntalan a lovagszent tiszteletének jeleivel találkozhatott: a szent lapockacsontja Magyarországról került Prágába a szent-Vitus dómba (1304 – talán ezt tartják ma ott a díszes karereklyetartóban), ahol a neki tulajdonított lobogót is őrzik.⁴¹ Apósa és nevelőapja, Nagy Lajos király velencei és dalmáciai győzelmeit a szentnek tulajdonította: Gyimót falut adta mindennapos mise alapítására a dicsőséges mártírnak és hadvezérnek, a veszprémi székesegyházban aranyozott ezüst tartóban őrzött fejereklyéje tiszteletére.⁴² Karlštejnben – nyilván a híres ereklyegyűjtő, IV. Károly császár, Zsigmond apja jóvoltából – viszont a sárkány fejét őrizték; ugyancsak ő ajándékozta el a brandenburgi Tangermünde Szent Jánosról nevezett kolostorának egyebek között a mártír szívét.⁴³ A szívereklyét (vagy másik hasonlót) – igazán megfelelő ajándék! – V. Henrik angol király, a Szent György társaság szuverénje kapta ajándékba Zsigmond angliai látogatása alkalmával, amikor ünnepélyes külsőségek között maga is a Térdszalagrendnek különleges jogokkal felruházott tagja lett.⁴⁴

S marad végül a lángkereszt, a jelvény másik része, vagy talán pontosabban a másik jelvény, aminek megjelenési formái bizonyos magyarázatot igényelnek, de amit viszonylag meggyőzően értelmezni lehet másirányú új kutatások adaptálásával.

Rudolf Chadraha már említett tanulmányában IV. Károly császár mecénási tevékenységének eddig viszonylag rejtett oldalát, a politikai reprezentáció jellegét és forrásait tárta fel.⁴⁵ Ennek központjában a kereszttereklye kultusza állott, méghozzá annak bizánci uralkodói aspektusában, miszerint az uralkodó az új Konsztantinosz, felesége pedig az új Helené. A császár építményeiből a világuralom antik szimbólumait, a *sacrum imperium* kereszténység előtti gyökerű gondolatát elemezte ki; az építmények együtteséből pedig a triumphus, a világméretű győzelem jelképeit. Az antik Róma legfőbb ellenségei a perzsák, a rajtuk aratott két győzelem tehát a legfőbb győzelem. A korszak analógiás gondolkodásában a perzsák könnyen helyettesíthetők a törökökkel, Konsztantinosz és Heraklios császár pedig azzal a keresztény uralkodóval, aki a döntő, végső csatát megvívja. Ez a döntő harmadik harc a világuralomért pedig a Duna mellett zajlik majd, amint azt a keresztlegenda *Legenda aurea*-beli változatában megfogalmazták. A „*Crux stemmata*” mint diadalmi jel tűnt fel a perzsa hadjárat előtt nagy Konsztantinosz győzelmének biztosítékeként.

Zsigmondra fordítva mármost a szót, ő bizonyíthatóan ismerte ezt a legendaváltozatot, nevelője pedig Niccolò Beccari volt, akinek kétségkívül szerep jutott IV. Károly gondolatainak megfogalmazásában.⁴⁶ Nemcsak az elsőszülött Vencelt, Zsigmondot is kora gyermekétől fogva uralomra nevelték, leendő apósa, Lajos magyar király udvarában. A kereszttereklye kultusza itt is eleven volt, hiszen egyebek között, egy korábbi időben az ereklye képéből alakult ki a magyar uralom jelvénye, a kettős kereszt.⁴⁷ Zsigmond, aki külső habitusában, s az idők múltán magatartásában is megtestesítette azt, amit kortársai az uralkodótól elvártak, a jelek szerint inkább középszerű, mint kiváló eleme volt. Mint

minden kortársa, szerette a szimbólumokat, a jelek képes beszédét, hiszen ezt meg is fogalmazta a rendalapító okmányban. Választása a jelvény tekintetében a maga egyszerűségében szinte zseniális: Zsigmond a keresztet választotta, a Konsztantinoszi győzelmi jel, az égen ragyogó, sőt gótikus átfogalmazásában, lángoló jelkép formájában. Merész és elkötelező gesztus, nagy szerep vállalására utal. Amit e tekintetben apjától tanult, a lehető legegyszerűbben fejezi ki. IV. Károly bonyolult, művelt jelbeszédéhez képest vulgáris ez a beszéd, de Vencel szerelmes rébuszaihoz sem hasonlítható.

A kereszt nyilvánvalóan megelőzte a sárkányt, ez lehetett személyes jelvénye, s hogy később az általa alapított rendnek fontos kiegészítője lett, az egyáltalán nem kivételes, hanem nagyon is gyakori jelenség a rendjelvények alakulásának folyamán. A „briquet de Bourgogne”, a tűzszer szám is Jó Fülöp saját jelvénye volt, — olyan jelvény természetesen, amit a háznép is viselhetett — mielőtt az Aranygyapjú rendláncának állandó tartozékaként megkezdte máig tartó pályafutását.

Aligha tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy a jelvény választása Nikáppollyal kapcsolatos. Ez volt az az alkalom, amikor Zsigmond a Dunánál lezajló harmadik, és a próféciák szerint döntő leszámolásra készülhetett a kereszténység elenségével. Semmi sem természetesebb, mint a régi diadalmi jelet megidézni ez alkalommal. Ezen kívül találni még egyéb apróbb nyomot is, ami bizonyos értelemben talán bizonyítéknak is felfogható: Umberto di Savoya, Romont grófja, Zsigmond egyik nikápolyi fegyvertársa, egy a számos nyugati lovag közül, aki fogságba is esett, hazatérve a következő „keleti” jelmondatot alkalmazta: *Iddio è giusto* — ez pedig a lángkereszthez tartozó jelmondat közel egykorú olasz változattal hitelesíthető fordítása — nyilván nem pusztá véletlen, hanem a rosszvégi „magyarországi utazás” emléke.⁴⁸

A jelmondatról eddig még nem esett szó. *O quam misericors est Deus, iustus et pius* illetve más, hiteles változatokban *clemens* vagy *paciens* az utolsó szó, a keresztben keresztben felírt jelmondatban.⁴⁹ Elég különös jelzők; sokkal inkább illenek a jámbor uralkodóra, mintsem Istenre, pontosabban minden nehézség nélkül vonatkoztathatók a keresztény császárra, egy békés Nagy Sándorra. A keresztény császárra, aki akkor is *miles Christi*, Krisztus katonája, ha nem igazán harcos, hanem keresztény szellemben uralkodik. De végülis Zsigmond harcosnak tartotta magát, a nikápolyi vereséget nem sok idő múlva átértékelte, túllépett rajta.⁵⁰ Így kerül alakja a Bárány imádásán, a Van Eyckek ecsetétől formálva, Krisztus vitézeinek csoportjába, szent György és szent Márton egyenrangú társaként, éppúgy, mint hajdan István király, aki a kettő lobogója alatt vívta meg harcát a pogány Koppány ellen — Hartvik püspök legenda-változata szerint.⁵¹ S talán itt a magyarázat a két egykorú, mégis a jelvény tekintetében eltérő kései pecsétre, a már említett császári nagypecsét és a vele párhuzamosan használt magyar királyi pecsét különbségére.⁵² Pénzen és pecséten ritka a rendjelvény, de előfordul — császári pecséten azonban unikum. Ami a magyar királyi pecsétet illeti, Zsigmond még az alapítólevélben úgy intézkedett, hogy utódai, a magyar királyok a koronázás után legyenek a rend lovagjai — rendjénvaló hát, hogy felségpecsétjén szerepeltesse az akkora mintegy

Zs.17

Zs.20

hivatalossá vált, és a két jelvény összeötvöződéséből kialakult formát. Ami a császári pecsétet illeti, a keresztény univerzum eszmei uralkodója visszatért a jelvények korábbi, eredeti értelméhez, mást és többet kívánt elmondani velük, mint azt, hogy a császár személyében a rend lovagjáról van szó. Zsigmond, ha nem is győzte le a törököt, de véget vetett az egyházszakadásnak és sikerrel harcolt a huszitizmus ellen; úgy tekinthetett magára, mint aki betöltötte a keresztény császár legfőbb feladatát, ezért hever lábánál a legyőzött sárkány, s ragyog jobb vállán a diadalmas kereszt.

Jegyzetek

- * Kivéve IV. Károly császár Fürspängler (= „Kösöntyüs”) társaságát (1355).
1. *Baranyai* 1926. 561–591, 681–719; *Mályusz* 1984. 60–67.
2. *Baranyai* 1926. 587; 1. jegyzet.
3. Borbála mint alapító szerepel számos okmányban: *Boehme, J.G.*: De ordine draconis. Acta Litteraria Musei Nationalis Hungarici Tom. I. Pest 1808. 167, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 181. (alapítólevél) uo. 185, 187: a Vitold litván hercegnek küldött levél, Über der Drachen-Orden. Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft „Adler” N.F. V–VI (1895) 70, 79. (Hercegnak küldött levél; Ernst der Eiserne és az osztrák sárkányosok csatlakozását deklaráló okmány). A Tatar-féle epizódokról: *Kropf L.*: Régi utazók Magyarországon. Sz 41 (1907) 926–927.
4. *Kovács Éva*: A gótikus *ronde-bosse* zománc a budai udvarban. MÉ XXXI (1982) 89–94; *f. Lajos* 1982. 99. 4. sz.
5. Az emlékekről v.ö. *Lóvei P.*: A Sárkányrend tagjainak emlékei; *Windecke* 1893. 130; *Adler* 1895. 74. i.m. (3. jegyzet) 74.
6. A rendjelvény leírása, amit viselni fognak a társaság tagjai: „signum, seu effigiem draconis incuruati per modum circuli cauda sua collum circumgyrantis diuisi per medium dorsi ad longitudinem a summitate capitis, et nasi usque ad extremum caudae effluente sanguine in interiore rima scissurae alba, et sanguine intacta, per longitudinem rubeam crucem, sicuti, et quemadmodum sub ipsius gloriosi martyris Georgii vexillo militantes crucem rubeam in albo campo ferre solent...” *Boehme*: i.m. 1808. (3. jegyzet) 169. — Magyarul: *Baranyai* 1926. 575.
7. A rendjelvény leírása a Vitold hercegnek írott levélben: „... pro divisa et societate effigiem draconis curuati per modum circuli cauda collum circumgirantis diuisi per medium dorsi ad longitudinem a summitate capitis, usque ad extremum caudae effluente sanguine, et desuper Crucem, que dominus noster, et redemptor inferni claustra, post gloriosam resurrectionem suam descendens ad inferos dissipauit, illamque secum ferens antiqui hostis leuiathan et draconis tortuosi inferorum malorum caput ipsius Crucis misterio potenter deflexit...” *Boehme*: i.m. 1808. (3. jegyzet) 185.
8. Az én fordításom némileg eltér Baranyiéétól. L. fent 5. jegyzet.
9. L. fent, 5. jegyzet.
10. Et estoit l'empereur armé, ... Sur son harnois portoit une heucque noire, en laquelle estoit une droicte croix devant et derrière, de couleur de cendre, sur laquelle avoit escript en latin: „Dieu tout puissant et misericords.” Et ainsi estoient habilliez le plus grand partie de ses genz...” (a kereszt mint deviza és livrél) *Chronique de Jean le Fèvre* Seigneur de Saint-Remy, ed. F. Morand T. Paris 1876. LXXVIII. fejezet, 278.
Ayant sur ses armeures une noire heucque en laquelle estoit une droit croix devant et derrière se couleur de cendre, sur laquelle estoit escript en latin: O que Die est misericorde.” *Monstrelet* leírását idézi *V. Gay*: Glossaire archéologique, II. Paris, 1928. 43. Cf. *A. de Hevesy*: Le bréviaire de Sigismund de Luxembourg, Extrait du Bulletin de la Société Française de Reproductions de Manuscrits et Peintures (Année 1911). Paris 1911. 2.
11. Lásd: Katalógus.
12. 1433–1437. *Kéry* 1972. 128–130; 97, 101. kép; 1. fent, 2. jegyzet.

13. Magyar vonatkozásban erről: Kovács É.: Mattyú és strucc—Lancaster és Luxemburgi? ÉÉT 1980. 231—239.
14. Dom G. A. Lobineau: Histoire de Bretagne, II. Paris 1707. col. 627.
15. Egyetlen kivételnek látszik Tar Lőrinc, akinek újonnan feltárt téri templomának faragott díszítésében, címerék és rendjelvények között található egy toronyszerű, vagy edény (?)-képlet is — véleményem szerint ez valószínűleg deviza, személyes jelvény. Juan Cabello szíves közlése.
16. L. lent 13. jegyzet és Sz. de Vajay: L'heraldique image de la psychologie sociale. Estratto degli Atti dell'Accademia Pontaniana N.S. XVI (1967).
17. J. Lajos 1982. 114; 20. sz.
18. J. von Schlosser: Die Bilderhandschriften Königs Wenzel, Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses 14 (1893) 275. skk; J. Krása: Rukopisy Václava IV. Praha 1971.
19. A „Drahknoten“ egykorú közvetlen keleti átvételét én nem nagyon tartom valószínűnek. V. Ö. R. Chadraha: Der Triumph-gedanke in der böhmischen Kunst unter Karl IV. und seine Quellen. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller Universität Jena, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, 16 (1967) Heft I. 63—78; különösen 74. L. még E. R. Knauer: Kaiser Sigismund, Festschrift für Otto von Simson zum 65. Geburtstag, Propyläen Verlag 1977. 17.
20. G. Smole: Das Grabgewand Herzog Ernsts des Eisernen, Sonderdruck aus der Festschrift 150 Jahre Joanneum, Joannea, Publikation des Steiermärkischen Landesmuseum und der Steiermärkischen Landesbibliothek. Band II, Graz 1969. 335—355.
21. Aschbach I. 1838. 326; 38. jegyzet. Jan Žižka serege élén, a zászlókon kehely, a lovasok kezében csaphaderők, Anthitesis Christi et Antichristi egy 16. század eleji kódexben, melynek illuminátora is ismert. Kat. Illuminované nejkrásnější rukopisy knihovny Národního Muzea v Praze. Praha 1965. 43. A motívum előfordul más vonatkozásban is.
22. A. Zelenka Seibt: (Kat. Kaiser Karl IV. 1316—1375, Nürnberg, Kaiserburg 1978. 314) már eljutott ahhoz, hogy Vencelnek ez volt a rendje, de nem tudta bizonyítani. ZSO II/1 (1956) 1201. sz. (Korábbi irodalommal)
23. A megújított címeres levél képe: Nyáry A.: A heraldika vezérfonala. Bp. 1886. 98.
24. Kovács É.: i.m. 1982. (4. jegyzet). Utódai Albert és V. László engedélyezik a Sárkányrend adományozását, Baranyai 1926. 717—718. Egy konkrét esetet idézek 1433-ból, mikor Zsigmond lovagát út egy Colalto gróft, s ugyanakkor „saját societatis draconicáján” kívül, „kedves fivérének, Aragónia királyának stolájával vagy amphriszójával is kitünteti.” Adler 1895. i.m. (3. jegyzet). Ugyanezt a rendet a kannéről (t.k. az Angyalí üdvözlésben szereplő lilomos váza) is nevezik, melyet nagyon sokféle módon írnak (Jarra), egy bosnyák lovag végrendeletében (1475) pl. „sciarra”-nak. Ő a feleségének hagyja ezen kívül sárkányrendjét és „a nyakéket, melyet a ciprusi király adott neki.” Thallóczy L.: Bosnyák és szerb élet- és nemzedékrajzi tanulmányok. III. T 25 (1907) 174. Vukotić Pribislav Kannarendjét öt gyöngy, három rubin és két gyémánt díszítette; egy gyöngy és kővek díszítették a ciprusi király ajándékát, nyilván a Kardrendet. A Kardrend ritkábban mint az angol és aragon, de előfordul a Sárkányrend társaságában; pl. a téri templom nemrég feltárt timpanonjában, Tar Lőrinc birtokán. V. Ö. J. Cabello és Lövel P. dolgozatai. Tafur Velencében: „Jo traya la devisa del emperador Segismundo”, de nemcsak ő, hanem több úrral is találkozott, aki szintén viselte. Ugyanezt az Alberttel való találkozást kapcsán magyarországi rendnek aposztrofálja, a Vencel-félelőről pedig így ír: „el Tusenique, que quiere dezir tovaja, que es de Bohemia.” Kropf: i.m. 1907. (3. jegyzet) 927. A másik spanyol, „Moyses Didacus de Valera... ab Alberto imperatore tribus militiae insignibus condecoratus fuit: draconico nempe tamquam a rege Hungariae, Tusini ut a rege Bohemiae et collari disciplinarum aquila alba exornato ut a duce Austriae.” Adler 1895. i.m. (3. jegyzet) 70, 38. jegyzet.
25. Albert rendje inkább egy kegyes célú lovagi társaság. Az alapító levél, a lovagi érdemek szerint változó rendjel aprólékos leírásával: H. Zimmerman: Urkunden und Regesten aus dem K.u.K. Haus-, Hof- und Staats-Archiv in Wien. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses I (1883) II. VII—VIII. 39. sz. Vencel rendjéről, amit Kropf „törül-

- kőzőnek" fordít, v.ö. 24. jegyzet. Klement Benda szíves közlése szerint cseh elnevezése *věrník*, illetve *věneč* nagyjából koszorú, fűzér (Kranz) értelemmel. A nagyváradi jelvényről írott cikkemben összegyűjtöttem néhány leltéri adatot, ami a Vencel-féle jelvény lehet, mind ékszer: Erzsébet királyné, Zsigmond leánya 1440-ben elzálogított ékszerrel között a 26: „mit elnem weisen geflecht“, számos kövel és gyönggyel, a nyilván féhéren zománcozva, Jean sans Peur burgundi herceg hagyatéki leltárában még plasztikusabban felismerhetően: fehérzománcos arany brasa nagy balásrubinnal és facettás gyémánttal díszített „tousille noué“; esetleg J. Fülöp kis arany ékszere is, „falt en facon de serviette“. I. Toesca nyomán ugyanott hivatkoztam Francesco Gonzaga 1395-ben felfektetett ékszerjegyzékéből egy tételre, „Coyelettus unus auri ad devisam plumbini ... Illustrissimi Imperatoris“, ami kétségkívül Vencelre vonatkozik, de az ékszer témáját értelmezni nem tudtam. Kovács É.: i.m. 1982. (4. jegyzet). Azóta elolvastam a jegyzéket, s még két hasznosítható adatot találtam: „Item Coellus unus auri ad devisam Imperatoris cum uno drapeillo et plumbino ... Dictus balassius positus est in uno zoiello ad devisam Imperatoris cum drapeillo et plumbino in Venetis...“ fol. 13r, 23r. A Gonzagák, legalábbis addigi tudásunk szerint, nem oly módon jutottak Vencel jelvényéhez, mint a Viscontiak, illetve nyomukban a Sforzák. L. fent 27. jegyzet.
26. Inicialában imádkozó, hacukát viselő, hosszú hejű király térdapel, lent kék kendőjelvény, nagyon hosszú lobogó csücskökkel, benne I betűvel. 1463–1457. Prága, Státní knihovna, cod. Tapla 39. fol. 93r. *J. Homolka – J. Krása – V. Menzel – J. Pešina – J. Petráň*: Pozdne Gotické umění v Čechách. Praha 1984. 395.
27. A Viscontiaknak átengedett (135) és itt „nodo“-nak nevezett kendőjelvényről illetve császár saáról: *E. Pellegrin*: La bibliothèque des Visconti et des Sforza ducs de Milan au XVe siècle. Paris 1955. 53, 159. *Smole*: i.m. 1969. (20. jegyzet) 349. Muratorit idézi, aki Gian Galeazzo sirján így írja le a jelvényt: „capitargium cum una gassa“, azaz valamiféle homlokra csomózott és tekert kelme. Bianca Marie Sforzának, Miksa császár második feleségének ugyanazon évben (1493) kelt, s valószínűleg ugyanezre az ékszerre vonatkozó két kincsjegyzékében szerepel a Vencel-féle deviza lezármasozottja: „Item jocale seu monile unum factum ad insigne sudarioli cum uno balassio magno.“ *P. E. Schramm – H. Filtiz – F. Mutherich*: Denkmale der deutschen Könige und Kaiser. II. München 1978. 43. – „Item uno zoiello facto cum la divisa del facio...“ *Y. Hackenbroch*: Renaissance Jewellery. München–New York 1979. Doc. I.
28. *Knaur*; i.m. 1977. (19. jegyzet) 175–177; 2. kép.
29. *M. Meiss*: French Painting in the Time of Jean de Berry. The Limbours and Their Contemporaries. London 1974. képkötet.
30. A tekercsről v.ö. *Wöhli T.*: e katalógusban.
31. *Smole*: i.m. 1969. (20. jegyzet) 350–351.
32. *J. M. Fritz*: Goldschmiedekunst der Gotik in Mitteleuropa. München 1982. 260. sz.
33. *Adler* 1895. i.m. (3. jegyzet) 68–69; *Smole*: i.m. 1969. (20. jegyzet) 343.
34. *K. Fronner*: Über Ordens-Insignien auf Mittelalterlichen Grabdenkmälern. Mittheilungen der kaiserlichen-königlichen Central-Commission. 15 (1870) CXIV–CXIX.
35. „Wir Ernst von gotes gnaden hertzog ze Osterreich... bekennen mit diesem brief, als wir ... die gesellschaft mit dem trakchen an uns haben genommen ze tragen...“ *Adler* 1895. i.m. (3. jegyzet), 78–79.
36. L. fent, 6. jegyzet.
37. A sárkányról: Reellexikon für Deutsche Kunstgeschichte (RDK) IV. 342–360. és uo. III. 753. skk (Drachenring). *H. Demisch*: Die Sphinx. Stuttgart 1977. 275; 67. jegyzet. A sárkány nem azonos a gyíkkal; v.ö. Eidechse címszó RDK IV. 931. *Hugo de Sancto Victore*: (a gyíkok) „non serpentes sed reptilia sunt.“ Ezért a Sárkányrend előtt megállandó osztrák jelvények, felülnézetben ábrázolt állateikkel inkább gyíkok vagy szalamandrák lesznek, s így valószínűleg nem kell a Sárkányrend kialakulásánál ezeket figyelembe venni. V.ö. *Smole*: i.m. 1969. (20. jegyzet), fig. 11–12. és *Fronner*: i.m. 1870 (34. jegyzet) CXIV.
38. *J. Guiffrey*: Inventaires du Jean duc de Berry (1401–1416). I. Paris 1894. 12; H 7.
39. Vak Jánosnak, Vencel nagypapjának lovaspecsétjén a ló fején szárnyas sárkány. RDK I. 121.

- A régi Luxemburgi-elsékdíszről: *Seibt*: i.m. 1978. (22. jegyzet) 314. Az Apokalipszis „*Draco magnus et rufus*”-ára való hivatkozás: *Horváth* 1937. 56.
40. Károly Róbert rendjének (1326) alapítólevele: *Boehme*: i.m. 1808. (3. jegyzet) 153–162; v.ö. *Horváth* 1937. 106; *Otto der Fröhliche* (1300–1339) rendjéről: *Fronner* i.m. 1870. 134. jegyzet) CXIII; *Frige*séről: *Baranyai* 1926. 572. – *Y. Renouard*: *L'ordre de la Jarretière et l'ordre de l'Étoile. Etudes d'histoire médiévale I*, Paris 1968. 93. skk; *Le Chevalier P.A. Pidoux*: *Le Noble Ordre de Saint-Georges au Comté de Bourgogne. Extrait de la Rivista del Collegio Araldico* 1905. aug. – *Friedrich III.* 1868. 368–390.
41. 1304-ben II. Vencel Magyarországról hozta a Szent György lapocka-eréklyét. *T. J. Passina de Drechorod*: *Posphorus Seplicornis...* Prague 1673. 507. Szent György kareréklyetartója a Szent György-kolostorból: *Fritz*: i.m. 1982 (32. jegyzet) 69, 71. sz.
42. „... ob reverenciam Dei omnipotentis, et beatissimi Georgii, martyris gloriosi, militum principis... cuiusque caput gloriosum pro thesauro perpetuo in Veszprimiensi ecclesia depositum veneratur.” Nagy Lejos király adományleveléből. Az ereklye a török idők előtt a Szepességbe került és ott elkallódott; 1585-ben nem találták a szepesi káptalannál. *Csere A.*: Szt. György vértanú fejeréklyéje. *Magyar Sion I* (1863) 889–894. Az aranyozott ezüst ereklyetartót 1429–1437 között javították. *Fejérfutak L.*: A veszprémi káptalan kincselnek összeírása 1429–1437 években I. TT 1886. 569.
43. *Pór A.*: A karstején vár magyar édekü kincsei. *AE* 1896. 317.
44. *Tangermündének IV. Károly* ajándékozott egyebek között: „*Cor sancti Georgii in perve Monstrancia pendente in cathena argentea.*” *Schramm–Fillitz–Mütherich*: i.m. 1978 (27. jegyzet) 39. *Zsigmond* ajándéka az angol királynak: *E. Carleton Williams*: *My lord of Bedford* (1389–1435). Paris, 1963. 32.
45. L. fent. 19. jegyzet.
46. *Beccarioról Chadra*b: i.m. 1967. (19. jegyzet) 76. és *Mályusz*: 1984. 40. A „*Reformatio Sigismundi*”: *Horváth* 1937. 78.
47. *Kovács É.*: *Signum Crucis – Lignum Crucis. Eszméletörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Memoria Saeculorum Hungaricae*, 4. (szerk. Székely György). Budapest 1984. 407–423.
48. *D. Bertolotti*: *Istoria della R. Casa di Savoia*. Milano 1830. 84. A velencei *Ca' d'Oro* lángrészjáról I. „*O quanto sei Iddio misericordioso, giusto e pio!*”) *F. Banfi*: *Ricordi ungheresi in Italia. Annuario* 4 (1940/1941) 280.
49. *Windecke* 1893. 130. v.ö. 10. jegyzet. – Latinul és németül: „*O wie barmherzig ist got und so mil!*”; egykorú francia változatok: L. fent. 10. jegyzet. A rendjelvény „hivatalos” leírásánál soha nem idézik.
50. Nagy Sándor szerepéről *Zsigmond* uralkodói idejében: *Mályusz* 1984. 40.
51. *Kéry* 1972. 86–88; 87–88. kép. A Koppányról szóló epizód *Hertvik*nél: *István* király emlékezete. Bp. 1971. 68.
52. *Kéry* 1972. 128–130. 97–101. kép.

Lővei Pál

A SÁRKÁNYREND FENNMARADT EMLÉKEI¹

A Sárkányrend² „.... jelölül és jelképül, a körré görbült sárkány jelét vagyis képét, amint farkát nyaka köré tekeri és háta közepén hosszában feje és orra elejétől farka végéig fel van hasítva s a vére vesztése miatt fehér és vértelen hasíték belső széle mentén hosszában elhelyezett vörös keresztet visel, hasonlót ahhoz, amilyen vörös keresztet fehér mezőben magának a dicső György vértanúnak zászlaja alatt vitézkedők szoktak viselni, hordani és használni, mi magunk is választjuk, elfogadjuk és társaság és egyforma díszíték módjára akarjuk felvenni, ha azt mind magunk, mind országunk hű bárói és főemberei láthatóan nyilvánosan viselik és használják”, olvasható Zsigmond király 1408. december 12-én kelt alapító oklevelében.³

M.24 Alig tíz évvel később, 1418. március 19-én íródott Csapi András címerlevele, amelyben egy más „típusú”, pajzstartó sárkány leírását és képét találjuk: „a pajzsot bekeríti és körbekanyarítja egy sárkány, hátán vörös kereszttel, összesen négy lábbal elől és hátul, mindkét oldalról szabadalt szárnyakkal; a sárkány szája nyitott és a fehér fogak közül vörös nyelv nyúlik ki a hegyes orr alatt és fülel egyenesen állnak; a sárkány farka háromszor a nyaka köré tekerdik és körbefonja, a vége egyenesen felemelkedik”.⁴

Az első oklevél a rend jelvényét írja le, amelyet a rendtagok ruhájukon visel(het)tek, ezzel díszíthették alakos ábrázolásait és ennek különféle ötvöstechnikákkal kialakított változatai tűnnek elénk a régi hagyatéki- és zálogleltárakban, ritkán múzeumi gyűjteményben is. A másik leírás egy olyan címertani ötletet jelenít meg, amely a magyarországi heraldikában a 20. századig érvényesülő hatást fejtett ki; nyugodtan állíthatjuk, hogy a középkori magyarországi heraldika legszellemesebb és leglátványosabb önálló „találmánya” ez, még akkor is, ha a karikába hajló állatalak motívuma – szalamandra, hal stb. alakjában – már a korábbi, külföldi rendjelvények között is megjelent.⁵

A Sárkányrend tagjainak fennmaradt emlékei közül talán azok a figurális ábrázolások a legértékesebbek, amelyek a rendi jelvény viselésének módjáról nyújtanak képet. Három olyan alkotást ismerek, amely hitelesen mutatja, hogy a nyilván fémből készült jelvényt az alatta átbújtatott és a két vállon körbefutó, fonott zsinór tartotta: Zsigmond Pisanellótól való egyik portróját, i. Vencel sz. 48 legnecai herceg sírkövét és az ifjabb Stibor budai síremlékét.⁶ A jelvények azonban nem teljesen egyformák: a császár-királyé és a hercegé keresztben függ,

Stiboré viszont, az alapítólevél leírásának megfelelően, hátán viseli a keresztet. A jelvény feletti kereszt már az alapítást követő évben megjelent, amikor Ernő és Albert Habsburg-hercegek huszonnegyedmagukkal csatlakoztak a társasághoz. A kereszt megjelenési formája változó: a kis keresztet teljesen körül-

- Sz.52. vehetik lángnyelvek (lángkereszt), mint Perényi István és János sírkövein, a láng-
 53 got jelölhetik a kereszt szárainak beírdalt meghosszabbításai, mint Jörg von
 (19) Puchheim oberndorfi síremlékén, előtűnhetnek a lángnyelvek a keresztszárak
 közötti mezőkben, mint egy grazi sírkövön; előfordul azonban egyszerű, láng
 nélküli kereszt is, pl. Jörg Gradner sírkövén Graz-Strassgangban. Az idők folya-
 mán a keresztszárak jelmondatnak adtak helyet, ahogy Zsigmond életrajzírója,
 Eberhard Windecke is leírta: „O quam misericors est Deus, iustus et pius”.⁷
 Ennek egy változata, „quam misericors est dominus, iustus et paciens” olvas-
 (18) ható Reinprecht von Wallsee síremlékén a felirat miatt szokatlanul megnagyob-
 bított keresztben, egy másik, a Windecke-féleltől a „paciens” végződésben eltérő
 változat található a III. Frigyes devizáját hordozó bécsi ornátus himzett láng-
 Sz.52 keresztjein.⁸ A keresztet még Zsigmond saját halotti jelvényén is helyettesít-
 ta. hette a felerősítésére szolgáló, köralakú csat. A sárkány maga nézhetett jobbra
 62/c is, balra is, de gyakoribb a heraldikailag balra forduló forma.

- Két alakos ábrázolás a tanúja a jelvény egy másik felerősítési módjának:
 Sz.58 Oswald von Wolkenstein portréján és Giovanni Francesco Capodilista lovaské-
 pén a figura bal illetve jobb vállán átvetett, a mell előtt ferdén alászálló, széles
 fehér szalagon találjuk a keresztben függő sárkányt, mindkétyszer alatta látható
 az aragóniai Kannarend jelvénye is. Egyáltalán nem véletlen ez, az aragón ural-
 kodó és Zsigmond ugyanis kölcsönösen felhatalmazták egymást rendjelvényeik
 adományozására.⁹ A fehér szalag az aragóniai rendhez kapcsolódó stóla, amely
 Sz.53 egy köralakúra összevarrt textília lehetett, ahogy Perényi János címeres sírköve
 is – nyolcas formában meghajolva – feltűnteti, erre erősítették fel a rendjel-
 vényt, amely ebben az esetben valószínűleg himzett lehetett. Arra, hogy ilyen
 Sz.48 himzett jelvény a Sárkányrend esetében sem volt ismeretlen, példa a müncheni
 sárkányos ruhadísz.

A mellpáncélra minden látható felerősítés nélkül ráhelyezve szerepel a budai Stibor-síremlék jelvényéhez hasonlóan a keresztet a hátán viselő sárkány Konrad von Weinsberg síremlékről származó, életnagyságú bronz szobrán Schön-
 talban.

A hetedik, rendjelvényes figurális ábrázolás, Batori István nyírbátori síremléke a 15. század végéről, egyedülálló módon egy, a nyakon viselt sárkányos láncsal tűnik ki. Az egymással párosával szembeforduló, összetekeredő sárkányok között egy-egy drágakő látható, csak a két középső között van egy kis címerpajzs, a kettős sárkány-tagokat palmettaszerű elemek (talán a lánckereszt redukciója) kapcsolják össze, középen pedig a Madonnát ábrázoló, ovális medaillon függ. Bár számos rendnek volt nyaklánc (így a már említett Oswald von Wolkenstein az aragóniai kannákból álló nyakdísz, Capodilista lovag pedig az angol Szent György-társaság SS láncát viseli portréján), írott források és további ábrázolások híján egyelőre mégis azt kell feltételeznünk, hogy Batori nyaklánc egyéni lelemény, a külföldi rendek kellékének érdekes adaptációja.

Egyelőre kétkedve adhatunk csak hitelt annak a 18. századi leírásnak, amely szerint a Sárkányrend tagjai ünnepnapokon kettős aranyláncot viseltek, melyről egy törött szárnyú, feldöntött sárkány függött.¹⁰

Egy további alakos ábrázoláson, Jörg von Puchheim már említett sírkövén, a rendjelvény valójában már független a figurától: a zászló hullámzó kelméje előtt helyezték el, de az ahhoz való szerves kapcsolat nélkül — ilymódon aligha viselte bárki is. Hanns Fraunberger sírkövén Prunnban a rendi jelvények egyszerűen a figura feje felett az alapsík szabadon maradt mezőjét töltik ki.

- A rendjelvény ebben a keresztben függő formájában is megjelenhet heraldikus összefüggésben. Leggyakrabban a sisakdísz előtt helyezték el, mint a Perényi síremlékeken, Várdai Miklós kisvárdai sírkövén vagy Gutti Ország László pecsétjén. Ez a sisakhoz vagy sisakdíszhez kapcsolás egyéb rendeknél, így az osztrák Copfrendnél vagy a Szalamandrarendnél is megfigyelhető.¹¹ Leginkább akkor tértek el tőle, ha a címeres ábrázoláshoz több rendjel is kapcsolódott, ekkor minden szabad felületet beboríthattak a jelvényekkel. A magyarországi emléanyagban így tűnik fel a sárkányrend mellett a Kannarend Perényi István sírkövén, ehhez az angol király SS-lánca és az obszerváns ferencesek IHS monogramja csatlakozott még Perényi Jánosén. Ez a három rend ausztriai emlékeken is gyakran kapcsolódik egymáshoz — Zsigmond valamint az aragón és az angol uralkodó kölcsönösen megbízták egymást a rendjelek adományozásával.¹²
- É. Nemegyszer társult ehhez az együtteshez a ciprusi Kardrend is, pl. a tari templom timpanonján, ahol a Sárkányrend és a Kardrend mellett még további két rendjel látható. Egyéni és szellemes módon, láncszerűen fonódik egymásba a sárkány a cseh Kendőrend jelvényével Garai Miklós címereslevelén. 2–3–4–5 jelvény található a Sárkányrendet is ábrázoló osztrák és német sírköveken is. A rendjelekkel való hivatkozás kirívó példái azonban a nürnbergi Ketzl patricius-családhoz kapcsolódnak: Ulrich Ketzl 1462-es évszámú, festett tábláján 17. családjának már a 16. század elején öntött fém emléktábláján 12 rendjel tűnik fel.

- Rátérve a második, a valóban heraldikus, pajzstartó szörnyalakra, szintén feltűnő, hogy mennyi változata alakult ki (függetlenül az eltérő stílusselemtől). Hátán a Csapi címereslevelében leírt kereszt csak időnként mutatkozik, ahogy nyaka körül sem tekeredik minden esetben háromszor a fark — a tari timpanonon például csak kétszer. Különleges egy vértesszentkereszt, Zsigmond-címeres kályhacsempe ábrája, amelyen a sárkány hátán kereszt helyett egy piciny címerpajzs kapott helyet, benne hármashalmon álló kettős kereszt: a magyar címer! A sárkány színe is változó: a Csapi címer körülié arany, a perchtoldsdorfi templom kapuján, V. László címerpajzsait tartóké zöld. Egyaránt nézhet az állat jobbra vagy balra, bár az általában (heraldikailag) jobbra dőlő címerpajzsok körül természetesen a sárkány is jobbra néz. Zsigmond címeres kályhái vagy a perchtoldsdorfi kapu mutatják, hogy a kétfelé néző sárkányok pusztán a szimmetria elvei szerint kerülhettek fel az emlékekre.

A két — jelvénytartó és pajzstartó — forma mellé- és nem alárendelt kapcsolatban állott egymással. Jelzi ezt Zsigmond személyes reprezentációja: nála a

sisakdíszhez kapcsolódó, jelvénytípusú ábrázolás ugyanúgy megtalálható, mint a pajzsot körítő szörny, a jelvényt is használta kereszttel is és anélkül.

Ez az „egyenlőség” a rendjelvény Zsigmond utáni történetére már nem érvényes. A 15. század második felében a jelvénytípusú forma ausztriai és német sírköveken, címeres táblákon még élt, egy-két esetben egy-egy magyarországi pecséten is feltűnt,¹³ bevonult Mátyás emblémáinak körébe, de az emlékek túlnyomó többségén már a pajzstartó sárkány szerepelt. Úgy tűnik, magyarországi kedveltsége a Batori család tagjainak széleskörű heraldikai reprezentációja nyomán nőtt meg jelentősen. A sárkányölő mondai hős-ös megteremtésével és a birtokközpont nevének (Bátor) ehhez kapcsolódó magyarázatával¹⁴ jól összhangba lehetett hozni a címert körülvevő sárkány figuráját. Ennek a már humanista ízű konstrukciónak lett azután folyamánya a címer három oldalékének ívelt sárkányfoggá válása¹⁵ és a sisakdísz megváltoztatása is: amíg a rendet alighanem eredetileg elnyerő Batori István országbíró (+1444) nagy méretű, reprezentatív pecsétjén magától értetődően a Gut-Keled nemzetség szárnyas sisakdíszét szerepeltette, rajta a címerábra ékjeivel,¹⁶ addig fia, az ugyancsak országbíró István (+1493) a nyírbátori (ma református) templom nyugati és déli kapuja feletti címerkövén új, sárkányos sisakdíszet alkotott — mintegy a pajzstartót emelve magasabb heraldikai rangra. A Batoriakkal való „vetélkedés” jegyében készülhetett Szatmári György fennmaradt közel tucatnyi címeres emléke és Buzlay Mózes több címere is, valamennyi sárkánnyal körítve. A hatás még olyan nagyműtű „sárkányos” család, mint a Perényi esetében is tetten érhető: a heraldikai reprezentációjában rendjeleire korábban oly büszke familia két generáción keresztül „elfeledkezett” a Sárkányrendről és újbóli megjelenése körükben (hozzá kell tenni, hogy ekkor is ritkán), aligha véletlenül éppen két, Batori leánytól származó családtag esetében figyelhető meg — a forma is új, a Perényieknél korábban kizárólagos jelvényábrázolás helyett a pajzstartó sárkány tűnik fel.

Mátyás halála után a címerpajzsot övező sárkány az új címeradományokban már kizárólag pajzstartó funkcióban szerepelt,¹⁷ rendjelként elvesztette minden szerepét. Ennek a folyamatnak egyik végállomását jelenti Antaly építőmester 1574. évi pecsétjén a polgári címert körülvevő sárkány. Megfigyelhető, hogy a nyak köré tekeredő farokvég egyes esetekben eltűnik — nem máshol, mint az állat szájában, amely így saját farkába harap.¹⁸ A 16–17. században már csak egyes régi „sárkányos” családok tartották fenn Magyarországon a rendi hagyományt (német földön a heraldikai irodalom sokkal kevésbé felejtette el Zsigmond rendjét!). Így történhetett meg, hogy az egyébként alapos, forráskutatáson is alapuló gyöngyösi rendháztörténetet író tudós ferences szerzetes, Nagy András (aki mellesleg — ellentétben nem egy 20. századi szakíróval — a szóbeli hagyományt az írott forrásokkal összevetve igen kritikusan vizsgálta a rendház keletkezésének szájhagyományát) a templomban látott sárkányos címer állatalakjáról már nem tudta, hogy pontosan mi is, és farkát a nyaka köré tekerő gyákról avagy krokodilusról számolt be 1789-ben.¹⁹ Ekkor azonban már csak egy-két évtized kellett, hogy a Sárkányrend ismét bevonuljon — most már a

történeti — köztudatba²⁰ és megkezdődjön befejezettnek ma még közel sem mondható vizsgálata.

Az emlékek jegyzéke

MAGYARORSZÁG

1. Az alapító tagok²¹ és családjaik

ZSIGMOND magyar király, később német-római császár (+1437)

A Sárkányos-társaságot alapító magyar király heraldikai reprezentációja mind a címer mellett jelvénytípusú elhelyezett Sárkányrend-ábrázolásban, mind a címerpajzsot övező pajzstartó sárkány típusának megteremtésében és alkalmazásában példát mutatott Magyarország- és Európa-szerte.²² Egyik nevezetes portréja pedig a rendjelvény viselési módjáról szolgál fontos adattal.

- Zs. 38/a a) Pisanello: Zsigmond császár és király portréja, vállai előtt futó, fonott zsinórra erősített, keresztes Sárkányrenddel, 1433 (rajz; Párizs, Musée du Louvre).²³
- Zs. 62/c b) Az 1755-ben a nagyváradi székesegyházban feltárt királysírt éppen a benne lelt rendi jelvény — csaton függő, sárkányt ábrázoló, zománcos arany ékszer — alapján azonosították Zsigmond sírjával. A Magyar Nemzeti Múzeumban ma is meglévő korona és országalma mellett talált jelvény elkallódott, képét egy 18. századi rajz őrizte csak meg számunkra.²⁴
- T.2.4, 10.25, 32.42 c) A címerpajzsot pajzstartóként övező sárkány legjellegzetesebb példái a Zsigmond különböző címereivel díszített, négyzetes kályhacsempék sora a budai várból, a visegrádi palotából, a vértesszentkereszti bencés apátságából. Sárkánnyal körülvéve ismeretes a magyar vágásokkal és a birodalmi (brandenburgi ?) sassal négyelt címerpajzs,²⁵ a brandenburgi sasos címer,²⁶ a magyar vágásokkal és a cseh oroszlánnal négyelt pajzs.²⁷
- d) A király sisakdíszé mellett alkalmazott sárkányrendi jelvénynek két változata is ismert: Budán egy négyzetes kályhacsempén a cseh címer szárnyas sisakdíszé látható, kétoldalt a rend egy-egy jelvényével,²⁸ míg egy álló téglalap alakú vértesszentkereszti csempén a magyar vágásokkal és cseh oroszlánnal négyelt, dőlt pajzs felett a sisakból kinövő, ugyancsak szárnyas sisakdísz mellé, a csempe sarkába helyezték az összetekeredő sárkányt.²⁹
- Zs.20 e) Zsigmond utolsó, 1433–37 között használt, magyar királyi felségpecsétjének előlapján a magyar kettőskeresztes és a cseh oroszlános címerpajzs között látható a kereszten függő sárkány.³⁰
- Zs.17 f) Az 1433-as császárrá koronázást követően használt birodalmi felségpecsét előlapján a rendjel lángkeresztje a császár feje mellett kapott helyet, a karikába hajló sárkány pedig az uralkodó lába előtt.³¹
- g) A Suki család által patronált szováti (Kolozs m.; ma Suatu, Románia) középkori templomban a koronából előtűnő farkasfejet ábrázoló Suki címeren kívül egy zárókövön a Sárkányrend jelvényével körülfogott, kettőskeresztes

címerpajzs is megtalálható (párja talán a pápai címer, Szent Péter kulcsaival). Suki Darabos János Zsigmond kíséretéhez tartozott, 1418-ban Konstanzban címerbővítést is kapott tőle,^{31a} így feltehetően mint ország- illetve királyi címer jelenik itt meg a sárkányos kettőskereszt.

CILLEI család

A Sárkányrend alapító tagjai között három Cillei családtag is szerepelt: a király felesége, Cillei Borbála (+1451), valamint apja, Cillei Hermann (+1435) és fivére, Frigyes (+1454). Sárkánnyal körülvett, négyelt címerpajzsuk (mezőit T.26. ben három csillag illetve két pólya) kályhacsempékről ismert, a budai várból és a 37.44 vértesszentkeresztű bencés apátságból.³² Más Cillei címereken ugyanakkor nem használták a rendjelvényt.³³

STIBOR család

A rend alapító tagjai közé tartozott Stiborici Stibor erdélyi vajda (+1414), hozzá kapcsolódó sárkányrendes ábrázolást azonban nem ismerek³⁴ (feltételezhető, hogy 1430 körül fia által faragtatott székesfehérvári síremlékén,³⁵ az Sz.47. ifjabb Stibor síremlékéhez hasonlóan, szerepelt a rend jelvénye, a két síremlék 48 ábrázolása ugyanis a megmaradt részek tanúsága szerint nagyon hasonló volt; a ma ismert töredékeken azonban a jelvény nem látható).

Valószínűleg nem apja jogán volt tagja a rendnek a vajda fia, az ifjabbik, Bolondóci Stibor (+1434) (sem a rend szabályzatában, sem más írott forrásokban nem esik szó arról, hogy a rendi tagság örökölhető lenne), akinek budai síremlékén a páncélba öltözött vitézi figura bal vállán látható a sárkányos jelvény, a nyak alatti mellrészt körbevevő, vékony, fonott zsinórra fűzve.³⁶

GARAI család

A rend alapítói között két Garai található: Miklós nádor (+1433) és öccse, János (+1428). Bár a 15. századból számos Garai címeres (szájában országalmát tartó, koronás kígyó) kőfaragvány, kályhacsempé, pecsét is fennmaradt,³⁷ sárkányrendes ábrázolás csupán egy akad közöttük: Garai Miklós 1416. évi címerlevele.³⁸ A szokatlanul nagyméretű, két címert ábrázoló festett kép közepén, a két pajzs között a Sárkányrend és a cseh Kendőrend jele látható láncszerűen egymásba kapcsolva.³⁹

OZORAI PIPO

Az alapítók közül Ozorai Pipo (Filippo Scolari) temesi ispánnak (+1426) egyetlen sárkányrendes címerét ismerem, az is külföldön található: a firenzei Scolari-ház egy domborműve a sárkánnyal övezett, jobbra dőlő, három harántpólyás címert ábrázolja, a sárkány felett a sisakkal és a női mellképet mutató sisakdísszel.⁴⁰

SZÁNTAI LACK család

A rend alapító tagja volt Szántai Lack Jakab erdélyi vajda (+1428/32). A budai vár egy eddig meghatározatlan címerű, négyzetes kályhacsempéje⁴¹ őhöz vagy testvéréhez, Dávid szlavón bánhoz (+1425/28) kapcsolható. A sárkányrenddel körülvelt négyelt pajzs első és negyedik mezőjében karéjos talpú náduszos, lapos tányérú kehely látható — pecsétanalógiák⁴² alapján a Szántai Lackok címere. Talányos a második és harmadik mező ábrája: koronából kinövő két dámlapát között balra néző, hosszú nyakú madár (sárkány ?) feje — ez valamilyen, eddig feltáratlan családi kapcsolatra utalhat.⁴³

PERÉNYI család

A rendalapítók közül (Zsigmondot kivéve) a legtöbb, a Sárkányrendre vonatkozó adat, illetve ilyen ábrázolás a Perényiekhez kapcsolódik (címerük: koronában madárlábakon álló sasszárnyak között jobbra néző, szakállas férfi-fej). Az alapító tagok, Perényi Péter máramarosi ispán, majd országbíró (+1423) és Perényi Imre titkos kancellár (+1418) ilyenfajta emléke azonban nem ismeretes.⁴⁴

Sz.52 a) Perényi Imre István nevű ifjabbik fia, asztalnokmester (+1437) rendi tagsgárról 1431-ből van adat.⁴⁵ A valószínűleg a kurittyáni (nyárádi) pálos kolostorból Rudabányára került sírkövén a sisakdísz előtt lángkeresztben függ a Sárkányrend.⁴⁶

Sz.53 b) Perényi Imre János nevű idősebbik fia, asztalnok- majd tárnokmester (+1458) terebesi sírkövén, amelyet minden bizonnyal öccse síremlékével együtt készíttetett, a sisak előtt látható a lángkeresztben rendi jelvény.⁴⁷ Feltehető, hogy ahogy az asztalnokmesteri címet is öccsével együtt viselte, a Sárkányrend lovagjává is vele együtt avatták.

c) Perényi Imre Miklós nevű unokaöccse, lovászmester (+1428) végrendeletében egy aranyból készült, ékszerekkel díszített sárkányrendi jelvényt említene.⁴⁸

A család következő két generációjának nem ismerem sárkányos címerét,⁴⁹ csak a harmadik generáció, Perényi Imre nádor fiainak, Ferencnek és Péternek heraldikai reprezentációjában tűnik fel most már a címerpajzsot övező sárkány, igaz, náluk is csak egy-egy alkalommal, bár címereik jelentős számban maradtak fenn. Az ötlet nem is a Perényiek hagyományából származhat, hanem valószínűleg a Bátoriakéból — Perényi Imre nádor felesége, a két fiú anyja ugyanis Batori Borbála volt.⁵⁰ Perényi Ferenc címerén az egyik mezőben fel is tűnik a Batori címer.

d) Perényi Ferenc erdélyi majd váradi püspök (+1526) Nyitrán őrzött pásztorbotján a sárkánnyal körülvelt, négyelt pajzs első két mezőjében a Perényiek oroszlános és szárnyas emberfőcs címere, a harmadikban a püspök mostohanyjának, Kanizsai Dorottyának saslábas-szárnyas Osl-címere, a negyedikben pedig az édesanya, Batori Borbála háromszor ívesen ékelt címere látható.⁵¹ A püspök misekönyvében ugyanakkor nem kapcsolódik címereihez sárkány.⁵²

e) Perényi Péter felső-magyarországi főkapitány (†1548) az általa kiépített sikiői Perényi-bástya egyik sarokkváderén a sárkánnyal övezett Perényi címert faragtatta ki, a felette lévő kövön olvasható évszám szerint 1540-ben.⁵³ Sárospataki címerein azonban nem találkozunk a szörnyállattal.⁵⁴

SZÉCSÉNYI család

A rend alapító tagja volt Szécsényi Simon ajtónállómester (†1412). Unoka-öccse, Szécsényi László 1413-ban kelt végrendeletében egy nagyobb, drágakövekkel díszített és egy kisebb sarkány – nyilván rendjelvény – szerepelt.⁵⁵

HÉDER nembeli családok

Az alapító rendtagok között szerepelt TAMÁSI János erdélyi vajda (†1416). Hozzá hasonlóan a Héder nemzetségből származott HÉDERVÁRI Lőrinc lovászmester, később nádor (†1447), valamint ROHONCI János (†1441 után) is, akiket 1431-ben említene a sarkányos lovagok között.⁵⁶ Ellenőrzésre szorul az az adat, hogy a Héder nemzetség címere – a három cölöpös pajzsot használta Tamási,⁵⁷ Hédervári⁵⁸ és Rohonci^{58a} egyaránt – is előfordul(t) sárkánnyal övezve.⁵⁹

GUT-KELED nembeli családok

A címerpajzsot körülvevő sarkány képe első pillanatban mindenki előtt a Gut-Keledék háromszor oldalékkelt címerpajzsához kapcsolódva jelenik meg, nem véletlenül: a BÁTORIAK sarkányrendes címere szinte többször fordul elő, mint az összes többi magyar sarkányos rendtag címere együttvéve. Ráadásul a nemzetség más családai is használták a rendjelvényt, így a VÁRDAI, a GUTI ORSZÁG és a SZOKOLI család egy vagy több tagja. Ugyanakkor az alapító rendtag MARÓTI János macsói bán (†1434/35) sarkányos emlékét (címerét) nem ismerem.⁶⁰ Valamennyi család ugyanazt a címet használta, így egy-egy konkrét esetben részletes birtoklás- és családtörténeti vizsgálatokra lehet szükség a címeres alkotás meghatározásához. Bár a Várdai címer kivételével az összes általam ismert sarkányos Gut-Keled címer a 15. század második feléből vagy még későbből származik, a Bátoriak és a Gut Országok esetében feltehető, hogy a kitüntetés valamely családtag még Zsigmond idejében kaphatta.⁶¹ A Bátoriak esete egyébként mutatja, hogy amíg Zsigmond uralkodása idején a sarkányrendi tagság nem volt örökölhető, az arra érdemes „sarkányos fiúk” alighanem maguk is megkapták a rendet, addig a későbbiekben egyes családok már örökölt címer tartozéknak tekintették a pajzstartó sarkányt. A Szokoli család esetében vagy későbbi adományról lehet szó (a család Zsigmond alatt nem játszott lényeges szerepet), vagy a rokon családok heraldikai reprezentációjának utánzásáról.⁶²

a) VÁRDAI család

Várdai Miklós királynéi lovászmester, csongrádi ispán (+1438) kisvárdai sírkövén a szárnyas sisakdísz előtt látható a lángkereszten csüngő rendjelvény.⁶³ A későbbiekben a család tagjai a sárkányt, úgy tűnik, nem használták,⁶⁴ csak az utolsó családtag, Várday Kata egy 17. század eleji címerén találunk egy már teljesen félreértelmezett, spirálba hajló kis „férget” a sisakdísz előtt.⁶⁵

b) GUTI ORSZÁG család

Guti Ország Mihály nádor (+1484) egy sárkányos pecsétjére Csánki hivatkozik.⁶⁶ Gut-Ország László lovászmester 1492. évi pecsétjén a szárnyas sisakdísz előtt látható a kereszten függő sárkány.⁶⁷

c) SZOKOLI család

Szokoli János csanádi püspök 1492. évi pecsétjén a pajzsot sárkány veszi körül.⁶⁸

d) BÁTORI család

A rendjelet alighanem eredetileg elnyerő Bátor- István országbíró (+1444)⁶⁹ pecsétjein a sárkány nem szerepel.⁷⁰ Valamennyi sárkányos Bátor- címeren az állat a pajzsot körülöleli. Egy bizonytalan származású és hitelű gyöngyös arany sárkány (rendjelvény ?) volt Jankovich Miklós gyűjteményében, állítólag egy nyírbátori szegénytől származott.⁷¹

- Bátor- Margit pecsétje, 1461.⁷²
- Gut-Keled (Bátor- ?) címeres kőtábla a székesfehérvári királyi bazilikából, 1470–80/as cikk.^{72a}
- Bátor- Miklós váci püspök (1475–1506) címerkövei: Nógrád, Vár (1483); Vác, székesegyház (két darab, az egyik 1485-ös évszámú).⁷³ Gyűrűspecstjén ugyanakkor nem szerepel a sárkány.⁷⁴
- Bátor- István, országbíró, erdélyi vajda (+1493) címerkövei Nyírbátorban (1488), Mátészalkáról (Ecsedről ?; 1484), síremléke több címerrel és egy egyedülálló, sárkányos nyakláncsal Nyírbátorban⁷⁵; címere a visegrádi vár egykori koronaőri tábláján;⁷⁶ pecsétjei.⁷⁷
- Bátor- András, György, István nádor pecsétjei.⁷⁸
- Bátor- István nádor és felesége, Mazóviai Zsuzanna lengyel hercegnő sárkánnyal övezett címerei díszítik az 1500 körül készült esztergomi Bátor- miseruhát.⁷⁹
- Bátor- András fiainak címeres kőtáblája és ülőfülkéje (két címerrel) Nyírbátorban,⁸⁰ a nyírbátori stallum faragott és intarziás címerekkel (1511).⁸¹
- Bátor- címeres kapu a tarpai templomban.⁸²
- Bátor- címeres zárókő a vámosoroszi templom szentélyében.

Pénzeken, síremlékeken, címeres köveken stb. a sárkányos Bátori címer a 16. század második felében, a 17. században is gyakran előfordul.

Az alapító rendtagok és családjaik közül nem ismerem sárkányos emlékét LAZA-REVICS István rác despotának (+1427), KORBÁVIAI Károly horvát bánnak (+1422) és unokatestvérének, Korbáviai János asztalnokmesternek (+1418 után),⁸³ LÉVAI CSEH Péter lovászmesternek, a későbbi erdélyi vajdának (+1439/30),⁸⁴ CSÁKI Miklós erdélyi vajdának (+1426),⁸⁵ ÖZDÖGEI BESSE-
NYŐ Pál horvát-szlavón bánnak (+1432/34),⁸⁶ PÉCSI Pál horvát-szlavón bánnak (+1409),⁸⁷ NÁDASDI Mihály székelyispánnak (+1427 után),⁸⁸ ALSÁNI János pohárnokmesternek (+1435/37),⁸⁹ és SZÉCSI Miklós tárnokmesternek (+1428).⁹⁰

2. Zsigmond további rendadományai

CSAPI rokonság

M.24 Zsigmond egyetlen megmaradt, Sárkányrendet adományozó magyarországi címereslevele 1418. március 19-én kelt Konstanzban: Csapi András kapta rokonaival, köztük a Szécsi, Agoci, Szerdahelyi, Szürtei, Sóvári Soós, Bocskai családok egyes tagjaival. A címereslevélen a festett címert (nyíllal átlőtt oroszlán) körbeveszi a sárkány figurája.⁹¹

Az oklevélben szereplő többi családok közül a napjainkig leszármazó Sóvári Soósok külön címet kaptak Zsigmondtól és azt használták.⁹² Szűrtén a Szürtei család egy tagjának 15. századi sírkövén a sárkányrend nem szerepel.⁹³ Szerdahelyi Ferenc fia Péter (+1428) pécsváradi sírkövén csak körirat látható, mezője üres.⁹⁴ Egyetlen családdal kapcsolatban van biztos tudomásom arról, hogy a rendjelvényt valóban használták, ez a BOCSKAI család, amely ugyancsak a nyíllal átlőtt oroszlánt használta címerállatként.⁹⁵ Bocskai István 1606-ban kelt végrendeletében a szultánra hagyott egy sárkányos jelvényt; a hajdúknak Bocskaitól nyert címereslevelében az új címer köré is odafestették a fejedelm címerének sárkányát.⁹⁶

TARI család

Az 1401-ben fegyverrel királya védelmére kelő Tari Lőrinc pohárnokmester (+1426 után) a Sárkányrend alapításakor már elindult nevezetes írországi zarándokútjára, így az alapító rendtagok közé nem került.⁹⁷ A tari templom déli kapujának timpanonjában sárkánnyal övezett címerpajzsa (négyelt pajzsban a Rátót nemzetség hárslevele és korona) azonban azt mutatja, hogy a későbbiekben a rend tagjai közé választották.

NÁNAI KOMPOLTI család

- a) Kompolti László pohárnokmester (†1428) kishánai sírkövén a sasos címerpajzsot sárkány vette körül.⁹⁸
- b) A kishánai várban talált vörös márvány címeres táblán Kompolti János pohárnokmester (†1451) négyelt címere mellett látható a rendjelvény.⁹⁹

BERZEVICI család

Sz.54 Berzevici Henrikfi Péter tárnokmester (†1433) berzevicei sírkövén a címerpajzsot (benne ágaskodó kőszáli kecske¹⁰⁰) sárkány veszi körül.¹⁰¹ A család még a 18. században is használta a sárkányos motívumot.¹⁰²

ROZGONYI család

Rozgonyi István pozsonyi ispán (†1442) 1431-ben a sárkányos lovagok között szerepelt.¹⁰³ A Rozgonyi címet (koronából kinövő, széttárt szárnyú sas¹⁰⁴) sárkányrenddel együtt nem ismerem.

MONOSZLÓI CSUPOR család

Csupor Ákos udvari lovag 1431-ben a sárkányos lovagok között szerepelt.¹⁰⁵ A Csupor címer (sakkozott rutapajzs felett jobbra néző madár¹⁰⁶) sárkányos előfordulásáról nem tudok.

ALBENI család

Albeni János zágrábi püspök (†1433) nevével az 1431-ben sárkányos lovagok által jegyzett oklevél névsorának élén találkozunk.¹⁰⁷ Elképzelhető, hogy mint fő-, titkos- és német főkancellár szerepelt a neve, de utána Konrad regensburgi püspök a listán a második, akinek semmilyen hasonló funkciója nem volt. Így nem lehetetlen, hogy Zsigmond uralkodásának vége felé már egyháziak is elnyerhették a lovagi rendből egyre inkább kitüntetéssé váló sárkányrendet (a későbbiekben Bátor Miklós, váci, Szokoli János csanádi, Perényi Ferenc váradi, Szatmári György pécsi püspök példája mutatja, hogy főpapok is használták a rendjelvényt). Sárkányrendes Albeni címet mindenestre nem ismerem.¹⁰⁸

ALSÓLENDVAI BÁNFI család

Nagy András ferences szerzetes 1769-ben állította össze a gyöngyösi ferences kolostor Historia Domus-át. Ebben leírta, hogy a főoltár előtt, a szentély padlójában vörös márvány kriptafedlap volt látható, rajta ökörfejes címer, amelyet farkát a szájában tartó sárkány („gyík” vagy „krokodil”) vett körül.¹⁰⁹ A központi helyzetű sírkő a templom 15. század végi átalakítási munkálatainál

valószínűleg jelentékeny szerepet vállaló Alsólendvai Bánfi Erzsébet (†1496 előtt), Rozgonyi László (†1492 előtt) felesége sírját fedhette.¹¹⁰ A sárkányrend adományozására még Zsigmond idejében kerülhetett sor, az első kitüntetett aligha lehetett a család egy nőtagja. A család más sárkányos címerét nem ismerem.¹¹¹

PÁLÓCI család

Még Zsigmond uralkodása alatt kaphatta meg a Sárkányrendet valamelyik Pálóci,¹¹² a szakállas fértimellképet ábrázoló címerüket körbefonó sárkány azonban csak Pálóci Mihály főkamrás (†1514) 1511. évi pecsétjén tűnik fel.¹¹³ A Pálóciakkal rokonságban álló, hasonló címet használó, a sárospataki Pálóci-hagyatékért is kemény harcot folytató RUSZKAI DOBÓ család a pajzs körüli sárkány motívumát is átvette, Dobó István (†1572) dobóruszkai és Dobó Ferenc (†1602) sárospataki síremlékének tanúsága szerint.¹¹⁴

ISMERETLEN sárkányos rendtag sírköve

A Magyar Nemzeti Múzeum raktárában található egy vörös márványból faragott, sárkánnyal övezett, hasított címerpajzs három töredéke – egy sírkő darabjai. Feltehetően ugyanehhez a sírlaphoz tartozott még egy sor felirat-, keret- és sisakdísz-részlet, amelyek alapján a sírkő a 15. század harmincas éveire keltezhető.¹¹⁵

3. A Zsigmond uralkodását követő korszak

ALBERT magyar király (1437–1439)

Bátyjával, Ernő osztrák herceggel és huszonnégy stájer és osztrák főúrral együtt 1409-ben alakították meg a Sárkányrend ausztriai társaságát. 1432-ben kereskedőknek zálogbaadott értékei között egy gyémántokkal, rubinttal és gyöngyökkel díszített sárkány is feltűnt; a rendet több esetben is adományozta.¹¹⁶

ERZSÉBET magyar királyné

Zsigmond leánya, Albert király felesége maga is adományozta a rend jelvényét.¹¹⁷

V. LÁSZLÓ magyar (és cseh) király (1453–1457)

Az alsó-ausztriai Perchtoldsdorf plébániatemplomának déli kapuján Ausztria vörös alapon fehér pólyás és Magyarország fehérrel és vörössel hétszer vágott címereit sárkány veszi körül. Az 1400 körül épült hajó kapuzatát később,

a 15. század közepe táján alapították ki, a két címer László magyar királyé.¹¹⁸ Arról is van adat, hogy László valakit 1455-ben a rend tagjai közé felvett.¹¹⁹

HUNYADI MÁTYÁS magyar király (1458–1490)

Mátyásnak csak néhány, a Sárkányrendre vonatkozó adományát ismerjük, azokat sem minden esetben fogadta el hitelesnek a szakirodalom.¹²⁰ A király azonban, ha nem is hangsúlyosan, a Sárkányrendet adományozó riválisával, III. Frigyes császárral való verseny kapcsán, és alighanem Zsigmond és utódai példáját is követve (a rend ekkor már nem Zsigmond, hanem a magyar király rendjel) használta a rend jelvényét. Hunyadi címeres (hollós) pajzsa körül ismereteim szerint csak egyszer fordul elő a pajzstartó szörnyalak, egy corvinában,¹²¹ Mátyás emblémái között azonban igen gyakran szerepel a gyűrűbe hajló sárkány.¹²²

BUZLAY család

Buzlay Mózes főudvarmester (+1517), aki már Mátyás és Beatrix esküvőjén jelen volt, és diplomáciai küldetésben Mátyás idején számos országban megfordult, talán még Mátyás alatt nyerhette el a rendet, bár a bárók közé már Ulászló idején emelkedett,¹²³ és korai pecsétjén még nem szerepel a sárkány.¹²⁴

- a) Simontornya, vár: sárkánnyal körülvevett, sasos címerpajzsok, 1508–1509.¹²⁵
- b) Pecsétek, 1511, 1513, 1514, 1517.¹²⁶

JUNCKER (EDLASPERGER) család

- a) Juncker (Edlasperger) Péter, selmecbányai eredetű budai kereskedő, harmincados (+1504 előtt) 1494-ben vásárolt bécsi házának (I. Lugeck 7) kapualjában 1497-ben elhelyezett feliratos címerkövén a négyelt pajzsot a farkát a nyaka köré tekerő sárkány veszi körül.¹²⁷ A házvétellel kapcsolatban lovagnak („edler gestrenger ritter”) címezik, ez a lovagi cím minden bizonnyal a Sárkányrendre vonatkozó utalás; a rend tagjává még Mátyás uralkodása idején választhatták a tekintélyes polgárt.¹²⁸

- b) A bécsi címerpajzzsal megegyező (az 1. és 4. mezőben öt lángnyelv, a 2. és 3.-ban jobbra forduló griff) látható a Magyar Nemzeti Múzeum egy ismeretlen lelőhelyről, régi múzeumi anyagként 1960-ban beleltározott sírkövén, a pajzs körül ott a sárkány is.¹²⁹ A töredékes köriratban a *Juncker* szó olvasható. A sarkokba helyezett kis mellékpajzsok közül kettő maradt meg, az egyikben a lángnyelvek, a másikon egy körbetekeredő sárkány látható. A sírkő minden bizonnyal Juncker Péteré, származási helye Buda lehet.¹³⁰

SZATMÁRI György

Szatmári György (+1524) pécsi püspöksége idején (1502–1522) és mint esztergomi érsek (1522–1524) egyaránt használta a címerpajzsot övező sárkányt. Az ő karrierje már Mátyás halála után kezdődött,¹³¹ a sárkányos címer

már Ulászló adománya lehet, bár a család címert még Mátyástól nyert.¹³² Nem szerepel még a sárkány kassai címeres kővén, amelyen 1492-es évszám olvasható.¹³³

a) Pécs, címeres ajtókeretek és a székesegyház szentségháza.¹³⁴

b) Breviáriumának címdala.¹³⁵

c) Pecskéi: 1511,¹³⁶ 1523¹³⁷.

d) Esztergom, Bakócz-kápolna,¹³⁸ valamint a várkápolnába vezető lépcső egyik pillérén (legalább további három címeres pillértöröredék található a kőtárban).¹³⁹

4. A rendjelvény továbbélése a 15. század után

Úgy tűnik, Mátyás halálát követően a sárkányos jelvény mint rendjel, kitüntetés végképp elvesztette eredeti jelentését. II. Ulászló és II. Lajos idejéből származó címeresleveleken, bár a pajzs körüli sárkány előfordul (SCHIRMER János brassói bíró, 1507; SALZER, 1525),¹⁴⁰ de az oklevelek szövegében már nem található semmilyen utalás a rendre. Ezek a sárkányok már egyszerű pajzstartó szörnyalakok. A 16. század második felében már egyszerű, aligha nemes mesteremberek is használhatták a motívumot, például rá ANTALY mesternek, a mihályi kastély építőmesterének 1574. évi pecsétje.¹⁴¹

A pajzs körüli sárkányt a 17–18. században is használó nemesi családok közül a Dobók, Bátoriak, Bocskaiak, Berzeviciek valóban 15. századi „sárkányos eredetre” vezethetők vissza. Valószínű, hogy a többi hasonló család közül is nem egy, ha ez írott vagy heraldikus forrásokkal egyelőre nem is igazolható; azonban a sárkánnyal, mint pajzstartóval történt címerbővítés sem zárható ki. Használja a pajzsot övező sárkányt az ACZÉL, APAFI, balassagyarmati BALASSA, iktári BETHLEN, BODROGHY, CSERGHEŐ, DERCSÉNYI, KAPY, nagykállói KÁLLAY, KÁROLYI, KOHÁRY, RADVÁNSZKY, SZTÁRAY, VÉCSEY család.¹⁴²

BALKÁN

A Sárkányrend alapítói között volt LAZAREVICS István szerb despota (*1427).¹⁴³ 1409-ben lett a rend tagja HERVOJA bosnyák vajda, spalatói herceg (*1416).¹⁴⁴ 1431-ben Vlad havasalföldi trónkövetelő, a VLAD DRACUL-ként ismert későbbi havasalföldi vajda (1435–1447) lett a rend tagja.¹⁴⁵ Egy 1460-ban kelt oklevél szerint Mátyás Georgius THUSKANYGH de Clisia-t (Klissza) vette fel familiárisai társaságába és a Sárkányrendbe.¹⁴⁶ Pribislav VUKOTIĆ-nak, István szentszávai (hercegovinai) herceg kamarásának 1475-ben Velencében kelt végrendeletében szerepel egy sárkány, a magyar király jelvénye.¹⁴⁷

STÁJERORSZÁG, AUSZTRIA, TIROL

1409. február 16-án, Sopronban Ernő és V. Albert (a későbbi magyar, cseh

és német király) osztrák hercegek vezetésével 24 stájer és ausztriai főúr csatlakozva Zsigmondhoz, megalakította a Sárkányrend ausztriai társaságát.¹⁴⁸

1. Alapító tagok

ERNŐ osztrák herceg (Ernst der Eiserne, „Vas Ernő”; *1424)

A herceg 1435-ben felvett hagyatéki leltára egy nagyobb, aranyból készült sárkányt, és egy kisebbet is leír, az utóbbiról külön megemlítve, hogy a császár társaságának jelvénye.¹⁴⁹ Síremlékén, a reini ciszterci kolostorban, nem ábrázolták a rendjelet.¹⁵⁰

V. ALBERT osztrák herceg – I. Albert magyar király

Reinprecht VON WALSEE (*1450)

- (18) Az Enns feletti tartomány kapitányának, később főmarsallnak vörös márvány sírkövén (plébániatemplom, Säusenstein, Alsó-Ausztria) két, egymással szembeforduló, sisak-sisakdíszes címer körül és felett öt rendjelet faragtak ki, egyik a kereszten függő Sárkányrend,¹⁵¹ a kereszten „quam misericors est dominus iustus et pociens” jelmondat olvasható.¹⁵²

PUCHHEIM család

- (19) A család négy tagja, Jörg, Ernő herceg udvarmestere, Albrecht, ausztriai főasztalnok, Heinrich és Pilgrim von Puchheim (Puchaim) volt alapító tagja a stájer rendi csoportnak. Közülük fennmaradt Jörg (*1458) alakos, vörös márvány síremléke Oberndorf bei Raabs plébániatemplomában (Alsó-Ausztria), amelyen a jobb kézzel tartott zászló előtt látható a kereszten függő sárkányos jelvény.¹⁵³

LOSENSTEIN család

- (20) A rendalapítók közé tartozott Bernhard von Losenstein (Losenstain). Fiának, Florian von Losensteinnek (*1456) vörös márvány sírkövén, a garsteni (Felső-Ausztria) bencés kolostor Losenstein-kápolnájában a címeres sírkőábrát négy rendjelvény, köztük a kereszten függő sárkány gazdagítja.¹⁵⁴

A további rendalapítók sárkányrendes emlékét nem ismerem: Heinrich VON ZELKINGEN, Otto VON MEYSSAU, ausztriai főudvarnagy és pohárnok, Hertneid VON POTTENDORF, Burkhard és Johann VON WINDEN, Bernald VON LICHTENSTEIN VON JUDENBURG, Johann VON STUBENBERG, Leopold VON ECKHARTZEN, Caspar VON STARHEMBERG, Veikard és Friedrich VON POLHEIM (Polhaim), Wilhelm RORER, Konrad VON VEHINGER, Wilhelm VON PERNEGG, Johann VON EBERSDORF (Eberstorf), ausztriai

riai főkamrás, Heidenreich VON PLANKENSTAINER, Johann VON HOHEMBERG, Albrecht HAUNFELDER (Hawnvelder) .

2. Későbbi adományok

Sigmund VON NEUHAUS (+1429)

- Zs.56. a) Vörös márvány, címeres sírkövén a Ptujski Gora-i (Maria Neustift) plébániatemplomban a sisakhoz kötve jelenik meg a Sárkányrend jelvénye.¹⁵⁵
 21
 (22) b) Ugyanebben a templomban a főúr névadó szentjének állított oltáron, Szent Zsigmond szobrának talapzatán címerpajzsot körülvevő sárkány látható.^{155a}
 Sigmund („Ujvári Her Zsigmond”) Borbála királyné szolgálatában Kőrös megyében is feltűnt: 1409–1417 között nagykemléki várnagy, 1409-ben ő Garity várnagya is.^{155b}

Chunrat PESSNICZER (+1438)

A lovagot apjával, Ulrichhal és fivérével, Hanns-szal a ptuji (Pettau) minorita templomban temették el, címeres sírkövén látható a kereszten függő sárkány.¹⁵⁶

Jörg PERCKHAIMER (+1450 után)

- (24) Vörös márvány, címeres sírkövén (plébániatemplom, Schöndorf; Felső-Ausztria) öt rendjel között található a kereszten függő sárkányrend.¹⁵⁷

Niclas TRUCHSESS (+1468)

Címeres sírkövén a staatzi (Alsó-Ausztria) plébániatemplomban a két címer sisakdísz felett két rendjel látható, az egyik a kereszten függő sárkány.¹⁵⁸

Jörg GRADNER (+1476)

- Zs.57 A feleségeivel együtt eltemetett Gradner vörös márvány, címeres sírköve Graz-Strassgangban található (Maria im Elend plébániatemplom), a két címer sisakdísz felett elhelyezett két rendjel egyike a kereszten függő sárkányrend.¹⁵⁹

ISMERETLEN sírköve (+1480)

- (23) A grazi székesegyház külső falában látható, erősen kopott, vörös márvány sírkő címeres ábrája felett látható a lángkereszten függő, körbetekeredő sárkány. A körirat jórészt olvashatatlan.¹⁶⁰

Oswald VON WOLKENSTEIN (†1445)

- Zs.58 A tirolai költő rendi tagságáról 1431-ből van adat.¹⁶¹ Portréján (Innsbruck, Universitätsbibliothek) a bal vállon átvetett, széles szalagon a Kannarend jelvénye felett keresztben függ az arany sárkány.¹⁶²

III. FRIGYES német király, majd német-római császár (†1493)

- Zs.52 III. Frigyes 1452-ben, császárrá koronázása alkalmából (Zsigmondot is utánozva) új lovagokat vett fel a rendbe.¹⁶³ Az ő AEIOU devizáját és 1444-es évszámot hímezték utólag arra a lángkeresztben függő sárkányokat (a keresztteken „o quam misericors est deus, iustus et pociens” jelmondat olvasható) ábrázoló ornátustüredékre, amely ma a bécsi Kunsthistorisches Museumban található.¹⁶⁴

I. MIKSA német király, majd német-római császár (†1519)

1491-ben Miksa zálogba adott több ékszert, köztük egy drágakövektől díszes, aranyból készült sárkányt, alighanem a rend jelvényét.¹⁶⁵

NÉMETORSZÁG

1431-ben Zsigmond két főurat, Heinrich VON PLAUEN meissenai vágrófot, udvarbíró és a cseh Also (Aleš) von Sternberget (von Holitz) békíti egymással és oklevelét 29 magyar, német, cseh, osztrák és olasz főúr jegyzi, a neveket tartalmazó felsorolás „és más tagjai a Sárkányrendnek” megjegyzéssel zárul. Feltehető, hogy a két kibékített is rendtag volt. Az aláírók között németek: KONRÁD regensburgi püspök, I. FRIGYES brandenburgi őrgróf, III. VILMOS és III. JÁNOS bajor hercegek, RUPRECHT jülich-bergi herceg, Erkingar VON SEINSHEIM, Konrad VON HEIDECK, Heinrich NOTHAFT VON WERNBERG, Konrad TRUCHSESS VON POMMERSFELDEN, Hartung VON EGLOFSTEIN, Hans VON SECKENDORF (Störnschatz), Jakob VON WOLFFSTEIN, Schenk VON GEYERN, Fritz SCHENK és Kaspar VON WALLENFELS.¹⁶⁶ Sárkányrendes emléküket nem ismerem, mint ahogy Schelen BRAND-ét sem, kinek Albert 1439-ben bátyja, János lübecki püspök érdemeire való tekintettel kereszties rendjelvényt adományozott.¹⁶⁷

- Zs.48 Egy hímezett sárkányos jelvény (alighanem ruharátét) található Münchenben,¹⁶⁸ amely nem köthető konkrét személyhez.

Hanns FRAUNBERGER (†1428)

Vörös márvány sírkövén Prunnban (Expositurkirche) a figura feje felett négy lovagrend között látható a Sárkányrend jelvénye is.¹⁶⁹

Hanns VON PARSBERG (+1469)

Vörös márvány sírkövén a parsburgi plébániatemplomban a páncélos alak lába előtt tartott nagyméretű, hosszított pajzson a rajta ábrázolt kisebb címer-sisak-sisakdísz felett négy rendjel kapott helyet, köztük a lángkeresztről függő sárkány.¹⁷⁰

KETZEL család

- a) Ulrich Ketzel nürnbergi városi tanácsos szentföldi zarándoklata emlékére 1462-ben festett táblát állíttatott, amely címerén és saját, páncélba öltözött, imádkozó alakján kívül nem kevesebb, mint 17 rendjelet ábrázol, köztük a körbetekeredő sárkányt is.¹⁷¹
- b) Utódai valamivel kevésbé voltak hivalkodók, a nürnbergi Johanniskirche öntött fémtábláján ugyanis, amely a család ősszüldőinek házassági évén (1391) kívül a családi címet és a 32 őscímet ábrázolja (készült 1509 és 1520 között), csupán 12 rendi jelvényt tüntettek fel, élükön a sárkánnyal.¹⁷²

ECKSTEIN család

Címerük körül használták a sárkányt.¹⁷³

CSEHORSZÁG

WARTENBERG család

Zsigmond 1420-ban Schanko (Zdenko) von Wartenberg cseh nemest felvette a Sárkányrendbe és jelmondatos keresztről függő sárkányos jelvényt adományozott neki, ahogy azt Windecke, Zsigmond történetírója leírja.¹⁷⁴ A sárkánnyal körülvett, hasított címet használta a család később is.¹⁷⁵

ODKOLEK család

Hasított címerüket sárkány övezte, a későbbiekben pedig bővített címerük szív-pajzsát vette körül a sárkány.¹⁷⁶ Zsigmond 1431-es oklevelét, amely a német Heinrich von Plauen és a cseh Aliso (Aleš) VON STERNBERG (Holitz) kibéklítését dokumentálja, több sárkányos tag cseh főúr is jegyezte: az idősebbik Hadamar VON LABEN, Ulrich VON ROSENBERG (Rožmberk), Wilhelm HASE VON HASEMBERG (Zaječ), Puotha VON EULENBURG, ellbogeni várnagy, Hinko VON ROTENBERG, Johann VON DUBA (Duben).¹⁷⁷ Sárkányrendes emlékükről nincs tudomásom.

ITÁLIA

1411-ben Zsigmond felvette a rendbe Loisius DETORCELLIST, XXIII.

ANGLIA

Zsigmond és V. HENRIK angol király rendjelvény-cseréje nyomán juthattak azok a keresztes sárkányjelvények Angliába, amelyeket V. Henrik hagyatéki leltára említ.¹⁹⁶ 1439-ben Albert király JÁNOS norfolki hercegnek küldte el a rend jelvényét azzal, hogy ő további hat nemesnek adhatja át a jelvényt.¹⁹⁷

Zs.40

A jelvényadományozások egyetlen fennmaradt angliai emléke az eredetileg az angol Szent György-társaság windsori kápolnájában függött, jelenleg a yorki városházán őrzött, sárkányos jelvényekkel díszített kard.¹⁹⁸

LENGYELORSZÁG, LITVÁNIA

Długosz híradása szerint 1429-ben Jagello ULÁSZLÓ lengyel királynak küldött Zsigmond rendjelet.¹⁹⁹ Ugyanebben az évben kapta meg a jelvényt VITOLD litván nagyherceg és felesége, akik a rendjelvényt másoknak is adományozhatták.²⁰⁰

Zs.49

A berlini Kunstgewerbemuseum kis, lángkeresztes sárkányjelvénye a hagyomány szerint livlandi eredetű, egy hat darabból álló lelet maradvéka; talán a NÉMET LOVAGREND tagjainak küldött jelvényekről van szó.²⁰¹

I. VENCEL herceg (+1364) és felesége, Anna (+1367) síremlékén a legnicai Péter-Pál templomban a férfialak mellpáncélja előtt a vállon körbefutó zsinór, a szív felett lángkeresztes sárkányjelvény látható. Jóval az ábrázoltak halálát követően, a 15. század első negyedében készült a síremlék, amelyen a rend-ábrázolás mindenképpen anakronisztikus. A síremlék leírójában nem is merült fel, hogy a Sárkányrend jelvényéről lehet szó, egyszerű állatszimbólumnak tartotta (a sárkány a feltámadásra utalhat).²⁰² Valószínűleg az emlék készíttetője egyszerűen az előkelőséget növelő motívumként, vagy családi jelvényként fagrtatta rá saját sárkányrendjét őse síremlékére.

MASOVIAI Zsuzsanna lengyel hercegnő fekete sasos címerét sárkány veszi körül az esztergomi Batori-miszeruhán. A hercegnő férjének, Batori Istvánnak sárkányos címere a pajzs párja,²⁰³ feltehető, hogy a sárkány nem a Masoviai család sárkányrendi tagságát jelzi, csupán átvétel a Batoriak címeréről.

Krzysztof SZYDŁOWIECKI főkancellárnak az 1519-ben az opatówi társskáptalani templom számára kiállított privilégiumán a térdeplő, páncélos figura lábánál és zászlaján a címert zöld sárkány övezi. Hasonló található Rotterdami Erasmus Lingva c. művének 1526-os krakkói kiadásában, amelyet Szydłowieckinek ajánlottak. Itt a sisakdísz mellett két további rendjelvény is látható, az egész ábra két oldalán pedig a címert ékesítő sárkányra és a kancellárra vonatkozó felirat olvasható: „Hic licet illustret Draco auite insignia stirpis Magnanimi hirtus sed mage Christophori”. A sárkány viselésének jogát az 1515. évi Habsburg–Jagello találkozó alkalmával Bécsben I. Miksától nyerte a főkancellár, a birodalmi bárói címmel együtt.²⁰⁴

SVÁJC

Melchior RUSS svájci követ 1488. évi küldetéséről 1493-ban tett jelentésében beszámolt arról, hogy Mátyás őt Bécsben lovaggá ütötte és egy „szent renddel” tüntette ki. Valószínűleg a Sárkányrendről van szó.²⁰⁵

DÁNIA

ERIK dán király sárkányos lovaggá avatása alkalmából 1419-ben Zsigmond király neki egy drága kivitelű rendjelvényt és más ajándékokat adott.²⁰⁶

Pótlások

NÉMETORSZÁG

Konrad VON WEINSBERG (†1446)

Életnagyságú, 1424–28 között Nürnbergben öntött, aranyozott bronz szobrán, amely egykor síremléke felett állott a schöntali volt ciszterci templomban, a mellvértén látható a hátán kereszttel jelölt sárkány. Felesége hasonló szobra is fennmaradt, ahogy a síremlék később padlóba helyezett és így erősen kopott, vésett vonalrajzú figurát ábrázoló fedlapja is.²⁰⁷

Erhart HALLER (†1457)

A nürnbergi Sebalduskirchéből a Germanisches Nationalmuseumba került, címeres halotti pajzsán a sisak jobb oldalán, a kék háttér előtt arannyal festve, lángkereszten függ a rendi jelvény. Erhart Haller unokafivérével, Paulus Hallerrel valamint Martin Hayddal együtt alkotta azt a városi küldöttséget, amely Zsigmond császárrá koronázására a Nürnbergben őrzött császári jelvényeket Rómába vitte. 1433. május 31-én, a koronázás napján a császár Hallert a Tiberis hídján lovaggá ütötte, címerét kibővítette, ekkor történhetett a rendjel adományozása is.²⁰⁸

SPANYOLORSZÁG

1418-ban Konstanzban vették fel a rend tagjai közé Quarsias FERNANDIT.²⁰⁹

Jegyzetek

1. Jelen tanulmány – vagy nevezzük inkább lapstromnak – egy teljesen vértelen, ráadásul rövid határidőt szabó megbízás folytán született és ez rá is nyomja bélyegét: biztos, hogy az olvasók sorolni fogják azokat az emlékeket, amelyek ebbe a témakörbe tartoznak, csak éppen én eddig nem szereztem róluk tudomást. Semmiképpen nem beszélhetünk így egy kutatási folyamat lezárásáról, inkább – remélhetőleg – valamiféle kezdetről. Bár a Sárkányrend törté-

netének címertani oldalról történő feltérését 1926-ban Baranyai Béla (*Baranyai* 1926. 719) még teljességgel feleslegesnek ítélte, az okleveles forrásanyag sehogyan sem tömődő hiányai egyre inkább szükségessé teszik a más szempontú vizsgálatokat is egy teljesebb kép kialakításához. Az őtvöstechnikák, ékszerek, hagyatéki- és zálogleltárak elemzése máris számos új eredményt hozott (*Kovács É.*: A gótikus *ronde-bosse* zománc a budai udvarban. *MÉ XXXI* (1982) 89–94) és talán már ez a tanulmány is feltár néhány olyan emlékcsoportot, amely a Sárkányrend adományozása, tagjai, jelvényei szempontjából új adatokkal szolgál.

Köszönettel tartozom több kollégámnak, akikkel a felvetődő problémákról konzultáltam és akik nemegy esetben általan nem ismert emlékekre hívták fel figyelmemet: elsősorban Engel Pálnak és Kovács Évának, valamint Juan Cabellónak, Feld Istvánnak, Kerny Teréznek, Koppány Tibornak, László Csabának, Lukács Zsuzsának, Marosi Ernőnek, Mikó Árpádnak és Szekér Györgynek.

2. A Sárkányrend alapítási körülményeinek, politikai hátterének egyre pontosabb elemzése található történelmi szakirodalmunkban. A legfontosabb állomások: *Schönherr Gy.*: Az Anjou-ház örökösei. A magyar nemzet története. (Szerk. Szilágyi S.) III. Bp. 1895. 408; *Baranyai* 1928. 561–591, 681–719; *Engel* 1977. 59–62; *Mályusz* 1984. 60–67.
3. *Baranyai* 1926. 575; az eredeti szöveg: „... signum seu effigiem draconis incurvati per modum circuli cauda sua collum circumgyrantis divisi per medium dorsi ad longitudinem a summitate capitis et nasi usque ad extremum caudae effluente sanguine in interiore rima scissurae alba, et sanguine intacta per longitudinem rubeam crucem, sicuti et quemadmodum sub ipsius gloriosi martyris Georgii vexillo militantes crucem rubeam in albo campo ferre solent” — *Fejérfpataky L.*: A Chapy-czímer és a sárkány-rend. T 1 (1883) 117.
4. „... clipeus dracone cruce rubea in dorso signato cum pedibus quatuor ante et retro disiunctis et pennis quasi divisis ex utroque latere fuit circumdatus et circumflexus, cuius draconis os apertum et inter dentes albos lingua rubea extensa rostro sub acuto et auribus erectis videbantur, cuius draconis collum caude propria tripliciter circumdedit et circumflexit, cuiusque caudae finis seu pars extrema erat erecta” — *Fejérfpataky*: i.m. 1183. (3. jegyzet) 116, 117.
5. *Leonhard, W.*: Das grosse Buch der Wappenkunst. München 1976. 332–334.
6. Ezeket és a továbbiakban szereplő emlékeket, illetve a rájuk vonatkozó bibliográfiai utalást I. a bevezető után következő felsorolásban.
7. *Fejérfpataky*: i.m. 1183. (3. jegyzet) 118.
8. Ez utóbbit írta le Conrad Grünenberg címerkönyve is (Des Conrad Grünenberg Ritters und Bürgers zu Constanz Wappenbuch 1483) — *Berzeviczy E.*: Adalék a Sárkány-rend ismertetéséhez. T 11 (1893) 94–95.
9. *Kovács É.*: i.m. 1982. (1. jegyzet) 92.
10. *Iselin, C. J.*: Neuvermehrtes historisch-geographisches allgemeines Lexicon. Basel 1729, maga is egy Fevin-Aschmole Gryphius nevű korábbi szerzőre támaszkodik. — Hivatkozik rá: *Berzeviczy*: i.m. 1893. (8. jegyzet) 96; egy 18. századi rajzot is reprodukál (egy baziliskusz-szerű sárkányos nyakláncról): A rendjelek és kitüntetések történelmünkben. Bp. é.n. 442; kép a 77. o.-on.
11. *Leonhard*: i.m. 1976. (5. jegyzet) 333–334.
12. *Kovács É.*: i.m. 1982. (1. jegyzet) 92.
13. Legkésőbbi jelentkezését abban a 17. század eleji emlékpénzben kell látnunk, amely a Várday család utolsó tagjának, Várday Katának és férjének, Nyéry Pálnak címerét ábrázolja (*Benda K.*: Nyéry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607. Tanulmányok Kisvárdáról 7. 1976, első képmelléklet). A Várday címer koronából kinövő szarvasfejet ábrázoló sisakdíszében a szarvas hosszan kinyúló, kanyargó nyelve alatt egy csigaformában hajló, furcsa kis jószág látható: nagyméretű, tátott szájú fejével, fark felé keskenyedő testének szelvényezett felépítésével leginkább egy kis kukachoz hasonlít, se lábai, se szárnyai nincsenek — mégsem tekinthető másnak, mint a sárkányrendi jelvény félreértett ábrázolásának, a vésnöknek fogalma sem volt már arról, mi is ez valójában.
14. *Magyar K.*: Adatok a középkori Szentgyörgy névadás somogyi forrásaihoz. Somogy Megye Múltjából 2. Kaposvár 1971. 21–23, 27–30; *Magyar K.*: A Báthoriak sárkányölő hagyománya. Somogyi Múzeumok Közleményei I. Kaposvár 1972. 117–131.

15. Bodor I.: Reneszánsz stíluselemek a Mohács előtti magyar pecséteken. MÉ XXXI (1982) 96.
16. Bodor: i.m. 1982. (15. jegyzet) 3. kép.
17. El kell választani ettől a formától a két, farkkal esetleg összefonódó sárkánytól tartott pajzsokat. Ennek sohasem volt köze a Sárkényrendhez, előzményei már a 14. századi pecséteken felfedezhetők (pl. Felsőlendvai Miklós szlavón bán 1323. évi pecsétje: Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv [a továbbiakban HHStA], Allgemeine Urkundenreihe 1323. IV. 8. 5. sz. pecsét). Ilyet használtak a Korbáviai grófok (pecsét, 1426: A Magyar Királyi Országos Levéltár diplomatikai osztályában őrzött pecsétek mutatója. Bp. 1889. VIII. 33. kép; címerkő Grobnik várában; *Bojničič, I.: Der Adel von Kroatien und Slavonien*, J. Siebmacher's großes und allgemeines Wappenbuch, IV. 13. Nürnberg 1899, 30, 23. tábla), ilyen sárkányok láthatók Kanizsai László 1519. évi címereslevelén. (*Schelleburg* 1982. 531; 51. tábla), a Drágffyak 1507. évi bárói oklevelén (*Bojničič*: i.m. 39; 30. tábla) és ennek megfelelően Drágffy György 1616-os évszámú címeres kályhacsempéjén Rozsályból (*Schelleburg* 1982. 601 — Kat. Nr. 715), a kolozsvári Wolphart-ház egyik címeres ajtaján, 1679-ből (*Sándor I.: Kolozsvár címeres emlékei* I. Kolozsvár 1920. 28—31, képpel).
18. Szádeczky L.: A Haller grófok nemzetségi-könyve I. Címeretek. T 4 (1886) 10 — egy Károlyi címer esetében, de a példák bővíthetők még.
19. „Insigne porto illud refert Caput Tauri, aut Bovis, et de super Lacertam, aliqui putant Crocodillum, caudam ore compectentem” — Nagy, A.: *Historia Domus sive Conventus Gyöngyösiensis Ord. Min. S.P. Francisci ...* (kézirat, Magyar Ferences Levéltár, Buda) 10.
20. Über den Drachen-Orden. Jahrbuch der K.K. Heraldischen Gesellschaft „Adler“. N.F. 5—6. Wien 1895. 65—82.
21. *Baranyai* 1926. 576—577; *Engel* 1977. 59—60.
22. Egyáltalán nem jelenti ez azt, hogy nem találni sárkány nélküli Zsigmond címet. Teljes címer-sírok-sírköszöcske címere szerepelt például Kolozsvár egyik kapuján (*Jekab E.: Kolozsvár története világosító rejtjei*. Buda 1870. IX. tábla); kályhacsempéi közül sem mindegyik sárkányos (*Holl* 1958. 234—235 — II. 6. típus — 41. kép; valamint 247. 68. kép); pecsétein is csak 1433 után jelenik meg a rendjel (*Mályusz* 1984. 64); pénzzein tudomásom szerint sosem használta a Sárkényrendet.
23. Kovács É.: i.m. 1982. (1. jegyzet) 89; 2. kép; *Kéry* 1972. 29, 11. kép.
24. Kovács É.: i.m. 1982. (1. jegyzet) 89. 1. kép.
25. *Holl* 1958. 234 — II. 1. típus — 37. kép; *Holl* 1971. 163—164 — I. 12. típus — 115. kép; *Mezősiné Kozák É.: A vértesszentkeresztli bencés apátság gótikus kályhacsempéi* I. *Communicationes Archaeologicae Hungaricae* 1981. 184 — I. 12. típus — 2.3. kép.
26. *Holl* 1958. 243 — IV. 4. típus — 59—60. kép; A sasos címet *Fügedi* 1974. (képaláírás) feltételezsen a Kompoltiakhoz kapcsolta.
27. *Holl* 1958. 243 — V. 5. típus — 65. kép; *M. Kozák*: i.m. 1981. (25. jegyzet) 186 — II. 3. típus — 2.4. kép.
28. *Holl* 1971. 168 — IV. 11. típus — 131. kép.
29. *Mezősiné Kozák É.: A vértesszentkeresztli bencés apátság kályhacsempéi*. II. *Communicationes Archaeologicae Hungaricae* 1984. 193 — 6. típus — 2.3. kép.
30. *Kéry* 1972. 129—130; 101. kép.
31. *Kéry* 1972. 128; 97. kép — szerinte a rendjelnek a pecsétre való teljességgel szokatlan felkerülését az 1429-ben alapított burgundi aranygyapjas renddel való vetélkedés magyarázhatja.
- 31a. *Kelemen L.: Művészettörténeti tanulmányok*, I. A szováti falfestmények. Bukarest 1977. 115, 119; *Radocsay* 1958. 353; 8. kép.
32. *Holl* 1958. 243 — V. 1. típus — 61. kép; *M. Kozák*: i.m. 1981. (25. jegyzet) 190 — V. 1. típus — 5.1. kép.
33. — Borbála királyné pecsétje: *Schönherr*: i.m. 1895. (2. jegyzet) 471.
— Borbála királyné címere Ulrich Richental krónikájából: *Schönherr*: i.m. 532.
— Cillei Hermann pecsétje, 1432: *Schönherr Gy.: I. Lajos ismeretlen gyűrűsepsétje*. T 6 (1888) 91—92; 1433: *DI. 12497* — másolata MKCs Itsz. 225.
— Cillei Frigyes pecsétje: *Schönherr*: i.m. 1895. 607.

- Kályhacsempék Nyékről (hasonló került elő Ozorán): *Holl* 1971, 168 — IV.6. típus — 126. kép.
- Cillei Annának, Garai Miklós feleségének címere a dévényi templom egyik zárókövén: *Johannesová, M.*: Stavebný vyvoj devínskeho kostola. Bratislava 1974, 11.

34. - Stibor pecsétje a Sárkányrend alapításánál korábban készült: 1389 — *Nyáry A.*: A heraldika vezérfonala. Bp. 1886. 57, IV/34. kép; 1402 — Bécs, HStA Allgemeine Urkundenreihe 1402. IX. 21. 15. sz. pecsét; *Schönherr* i.m. 1985. (2. jegyzet) 449.
- A beckői vár timpanonján sem szerepel a rendjel. *Erthey* — *Csemegi* 1943. 2. kép.
- A rimabányai templom szentélyének boltozati zárókövén „egyszerű” Stibor címer; *Kerny T.* (i.m.): Ila Bálint: Gómör megye. I. Bp. 1976. AH XIII (1985) 246.

További Stibor családtagok Sárkányrend nélküli címerai:

- Stibor egri püspök (1410–1420) címere a felsőtérkányi karthauzi kolostor egyik zárókövén: *MMT*, Heves megye műemlékei. I. Bp. 1969. 89, 87. kép.
- A Stibor család egy nőtagjának, feltehetően az ifj. Stibor nővérének 1430 körül készült budai sírmlékéről származó címer a Magyar Nemzeti Múzeumban: *Engel* — *Lővei* — *Varga* 1983. 36.
- az idősebb Stibor alapította szakolcai ispótlály (amelynek 1431-ben fia egy felut ajánlkozott és kiállította az alapítólevelet) kapuja fölé — talán egy korábbi címer helyére — a 16. században Stibor címet és egy verset festettek: *Szmrecsányi M.*: Stiboriczi Stibor egri püspök (1410–1420) és a barátéri karthauziak. *Egri Egyházmegyei Közlöny* 81 (1932) 135.

A Stibor címer rajza: Ulrich von Richental címerkönyve (I. kiad. fol. 186a, II. kiad. fol. 158a) — *Thallóczy L.*: Balkáni (deli-szláv) és magyar czímerek és pecsétbeli emlékek. T 26 (1908) 110.

35. *Engel* — *Lővei* — *Varga* 1983. 31–32, 6–7. kép; *Engel* — *Lővei* — *Varga* 1984. 42, 47–48, 9–11. kép.
36. *Engel* — *Lővei* — *Varga* 1983. 33–34; 8. kép; *Engel* — *Lővei* — *Varga* 1984. 42, 48–49; 12–13. kép.
37. - Garai Miklós címere a dévényi templom egyik zárókövén: *Johannesová*: i.m. 1984. (33. jegyzet) 11.
- Csesznek, vár, kapuszemlők: *Héj M.*: Gótikus faragványok a cseszneki várból. FA XI (1959) 135–136, 24. kép — Garai Miklós címere valamint Garai Miklós és Cillei Anna egyesített címere; Garai címeres körorszlán: *Römer F.*: A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlat. Győr 1880. 105.
- Siklós, vár: *Creglédy I.* — *Ferenczy K.*: A siklói vár. Mv X (1966) 82, OMF Fotótár 94445, 94446. sz. negatívak.
- Szécsi Miklósné Garai Ilona (*1441) sírköve, Szentgotthárd: *Valter I.*: Előzetes beszámoló a szentgotthárdi ciszterci monostor ásatásáról. *ÁÉ* 102 (1975) 91, 10. kép; *Engel* — *Lővei* — *Varga* 1983. 44–45, 19. kép.
- Sírkőtörödé, Buda: *Török Gy.* — *Osgyányi V.*: Reneszánsz kőfaragványokról. *MÉ* XXX (1981) 109 (37. jegyzet), 18. kép.
- Kassa, a Szent Erzsébet-templom szentségházán: *Csoma J.*: A kassai dom szentségházán lévő címer. T 7 (1889) 24.
- Kályhacsempé Vértesszentkeresztről és Siklósról: *M. Kozák* i.m. 1981. (25. jegyzet) 190 — V.7. típus — 52. kép.
- Garai Miklós 1415. évi pecsétje: DI. 317 — másolata MKCs Itsz. 3.
- Garai László macsói bán 1439. évi pecsétje: DI. 39290 — másolata MKCs Itsz. 575.
- A Garai címer rajza: Ulrich von Richental címerkönyve (I. kiad. fol. 186a, II. kiad. 158b) és Konrad Grünenberg címerkönyve (III. fol. LXIII) — *Thallóczy*: i.m. 1908. (34. jegyzet) 107–108.
38. *Nyáry*: i.m. 1886. (34. jegyzet) 238–239, képtábla a kettő között.
39. A cseh rendről, amelyet Garai Miklós 1401-ben kapott meg: *Kovács É.*: i.m. 1982. (1. jegyzet) 92–93.
40. *Banfi* 1942. 167, IX/11. kép.

Sárkányrend nélküli ábrázolások:

- Ozorai Pipo különböző korokból származó portréi: *Banfi* 1942. 167, 170, 171; X/12. kép, *Mályusz* 1984. 10. kép.
 - 1424. évi pecsétje: DI. 39284 — másolata MKCs Itsz. 525, v.ö. *Schönherr*: i.m. 1895. (2. jegyzet) 507.
 - Tördékes címere legújabbban került elő Ozorán, de csak a pajzs belsőjének részlete látható rajta.
 - Címerének rajzai: Ulrich von Richental (I. kiad. fol. 186a, II. kiad. fol. 158b) és Konrad Grünenberg (fol. LXIII) címerkönyvében — *Thattóczy*: i.m. 1908. (34. jegyzet) 109–110.
 - Ozorai Pipo testvérének, Andrea Scolari véradí püspöknek (+1426) alakos síremléke a családi címerrel: *Vernei-Kronberger* 1939. 12. a tábla.
41. *Holl* 1958. 243 — V.2. típus — 62. kép.
42. Lack Jakab és Tamás pecsétje, 1402: Bécs, HHSrA Allgemeine Urkundenreihe 1402. IX. 21. 77. és 105. sz. pecsét.
43. Talán összefüggésbe hozható ezzel a címerábrával egy tördékes budai sírkő sisakdíszé. A budavári egykori domonkos kolostorban előkerült, 1436-os évszámú (korábbi olvasat szerint 1433) ún. Châtillon-sírkő (BTM Itsz. 79) sisakdíszében két dämplapát és köztük kinövő állatnyak kezdete látszik (*Forster Gy.*: A budavári Halászbástya és a domonkos-erzetesek templomának romjai. MMe I (1905) 154, 91. kép). A magas művészi színvonalú sírkő címerábrája máig meghatározatlan — a rajta látható evetbőrös herántpólya alapján a francia Châtillon családhoz való kapcsolása nem állja meg a helyét. A legvalószínűbb, hogy Zsigmond környezetének valamilyen külföldi — dalmáciai, cseh, lengyel (?) — származású tagját keressük a sírkő „tulajdonosában”, akivel a Szántai Lackok valamilyen családi (házassági) kapcsolatban állhattak.
44. Perényi Imre tördékes sírkőve előkerült a kurittyáni Inyárdi) pálos kolostorból, a megmaradt darabokon azonban a rendjel nem szerepel: *Engel-Lővei-Varga* 1984. 35–36. 9. kép; *Engel-Lővei-Varga* 1985. 50–51, 14. kép.
- Perényi Péter pecsétjén (1415, 1416, stb.) sem látható a jelvény: *Radvánszky B.*: Magyar kőiratos pecsétek a XIV. és XV. századból. Sz XIV (1890) 485.
45. A Sárkányrend 29 tagja, közöttük Perényi István (Stefan von Perin) jegyzi Zsigmond egy 1431. ápr. 12-én Nürnbergben kelt oklevelét, amelyben egy német és egy cseh főúr kibéklítéséről van szó: *Reg. Imp.* II. (1897) 167 (8465. sz.).
46. *Engel-Lővei-Varga* 1984. 36–37, 10. kép; *Engel-Lővei-Varga* 1985. 43, 51, 15. kép.
47. *Engel-Lővei-Varga* 1984. 37–38, 11. kép; *Engel-Lővei-Varga* 1985. 43, 61–62, 16. kép.
1427. és 1440. évi pecsétein (DI. 39286 — másolata MKCs Itsz. 542 illetve MKCs Itsz. 247) nem szerepel a sárkányrend.
48. DI. 39288: *Kovács É.*: i.m. 1982. (1. jegyzet) 92; 1424. évi pecsétjén (DI. 39284 — másolata MKCs Itsz. 528) nem szerepel a sárkányrend.
49. — Terebes (Trebišov), Perényi sírkő (valószínűleg Perényi István tárnokmester, +1484/87): *Csoma J.* — *Cserghely G.*: A Perényiek középkori síremlékei. AE Ú.F. VIII (1888) 300–302; *Balogh J.*: Későrenaissance kőfaragó műhelyek I. AH II (1974) 36.
- Kassa, a Szent Erzsébet-templom szentségházán: *Csoma*: i.m. 1889. (37. jegyzet) 22.
- Perényi János pecsétje, 1492: *Firnhaber, F.*: Beiträge zur Geschichte Ungerns ... 1490–1526. [Wien] 1849. XV. ábra.
- Perényi Imre nádor (+1519) pecsétel: 1492: *Firnhaber* i.m. XII. ábra; 1504: *Nyáry*: i.m. 1886. (34. jegyzet) 287, IX/78. kép; 1505: *Schallaburg* 1982. 517 (Kat.-Nr. 553); 1511: *Csánki D.*: Harminchat pecsétes oklevél 1511-ből. T 5 (1887) 51.
- Siklós, vár, Perényi Imre nádor címeres kőablaka és címereivel díszített reneszánsz építészeti- és díszítő elemek: *G. Sándor M.*: Reneszánsz Baranyában. Bp. 1984. 54, 56–80; 104–105, 107–109, 111–112, 115–116. kép.
50. *Temesváry J.*: Az erdélyi püspökök címerai. Bp. 1930. 11–12.
51. *Temesváry*: i.m. 1930. (50. jegyzet) 11–12; A magyar történeti ötvödmű-kiállítás lajstroma. Bp. 1884. 93–95 (83. sz.); MKCs Fotótára, 38.805. sz. negatív.
52. *Schallaburg* 1982. 547 (Kat.-Nr. 601); 54, 56. tábla.
53. *G. Sándor*: i.m. 1984. (49. jegyzet) 82, 127. kép.

54. *Décsy M.*: Sárospatak. Bp. 1970.³ 13, 25. kép; *Fauerné Tóth R.*: Reneszánsz építészet Magyarországon. Bp. é.n. 112, 116, 117. kép.
- Nincs sárkány azon a Nagydobosról Nyíregyházára került, Perényi címeres lunettán sem, amely eredetileg Nagyszőlősről származhat és Perényi Gábor ugcsoi földpán (1526) építkezéseiről adhat hírt. *Schallaburg* 1982. 579–580 (Kat.-Nr. 651). Hiányzik a rendjelvény a Kassán őrzött, bizonytalan származási helyű, népies faragású, Perényi címeres lunettán is: *Récsey V.*: A kassai dóm régi síremlékei. Bp. 1896. 13–14; XXX. kép.
55. *Kovács É.*: i.m. 1982. (1. jegyzet) 94 (30. jegyzet).
56. „Merschek Lorenz v. Heidenrichtsturn” és „Hans Bechnitzer” (helyesen Rechnitzer) – I. a 45. jegyzet.
57. A rend alapításánál korábbi pecsétje, 1402: Bécs, HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1402. IX. 21. 46. sz. pecsét.
58. Hédervári Lőrinc 1446. évi pecsétjén nem szerepel a sárkány: DI. 7914 – másolata MKCs Itsz. 167.
- 58a. Pl. Rohonci András 1402. évi pecsétje: Bécs, HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1402. IX. 21. 71. sz. pecsét.
59. *Leopold*: Allgemeines Adelsarchiv der österreichischen Monarchie I, T. III. Band 15 – hivatkozik rá: „Drachen-Orden” i.m. 1895. (20. jegyzet) 77.
- A Héderváriak és Héder nemzetségbeliek pecsétjein később sem szerepel a sárkány: Hédervári Miklós, 1492 – *Firnhaber*: i.m. 1849. (49. jegyzet) XX. ábra; Hédervári Ferenc, 1511 – *Csánki*: i.m. 1887. (49. jegyzet) 57; Szekcsői Herceg család tagjainak pecsétjei, 1492 – Bécs, HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1492. III. 7. (magyar rendek) 38, 46, 52. sz. pecsétek, az egyik képe: *Firnhaber*: i.m. XXV. ábra.
- Hédervári Lőrinc nővérének, Katalinnak visegrádi sírkövén sem szerepel a rendjel: *Engel-Lővei-Verge* 1984. 40–41, 13–14. kép.
60. 1424. évi pecsétjén nincs sárkány: DI. 39284 – másolata MKCs Itsz. 526.
61. *Mályusz* 1984. 64, 65.
62. A sárkány mindenestre több Gut-Keled nembeli család emlékein sosem fordul elő, így a BACSKAI és a RÁSKAI családnál: Bacskai Miklós erdélyi püspök (1503–1504) címertáblája Koncáról (Déva, Múzeum) – *Balogh* 1943. 169–170, 222, 61. kép; Bacskai Péter pecsétje, 1492 – Bécs, HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1492. III. 7. (horvát rendek) 14. sz. pecsét; Ráscai Balázs tárnokmester pecsétje, 1492, 1511 – Bécs, HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1492. III. 16, illetve *Csánki*: i.m. 1887. (49. jegyzet) 53; Ráscai Balázs leányának, Katalinnak címere egy 16. század eleji lóhomlokdszen – *Schallaburg* 1982. 474–475 (Kat.-Nr. 475); Ráscai címeres pesztóforlóm, Csövár – *Föld I.* – *László Cs.*: Gótikus és reneszánsz épületfaragványok a csövári és solymári várból. MÉ XXX (1981) 85, 9. kép; Ráscai címerek a veszprémi székesegyházban és Pápán, a Korvin u. 9-ben – *Koppány T.*: A Közép-Dunántúl reneszánsz építésze. AH XII (1984) 200, 204; 10, 14. kép. Feltűnik viszont a kőrbetekeradó sárkány a címerpejzson belül a GUTI GUTI és a ROSÁLYI KÚN család 17–18. századi címerein: *Cserghely G.*: A Gut-Keled nemzetség címere. T 9 (1981) 38, 41, 42, 44, 45. sz. rajz.
63. *Szabó Gy.*: Kisvárda középkori kémléke. Kisvárda történetéből. (szerk.: Éri I.) é.n. 70–71, rajz; *Éri I.*: Kisvárda. Bp. 1965. 8, 4. kép.
64. Várdei Aladár pecsétje, 1492 – Bécs, HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1492. III. 7. (magyar rendek) 51. sz. pecsét; Várdei Ferenc váci püspök pecsétje, 1511 – *Csánki*: i.m. 1887. (49. jegyzet) 49; Az anarcsi templom szentségházának sárkány nélküli Gut-Keled címerét *Balogh Jolán* ugyancsak a Várdei családhoz kötötte (*Balogh* 1966. I. 698, 2. jegyzet), valószínűbb azonban, hogy a rokon Anarcsiak címeréről van szó.
65. I. 13. jegyzet: Nem a sárkányos jelvény, hanem a pejzstartó forma feltűnik még Várdei Mihály 1579. évi címerének belsőjében: *Wagner, C.*: Collectanea genealogico-historico Illustrum Hungariae familiarum ... Posonii, Pestini et Lipsiae 1802. Deces III. Fig. 9.
66. *Csánki*: i.m. 1887. (49. jegyzet) hivatkozik DI. 18999-re. Szerinte Guti Ország Mihály „élete végéig viselte a sárkányt”, 1446. évi főkincstartói illetve 1482. évi nádori pecsétjén azonban nem szerepel a sárkány: DI. 50.295 – másolata MKCs Itsz. 723, illetve DI. 4487 – másolata MKCs Itsz. 118. Nem szerepel sárkány a kassai Szent Erzsébet-templom szentségházának Guti

- Ország címerén (Csoma: i.m. 1889. (37. jegyzet) 26–27) és a Magyar Nemzeti Múzeum egyik kelyhének Guti Ország címerén sem (Pulasky K. 1880. 14. 4. kép).
67. Bécs, HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1492. III. 7. (magyar rendek) 8. sz. pecsét – *Firnhaber*: i.m. 1849. (49. jegyzet) VII. ábráján a keresztet nem tüntette fel e rajzoló, így a motívum egyszerű spirálnak tűnik.
- Guti Ország Mihály és János későbbi, 1511. évi pecsétjein a sárkány nem szerepel: *Csánki*: i.m. 1889. (49. jegyzet) 50, 54.
68. Bécs, HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1492. III. 7. (főpapok) 7. sz. pecsét.
69. *Mályusz* 1984. 64, 65.
70. *Bodor I.*: Reneszánsz stíuselemek a Mohács előtti magyar pecséteken. MÉ XXXI (1982) 3. kép.
71. *Balogh* 1966. I. 376.
72. *Csánki*: i.m. 1987. (49. jegyzet) 11.
- 72.a *Dercsényi* 1943. 122 (78. sz.).
73. *Kálmár J.* – *Szalontai B.*: A Báthoriak címeres kömölekei. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve II (1959) Bp. 1961. 63–64; XI, XIII/1–2. tábla, *Schallaburg* 1982. 609–610 (Kat.-Nr. 734, 735).
74. 1492: Bécs, HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1492. III. 7. (főpapok) 8. sz. pecsét.
75. *Kálmár–Szalontai*: i.m. 1959. (73. jegyzet) 63–65, 67–69; XII, XIV, XV, XVII, XVIII/2, XIX. tábla.
76. *Bel, M.*: Notitia Hungariae novae historico geographica ...3, Viennae 1737 – I. MMT V. Pest megye műemlékei II. Bp. 1958. 526. kép.
77. 1477 – *Nyáry*: i.m. 1886. (34. jegyzet) 74, VI/48. kép; 1486 – A Magyar Királyi Országos Levéltár diplomatikai osztályában őrzött pecsétek mutatója. Bp. 1889. X/44. kép; 1489 – *Bodor*: i.m. 1982. (70. jegyzet) 4. kép; 1492 – Bécs, HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1492. III. 7.
78. 1492 – Bécs, HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1492. III. 7. (magyar rendek) 11, 12. sz. pecsét (egyikük képe: *Firnhaber*: i.m. 1849. (49. jegyzet) X. ábra); 1511 – *Csánki*: i.m. 1887. (49. jegyzet) 52–53; 1519 – *Bodor*: i.m. 1982. (70. jegyzet) 5. kép.
79. *Genthon I.* stb.: Esztergom műemlékei 1 (MMT I. 1). Bp. 1948. 273, 291. kép.
80. *Kálmár–Szalontai*: i.m. 1959. (73. jegyzet) 65–68, XVII/1–2. tábla.
81. *Kovalevski J.*: Gótikus és reneszánsz bútorok. Bp. 1980. 17–20; 45, 52. kép.
82. OMF Fotótár 118.221. sz. negatív.
83. A Korbáviai címer kezdetben jobbra néző kacsát ábrázolt, a 15. században három pólya felett: Korbáviai Károly és János pecsétje, 1402 – Bécs, HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1402. IX. 21. 65. és 66. sz. pecsét; l. még a 17. jegyzetet.
84. Címere háromszor vágott, bölénytülkös sisakdíszrel: pl. 1427. évi, a Sárkányrendet nem fel-tüntető pecsétje – DI. 39286, másolata MKCs Itsz. 540.
85. Szakállas, sapkás, jobbra néző férfifejet ábrázoló címere, sárkány nélkül, 1424 – DI. 39284, másolata MKCs Itsz. 524.
86. Címerének ábráját, a szembenéző, koronás, női mellképet 1402. évi pecsétjén bal heránt helyzetben találjuk (Bécs, HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1402. IX. 21.), 1424-ben álló helyzetben (DI. 39284 – másolata MKCs Itsz. 529).
87. Sem pecsétjét, sem címerét nem ismerem.
88. Roncsolt, kiváhetetlen ábrájú pecsétje 1427-ből: DI. 39286 – másolata MKCs Itsz. 541.
89. Címerében sekkozott pajzs fölött behajlított kar három szál virágot tart: 1408. évi pecsétje – másolata MKCs Itsz. 446.
90. Sírkövének csak felső része maradt meg, kétfejű sasos sisakdíszének ábrázolásával, ezen nem látható a rendjel: *Engel–Lövei–Varga* 1983. 43–44, 18. kép; *Engel–Lövei–Varga* 1984. 58, 23. kép.
91. *Fejérpataky*: i.m. 1883. (3. jegyzet); *Radocsay* 1964. 57–59, 2. kép; Csapi András 1402. évi pecsétjén a címerpajzsban Isten báránya-ábrázolás látható: Bécs, HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1402. IX. 21. 95. sz. pecsét.
92. *Sodó E.*: A sóvári Sodó család címere. T 3 (1885) 114–119.

93. Csoma J. – Csorghed G.: Szurthai síremlék, *AE Ú.F.* VII (1887) 248–251.
94. MKCs Fotótár 22000–220002, sz. negatívak.
95. Bocskai István erdélyi fejedelem (†1606) címeres emléktáblája Kolozsvárt, 1606: *Kedpeczi Sebestyén J.*: Erdély címere. T. 35 (1971) 38; *Sándor I.*: Kolozsvár címeres emlékei. I. (1377–1707) Kolozsvár 1920; Bocskai István pénzéi; *Unger E.*: Magyar éremhatározó. II. Bp. 1980. 174–176; Egy Bocskai családtag pecsétje 1669-ből; *Sodó i.m.* 1885. 192. jegyzet) 118.
96. Magyar gondolkodók 17. század. Államélet és politikai gondolkodás. Bp. 1979. 19. v.ö. *Kovács É.*: Bocskai István „Joretói” koronája. *MÉ XXXIII* (1984) 204; 9. jegyzet; *Horváth S.*: A hejdúk közös címeres nemeslevele 1606-ból. T. 23 (1905) 174–179.
97. Engel 1877, 60.
98. Engel–Lövei–Varga 1983. 41–42, 15–16. kép; Engel–Lövei–Varga 1984. 56–57, 20–21. kép.
99. Pémer N.: A kishánai vár feltérzése, *MMv V* (1967–1968). Bp. 1970. 309, 395. kép.
100. Más Berzevici címereken, különösen később, zerge szerepel.
101. Engel–Lövei–Varga 1983. 45–46, 20. kép; Engel–Lövei–Varga 1984. 59–60, 24. kép.
102. Magyarország címeres könyve. I. Bp. 1913. 106. tábla.
103. „Stefan v. Rozgon Hauptmann zu Pressburg” – I. 45. jegyzet.
104. Rozgonyi István 1492. évi pecsétjén nincs sárkány; *Firnhaber i.m.* 1849. 149. jegyzet) XXII. ábra.
105. „Achetius Schuppe” – I. 45. jegyzet.
106. Csopur címerek: Kassa, a Szent Erzsébet templom szentségháza – *Csoma i.m.* 1889. (37. jegyzet) 25; Nyitra, kehely – *Csorghed G.*: Családi címerek régi hazai ötvösműveken, *AE Ú.F.* VIII (1888) 134.
107. „8. Johann v. Agram” – I. 45. jegyzet.
108. Albeni János előfőds címere Konrad Grünenberg címeres könyvében (fol. LXIX) – *Thalóczy i.m.* 1908. (34. jegyzet) 108. A család tagjai eltérő címereket használtak: a nővérének Albeni Rudolftól született gyermekeit – vagyis unokáocseit – magas állásokba juttató Eberhard zágrábi püspöknek (†1419) ékkeretelt pajzsban ágaskodó oroszlánt ábrázoló címere volt (ennek az Albeni családhoz, legalábbis eleinte, nem volt köze; pecsétje, 1416: *Főpapi pecsétek* 56 (68. sz.); címerkőve Medvevártól a zágrábi múzeumban: *Valentić, M.*: Kamenii spomenici Hrvatske. Zagreb 1969. 88–90 [51. sz.]; címere a zágrábi székesegyházban is megtalálható). Albeni Henrik pécsi püspök (†1444) címerében herént pólya volt (pecsétje, 1438: *Főpapi pecsétek* 57; 71. kép). Henrik püspök azonban az oroszlános címet is használta, mutatják ezt azok a szászvári kályhacsempék (heránt pólyás és oroszlános címerrel), amelyeket 1985 őszén G. Sándor Mária állított ki az Országos Műemléki Felügyelőségen.
109. Nagy: *i.m.* (19. jegyzet) 10, 26; Ez az adat, együtt azzal a hibás hagyománnyal, hogy a kolostor alapítói a Bátoriak voltak, számos félreértéshez vezetett. Már a háztörténet írója is kétségbe vonta a Bátoriak szerepét, mert az első velük kapcsolatos adatra csak 1526-ból bukkant (Nagy: *i.m.* 10). A hagyomány eredete talán a Karácsonyitól idézett Somlyai Mihály provinciálisnál keresendő (*Karácsonyi J.*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Bp. 1924. 59), aki a 17. század első felében a Bátori család címeréhez hasonlót látott a templom egyik kővén – talán éppen a szobán forgó sírkőről (rt, amelyen a pajzstartó sárkány, a Bátoriak 16. századi győngyösi birtoklásával együtt (hiszen a sárkány motívuma ma is leginkább a Bátori címerrel és ősmondával kapcsolatban közismert) szolgáltatott alapot a hibás következtetésre. (Karácsonyi egyébként a címet a Gutl Ország családhoz kötötte, amely a 15. század második felében birtokos volt a városban.) A későbbiekben a kriptá zárókőve helyett egyszerűen a templom vagy a szentély zárókőveként kezdték említeni a faragványt és ilyen módon bekerült a szakirodalomba egy hol Bátori (*Gentson I.*: Magyarország művészeti emlékei. Bp. 1951. 284), hol Bánti (*Bántfal Szabó L.* – *lfj. Csemege J.*: A Szent Ferencrendiek győngyösi temploma és kolostora. Győngyös 1932. 6; *Gentson I.*: Magyarország művészeti emlékei 2. Bp. 1961. 114) címeres boltozati zárókő. A szentély boltozatán valójában három üres címerpajzs van, amelyeket a neogótikus kifestés során ornamentális dísszel láttak el. Sárkány egyiket sem veszi körül. Eredetileg valóban címerek lehettek rájuk festve, de a boltozat for-

- makincset figyelembe véve sem Bátorl, sem Gutl Ország, sem Bánfi címer, hanem valamely 14. századi családé — alighanem a Szécsényieké.
110. *Draskóczy I.*: Gyöngyös település- és birtoklástörténete a középkorban. Tanulmányok Gyöngyösről. (Szerk. Havassy P. — Kecskés P.) Gyöngyös 1984. 110, 112 — a tanulmányban a városban valóban birtokos Rozgonyi VI. László helyett tévesen szerepel viszonylag távoli rokona, Rozgonyi VI. János, akinek felesége, Bánfi Dorottya Bánfi Erzsébetnek testvére volt (Engel Pál közlése; a rokoni kapcsolatokra: *Keresztes K.*: A Rozgonyiak. T 40 (1926) 20–21, 25).
 111. Alsólendvai Bánfi Miklós és János pecsétai, 1492: *Firnhaber*: i.m. 1849. (49. jegyzet) V, VI. ábra.
 112. Alighanem Pálóci Mátyus országbíró, majd nádor (*1438): *Mályusz* 1984. 64–65.
 113. *Csánki*: i.m. 1887. (49. jegyzet) 57. Nem szerepel a sárkány Pálóci Mihály és Antal sárospataki síremlékén (1519): *Gervers-Molnár V.*: Sárospataki síremlékek. Bp. 1983. 23–24; 55. 59. kép; Pálóci Antal pecsétjén sincs sárkány 1492-ben: *Firnhaber*: i.m. 1849. (49. jegyzet) XV. ábra.
 114. *Csoma J.*: Magyar sírkövek. T 5 (1887) 186; *Gervers-Molnár*: i.m. 1983. (113. jegyzet) 35–40; 112–115. kép.
 115. MNM Itsz. 70.81.1–2.c, 70.82.1–2.c, 70.107.c, 70.128.1–9.c, 70.129.c, 70.130.c, 70.132.c, 70.134.c, 70.135.c, 70.150.c, 70.152.c, 70.154.c, valamint 11 leltározatlan töredék, összesen 33 db. *Engel-Lővei-Verge* 1984. 33.
 116. *Zimmermann, H.*: Urkunden und Regesten. I. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen ... I (1883) II. 38. sz.; rendadományai: János norfolki hercegnek (*Tefeki J.*: Hunyadiak kora Magyarország X. Pest 1853. 60–61), Pedro Tafur spanyol úrnak (*Kovács*: i.m. 1982. (1. jegyzet) 92–93), János lübecki püspök öccsének, Schelen Brandnek (*Baranyai* 1926. 717), Alfonz burgosi püspökön keresztül herminc nemes férfinak (*Baranyai* 1926. i.m. 717).
 117. Pedro Tafur spanyol úrnak (*Kovács E.*: i.m. 1982. (1. jegyzet) 93).
 118. Drachen-Orden i.m. 1895. (20. jegyzet) 76; ifj. *Csemegi J.*: A perchtoldadorfi plébániatemplom. MMÉEK LXXV (1941) 182, 187, 3. kép.
 119. Franciscus de Ueppis de sancto Geminiano a Ricci-t (Drachen-Orden, i.m. 1895. (20. jegyzet) 66).
 120. *Balogh* 1866. I. 376–377.
 121. *Leon Battista Alberti*: De re aedificatoria. Modena, Biblioteca Estense, Cod. lat. 419. f. 1r — Bibliotheca Corviniana. Bp. 1967. 74. sz.; XXVIII. tábla.
 122. Számos corvinában: Bibliotheca Corviniana, i.m. (121. jegyzet) 32. sz., VI. t.; 72. sz., XXVI. t.; 76. sz., XXX. t.; 120. sz., LXXIII, LXXXVI, LXXIX, LXXX. t.; 126. sz., LXXXVI. t.; 127. sz., LXXXVII. t.; 174. sz., CXXXVII. t. — v.ö. *Zentai L.*: A Mátyás-emblémák értelmezéséhez. ÉÉTV (1973) 367–368.
 123. *Schallaburg* 1982. 566.
 124. 1492: Bécs, HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1492. III. 7. (magyar rendek) 41. sz. pecsét.
 125. *Horler M.*: A simontornyai vár helyreállítása. Magyar Építőművészet 1975. 5. sz. 53/5, 53/5. kép; *Schallaburg* 1982. 567. (Kat.-Nr. 635); *Wagner*: i.m. 1802. (65. jegyzet) Decas III. Fig. 10. — tévesen Enyingi Török címerként.
 126. *Csánki*: i.m. 1887. (49. jegyzet) 53; *Csánki D.*: A Buzláy czímer. T 6 (1888) 93.
 127. Drachen-Orden i.m. 1895. (20. jegyzet) 76–77; *Kubinyi A.*: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetések tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. LK XLII (1973) 259.
 128. *Kubinyi* i.m. (127. jegyzet) 259; *Kubinyi A.*: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. LK XXXVII (1968) 256–257.
 129. Közvetlenül: vörös márvány, Itsz. 60.285.1 (2 db) —2.c, 60.285.c (4 db), 70.114.c, 70.115.c, valamint egy leltározatlan töredék — összesen tíz darab.
 130. Stílusra idegen a magyarországi emlékenyagtól, bizonyosan ausztriai importmunka — a bécsi kapcsolatok alapján ezen nem is csodálkozhatunk.
 131. *Fügedi E.*: A XV. századi magyar püspökök. Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Bp. 1981. 96, 102.

132. *Tóth Szabó P.*: Szatmári György primás (1457–1524). Bp. 1906. 25.
133. *Tóth Szabó*: i.m. 1906. (132. jegyzet) 8. kép; *Gerevich, L.*: Johannes Fiorentinus und die pannonische Renaissance. AHA VI (1959) 30. kép.
134. *G. Sándor*: i.m. 1984. (49. jegyzet) 19–21, 35. kép.
135. *Schallaburg* 1982. 545–547 (Ket.-Nr. 600).
136. *Csánki*: i.m. 1887. (49. jegyzet) 8–9; *Tóth Szabó*: i.m. 1906. (132. jegyzet) 5. kép.
137. DI. 24876 – másolata MKCs ltz. 479.
138. *Balogh J.*: Az esztergomi Bakócz-kápolna. Bp. 1955. 23, 88. kép.
139. Koppány Tibor felmérési rajzai szerint.
140. *Gyárfás T.*: Egyéb brassai címereslevelek. T 29 (1911) 105–106; *Radocsay, D.*: Renaissance Letters Patent Granting Armorial Bearings in Hungary II. AHA XII (1966) 75, 88, 8, 34. kép; Schirmer Margit, Haller Péter szász gróf első felesége a 16. század közepén nem mindig használta címere körül a sárkányt: *Szádeczky*: i.m. 1886. (18. jegyzet) 7; férje síremlékén levő címerét azonban bővíti a sárkány: *Roth* 1934. 146, 184. kép.
141. *Koppány T.*: Egy XVI. századi Sopron vármegyei kastély és építtetője. SSz XXXIV (1980) 47. rajzzal.
142. *Bárczay O.*: A heraldika kézikönyve. Bp. 1897. 241–242, Drachen-Orden, i.m. 1895. (20. jegyzet) 77, 78; *Csoma*: i.m. 1887. (114. jegyzet) 186; Magyarország címeres könyve. I. Bp. 1913. 82, 119. tábla (Bodrogyi); *Ébte G.*: A nagy-károlyi gróf Károlyi család leszármazása. Bp. 1913. 21. II. tábla (Károlyi I. Lancz László, +1454 előtt, fia, Lancz II. László, +1489 előtt, valamint Bertalan, +1454 előtt, a Sárkányrend vitézei voltak); *F.L. Fejérfutak L.*: A gyöngyösi címeres album. T 6 (1888) 177 (Balassa).
143. *Engel* 1977. 59.
144. *Baranyai* 1926. 697; *CD X/5*. (1842) 406; Breviáriumában sem címerét, sem Hervoja lovas-ábrázolását nem díszíti a sárkányrend, ahogy pénzein sem található meg: *Schönherr*: i.m. 1895. (2. jegyzet) 474, 477.
145. A Magyar Nemzeti Múzeum sárkányrendes csontnyergét az ő Zsigmondtól kapott ajándékaként tartotta számon a szaktudomány, később a csontnyergek adományozását általános sárkányos jellemzőnek tartva – a vélemény tarthatatlanságáról: *Genthon* 1970. 5–10; *Eisler, J.*: Zu den Fragen der Beinsättel des Ungarischen Nationalmuseums I. FA XXVIII (1977) 194–196, 198–199.
146. *Véghelyi D.*: A Sárkány-rend történetéhez. TT 1880. 775–776; az oklevél hitelességét *Baranyai* 1926. 719. kérdésesnek tartja.
147. *Balogh* 1966. I. 376–377.
148. *Baranyai* 1926. 685–686.
149. *Balogh* 1966. I. 376.
150. Gotik in der Steiermark (kiállítási katalógus). Stift St. Lambrecht 1978. 298–299 (Ket.-Nr. 260), 98. kép.
151. *Lind, K.*: Sammlungen von Abbildungen mittelalterlicher Grabdenkmale. I (Kunsthistorischer Atlas X). Wien–Leipzig 1892. 90, 104, XLV/2. kép.
152. Drachen-Orden, i.m. 1895. (20. jegyzet) 73.
153. *Tietze, H.* – *Bayer, J.*: Die Denkmale des politischen Bezirkes Weidhofen a.d. Thaya (Österreichische Kunsttopographie VI) Wien 1911. 85, 89. kép.
154. *Lind, K.*: Die Losensteiner Capelle in Garsten. II. Mittheilungen der K.K. Central-Commission N.F. V (1879) XLII–XLIII. o., 2. kép.
155. *Müller, C.T.*: Zur monumentalen Salzburger Plastik des frühen fünfzehnten Jahrhunderts. Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft 6 (1939) 240; 6. kép.
- 155/a *Stelê, F.*: Ptujška Gore. Ljubljana 1986. 36–38, 22. kép.
- 155/b *Engel* 1977. 135, 112.
156. *Lind*: i.m. 1892. (151. jegyzet) 60, 104, XXX/6. kép.
157. *Lind*: i.m. 1892. (151. jegyzet) 50, 104, XXV/2. kép.
158. *Lind*: i.m. 1892. (151. jegyzet) 80, 104; XL/2. kép.
159. *Kolbach, R.*: Die gotischen Kirchen von Graz. Graz 1950. 16, 3. tábla; *Lind*: i.m. 1892. (151. jegyzet) 68, XXXIV/2. kép.

160. Tudomásom szerint közöletlen.
 161. I. 45. jegyzet.
 162. Kéry 1972. 29; 12. kép — személyéről u.o. 32 (34. jegyzet).
 163. Baranyai 1926. 718.
 164. Friedrich III. 1966. 396 (Ket.-Nr. 227), 8. kép.
 165. Kovács E.: i.m. 1982. (1. jegyzet) 92.
 166. I. 45. jegyzet.
 167. Baranyai 1926. 717.
 168. Bayerisches Nationalmuseum: *Bárczay*: i.m. 1897. (142. jegyzet) 338–340; 656. ábra.
 169. Hoffmann, F.H. — Mader, F.: Bezirksamt Beilngries. II. Amtsgericht Riederburg (Die Kunstdenkmäler des Königreichs Bayern. II. Regierungsbezirk Oberpfalz und Regensburg. XIII). München 1908. 100–101, 81. kép.
 170. Hoffmann, F.H.: Bezirksamt Parsberg (Die Kunstdenkmäler des Königreichs Bayern. II. Regierungsbezirk Oberpfalz und Regensburg. IV). München 1906. 188–189; VII. tábla.
 171. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum: *Leonhard*: i.m. 1976. (5. jegyzet) 332–11. kép.
 172. Zehn, P.: Die Inschriften der Friedhöfe St. Johannis, St. Rochus und Wöhrd zu Nürnberg (Die deutschen Inschriften 13) München 1972. 5 (Nr. 13), 3. kép; volt egy másik, a második világháborúban elpusztult, hasonló tábla is, de nem tudom, hogy pontosan mit ábrázolt, képe: *Schulz*, Die elten Häuser des Handelsvorstandes vor ihrem Abbruch. *Pius Dirr*: Der Handelsvorstand Nürnberg 1680–1910. Nürnberg 1910, 106 után; a családról: *Align*, T.: Die Ketzel. Ein Nürnberger Handelsherrn- und Jerusalemipilgergeschlecht. Neustadt/Aisch 1961. Mindkettőre hivatkozik Zehn: i.m.
 173. Drachen-Orden, i.m. 1895. (20. jegyzet) 77.
 174. Baranyai 1926. 589.
 175. Drachen-Orden, i.m. 1895. (20. jegyzet) 73; *Kedich, H. — Blazek, C.*: Der Mährische Adel (J. Siebmacher's großes und allgemeines Wappenbuch, IV. 10). Nürnberg 1899. 174–175, 123. tábla.
 176. Drachen-Orden i.m. 1895. (20. jegyzet) 77; *Kedich-Blazek* i.m. 1899. (45. jegyzet) 91–70. tábla; *Meraviglie-Crivelli, R.J.*: Der Böhmisches Adel (J. Siebmacher's großes und allgemeines Wappenbuch IV. 9). Nürnberg 1886. 19, 17. tábla.
 177. I. 45. jegyzet.
 178. *Reg. Imp.* I. (1897) 6; *Horváth* 1937. 54.
 179. *Reg. Imp.* I. (1897) 10 (152. sz.); *Heimpel, H.*: Aus der Kanzlei Kaiser Sigismunds. Archiv für Urkundenforschung XII (1932) 139, 143.
 180. *Reg. Imp.* I. (1897) 11 (159. sz.); *Heimpel*: 179. j.-ben i.m. 139.
 181. I. 45. jegyzet; személyére és családjára: Kéry 1972. 49.
 182. *Reg. Imp.* I. (1897) 22 (359. sz.).
 183. Drachen-Orden, i.m. 1895. (20. jegyzet) 70; Baranyai 1926. 708.
 184. Drachen-Orden, i.m. 1895. (20. jegyzet) 77.
 185. *Giustiniani*: Historia degl' ord. milit. II. 720, hivatkozik rá: Drachen-Orden, i.m. 1895. (20. jegyzet) 75, valamint A rendjelek... i.m. (10. jegyzet) 442.
 186. *Crantoni J.*: A velencei könyvtár hezei vonatkozóan latin kézírtal. Magyar Könyv-Szemle 1883. 176–177.
 187. „Johannes Franciscus capud liste Juris utriusque doctor” — Heraldische Handschriften. Jahrbuch des heraldisch-genealogischen Vereines Adler in Wien VI–VII (1879–80) 97–98, XXI. tábla.
 188. Baranyai 1926. 718.
 189. Drachen-Orden, i.m. 1895. (20. jegyzet) 68; Baranyai 1926. 718.
 190. *Genthon I.*: Az olaszországi magyar emlékek leltárához. Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára. Bp. 1942. 245.
 191. *Balogh* 1966. I. 376.
 192. *Reg. Imp.* I. (1897) 129 (1930. sz.); *Hóman B. — Székfő Gy.*: Magyar történet. III. é.n. (1934) 233.
 193. Drachen-Orden i.m. 1895. (20. jegyzet) 70.

194. *Baranyai* 1926. 717.
195. *Kovács É.* i.m. 1892. (1. jegyzet) (2–93.
196. *Kovács É.* i.m. 1892. (1. jegyzet) 92.
197. *Teleki:* i.m. 1853. (116. jegyzet) 60–61; *Baranyai* 1926. 717–718.
198. *Horváth* 1937. 69. kép; *Kovács É.* i.m. 1982. (1. jegyzet) 92.
199. *Drachen-Orden,* i.m. 1895. (20. jegyzet) 74; *Baranyai* 1926. 702.
200. *Reg. Imp.* II. (1900) 93 (7352. sz.); *Baranyai* 1926. 702–705.
201. *Kovács É.* i.m. 1982 (1. jegyzet) 92; 3. kép.
202. *Kąkolowski, J.:* Nagrobki gotyckie na Śląsku. Poznań 1969. 100. kép; *Uő.:* Treści ideowe gotyckich nagrobków na Śląsku. Poznań 1970. 125–126; A síremlék így mindenképpen 1408 után készült.
203. I. 79. jegyzet.
204. *Polen im Zeitalter der Jagiellonen 1386–1576.* Kiállítási katalógus. Schallaburg 1986. 252 (Kat. Nr. 70), 454 (Kat. Nr. 462).
205. *Balogh* 1966. I. 377.
206. *Horváth* 1937. 54.
207. *Horváth* 1937. 55; *Himmelheber, G.:* Die Kunstdenkmäler des ehemaligen Oberamts Künzelsau (Die Kunstdenkmäler in Württemberg). Stuttgart 1962. 335–336; 324. kép.
208. *Nürnberg 1300–1550. Kunst der Gotik und Renaissance.* Kiállítási katalógus. Nürnberg–New York 1986. 203–204 (Kat. Nr. 61). Martin Hayd (†1463) halotti pajza is fennmaradt, ez Halleréhoz hasonlóan nagyméretű és gazdag kialakítású. Nem tudom azonban, hogy a Sárkányrend ezen is megtalálható-e. Közölte: *Pilz, K.:* Der Totenschild in Nürnberg und seine deutschen Vorstufen. Das 14.–15. Jahrhundert. Anzeiger der Germanischen Nationalmuseums, Jg. 1936–39. 72, 97; Abb. 12.
209. *Reg. Imp.* I. (1897) 201–202 (2836. sz.).

Gerhard Schmidt

ZSIGMOND CSÁSZÁR ÉS A KÖNYVFESTÉSET

Luxemburgi Zsigmond fél évszázadon át viselte a magyar és 25 évig a német királyi koronát. Mégis, csak viszonylag szórványos és nehezen megragadható nyomokat hagyott országai művészetének történetében. Magyarországon csak igen kevés elsőrangú műalkotás maradt fenn uralkodásának hosszú szakaszából — ezek viszont igen kiemelkedő kvalitásúak: először is Szent László Váradról származó ereklyetartó büsztje, továbbá a garamszentbenedeki oltár, amelyet „Thomas de Coloswar” 1427-ben szignált és végül a budai vár gazdag szobrászati díszje, melyek maradványai napjainkban kerültek napfényre.

Ezek a művek erratikus tömbökként állnak egy olyan történelmi tájban, amely ma az évszázados háborúk és rablóhadjáratok következtében parlagként hat, pedig eredetileg rendkívül termékeny volt. Európának alig akad más régiója, melynek középkori művészeti emlékeit olyan gyökeresen megtizedelték volna, mint Magyarországot. És ez bizonyára nemcsak a falfestészetre, a szobrászatra és az ötvösségre vonatkozik, hanem ugyanúgy a könyvfestészetre is, amiről Magyarországon sokkal kevesebb fennmaradt kódex tanúskodik, mint a szomszédos cseh és osztrák területeken.

Ennek ellenére nem írhatjuk teljes egészében ezeknek a territóriumát ért szerencsétlen végeknek a számlájára azt a tényt, hogy ma egyetlen olyan illuminált kéziratot sem ismerünk, amely kétségkívül Zsigmond megrendelésére készült volna. Anjou elődeinek környezetéből ugyanis jelentős kódexek maradtak ránk és későbbi utódja, Corvin Mátyás értékes könyvtárának jelentős része napjainkig fenn is maradt. Úgy tűnik tehát, hogy Zsigmond eleve kevésbé érdeklődött a szép könyvek iránt, mint féltestvére, Vencel cseh király.¹ Jóllehet több (főleg itáliai) szerző dedikálta művét a császárnak,² ezek nem annyira Zsigmond bibliofil hajlamaira, mint inkább gyakorlatias érdeklődésére — és persze saját személyes hasznukra gondolhattak.

A szakirodalom eddig csupán egyetlen, ráadásul igen pompás kivitelű kéziratról, az Österreichische Nationalbibliothek 1767. jelzetű, gazdagon díszített kódexéről tételezte fel, hogy Zsigmond megrendelésére készült. Ezt a kódexet, amely a hórimádságokat tartalmazza latin nyelven, egy ikonográfiai félreértés alapján „Zsigmond császár breviáriuma” címmel vezették be az irodalomba.³ Ennek a kódexnek az 1v oldalán egy egész oldalas miniatura látható, amit Hevesy a következőképpen írt le: „sur le frontispice, on reconnait, sous le

Ö.1
F.2
Sz.9-
23

M.17

(26)

porche d'une édifice gothique, en grisaille, Sigismond et sa deuxième femme, Barbe de Cilly, entourés de trois clercs et trois seigneurs de leur cour” („Az előzéklapon, egy gótikus épület grisaille technikával festett kapuzata alatt Zsigmondot és második feleségét, Cillei Borbálát ismerhetjük fel, udvaruknak három egyházi és három világi méltóságviselője között.”)⁴ Másrészt viszont, mivel a Cod. 1767-es kézirat lapszélidiszain többször tűnnek fel III. Frigyes címerai és devizája, továbbá az 1447-es és 1448-as évszám, és végül a miniaturák stílusa is a Zsigmond halála (1437) előtti keletkezés ellen szólt, az újabb szerzők e nyilvánvaló ellentmondások feloldására törekedtek. Így keletkezett az a kissé sántító elmélet, miszerint az „Imekönyvet” nem maga Zsigmond, hanem özvegye, Cillei Borbála (†1451) rendelte meg 1446 körül, s ez végül, röviddel a befejezés előtt Frigyes tulajdonába került.⁵

Valójában ennek a kéziratnak sem Zsigmondhoz, sem özvegyéhez nincs semmi köze, hanem eleve III. Frigyesnek szánták, hiszen az előzéklapon ez a Habsburg látható a hét választófejedelem között, mint német király!⁶ Az akkoriban még viszonylag fiatal, borotvált arcú és hosszú szőke haját viselő Frigyeszt tévesen azonosították Cillei Borbálával, a jobbán ülő cseh királyban pedig alaptalanul ismerték fel Zsigmondot. — Egyébként ezen a miniaturán Frigyes az egyetlen olyan szereplő, amelyben a portrészándékunk legalább a nyoma látszik, míg a választófejedelmek, amennyire ez ma kontrollálható, nem azonosíthatók a méltóság akkori viselőivel. (Ezekben az években pl. az alig tizenhét éves Posztumusz László volt a cseh király, nem pedig egy fekete körszakállas, meglett férfi!)

Zsigmond valódi vagy vélt portréi máskor alkalmat adtak arra, hogy azok bizonyos illuminált kéziratokat vele hozzanak összefüggésbe. (Egyébként nem minden esetben gondoltak arra, hogy ő volt a megrendelő.) Jó ideig magam is Zs.25 azt hittem, hogy az úgynevezett Gelre herold címereskönyvében (Bruxelles, Bibliothèque royale, ms. 15653–56) a választófejedelmek által akklamált császár (f. 26r) Zsigmond vonásait viseli.⁸ A kézirat beható vizsgálata azonban meggyőzött arról, hogy a szóban forgó miniaturának kerekén 15 évvel a Luxemburginak német királlyá választása előtt kellett keletkeznie.⁹ Így ez esetben nem valamely konkrét uralkodó ábrázolásáról, hanem a császár ideáltípusának bemutatásáról van szó.

Az eddigiekhez hasonlóan egy sor csak nehezen és egyenként verifikálható Zs.43 premisszán nyugszik a budapesti Bellifortis-töredék „Sol”-jának Zsigmond rajzolt portréjaként való, ma megszokott értelmezése.¹⁰ Ezek a premisszák együtt legfeljebb közvetett bizonyítást engednek meg. A kérdéses lapokat a 19. században Konstantinápolyban vásárolták meg, így csupán feltételezés, hogy azok (vagy az egész kézirat, amelyhez a lapok tartoznak) a Corvina-könyvtárból kerültek oda. Az is csupán feltételezés, hogy Konrad Kyser Bellifortisnak ez a példánya előbb Zsigmond tulajdonában volt, aki 1415 körül készíttethette magának.

Ámde mégis felhozhatunk néhány olyan argumentumot, amely az „eretendlegendá”-t támogatja. A lendületes tollrajzok stílusa — ezek lovasként ábrázolják a hét planétát — a Felső-Rajnavidéken való 1410–1420 körüli keletkezés

mellett szólnak és ott a király meg is szerezhette ezt a kéziratot, amikor részt vett a konstanzi zsinaton,¹¹ vagyis 1414–1418 között. (Ebben az esetben a budapesti planétaábrázolások a Zsigmond – legalább szórványosan jelentkező – könyvgyűjtésének egyedüli tanúi volnának!)

De még ha elfogadjuk is, hogy e Bellifortis-kézirat megrendelője Zsigmond volt, kétséges marad, hogy a budapesti planétasorozat „Sol”-ját valóban az ő portréjának szánták-e. Nem mond sokat az a tény, hogy a „Nap” perszonalifikációja császárkoronát hord, hiszen azt visel az 1405-ben készült göttingeni Bellifortisban is, melyet Pfalzi Rupprechtnek, Zsigmond uralkodó-elődjének ajánlottak.¹² Másrészt tagadhatatlan, hogy a budapesti „Sol” fiziognómiája nagyon jól megegyezik az akkor éppen 47 éves Luxemburgi számunkra ismeretes arcvonásaival;¹³ tehát nem utasíthatjuk el kerekén azt a szándékot, hogy rá utaljanak. További indíciumot kínál számunkra ugyanannak a csillagzatnak az ábrázolása egy tartalmában rokon, de kerek két évtizeddel későbbi kéziratban. Ez az Österreichische Nationalbibliothek Cod. 3062. sz. gyűjteményes Zs.44 kötete, amelyben többek között Johann Hartlieb „Kriegskunst”-ja van, s amely „1437 körül”, – vagyis talán még Zsigmond életében – készült.¹⁴ Hartlieb – mint már Kyesser is – beilleszti a hadi gépek közé a planétaistenek ábrázolásait és itt „Sol” (f. 145r) kétségtelenül a császár vonásait viseli.

A középkori gondolkodás számára nyilván kézenfekvő volt, hogy a Napot, (mely a Kopernikusz előtti csillagászatban a planéták egyike volt) már csak nagysága és fényessége alapján is a földi világ legfőbb uralkodójával asszociálják.

Amikor pedig a 15. század elején tudatára ébredtek, hogy a késő gótikus naturalizmusnak a „rejtett portréra” való alkalmazásával a szimbolikus utalásnak, de a hízélgésnek is mennyi és mily kifinomult lehetősége tárult fel, aligha volt már szükség különösebb indítékra ahhoz, hogy a császári planétaistent fiziognómiai tekintetben is hasonlóvá tegyék a mindenkori *Rex Romanorum*-hoz.¹⁵

Az is a királytól kiinduló megrendelés mellett szólhat, hogy a budapesti planétaképek éppen egy Bellifortis-kéziratból származnak. Mert Zsigmondnak, annak ellenére, hogy egyáltalán nem volt különösen harcias, hosszú uralkodása alatt számos hadi vállalkozást kellett véghezvinnie. Ezért nem lenne meglepő, ha Zsigmond Kyesser vagy Hartlieb idevágó munkáit valóban lemásoltatta volna magának. Más esetben egy ismeretlen szerző egyenesen Zsigmondnak ajánlotta „Kriegs- und Pixenwerch” című munkáját, legalábbis a bécsi Kunsthistorisches Museum példányának dedikációs képéből erre következtethetünk.¹⁶ Zsigmondot ebben a kódexben ugyan egyértelműen idős férfiként ábrázolták, ami viszonylag késői időpont mellett szól, de ezen kívül joggal kételkedhetünk abban is, hogy ez a kézirat azonos lenne az eredeti, Zsigmondnak ajánlott példánnyal. A miniatura gondatlan kivitelezése és meglehetősen fejlett stílusa is inkább amellett szól, hogy a bécsi kódex egy körülbelül tíz évvel a császár halála után készült, későbbi másolat. A dedikációs kép eszerint félig-meddig már azoknak a „posztumusz” portréknak a kategóriájába tartozik, amelyek Zsigmondról különösen nagy számban maradtak ránk.¹⁷ Ezek azoknak az autonóm arcképeinek többé-kevésbé kötetlen másolatai, amelyeknek egyetlen fennmaradt

Zs.36 példányát a Kunsthistorisches Museum őrzi, másrészt krónikaillusztrációk, vagyis „historisches Ereignisbild”-ek, melyeken Zsigmond a főszereplő.¹⁸ És végül nemes vonásai a festőket még halála után is hosszú időn keresztül újabb rejtett portrék készítésére ösztönözték.¹⁹

Az egyetlen számomra ismert, nagy valószínűséggel Zsigmond személyes tulajdonát képezőnek tekinthető, jelentős művészeti értékű kódex Petrus Comestor „Historia scholastica”-jának gazdagon díszített kézírata.²⁰ A cseh és birodalmi címerek gyakori feltűnése a lapszélornamentikában azt bizonyítja, hogy a kézirat számára készült és valószínűleg a tulajdonában is volt. Mivel a kézirat egyértelműen cseh eredetű, a katolikus párt valamely tagja ajándékozhatta Zsigmondnak prágai koronázása (1420) alkalmából, vagy a későbbi nyugtalan időkben.

Az eddig tárgyalt — joggal vagy alaptalanul Zsigmond személyéhez fűzött — kódexek egyike sem magyar eredetű, mind Dél-Németországban, Csehországban vagy Itáliában keletkezett. Elsietett megállapítás lenne ebből a tényből arra a következtetésre jutni, hogy a budai udvarban egyáltalán nem művelték a könyvfestészetet.²¹ Helyesebb arra gondolni, hogy a következő évszázadok török háborúi az ország központi területeit sújtották a legnagyobb mértékben, és ebből következően a középkori művészeti hagyaték máig fennmaradt anyaga az ország északi peremvidékeiről származik. Éppen ezért tűnik számomra több mint kétségesnek, hogy az a kereken 15. Zsigmond király uralkodása idejére datálható magyar provenienciájú illuminált kódex, melynek többsége a mai Szlovákiából származik, valójában reprezentatív képet nyújt-e az akkori Magyarország könyvfestészetének egészéről.

Ezen a ponton meg kell említeni, hogy e sorok írója nem specialistája a magyar művészet történetének. Eddig főleg a francia, cseh és az osztrák kódexfestészettel foglalkoztam, és ezért talán hajlamos lehetek arra, hogy esetleg elhamarkodottan átvigyerem az ezeken a területeken tapasztaltakat a magyarországi helyzetre. Ugyanakkor szabad remélnem, hogy az észak-magyarországi könyvfestészet egy jelentős vonását a külső szemlélő nézőpontjából különösen tisztán látom; azt tudniillik, hogy állandóan kész volt különféle internacionális érintkezésekre és ebből az következett, hogy összefonódott a környező vidékek művészetével.

Északnyugat-Magyarország és Szlovákia, ahonnan — mint mondtuk — a számításba vehető kódexek többsége származik, egyrészt a budai udvari művészet hatókörén kívül estek, másrészt a 14. századvégi és a 15. század eleji könyvfestészet élvonalába tartozó területekkel voltak határosak. Ezért semmi meglepő sem lenne abban, ha a legigényesebb észak-magyarországi megrendelők külföldi művészeket is foglalkoztattak, illetve könyveiket a szomszédos országokban készítették.²²

Közép-Európa délkeleti részének legfontosabb könyvfestészeti központja a 14. század második felében kétségkívül Prága volt. Az ott kialakult stíluszajátságok és díszítőrendszer a határos művészeti területek — Ausztria, Morvaország,

Szilézia, és Kis-Lengyelország — könyvfestészetére is több mint egy fél évszázadon keresztül rányomták bélyegüket. Még akkor is, amikor a huszita mozgalmak zavarai a művészeti tevékenységet magában Prágában erősen csökkentették, tovább tartott ez a hatás: az időközben Bécsben és Boroszlóban létrejött könyvfestő-iskolák még a 15. század második negyedében is hűségesek maradtak a cseh stílus-tradícióhoz. Ugyanez érvényes az újonnan színre lépő centrumokra, pl. Brünne, Krakkóra vagy Salzburgra. Ezek a prágai illuminátoroknak éppen 1410 körüli alapításuk idején kezdődő diaszpójából profitáltak.

A 14. század 90-es éveitől Észak-Magyarországon is érzékelhető cseh hatás viszont csak ritkán vezethető vissza konkrét prágai hatásra, nagy valószínűséggel főként Morvaország és Ausztria közvetítésével érkezett el ide. Mindenesetre a legrégebbi, az 1400 körüli években készült kéziratokat viszonylag a legnehezebb elhelyezni és stílusosan meghatározni. Egy Mondseeből származó biblia például, amely az Österreichische Nationalbibliothekbe került (Cod. 1189), egy beleragasztott pozsonyi jegyzői oklevél alapján ugyan Szlovákiával függ össze, festői díszítése viszont inkább morvaországi keletkezésre — vagy legalábbis illuminátorának ottani tanultságára — utal. A jászói premontrei kolostorból származó breviárium egyes figurális iniciáléi a krakkói Jagelló-könyvtár egy csehnek számító kéziratában lévő iniciálékkal rokonok. Ennek mindkét kötetében scriptorbejegyzés olvasható 1403-ból és 1406-ból, szegélydíszei pedig Konrad von Vechta Prágában, 1402–1403 körül készült Bibliája hatásáról tanúskodnak (ma Antwerpen).²⁴ Ennek ellenére elképzelhető, hogy a krakkói kéziratot nem Csehországban, hanem Kis-Lengyelországban illuminálták, és ugyanez vonatkozhat a jászói breviáriumra is.

Ugyanígy nehéz pontosan meghatározni azokat az első impulzusokat, amelyek a szomszédos Bécsből hatottak néhány pozsonyi kódexre. A budapesti Szépművészeti Múzeum rendkívül bájos és ikonográfiai szempontból is szokatlán kánonlapja (Inv. Nr. 1938:3287) ornamentikája alapján éppen olyan jól illeszkedik a prágai, mint az 1400 körüli bécsi könyvfestészet kereteibe. A kecses, finom mozgású alakok, amelyek nehezen definiálható „nyugati” hatást sejtetnek, mégis elsősorban arról tanúskodnak, hogy a festőnek — úgy tűnik — azzal a bécsi műhellyel voltak kapcsolatai, amely 1390–1405 körül az osztrák hercegek *Rationale Durandiját* illuminálta (ÖNB Cod. 2765). Még problematikusabb a Missale Posoniense „D” (Bp. OSZK, Cod. lat. 216) esete, melynek díszítése első pillantásra „cseh munkának” tűnik ugyan, de közvetlen rokonságban egyetlen ismert cseh vagy morva kézirattal sem áll. Ez esetben is még alsó-ausztriai például bécsújhelyi hatásra gondolhatunk, amelyek egy pozsonyi helyi műhely alapvetően cseh stílusával keveredhettek. Végül az 1394-re datált garamszentbenedeki missale (jelenleg Egerben) és az egy generációval későbbi, 1432 körüli, körmöci városi jogkönyv Keresztrefeszítés-miniaturáit is helyi könyvfestők jó műveinek tekinthetjük.

E nyilván főként helyi produkció mellett, amely csak valamilyen morva és ausztriai hatásokat dolgozott fel, 1410 tájától kezdve külföldi illuminátorok tevékenysége is kimutatható Észak-Magyarországon, illetve Észak-Magyarország számára. Így a pozsonyi káptalani könyvtár gradualéjának (Cod. 2) egyetlen

ránk maradt figurális iniciáléja kétségkívül egy kiváló cseh vándorművész munkája. Ez a festő abból az eleinte Prágában székelő műhelyből származott, amelynek vezető mestere a már említett antwerpeni biblia fő mestere volt, s amelynek nagyszabású alkotása a geronai püspöki múzeumban őrzött rendkívül gazdagon díszített Martyrologium.²⁵ Az utóbbi kézirat 1410 körül, vagy valamivel később keletkezhetett, talán Vaclav Králik olmützi püspök (1412–1416) számára. A Geronai Martyrologium díszítése — eltekintve a két viszonylag jelelmentéktelenebb illuminátortól származó részekről — az antwerpeni biblia vezető mesteréhez (ún. Józua-mester), továbbá egy nem kevésbé jelentős munkatársához köthető, akit az újabb irodalom a „Martyrologium-mester” szükségnévvel jelöl.

E két mester tevékenységének színhelye akkoriban, úgy látszik, a fővárosból Morvaországra tevődik át: ezt bizonyítják a sedleci kolostor 1414 körüli kóruskönyvei, (ezek néhány szép iniciáléja ma a Szépművészeti Múzeum tulajdona) a valamivel későbbi Boskovitz biblia (Olmützben),²⁶ továbbá egy bécsi Cantionale (ÖNB. Cod. ser. nov. 4642),²⁷ az innsbrucki Museum Ferdinandeum (31) „Paradicsomkert” ábrázoló önálló miniatúrája,²⁸ valamint a londoni Mandeville-útlevél illusztrációi.²⁹ A pozsonyi Graduale iniciáléja, melyen Szent Márton (a pozsonyi dómkáptalan patrónusa) a városi címerből vett kapuarchitektúra előtt látható, szintén az 1415–20 körüli években keletkezhetett; stílus szempontjából az innsbrucki „Paradicsomkertet” áll a legközelebbi rokonságban.³⁰

1420 tájától Pozsony, Brünn és Bécs között rendkívül sajátos és nehezen áttekinthető „háromszögviszony” alakult ki. Ebben a Martyrologium-műhely formakincse még mindig nagy szerepet játszott, bár vezető mesterei személyesen már nem vettek részt benne. A brünni Szent Jakab-templomból egy egész sor missale maradt fenn az 1413 és 1430 közötti évekből. Ezek közül a keletkezés ideje és kvalitás szempontjából is, a 8/10-es jelzetű lehet az első, ezt a missalét az 1413-ban alapított Szent Vitus-oltárnak szánták.³¹ Díszítése egy kiváló, az antwerpeni biblia Józua-mesterének stílusát manierisztikus módon felfokozó (27, 29) illuminátor munkája. A 19/13, 21/11 és 7-es (1423 körül) missalék a következő 10–15 évben keletkeztek, a 23/12-es pedig 1425–1430 között. Nos, ezekből a brünni misekönyvekből, amelyek már csak közvetve táplálkoznak a Martyrologium-műhely formakincséből, összekötő szálak vezetnek néhány olyan kézirathoz, amelyek részint bécsi, részint szlovákiai megrendelők számára készültek, és amelyeknek díszítése két gyakran együtt dolgozó, de nagyon eltérő stílusú illuminátor munkája.

M.9 A két mester közül a jelentősebbiket — akinek jelölésére a „Körmöci városi könyv mestere” szükségnevet indítványoztam³² — két szép Keresztrefeszítés-miniatúrája tette ismertté. Ez a mester nyilván közvetlenül érintkezett a Martyrologium mesterével. Figuráinak voluminózus redőzhatagai és viszonylag bonyolult mozgásmotívumai éppúgy ettől a cseh könyvfestőtől vezethetők le, mint a lapszéldíszek húsos, de nem különösebben dús akantuszindái. Ezeket a kódexeket főleg ikonográfiai sajátosságok — például a keresztrefeszített Krisztus típusa, vagy a János-figura szerteágazó hajfűrtjei — kötik a két előbb említett

(27) brünni missale kánonképeihez (21/11 és 19/13; ezek illuminátorai sokkal inkább a Krása által meghatározott Mandeville-mester redőstílusa nyomán orientálódnak).

Mesterünk két Keresztrefeszítés-miniaturája a 15. század harmadik évtizedébe tartozik: a körmöci városi könyvet az első bejegyzés 1426-ra keltezi, s ez idő tájt készülhetett a festő második műve is, a bécsi „Collegium ducale” egyik missaléjának kánonképe is.³⁴ Újabban megállapították, hogy a húszas évek elején ez a miniátor közreműködött egy többkötetes klosterneuburgi antiphonale (Stiftsbibliothek Codd. 65–68) díszítésében is.³⁵ Ezért feltehető, hogy „a körmöci városi könyv mestere” többnyire Bécsben dolgozott, bár stílusa a Martyrologium-műhely morvaországi hatásterületén alakult ki.

Azt a segédjét, akinek mind a körmöci könyv, mind a bécsi missale további részeinek díszítését átengedte, a kutatás régóta mint a bécsi könyvfestő iskolához tartozó festőt ismeri, sőt, a klosterneuburgi számadéskönyvek alapján nevét is sikerült kideríteni.³⁶ Ez az „Illuminator Michael” körülbelül 1420-tól majdnem a század közepéig dolgozott, és összehasonlíthatatlanul nagyobb életművet hagyott hátra, mint „a körmöci városi könyv mestere”. Úgy látszik, ő is ismerte a „Martyrologium-műhely” morva leszármazottjait, feltűnik pl., hogy korai munkáiban szabályszerűen másolta a brünni 19/13 és 21/11 missalék jellegzetes ikonográfiájú, a karácsonyi és húsvéti officiumhoz tartozó iniciáléit, és ugyanez érvényes Te igitur iniciáléira is, amelyek a bécsi szokással ellentétben a Krisztus az Olajfák hegyén-témát ábrázolják.³⁷ Ezekből az egyezésekből azonban nem lehet arra következtetni, hogy Michael kizárólag Morvaországban tanult. Naiv, olykor egészen rosszul proporcionált figuráinak, és hangsúlyosan „festői” ecsetkezelésének előképei nincsenek meg a „Martyrologium-műhely” ottani hagyományában. Jelenleg az a feltevés tűnik számomra a legvalószínűbbnek, hogy Michael eredetileg Salzburgból származott.³⁸

Michael észak-magyarországi megrendelők számára folytatott tevékenysége nem merült ki a körmöci városi könyvben való közreműködésében. Az ugyan-
 M.10 csak alighanem még a 20-as években keletkezett Missale posoniense „E” teljes
 fennmaradt díszítése is tőle származik.³⁹ Kerek 10 évvel később festette Pozsony
 M.12 város két, Zsigmond király által 1436 júliusában kiállított címereslevelét. Fel-
 tételezhető, hogy az eltelt évek folyamán is kapott megrendeléseket Szlovákiá-
 ból.

A most tárgyalt könyvfestmény-csoporthoz lazábban kötődik még az Österreichische Nationalbibliothek Cod. 4212-es jelzetű missaléja is. Ennek pozsonyi rendeltetése ugyan nem tekinthető bizonyítottnak, de valószínűsíti az, hogy a kalendárium törzsanyagába Szent Márton oktávját is bevezették.⁴⁰ Noha az iniciálék és a lapszélindák ornamentikája és stílusa közvetlenül emlékeztet Michaelnak a húszas évekbeli festészetére, a figurák egészen biztosan nem az ő kezétől származnak, hanem egy helyi, valószínűleg szintén morva hatás alatt dolgozó illuminátortól valók.

Egyedülálló az a kitűnő festő, aki Kassa város címereslevelét illuminálta 1423-ban.⁴¹ Szlovákiai tevékenysége csak átmeneti lehetett, mert már valamivel utóbb megalapította a 15. század második negyedének vezető krakkói

könyvfestő műhelyét, melynek fő műve Zbigniew Oleśnicki (Krakkó püspöke 1423–1455 között) antiphonariuma (Wawel, káptalani könyvtár).⁴² A körmői jogkönyv és pozsonyi Cod. 2 graduale Márton-iniciáléja alkotója mellett ez, az ún. „Oleśnicki-antiphonarium mestere” a „szép stílus” késői korszakának harmadik legnagyobb észak-magyarországi képviselője. Két kollégájához hasonlóan még ő is annak a cseh műhelynek a formakincséből merített, amely a gersonal Martyrologiumot alkotta.

Végül a 15. század húszas éveinek végéről fennmaradt néhány kézirat Esztergomból, az érseki székvárosból is. Ezek közül kettő Pálóci György érsek M.15 (1423–1439) részére készült: az OSZK egyik missaléja (Cod. lat. 359) és egy breviárium, amely jelenleg a salzburgi Universitätsbibliothekban található (Cod. M.14 M.II. 11).⁴³ A két kódex lapszéldíszait és iniciálészárait kitöltő növényi ornamentika nem egyazon kéz munkája ugyan, de hasonló jellegű; mindkettőben legalábbis közvetve levezethető a Martyrologium-műhely díszítőkészletéből. Ennek ellenére semmiféle kapcsolat nincs e kódexek és a velük azonos tradícióra épülő pozsonyi kéziratok között. Inkább egy újabb hatásra gondolhatunk osztrák területről, ahol az 1421–1424 közötti már említett klosterneuburgi antiphonariumban egy analóg ornamentika már meghonosodott, s a húszas években olyan stílussajátságokat és ikonográfiai típusokat alakítottak ki, amelyek hasonlóak a Pálóci-kéziratokban találhatókhoz.

Haidinger⁴⁴ ezért javasolta, hogy a Pálóci-breviárium illuminátorát Bécs-csel hozzuk összefüggésbe hozzá, és tekintettel arra, hogy vannak bizonyos őszszecsengések a bécsi „Albrechtsminiatur”⁴⁵ korai munkáival, ez elképzelhető hipotézis lehet. Haidinger másik javaslatát viszont, hogy a két, a század harmadik évtizedében írt melki missalét a Pálóci-breviárium mesterének tulajdonítsuk,⁴⁶ megkérdőjeleznénk. A Pálóci-breviárium jellegzetes pettyezetett festésmódját a melki kéziratokban sehol sem találjuk, és a figurastílusban is vannak bizonyos különbségek. Ez az alapvető hasonlóság mellett a missalékban nemcsak kvalitásosabb, hanem rutinosabb is, mint a breviáriumban, amelyben sajátosan ingadozik a kifinomultság és az esetlenség között.⁴⁷

Még nem mondták ki az utolsó szót ennek az esztergomi érsek szolgálatában álló könyvfestőnek a stíluseredetével kapcsolatban, és ugyanez vonatkozik kollégájára, a Pálóci-missale festőjére is. Ennek a művésznek kezevonásait sem osztrák, sem cseh-morva kódexekből nem ismerem, ami persze nem zárja ki, hogy e két irány egyikéből nyert inspirációt. Mindent egybevéve, e két munka alapján olyan benyomást szerzünk, hogy Esztergomot kevesebb külső hatás érte, mint Pozsonyt, sőt itt egészen eredeti és önálló stílus szintézis is lehetséges volt.⁴⁸ Ezt a benyomást támogathatja az esztergomi székesegyház egy antiphonariuma (Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 30), amelyet, bár nem köthető közvetlenül Pálóci személyéhez, mégis gyakran érseksége idejére datálnak. Ebben az esetben is egy meglehetősen önállóan látszó stílus szintézissel állunk szemben, amely – főként a lapszélek indadíszének nagyon fejlett jellege miatt – csak a század közepe táján (és így már az érsek a halála után) jöhetett létre.

A priori feltételezhető lenne, hogy Vác püspöki székhelyének könyvfestészete annak a műhelynek a hatása alatt állt, amely a közeli Esztergomban az

M.7

érsek vagy a káptalan számára dolgozott. Ezt a feltevést azonban az egyetlen és nagyon jelentős ránk maradt váci kézirat nem támogatja. Ez az ottani ötvöscéh „Eligius-kódexe”, amelyet scriptora 1423-ban keltezett, s amelynek egyetlen díszje a céh védőszentjének officiumához készített figurális iniciálé.⁴⁹ A karcsú Szent Eligius-figura narancssárga ornátust visel. Meglepő, hogy ezen nem a közép-európai jellegű késői „szép stílus” sematikus, gyakran kemény redővonalai tűnnek fel, hanem finom és lágyan eső, a figura szélén hegyes végződésekből szétterülő redőzet. Bár az alak úgyszólván manierisztikus jellege távolról a Martyrologium-műhelyre (pl. az 1413-ban készült 8/10-es jelzetű brünni miszáléra) emlékeztet, abból meggyőzően nem lehetett levezetni. Számomra valószínűbbnek tűnik, hogy e szép iniciálé festője bizonyos, a lombard könyvfestészetből eredő hatásokat dolgozott fel. A figura- és drapériastílus engem távolról Michelino da Besozzóra emlékeztet és a lapszélinda motívumkincse is (a vékony, hosszú darabokon levéltelen száraz, melyeken csak apró arany gyöngyök vannak; ezek váratlanul hűsös akantuszlevelekkel váltakoznak) lombard előzményekből fejlődhetett ki.⁵⁰

Az „Eligius-kódex” illuminátora természetesen igen eredeti módon dolgozta fel az észak-itáliai hatásokat, és ennél is jelentősebbnek tűnik számomra nagyfokú függetlensége azoktól a hatásoktól, amelyek – amennyire megállapíthattuk – a korabeli észak-magyarországi könyvfestészetet oly tartósan meghatározták. Ezen kívül a szent egyáltalán nem formulaszerű karakterfeje a garamszentbenedeki oltár fiziognómiáival való rokonságot vélnek észlelni, a kazula rafinált redővetése pedig a budai szoborlelet egyes darabjaival való összevetést kínál.⁵¹ Talán merészség egyetlen iniciáléből általános következtetéseket levonni, mégis gyanítom, hogy az „Eligius-kódex”-ben végül reprezentatív tanúbizonyság áll rendelkezésünkre arról, hogy milyen teljesítményekre volt képes a magyar könyvfestészet Zsigmond király uralkodása végén. Az a tény, hogy ez a kiemelkedő darab sem királyi megrendelésre, hanem polgárok, a váci ötvösök számára készült, természetesen nem lehet véletlen. Ez a tényállás szimptomatikus lehet arra az általános helyzetre nézve, amelyet jelen tanulmányomban próbáltam felvázolni: az illuminált könyvek legfontosabb megrendelői a főpapság mellett főként városi polgárok voltak. Amíg újabb anyag kedvezőbb következtetésre nem vezet bennünket, fel kell tételeznünk, hogy Zsigmond inkább tartózkodott ettől a művészeti ágtól.

Jegyzetek

1. Vencelről ld.: Krása 1971. — Zsigmond művészetek, főleg az építészet és az ötvösség iránti érdeklődéséről legutóbb: Marosi, E.: König Sigismund von Ungarn und Avignon, Orient und Okzident im Spiegel der Kunst (Festschrift Heinrich Gerhard Franz). Graz 1986. 229–249.

2. Hevesy, A. de: Le bréviaire de Sigismund de Luxembourg. Bulletin de la Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures 1 (1911) 107–115. A császárnak szóló könyvajánlásokról főleg: 112, 3. jegyzet.

— A császárnak ajánlott itáliai könyvek egyike: Bartolus de Squarcialupis de Plumbino, Liber

- de peste (Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2349), ld.: *Schramm — Fillitz* 1978. 77, 81. sz. képe; 199.
3. *Hevesy*: i. h. A régebbi teljes irodalmat felsorakoztatja: *Holter, K. — Oettinger, K.*: Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Nationale de Vienne. IVe partie: Manuscrits allemands. Bull. de la Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures 21 (1938) 57–155, a Cod. 1767-hez ld. 111–113. Nr. 34.
 4. *Hevesy*: i. m. 112. és Pl. XVIII.
 5. Ezt a hipotézist K. Oettinger fejtette ki először: *Oettinger, K.*: Der Illuminator Michael. Die graphischen Künste 1933. Mitteilungen Nr. 1. 1–16. és u. 9. 1. jegyzet. Majdnem az egész újabb irodalom őt követi, kezdve Holter-Oettingertől a *Friedrich III.* 1966. katalógusig: 391. Nr. 213. Csak *Kéry* 1972. 47. Abb. 27 tér vissza a régi elnevezéshez és datáláshoz: Zsigmond breviáriuma szerinte „1435 körül” keletkezett.
 6. Erről először: *Gotik in Österreich* 1967. 161 sk., 98. sz.
 7. Vö. Uffiziban őrzött, 1452 körüli profilportróját: *Friedrich III.* 1966. 126. sz., Abb. 2.
 8. L. recenzíomát *Kéry* 1972-ről: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 1974. 82. 1. 7. jegyzet.
 9. *Schmidt, G.*: Das Kaiser- und — Kurfürsten-Bild im „Wapenboek” des Herolds Geire. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 34 (1981) 71–99.
 10. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, K 465. f. 5v. — Erről legutóbb: *Kódexek* 1985. 115, 78. sz. A kódex régebbi irodalmát is l. uo. A Sol legjobb reprodukcióját l.: *Csapodiné Gárdonyi K.*: Európai kódexfestő művészet. Bp. 1981. 68. kép.
 11. Zsigmond 1414 decembere és 1415 júliusa között, továbbá az 1417. év elején és 1418 környékén kizárólag a Felső-Rajna-vidéken, és a Bodeni-tó-vidéki sváb városokban adott ki okleveleket. Az Itinerárium adatait l. *Kéry* 1972. 198. sk.
 12. Göttingen, Universitätsbibliothek, Cod. ms. phil. 63, vö.: *Quarg, G.*: Konrad Kyser. Bellifortis (fakszimile-kiadás és kommentár), Braunschweig 1967.
 13. L. a konstanzi Augustínierkirche Szent Zsigmond freskóját, mely a király közel egyidejű rejtett portréja, továbbá a korabeli pecsétet is; *Kéry* 1972. 23, 24, 90, 92 és 103. képek. Teljesen elvethetőnek tartom azt a vélekedést, hogy a budapesti planétaképek közül a frivol, fadettlen hasú Venus-perszonifikáció Cillei Borbála lenne. (vö. *Berkovits, I.*: Illuminierte Handschriften aus Ungarn vom 11. — 16. Jahrhundert. Bp. 1968. 42.)
 14. Ehhez a kézirethoz l.: *Menhardt, H.*: Verzeichnis der alddeutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, Berlin 1980–1981. II. 851. és *Koller, H.*: Sigismund. Kaisergestalten des Mittelalters, hrsg. H. Baumann. München 1984. 277–30., kép a 278. oldalon. — A „Liber ignium” szövegét (Cod. 3082. f. 22–25) a scriptor (egy bizonyos Johannes Wiener) 1437-re datálta. Hartlieb „Kriegskunst”-ját (ff. 29–240) más kéz írta ugyan, de a felhasznált papír azonossága alapján a két szöveg nagyjából egyidős.
 15. A rejtett portré fogalmának és funkciójának időközben megszokasodott irodalmából l. többek között: *Wammetsberger, H.*: Individuum und Typ in den Porträts Kaiser Karls IV. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität zu Jena, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. 16 (1967) 79–93, *Sherman, Cl. R.*: The Portraits of Charles V of France. New York 1969. 52. skk, *Kéry* 1972. 41. skk, 157. skk, *Schmidt, G.*: Zeitschrift für Kunstgeschichte 1974. 78. skk, *Ladner, G.*: Die Anfänge des Kryptoporträts. Von Angesicht zu Angesicht. Festschrift Michael Stettler, Bern 1983. 78–97, *Reinle, A.*: Das stellvertretende Bildnis. Zürich 1984. 144. skk.
 16. *Schramm — Fillitz* 1978. 78, 80. sz.
 17. Vö. *Kéry* 1972. 141. skk.
 18. Így Tschachtlan 1470 körüli „Berni króniká”-jában, uo. Abb. 105.
 19. L.: *Kéry* 1972. uo., továbbá *Krauer* 1977. kiegészítéseit.
 20. Cod. Vat. lat. 5697: *Schramm — Fillitz* 1978. 76, 79. sz., továbbá *Kráss, J.*: Bible Pufkera Strnada z Janovic a Zikmundův Comestor. Umění 1969. 591–603.
 21. Néhány emlék bizonyítja, hogy itt olykor igen kvalitásos címereslevelek is készültek: *Radosay* 1971. „az első budai címfestőkről” különösen: 31. skk.
 22. A szlovákiai könyvfestészetről gazdagon illusztrált áttekintést ad: *Güntherová — Mišianik* 1982. — Vö.: *Schmidt, G.*: Neues Material zur österreichischen Buchmalerei der Spätgotik

- in slowakischen Handschriften. Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege 1964. 34–40.
23. L.: *Stange* 1936. 7–71, *Schmidt, G.*: Malerei bis 1450. *Gotik in Böhmen* 1969. 167–321., *Krása* 1971.
 24. Rps. 1653, 1654. v.ö.: *Amelsenowe, Z.*: Rękopisy i pierwodruki iluminowane Biblioteki Jagiellońskiej, Wrocław-Kraków 1958. 95. skk, Nr. 115. Fig. 139–143.
 25. A „Martyrologium-műhely”-hez v.ö.: *Schmidt, G.*: *Gotik in Böhmen* 1969. 247–258. és legutóbb: *Krása, J.*: Die Reisen des Ritters John Mendeveille. München 1983. 33–39.
 26. *Schmidt, G.*: *Gotik in Böhmen* 1969. Taf. XX. és Abb. 197.
 27. *Schmidt, G.*: *Gotik in Böhmen* 1969. Abb. 46.
 28. *Schmidt, G.*: *Gotik in Böhmen* 1969. Abb. 198.
 29. British Library. Add. ms. 24189, v.ö.: *Krása, J.* (25. jegyzet, i.m.)
 30. V.ö.: *Güntherová – Mišianik* 1962. 156. képét *Schmidt, G.*: *Gotik in Böhmen* 1969. 198. képével. – Jelenleg nyitott kérdés, hogy a „Paradiesgärtlein” az Antwerpeni Józsa-mester egy késői műve-e, vagy pedig a Krása által azonosított (25. jegyzet, i.m.) „Mendeveille-mester”-nek tulajdonítható. Helyszíni vizsgálat hiányában eldönthetetlen, hogy a pozsonyi Szent Márton-inciálé és az innsbrucki miniált kódexlap egy és ugyanazon kéztől származik-e.
 31. *Schmidt, G.*: *Gotik in Böhmen* 1969. Taf. XXII. – V.ö.: *Dostal, E.*: Iluminované rukopisy Svatojakubské knihovny v Brně. Časopis Matice Moravské 5 (1926).
 32. V.ö.: – a következőkhöz is – a *Gotik in Österreich* 1967. katalógust: 154. skk.
 33. *Güntherová – Mišianik* 1962. 25. Nr. 17. Abb. 82–84.
 34. A legjobb képek erről a kódexről: *Buw, A. von – Plotzek, J. M.*: Die Handschriften der Sammlung Ludwig. I. Köln 1979. 245–249. és Abb. 161–164.
 35. *Haidinger, A.*: Studien zur Buchmalerei in Klosterneuburg und Wien vom späten 14. Jahrhundert bis um 1450 (kéziratok disszertáció). Wien 1980. 146. – A klosterneuburgi antiphonariumot készítő műhely vezetője egy bizonyos „Nicolaus mester” volt, aki egy forrás szerint – jellemző módon – a „brünni” melléknevet kapta. V.ö.: *Oettinger, K.*: Der Illuminator Nikolaus. Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen 1933. 221–238.
 36. V.ö.: *Oettinger, K.* (5. jegyzet, i.m.) és *Gotik in Österreich* 1967. i. h. (l. 32. jegyzet).
 37. A bécsi kéziratokban ezen a helyen általában a Krisztus ostromozása jelenet látható.
 38. Ezt a feltevést fejezte ki: *Wohlgemuth, B.*: Die Werkstatt der Grillinger-Bibel in Salzburg am Anfang des 15. Jahrhunderts (disszertáció). München 1973. 113. skk.
 39. OSZK Cod. lat. 218, v.ö.: *Güntherová – Mišianik* 1962. 25. sk, Nr 19. Abb. 91–97. (A kódex jelenleg elveszett kénonképét viszont a körmői mesternek tulajdonítjuk!)
 40. Uo. 25. Nr 18 félrevezető módon mondseei eredetéről és egy pozsonyi oklevél létezéséről van szó. Nyilvánvalóan cseréről van szó, az adatok a fentebb tárgyalt biblára (ÖNB Cod. 1189) vonatkoznak. Ugyanígy nem helytálló ugyanitt (Nr 19) a kézirat díszítésének attribúciója a Missale Posoniense „E” illuminátorának – azaz Michaelnek.
 41. *Güntherová – Mišianik* 1962. 26. Nr 21. Abb. 81.
 42. *Miodońska, B.*: Iluminacje krakowskich rękopisów z I. połowy w. XV w. Archiwum Kapitulu Metropolitalnej na Wawelu. Kraków 1967. 30. skk, 27, 30, 32–34. kép. A mester hatásáról l. Polen im Zeitalter der Jagellonen 1386–1572. (Kiállítás-katalógus), Schellaburg 1986. 236. skk.
 43. *Kódexek* 1985. 106. és 108. sz., XVII., XVIII. tábla. A Breviáriumhoz l. még: *Frisch, E.*: Mittelalterliche Buchmalerei. Kleinodien aus Salzburg. Wien 1949. Színes tábla a 64. oldalán.
 44. l.m. (35. jegyzet) 35. 147. sk.
 45. Ehhez l.: *Gotik in Österreich* 1967. 157. sk.
 46. E missalék egyikéből csak töredék maradt fenn, v.ö.: *Schmidt, G.*: Das „Melker Konvolut” der Public Library, New York. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 1986. Heft 1, (Festgabe für Ellen J. Beer) 65. skk, Abb. 1.
 47. Feltűnő pl., hogy Te igitur – inciáléjában (Kódexek 1985. XVIII. tábla) egy félelkes Imago pietatis látható. Krisztus egy szarkofágból emelkedik ki, és egymáson összefonott kezeiben ostromt tart. Ennek az ikonográfiai típusnak példái – mindenesetre még a század közepe felé – a

- két klosterneuburgi missalében (Cod. 606 és 616) is megtalálhatók. Távolabbi rokona Michael mester *Imago pietatis* a köröci városi könyvben (*Güntherová – Műtanúk* 1962. Abb. 82).
48. Tekintetbe kell venni persze azt is, hogy a magas udvari hivatalokat is betöltő Pálóci érsek nem volt feltétlenül csak a helyi esztergomi műhelyekre utalva.
49. Budapest, OSZK Cod. lat. 377, v.ö. *Kódexek* 1985. 121, 94. sz. XIV. tábla.
50. A vékony, de plasztikus indaszárak, és a húsos ekentuszlevelek az 1390-es évektől, Giovannino de'Grassinál alkalmanként jelentkeznek és kerekén négy évtizedig, a „Maestro delle Vite imperatorum” munkásságáig, sőt egészen Belbellőig, szórványosan felbukkannak. V.ö.: pl. *Toesca, P.: La pittura e la miniatura nella Lombardia*. Torino 1966. Fig. 254, 259, 276, 279, 422, 464, 476.
51. V.ö.: főleg egy Madonna torzójával és egy gazdagon redőzött ruházatú figurával; képük: *AHA XXII* (1976) 298, 357.

Pajorin Klára

A MAGYAR HUMANIZMUS ZSIGMOND-KORI ALAPJAI

Magyarországon a humanista világnézet Zsigmond király és császár uralkodásának második felében, a 15. század elején kezdett meghonosodni. E folyamat egyik első fontos eseménye volt, hogy a király a konstanzi zsinaton (1414–1418) megnyerte magának, majd a zsinati munkák lezárulása után közvetlen szolgálatába állította Pier Paolo Vergeriőt (1370–1444), az olasz humanizmus egyik legeredetibb és legrangosabb képviselőjét, a humanista nevelés első programadóját. Zsigmond király érdeme, hogy Vergerio Magyarországon műveltségének megfelelő munkát végezhetett, olyan kedvező feltételek mellett, melyek révén lehetővé vált, hogy Budán letelepedve egészen haláláig gazdagíthassa személyes hatásával és munkásságával a magyar kultúrát.¹

IV. Károly fia, akit Prágában a jeles olasz humanista költő, Petrarca barátja és követője, Niccolò Beccari (1337–1382 előtt) nevelt,² Magyarországra érkezve új környezetében nemigen talált a humanista kultúrára utaló jeleket. Apósa és elődje, Anjou Lajos – a legautentikusabbnak tűnő vélemény szerint – általában véve sem pártolta a műveltséget. Petrarca egy alkalommal, felháborodva egy Lajos nevében kiadott, bárdolatlanul összehordott levél olvastán, a pécsi püspök előtt súlyos szavakkal róta meg a királyt amiatt, hogy országában csak vadászkutyákra áldoz, s nem törődik a tollforgatók, irodalmárok munkájával.³ E történet elbeszélője, Giovanni Conversini (Conversino da Ravenna, 1343–1408)⁴ Petrarca barátja és követője volt, s feltehetően osztotta, sőt talán befolyásolta is a költőnek ezt a véleményét. Bizonyos, hogy nagyobb figyelemmel kísérhette a Magyarországon történeteket, mint más olaszok. Budán született, ahonnan anyja halála után, kisgyermek korában apja, Conversino da Frignano, Lajos király orvosa hazavitette Itáliába, és ravennai fivérével neveltette föl.⁵ Még kisgyermek korában, Lajos első nápolyi hadjárata idején elvitték őt apjához, és akkor a magyar királlyal is találkozott, ami életre szóló, kedves élményt jelentett számára.⁶ Kitűnő nevelést kapott, és híres humanista lett. A padovai egyetemen Vergeriőt tanította, majd szoros barátságot kötött vele. Az ő tanítványa volt a nagy olasz humanista nevelőtriász másik két tagja, Vittorino da Feltre és Guarino Veronese is.⁷ Utoljára talán akkor került komoly kapcsolatba magyar szülőhazájával, amikor 1404-ben Zsigmond király meghívta őt budai kancelláriájába. Az ő személyében egy elsőrangú humanista érkez-

hetett volna – egy jó évtizeddel Vergerio előtt – Magyarországra, de ő öreg korára hivatkozva a meghívást nem fogadta el.⁸

Zsigmond király uralkodásának igen hosszú, ötven éves periódusát a lovagi kultúra térhódítása, virágkora jellemzi, mely akkor hozta létre – sajnos csak töredékesen és rekonstruálhatatlan módon ránk maradt – magyar irodalmi alkotásait. A lovagi kultúra kiteljesedésével szinte egyidőben, a 15. század elején jelennek meg Magyarországon a reneszánsz kultúra irányába mutató kezdemények is. Elégé ismert a humanista műveltségű Branda Castiglione magyarországi tevékenysége és Zsigmond királyra gyakorolt hatása,⁹ valamint Ozorai Pipo (Filippo Scolari) és rokonsága, Matteo Scolari, Andrea Scolari váradi püspök,¹⁰ Giovanni Buondelmonti kalocsai érsek¹¹ szerepe a reneszánsz kultúra magyarországi meghonosításában. E hatások befogadására egy fontos tény is alkalmassá tehetette Zsigmond királyt. Éppen a 14–15. század fordulójára tájt vált nyilvánvalóvá Európa számára, hogy a lovagi társadalom és kultúrája elégtelen a további fejlődéshez, illetve a fennálló viszonyok megtartásához. Az erre utaló jelek közt nem utolsó rendű szerepet játszott egy igen látványos lovagi tartalmú, európai rangú és hozzájárulású történelmi esemény, az európai keresztes hadak budai felvonulása és az azt követő nikápolyi vereség (1396), mely elsődlegesen a magyar királyságot, személyében pedig Zsigmond királyt érintette. Feltételezhető, hogy „a század legokosabb embere” – Branda da Castiglione mondta ezt Zsigmondról,¹² de mint látni fogjuk, ez volt a véleménye Poggio Bracciolininek is – levonta az általa megélt eseményekből a szükséges konzekvenciákat.

Úgy tűnik, hogy Zsigmondnak az itáliai humanizmushoz való kapcsolódása kezdetben nem is annyira a firenzei Scolari hatásával magyarázható, hanem inkább itáliai külpolitikájával függött szorosan össze. Mint tudjuk, Padova és Verona uralkodócsaládjának a velenceiek elől elmenekült örökösei hosszú ideig élveztek Magyarországon a király vendégbártságát. Padova örököse, Marsilio da Carrara (1390 körül – 1435),¹³ akinek a családját Padova 1405. évi elfoglalása után irtották ki vagy száműzték a velenceiek, Zsigmond első velencei háborúja (1411–1413) idején jött Magyarországra. Vele egyidőtájt érkezett Budára Brunoro della Scala is, Verona örököse, aki évtizedeket töltött nálunk,¹⁴ és Zsigmondnak egyik legkedvesebb emberévé, tanácsadójává vált.¹⁵ Szövetséget kötöttek a királlyal, aki Sárkányrendjébe is felvette őket.¹⁶ Hadvezérként, Padova és Verona vikáriusaiént vettek részt Zsigmond Velence elleni hadjáratában, azzal a reménnyel, hogy a magyar király segítségével visszajutnak majd őseik birtokába.¹⁷

A közös politikai érdekek mellett régi, személyes oka is lehetett annak, hogy Zsigmond felkarolta Marsilio da Carrarát. Családjáról először apja prágai udvarában hallhatott, mégpedig a már említett humanista nevelőjétől, Niccolò Beccaritól. Az „armiger” Beccari, aki a fegyverforgatáshoz is kitűnően értett, 1370 körül a padovai udvarban élt Francesco da Carrara il Vecchio fejedelem fiának, Francesco Novellónak – Marsilio da Carrara apjának – nevelőjeként, és 1373-ban részt vett Padova Velence elleni háborújában is.¹⁸ A Zsigmondtól elsőként Magyarországra hívott olasz humanista, Giovanni Conversini

1379–1382 között Francesco da Carrara il Vecchio tanácsosa és titkára volt Padovában, és akkortájt írta meg a Carrarák eredetéről szóló *Familiae Carriensis natio* című művét, melyet Magyarországra való meghívásának évében, 1404-ben publikált.¹⁹ Valószínűleg Erzsébet királyné révén²⁰ lett Raguzában kancellár (1383–1387); ott írta *Historia Ragusii* című munkáját. 1392-től 1404-ig ismét Padovában működött, kezdetben az egyetem tanáraként, majd Francesco Novello da Carrara alkancellárjaként. 1399-ben fejezte be Francesco Novellónak ajánlott *De dilectione regnantium* című könyvét, mely az igazságos fejedelemeiről szól, és tanácsokat tartalmaz arról, hogy mit kell tennie a jó uralkodónak alattvalói megnyerése érdekében.²¹ Feltételezhető, hogy kapcsolatba került vele Makrai Benedek, aki 1387-től a bécsi egyetemen tanított, 1397-től a párizsi egyetemre járt, 1401–1403-ban pedig a padovai egyetemen tanult, ahol kánon- és egyházjogból doktori fokozatot szerzett,²² majd jóval később, Konstanzban Zsigmond speciális tanácsosa volt, hasonlóan Conversini tanítványához, Vergeriéhoz.²³ Conversininek 1404-ben el kellett hagynia Padovát, mivel a kiújult Velence elleni háború miatt Francesco Novello nem tudta tovább biztosítani a megélhetését.²⁴ Ebben az évben érte őt a Magyarországra szóló meghívás.

Vergerio valószínűleg nem volt a Carrarák fizetett alkalmazottja, de írói és szónoki munkásságának jelentős részével a Carrara családot szolgálta. 1390–1397 között, majd 1400–1405-ben élt Padovában; az egyetemen logikát tanított, és közben irodalmat, orvostudományt, egyház- és kánonjogot tanult, mely tudományokból doktori fokozatot szerzett. Makrai Benedek már Padovában kapcsolatba kerülhetett vele. Conversini rövid ideig az egyetemen tanította Vergeriőt; később baráti kapcsolatban álltak.²⁵ A retorika oktatását Conversini a *Rhetorica ad Herennium*-ra alapozta,²⁶ de Vergerio más ókori retorikai műveket (Cicero művei, Quintilianus *Institutio oratoriae*) is ismert, és a belőlük tanultak alapján írta meg első humanista beszédeit. 1392-ben Padova polgárai előtt szónokolt annak az eseménynek az évfordulója alkalmából, hogy Francesco Novello visszatért a városba száműzetéséből. Padova jövődő urát arra buzdította, hogy pártfogolja a *studia litterarum*ot és a *bonae artis*et, s gondoskodjék állampolgárai megfelelő katonai kiképzéséről. 1393-ban meghalt Francesco da Carrara il Vecchio, és Vergerio mondott fölőtte gyászbeszédet. E szónoklatai a humanista retorika egészét tekintve úttörő jelentőségűek.²⁷ Conversini munkásságát folytatva, akire hivatkozik is művében,²⁸ Vergerio írta meg a Carrara család történetét, *De principibus Carriaribus* (1397 előtt) címen.²⁹ E könyve a család eredetével foglalkozik, majd uralkodó tagjainak életrajzát adja, és Jacobinus da Carraria (~1450) életrajzával fejeződik be.

Legnépszerűbbé vált művét, a *De ingenuis moribus et liberalibus adolescentiae studiis* című nevelési értekezését (1400–1402)³⁰ Vergerio Francesco Novello fiának, Ubertino da Carraranak ajánlotta. Ubertino korai halála (1407) után lett öccse, Marsilio da Carrara Padova örököse.³¹ Bizonyosra vehető, hogy Marsilio ismerte a bátyjának ajánlott könyvet, és feltételezhető, hogy Magyarországra is elhozta, a családját érintő egyéb könyvekkel együtt. Nem tudjuk, mi lett értéktárgyainak a sorsa. Ő maga 1423-ban elhagyta Magyarországot, s

több mint egy évtizedig Velence ellenségének, Filippo Maria Viscontinak a milánói udvarában élt, majd egy újabb, Padova visszaszerzésére irányított akciója után, 1435-ben velencei fogságba került, és a Piazza di San Marcón lefejezték.³²

Nem tudjuk, pontosan mikor állt Zsigmond szolgálatába Vergerio régi barátja és levelezőtársa, a bölcész- és jogdoktor Ognibene della Scola (+1429), akit a tudomány mint érdemes humanistát is számon tart.³³ Az bizonyos, hogy Konstanzban már Zsigmond körébe tartozott, mivel 1418 tavaszán a király egyik fontos birodalmi ügyében látta el őt feladattal.³⁴ Della Scola 1399-ben Francesco Novello da Carrara udvari tanácsosa volt. Rokonságban állt Marsilio da Carrarával, mivel annak egyik törvénytelen származású testvérét vette feleségül. 1409-ben Veronában telepedett le, és ott gyaníthatóan részt vett az 1412. évi Velence elleni összeesküvésben, a Della Scalák pártján. A zsinat befejeződése után valószínűleg Zsigmond mellett maradt 1426-ig.³⁵ Zsigmond 1418. május 21-én távozott Konstanzból,³⁶ és 1419 januárjában tért haza Magyarországra.³⁷ Hosszan tartó útján német-római királyi tennivalóival foglalkozott. Ognibene della Scolát a király tanácsosaként említi egy Passauban kiadott jogi ítélet, melynek tanúi között Brunoro della Scala és Vergerio szerepel.³⁸ 1420-ban Zsigmond a római kúriába küldte őt egy megbízással, két évvel később pedig lateráni gróffá nevezte ki. A király egyik 1425-ben, Tatán kiadott oklevelénél tanúként volt jelen, Vergerióval együtt.³⁹

A magyarországi humanizmus korai megjelenésében komoly szerepe volt annak, hogy a konstanzi zsinaton Zsigmond német-római királyként személyesen magára vállalta az egyházszakadás megszüntetésének és az egyházi reformnak a gondját. Az utóbbi terén csekély eredményt ért el, de a három pápa egyidejű létezésével létrejött schisma megszüntetése főként az ő érdeme.⁴⁰ A zsinaton Zsigmond felesége mellett felvonult a magyar főúri osztály, főpapság és értelmiség (az utóbbi a Zsigmondtól alapított óbudai egyetemi tanári karával),⁴¹ magyar szolgák, apródok, familiárisok kíséretében. Kanizsai János esztergomi érsek, birodalmi főkancellár négyszáz lovassal és nyolc fedett kocsival érkezett; a király, két bíboros, püspökök és fejedelmek vonultak ki Konstanzból elébe.⁴² A zsinat munkájában a magyaroknak nem volt nagy szerepük, de kaptak feladatokat, mint pl. Nicolaus de Liptovia veszprémi prépost, aki részt vett a pápaválasztó konzisztórium munkájában.⁴³ A zsinat a 19. századig a keresztény világ legnagyobb seregszemléje volt,⁴⁴ megfigyelőként részt vettek rajta a bizánci császár követei is, és óriási érdeklődést váltottak ki.⁴⁵ A magyar király és országa elitje találkozott ott a kor szinte valamennyi tudósával és teológusával, és először szembesült komoly formában a humanista irányzattal, illetve annak néhány kitűnő képviselőjével.

Itáliai és északi (angol) részről is megfogalmazódott az az igény Konstanzban, hogy Dante Divina Commediája a keresztény világ közös kincsévé váljék. Zs.63 A művet Johannes de Serravalle a zsinaton fordította latinra, kommentálta (1416–1417), és Zsigmond „császárnak” ajánlotta. A zsinaton triumfáló német-római király, a jövőző császár aligha kaphatott volna szebb és méltóbb ajánlékot, mint a ghibellin Dante költői enciklopédiáját. A fordítás előszava szerint őt illette a Divina Commedia mint császárt, azaz a műben felmagasztalt impe-

rium romanum megtestesítőjét, s őt illette mint embert is, mivel Dante minden más uralkodónál inkább dicsőítette Luxemburgi Henriket, Zsigmond dédapját.⁴⁶ Maga a tudós fordító és kommentátor azért ajánlotta Zsigmondnak a művét, mert a császár „kedveli és szereti a kiváló embereket, és szívesen, jóindulatúan, barátságos szemmel tekint a tudós személyekre”.⁴⁷

A humanistákra már csak azért is barátságos szemmel kellett Zsigmondnak tekintenie, mert leginkább ők pártolták zsinati politikáját. Erre műveltségük is predesztinálta őket. Nemcsak az ókori auktorokat olvasták, hanem felfedezték maguknak a kora keresztény egyházatyákat is, és a náluk olvasottak alapján fogalmazták meg az egyszerű, szegény, alázatos egyház visszaállítására vonatkozó igényeiket. Vergerio különösen Szent Jeromost tisztelte. Még a zsinat előtt (kb. 1392–1408) tíz panegyricust írt róla, elsőként alkalmazva a klasszikus panegyricus eszközeit egy keresztény szentire.⁴⁸

Vergerio régi tanára és patrónusa, a humanista műveltségű Francesco Zabarella kánonjogász, firenzei kardinális legfőbb híveként és társaként érkezett Konstanzba. A zsinat két fontos feladata, a reform megvalósítása és a schisma megszüntetése egybeesett korábbi elveivel, melyeket a pápai kúriában való szolgálata idején (1405–1409)⁴⁹ nyíltan képviselt. Egykor ő maga is tett egy fontos, de sikertelen lépést az egyház-szakadás megszüntetésére. VII. Innocentius pápa halála (1406) után egy humanista szónoklattal arra buzdította a konzisztóriumon összegyűlt kardinálisokat, hogy ne válasszanak új pápát, és így ők maguk vessenek véget a schismának. Fejükre olvasta az egyháziak súlyos bűneit is.⁵⁰ Konstanzban nyílt egyértelműséggel a zsinati elvek megvalósítására leginkább törekvő császár mellé állt, és ezzel kivívta az egyháziak túlnyomó részének az ellenszenvét.⁵¹

Vergerio még Rómában kollégája volt Poggio Bracciolininek (1380–1459), aki XXIII. János pápa egyik titkáráként vett részt a zsinaton. Akárcsak Vergeriónak – és az összes humanistának – Bracciolininek is Zabarella volt a patrónusa és a fő reménysége. A firenzei kardinális a konstanzi zsinaton halt meg. Temetésén Bracciolini mondta az egyik gyászbeszédet,⁵² Vergerio pedig az egyik episztolájában dicsőítette és siratta el.⁵³

Bracciolini Konstanzban azzal tette magát híressé, hogy néhány kollégájával francia és német kolostori könyvtárakban kutatva szenzációs, addig ismeretlen ókori klasszikusokat fedezett föl.⁵⁴ Emellett foglalkozott a zsinat feladataival is. Egy alkalommal a zsinat előtt mondott beszédet, melyben keményen elsorolta a klérus bűneit, és szorgalmazta a schisma felszámolását.⁵⁵

Zsigmond 1415 nyarán eltávozott Konstanzból, és 1417 januárjában tért oda vissza.⁵⁶ Távollétében keletkezett a zsinaton az a neki szóló humanista buzdítólevél, melyet sokáig Gasparino Barzizza alkotásának hittek. M. C. Davies nemrég, publikálva a levelet is, meggyőzően bizonyította, hogy Bracciolini műve. A „kivételes emberségű” és „hihetetlenül kegyelmes” császárt, „a kor legokosabb emberét” („omnium nostre etatis prudentissimus”), aki már addig is sok „megöröklítésre való, halhatatlan hírre és névre méltó tettet” vitt végbe, a humanista arra buzdítja, hogy jöjjön vissza a zsinatra, és fejezze be már elkezdett művét, a keresztény egység helyreállítását.⁵⁷ A baseli zsinat idején, 1437-ben

Enea Silvio Piccolomini írt hasonló levelet a császárnak, arra kérve őt, hogy jöjjön a zsinatra.⁵⁸

Bracciolini azzal zárta Zsigmondnak írt episztoláját, hogy máshol, mikor meglesz az ideje, bővebben is elzengi majd a császár dicséretét. Davies szerint ennek a levélnek része lehetett abban, hogy később a humanistát Magyarországra meghívták.⁵⁹ A zsinat befejezése után, mivel római állása az új pápa, V. Márton megválasztása után bizonytalanná vált, Bracciolini Henry Beaufort winchesteri püspökhöz csatlakozva Angliába ment, ahol igen rosszul érezte magát. Ott érte őt 1422-ben a Magyarországra szóló meghívás, melyet a firenzei Piero Lamberteschi közvetített.⁶⁰ A meghívásról és feltételeiről csak Bracciolininek Niccolò Niccoliohoz, a híres firenzei humanistához szóló leveleiből tudunk. Három évre szólóan évi ötszáz aranyforintot ígértek neki,⁶¹ és valamilyen felolvasói állást kellett volna betöltenie egy meg nem nevezett személy mellett,⁶² akinek Bracciolini már a tetteit is készült megörökíteni valamiben, ami majd Niccolinak is tetszeni fog.⁶³ A meghívott igen boldog volt az ajánlattól, melyben arról is szó lehetett, hogy görög irodalommal kapcsolatos munkát is végezhet majd.⁶⁴

Nem lehet tudni, ki hívta meg a nagy humanistát Magyarországra. Életrajzi monográfiája szerint ez Zsigmond, Lamberteschi, Filippo Scolari egyaránt lehetett;⁶⁵ Huszti Scolari szavazott.⁶⁶ E mellett szólna, hogy a meghívás közvetítője, Piero Lamberteschi a Scolari ember volt, 1426-ban tanúként szerepelt Andrea Scolari váradi püspök végrendeleténél, fivérével, Giovanni Lamberteschivel együtt.⁶⁷ Davies viszont úgy vélte, hogy ez a fejedelmi meghívás Zsigmond uvarába szolt.⁶⁸ Zsigmond mellett a konstanzi zsinat után – nem tudjuk, mikor – valóban létesült felolvasói állás, és ezt Bilkei István töltötte be.⁶⁹

Az ismert adatokból úgy tűnik, nem Bracciolinin múlt, hogy nem jutott el Magyarországra. 1423-ban visszatért Rómába, régi hivatalába. Kapcsolatba került még többször is Magyarországgal. A baseli zsinat eseményeit már csak kívülről szemlélte, de igen odafigyelt rájuk, mint ezt Giuliano Cesarinivel folytatott levelezése tanúsítja. 1445 júliusában ő mondott gyászbeszédet a Várnánál elesett kardinális római gyászszertartásán.⁷⁰ 1433-ban Zsigmond római császárrá koronázását öröközte meg egy Niccoliohoz szóló levél formájában,⁷¹ és egy költeményt is írt ez alkalomból,⁷² majd híres Facetiae-jában szolt a szellemes királyról.⁷³ Egy alkalommal, mikor Conrado de Cardini váradi prépost Zsigmond követeként túlságosan is elidőzött Firenzében, ő írt engesztelő levelet a császárnak.⁷⁴ Később Hunyadi Jánosnál tisztelgett leveleivel és könyveivel,⁷⁵ és töredékesen ránk maradt történeti feljegyzéseiben foglalkozott Magyarországgal, valóságos kirohanást intézve III. Frigyes ellen, aki önző és káros magyarországi politikájával veszélyeztette a keresztények egységét.⁷⁶

A budai udvarban – mint ismert – számos olasz humanista megfordult, és a császár külföldi útjain is sok humanistával került kapcsolatba, többen a műveikkel is megajándékozták őt.⁷⁷ Kevés maradt fenn a Zsigmond és udvara előtt elmondott humanista beszédekből, melyeknek nagy hatásuk lehetett a hallgatóságra. A híres Francesco Filelfo (1398–1481) 1423–1424-ben hónapo-

ket töltött Magyarországon. 1420-tól Velence megbízottjaként Konstantinápolyban élt, ahol görögül tanult, majd Manuel Palaiologosz császár titkára és tanácsosa lett, és 1423-ban az ő követeként jött Budára Zsigmond császárhoz.⁷⁸ A budai udvarban igen szoros kapcsolatba került Giuliano Cesarinivel, aki akkor Branda da Castiglione társaságában időzött Magyarországon. Cesarini később mint a baseli zsinat elnöke, felemlegetve a Budán töltött időket, meghívta Filelfót a zsinatra, de a humanista nem kívánczolt oda.⁷⁹ 1424 februárjában tartotta esküvőjét a lengyel király, s Budáról Filelfót is meghívták. A meghívottak között első helyen Zsigmond császár szerepelt, aki először nála levő rokonát, a dán királyt küldte el Krakkóba, majd annak a Szepességre való visszakeresztelése után együtt indultak útnak.⁸⁰ Filelfo három király, fejedelmek és nagy tömeg előtt mondott ünnepi beszédet Krakkóban,⁸¹ s feltehetően Budán is szónokolt, de beszédei nem maradtak ránk. Munkásságában később élete végéig szerepet játszott Magyarország, főként a török elleni keresztény összefogás szempontjából. Öt nappal a várnai csata előtt datálta a humanista retorika minden eszközt és sallangját felhasználó episztoláját I. Ulászló magyar királynak, „*quasi novus aliquis Alexander*”-nak, és azt jóslta Várna jövődő halottjának, hogy nagyobb győzelmeket fog aratni, mint Nagy Sándor.⁸² Ez az írásmű Magyarországon már csak keserűséget válthatott ki, de arról meggyőzhette olvasóit, hogy a humanista retorikának nem könnyű ellenállni. Filelfo később a mantovai kongresszuson (1459) mondott nagy hatású beszédet, II. Pius pápa török elleni hadjáratára buzdította.⁸³ A pápa, azaz Enea Silvio Piccolomini egyébként az ő humanista tanítványa volt.⁸⁴ 1463-ban Filelfo Ludovico Foscari-nak intézett egy törökellenes episztolát, azzal a kéréssel, hogy Velence nyújtson anyagi segítséget Mátyásnak,⁸⁵ 1464-ben pedig hasonló tárgyú levélben Cristoforo Moro velencei dózsának áradozott a magyarokról és Mátyásról, mert bennük látta a török legyőzésének egyetlen biztosítékát,⁸⁶ s hasonló, számos magyar vonatkozást is tartalmazó episztolákat írt II. Pál pápának, Bernardo Gustiniani velencei politikusnak és humanistának, valamint IV. Sixtus pápának.⁸⁷ A Zsigmondnál járt egykori követ még azt is megérta, hogy az első magyar humanista költő, Janus Pannonius verset írt hozzá,⁸⁸ és gratulálhatott egy másik magyar humanista, Vetési László görög orációjához és latin verséhez.⁸⁹

A Zsigmonddal és környezetével időlegesen vagy alkalmilag kapcsolatba került humanisták, köztük Bracciolini és Filelfo, hatást gyakoroltak a magyar szellemi életre, de hatásuk csak másodlagos volt Vergeriéhoz képest. Budai letelepedésével az olasz humanista a magyar kultúra részévé vált, egyszersmind abban kitüntetett helyet élvezett. Státuszának számunkra megfoghatatlan „*referendarius*” megnevezése és feladatköre⁹⁰ elkülönítette őt Zsigmond más tanácsosaitól, az udvar nagy tekintélyű tagjává tette, udvari humanista és történetírói tevékenységével pedig személye a legfőbb igazodási fórumot kellett jelentse a szellemi elit számára.

Ákárcsak Konstanzban az egyházzal kapcsolatos kérdésekben, Zsigmond huszita politikájában is komoly segítséget talált Vergerióban, ellentétben a pápa által küldött legátussal, Giovanni Dominici kardinálissal, aki nyílt humanizmus-

ellenességéről volt ismert, s arrogáns magatartásával, vakhitű kegyetlenségével szította a husziták elkeseredett haragját.⁹¹ Zsigmond 1419 végétől 1421 tavaszáig Csehországban tartózkodott, ahol a huszitáktól ráért sorozatos csapások mellett vette át bátyja, IV. Vencel halála (1419. augusztus 16.) után cseh trónját.⁹² Brunoro della Scala, továbbá teológusok, jogtudósok, főurak és főpapok mellett vele volt Vergerio is,⁹³ akiről maguk a husziták is elismerően nyilatkoztak. A prágai husziták nem tudták eldönteni, vajon „tudósabb vagy ékezzőlőbb-e”, mikor a király tudósainak nevében véleményt mondott artikulusaikról. A négy cikkelyből hármat vita nélkül elfogadott, de a fennmaradót sem utasította el teljesen, hanem megmagyarázta, hogy azzal kapcsolatban a huszitáknak miben van igazuk, miben nem. Szavai után a jelenlevők „arca és érzülete örömmre váltott át a boldogító békeesség reményében, s az ajkakról buzgóbban törtek fel az istendicsérek”.⁹⁴ A humanista tolerancia, értelem és — bár a beszéd nem maradt ránk, feltehetően — a humanista retorika aratott itt diadalt Vergerio személyében.

Vergerio főként mint kánon- és egyházjogi doktor, teológiai szakértő, szónok és történetíró, fordító szolgált a királyt. Magyarországi munkásságából nagyon kevés dokumentum maradt ránk. Terjedelmesebb művei közül csak Arrianosz Nagy Sándor-történetének latin fordítása (*Anabasis Alexandri*) maradt fenn, melyet Zsigmond kívánságára készített.⁹⁵ Elveszett Héródianosz-fordítása, valamint önálló történeti munkája, a *De gestis Sigismundi regis Pannoniae*, melyben Zsigmond magyar király tetteit öröklötte meg.⁹⁶ Művei feltehetően a királyi könyvtárba kerültek. Ez a könyvtár — összehasonlítva például a könyvgyűjtő szenvedélyéről ismert Bracciolini hagyatékának 95 könyvével⁹⁷ — a korabeli Európában jelentős gyűjtemény volt. Túlnyomó részét a Vencel király hagyatékából eltulajdonított könyvek jelentették. Albert király halála után erre V. László gyámja, III. Frigyes tette rá a kezét, akitől később az ifjú király 110 könyvét, mint nagyapjától és apjától rá szállt örökséget követelte vissza.⁹⁸ V. László vissza is kapta könyvei nagy részét. A bécsi Österreichische Nationalbibliothek III. Frigyes könyvei között ma 14, Zsigmond könyvtárából származó kódexet őriz.⁹⁹

A sokoldalú Vergerio a humanista irodalom több területén is úttörő munkát végzett. Szónoklataiban talán ő alkalmazta először a klasszicizáló elveket,¹⁰⁰ Paulus című művével ő a humanista komédia magteremtője.¹⁰¹ Jelentős hely illeti meg őt a humanista episztolairodalom történetében is. Egyes levelei, pl. a Cicero nevében Petrarcahoz írott episztolája,¹⁰² vagy a Carlo Malatestához, Vergilius szobrának ledöntőjéhez szóló műve¹⁰³ kézzel kézre járt a kortársak között. Magyarországi levelezésének megdőbbséget hiányossága kiadójának, Leonardo Smithnek tűnt fel. Ő ezt azzal magyarázta, hogy Vergerio Magyarországon nyilván új barátaival és ismerőseivel levelezett, és ennek dokumentumai feltehetően közép-európai könyvtárakban rejtőznek.¹⁰⁴ Úgy tűnik, a humanista itáliai kapcsolatai teljesen megszakadtak, mivel egyetlen Magyarországról Itáliába írt levelét sem ismerjük. Itáliából nézve valóban — mint Guarino mondta róla — „tanquam in eremo” élt,¹⁰⁵ ha kolostorba tén nem vonult is, mint egyik korai életrajzírója vélte róla.¹⁰⁶

Gazdag levélcópusának kiadásába Smith mindössze egyetlen Itáliából Magyarországra érkezett levelet tudott felvenni,¹⁰⁷ melyre a humanista feltehetően nem válaszolt, és két bizonyosan Közép-Európában keletkezett Vergerio-levelet publikált. Ez utóbbiak egyikének címzettjét nem ismerjük, a másik Johannes de Dominis zenggi püspöknek 1436 körül íródott. A valószínűleg dalmata Johannes de Dominis (Giovanni di Andrea de Dominis da Arbe) 1432-től zenggi püspök, 1434-ben Zsigmond császár tanácsosa volt.¹⁰⁸ Zsigmond követeként vett részt a baseli zsinaton, 1435-ben vele együtt érkezett Baseltől Magyarországra a humanista Ambrogio Traversari pápai követ.¹⁰⁹ De Dominis 1437–1439-ben IV. Jenő pápa nunciusa Germania és Magyarország területén, 1439-ben Albert királynak Kázmér lengyel királyhoz küldött egyik követe volt, s részt vett az 1443. évi krakkói követségben is. 1440 februárjában a pápa veszprémi püspökké nevezte ki, de a gyermekkirály pártja kinevezését nem fogadta el, s még ez év végén elnyerte a váradi püspöki széket. 1444-ben Várnánál esett el.¹¹⁰ Vitéz János az ő püspöksége idején lett váradi prépost, és őt követte a váradi püspökségben.¹¹¹

A zenggi püspöknek írt episztola – úgy sejtem – gondolati és művészi eredetiségével a humanista levél történetében is előkelő helyet foglal el, és a másik – Csehországban vagy Magyarországon keletkezett – levéllel együtt az eddigieknél komolyabb figyelmet érdemelne. Bővebb ismertetésére itt nincs hely. Minden bevezető levélformula nélkül a szerző két hosszabb, világi tárgyú, csattanóval befejeződő történetet beszél el, majd exemplumként felfogva, magyarázva őket, filozófiai és morális tanulságaikat foglalja össze. Maga a két történet nem eredeti. Az egyik megtörtént lehetett, mivel Bracciolini később publikált *Facetiae*-jában is szerepel, a másik a Talmudból ismert.¹¹² Hasonló a jellege és felépítése a másik levélnek is, azzal a különbséggel, hogy Vergerio ott mély és komoly erkölcsi mondandója számára egyetlen – szintén humoros csattanóval végződő – történetet mesél el.¹¹³

Vergerio levelének címzettjéről, De Dominisről feltételezhető, hogy gondolkodása a humanista kultúrától nem volt idegen. Vitéz már váradi prépostsága előtt közelebbi ismeretségbe kerülhetett vele, mivel 1436-ban Gatalóci Mátyás főkancellár mellett a magyar kancelláriában, Budán működött,¹¹⁴ és őrajta keresztül is alakulhattak, mélyülhettek a kapcsolatai Vergerióval. Vergerio és Vitéz kapcsolata csak az 1440-es évek elejétől adatolható. Filippo Buonaccorsi Sanoki-életrajza szerint akkor Vitéz Vergerio humanista körébe tartozott, és Filippo Podocatero, valamint Gregorž z Sanoka mellett aktív részese volt az ott lefolyt tudományos vitáknak és irodalmi versengéseknek. Ebben nincs ok kételkedni, még akkor sem, ha a Sanoki-életrajz tartalmaz is néhány pontatlanságot.¹¹⁵

Vergerio első magyar monográfusa, Huszti József vázolta fel, hogy miben hatott az olasz humanista Vitéz Jánosra,¹¹⁶ és ehhez Kardos Tibor, újabban pedig Csapodi-Gárdonyi Klára nyújtott adalékokat.¹¹⁷ Husztitól származik az a tetszetős feltételezés, hogy Vergerio könyvtárát esetleg Vitéz megvette vagy ajándékba kapta.¹¹⁸ Ez a hipotézis általánosan elterjedt a magyar szakirodalomban, olyannyira, hogy újabban már kész tényként is olvashattuk.¹¹⁹ A magyar

humanizmus története szempontjából fontos kérdéssel, Vergerio könyvtárának feltérásával elsőként Csapodi-Gárdonyi Klára foglalkozott, aki néhány olyan kódexet is talált, mely feltételezése szerint Vergeriótól került Vitéz könyvtárába.¹²⁰ Elképzelhető, hogy Vergerio még életében néhány könyvét Vitéznek kölcsönadta vagy odaajándékozta, de annak, hogy könyvtárát ráhagyta volna, annak végrendelete – általunk ismert formájában – határozottan ellene mond. Azt pedig nehéz elképzelni, hogy a humanista legdrágább kincsét, könyvtárát még életében eladta vagy elajándékozta volna.

Vergerio eredeti végrendelete 1444. május 3-án a végrendelező budai házában keletkezett, és ugyanaz a Petrus Paulus de Buionis albengai kanonok, császári közjegyző készítette, aki Vergerio halála után kilenc nappal, 1444. július 17-én az örökös (Domenico Vergerio felesége, Ursula) prokurátorának, Nicolaus Tragurinusnak a kívánságára bizonyos fokig átirta és kivonatolta. A végrendeletnek csak ez a második változata maradt ránk, és ennek hitelességét Giuliano Cesarini kardinális tanúsította, akit Vergerio Manetto Ammanatini mellett a végrendelet teljhatalmú végrehajtójának jelölt ki. A végrendelező, jómódú budai polgár, összes capodistria-i vagyonát ottani adminisztrátorára, Vergerio di Vergerióra hagyta, és a leghatározottabb formában kifejezte akaratát, hogy *az összes többi ingatlana és ingósága apai ágú, és ha ilyen nem található, akkor anyai ágú, jogilag örökösként következő rokonára szálljon. Testamentuma végrehajtóinak Vergerio teljhatalmat adott, hogy temetése költségei fedezése mellett tartozásai kiegyenlítésére, kegyes célokra stb. saját belátásuk szerint annyit adjanak, amennyit jónak látnak. Vitéz a végrendelezésénél nem volt jelen, és ha a végrendelező őrá, vagy akár a humanista Cesarinire vagy másra hagyta volna teljes könyvtárát, akkor ennek a végrendeletben, még az átirrt és kivonatolt formában is, szerepelnie kellett volna.*¹²¹

„Reliquit multos libros grecos et latinos” – írja Vergerio legkorábbi névtelen biográfusa, aki értesüléseit éppen attól a fentebb említett Petrus Paulus de Buionis császári közjegyzőtől szerezte, aki Magyarországról érkezett, és Bolognában átutazva Róma felé tartott, ahová Cesarini ajándékként egy hatalmas tevét vitt a pápának. A közjegyző szolgálataiért maga is kapott Vergerio hagyatékából három ajándéktárgyat.¹²² A sok görög és latin könyvről nem tudunk; sorsuk tisztázásra, feltérásuk további kutatómunkára vár. Körülbelül egy tucatra tehető azoknak a kódexeknek a száma, amelyekről biztosan állítható, hogy megvoltak Vergerio könyvtárában. Ezeket a Konstanzban elhunyt Zabarella kardinális hagyta rá, és Vergerio valószínűleg Magyarországra is elhozatta őket. Zabarella még 1410-ben kelt végrendeletében részletes felsorolásukat találjuk; a kardinális két retorikai szakkönyv mellett Cicero, Plinius és Petrarca műveit hagyta humanista tanítványára és barátjára.¹²³

Nem sokkal Vergerio halála után, a humanista műveltségű Ivanich Pál kancelláriai titkár azzal a kéréssel fordult Vitéz Jánoshoz, hogy gyűjtse össze addig írt leveleit kortársai és a jövő számára. 1445. áprilisi válaszában Vitéz, aki tudomásunk szerint itáliai egyetemre nem járt, a humanista műveltség teljes birtokosaként, humanista írőként áll előttünk.¹²⁴ Az első magyar humanista Vergerio szellemi örökségét folytatta tovább. Mögötte egy társadalmi réteg

sejthető, mely leginkább Vergeriónak köszönhetően igényelte, elfogadta, támogatta a humanista kultúrát.

E réteg jelentős képviselője a német Schlick Gáspár és Gatalóci Mátyás, kiknek a pályafutása – mint Mályusz Elemér mondta – szorosan egymás mellé állítható. Mindketten alacsony sorból származtak, majd Albeni János főkancellár, zágrábi püspök (1421–1433) alkalmazottjaiként elnyervén az alkancellári állást, közvetlen munkatársaivá váltak Zsigmond királynak. Albeni halálával (1433) Schlick birodalmi főkancellár, Gatalóci magyar fő- és titkos kancellár lett. Schlick Zsigmond utóda, Albert király halála után III. Frigyes főkancellárjaként működött.¹²⁵ Kivételes jelenség volt Frigyes környezetében azáltal, hogy szinte egyetlen támaszt jelentett az ottani „barbárságtól” szenvedő humanistának, Enea Silvio Piccolomininek. Pedig Bécsben – ellentétben Magyarországgal – egyetem is volt, de annak vaskalapos, skolasztikus műveltségű tanárai inkább gátolták és akadályozták, mintsem elősegítették Piccolomini humanista nevelő munkáját.¹²⁶ Állítólag Schlick sienai szerelmi kalandját írta meg Piccolomini *De duobus amantibus* című munkájában, mely magyar nyelvű átdolgozásban a 16. század második felében (1577) vált népszerű olvasmánnyá.¹²⁷ akkortájt, mikor a Zsigmond-korra visszanyúló lovagi történetek, Tar Lőrinc pokoljárása (1552), a Toldi-monda (1574) elnyerték magyar irodalmi formájukat, s Heltai (1575) egy fantasztikus történetben¹²⁸ adta elő Mátyás király apjának Zsigmondtól való leszármazását.

Schlick, a vele szemben méltán elfogult Piccolomini szerint, Zsigmond egyik legkedvesebb embere volt,¹²⁹ és ez valószínűleg elmondható a császár másik főkancellárjáról, Gatalóci Mátyásról (†1459) is, Vitéz főnökéről és patrónusról. Gatalóci mindvégig hű maradt Zsigmond családjához; 1440-ben a gyermekkirály pártjának támogatásával De Dominis helyett ő nyerte el a veszprémi püspöki széket. Már Albeni János pécsi püspöksége idején pécsi kanonok (1419) volt, s Eberhard halálakor, akinek zágrábi püspöki székét János örökölte, zágrábi préposti kinevezést (1419) kapott.¹³⁰ Később mint titkos kancellár állandóan a császár mellett kellett hogy tartózkodjon, de már azt megelőzőleg, alkancellárként is fontos szerepet töltött be a magyar politikában. 1424-ben Lőcsén az udvar legelőkelőbbjeivel és Branda da Castiglionéval együtt tanúként szerepel Zsigmond egyik oklevelén; 1426-ban Tatán ő közölte a firenzei követekkel a Velencével kötött béke feltételeit. Itáliában diplomata tevékenységet is folytatott. 1431-ben – Brunoro della Scalával, Tamási László udvarmesterrel és Hédervári Lőrincsel együtt – Zsigmond Milanóba küldte, hogy szövetséget kössön Filippo Maria Viscontival, s a következő évben tagja volt annak a követségnek, mely Velencével békétárgyalásokat folytatott.¹³¹ Gatalóci műveltségéről nem tudunk, de neki köszönhető, hogy Vitéz fényes karrierje kibontakozott.

A magyar humanizmus megjelenése szempontjából nem hagyható figyelmen kívül, hogy Vergerio személyében az újkori nevelés atyja, a humanista nevelés elméletének első megfogalmazója élt negyedszázadnyi ideig Magyarországon. Ubertino da Carrarának ajánlott *De ingenuis moribus et liberalibus adolescentiae studiis* (A fiatalság nemes erkölcsi és a szabad tudományok)

című traktátusa a 15. század legnépszerűbb műve volt, mint ezt fennmaradt kéziratának kivételesen nagy száma és húsz 15. századi nyomdai megjelenése tanúsítja.¹³² Humanista nemzedékek nevelkedtek rajta, és minden további humanista pedagógiai munkára hatott. Sok gondolatot merített belőle Enea Silvio Piccolomini is V. László magyar királynak írt nevelési munkájához (1450),¹³³ és a mű rendszerét is követte. A 15. század két legnagyobb gyakorló pedagógusa, Guarino Veronese és Vittorino da Feltre elveinek nagy részét Vergeriótól szerezte. Guarino, Vergerio nagy tisztelője és levelezőtársa Ferrarában a *De ingenuis moribus* szellemében oktatott és nevelt, s tananyagként is olvas-tatta, tanítványainak magyarázta a művet.¹³⁴ Vergerio nagy mértékben hatott Vittorino da Feltrére is.¹³⁵ Könyvét Vittorino mantovai iskolájában is forgat-ták; ott másolták az egyik Magyarországra került kéziratát.¹³⁶

A Zsigmond környezetében legalább hét évig élt másik olasz humanista, Ognibene della Scola is lelkes híve volt Vergerio nevelési munkájának. Kéziratát 1402-ben ő vitte el közös barátjuknak, Coluccio Salutati firenzei kancellárnak, a híres humanistának, aki szintén nagyra értékelte.¹³⁷ Della Scola maga is ki-fejtette nevelési elveit *De vita religiosa et monastica* (1413–1417 között) című könyvében, melyben – a címmel ellentétben – a *studia humanitatis* magas-szalta, és Vergerióéval rokon oktatási rendszert vázolt fel. Vergerióéhoz hasonló Della Scola erkölcsi felfogása is. Leginkább Petrarcából, az ő közvetítésével pedig a sztoikus morálból merítették erre vonatkozó elveiket.¹³⁸

A *De ingenuis moribus* ajánlását Vergerio egy jövőendő fejedelemhez cí-mezte, de a mű mindenkihez szólt.¹³⁹ Marsilio nagyapja, Francesco da Carrara il Vecchio – olvassuk az ajánlásban – bölcsen mondta, hogy a gyermeknek három dologra van szüksége: tisztas névre, nagy, ragyogó hírű szülővárosra, illetve házára, továbbá tiszteletre méltó tudományokra és „szabad” mester-ségekre. Ez utóbbiaknál nagyobb kincset a szülők nem adhatnak gyermekik-nek, mivel ezek birtokában a legalacsonyabb sorból születettek is naggyá tehe-tik nevüket, és kevésre becsült országok fiai is híressé tehetik szülőföldjüket. A tudás a jó élet alapja, melyet gyermekkorban kell megvetni, mikor még zsen-ge a lélek, és minden impresszió befogadására alkalmas. Hazához – teszi hozzá a szerző – véletlenül, néha választásból jut az ember, de az erényt és a jó tudo-mányokat mindenki maga szerzi meg magának. Vergerio nevelésének a célja a tudás és az erény, s ezek megszerzésének a szolgálatába állítja a képzést és az erkölcsi nevelést.

Az ajánlás után, megállapítva, hogy az ember testből és lélekből áll, a szerző az egyes emberek legváltozatosabban eltérő testi és lelki diszpozícióival foglalkozik, ezekre sorol fel példákat. A szülőknek mindenekelőtt arra kell figyelniük, hogy gyermekeik milyen hajlamokkal, képességekkel rendelkeznek, mivel „azokat a tudományokat kell tanulnunk, s azokban illő működnünk egé-szen, amelyekre természettől fogva hajlamosak és alkalmasak vagyunk”.¹⁴⁰ Vergerio egész műve azt tanúsítja, hogy a szerző az oktatás és nevelés egész fo-lyamatát, minden lehetséges fajtáját és módját a gyermek természettől adott egyéni képességeihez kívánta igazítani. A továbbiakban ismerteti a szabad te-hetség különféle jeleit és fajtáit, és az elsajátítandó szokásokkal, tiltandó dol-

gokkal (szeszessital-fogyasztás, korai szexuális élet, tétlenség stb.) foglalkozik. A szabad tudományok tanulására terve a szerző megadja ezek fogalmának részleges meghatározását. „Szabadnak tehát azokat a tudományokat nevezzük, melyek szabad emberhez méltók; ezek azok, melyekkel az erényt és a bölcsességet gyakoroljuk, műveljük.”¹⁴¹ A szabad ember az erényt és a dicsőséget keresi, míg a „nem szabad” az élvezetet és a hasznot. A szabad tudományokat nem csak a kiválóknak kell oktatni, hanem a közepes tehetségűeknek is, és tanításukban azoknak kell a legnagyobb segítséget nyújtani, akiknél gyengébb „a tehetség természettől adott ereje”. A szabad tudományokra való nevelést már egészen kicsi gyermek korban („a prima infantia”) el kell kezdeni, de minden korban, öregkorban is lehet és szükséges tanulni.¹⁴² Az erényre oktatásnál is messzemenően figyelembe kell venni az egyéni adottságokat, és ezeknek megfelelően kell szigorúsággal, gyengédséggel vagy értelmi ráhatással stb. nevelni. A szerző a fegyelmezés tekintetében óva int a túlzott engedékenységtől és a túlzott szigorúságtól. Az utóbbi „a tehetség erejét elgyengíti, és a természetes kis tüzet kioltja a gyermekeben, s aztán ők mindentől félve semmit sem mernek tenni, és csaknem mindig tévednek, mikor attól félnek, hogy egyes dolgokban tévedni fognak”.¹⁴³

A szabad életnek — mondja Vergerio Aristotelésszel — két fajtája van, a cselekvő és a szemlélődő élet, s azoknak, akik az utóbbit élik, minimális szinten részt kell venniük a közéletben.¹⁴⁴ David Robey arra mutatott rá, hogy a közelmúlt tudósai, Garinnal és Baronnal bezárólag túlhangsúlyozták Vergerio könyvében a *vita activa* szerepét, és úgy látták, hogy szerzőjének az állandóan tevékenykedő, a közéletben forgolódó, „politikus” ember az eszményképe. Robey szerint ez a műből nem olvasható ki, Vergerio a két életforma között nem tett értékrendi különbséget.¹⁴⁵ Robeynek a mű egészét figyelembe vevő érvelése eléggé meggyőző. A kérdés egyébként nem érdektelen, sőt a nevelés szempontjait tekintve nagyon is lényeges. A két végső ellentétként karakterizált életforma között számtalan lehetőség, variáció valósítható meg, és ezek egyenrangú érték-ként való felfogása, kezelése a humánus oktatás és nevelés egyik legalapvetőbb feltétele.

Vergerio hangsúlyozza művében, hogy a fejedelmeknek is hasznos a tudás. Cato példáját is megemlíti, aki a szenátusi ülésekre, a curiába is könyvet vitt magával, s tudását állandóan bővítve, igen üdvös tanácsokat adott hazájának.¹⁴⁶ Magyarországon talán éppen Vergerio követte elsőként Cato példáját, megelőzve a magyar humanistát, Bátori Miklós váci püspököt.¹⁴⁷ Művében mindenesetre a legteljesültebb sorok az olvasás hasznáról, gyönyöréről szólnak. Fontosnak tartja a görög stúdiumokat is, melyek — mint írja — éppen az ő idejében támadtak fel halálukból.¹⁴⁸ Ő maga — ez egyik ifjúkori levelében olvasható — egyetlen napot sem mulasztott el anélkül, hogy ne olvasott volna görögül.¹⁴⁹

A szabad tudományok fajtáira terve Vergerio a közügyekben forgolódóknak főként a történelem és az erkölcsfilozófia tanulmányozását ajánlja, később megemlíti az ékeesszólást is. Korábbi definícióját kissé bővítve a következőket írja: „A többi tudományt szabadnak nevezik, mert szabad emberekhez illelők. A filozófia pedig azért szabad, mert a vele való foglalkozás szabadá teszi az

embereket.”¹⁵⁰ A továbbiakban az egyes tudományokat ismerteti. Ezek nagyjából a padovai egyetemen oktatott tárgyaknak felelnek meg, s természetesen magukban foglalják a korabeli természettudományokat is. Mint Robey rámutatott, Vergerio nem ismer hierarchiát a létező mesterségek, illetve tudományok között; a gyermek tehetsége szabja meg, hogy mire kell oktatni őt.¹⁵¹

Tanulni – írja Vergerio – csak a legjobb mesterektől érdemes, és példaként Philipposz makedóniai királyt említi, aki Arisztotelésszel taníttatta meg fiának, Nagy Sándornak a betűvetést.¹⁵² A *De ingenuis moribus* ismeretében elhihetjük Filippo Buonaccorsinak, hogy Hunyadi Mátyást egészen kicsi gyermekként egy ideig Vergerio barátja, a humanista Sanoki nevelte.¹⁵³ Ami a tananyagot illeti, Vergerio szerint csak a legjobb auktorokat érdemes olvasni. A tanulás kapcsán kifejti, hogy az egyes gyermekek intellektusa, felfogás- és gondolkodásmódja eltérő, ezért egyénenként kell a tanítandó ismereteket és a módszert kiválasztani. A tanulás fajtái közül nagyra értékeli a vitát (*disputatio*) és mások tanítását. Ezek azért is fontosak, „mert az ember senkit sem tud annyira megcsalni, mint önmagát”.¹⁵⁴ Tudjuk, hogy Vergerio magyarországi tudós-körében is, Vitéz részvételével, „szakadatlan viták és különböző kérdések (kérdésfelvetések) voltak” („*asiduae inter eos disputationes erant variaeque interrogationes*”).¹⁵⁵

Mindig, mindenhol lehet és szükséges tanulni, tanítja Vergerio. Nagy Sándor a katonai táborban olvasott a legtöbbet, hadat viselve Caesar könyveket írt, Augustus írt és szónokolt; de lehet olvasni étkezés közben, elalvás előtt, álmatlan éjszakákon is.¹⁵⁶ Vitéz később Mátyás táborában emendált könyvet,¹⁵⁷ esztergomi lakomáján Mátyás Hieronymust lapozta föl, s a század végére szokássá vált a magyar symposionokon, hogy a vitatott kérdések tisztázására számtalan kódexet hoztak elő.¹⁵⁸

A tudományok rendszerében feltűnően nagy helyet szentel Vergerio a hadtudomány és a katonai gyakorlat ismertetésének. Ez nagy fontosságú lehetett, mivel műve keletkezésekor a XV. században felfedezett ókori hadtudományi művek nagy része még nem volt ismert. Ezt a mesterséget elsősorban a fejedelmeknek ajánlja, de a tudományok művelése mellett azoknak is, akik tehetségesek s egyben erős testűek. Könyve végén bővebben még a testi nevelésről és a szórakozásokról ír a szerző, s végül az utolsó részben az erényekre buzdítja Ubertinót, azaz az olvasót.

A humanista nevelési elvek vonzerejét Magyarországon bizonyára növelte azok megalapozójának, Vergeriónak a személyes hatása, példamutatása is. Példáját a magyarok közül leginkább Vitéz János követte, komolyan törekedve arra, hogy maga is megközelítse a humanista nevelés eszményképét. Még 1451-ben is engedélyért folyamodott a pápához, hogy váradi püspökségét odahagyva külföldön egészíthesse ki addigi latin és görög irodalmi tanulmányait. Az engedélyt megkapta,¹⁵⁹ de tervét megvalósítania nem sikerült. Talán ezért is lett mindhaláláig szívélye, hogy a hozzá hasonlóan tehetséges magyarok megfelelő, korszerű oktatásban és nevelésben részesüljenek. Vespasiano da Bisticci szerint a saját költségén sok tanítványt küldött Itáliába, s azt akarta, hogy azok a görög nyelvben és irodalomban is kiművelődjenek.¹⁶⁰ Patronáltjai – élükön Janus

Pannoniusszal — Itáliában először Guarino ferrarai iskoláját keresték fel, hogy ott Vergerio elveinek megfelelően kibontakoztassák természetadta képességeiket, s nevük és hazájuk nagyobb dicsőségére kiváló humanistákká, erényes, szabad emberekké nevelődjenek.

Jegyzetek

1. *Huszt József*: Pier Paolo Vergerio s a magyar humanizmus kezdetei. Filológiai Közöny 1 (1955) 521–533.
2. *DBI* 7. 437–440; *Mályusz* 1984. 40.
3. *Kardos Tibor*: Magyar tárgyú fejezetek Giovanni da Ravenna emlékiratában. EPhK 50 (1936) 290. 293.
4. *Kohl, B.G.*: *DBI* 28. 574–578.
5. *DBI* 28. 574; *Kardos i.m.* 1936. (3. jegyzet) 287.
6. *Kardos i.m.* 1936. (3. jegyzet) 287.
7. *Kohl*: *DBI* 28. 576.
8. *Kardos i.m.* 1936. (3. jegyzet) 288.
9. *Gingensohn, D.*: *DBI* 22. 69–75. — *Vayer* 1962. 49–74.
10. *Schelleburg* 1982. 135–138. bővebb irodalommal.
11. *Riv, G.*: *DBI* 15. 209–211.
12. *Vayer* 1962. 68.
13. *Ganguzza Billanovich, M. C.*: *DBI* 20. 693–695.
14. *Horváth* 1937. 44.
15. „Carissimil ei fuerunt: Slik, Brunorius de la Scala, Orsatius Michael, Matico banus, etque horum consilio ducebatur, sed magis proprio.” [Aeneas Sylvius Piccolomineus: De viris illustribus. Stuttgartiae 1842. 66.]
16. *Mályusz* 1984. 67. — *Horváth* 1937. 54.
17. *Aschbach I.* (1838). 335–340.
18. *DBI* 7. 437.
19. *Kohl*: *DBI* 28. 575.
20. *Kardos i.m.* 1936. (3. jegyzet) 288.
21. *Kohl*: *DBI* 28. 576.
22. *Veress Endre*: A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864). Bp. 1915. 5–6.
23. *Mályusz* 1984. 232.
24. *Kohl*: *DBI* 28. 577.
25. *Epistolario di Pier Paolo Vergerio, a cure di Leonardo Smith*. Roma 1934 (Fonti per la storia d'Italia, Epistolari, secolo XIV–XVI, XV–XVI, XXIII–XXV).
26. *Kohl*: *DBI* 28. 575.
27. *Mc Manamon, John M.*: Innovation in Early Humanist Rhetoric: The Oretory of Pier Paolo Vergerio the Elder. *Rinascimento*, 2a serie 22 (1982) 6, 10–23.
28. *Petrus Paulus Vergerius, De Carrariensium familia, et de illustrium eius principum rebus magnifice gestis, historia*. Thesaurus antiquitatum et historiarum, ed. Joannes Georgius Graevius. Lugduni Batavorum 1722. 2.
29. *Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m.* (25. jegyzet) XX–XXII.
30. *Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m.* (25. jegyzet) XIX.
31. *Ganguzza Billanovich*: *DBI* 20. 693.
32. *Uo.* 694.
33. *Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m.* (25. jegyzet) 207–208, 2. jegyzet.
34. *Reg. Imp.* 1 (1897) N° 371, 261.
35. *Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m.* (25. jegyzet) 208, 2. jegyzet.
36. *Uo.* 379, 1. jegyzet.

37. Magyarország történeti kronológiája (főszerk. Banda Kálmán) 1. Bp. 1981. 248.
38. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) 379. 1. jegyzet.
39. *Reg. Imp.* 1 (1897) N° 4106, 289; N° 5067, 357; 2 (1900) N° 6199, 12.
40. *Fink, Karl August*: Das Konzil von Konstanz. Seine welt- und kirchengeschichtliche Bedeutung. Das Konstanzer Konzil, hrsg. von Remigius Bäumer. Darmstadt 1977. (Wege der Forschung 315) 146–162.
41. *Horváth* 1937. 73.
42. *Ulrich von Richental*, Chronik des Konzils zu Konstanz 1414–1418 (hrsg. Otto H. Brandt). Leipzig (1913) 93.
43. *Fink, Karl August*: Die Wahl Martins V. Das Konstanzer Konzil, hrsg. von Remigius Bäumer, i.m. 1977. (40. jegyzet) 313, n20.
44. *Fink*, Das Konzil von Konstanz, i.m. 1977 (40. jegyzet), S. 164.
45. *Aschbach* 2. (1839) 213.
46. *Schalleburg* 1982, 133–134; *Mályusz* 1984, 269.
47. „... diligit et amat viros illustres et libenter atque gratissime oculis benignissimis intuetur scientificas personas.” (*Kaposi József*: Dante Magyarországon. Bp. 1911. 57–58.)
48. *Mc Manamon*: i.m. 1982. (27. jegyzet) 24–27.
49. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) XXV.
50. *Mc Manamon*: i.m. 1982. (27. jegyzet) 28–31.
51. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) XXVII–XXVIII.
52. *Bigl, E. – Petrucci, A. – Welser, Ernst*: Poggius Florentinus. Leben und Werke. Berlin, 1914 (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance 14). 45, 69–70.
53. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) N^o CXXXVII, 362–378.
54. *Welser*: i.m. 1914. (52. jegyzet) 40–44. – *Vayer* 1962, 60–61.
55. *Davies, M.C.*: Poggio Bracciolini as Rhetorician and Historian: Unpublished Pieces. *Rinascimento* 2a s. 22 (1982) 166.
56. Magyarország történeti kronológiája i.m. 1981. (37. jegyzet) 246–247.
57. *Davies*: i.m. 1982. (55. jegyzet) 246–247.
58. Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini, hrsg. von Rudolf Wolk. 1. Abt. Briefe aus der Latenzzeit (1431–1445). 1. Bd. Privatbriefe. Wien 1909 (Fontes rerum Austriacarum, 2. Abt. 61). 76–79.
59. *Davies*: i.m. 1982. (55. jegyzet) 167.
60. *Welser*: i.m. 1914. (62. jegyzet) 71–77.
61. „Scribit mihi se (Lamberteschild) daturum operam, ut habeam triennio quingento aursos; fiant sexcenti et acquiescam.” (*Poggio Bracciolini*, Lettere, 1. Lettere a Niccolò Niccoli, a cura di Helene Harth. Firenze 1984, 44.)
62. „Placet mihi occupatio, ad quam me hortatur et spero me nonnihil effecturum dignum lectione.” (Uo. 45)
63. Vö. vo. 55.
64. „... proficiscor, praesertim proposita facultate dandi operam litteris grecis.” (Uo. 48)
65. *Welser*: i.m. 1914. (52. jegyzet) 77.
66. *Husztai József*: Janus Pannonius. Pécs 1931. 7.
67. *Belogh János*: Andrea Scolari váradi püspök mecénási tevékenysége. *AE* XL (1923–1926) 188.
68. *Davies*: i.m. 1982. (55. jegyzet) 167.
69. *Mályusz* 1984. 270.
70. *Welser*: i.m. 1914. (52. jegyzet) 151–155. – Giuliano Cesariniről I. A. A. *Strnad – K. Walsch*: *DBI* 24. 188–195.
71. Kladva: *Bracciolini*: Lettere i.m. 1984. (61. jegyzet) 119–125.
72. Bibliotheca Corvina. Írták *Fraknói Vilmos*, *Földes József* stb. Bp. 1927. 89. 7. jegyzet.
73. *Poggius Florentinus*, Convivales disceptativae, orationes ... et Faceciarum liber, Argentine, per Ioannem Knoblochum, 1511, IIIIV, XVIIIV lev.
74. *Fraknói Vilmos*: Vitéz János esztergomi érsek élete. Bp. 1879. 18.
75. *Csapodi Csaba*: Hunyadi János és Poggio Bracciolini. *Filológiai Közöny* 11 (1965) 155–158.

76. V6. Davies: i.m. 1982. (55. jegyzet) 178.
77. Bővebben I. Bibliotheca Corvina i.m. 1927. (72. jegyzet) 89. 7. jegyzet — Horváth Ános: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp. 1935. (A Magyar Szemle könyvei 12). 40–41; Horváth 1937. 77–80.
78. Rosmini, Carlo de: Vita di Francesco Filelfo da Tolentino, vol. 1. Milano 1808. 9–12. — Horváth 1937. 78.
79. Cesarini levele kiadva: Rosmini: i.m. 1808. (78. jegyzet). 146–147.
80. Windeck, E. 1893. 175; Horváth 1937. 78.
81. Zeno, Apostolo: Dissertazioni Vossiane. tom. 1. Venezia 1752. 278. — Bibliotheca Corvina i.m. 1927. (72. jegyzet) 89. 7. jegyzet.
82. Franciscus Philolphus: Epistolarum familiarum libri XXXVII. Venetia, Ioannes et Gregorius de Gregoriis 1502. 37r–38r lev. — Schallaburg 1982. 134–135; Gualdo Rosa, Lucia: II, Filelfo e i turchi. Un inedito storico dell'Archivio Vaticano. Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Napoli 11 (1964–1968) 110.
83. Rosmini: i.m. 1808. 178. jegyzet). vol. 2. 109–110. — Gualdo Rosa: i.m. 1968. (82. jegyzet) 113.
84. Philolphus: i.m. 1502. (82. jegyzet) 158v lev.
85. Uo. 131v–136v lev.
86. Uo. 143r–149r lev.
87. Uo. 156r–158v; 226r–228r; 244v–246v lev.
88. Ienus Pannonius: Poemata ... omnia, P. 1. Traiecti ad Rhenum 1784. 499–500.
89. Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. 1221–1864. (kiad. Veress Endre) Bp. 1941 (Olaszországi magyar emlékek 3). 368–369. — Philolphus: i.m. 1502. (82. jegyzet) 215v lev.
90. Mátyusz 1984. 232.
91. Aschbach 3. (1841) 6–9; Vayer 1862. 130–131.
92. Magyarország történeti kronológiája. i.m. 1981. (37. jegyzet) 248–249.
93. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) 461.
94. „Oculus auditus, mox quasi singuli vultum et animum in gaudia et ob spem beate tranquillitatis laxaverunt, et in verba laudes Dei devotius eruperunt,” (Uo. 462)
95. Schallaburg 136. — A mű Zsigmondhoz szóló előszava magyarul: Kardos Tibor: A renaissance Magyarországon. Bp. 1961. (Magyar Klasszikusok) 93–96.
96. Epistolario de Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) LIX; Huszti: i.m. 1955. (1. jegyzet) 527–528.
97. Weiser: i.m. 1914. (52. jegyzet) 417–423.
98. Hoffmann 1929. 63.
99. Lhotsky, Alfons: Die Bibliothek Kaiser Friedrichs III. 10. Aufsätze und Vorträge. Bd. 2. München 1971. 237–238.
100. Mc Menamon: i.m. 1982. (27. jegyzet).
101. Perosa, Alessandro: Per una nuova edizione del Paulus Vergerio. L'Umanesimo in Istria, ed. Vittore Branca, Sante Gracioti. Firenze 1983. 294.
102. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) 436–445.
103. Uo. 189–202.
104. Uo. 380. 2. jegyzet.
105. Uo. 477.
106. „Vitae contemplativae se dedicans Jesuatorum septis se clausit.” Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) 473. — Smith megjegyzi (uo. 1. jegyzet), hogy Budán — s hozzátehetjük: Magyarországon — a Gesuati szerzetesrendnek nem volt kolostora.
107. i.m. 395–398.
108. Uo. 388. 1. jegyzet.
109. Apró István: Ambrogio Traversari Magyarországon (1435–36.), Szeged 1935 (A szegedi M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Közép- és Újkori Történeti Intézete, 3). 38–42.
110. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) 388. 1. jegyzet.
111. Fraknói: i.m. 1879. (74. jegyzet) 18.

112. Epistolario di Pier Paolo Vergerio. I.m. (25. jegyzet) 388–396.
113. I.m. 384–387.
114. *Fraknói*: i.m. 1879. (74. jegyzet) 11.
115. *Philippus Callimachus*: Vita et mores Gregorii Sanocei, ed. Irmine Lichonska, Versavie 1963 (Bibliotheca Latina Medii et Recentioris Aevi XII). 68. – Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) 388–389. I. jegyzet; 481–482.
116. *Huszt*: i.m. 1955. (1. jegyzet) 529.
117. *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 106–119. – *Csapodi-Gárdonyi Klára*: Die Bibliothek des Johannes Vitéz. Bp. 1984 (Studia Humanitatis 6). 6–28.
118. *Huszt*: i.m. 1955 (1. jegyzet) 532.
119. *Mályusz* 1984. 272.
120. *Csapodi-Gárdonyi*: i.m. 1984. (117. jegyzet) 23–27.
121. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) 463–471.
122. I.m. 474–475.
123. „Domino Petro Paulo Vergerio de Iustinopoli lego Ciceronem de Tusculanis ligatum simul cum Epistolis Plinii, et ipsas etiam Epistolas Plinii), Ciceronem de Officiis. Item alium de Amicitia et de Senectute cum quibusdam aliis Orationibus in alio volumine: Aliud insuper parvum volumen, in quo novem Orationes eiusdem, et Rhetoricam novam et veterem: Libros etiam hos Petrarca: Africam, Epistolas metricas, De secreto Conflictu, De Vita solitaria, De Otio religioso, De remediis utriusque fortune”. Ildátva i.m. 373. 2. jegyzet).
124. *Johannes Vitéz de Zredna*: Opera quae supersunt, ed. Iván Boronkai. Bp. 1980 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum). 28–37.
125. *Mályusz* 1984. 233–234.
126. *Huszt József*: Aeneas Sylvius humanista törekvései III. Frigyes udvarában. EPHK 43 (1919) 96–107, 220–238; *Aeneas Silvius Piccolomini*: Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek. Ford. Boronkai Iván, Kapitány István. Bp. 1980. 259.
127. *Kamlavszki Tibor*: Széphihióriák. Bp. 1976. 207.
128. *Heltai Gáspár*: Chronica az magyaroknak dolgairól. Kolozsvár, 1575. Facsim. kiad. Bp. 1973. 80v–83v lev.
129. L. 16. jegyzet.
130. *Tóth Sándor*: Veszprémi középkori sírkötródékek. Veszprém 1964. (Köny. a Veszprém megyei múzeumok közleményei II. kötetéből). 170–171, 183. 85. jegyzet.
131. *Reg. Imp.* I. (1897) N° 5832, 412; II. (1900) N° 6634, 42, N° 8863, 180, N° 9086, 210.
132. *Robey, D.*: Humanism and education in the early Quattrocento: The De ingenuis moribus of P. P. Vergerio. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance XLII (1980) 27, 56. – *Calla, Sergio*: Il contributo istriano all'Umanesimo pedovenno. L'Umanesimo in Istria, ed. Vittore Branca, Santa Graciotti. Firenze 1983. 123.
133. Plus II, papa, Opera quae extant omnia. Basileae 1571. 985–992. – *Aeneas Sylvius*: A gyermeknevelés V. László magyar király számára. (Ford. Aczay Antal Bp. 1898.
134. *Garin, Eugenio*: L'educazione in Europa 1400/1600. Problemi e programmi. 3. ed Bari 1976 (Universale Laterza 359). 117–118.
135. *Robey, David*: Vittorino da Feltre e Vergerio. Vittorino da Feltre e la scuola: Umanesimo, pedagogia, arti. A cura di Nella Giannetto. Firenze 1981 (Civiltà veneziana – Saggi 31) 241–253.
136. *Bartoniek Emma*: Codices Latini medii aevi. Codices manu scripti Latini. I. Bp. 1940. N° 314. 274.
137. Vö. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) N° C. 253–257.
138. *Robey*: i.m. 1981. (135. jegyzet) 244–251.
139. *Robey*: i.m. 1980. (132. jegyzet) 36.
140. „... in quas res nature prout aptique fuerimus, eo potissimum studie nostra conferri, et in eis totos versari conveniet.” (Paulus Vergerius Iustinopolitanus, De ingenuorum educatione liberorum et liberalibus artibus, ed. Io. Baptiste Benivola, Brixiae, per Lodovicum Britannicum, 1528. A₅r sztl. lev.)

141. „Liberalia igitur studie vocamus quae sunt homina libero digna, ea sunt quibus virtus et sapientia aut exercetur aut colitur.” (Uo. Bv stl. lev.)
142. Uo. Bv. B2r szt. lev.
143. Vö. uo. B2v sztll. lev.
144. Uo. B3v sztll. lev.
145. *Robey*: i.m. 1980. (132. jegyzet) 27.
146. Id. kiad. B4v sztll. lev.
147. Galeottus MARTIUS Narniensis: De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae, ed. Ladislaus Juhász, Lipsiae 1934 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum), 34–35.
148. Id. kiad. (140. jegyzet) B4r–B5v sztll. lev.
149. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) 238.
150. Vö. id. kiad. (140. jegyzet) B5v sztll. lev.
151. *Robey*: i.m. 1980. (132. jegyzet) 44–45.
152. Id. kiad. (140. jegyzet) Bgr sztll. lev.
153. Vö. *Abel, Eugenius*: *Analecta ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1880. 163.
154. Vö. id. kiad. (140. jegyzet) Cr sztll. lev.
155. Idézi *Klanczay Tibor*: Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában. *Uő*: *Pallas magyar ivadéka*. Bp. 1985. 23.
156. Id. kiad. (140. jegyzet) Cv sztll. lev.
157. *Csapodi-Gárdonyi*: i.m. 1984. (117. jegyzet) Nr. 116.
158. *Pejorin Klára*: Bonfini Symposionja. ItK LXXXV (1981) 513–514.
159. Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók i.m. 1941. (89. jegyzet) 425–426.
160. *Vaspariano de Bisticci*: *Le vite*, vol. 1. ed. Aulo Greco. Firenze 1970. 122.

Veszprémy László

ILLUSZTRÁLT TECHNIKAI ÉS HADITECHNIKAI KÉZIRATOK ZSIGMOND KORÁBAN

„Hic liber continet in se multas questiones apositas mihi per serenissimum principem ac invictissimum Romanorum regum dominum dominum Sicismundum favente deo spectans ipsum diadematis imperii coroneatum...”
Irija Taccola „De ingeneis” című munkája egy részének Zsigmondnak szóló ajánlásában 1431-ben.¹ Zsigmond könyvtáráról, szellemi érdeklődéséről igen hiányosak ismereteink, azt azonban a fennmaradt ajánlások alapján biztosra vehetjük, hogy az orvosi, haditechnikai kéziratok érdeklődési körébe tartoztak. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen a Nagy Sándor bűvöletében élő uralkodót ókori elődjének példája is a technikai újítások és fantázia megbecsülésére ösztönözhetette. Erre a középkori Alexander-kéziratok víz alá merülő vagy a levegőbe emelkedő, állandóan ütközeteket kereső Sándor-ábrázolásai is emlékeztethették. Kyesser is valószínűleg ezért ábrázolja az égitesteket megszemélyesítő lovasok között alakját, vagy a Bellifortis budapesti töredékén az Arrianos Nagy Sándor-művét fordítottató Zsigmond ezért kerül a lovasok élére. Az 1396-os kereszties hadjárat terve valóban hasonlítható volt a kelet hellenisztikus kori meghódításához, és sikere esetén Kyesser sem fordított Alexanderként írta volna le az uralkodót.²

A technikai kéziratok számának növekedése a 14–15. században a korábbi századokhoz képest valóban robbanásszerű. Teophilus Presbyter a 12. században, Villard de Honnecourt a 13. ban magányos úttörők; a tárgyalt kétszáz év alatt a technikai művek másolatai messze meghaladják a százat. A hirtelen változásnak számos oka van: az oktatási-képzési rendszer lassú változása, az ókori technikai-katonai kéziratok (újra)felfedezése és másolása — e kétszáz év alatt a Vegetius kéziratok fennmaradt másolatai száma is eléri a százat —, a 12–13. századi műszaki találmányok („középkori technikai forradalom”) terjedése és tökéletesedése, de nem utolsósorban a tűzfegyverek fokozatos terjedése az 1320-as évektől.³

A műszaki érdeklődés fejlődésének egyik hajtóereje az orvosi képzés rendszerének fejlődésében kereshető. A makrokozmoszt és az emberi mikrokozmoszt egyesítő asztrológia elméleti és gyakorlati okokból az orvosi képzésben ötvöződött a quadrivium artes-ével. A diagnózis elkészítéséhez az orvosoknak érteni kellett az asztrológiai háttér meghatározásához, horoszkópok készítéséhez, a számításokat segítő eszközök, így pl. asztrolábiumok tervezéséhez, de legalább-

is használatához. Kiemelkedő képviselőjük Giovanni Dondi, a páduai és páviai egyetemen a medicina és astrologia híres professzora, aki 1348 és 1364 között bonyolult asztronómiai órát és planetáriumot készített.⁴

Az első, technikátörténeti szempontból is jelentős, illusztrált haditechnikai kéziratot 1335-ben Guido da Vigevano, páviai orvos, majd VI. Fülöp francia király házi orvosa készítette. A szerző utóbbi minőségében ösztönözte urát „*Texaurus regis Francie acquisitionis terre sancte ...*” című munkájával egy kereszteshadjárat megindítására. A kézirat első fele orvosi tanácsokkal szolgál a kereszteseknek, míg a második a katonai gépek és eszközök széles körét mutatja be. Nagy érdeme, hogy előre elkészített, szállítható alkatrészekből összeállítható gépeket tervez, illetve elsőként hangsúlyozza vas alkatrészek alkalmazásának fontosságát a szinte kizárólag fából készült eszközökben. Hatása még a később Zsigmondnak ajánlott vagy használatában lévő kéziratokban (Taccola, Kyesser) is kimutatható. Sokszor lemásolt rajza a szélkerék meghajtású négy kerekű harckocsi terve. Már Guidónál megfigyelhető a szerzők küzdelme a nyelvi kifejezés korlátaival, a technikai szókincs hiányával. Ezért is érthető, hogy az illusztrálás elengedhetetlen tartozéka, kiegészítője lett a technikai kéziratoknak. Gyakorlati hatásáról nincsen tudomásunk, de mint a kor technikai találmányainak jó részét, így az ő kerekeken mozgó áttételes meghajtású ostromtornyát is udvari mulatságokon használták (Froissart: Chroniques, 1389).⁵

331 Az orvosból lett traktásusírók közül legismertebbé az eichstätti Conrad Kyesser vált (1366–1405). (Megjegyzendő, hogy Josef Krása azonosítása a meg-
egyező nevű eichstätti orvossal téves.) Guidóval ellentétben a csatákat közelről is megismerte, 1389-ben mint a II. Francesco Carrara támogatására érkezett német zsoldos sereg tagja időzött Itáliában. Zsigmond 1396-os hadjáratához mint a bajor kontingens tagja csatlakozott. A nikápolyi ütközet kudarca mélyen megrázta, és egy életre szembefordította Zsigmonddal. Orvosi képzettségét a helyi dominikánus rendházban szerezhette meg, majd a bajor-ingolstadt-i herceg udvari orvosa lett. *Bellifortis* című kéziratán (mintapéldánya Göttingen, UB, Cod.phil. 63, budapesti töredéke MTA Könyvtár K 465) három évig dolgozott, miután Zsigmond 1402-ben elfogta Conrad pártfogóját, Wencel cseh királyt, hűeit pedig — köztük őt is — internálta.⁶

401 A kézirat tíz fejezete közül az első az égitestek hatásával, valamint a
32,35 mezei ütközetek fegyvereivel, ágyúkkal felszerelt harckocsikkal foglalkozik.
41 A második a várostrom eszközeit (ostromlétrák, faltörők, vetőgépek, ostrom-
pajzsok, aknakészítés eszközei) mutatja be. A harmadik a háborúhoz szükséges vízitechnika (hajók, hajóhidak, búváröltözet, kételtű járművek), valamint vízikerekek és szökőkutak. A negyedikben a várfalak és tornyok bevételeire szolgáló, a gyakorlatban többnyire nem használható eszközök, az ötödikben különféle vetőgépek leírása, számszerűk, az ókori torziós eszközökhöz hasonló nyílvetők. A hatodikban csapóhidak, vermek, szélkerekekkel meghajtott emelőgépek találhatók. A hetedik és nyolcadik a tűz békés és háborús célú alkalmazásának lehetőségeit írja le, különféle receptekkel, köztük a lőporéval. Itt kivonatolja a Marcus Graecusnak tulajdonított „*Liber ignium ad conburendos*

- (39) hostes" című munkáját, továbbá ágyúk, robbanó- és égő anyagok, gőzfürdő
 (42) leírásával egészíti azt ki. Részleteket olvashatunk az Albertus Magnusnak tulajdonított „De mirabilibus mundi" írásból. A zárófejezetek munkaeszközök, kézfegyverek, rakéták, szélkerekek, mechanikus harangjáték leírásának egyvelegei. Közben számos mágikus és orvosi recept olvasható (érzéstelenítés, mérgezés, csábítószer), amint nincs is mit csodálkoznunk a technikai fejlődés vázolt fejlődése ismeretében. A szerző a mágiát („artes theurgicae") a technika egy ágának tartotta és az „ars militaris" fölé helyezte (f 136r).

Kyeser jelentőségét korábban eltúlozták, mivel a leírásokat és ábrázolásokat mind saját találmányának tartották. Technikatörténeti jelentősége azonban így is páratlan, korában kifejtett hatását jól mutatja, hogy latin szöveghagyománya jelenleg 22 kéziratot számlál. Emellett német nyelvű változata is létrejött. Illusztrációinak legfőbb közvetítője az 1471-ben Ulmban kiadott Vegetius-kötet lett, amelynek metszeit kiadója a Bellifortisból válogatta. Az 1532–1534 közötti párizsi Vegetius-kiadások is változatlanul felhasználták a képeit.

- A Bellifortis ábrázolásainak előzményei között feltétlenül megemlíthető az észak-itáliai hagyomány – amelyet zsoldos korában ismerhetett meg –, de egyes viadaljelentek a karoling-kori kéziratokig visszavezethetők.⁷ Jelentős
 (35) Vegetius hatása. A kézirat 30. folióján ábrázolt vetőgép nemcsak ábrázolásának szépsége miatt páratlan a középkori kéziratokban, hanem a méretek pontos feltüntetése miatt is helye van a technikatörténetben. Fontos a számszerű felhúzásakor használt kúp alakú tengely, amelyet majd később a rugós órákban alkalmaznak. A páduai orvost, Giovanni Fontanát is megelőzve, a rakétatechnika ábráit is megtaláljuk (f 102r). A 63. folión pedig az ókor óta az archimédészi csavar első igazán eltalált ábrázolása található meg. Az ágyútűzelés hatásfokát növelte 6 csövű revolverrendszerű ágyújával, ami egyúttal Guido egy megoldására is emlékeztet (f 108r). Az ellenségre szórt égetett mész és folyékony szappan a kémiai hadviselés kezdetei közé tartozik.

A technikai kéziratok számszerű gyarapodásának egyik oka a tervezők, mérnökök megváltozott magatartása a technikai ismeretek továbbadásában. A korábbi századokban egy túlnyomórészt írástudatlan réteg foglalkozott a technikai eszközökkel, gépezetekkel. Az információ továbbadása a szóbeliség keretei között maradt meg, de ha írástudó volt is szó, a technikai újításokat inkább eltitkolták. Az 1400-as évekre mind az írástudás szintje mind a technika bonyolultsága annyira megnövekedett, hogy szükségessé vált az ismeretek rögzítése. Ezt mindenekelőtt a tűzfegyverek, az ágyúk idézték elő.⁸

A leginkább elterjedt kézirat a német nyelvű „*Feuerwerkbuch von 1420*", a tűzermesterek primitív kézikönyve. Keletkezése azonban 1420 előttre tehető. Elterjedettségére jellemző, hogy jelenleg 48 másolata ismeretes, majd 1529-ben jelent meg nyomtatásban is Vegetius művének függelékeként. A *Feuerwerkbuch*-ból megtudjuk, hogy a tűzermester (Büchsenmeister) kötelességei közé tartozott az Istenfélés és az ura tisztelete mellett az írni- és olvasnitudás („der meister sol auch kennen schreiben und lesen"), hiszen enélkül nem lett volna képes a mesterségével járó ismeretek, kémiai eljárások, receptek felhasználására

és megértésére. Más környezetben Brunelleschi is hasonló követelményt szab az építéssel szemben: „multa legissa, multa vidisse”. Képek nélküli Feuerwerkbuchok is közközen forogtak, amelyek a lőpor készítésével, az ágyúhasználat elméletével foglalkoztak. Nem véletlen, hogy a technikai szakirodalom Észak-Itáliában és a Német-Római Birodalomban virágzott, ahol a politikai széttagoltság a legkorábban vezetett a hadvezetés professzionalizálódásához, zsoldoseregek alkalmazásának általánossá válásához. Ekkorra a hadmérnökök is szakemberek lesznek, nem a Guidóhoz, Fontanához, Kyesserhez hasonló amatőrök. A technikai értelmiség születésének kezdeteinél vagyunk.⁹

A 15. század folyamán a Bellifortis illusztrációi keveredtek a Feuerwerkbuch szövegével és képeivel. Ebbe a csoportba tartozik egy szöveg nélküli, igényesebb kivitelű lavírozott tollrajzokkal díszített kézirat a *bécsi Kunsthistorisches Museum Fegyvergyűjteményében* (Ms. P 5014). Illusztrációi közül néhány a Bellifortisét követi. Képes ajánlása Zsigmond császárnak szól, datálása a császár halála körüli évekre tehető.¹⁰

A század harmadik negyedében jött létre a keveréktípusnak egy, a nürnbergi tüzérmester, Johann Formschneider (1460. k. – 1480. k.) által továbbfejlesztett változata. (A műfaj ilyen finomabb változatainak elkülönítésének érdeme Bert S. Hallé.) Rajzai és ágyú- valamint ostromgép leírásai Kyesser Bellifortisának a tűzfegyverek fejlődését figyelembe vevő korrekciói.¹¹

A nemzetközi és hazai szakirodalomban a *nagyszombati* (Sibiu, Hermannstadt) városi levéltár kézírata (Mun. Arch. Ms. Varia II. 374) régóta ismeretes, az 1960-as években rakétatechnikai traktátusa miatt a technikátörténészek figyelmének a középpontjába került.¹² Ennek ellenére datálását csak a vele foglalkozó legfrissebb tanulmányok tisztázták.¹³ A kódex három részből áll. A f 1r és 36v között az 1420. évi Feuerwerkbuch egy változata olvasható. Ebben a megszokott sorrendben következnek: bevezetés, az ágyúmester 12 kérdése (Hogyan kell a kögolyót a csőbe tenni? stb.), a puskaapor feltalálásáról a Berthold Schwarz fejezet, a tüzérmester tulajdonságairól, az ágyú kezeléséről, receptek. A másolást Hans Hassenwein nem 1417-ben kezdte – mint korábban vélték –, hanem valamikor 1450 után, és 1459-ben fejezte be. A korábbi évszámok (1400, 1417) a másoló előtt lévő mintapéldányra vonatkozhatnak.

A f 37r és 110r közötti lapokon rajzok és leírások egyvelege látható. Ezek a harci eszközöket és módszereket magyarázzák. Ez a rész használja Hohenwag nyomtatott Vegetius fordítását Valturio illusztrációival (1475), annak mind szövegéből mind képei közül válogat. Taccola rajzai sem ismeretlenek számára. Számos rajza a Feuerwerkbuch változataihoz közelíti, így további kutatásokig ennek egy változataként tartható számon.

A kódex legfigyelemreméltóbb, de egyúttal a legkésőbbi része, a dornbach-i Conrad Haas, nagyszombati Zeugwart munkája („Hermannstädter Kunstbuch”), amely a rakétatechnika forradalmian új megoldásait tartalmazza (három fokozatú rakéták, delta alakú stabilizáló felület stb.).

A történeti adatok is megerősítik a kéziratok tanulságát: Zsigmond uralma alatt a magyarországi városokban megjelentek az első ágyúk. A 14–15. század fordulójáról éppen Nagyszomban számadáskönyvből származnak az első

- (39. hostes" című munkáját, továbbá ágyúk, robbanó- és égő anyagok, gőzfürdő
42) leírásával egészíti azt ki. Részleteket olvashatunk az Albertus Magnusnak tulajdonított „De mirabilibus mundi" írásból. A zárófejezetek munkaeszközök, (43) kézfegyverek, rakéták, szélkerekek, mechanikus harangjáték leírásának egyvelegi. Közben számos mágikus és orvosi recept olvasható (érzéstelenítés, mérgezés, csábítószer), amin nincs is mit csodálkoznunk a technikai fejlődés vázolt fejlődése ismeretében. A szerző a mágiát („artes theurgicae") a technika egy ágának tartotta és az „ars militaris" fölé helyezte (f 136r).

Kyeser jelentőségét korábban eltúlozták, mivel a leírásokat és ábrázolásokat mind saját találmányának tartották. Technikatörténeti jelentősége azonban így is páratlan, korában kifejtett hatását jól mutatja, hogy latin szöveghagyománya jelenleg 22 kéziratot számlál. Emellett német nyelvű változata is létrejött. Illusztrációinak legfőbb közvetítője az 1471-ben Ulmban kiadott Vegetius-kötet lett, amelynek metszeteit kiadója a Bellifortisból válogatta. Az 1532–1534 közötti párizsi Vegetius-kiadások is változatlanul felhasználták a képeit.

- A Bellifortis ábrázolásainak előzményei között feltétlenül megemlíthető az észak-itáliai hagyomány – amelyet zsoldos korában ismerhetett meg –, de egyes viadaljelentek a karoling-kori kéziratokig visszavezethetők.⁷ Jelentős (36) Vegetius hatása. A kézirat 30. folióján ábrázolt vetőgép nemcsak ábrázolásának szépsége miatt páratlan a középkori kéziratokban, hanem a méretek pontos feltüntetése miatt is helye van a technikatörténetben. Fontos a számszerű felhúzásakor használt kúp alakú tengely, amelyet majd később a rugós órákban alkalmaznak. A páduai orvost, Giovanni Fontanát is megelőzve, a rakétatechnika ábráit is megtaláljuk (f 102r). A 63. folión pedig az ókor óta az archimédészi csavar első igazán eltalált ábrázolása található meg. Az ágyútüzelés hatásfokát növelte 6 csövű revolverrendszerű ágyújával, ami egyúttal Guido egy megoldására is emlékeztet (f 108r). Az ellenségre szórt égetett mész és folyékony (39) szappan a kémiai hadviselés kezdetei közé tartozik.

A technikai kéziratok számszerű gyarapodásának egyik oka a tervezők, mérnökök megváltozott magatartása a technikai ismeretek továbbadásában. A korábbi századokban egy túlnyomórészt írástudatlan réteg foglalkozott a technikai eszközökkel, gépezetekkel. Az információ továbbadása a szóbeliség keretei között maradt meg, de ha írástudóról volt is szó, a technikai újításokat inkább eltitkolták. Az 1400-as évekre mind az írástudás szintje mind a technika bonyolultsága annyira megnövekedett, hogy szükségessé vált az ismeretek rögzítése. Ezt mindenekelőtt a tűzfegyverek, az ágyúk idézték elő.⁸

A leginkább elterjedt kézirat a német nyelvű „*F Feuerwerkbuch von 1420*", a tüzérmesterek primitív kézikönyve. Keletkezése azonban 1420 előttre tehető. Elterjedtségére jellemző, hogy jelenleg 48 másolata ismeretes, majd 1529-ben jelent meg nyomtatásban is Vegetius művének függelékeként. A *F Feuerwerkbuch*-ból megtudjuk, hogy a tüzérmester (Büchsenmeister) kötelességei közé tartozott az Istenfélés és az ura tisztelete mellett az írni- és olvasnitudás („der meister sol auch kennen schreiben und lesen"), hiszen enélkül nem lett volna képes a mesterségével járó ismeretek, kémiai eljárások, receptek felhasználására

és megértésére. Más környezetben Brunelleschi is hasonló követelményt szab az építéssel szemben: „multa legisse, multa vidisse”. Képek nélküli Feuerwerkbuchok is közközen forogtak, amelyek a lőpor készítésével, az ágyúhasználat elméletével foglalkoztak. Nem véletlen, hogy a technikai szakirodalom Észak-Itáliában és a Német-Római Birodalomban virágzott, ahol a politikai szétagottség a legkorábban vezetett a hadvezetés professzionalizálódásához, zsoldoseregek alkalmazásának általánossá válásához. Ekkorra a hadmérnökök is szakemberek lesznek, nem a Guidóhoz, Fontanához, Kyeserhez hasonló amatőrök. A technikai értelmiség születésének kezdeteinél vagyunk.⁹

A 15. század folyamán a Bellifortis illusztrációi keveredtek a Feuerwerkbuch szövegével és képeivel. Ebbe a csoportba tartozik egy szöveg nélküli, igényesebb kivitelű lavírozott tollrajzokkal díszített kézirat a *bécsi Kunsthistorisches Museum Fegyvergyűjteményében* (Ms. P 5014). Illusztrációi közül néhány a Bellifortiséit követi. Képes ajánlása Zsigmond császárnak szól, datálása a császár halála körüli évekre tehető.¹⁰

A század harmadik negyedében jött létre a keveréktípusnak egy, a nürnbergi tüzérmester, Johann Formschneider (1460. k. – 1480. k.) által továbbfejlesztett változata. (A műfaj ilyen finomabb változatainak elkülönítésének érdeme Bert S. Hallé.) Rajzai és ágyú- valamint ostromgép leírásai Kyaser Bellifortisának a tűzfegyverek fejlődését figyelembe vevő korrekciói.¹¹

A nemzetközi és hazai szakirodalomban a *nagyszzebeni* (Sibiu, Hermannstadt) városi levéltár kézírata (Mun. Arch. Ms. Varia II. 374) régóta ismeretes, az 1960-as években rakétatechnikai traktátusa miatt a technikátörténetesek figyelmének a középpontjába került.¹² Ennek ellenére datálását csak a vele foglalkozó legfrisebb tanulmányok tisztázták.¹³ A kódex három részből áll. A f 1r és 36v között az 1420. évi Feuerwerkbuch egy változata olvasható. Ebben a megszokott sorrendben következnek: bevezetés, az ágyűmester 12 kérdése (Hogyan kell a kőgolyót a csőbe tenni? stb.), a puszkapor feltalálásáról a Berthold Schwarz fejezet, a tüzérmester tulajdonságairól, az ágyű kezeléséről, receptek. A másolást Hans Hassenwein nem 1417-ben kezdte – mint korábban vélték –, hanem valamikor 1450 után, és 1459-ben fejezte be. A korábbi évszámok (1400, 1417) a másoló előtt lévő mintapéldányra vonatkozhatnak.

A f 37r és 110r közötti lapokon rajzok és leírások egyvelege látható. Ezek a harci eszközöket és módszereket magyarázzák. Ez a rész használja Hohenwag nyomtatott Vegetius fordítását Valturio illusztrációival (1475), annak mind szövegéből mind képei közül válogat. Taccola rajzai sem ismeretlenek számára. Számos rajza a Feuerwerkbuch változataihoz közelíti, így további kutatásokig ennek egy változataként tartható számon.

A kódex legfigyelemreméltóbb, de egyúttal a legkésőbbi része, a dornbachi Conrad Haas, nagyszzebeni Zeugwart munkája („Hermannstädter Kunstbuch”), amely a rakétatechnika forradalmian új megoldásait tartalmazza (három fokozatú rakéták, delta alakú stabilizáló felület stb.).

A történeti adatok is megerősítik a kéziratok tanulságát: Zsigmond uralma alatt a magyarországi városokban megjelentek az első ágyűk. A 14–15. század fordulójáról éppen Nagyszzeben számadáskönyvéből származnak az első

bejegyzések tűzermesterről és kerekaságyúról, de a 15. század első feléből már számos feljegyzést találunk. Így 1404-ben Sopronban említenek ágyút, 1411-ben Zsigmond ágyúi közül kerül egy Kassára, Zsigmond 1421-ben és 1430-ban tűzéreinek állít ki oklevelet. Az uralkodó 1432. évi sienai bevonulása alkalmából 500 fős testőrségénél emlegetnek a leírások tűzfegyvereket (puskákat). Bertrandon de la Brocquière pedig elismerőleg szól a nándorfehérvári erősség ágyúiról. Az 1405 körüli schlagli szójegyzék a bombardusnak már ismeri patantyús fordítását („pathante”). Tűzerek magyarországi munkaszervezései az 1430-as évektől maradtak fenn. Ezek a szerződések is feltételezik az ágyúöntésre, az újonnan öntött ágyúk kipróbálására, belövésére, löpor és salétrom gyártására, golyók öntésére, tüzeslabdák és tüzesnyilak készítésére vonatkozó szakismereteket.¹⁴

- (37) Az Alpokon túli, német hagyományhoz tartozik a huszita háborúk technikatörténeti szempontból legjelentősebb kézirata, a *„Huszita háborúk névtelenje”* elnevezésű kódex (München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Lat. 197).¹⁵ A kézirat második része Taccola „De ingeneis” című művének első és második könyvét tartalmazza. A kétféle kéziratnak azonban történetileg nincsen közük egymáshoz, pusztán tartalmuk hasonlósága miatt kötötték egybe őket. Azonban maga a huszita rész sem egységes. „A” másoló rajzai egyszerűbbek, színtelenebbek, míg a „B” másolóé gyakorlottabb kézre vallanak. Így nem zárható ki, hogy a két rész egymástól függetlenül készült. A német nyelvű kézirat datálásában a 16. folión említett Saaz (ma Žatec) ostroma volt irányadó. Ezt a német birodalmi seregek 1421. szeptember végén—október elején tartották ostromzár alatt, majd nem túl dicsőséges körülmények között távoztak. A f. 23 verzón pedig egy szekérvár látható, „amelyből a husziták harcoltak” felirattal. A kézirat hagyományos datálása így 1421-től a harcok időleges lezárulásáig, 1434-ig mégsem tartható, mivel a papírkézirat vízjelei „A” részt 1472–1490, „B” részt pedig 1486–1492 közé helyezik. Az „A” részből valószínűsíthető, hogy egy korábbi, 1421–1434 közötti kézirat másolata, amit néhány fegyverfajta feltűnő avultsága is alátámasztani látszik. A 15. század második felében való lemásolása a technika, és általában a haditechnika iránti felfokozott érdeklődéssel, illetve a Mátyás uralkodása alatt kiújult „huszita” harcokkal magyarázható.

A szerző stílusa, nyelvtani műveltségének hiánya műhelyekben szerzett gyakorlatát valószínűsíti. A szavak leírásából kiderül, hogy a szerzőjük csak hallás után jegyezte le információit, többféle nyelvjárása pedig azt mutatja, hogy a kor hadmérnökeihez hasonlóan élete során nagy területeket járt be. Későbbi hatására bizonyították, hogy a 16. század elején (1490–1525. k.) másolt, korábban Skander-bégnek tulajdonított enciklopédikus igényű, technikai kézirat, a *„Wunderbuch”* (Weimar, Nationale Forschungs- und Gedenkstätten der klassischen deutschen Literatur, Hs. fol. 328) 24 rajtot vett át kéziratunkból. „A” és „B” részből egyaránt, tehát ekkor már egy kéziratot alkottak. A másolat lokalizálásában segít, hogy a kézirat néhány rajzát egy bajor földön, Münchenben dolgozó mérnök, Christof Seselschreiber is felhasználta. Nem tekinthető jegyzetkönyvnek, a scriptori gyakorlatra valló írás és a színek hasz-

nálata befejezettséget mutat, és a kéziratot elkülöníti az itáliai gyakorlat jegyzetkézirateitól. „B” rész csak képeket tartalmaz, ami a technikai kéziratok egy szintén meglévő hagyományára utal. „A” rész szerzőjét kiváló gyakorlati érzéke kora hadmérnökei fölé helyezi.

Az általa — ma már nem meghatározható — mintául használt rajzok technikai értékét kitűnően ismerte fel, és azt kezdetleges, de a gyakorlatban hasznosítható formában rögzítette. Tagolása a Kyaser-típust követi, ami mutatja annak a német területeken meghatározó súlyát. „B” rész néhány rajza közvetlenül a Bellifortisból származik, de általában a fantáziának nagyobb teret engedett. A technikai megoldások néhány esetben meghaladták Kyaser korát, így a hátultöltős ágyú megjelenése, kétkerekű mozgatható ágyú használata irányzékkel, az ágyúk emelésére szolgáló eszközök, a kézimalmokban hajtórúd és forgattyú megjelenése, a bűvárfelszerelés tökéletesítése. Megjegyzendő, hogy a kúp alakú ágyúk az 1470-es éveknél sokkal korábbi állapotot tükröznek, ekkorra az ágyúk már henger alakúak. Az alkalmazott technika fejlődését jól mutatják a vízienergiát hasznosító fűrő, a fogaskerék-áttételek gyarapodó alkalmazása a vízimalmokban, a lendítőkerék alkalmazása, a sínen mozgó járművek terjedése, a számszerű motolla, cranequin megjelenése és víz-emelő rendszerek. Ebben a kéziratban is tanúi lehetünk a vasalkatrészek bővülő használatának. A csörlővel mozgatható védőpajzs megjelenését a szerző a saazi ostromhoz kapcsolja. A vetőgépekkel az ellenfél közé dobott emberi és állati hullák a bakteriológiai és pszichológiai hadviselés kezdetleges formái. A „Huszita háborúk névtelenje” kézirat német területen Kyaser mellett a második, egyúttal az utolsó önállóan tekinthető technikai alkotás.¹⁶

A 15. században már határozottan elválik a szinte kizárólag haditechnikai érdeklődésű német hagyomány és az olasz, amely megőrizte szélesebb spektrumú technikai érdeklődését. Itáliában az építészet és a gépek feltalálása hagyományosan közel állt egymáshoz. Taccola Brunelleschit úgy dicséri, mint akinek különleges tehetsége van az építészethez és ugyanakkor a mechanikai eszközök legtanultabb feltalálója. Brunelleschi erősítéstervei is ismertek voltak, így az aknatechnikára vonatkozó terveiben Taccolával is közvetlen kapcsolatban állhat.¹⁷

Vasari szerint a művészeknek tehetségüket és szorgalmukat hidraulikus gépek, hadigépek, katapulták feltalálásával is bizonyítaniuk kell.¹⁸ Vitruvius 1415-ben felfedezett kézirate is hasonló tanulsággal szolgál. Alberti az építész presztízsét annyira magasra tartja, hogy a csatákban aratott sikereket is inkább az építész művészetének (ars) és gyakorlatának, mint a hadvezérek vezetésének tulajdonítja.¹⁹ A „Künstleringenieur”-típusa a középkori „ingeniatores” és az építész feladatainak az ötvöződéséből alakult. Európa egyes területein már a 11. században „ingeniator”-nak nevezték a harci gépekkel foglalkozókat, a milánói forrásokban ebben az értelemben a 13. század végétől fordulnak elő. Ugyanakkor hagyományosan az építészekre hárult a vízügyi feladatok (folyószabályozás, öntözőrendszerek, vízellátás stb.) technikai kidolgozása és az erősítések tervezése. A folyamat társadalomtörténeti jelentősége, hogy ezek a

feladatok is előmozdították a művészek, építésszek státuszának megteremtését, az egyszerű építőmesterektől való elkülönülésüket.²⁰

Az itáliai iskola tagjai közül figyelmünk elsősorban a Taccola néven is-
Zs.34 mertté vált sienai Mariano di Jacopo-ra összpontosul, aki egyik művét Zsigmond-
nak ajánlotta, a másik pedig Paolo Santini neve alatt valószínűleg eljutott
Magyarországra.²¹ Taccola Brunelleschi nyomdokai indult, akit nagyra be-
csült a firenzei dóm kupolájának építéséhez feltalált emelő szerkezetéért.
„*De ingeneis*” című művében meg is őrzött egy, a mesterrel folytatott beszél-
getést. Ebben arra biztatja Brunelleschi Taccolát, hogy találmányának titkait
csak kevesekkel ossza meg. (Az eredmények korlátozott közzétételére való
törekvést másoknál is tapasztaljuk: Fontana 1420-ban „*Bellicorum instrumen-
torum liber*” című művét titkosírással írta, de a nagyszombati haditechnikai
kéziratban is találunk összeragasztott, titkos oldalakat. A mester aggodalma
egyébként indokolt. A bemutatott kéziratok nem ismerik az „eredeti talá-
lmány” fogalmát, túlnyomórészt átvételek, másolatok, amik így a használat
datálására, de nem az eszközök, eljárások feltalálásának rögzítésére alkalma-
sak.) A beszélgetést kísérő rajzok azt mutatják, hogy közös érdeklődésük a vízi-
technika lehetőségeire irányult, pl. a folyó irányának megváltoztatása az ellenség
felé, a vízen való és a víz alatti építkezés módjai, a keszon-technika.²²

A „*De ingeneis*” kézírata c. 1427 és 1433 között íródott, Taccola jegy-
zetfüzeteként. Autográf példánya a müncheni kódex (Bayerische Staatsbib-
liothek Cod. lat. 197), míg a firenzei (Biblioteca Nazionale Cod. Palat. 766)
annak gondosabb dedikációs változata, Zsigmondnak ajánlva.²³ Zsigmondnak
római útja idején, 1431-ben a 3. és 4. könyvet ajánlotta („*Liber tertius de in-
geneis ac edifitiis non usitatis*”, „*Quartus liber de edifitiis cotidianis*”). Mi-
ként Dante VII. Henrikben, majd Petrarca Zsigmond apjában, IV. Károlyban
eszményítésre méltó uralkodót látott, úgy Taccola bízott abban, hogy Siena
a Zsigmond által biztosított „*imperii libertate*” virágozni fog. Zsigmond 1432-
ben 9 hónapra állt meg Sienában, miközben a pápával folytak a tárgyalások.
Taccola ekkor terjesztette be kívánságát, hogy az uralkodó familiárisa lehes-
sen — amit a Regesta Imperii is megőrzött 1432. november 18-án —, továbbé
szándékát Magyarországra településéről. A „*De ingeneis*”-ben megőrzött szöveg
szerint (f. 69r): „*Et ipsum in familiarem unum ex illis vestre curie dignemini
recipere ac ingeniorum super aquis magistrum approbare autoritate vestri pri-
vilegii, cuius intentio est in partibus vestris Ungarie habitare. Et ibidem dies
suos finire. Et in omnibus aquarum edifitiis attendere. Et in codicibus omnia
facta et gesta per vos reges Ungarie et antecessores vestros describere, iusta suum
posse de quolibet loco recoligere. Et in dictis codicibus in principio marginis
designare ac miniari storias.*”²⁴

A Rómában lezajlott koronázás után a Regesta Imperii bejegyzései sze-
rint Zsigmondot Mantovában felkereste a sienaiak egy csoportja. Köztük Tac-
cola, akit szeptember 24-én a „*comes palatinus*” bőkezűen adományozott
címével tüntettek ki. A kézirat Zsigmondnak történt átadására semmi jel nem
mutat, bár ennek ekkor kellett volna megtörténnie.

Másik fennmaradt művét, az 1449-ben befejezett „*De machinis*” címűt

már általában a keresztényeknek ajánlja; „csak azért találtam fel, állítottam össze és rajzoltam le azokat (ti. hadigépeket, fegyvereket), hogy a keresztények a hitetlen és barbár népek ellen fordulhassanak” (New York, Spencer Collection Ms. 136. f 102r).²⁵

Taccola vagy legalábbis tanácsadói jól ismerték a hozzáférhető katonai-technikai szakirodalmat, így Plinius „Historia Naturalis”-át, Heron „Pneumatica”-ját, Philon művét. A katonai írók közül Atheneust, Damaszkuszi Apollodoroszt, Vegetiust használta, és ő is kivonatolta a Marcus Graecusnak tulajdonított pirotechnikai művet (vó. Kyser).²⁶

Guido és Kyser a valóságtól sokszor eltávolodó rajzaival szemben Taccola többnyire realista. Érdekes, hogy Vitruvius nevét nem említi, tanításait sem használja. Ami mégis megcsillan a „De architectura” lapjairól, az középkori epitomékből származhat. Rajzait és jegyzeteit figyelembe véve Taccola is a középkor és a technika reneszánsz kori újtói között áll. Újdonsága módszerében áll, a gépek funkcionális csoportjait, közös alkotóelemeiket és általános működési sajátosságait igyekezett megragadni. Ezt bizonyítják a szerző keresztutalásai az egyes fejezetek között, de a szerkezetek ábrázolásában és a rajzok színvonalában is csak Leonardo haladta meg. Nyelvezetében távol áll Kyser „bomlasztikus” stílusától, vagy az olasz reneszánsz szerzők retorikájától és csak a technikailag tényleg fontos részletek leírását kísérli meg.²⁷ Épít olvasói tájékozottságára és rajzai színvonalára, és sokszor nem részletezi tovább a leírást („Ingenium [ti. szerkezet] vero totum ab ipso describitur. Quare cum hec quasi per se etiam pateant, me breven fatio.”).²⁸

- (38) A „De ingenis” első könyve bevezetőjében különböző fajta gépekre tér ki, ami nem más, mint egy „theatrum machinarum”. Helyesen utal arra, hogy az öntöttvasból készült ágyúk tartósabbak, de a szállíthatóságot elősegítő javaslata a két-három részből összeállítható ágyúkról helytelen. A könyv további lapjain részben hidraulikus eszközökkel foglalkozik, részben a saját találmányának tartott keszon-technikát ismerteti. A második könyvben találjuk a vegyi recepteket, de tovább folytatódnak a mechanikus-hidraulikus rajzok is, köztük Taccola híres dugattyús szivattyúi, szívócsövei. A könyv utolsó lapja arra utal, hogy kéziratát 1438-ban átadta Siena vezetőinek. A harmadik könyv (48) érdekessége a láncos vagy más néven tatár szivattyú, amely Kínából terjedt el nyugatra, és éppen ez a rajz a közvetítésnek egy fontos dokumentuma. Lényeges találmányának tartotta a malom vízellátásnak függetlenítését a vízszint ingadozásától egy szivattyú segítségével. Brunelleschinek a kupola építéséhez tervezett gépeit is bemutatja, valószínűleg a készítő elbeszélése alapján. Nem hiányzik Siena büszkesége, a földalatti vízvezetékrendszer – a „butini” – képe sem. A 4. könyvben az ellenséges várfalak aknák és löpor segítségével való megsemmisítésének képei találhatók. Bár az aknák alkalmazását nem Taccola találta fel, mégis ez az egyik legkorábbi ábrázolás.²⁹

- A „De machinis” tíz könyvének felosztása a következő: 1: hordozható ostromlétrák; 2: hordozható gépek, ágyúk; 3: hidak és más vízi építmények; (36) 4: ágyúcsövek, ostromágyúk; 5: emelők, daruk; 6: vízszint növelése és csök- (46) kentése; 7: malmok; 8: alagút építése, szigetek létesítése; 9: az ellenségre tüzet (41)

vető lovasok, lovak; 10: tengeri háború. Érdekes, hogy az ábrázolások között tűzfegyverek csak elvétve tűnnek fel, de az egyéb harci szerkezetek (vetőgépek, védőpajzsok stb.) is inkább a 14. század színvonalát tükrözik. Ő is hangsúlyozza a tüzérmesterek képzettségének fontosságát, óv a gyakorlatlan pattantyúsoktól. Taccola megoldásai alapján általában a korábbi forrásoktól függetlenségre törekvő, megalapozott elméleti tudással rendelkező mérnökként lép elénk.³⁰

Taccola közvetett és közvetlen hatása igen nagy. Legjelentősebb közvetítője a modern erődítéselmélet első klasszikusa, a szintén sienai Francesco di Giorgio Martini. Francesco „Trattati di architettura...” című művében számos helyen kijavította és pontosította Taccola rajzait. A bejegyzések tanulsága szerint a „De ingeneis” firenzei kódexe a tulajdonába került, saját jegyzetkönyvébe pedig kimásolta a keszon-technikára vonatkozó részt „nuove ed inusitate invenzioni” megjegyzéssel. A „Trattati...” torinói kéziratában (Bibi. Reale, Saluzziano 148. f 92v) található római császár-alak, bár Federigo urbinói herceg ábrázolásának készülhetett, a Taccola kéziratból ismert második Zsigmond-kép vonásait viseli magán (Palat. 786. f 27v). Leonardo felé is biztosította Taccola hatását, aki a „Trattati” egy kéziratát birtokolta. Taccola rajzait Antonio da Sangallo és Valturio is hasznosította nagy népszerűségű művében.³¹

Taccola esetleges magyarországi tartózkodásának lehetőségét Makkai László vetette fel, az 1433 és 1437 közötti időszakot javasolva.³² Feltevését E. Knobloch is elgondolkodtatónak tartja.³³ Valóban, ezekre az évekre esik a (45,47, 48) budavári vízrendszer átépítése. Zsigmond a „De ingeneis” harmadik könyvéből meggyőződhetett arról, hogy a sienai Archimédész-ként emlegetett Taccola páratlan ismerője a vízemelőrendszereknek, szivattyúknak. A magyar városok vízrendszereinek kiépítése is ezekben az évtizedekben történt: Bártfa (1426), Pozsony (1434), Körmöcbánya (1442–48). Ezekben az években Zsigmond a budai első Hartmann-féle vízmű (1414–18?) kezdetleges rendszerének tökéletesítésére gondolhatott, amit majd csak 1432 után fejeznek be.³⁴

Taccola „De machinis” művének néhány másolata Paolo Santini da Duccio neve alatt maradt fenn. Taccola keze nyomát a müncheni viseli magán (BS Cod. lat. 28 800 I), amely Bartolomeo Colleoni zsoldosvezér tulajdonába került, mint egy bejegyzésből tudjuk: „Paulus Santinus addita praefatione Bart. Colleono dicavit”. A többi kézirat a müncheninél későbbi. Ezek egy példánya feltehetően Magyarországról jutott török tulajdonba, az udvari könyvtárba. Ezt a benne található Balkán-térkép is alátámasztja. Isztanbulból csak 1687-ben (34) került Párizsba (BN Cod. lat. 7239). Degenhart és Schmitt megalapozott véleménye szerint a párizsi kézirat, amely a legjobban kidolgozott és a legművészibb, stílusa alapján észak-itáliai, 1470 körülről. A Colleoninak ajánlott kézirattal való kapcsolata miatt, a zsoldosvezér halála, 1475 előttről származhat. Nem tartják kizártnak, hogy az illusztrátor is Santini lehetett.³⁵

Santini magyarországi tartózkodása dokumentálható. Már Zsigmond idejében megfordult Budán, majd valószínűleg Nándorfehérvár 1440-i ostromakor segítette a keresztényeket. 1443-tól Hunyadi János szolgálatában találjuk, és a temesvári erősség átépítésében is részt vesz. Hunyadi személyében tes-

tesítette meg az olasz hadiviszonyok között otthonosan mozgó „condottiere” alakját. Hihető, hogy katonai ismereteit gazdagította Zsigmond kedvelt vezérétől, Ozorai Pipótól. Pipo katonai erődtései és vízügyi építkezései mellett már a művészetpártolásban is kiemelkedett (Firenzében Brunelleschivel dolgozott). A Hunyadiak közül az apa még beérte azzal, hogy trófeumait elküldte a firenzei SS. Annunziata-ba, és hogy várépítkezéseihez olasz hadmérnököket alkalmazott, így Santinit. Santini még 1456-ban is szolgálatában állt, amikor a nándorfehérvári csatában lőporos aknák készítésével járult hozzá a keresztény sereg győzelméhez.³⁶

Makkai László a Hunyadiakkal a párizsi kézirat végére bekötött *Balkán-térképet* hozta kapcsolatba, feltételezve, hogy azt János hadjáratai során használhatta.³⁷ A térképpel foglalkozó szakirodalom alapján azonban a térkép nemcsak 1453 elé (Konstantinápolyon kereszties lobogó leng), hanem 1396-nál is korábbra (Vidin keresztény birtokban, Nikápoly várán még nem leng félholdas lobogó) tehető. Az olasz nyelvű — vélhetőleg velencei nyelvjárású — feliratokkal készült térkép is minden bizonnyal az 1396-os kereszties hadjárattal hozható összefüggésbe: „el signor re venne insembre con la mazor partte christiani”, „la via che feze lo re chon lesserzitto”. A feliratok Magyarország déli határai mellett találhatók.³⁸

Hol a helyük ezeknek a kéziratoknak a kor haditechnikai fejlődésében? A 14–15. század átmeneti kornak tekinthető a középkori haditechnikától a modern újkori hadiipar irányában. Janus-arcú kor, mert az újdonságnak számító eszközökkel is a középkori katonai hagyománynak megfelelően vívták a várakat és csatákat. A legszembeütőbb változás az ágyú megjelenése az 1320-as években. Az ágyúk — különösen a mozsarak — hatalmas méretű és olykor több tonna súlyú eszközök voltak, amelyeknek szállítása nagy nehézségekkel járt. A százéves háború nem egy csatájában, ostromában említik szerepüket, de Bizánc 1453. évi megvívásakor már döntően befolyásolták az ostrom kimenetelét. Mégsem véletlen, hogy a kor hadmérnökei nem mondtak le a hagyományos fegyverek alkalmazásáról és fejlesztéséről (számszerljak, vető- és ostromgépek, ostromtornyok stb.). 1396-ban a keresztény sereg a nikápolyi ütközetbe sem vitt tűzértséget magával.

Jelentősebb változás történt a harcászatban a gyalogság szerepének megnövekedésével, amit tűzfegyverekkel és harciszekerekkel kombinálva a huszita seregek vittek sikerre. A husziták szekereiken ágyúkat és lövészeket helyeztek el, a könnyű- és nehézfégyverzetű gyalogság mellett. A több sorban kialakított szekérvár kiállta a lovagi seregek lovasrohamaít és — mint Tóth Zoltán korábban valószínűsítette — a támadásnak is részévé vált. Az ágyúk használatának terjedését a technikai kéziratok, a szekérvár és a gyalogos harcászat terjedését pedig az ún. hadiutasítások mutatják. A nyugati és a magyar harcászat is gyorsan befogadta a szekérvárat, nálunk a Hunyadiak alatt érte el fénykorát. Valturio metszetei között is helyet kap a hadiszekér szkita kaszásszekér felirattal, rajta alabárdal, puskával, ljjal felfegyverzett katonákkal. A várépítés technikájának is át kellett alakulnia, hogy sikerrel ellenállhasson a növekvő tüzérnek. Christine de Pisan, akinek apjáért Tommaso de Pisanért a francia V. Károly

és Nagy Lajos királyunk versengett, az elsőik között vontak le a haditechnikai változásokból eredő következtetéseket. A lovagok számára írt 1410-re elkészült művében („Les faits d'armes et de chevalerie”) a hagyománynak megfelelően elsősorban Vegetiuson alapul, de egyúttal a védelmi- és ostromtechnika soronkövetkező változásait is megjósolja.³⁹ Az erődítéstechnika kidolgozásába az olaszok is korán bekapcsolódnak (Antonio Filarete, Francesco di Giorgio stb.), de a tárgyalat kéziratokban ezek a problémák még nem jelentkeznek.

Korszakunkban az enciklopédikus jellegű képes technikai kéziratok nagy szerepet játszottak — fantázia szülte terveikkel együtt — a technikai fejlődés eredményeinek népszerűsítésében. Találmányaik, a korai ipari vállalkozásoknak a műhelygyakorlatból táplálkozó innovációival együtt⁴⁰ hozzájárultak ahhoz, hogy a 16. században már komoly elméleti tudással megírt szakmonográfiák születhessenek meg (Agricola: De re metallica, Biringuccio: De la pirotechnia, Machiavelli: Dell' arte della guerra, Tartaglia: Nuova scientia stb.). Mint a korai nyomtatványok címlapjának kedvelt ábrázolása mutatja, Vulcanus és Minerva végleg egymásra talált.

Jegyzetek

1. *Prager, F.D.—Scaglia, G.*: Mariano Taccole and his book De ingeneis. Cambridge, Mass.—London 1972. 70.
2. *Pfister, Fr.*: Die Entdeckung Alexanders des Gr. durch die Humanisten, Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Bd. I. Hrsg. v. J. Irmscher, Berlin 1962. 57–68.; *Borzák I.*: A Nagy Sándor hagyomány Magyarországon. Bp. 1984. 22; *Mályusz* 1984. 270–271; A budapesti töredékre *Csapodi Cs.*: Ein „Bellifortis-Fragment” von Budapest. Gutenberg-Jahrbuch 1974. 18–28. (és MKSz 82 (1966) 217–236).
3. A 14–15. századi technikai irodalom fejlődésére: *Sarton, G.*: Introduction to the History of Science. Vol. III. Baltimore 1948. 1550–1555.; Histoire générale des techniques. t. II. Ed. Dumes, M. Paris 1965. 7–16; *Gille, B.*: Ingenieure der Renaissance. Wien–Düsseldorf 1964; *Bayrer, G.*: Technische Intelligenz im Zeitalter der Renaissance. Technikgeschichte 45 (1978) 341–349; *Forti, U.*: Storia della tecnica dal medioevo al Rinascimento. Firenze 1957. 223–232, 252–256; *Jöhns, M.*: Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland. Bd. I. München–Leipzig 1889. 248–443; *Hall, A.R.*: Military Technology. A History of Technology. Ed. Ch. Singer–E.J. Holmyard. Vol. II. Oxford 1956. 695–730; A rajzok technikájára: *Feldhaus, F.M.*: Geschichte des technischen Zeichens. Wilhelmshaven 1959².
4. *White, L. jr.*: Medical Astrologers and late Medieval Engineering. Viator 6 (1975) 295–315. Repr. Medieval Religion and Technology. Collected Essays. Berkeley–Los Angeles 1978. 297–317; Uő: Medieval Engineering and the Sociology of Knowledge. Medieval Religion... 331–338.
5. *Hall, A.R.*: Guido's Texaurus, 1335. On Pre-Modern Technology and Science. A Vol. of Studies in Honor of L. White, jr. Ed. B.S. Hall–D.C. West. Malibu 1976. 11–51; *Hall, A.R.*: The Military Inventions of Guido da Vigevano. Actes du VIIIe Congrès International d'Histoire des Sciences. Vol. III. Firenze 1958. 966–969; *Jöhns, M.*: i.m. 1889. (3. jegyzet) 198; *Gille, B.*: i.m. 1964. (3. jegyzet) 39–47; Forgó első tengelyre: *Hall, R.S.*: More on Medieval Pivoted Axles. Technology and Culture 2 (1961) 17–22.
6. *Kiad. Quarg, G.*: Conrad Kyser aus Eichstätt: Bellifortis. Bde. I–II. Düsseldorf 1967. Általában: uő: Technikgeschichte 32 (1965) 293–324; *Jöhns, M.*: i.m. 1889. (3. jegyzet) 249–258; *Gille, B.*: i.m. 1984. (3. jegyzet) 78–93; *Reti, L.*: Quarg kiadásának recenziója: Technikgeschichte. 40 (1973) 77–82; *White, L. jr.*: Kyser's „Bellifortis”: The First Technological Treatise of the Fifteenth Century. Technology and Culture 10 (1969) 436–441; *Krács* 1971.

- 56–57; *Schmidtschen, V.–Hils, H.P.*: Kyesser, Konrad. Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon. Hrg. v. K. Ruh. Bd. V. Berlin–New York 1985. 477–484; *Gille, B.*: i.m. 1964. (3. jegyzet) 77–93; *Romocki, S.J.v.*: Geschichte der Sprengstoffchemie, der Sprengtechnik und des Torpedowesens bis zum Beginn der neuesten Zeit. Berlin 1895. 133–178.
7. *Porter-kat.* 3. (1978) 107–108.
8. *Hall, B.S.*: The Technological Illustrations of the So-called „Anonymous of the Hussite Wars”. Wiesbaden 1979. 16–18; *Bayerl, G.*: i.m. 1978. (3. jegyzet) 346–347.
9. *Kiad. Haszenstein, W.*: Das Feuerwerkbuch von 1420. München 1943; *Hall, B.S.*: i.m. 1979. (8. jegyzet) 20–21; *Schmidtschen, V.*: Feuerwerkbuch von 1420. Verfasserlexikon i.m. 16. jegyzeti Bd. II. (1979) 728–731; *Romocki, S.J.v.*: i.m. 1895. 16. jegyzet) 179–230.
10. *Grosz, A.–Thomas, B.*: Katalog der Waffensammlung in der neuen Burg. Wien 1936. 191; *Hall, B.S.*: i.m. 1979. (8. jegyzet) 21, 133.
11. *Hall, B.S.*: i.m. 1979. (8. jegyzet) 22.
12. *Jöhns, M.*: i.m. 1889. (3. jegyzet) 275; *Iványi B.*: A tűzérsg története Magyarországon kezdettől 1711-ig. Hadtörténelmi Közlemények 27 (1976) 22–26; *Eis, G.*: Mittelalterliche Fachliteratur. Stuttgart 1962. 21; *Todericiu, D.*: Preistoria rachetei moderne manuscrisul de la Sibiu (1400–1569). Bucuresti 1968; *Uő*: Rakententechnik Im 16. Jh. Technikgeschichte 34 (1967) 97–114; *Uő*: The Sibiu Manuscript. Revue Roumaine d'Histoire 6 (1967) 333–356; *Haage, B.*: Zum „Kunstbuch” des Hans Haszenwein in Hermannstadt. Sudhoffs Archiv 51 (1967) 268–69.
13. *Kail, G.*: Haszenwein, Hans. Verfasserlexikon i.m. (6. jegyzet) Bd. III. (1981) 360–363; *Hall, B.S.*: i.m. 1979. (8. jegyzet) 22, 129–30.
14. *Iványi B.*: i.m. 1926. (12. jegyzet) 18–27; *Kalmár J.*: Régi magyar fegyverek. Bp. 1971. 158–59; *Pozsonyra I. Ortvay T.*: Pozsony város története. Pozsony 1900. 2/3. köt. Az 1440. évhez a számadáskönyvből: a tűzermesterek a fegyvertár és öntöde vezetői, felállították a megfelelő helyre az ágyúkat, lövéskor céloznak: 284–285. 2/4. köt. (Pozsony 1903) puskamesterekre, tűzermesterekre: 219–221. További adatok: *Fejérfarkas* 1885. Sopron: 146, 155; *Selmecsbánya*: 4, 7; *Nagyszombat*: 133. stb.
15. Kiadása bevezető tanulmánnyal: *Hall, B.S.*: i.m. 1979. (8. jegyzet); *Gille, B.*: i.m. 1964. (3. jegyzet) 94–105.
16. Uo.
17. *Prager, F.–Scaglia, G.*: i.m. 1972. (1. jegyzet) 128; *Prager, F.D.–Scaglia, G.*: Brunelleschi. Studies of His Technology and Inventions. Cambridge, Mass.–London 1970. 107–109. – Erdődítére: *Manetti, A.*: Vite di Filippo Brunelleschi. Ed. D. De Robertis. Milano 1976. 118–120. (Magyar ford. Sulyok M., kézirat, 1985); *Bertini, E.*: Filippo Brunelleschi. Milano 1976. 230–247, 308–322. – Aknatechnikára: 318. – Az itáliai technikai fejlődés korabeli viszhangja: *Keller, A.G.*: A Byzantine Admirer of Western Progress: Cardinal Bessarion. The Cambridge Historical Journal 11 (1955) 343–348.
18. *Id. Hale, J.R.*: Renaissance Fortification. Art or Engineering? London 1977. (W. Neureth Memorial Lectures, 8.) 20.
19. *Alberti: De re aedificatoria. Praefatio. Id. Hale, J.R.*: The Early Development of the Bastion: An Italian Chronology c. 1450–c. 1534. Europe in the Late Middle Ages. Ed. *J.R. Hale–J.R. L. Highfield–B. Smalley*. London 1966. 471–472.
20. *White, L., Jr.*: Medieval Engineering and the Sociology of Knowledge. i.m. 1978. (4. jegyzet) 327; *Goldthwaite, R.A.*: The Building of Renaissance Florence. Baltimore–London 1982. 364–367; *Pevsner, N.*: The Term „Architect” in the Middle Ages. Speculum 17 (1942) 549–62.
1. Taccolára általában: *Thorndike, L.*: Marianus Jacopus Taccola, Archives Internationales d'histoire des sciences 34 (1965) 7–28; *Prager, F.–Scaglia, G.*: i.m. 1972. (1. jegyzet) 1–22; *Gille, B.*: i.m. 1964. (3. jegyzet) 114–122.
2. De ingeniis kiad. Liber tertius de ingeniis... Ed. Beck, J.H. Milano 1969.; *Jöhns, M.*: i.m. 1889. (3. jegyzet) 277–78; *Prager, F.–Scaglia, B.*: i.m. 1972. (1. jegyzet) 11–12; *Hall, B.S.*: i.m. 1979. (8. jegyzet) 38; *Ludwig, K.H.*: Zur Problematik des technikgeschichtlichen Erst-

- belegs im Mittelalter. Technikgeschichte 49 (1982) 267–78. Brunelleschi szabadelmára *Prager, F.D. – Scaglia, G.*: i.m. 1970. (1. jegyzet) 111–124.
23. Taccola kéziratainak és kézirat hagyományának legjobb áttekintése: *Degenhart, B. – Schmitt, A.*: Corpus der Italienischen Zeichnungen 1300–1450. T.2. Bd.4, Mariano Taccola. Berlin, 1982; valamint *Prager, F.D. – Scaglia, G.*: i.m. 1972. (1. jegyzet) 25–33.
24. *Prager, F. – Scaglia, G.*: i.m. 1972. (1. jegyzet) 145.
25. *Prager, F. – Scaglia, G.*: i.m. 1972. (1. jegyzet) 17.
26. *Prager, F. – Scaglia, G.*: i.m. 1972. (1. jegyzet).
27. *Prager, F. – Scaglia, G.*: i.m. 1972. (1. jegyzet); *Hall, B.S.*: i.m. 1979. (8. jegyzet).
28. Mariano Taccola: De rebus militaribus (De machinis, 1449). Hrsg.v. E. Knobloch. Baden-Baden 1984. (Saecula spiritalia 11) 15.
29. *Prager, F. – Scaglia, G.*: i.m. 1972. (1. jegyzet).
30. De machinis kiad.: Münchener Kézirat: Mariano Taccola: De machinis, Hrsg. v. G. Scaglia. 2Bde. Wiesbaden 1971; a párizsi kézirat: *Dumitriu-Snagov, I.*: Tăria Române în secolul al XIV-lea. Codex latinus Parisinus. Bucureşti, 1979. és *E. Knobloch* id. kiad. (28. jegyzet); *Jahns, M.*: i.m. 1889. (3. jegyzet) 279–282; *Knobloch, E.*: Mariano di J.d. il Taccolas „De machinis”. Ein Werk der Italienischen Frührenaissance. Technikgeschichte 48 (1981) 1–27.
31. Francesco di Giorgio kiad. Trattati di architettura ingegneria e arte militare. Ed. C. Maltese. Vol. I–II. Milano 1967; *Fiore, P.*: Città e macchine del '400 nei disegni di Francesco di Giorgio M. Firenze 1978. 28. Zsigmond-portré: 38, 73, skákra: 110; Francesco későbbi hatására *Reti, L.*: Francesco di G. M.'s Treatise on Engineering and its Plagiarists. Technology and Culture 4 (1963) 287–98; *E. Knobloch*: Taccola kiadás (28. jegyzet) 12–13; *Brinton, S.*: Francesco di Giorgio M. London, 1934. Vol. I. 72–106. — Hatására összefoglalóan *Degenhart, B. – Schmitt, A.*: i.m. 1982. (23. jegyzet) 27, 30–31.
32. *Makkai, L.*: De Taccola é Veranzio. L'ingénieur de la Renaissance en Hongrie économique du monde méditerranéen 1450–1650. Mélanges en l'honneur de F. Braudel. Toulouse 1973. 340.
33. *E. Knobloch*: Id. Taccola kiad. (28. jegyzet) 12.
34. *Zolnay L.*: Buda középkori vízművel. TSz 4 (1961) 16–35; *Makkai L.*: i.m. 1973. (32. jegyzet) 339–340; *Jakab, Á. – Zolnay L.*: Városaink és városaink vízellátása a középkorban. Épületgépészet 14 (1985) 178–183.
35. *Degenhart, B. – Schmitt, A.*: i.m. 1982. (23. jegyzet) 74–76.
36. Santinira I. *Horváth* 1936. 39; *Horváth* 1937. 124; *Maggiolorotti, L.A. – Banfi, F.*: Le fortzze di Temesvár e di Lipa in Transilvania. Estratto degli Atti dell' Istituto di Architettura Militare. Fasc. III. Roma 1933. 14; *Banfi F.*: Filippo Scolari és Hunyadi János. Hadtörténeti Közlemények 31 (1930) 126–133; *Wenzel G.*: Ozorai Pipo. Pest 1863. 52–57; *Jászay M.*: Párhuzamok és kereszteződések. Bp. 1982. 132, 147.; A Santini neve alatt fennmaradt párizsi kéziratra vonatkozó communis opinióval szemben *Dumitriu-Snagov* kiadása a következő állítja: Santini nem plagizátora, hanem szerzője a műnek. Így a mű a nikápolyi csata, azaz 1396 előtt (I) íródhatott. A kódex másolását Temesvárhoz kóti, mert az feltehetően szerepel a térképen. *Dumitriu-Snagov, I.*: i.m. 1979. (30. jegyzet) 153. — A plagizátorokra pl.: Martin v. Aachen Guido da Vigevano-t másolta saját neve alatt; *Degenhart, B. – Schmitt, A.*: i.m. 1982. (23. jegyzet) 90.
37. *Makkai, L.*: i.m. 1973. (32. jegyzet) 341.
38. *Beginger, F.*: An Italian Map of the Balkans, Presumably Owned by Mehmed II, the Conqueror (1452–52). Imago mundi 8 (1951) 8–16; *Banfi, F.*: Two Italian Maps of the Balkan Peninsula. Imago mundi 11 (1954) 17–34; *Boševliev, V.*: Eine Militärkarte der Balkanhalbinsel aus den letzten Jahren des 14. Jhs. Linguistique Balcanique 7 (1963) 39–48; *Beginger, F.*: Eine Balkankarte aus dem Ende des 14. Jhs. Zeitschrift für Balkanologie 2 (1964) 1–6.
39. *Mályusz* 1984. 102–132; *Deér J.*: Zsigmond király honvédelmi politikája. Hadtörténeti Közlemények 37 (1936) 1–67, 169–202; *Rácz Gy.*: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437). Hadtörténeti Közlemények 20 (1973) 403–444; *Uő*: A magyar feudális hadsereg fénykora (vonatk. rész: 77–95). Magyarország hadtörténete. 1. (Szerk. Borus J.) Bp. 1984. — A huszita fegyverzetre: *Durdík, J.*: Hussitisches Heerwesen. Berlin 1961. 86–

119; Tóth Z.: A huszita eredetű szekérvár, *Hadtörténeti Közlemények* 17 (1916) 265–311; Uő: A huszita szekérvár a magyar hadviselésben, *Hadtörténeti Közlemények* 19 (1918) 1–92, 159–185; *Neubauer, K.*: Das Kriegsbuch des Philipp von Seldeneck vom Ausgang des 15. Jhs. Ludwigshafen a.Rh. 1963; Valturio-illusztráció; *Klamm, F.*: Leonardo da Vinci als Ingenieur und die Ingenieure seiner Zeit. Zur Kulturgeschichte der Technik. Aufsätze u. Vorträge. 1954–77. München 1979. 127. – Ágyűtechnikára: *Hale, J.R.*: Gunpowder and the Renaissance: An Essay in the History of Ideas. From the Renaissance to the Counter-Reformation. Ed. Ch.H. Carter, London 1966. 113–144.; *Vale, M.G.A.*: New Techniques and Old Ideals: The Impact of Artillery on War and Chivalry at the End of the Hundred Years War. War, Literature, and Politics in the Late Middle Ages. Ed. C.T. Allmand, Liverpool 1976. 57–72.

Christine de Pisan-ra *Jahns*: i.m. 1889. (3. jegyzet) 348–351., *Solente, S.*: Christine de P. = Extr. de l'Histoire littéraire de la France 40 (1969) 1–88. Orvos apjéért folyt versengésre: Le livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V. Ed. S. Solente, Paris 1936–1941. III. Nagy Lajosra *Livre de Mutation de Fortune*. Ed. S. Solente, Paris 1959–64. 23357–372. sorok. A „Les faits d'armes...” W. Caxton által készített angol fordítása. Kiad. *Byles, A.T.P.* London 1937. (nem hozzáférhető)

40. *Endrei, W.*–*Stromer, W.v.*: Textiltechnische und hydraulische Erfindungen in Mitteleuropa im 14/15. Jh. *Technikgeschichte* 41 (1974) 89–117; *Stromer, W.v.*: Die Gründung der Baumwollindustrie in Mitteleuropa. Wirtschaftspolitik im Spätmittelalter. Stuttgart 1978. (Monographien zur Geschichte des Mittelalters, Bd. 17.)

Kovács Éva

VISELET ÉS DIVAT ZSIGMOND KORÁBAN

A korszak viseletének bemutatására két sorozatból választottunk. Egy-
Zs.27 részt Ulrich Richentalnak a konstanzi zsinatról szóló krónikája illusztrációiból,
(11-17) amik ha nem is egykorúak, valószínűleg megbízható másolatai a korábbi példá-
nyoknak. Más kérdés, hogy az illusztrátorok mennyire pontosan öröklítették
meg Zsigmondnak és kíséretének valóságos öltözékeit, s mit áldoztak fel a kor-
divat általánosításának oltárán. Ugyanez, ha lehet, még fokozottabban érvényes a
Sz.9- példatár másik fő forrásának, a budai szoborleletnek viselettörténeti értékére.
23 A szó szoros értelmében példatárról beszélhetünk, mintegy száz esztendő divat-
történetének – tegyük hozzá, hogy főleg a férfi divatának – illusztrációjáról.
Azt azonban igen nehéz lenne lemérni, hogy mennyi köze van mindennek a
budai udvar valóságos viseleti képéhez. Ugyanis láthatólag bizonyos típusok
visszaadásáról van szó; a különféle viseletek a jellemzés eszközei vagy a válto-
zatosságot szolgálják, tehát az együttes e tekintetben is inkább művészeti szem-
pontból értékelhető, mint viselettörténeti tükörként. Főleg a nagy, redőkben
omló palástok árulkodók: nyilvánvalóan kompozíciós követelmények meg a
törékeny kőfajta miatt öltöztették az ebben a korban inkább ceremóniális cé-
lokra fenntartott, ünnepi, fejedelmi köpenyekbe a heroldokat és csatlósokat.
A főleg a férfi alakok „modern” ruházatán mindenütt megfigyelhető szabá-
lyos ráncolás lehet stíluseszköz a klasszikus redővetés ellentétéként, de utalhat
a szabászati fogásokra is, miszerint az öltönyöket vagy belső övvel látták el,
vagy „plisszírozták”¹.

1. ábra: A krónika és a budai együttes egyaránt szolgál a Zsigmondnak
oly kedves ujjatlan hacuka („hocuka”; „huque”) ábrázolásával, nemkülönben
a hosszú, hasonlóan ujjhasítókkal szabott köpenyfélével („journade”); előbbivel
prémiszegélyes öves változatában. Ne tévesszen meg a hacukás alak hátnézete:
a sima hátrész nem a szabásból, hanem a szobron nem látható oldal egyszerűbb
kezeléséből következik.

2. ábra: Bizonyos értelemben feltűnően szegényes a budai szobrok női
divatja. Egy bővebben ráncolt, övvel magasán összefogott ruhájú dáma talál-
ható, vállán ugyancsak ráncolt nagy díszpaláttal, amit szokatlan maniros-stili-
zált mozdulattal kanyarított a karjára, majd egy kifejezetten archaikus alak,
fent szűk, zsinórral összefűzött tunikában („cotte”) és szabatlan, hasonlóké-
pen 13. századi jellegű vállpaláttal, fején fátolykendővel. Ellentétben a fér-

fiak megjelenítésével, a nőket Madonnák és szentek szobrainak stílusában és stilizált mozgásával ábrázolták. Ennek ellenére a Richental-krónika Borbála királynét bemutató ábrái bizonyos fokig igazolják a budai asszonyalakok ruháinak hitelességét. Nem dönthető el, hogy Borbála a divatos köntöst („houppelande”) viseli-e palástja alatt, bár az ünnepélyes alkalom éppen a királyné öltözetének régiségét tenné indokolttá.

3. ábra: Az is különös, hogy a férfidivatban olyannyira változatos budai kőfaragók hogyan nem ismerték a korszak női divatjának másik jellegzetes produktumát, a 13. századi ujjatlan felső ruhából fejlesztett, („surcot”) túlzóan nagy karkivágással, nagy plasztronnal vagy díszes gombokkal ellátott, gyakran csípdőves felsőruhát.

A cimertartó apród rövid, testre szabott, zsinórral vagy szíjjal fűzött, csuklóban pántbafogott, buggyos ujjú ujjasához („pourpoint”, „mente”) — ami egyébként az 1. ábrán látható hosszú ruhás férfiú alsó öltöny-rétege is — véggéppen nem illik a nagy palást.

1360 körül jelent meg a korszak női és férfi viseletének alap ruhadarabja, az ujjas köntös („huoppelande”), ami azonban szerfelett változatos volt, hosszát, bőségét, gallérja, illetve ujjá formáját és a zárás megoldását tekintve is. Gyakran készült álló gallérral és földig érő ujjakkal; olykor elől végiggombolták, máskor az oldalán fűzték össze. Többnyire derékövvel viselték. A francia udvartartások elszámolásainak tanúsága szerint ennek a ruhafajtának a díszítésében, háta, melle, (rendszerint a bal) ujjá pitykzésében, hírmzésében — olykor kis ötvösművű részletek mellett gyöngyök és drágakövek alkalmazásával — fejtették ki a legnagyobb fényűzést. Jean de Berry hagyatékában (1416) volt egy „magyar módra” készült houppelande, cobollyal bélelve, hódprémmel szegve, violaszín selyemből, „kis (rövid?), nyitott ujjakkal” — talán ez utóbbi a magyar jellegzetesség.² A budai leletek között azonban mindössze egyetlen figura visel ilyen felső köntöst, mégpedig a houppelande rövid, a paraszti zubbonyra emlékeztető változatát („haincellin”; olaszol „gonella”; 3. tábla, fent jobbra). Valószínűleg ide sorolható a krónikából való, prémszegélyes változat, illetve a burgundi körből származó, rövid, lovagláshoz való köppennnyel kiegészített köntöst viselő férfiak ruházata is.

4. ábra: A budai szoboregyüttes páncélviselete körülbelül az azincourt-i csata, tehát Zsigmond franciaországi és angliai útjának idejére vall, amennyiben a sodronypáncélos lemezvértek, így mellvas és térdvédő csatlakoznak. A példaul szolgáló budai lovag egy szemmeláthatóan bonyolult szabású ruhadarabot visel a mellvértje alatt, aminek testhez simuló felső része deréktól bőven ráncolva, szoknyaszerűen folytatódik. Elnevezésében bizonytalanok a szerzők: „négynegyedes szabású” „pourpoint”, „jaque”, vagy németül „Lendner”.

A kiegészítő ruhadarabok legfontosabbika a férfiviseletben a harisnyaszerrű nadrág, aminek a felső széléit az ujjashoz tűzték vagy fűzték. A harisnyák gyakorta kétféle színűek; az egyik budai figuráé piros volt. Lábbeli a kesztyűpuhaságú, rendszerint a bokánál fűzött, nagyon rövid csizmához hasonlítható vékony alkalmatosság, amire utcára még fatalpú papucsot kellett húzni. Ezeket

a timsós kikészítésű fehér bőrből készült cipőket néha csipkemintásan metélve díszítették. Mint a kesztyűből, rendszerint egyszerre több párt vásároltak be-
lőlük.

Feltűnő a budai szobrokon a nagy, díszes szerelésekkel ellátott, csipőre csúsztatott fegyverővek dekoratív szerepe: szinte minden ruhafajtával előfordul-
nak. A fejfedők igen változatosak lehetnek. Természetesen van kalap és kucs-
ma; utóbbi változatait a krónikából idézzük (5. ábra, felső sor), de a legdivato-
sabb a csuklya („chaperon”), amit a divatfiak az eredetileg arcrésznek szánt és
feltekert nyílással húznak a fejükre, a vállrészt pedig vagy hátulról előre fel-
csapják, vagy a vállukra lógatják, illetve — a lelógó felső csücsök felhasználásá-
val — mint a turbánt a fejük köré igazítják (5. ábra, középső sor). Vencelnek,
Zsigmond bátyjának összesodort és csomózott kendő-jelvénye mint valóságos
viseleti elem jelenik meg a krónika illusztrációkon kívül Multscher ulmi város-
házi szobrai közül egy herold fején. A gyerekfőkötő-szerű, rendszerint vékony
anyagból készült sapka („cale”), amit főleg parasztok, s gyakran — mint itt
is — muzsikuskok viseltek, korábban az arisztokrata divatban is nagy szerepet
játszott. A frizurát védte, föléje tették a sisakot, vagy egyéb fejfedőt. Zsigmond
rokonai közül unokatestvére, a konzervatív izlésű V. Károly francia király kü-
lönösen kedvelte: ábrázolásain majdnem olyan attributumnak tekinthető, mint
Zsigmondéin a lehajtható karimájú szőrökucsma (5. ábra, alsó sor).³

Az illusztrációkhoz:

1. ábra: fent: Ulrich Richental: Chronik..., nyomán; alsó sor: budai szobrok alapján.
2. ábra: bal: budai szobrok nyomán; jobb: Richental nyomán
3. ábra: fent: budai szobrok nyomán, lent balra: Richental nyomán, jobbra: Beaulieu-Baylé nyomán
4. ábra: bal: budai szobor, jobb: Enlart nyomán
5. ábra: Richental nyomán; középső sor: 1. és 3. Eblart nyomán, uo. 2. budai szobor nyomán, alsó
sor, középen: Multscher, Ulm nyomán.

Jegyzetek, források, irodalom

1. *M. J. Roman*: Inventaires et documents relatifs aux bijoux et tapisseries des princes d'Orléans-
Valois (1389–1481). Paris 1896. 174.
2. *J. Guiffrey*: Inventaires de Jean duc de Berry (1401–1416). II. Paris 1894. 247–248; 673. sz.
3. *C. Richter Sherman*: The Portraits of Charles V of France (1338–1380). New York 1969. 26.

Források: Paris, Archives Nationales: KK 18, KK 19, KK 21, KK 22, KK 23, KK 24, KK 264; uo.
Bibliothèque Nationale: Ms. fr. 6743. A viselettörténetek korántsem egységesek az elnevezések
kérdésében; igen sok a bizonytalanság az ezidőtájt feltűnő magyar megnevezések (mente, dolmány,
suba) jelentését illetően is.

Felhasznált irodalom: *M. Beaulieu — J. Baylé*: Le costume en Bourgogne de Philippe le Hardi
à Charles le Téméraire. Paris 1956; *F. Boucher*: Histoire du costume. Paris 1965; *H. David*: Phi-
lippe le Hardi duc de Bourgogne et co-régent de France. Le train somptuaire d'un grand Valois.
Dijon 1947; *L. Douet d'Arcq*: Table des mots techniques. Comptes de l'argenterie des rois de
France au XIVe siècle. Paris 1851. 345. skk; *C. Enlart*: Manuel d'Archéologie française. III. kötet.
Le costume. Paris 1916; *J. Evans*: Dress in Mediaeval France. Oxford 1952; *V. Gay*: Glossaire
archéologique. I–II. Paris 1887, 1927; *F. Piponnier*: Costume et vie sociale. La Cour d'Anjou

XIVe–XVe siècle. Paris-La Haye 1970; J. Quicherat: Histoire du costume en France depuis les temps les plus reculés jusqu'à la fin du XVIIIe siècle. Paris 1877; E. Thiel: Geschichte des Kostüms. Berlin 1980.

ZSIGMOND ORSZÁGAINAK KULTÚRÁJA

Kubinyi András:

ZSIGMOND KIRÁLY ÉS A VÁROSOK

A magyarországi városok fejlődésében Zsigmond uralkodásának félszázada bizonyos mértékben határkőnek számít. Ekkor alakult ki a magyarországi városhálózaton belül az a jogi értelemben vett hierarchia, amely a késő középkorban és a kora újkorban kimutatható nálunk. Jogi szempontból – ahogy erre Werbőczy maga is példa¹ – polgárnak csak viszonylag kevés, királyi kézen levő és többségében fallal övezett város polgárait tekintették. Számuk maximálisan két és fél tucatra tehető. Valamennyi többi városias település lakói jobbágyok. Ezek is több csoportra oszthatók. Legfelső csoportjukhoz külső képükben is városiasabb, gyakran fallal övezett, általában városnak (civitas) is nevezett települések tartoztak, mint nem egy püspöki székhely. A következő csoportot általában oppidumnak (mezővárosnak) nevezik a források, de ez a csoport sem egységes. A városfunkciót ellátó tekintélyes települések mellett teljesen falusiasak számíthatók ide. Városias kiváltságot ugyan nem élveztek, de a további városfejlődés csírait hordozták magukban végül azok a falvak, amelyeknek országos és (vagy) hetivásár-tartási joguk volt.²

A fenti nagyon leegyszerűsített, nagyon vázlatos kép nem egyezik a 14. századi állapottal, bár már akkor is kimutathatók a későbbi fejlődés csírái. A városias szabadságokkal felruházott településeket eleinte nem különböztették meg egymástól: elvileg valamennyit városnak tekintették. Ez megmutatkozik a terminológiában is. A városias településeket leggyakrabban vagy civitasnak, vagy libera villának nevezik, de a két elnevezés párhuzamosan fut egymás mellett.³ A második elnevezés mögött azonban valószínűleg nem a szó szerinti „szabad falu” jelentést, hanem a szabad várost kell keresnünk, a vallon hospesek hatására (a francia ville = város mintájára).⁴ Az oppidum kifejezés eleinte csak elvétve fordul elő, és csupán a 14. század végétől válik egy településcsoport nevévé, amelyet fokozatosan a korai civitasok is átvenni kényszerülnek.⁵ Ez a terminológiai változás arra utal, hogy már az államhatalom is törekedett valamilyen módon a városias települések megkülönböztetésére. Egységes terminológia azonban gyakorlatilag Mohácsig sem jött létre.⁶

A terminológiai megkülönböztetés mellett a jogira is törekedtek. Természetesen nem voltak azonos jogállásúak a királyi és a nem királyi városias települések. Az uralkodó ez utóbbiakkal gyakorlatilag nem törődött.⁷ A 14. században azonban a jelentősebb városias települések zöme még királyi kézen

volt.⁸ Ezeket is meg kellett egymástól különböztetni. Erre az egyik döntő, és késői hatása miatt nagy jelentőségű intézkedés az 1351.6. tc. volt, amely a királyi fallal övezett városokat (*civitates muratae*) felmentette a kilencedfizetés alól.⁹ Még látni fogjuk, hogy a fallal övezés kritériuma később is fontos maradt. Egy újabb kritériummal találkozunk a 14. századi *Ars Notarialis*ban, egy formuláskönyvben. E szerint egyetlen királyi, vagy királynéi város (*civitas*) sincs alávetve valamely várnagy joghatóságának, nem tartoznak a várnak terményadóval, nem fizetnek piaci vámot.¹⁰ Ez jelentős kritérium volt, hiszen a királyi várnagyok rendelkeztek a várhoz tartozó javak bevételeivel.¹¹ Ide kell kapcsolni bizonyos bíraskodási jogokat is: a városi bíróság ítélkezhet-e valamennyi ügyben, illetve kihez lehet innen fellebbezni. Ha a várnagy elbírálhatja a fellebbezéseket, vagy esetleg egyes ügyekben maga ítélkezhet, az a város, amelynek ügyeiben ilyesmi történhet, nyilvánvalóan alacsonyabb jogállású a többinél.

Ez azt mutatja, hogy az Anjouk idejében az uralkodó saját városias településeinek egy részét jobban védte a többinél, közvetlenebb felügyelet alatt tartotta, míg a többi ügyeit a várnagyaira bízta, akik ennek alapján az itteni jövedelmeket is élvezték. Nyilvánvalóan két szempont vezette a királyi politikát a települések kiválasztásában. Vegyük először az elsőt. Az erődített város különleges jogállása teljesen világosan ennek stratégiai jelentőségéből ered. Lényegében vár-szerepet tölt be, amely mind külső ellenség ellen, mind a királyi hatalom támaszaként fontos, ha nem nélkülözhetetlen az uralkodó számára. Az Anjouk kezdetől fogva értékelni tudták a városok katonai erejét; I. például Kassa szerepét a rozgonyi csatában.¹² A később elterjedő oppidum néven nevezett települések magyar elnevezése, a mezőváros szó szerint nem erődített várost jelentett.¹³ A király — különösen a határszéli városok esetében — még anyagi kedvezményekkel, adófizetési könnyítésekkel is serkentette a városfal-építést, mint ahogy azt például Eperjes esetéből ismerjük. Itt 1374-től 1408-ig találjuk az erre irányuló királyi intézkedéseket, míg végül felépült a fal.¹⁴

A második szempont részben összefügg az előzővel. A fal építése pénzbe került, tehát a városnak bizonyos gazdasági erővel kellett rendelkeznie. Az uralkodó elsősorban azokat a városokat támogatta, amelyekről, vagy amelyek polgáraitól magasabb jövedelmeket szedhetett be. Nem véletlen, hogy általában a gazdagabb városok fizették a királynak egy összegben, évi átalányként az adót¹⁵, míg a többieket a falvakhoz hasonlóan poránként adóztatták.¹⁶ A polgári foglalkozások, különösen a kereskedelem után is élvezett jövedelmeket az uralkodó, például a határvámokat, harmincadot.¹⁷ Külkereskedelmi forgalmuk is elsősorban a gazdagabb városoknak volt.

Mindez hármas irányú királyi várospolitikát tett szükségessé. Növelni és serkenteni a stratégiai fontos fekvésű városok erődítetttségét: ezért és saját finansziális céljai miatt megfelelő gazdaságpolitikával ezeket a városokat gazdaságilag erősíteni tehát az uralkodó elsődleges érdeke volt, amely azonban nem érvényesülhetett volna anélkül, hogy a városait ne védje meg a feudális erőktől. Ezért emelte ki őket a várnagy joghatóság alól és igyekezett számukra saját felső bíraskodást biztosítani. Ismeretes, hogy az 1370-es években Nagy Lajos

Szepesi Jakab országbíró „valamennyi város bírójának” nevezte ki,¹⁸ majd a kísérlet kudarca után a tárnokmester alá rendelték a városokat.¹⁹

Az Anjou-kori várospolitikai valójában a Zsigmond-korinak egyenes előzménye annak ellenére, hogy időközben jelentős változások következtek be. Zsigmond uralkodása első tizenkét évében — akár az uradalmak esetében²⁰ — több mint 20 városias települést adományozott el,²¹ ami a városi fejlődés számára jelentős károkat okozott: a városok magánkézre kerülése gyengítette a városi polgárok rendi szervezkedésének lehetőségeit, és így alapjában véve a királyi hatalom potenciális szövetségeseiket veszített.²² Mindez azzal járt, hogy az uralkodó hatalma megszilárdulása után szükségképp napirendre volt kénytelen tűzni a városállomány maradáskának erősítését.

Mindez összefüggött még egy jelenséggel. A korábban a fontosabb városokban jelentős szerepet játszó olasz kereskedők részben azért, mert a 15. század elején többségükben Zsigmonddal szemben Nápolyi László ellenkirályt támogatták, részben pedig, mert elsősorban a feudális urak igényeit akarták kielégíteni, meggyengültek.²³ Ezzel szemben növekedett az országban a délnémet kereskedőtöke szerepe. Helyzetük könnyebb volt; a Duna vonalán — a bécsi árumegállítójog ellenére — kényelmesen elérhették a hazai városokat, ahol a részben német polgárság természetes üzletfélnek mutatkozott. Az előzmények itt is korábbra nyúlnak vissza, az azonban tény, hogy Budán már Zsigmond alatt lesz városi tanács tag egy nürnbergi Kraft,²⁴ az egyik legjelentékenyebb nürnbergi kereskedő cég feje, Kameroner Ulrik vagy Nürnbergi Márk pedig kamarpánként szolgálják a Luxemburgit.²⁵

Végül Zsigmond külpolitikái ambíciói, amelyek aztán a császári trónra juttatják, egyrészt szükségessé tették az anyagi alap biztosítását, másrészt a királyi hatalom otthoni erősítését.

Zsigmond várospolitikájáról nehéz ellentmondásmentes véleményt nyilvánítani. Csak egy közismert példára utalunk ezzel kapcsolatban. 1429-ben Sárospatakot felszabadítva uraitól szabad várossá tette, majd néhány hónap múlva újra eladományozta.²⁶ Ha uralkodása második felében a városok eladományozási hulláma lelassult, gyakorlatilag meg is szűnt, elzálogosításokra változtatlanul sor került.²⁷ Ennek ellenére volt uralkodásában egy szakasz a század elején, amikor egy átgondolt várospolitikai elég világosan kimutatható. 1402. január 22-én ugyanis öt városnak (Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Lőcse, Bártfa) adott árumegállítójogot. Mind az öt város a határ mellett vagy annak közelében, fontos kereskedelmi utak mellett feküdt.²⁸ Az öt különböző városnak azonos napon kiadott külön-külön oklevelek alapján központi elgondolást tételvezhetünk fel. Korábban az ország központiban fekvő városai, Buda és Kassa rendelkeztek ilyen jogokkal,²⁹ amelyek így kényelmes helyzetben voltak: az üzlet „házhöz jött”, hiszen az idegen kereskedők kénytelenek voltak megállni és áruikat itt megvételre felajánlani. Az ilyesmi könnyen kényelmessé teheti a kiváltságolt város polgárát, és így egy idő múlva kárt is okozhat, ahogy azt Bécs példája mutatja.³⁰ Zsigmond tehát most a központi fekvésű városok rovására a határ városokat kezdte támogatni, amelyek kedvező földrajzi helyzet-

tel rendelkeztek, de ugyanakkor az ország számára stratégiaileg is fontosak voltak.

A rendelkezés érvénye nem tartott soká. 1402 őszén a király Pozsonyban tartózkodott, itt fogadtatta el a főpapokkal, főurakkal, előkelőkkel Albert osztrák herceg trónörökösödését. Csak két város, Pozsony és Sopron pecsételte meg az egyezményt, ők voltak nyilván a legjobban elérhetőek.³¹ Az uralkodó azonban a többi jelentős várost is meghívhatta, ugyanis néhány nap múlva más városok, Eperjes, Bártfa, Nagyszombat és Kassa érdekében is állít ki okleveleket,³² ami azt jelenti, hogy képviselők a király környezetében tartózkodtak. (Buda levéltára nem maradt fenn, így részvételéről nincs bizonyíték.) Ezt kell figyelembe venni, ha az október 1-én kiállított királyi oklevélre gondolunk.³³ Eszerint a király a prelátusok, bárók és előkelők tanácsából a királyi városok polgárai jelenlétében hatálytalanítva az év elején hozott intézkedését, visszaállítja a régebbi városok árumegállítójogának érvényességét, amely alól azonban kivonja a hazai városok polgárait.

Ez csak részben jelent visszalépést az 1402 előtti állapothoz. A határszéli városok később is Mátyásig a háromnegyed év múlva visszavonult kiváltság alapján gyakorolták az árumegállítójogot.³⁴ A lényeg a hazai polgárok mentessége lett az október 1-i határozat szerint. Ezzel azonban nem zárult le a várospolitikai intézkedések kora. A pozsonyi határozatot ugyan az uralkodó a tanáccsal hozta a városi küldöttek jelenlétében, de azt a kassaiak járták ki maguknak, igaz, a hazai kereskedők mentesítésével teljesen ők sem állíthatták vissza az 1402 előtti állapotot. További intézkedésekre 1405-ben került sor.

Az 1405-ös városi határozatok körül ma sem egészen világos a kép. Ugyan ebben az évben ugyanis egy törvényt is hozott a király, amely a városi határozatnak több cikkelyét szó szerint vagy kissé változtatva megismétli. A probléma a törvény keltezését érinti: különböző példányai illetve másolatai nem azonos keltet adnak meg. Az viszont a városi határozat értékelése szempontjából sem mindegy, hogy melyik keletkezett előbb. Van, aki május 24-re teszi,³⁵ legutolsó kiadása augusztus 31-ét említi, és az kétségtelen, hogy a privilegiális formában kiállított iraton ez a kelet szerepel.³⁶ Legújabbban megfontolást érdemlő érvek alapján a március 12-i kelet is előfordul. Eszerint augusztusban csak privilegiális formában való kiadása történt; a törvényt márciusban hozták.³⁷ A májusi dátum a legkevésbé fogadható el. Azt tudjuk, hogy a törvény köznemesi szempontokat vett figyelembe, összeszerkesztőjének személye is valószínűsíthető. Elsősorban országos kérdéseket szabályozott, de néhány, a gazdasági életet illető cikkelye összefügg a városi határozattal.

Mielőtt a két 1405-ös decretum egymáshoz való viszonyával foglalkoznánk, a városi határozatokat kell szemügyre vennünk. Ezek április 15-én keltek, és bevezetésük szerint úgy jöttek létre, hogy az uralkodó összehívta a joghatósága alá tartozó civitasok, oppidumok és libera villák küldötteit, meghallgatván kéréseiket, véleményüket és panaszait, a főpapokkal, bárókkal és tehetősebb előkelőkkel, azaz a királyi tanáccsal együtt határozatot hozott.³⁸ Bár korábban törvénynek tekintették, nem volt az,³⁹ noha a király később, nem egész két hét múlva, a megyékkel is elfogadtatta.⁴⁰ A határozat négy tárgykört ölel fel:

kereskedelmi és gazdasági kérdéseket, a jogszolgáltatást, a királynak fizetendő járadékokat, végül a pénzverést, illetve a nemesfémek kérdését.⁴¹

A városi határozat keletkezése feltűnően hasonló körülmények között jött létre, mint az 1402. októberi árumegállító jogi határozat. Azaz: jelen vannak a városok, határozni pedig a királyi tanács illetékes. A különbség az, hogy a városok alatti kategóriákat is meghívta az uralkodó: feltűnően szélesebb körben határozott, mint valamivel több mint két és fél évvel korábban Pozsonyban. Úgy látszik azonban, hogy a pozsonyi megbeszélés eredményessége bírhatta rá a királyt egy ilyen gyűlésre. Tanulságos a határozat bevezetése. Történelmi példákkal bizonyítja, hogy mennyi kárt okozott eddig az országnak az erődített városok és más erősségek hiánya. Előadja itt azt is, hogy egyes városokat fallal véttetett körül, egyes oppidumokat vagy libera villákat városi rangra emelt.⁴² Hogy az uralkodó mennyire lényeges dolognak tekintette a városok fallal övezését, abból is nyilvánvaló, hogy nagyjából a gyűlés idején több olyan oklevelet állított ki, amelyekben egyes településeknek városi kiváltságot adott falépítési kötelezettséggel.⁴³

Zsigmond a városi határozatban valóban egységnek tekintette a hazai városállományt. Ez érdekesen mutatkozik meg a magyar fővárost érintő kérdésekben. Így például az idegen kereskedők tevékenységét nehezítő cikkelyek a budai jog hatására mutatnak,⁴⁴ ezzel szemben a 11. cikkelyben Buda árumegállító jogának a hatályát feloldja az országlakos kereskedők esetében. Az uralkodó ebben az esetben még egyszer utal a városok, mezővárosok és libera villák gyűlésére, indokolásul pedig azt állítja: „nehogy egyetlen város haszna és gyarapodása miatt országunk egész közönsége szenvedjen kárt és kényelmetlenséget, és kapjon káros veszedelmet.”⁴⁵ A szöveg más szempontból is érdekes: az országlakos (regnicola) kereskedőket az ország közönsége (communitas) részének tekinti akkor, amikor még nem beszélhetünk a városi rendről.⁴⁶ A király tehát teljesen nyilvánvalóan a királyi városok számát emelve anyagi helyzetüket, jogi állapotukat akarta gyarapítani, mégpedig úgy, hogy az intézkedések a magyarországi városok egész közösségét támogatassák.

Ezek után vissza kell térnünk az 1405-ös törvényhez, amelynek, mint láttuk, vitás a keletkezése.⁴⁷ Minden jel arra mutat, hogy a március 12-i kelet a legelfogadhatóbb.⁴⁸ (Az augusztus 31-i keletkezés idején az uralkodó Szlavóniában illetve Horvátországban tartózkodott,⁴⁹ a május 24-i időpontban viszont Nógrád és Hont megyék számára nádori közgyűlést tartottak,⁵⁰ ami szintén valószínűtlenné teszi egy ugyanakkor megtartandó országgyűlés tényét, így a március 12-i keletkezést lehet a legvalószínűbbnek tartani.) A törvénynek ez a korábbi keletkezése azonban több kérdést vet fel. A törvény — érthető okból — sokkal több típusú ügygel foglalkozik, hiszen az egész országra érvényes dolgokban kellett dönteni. Ennek ellenére rövidebb a városi határozatnál: 16 cikkelyt tartalmaz, míg emez 21-et. A cikkelyek egy része mégis mindkét dekrétumban megtalálható. Szövegezésbeli eltérések mellett két esetet emelnénk ki, ahol tartalmi különbségeket találunk. A törvény 6. cikkelye rendeli el a budai mérték országosan kötelező használatát. Ezt átveszi a városi határozat 1. cikkelye is, viszont kivonja érvényessége alól a hegyvám- és a tizedfizetést.⁵¹ A törvény 14.

cikkelye szó szerint átveszi az 1397:1 és 2. cikkelyeket, amelyekben a jobbágy-költözést szabályozták. A városi határozat 6. cikkelye két módosítást alkalmaz. Először is elhagyja a szokott kikötést: az elköltözni kívánó jobbágynak engedéllyel kellett rendelkeznie, valamint meg kellett fizetnie a földbért és tartozásait. Betold viszont a végére egy mondatot: a költözés joga nem vonatkozik a Dráván túlra.⁵²

A költözési feltételek elhagyása jelenthet ugyan véletlen kihagyást, azonban nem valószínű, így talán értékelhető ez az elhagyás úgy is, hogy az uralkodó a városok érdekében enyhíti – az amúgy sem különösen súlyos⁵³ – költözési feltételeket. Az idézett másik két módosítás viszont ellenkező előjelű: Zsigmond a törvéynél volt nagyvonalúbb, míg a városi határozatnál elképzeléseit leszűkítette.

Az 1405-ös határozatok, amelyek gazdaság- és várospolitikai kezdeményezőjét valószínűleg a király gazdasági tanácsadójában, Nürnbergi Márkban kereshetjük,⁵⁴ kétségtelenül egységes koncepcióról tanúskodnak, bár az Anjou-kori várospolitikai logikus továbbvitelét bizonyítják. Ugyanazt a hármasságot találjuk meg itt is: az erődítés szorgalmazását, a városok gazdasági erősítésére való törekvést, végül ítélkezési vonalon a feudális erődítől való lehetőség szerinti mentesítést. Az új az 1402-ben és 1405-ben egy város csoport, majd valamennyi királyi város számára együttesen érvényesülő intézkedések sora volt. Egységesebb gazdaságpolitikai elképzeléseket később is találunk Zsigmondnál, feltehetően itt is nürnbergi kereskedőházak hatására.⁵⁵ Ilyen volt például a Velence ellen irányuló és a Fekete-tengeri kereskedelmet Magyarországon át vezetni kívánó terve, amelyet ma már kevésbé tartanak irreálisnak, mint korábban.⁵⁶

Bár a király uralkodása második felében sem mondott le arról, hogy városait vagy legalább azok egy csoportját egységnek tekintse, az 1402-es és 1405-ös események a jelek szerint nem ismétlődtek meg. Ebben a vonatkozásban különösen tanulságos az 1432. január 20-án az uralkodó távollétében Budán kiadott és a pénzverést szabályozó dekrétum. Szövege szerint ezt a névszerint felsorolt főpapok és főurak (élükön Pálóczi György érsek és Garai Miklós nádor), különböző megyék követei, valamint Buda, Pest, Székesfehérvár, Esztergom, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Sopron és Szeged városok bírái és esküdtei határozták el a király nevében.⁵⁷ Látszólag tehát a városi rend először vett valóban részt a törvényhozásban. A valóság azonban egészen más. Sopront úgy látszik, valóban meghívták, de Pozsonyt nem, úgyhogy egyik város sem küldte el megbízottait. Ami még különösebb, hogy a határozatról a budai tanács csak kőszá hírek alapján értesíti a soproniakat, noha állítólag résztvevő megszövegezésében.⁵⁸ A valószínűség mellett szól, hogy a városok közreműködésének igénye a királytól származott, de ez sem tanácsosainak, sem pedig maguknak a városoknak nem felelt meg. (Félek attól, hogy küldötteiket magasabb adó fizetésére kényszerítették.) 1405 és 1432, illetve a későbbi fejlődés között az összekötő kapocs az az az 1419-től biztosan kimutatható jelenség, hogy a király vagy megbízottai időnként magukhoz rendelik egyes városok képviselőit, nem egyszer épp adófizetési célból.⁵⁹ Ez lehetőséget biztosíthatott volna legalább

a fontosabb városok egységes fellépésére, de erre még Mátyás alatt sem került sor.⁶⁰

Zsigmond várospolitikájára azonban mégsem annyira a valamennyi királyi város érdekét egymással egyeztetve támogató 1405-ös határozat volt jellemző. 1405 körül a jelek szerint hajlandó lett volna szinte válogatás nélkül erősítési kiváltságot adni városiasodó településeinek. Ennek ellenére különbség van az egyszerűen csak ilyen kiváltságot kapott települések és azok között, amelyeknél a király azt újabb kiváltságokkal és kegyenylvánításokkal — mint Eperjes és Kolozsvár esetében⁶¹ — maga is szorgalmazta. Valamiféle királyi különbségtevő politika egyébként az 1405-ös városi dekrétumból is kitűnik. Fentebb, amikor a két 1405. évi dekrétum különbségéről beszéltünk, szándékosan nem utaltunk erre. A valószínűleg március 12-én hozott törvény 11. cikkelye a városi bíróság ítéletétől való fellebbezés fórumát a tárnokmester székében szabta meg. Egy hónap múlva a városi határozat 4. cikkelye vagylagosan adja meg a fellebbezési fórumot: a tárnokmester mellett az anyavárost.⁶² Bár ezt nyilván maguk a gyűlésen részt vevő városias települések kérték, amelyeknek nem egyszer egyszerűbb volt a közelebb fekvő és problémáikat ismerő anyavárosokhoz, mint a távoli Budán a tárnokmesterhez fordulni, ez a cikkely bizonyos mértékben jogilag alacsonyabb helyzetbe szorította az anyavárosokhoz tartozó településeket.

Ez által a tárnokszék kezdte átvenni a legfontosabb városok feletti felső bírósági — különben már régi időre visszamend⁶³ — hatáskört. Az új hármas jellegű volt: a kisebb városok fokozatosan kiszorulnak, a megmaradók képviselői bírótársként vesznek részt az ítékezésben, végül pedig — legalábbis Zsigmond alatt — a ténylegesen ítélkező altárnokmester igen gyakran a budai városi vezetőréteg tagja.⁶⁴ Így azután a budai jog kezdi a tárnoki ítékezésben a döntő szerepet játszani.⁶⁵

Még jobban mutatják a városhálózatból való kiválasztási politikát Zsigmond „városra vonatkoztatott uralmi intézkedései” (stadtbezogene Herrschaftsmaßnahmen), ahogy azt Zsigmond várospolitikájának utolsó német monográfusa megfogalmazta.⁶⁶ Világosan kiderül ugyanis, hogy Zsigmond mind Magyarországon mind pedig később a német birodalomban az egyes városokkal kapcsolatos intézkedéseiben elég éles különbséget tett: azokat a városokat támogatta rendszeresen, amelyek gazdaságilag (és politikailag) jelentősebbek voltak, a többivel gyakorlatilag nem sokat törődött.⁶⁷ Nem lehet véletlen, hogy voltak a középkori Magyarországon városok, amelyeket a királyok sohasem adományoztak el és ritkán, akkor is csak rövidebb időre zálogosítottak el, másokat pedig akkor is újra elidegenítettek, ha visszakerültek a koronához. Az előző csoport volt gazdaságilag a fontosabb.⁶⁸ Ugyanezt látjuk Zsigmond birodalmi várospolitikájánál is. Az előző csoportot minden erővel támogatta: vö. például a király kísérletét a kassai barchentszövés meghonosítására.⁶⁹

Ennek a politikának lett a következménye a királyi városok nagy részének elidegenítése, a megmaradók erősödése, öntudatuk növekedése, úgy hogy a 15. század közepére a hét legtekintélyesebb kereskedőváros már ki tudja magá-

nak sajátítani a tárnokszéket, és magukat elidegeníthetetlen koronajavaknak tekintik.⁷⁰

Befejezésként Zsigmond várospolitikájának értékelésével kell foglalkoznunk. Elsődleges jelentősége a magyar várostörténet számára az, amire már bevezetőnkben is utaltunk: ekkor alakult ki az a magyarországi városhálózat, amely kb. két és fél tucat valódi, jogi értelemben vett város mellett sokszáz, jobbágylakta városias településből állt. Nem tagadhatjuk azt sem, hogyha olykor következtetlenül is, mégis létezett egy város- és gazdaságfejlesztő koncepció, amelyet az uralkodó — polgári eredetű tanácsosokkal — igyekezett is érvényesíteni. Ebbe nem csupán a királyi városok tartoztak bele: a király más földesurak településeinek is adományozott mezővárosi kiváltságot,⁷¹ illetve heti- és országosvásár-tartási jogot.⁷² Gazdaságpolitikájában bizonyos mértékben modern, a korai merkantilizmushoz illő elemeket találunk ugyan,⁷³ az egész politika háttérében alapjában fiskális szempontok érvényesültek. Minél gazdagabb egy város, annál többet tud fizetni. Azok a városias települések, amelyeknek fejlesztése viszont nem látszik kifizetőnek, elidegenítésük által válnak jövedelmi forrássá.⁷⁴ Ezzel indokolható az uralkodónak a korábbihoz képest jóval erősebb beleszólása a városok belső ügyeibe.⁷⁵ Az így kapott kép ugyan az egész városhálózatra nem annyira pozitív, a városok egy szűkebb csoportjára nézve azonban feltétlenül az.

Jegyzetek

1. Tripartitum Partis III. Tit. 8, 9, 10. Werbőczy István Hármaskönyve, Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen kiadása. Bp. 1897. 388–392.
2. Kubinyi A.: A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez. TBpM 21 (1979) 7–8.
3. Ladányi E.: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések. TSz 23 (1980) 450–477.
4. Uo. 460.
5. Uo. 461–462. — Marsina, R.: Pour l'histoire des villes en Slovaquie au Moyen Age. Studia historica slovacae 8 (1975) 55, 199. jegyzet.
6. Különböző elnevezésekre példa Fügedi E.: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 27. — Hogy ugyanannak a városnak az esetében is vegyesen fordul elő a 15. században a civitas és az oppidum elnevezés, hogy végül az utóbbi váljon elterjedtebbé, azt Miskolc példáján mutattam ki: Kubinyi A.: A középkori Magyarország középkori része városfejlődésének kérdéséhez. Borsodi Levéltári Évkönyv 5 (1985) 43.
7. Itt legteljebb a földesúr kérésére adott ki kiváltságokat.
8. Vö.: Bácskai V.: Magyar mezővárosok a XV. században. (Értekezések a történeti tanulmányok köréből 37.) Bp. 1965. 18. — Mályusz 1984. 153.
9. DRH 132.
10. Kovachich, M. G.: Formulae solennes styli. Pesthini 1799. 46.
11. Vö.: Engel P.: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. Sz 116 (1982) 890–893. Kiderül ebből különben, hogy Temesvár addja a temesi ispánhoz futott be, ezért nem vált a királyi Temesvár civitas sohasem szabad királyi várossá.
12. Vö.: Kristó Gy.: A rozgonyi csata. (Sorsdöntő történelmi napok 3.) Bp. 1978. 40–47.
13. Vö.: Csizmadia A.: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. (Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 24.) Bp. 1962. 5–6.
14. Kubinyi 1972. 204.
15. Ez már a kamarabérleti szerződésekből is kitűnik, amelyekben a jelentős települések egy

- összegeben fizettek. 1342: 25. t.c. DRH 112, 116–117. — Vö.: *Hóman B.*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. 168–170.
16. A Zsigmond-kori adózásra vö.: *Thallóczy L.*: A Kamara Haszna (lucrum camere) története. Bp. 1979. 68–80. — *Mályusz* 1984. 241–242. — *Kubinyi* i.m. 1979. (2. jegyzet) 15. — Zsigmond 1411-es adórendelete: DRH 232–234.
17. *Domanovszky S.*: A harmincadvám eredete. Bp. 1916. 1–54. *Hóman* i.m. 1921. (15. jegyzet) 71–74. — *Kubinyi* 1972. 202.
18. *Bartényi I.*: Szepesi Jakab országbíró. A magyar királyi kúria bíráskodás történetéhez a XVI. században. Bp. 1963. 64–67. — uő: Die städtischen Bürger und das Gericht der königlichen Anwesenheit im 14. Jahrhundert. Zur Geschichte des Instituts des Landesrichters (iudex curiae). *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica* 11 (1970) 4–9, 14–20.
19. Uo. 9–10, 20–22. — *Kubinyi* 1972. 198–201.
20. Az uradalmak eladományozásának zöme 1396-ig tartott: *Engel* 1977. 30–31.
21. *Bácskai*: i.m. 1965. (8. jegyzet) 18, 4. jegyzet. — *Mályusz* 1984. 295, 7. jegyzet.
22. *Mályusz* 1984. 150–156.
23. *Mályusz E.*: Az izraelita pénzverőjegyek kérdéséhez. BpR 18 (1958) 301–309. — Az olaszok-ra I. még *Székelly Gy.*: Wallons et italiens en Europe centrale aux XIe–XVe siècles. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica* 6 (1964) 3–71.
24. *Stromer, W. v.*: Oberdeutsche Hochfinanz 1350–1450. Teil II. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beihefte 56.) Wiesbaden 1970. 397. — Uő: Fränkische und schwäbische Unternehmer in den Donau- und Karpatenländern im Zeitalter der Luxemburger 1347–1437. *Jahrbuch für fränkische Landesforschung* 31 (1971) 360, 18. jegyzet. — *Kubinyi A.*: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. *Levéltári Közlemények* 42 (1971) 241.
25. Uo. 240–250. — *Mályusz* 1984. 163–164.
26. *Mályusz* 1984. 154.
27. Vö.: *Kubinyi* 1972. 202.
28. *ZsO* II/1 (1956) 1411–1414. sz. — *Mályusz* 1984. 165.
29. *Kubinyi, A.*: Die Städte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts. Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650, hrsg. von *Ingomar Bog*, Köln–Wien. 1971. 344–345.
30. *Mayer, Th.*: Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter (Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs 8). Innsbruck 1909. 25. skk.
31. Az oklevél kiadásait sorolja: *ZsO* II/1. 1917. sz. — Vö. még *Kubinyi* 1972. 206.
32. *ZsO* II/1. 1922, 1923, 1924, 1928, 1929, 1941, 1945, 1949, 1953, 1956, 1964, 1972. sz.
33. Uo. 1949. sz. — *Mályusz* 1984. 165–166.
34. Pozsony érumegállítójogának sorsáról: *Kubinyi*: i.m. 1971. (29. jegyzet) 349.
35. *ZsO* II/1. 3902. sz.
36. *DRH* 218–219.
37. *Ladányi E.*: Zsigmond 1405. évi törvényeinek keletkezési körülményeihez. *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv, szerk. H. Balázs É., Fügedi E., Mátay F.* Bp. 1984. 269–276.
38. Utolsó kiadása: *DRH* 189–213.
39. *Mályusz E.*: Polgárságunk részvétele a középkori országgyűléseken. *Protestáns Szemle* 1927. 142.
40. *Mályusz* 1984. 143.
41. Utolsó részletes elemzése: *Fahlbusch, F. B.*: Städte und Königtum im frühen 15. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte Sigmunds von Luxemburg. *Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Stadtgeschichte in Münster, Reihe A, Bd. 17.* Köln–Wien 1983. 39–48.

42. DRH 191. — A városi határozatban használt terminológiát részletesen elemzi *Ladányi*: i.m. 1980. (3. jegyzet) 468–469.
43. Összeállítva — többek közt — *Ladányi*: i.m. 1980. (3. jegyzet) 468. — A gyűlésen megjelent városokra l. *Mályusz* 1984. 166–167.
44. A városi határozat 2. és 16. tc.-e (DRH 193, 204–206) úgy látszik, megfelel az Ofner Stadtrecht 77. és 87. §-ának. *Ofner Stadtrecht* 1959. 91, 94. Más példákat is lehetne hozni.
45. DRH 199–200.
46. *Kubinyi*: i.m. 1979. (2. jegyzet) 7–46.
47. I. fenn, 35–37. jegyzet.
48. I. fenn, 37. jegyzet.
49. ZsO II/1. 4110, 4153. sz.
50. Uo. 3909. sz.
51. DRH 221, 192–193.
52. Uo. 223–224, 195–196. — 1937: uo. 155. (Az 1397. augusztus 3-i dekrétumról van szó.) — A költözéskori utoljára (a Dráván túli problémával is foglalkozva): *Mályusz* 1984. 186–191.
53. A költözés kérdéseivel egy Salzburgban megjelenő tanulmányomban foglalkozom részletesebben.
54. Vö.: *Mályusz* 1960. 172–173.
55. Vö.: *Fahlbusch*: i.m. 1983. (41. jegyzet) 199–200.
56. *Stromer von Reichenbuch W. Frhr.*: König Siegmunds Gesandte in den Orient. Festschrift für Hermann Heimpel II. Göttingen 1972. 591–609. — *Heimpel, H.*: Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 23 (1930) 145–146. — *Janáček, J.*: Der böhmische Aussenhandel in der Mitte des 15. Jahrhunderts, Historica 4 (1962) 41–42.
57. DRH 255–257.
58. A pozsonyi tanács 1431. december 24-i levele: *Házi* I/3. (1924) 36. — Buda 1432. január 25-én közli híreit Sopronnal arról a határozatról, amelynek meghozatalában állítólag mindkét város részt vett. Uo. 42–43.
59. Az első 1419. július 2-án kelt: Pozsony város levéltára 907. sz. (Korábbi jelzet: 780.) — A meghívásokat — nem teljesen — összeállította: *Kubinyi* 1972. 219, 176. jegyzet.
60. A Mátyás-kori helyzetre: *Kubinyi A.*: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén. TBpM 15 (1963) 207–208.
61. Eperjesre l. fenn, 14. jegyzetet. — Kolozsvárra: *Fahlbusch*: i.m. 1983. (41. jegyzet) 30–37.
62. DRH 222. 193–194.
63. A tárnokszékről utoljára: *Mályusz* 1984. 169–170. — I. még fenn 18–19. jegyzet.
64. ifj. *Szentpétery I.*: A tárnoki Itélőszék kialakulása. Sz 68 (1934) 541–542. — *Kubinyi* 1972. 207–208.
65. Vö.: *Mertanová, Š.*: Ius tavernicale. Študie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vývoja tavernického súdu v Uhorsku (15.–17. stor.), Bratislava 1985. 24, 41–47.
66. *Fahlbusch*: i.m. 1983. (41. jegyzet) 23–38, 48–50.
67. Uo. 229: „Nimmt man die Anzahl direkter Berührungen zwischen König und Städten einmal als Gradmesser, dann zeigen die behandelten Beispiele, dass Sigmund sich konsequent nur mit den bedeutenden Städten befasste (...), während kleinere Städte, deren Leistungsvermögen gering war, und die zudem noch in einer Städtegruppe hinter einem Vorort zurückstanden (...), oder die sich in einem Tiefpunkt ihrer Entwicklungskurve befanden (...), im Regelfall nur als Beinwerk in seine Massnahmen mit einbezogen wurden.“ (A zárójelekben németországi városok vannak példaként felsorolva.) *Fahlbusch* Zsigmond németországi várospolitikájá vizsgálatánál a magyarországiból indult ki, és nem véletlenül nem kevés egybeesést tapasztalt.
68. *Kubinyi* 1972. 202.
69. *Szűcs* 1955. 212–220. — *Fahlbusch*: i.m. 1983. (41. jegyzet) 28–29.
70. Pozsony városa arra hivatkozva tiltakozik 1441-ben Sopron elzárólagosítása ellen, hogy „Sy der sieben Stet syne sind und wellen sich von der heiligen Cron nicht theilen lassen.“ *Hajnik*

I.: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899. 91, 37. jegyzet.

71. Pl. amikor Péasztó Buda jogát kapja: *Mályusz* 1984. 185. Vö. még uo. 183–186.

72. *Kubinyi* 1972. 206–208.

73. Ezt – von Stromer nyomán – *Fahlbusch* is megállapítja: l.m. 1983. (41. jegyzet) 29.

74. Fahlbusch könyve számos adatot hoz a német városok elzálogosítására. – Zsigmond hazai zálogosításait összeállították: *Lederer E.*: A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1000–1458). Bp. 1932. 187–188. – *Deér J.*: Zsigmond király honvédelmi politikája. Pécs 1936. 82–87.

75. Néhány város esetében adatok: *Szűcs* 1956. 255–333. – Városi adószámadásokat is megvizsgáltatott: *Házi* I/2. 211–214.

Andrej Fiala

A POZSONYI (BRATISLAVA) VÁR

A várdomb prehistorikus települése után a pozsonyi vár alaprajzi elrendezése lényegében a nagymorva-kori vár formáját követve állandósult. A városban a 11. 12. és 13. században folyó rendkívül gazdag építőtevékenység szinte alapjaiban megváltoztatta a helyzetet egészen a 15. századi átépítésig, amely az akropoliszon olyan épületegyüttest hozott létre, amely a 18. század végéig alapja volt az átalakításoknak.

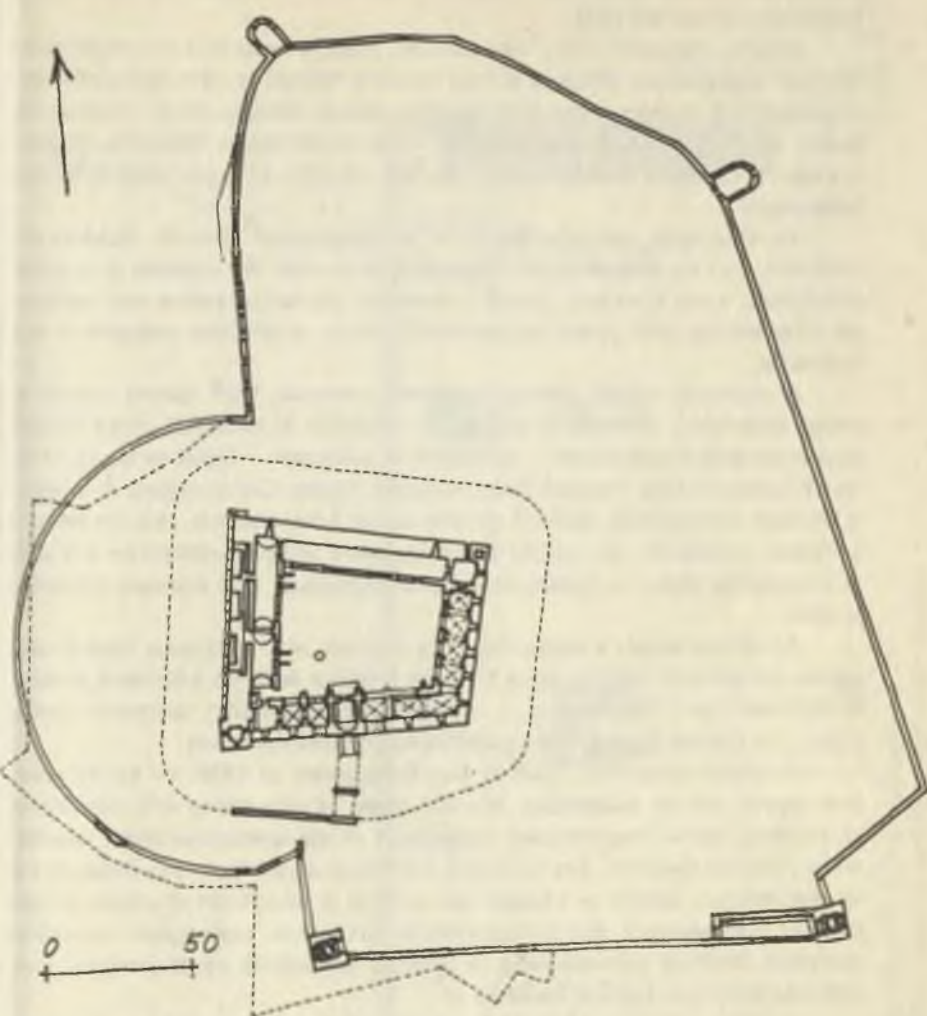
A nagy gótikus átépítés kezdete 1423-ra tehető, amint azt a 15. századi várépítkezésekre vonatkozó eddig ismert legrégebbi adat tanúsítja. A vár erődítési munkálatainak megindítását a huszita felkelés, illetve a huszita felkelők hadserege által tömegesen alkalmazott löfegyverek, és ezek szükségszerű következményeként az erődítési technika tökéletesedése indokolta. Az a magas, faszervezetű földsánc, amely a pozsonyi nagymorva-kori várat a 9. században körülvette, a 13. század második felében külső erődítmény lett, amelyet csak részben erősítettek és bővítettek falazott tornyokkal.

A várdomb tetején egy 1245-ben épült nagy lakótorony állt, előtte egy védőtorony, amelyet a belső erődítmény exponált helyére építettek.

(52)

A vár 1423-as erődítési munkálatainál Rozgonyi István és György pozsonyi ispánok legfontosabb feladata a vár északi és nyugati oldala védelmének biztosítása volt, hiszen a természeti adottságok következtében éppen ezek voltak a legkevésbé védettek. A nagymorva-kori sánc körül védőfalakat emeltek. A védőfalakon — az eddigi szokástól eltérően — védőfolyosót építettek, de nemcsak a védőfalak tetején, hanem az erődítmény alsó részében is széles lövéseket vágtak az ágyúk számára, a lövések pedig az előtérre nyíltak. A várlejtő ellenőrzését és védelmét előretolt tornyokkal biztosították. Az egyiket a várerődítmény és a váralja erődítésének a találkozásánál építették, valamikor a 13. század végén. Ennek a toronynak sajátossága éppen az erődítési és a reprezentatív részek kombinációjában rejlik. Ez leginkább a várispánok fennhatósága alá tartozó váralja központja felé forduló erkély és ablakok formájában nyilvánul meg. Az építészeti részletek profilképzése arról tanúskodik, hogy az építkezésen a később a palota építésében is résztvevő kőfaragók dolgoztak.

Ma nem könnyű megállapítani, vajon a várnak a közelmúltig ismeretlen félköríves gótikus nyugati erődítésfala, amelyre egy, a 17. század elejéről származó és az ismert legrégebbi alaprajz hívja fel a figyelmet, valamint a helyszí-

A pozsonyi vár alaprajza 1437 táján (A. Fiala rajza nyomán)

nen levő faltörédek ebből az építési korszakból származnak-e. Elképzelhető, hogy a nyugati erődítmény még a régi lakótorony előtt biztosította a vár védelmét, de azt is feltételezhetjük, hogy az erődítményt a Rozgonyiak által indított építkezések idején építették.

Miután Zsigmond király úgy döntött, hogy a nyugtalan és szakadatlanul háborgó Csehországot elhagyja és más területre helyezi rezidenciáját, 1431-ben elkezdődött a pozsonyi várpalota építése. Annak ellenére, hogy ekkorra már Budán átépítették a vár régi részeit és nagyszabású palota építésébe kezdtek, a király a közelebb fekvő Pozsony mellett döntött és a vár teljes átépítését határozta el.

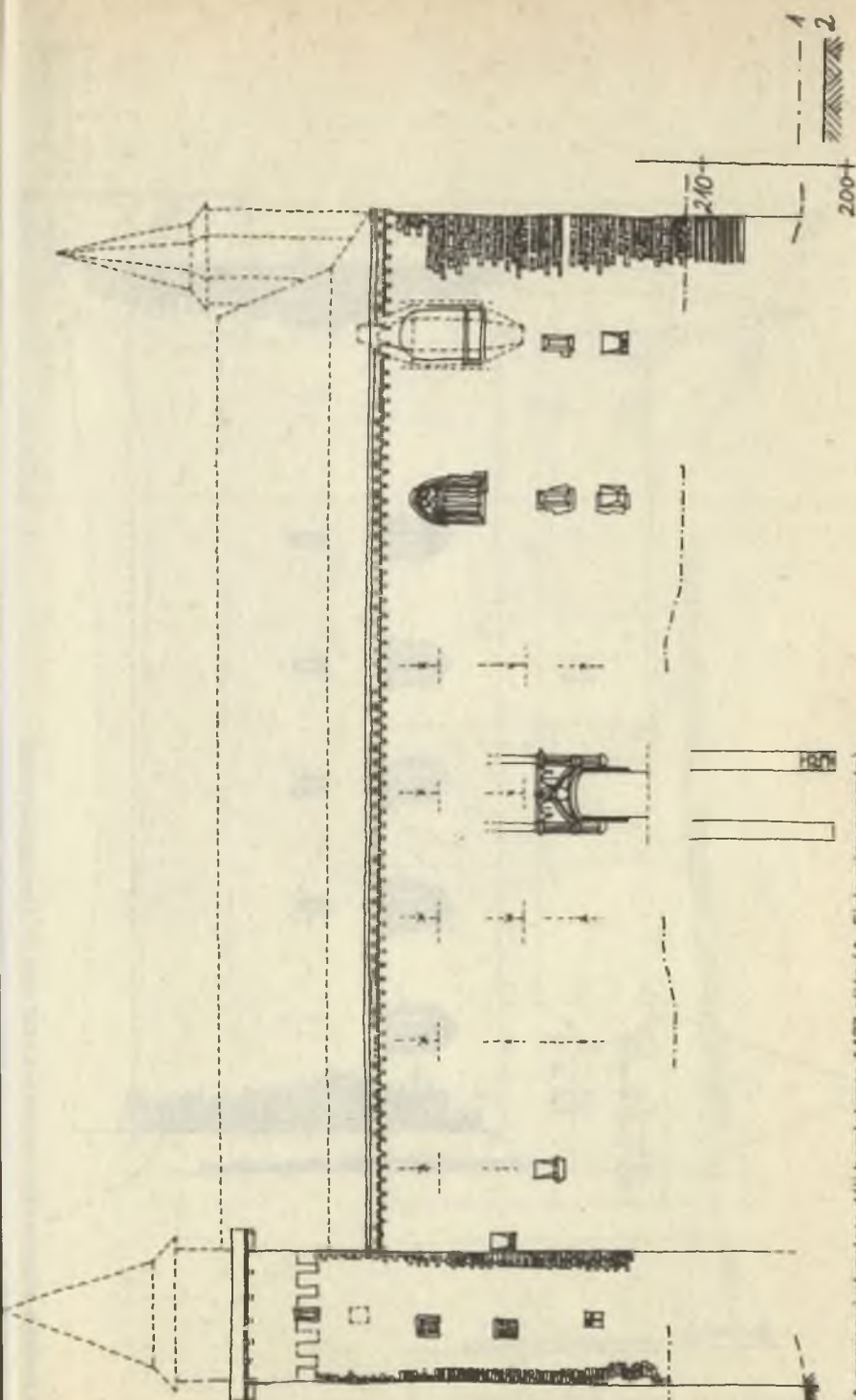
Az elképzelés megvalósítása óriási pénzüsszegeket igényelt. Éppen ezért 1430-ban a király engedélyezte a pozsonyi pénzverde létrehozását és azonnali működését, s ezt követően, éppen a pozsonyi vár-építkezésekre való tekintettel több városra adót vetett ki, ezenkívül olykor az eltéltek vagyonát is erre fordította.

A pozsonyi várbeli palota, amelynek méretben felül kellett múlnia az addigi épületeket, és mint új épületnek optimális elrendezést kellett kialakítania, nagyszámú szakembert — kőművest és kőfaragót — foglalkoztatott. 1431-ben Zsigmond király nemcsak Bajorországból, hanem Csehországból és Budáról is hozatott kőfaragókat, Budáról nyilván azokat a franciákat is, akik ott számára korábban dolgoztak. Ez utóbbi összefüggésekre utalnak elsősorban a Budán és a pozsonyi várban is feltárt azonos kőfaragójegyek és a pozsonyi várpalota ablakai.

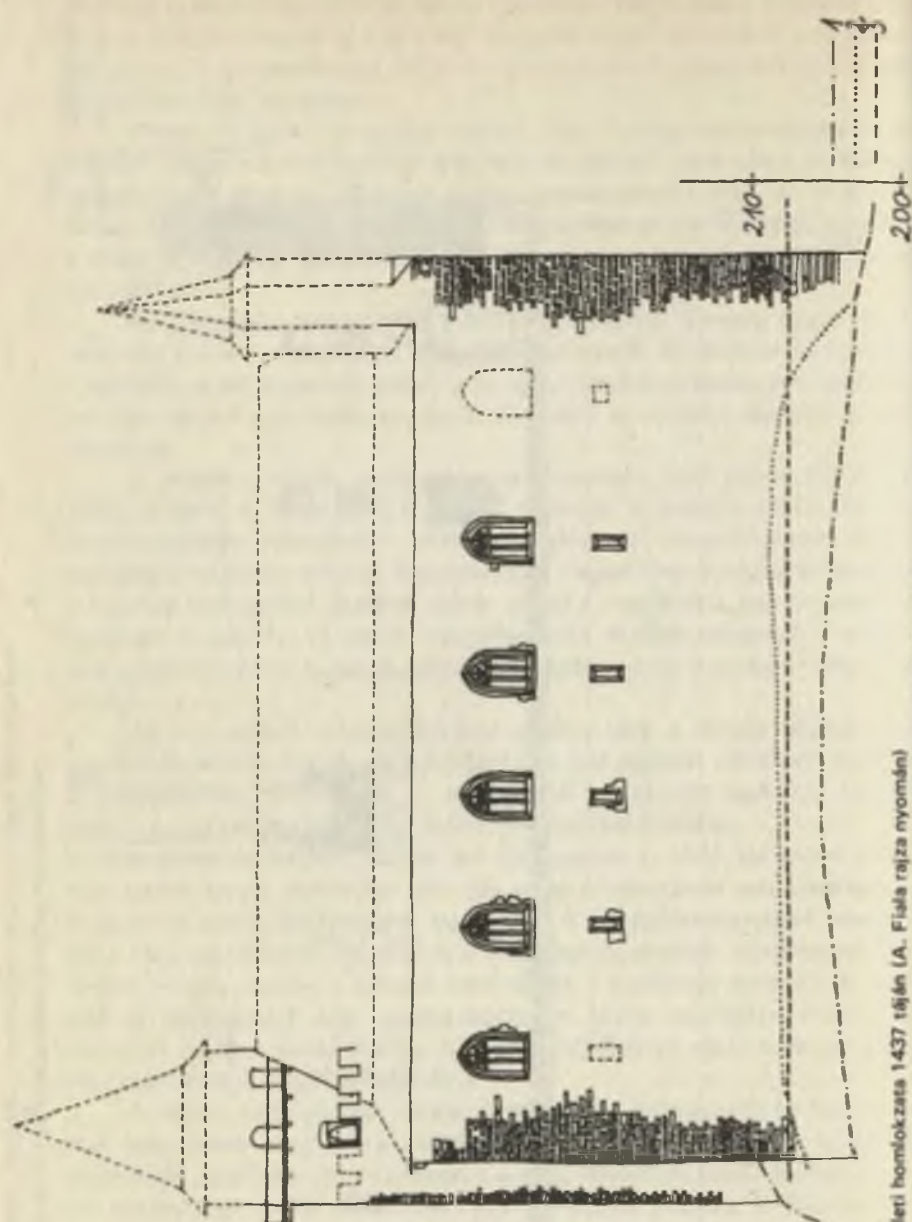
Az építkezéshez, a vastag falakhoz a követ talán a várhegy lábánál lévő ismert kőfejtőkből hozták, de a köveket a palota épületét körülvevő árokba is bányászhatták. Ugyanakkor — nyilván már kidolgozott tagozatok formájában — az osztrák Mansdorfból is szállítottak mészkőtömböket.

A királyi építésznek, Konrad von Erlingennek az 1434. évi építési számadás szerint három csoportban 90–100 segéd és napszámos volt alárendelve, az utóbbiak száma meglehetősen ingadozott. A vár építőműhelyében nevelődtek a kőfaragó mesterek. Ezt tanúsítják a kifaragandó profilok kijelölésének különböző módjai, kezdve a kisegítő sablonoktól a koordinált átvitelen át egészen az egyenesekből álló kompozíciókba írt körök segítségével kialakított bonyolult profilok szerkesztéséig. A faragott kőrészletek egyes darabjait kiválóan készítették el, fugáikat festették is.

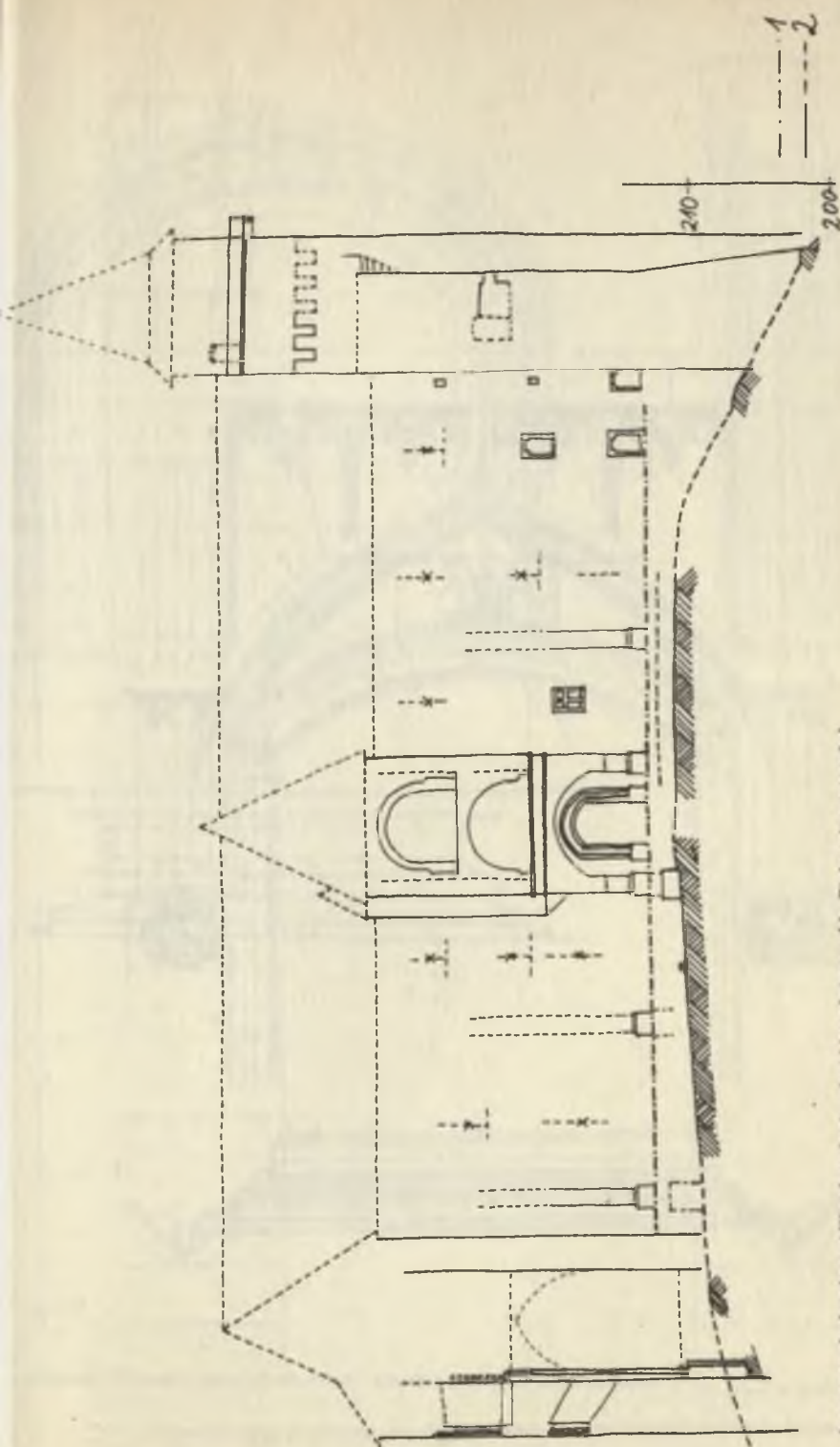
- (54) A várban tevékenykedő királyi építőműhely építészetiéből ép formában csak igen kicsiny rész, a keleti bejárati torony maradt fenn. Egyes építészeti részleteinek fejlettsége miatt a tornyot a múlt században Corvin Mátyás korából származónak vélték, éppen ezért Corvin-kapunak nevezték el. Ezen a toronyon jelentős stíuselemek maradtak fenn: szegmensíves kapu, számárhátíves archivolttal és ennek szélein fiatornyokkal, vakmérműves faldíszítés és számos olyan részlet, amelyre a profilok gazdag áthatásai jellemzők. A kapualjboltozat eredeti figurájának rekonstrukciója arra enged következtetni, hogy parleri (milevkói) típusú boltozatról van szó, amilyen a prágai Károly-híd óvárosi tornyának átjárójában (1380 után) és több dél-csehországi templomban

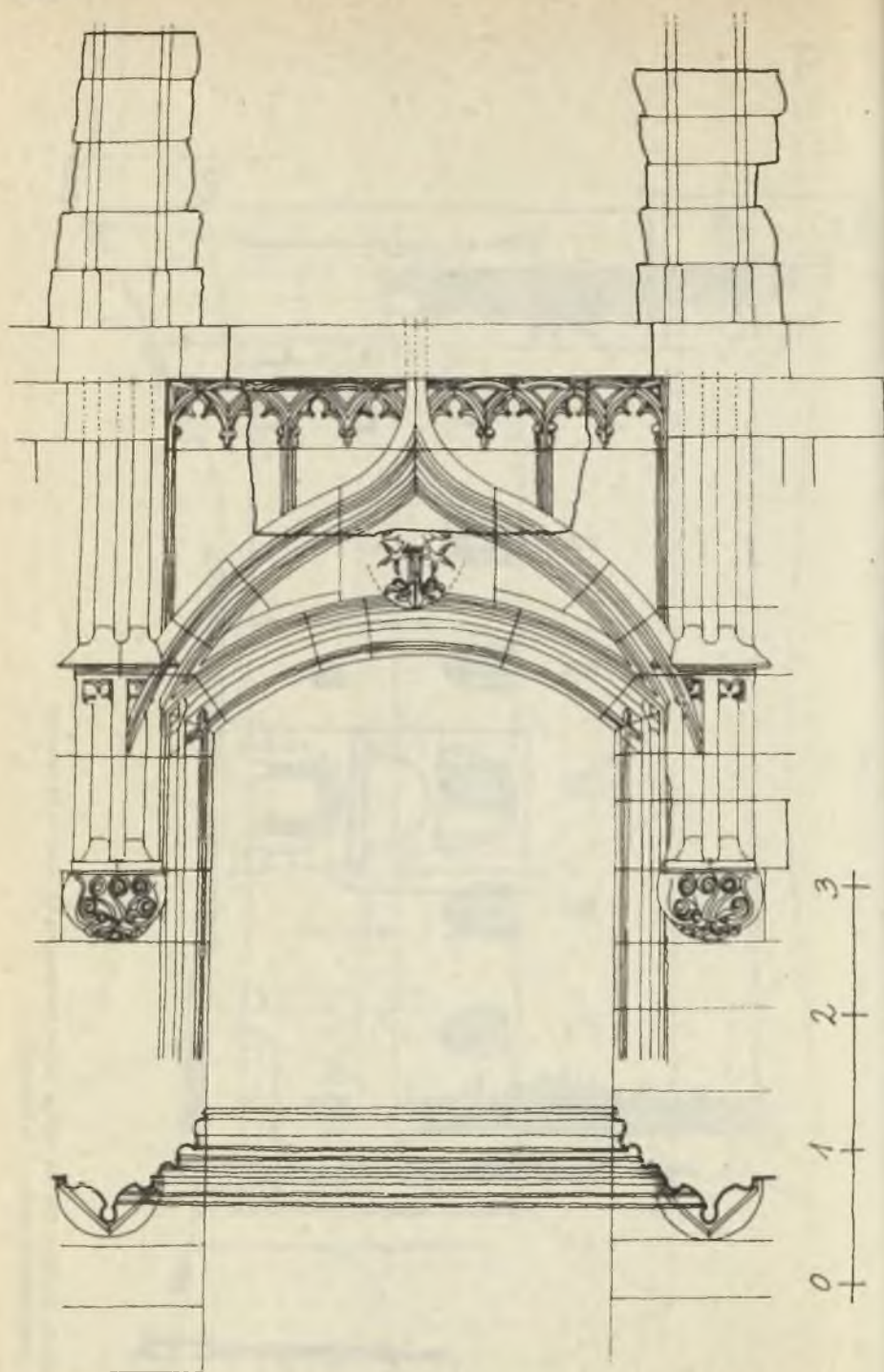
A pozsonyi várpalota déli homlokzata 1437 táján (A. Fiala rajza nyomán)
 1: a 17. századi terasz szintje 1968-ban; 2: a homlokzat előtti terepszint nem ismeretes

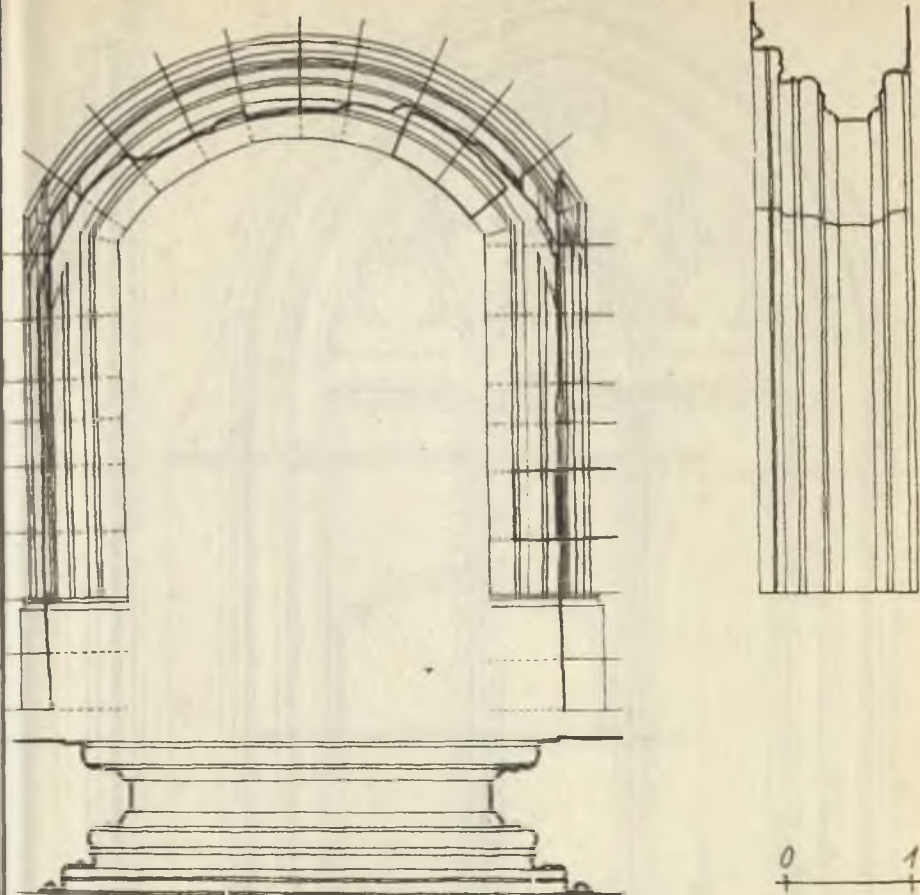
A pozsonyi várpalota keleti homlokzata 1437 táján (A. Fiala rajza nyomán)
 1: feltételezett, a 15. sz. közepé előtti szint; 2: az egykori szint rekonstrukciója; 3: 1908-as szint

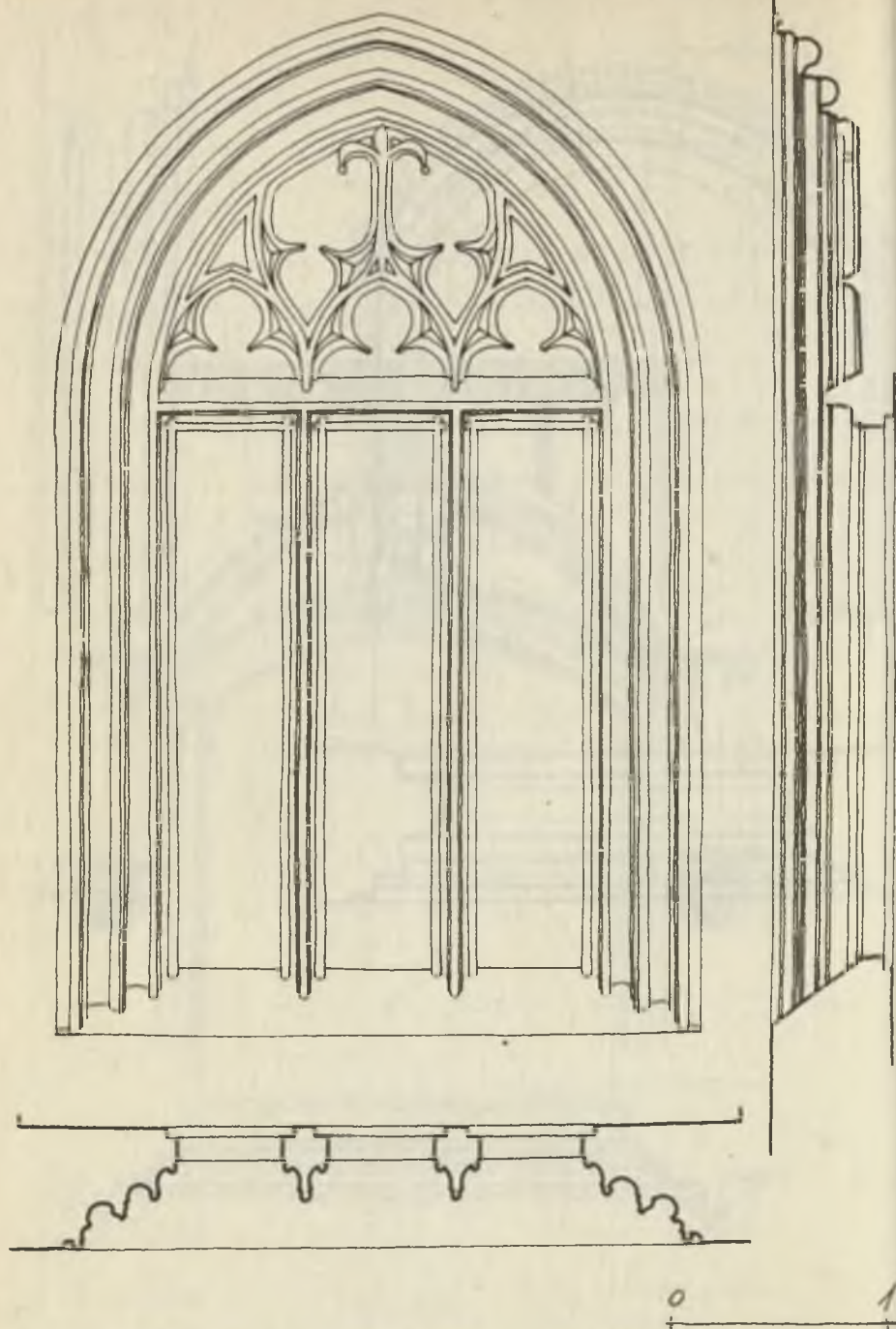
A pozsonyi várpalota déli szárnyának udvari homlokzata (A. Fiala rajza nyomán)
 1: az udvar valószínű szintje; 2: sziklafelszín

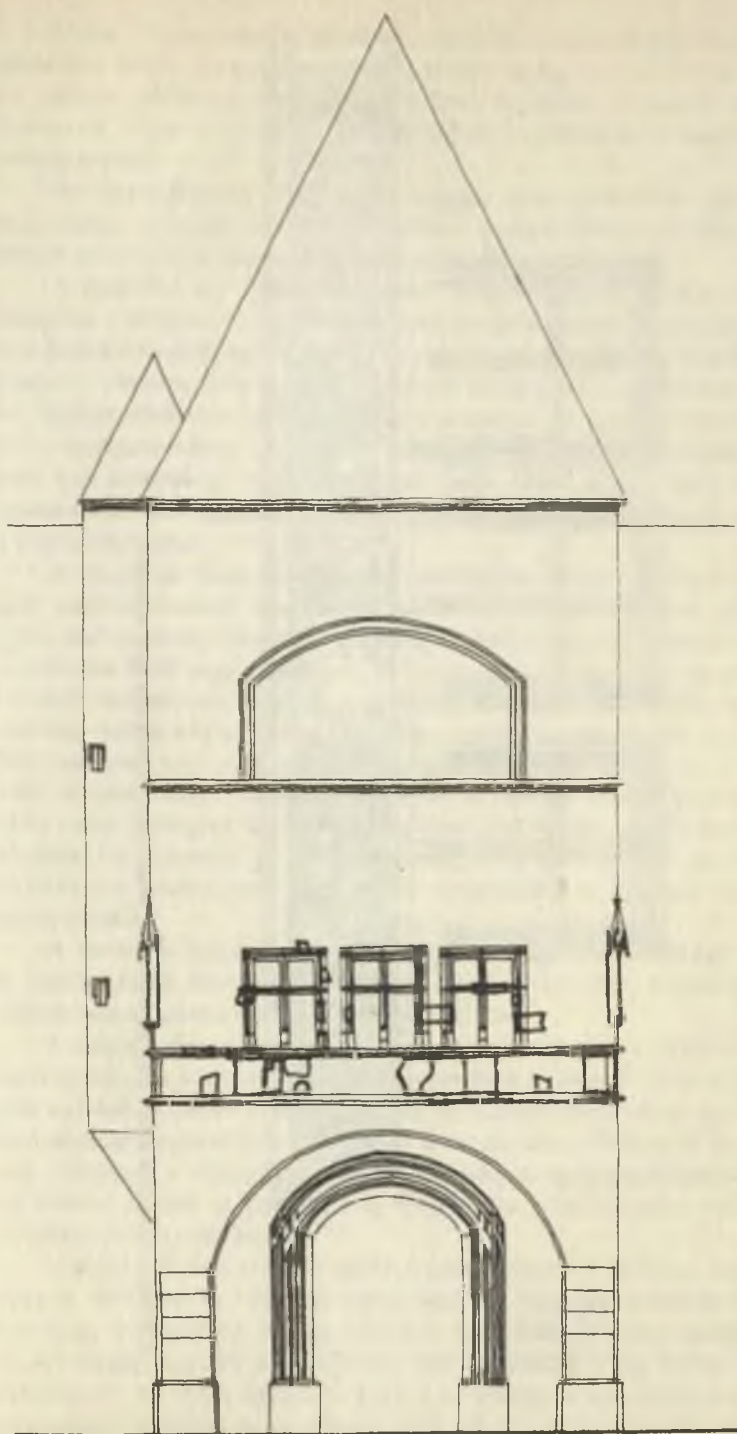
A pozsonyi várpalota déli bejárati kapuzata (A. Fiala rekonstrukciós rajza nyomán)

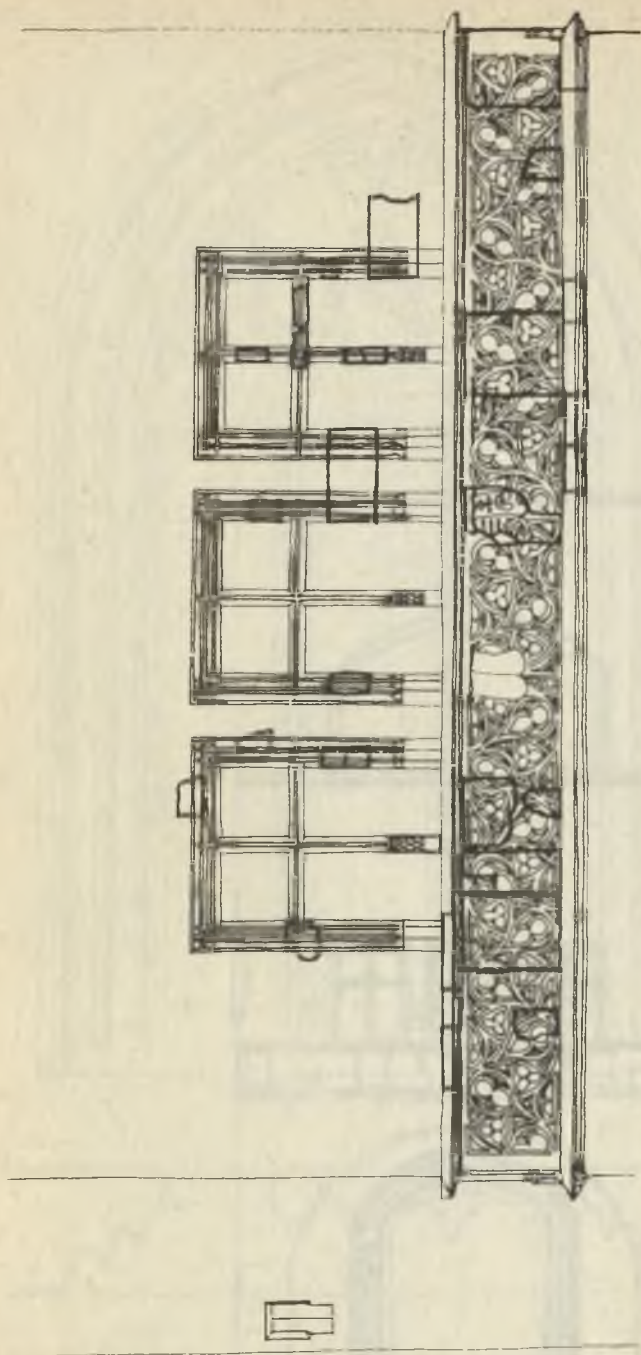
A pozsonyi várpalota kapualjának udvari kapuzata (A. Fiala rajza nyomán)

A pozsonyi várpalota keleti homlokzatának ablaktípusa (A. Fiala rajza nyomán)

A pozsonyi várpalota udvari erkélye (A. Semenko rekonstrukciós rajza nyomán)

A pozsonyi várpalota udvari erkélye, részlet (A. Semenko rekonstrukciós rajza nyomán)

is található. A pozsonyi vár tehát Szlovákiában e boltozattípus legkorábbi alkalmazása, amely azután egészen a 15. század végéig nyomon követhető. A keleti bejáratú vártorony reprezentatív külseje elsősorban a torony helyzetéből következik, mivel ez a torony a megerősített váraljához és a melléte elterülő városba vezetett.

Az ásatások során a déli várfal nyugati részén előkerültek egy másik torony alapjai, a palota későbbi falazataiban pedig ülfülkéinek vakárkádjaihoz tartozó kövei is. Ez a kapu a szabad mezőre nyílt.

A pozsonyi vár Zsigmond-korabeli újjáépítésének a központi magvát, a várpalotát a Magyarországon a 14. század második felében épült többi hasonló elrendezésű épülettől egy alapvetően új elem különbözteti meg. Míg Zólyomban (Zvolen), Véglesen (Vigl'aš) és Diósgyőrött reprezentatív, ám kevésbé megerősített gótikus várkastélyokat építettek, a pozsonyi vár palotája már tekintettel volt a haditechnikában kialakult új helyzetre. Az egész nyugati szárny a védelemre volt berendezve, a több mint hét méter széles falakba építették a négy ágyúkamrából álló védelmi rendszert; ezek egyenként hat-hat ágyú befogadására voltak alkalmasak.

A várpalota többi szárnyát már optimálisan lehetett a külső megjelenés késői gótikus elveinek megfelelően kialakítani. A Dunára néző déli bejáratú szárny első emeletén helyezték el a királyi lakóhelyiségeket, amelyek központja a várudvarra néző nagy erkély volt. A kapubejáró mellett külön lépcső vezetett a királyi lakosztályba, amelyet a várpalota délnyugati szárnyában lévő kápolnával egy karzat kötött össze. Míg a déli szárny nyugati része a régebbi (a későbbi korona-) toronnyal együtt védelmi feladatokat töltött be, a várpalota keleti részében nagy, háromosztatú ablakok voltak. Ilyenek voltak a keleti szárny teljes hosszában is, tehát a várpalota ama részein, ahol a reprezentáció helyiségei helyezkedtek el. A várpalotának ez a városra néző része egyetlen erődtípusra emlékeztető elemet sem tartalmazott és egységes, harmonikus egészet alkotott.

A várpalota legkevésbé ismert negyedik, északra néző szárnya valószínűleg csak gazdasági funkciókat töltött be. Ennek a szárnynak a Zsigmond király korában való létezésére csupán néhány részlet utal.

A palota szárnyainak más-más funkciója ellenére, ami a belső terek eltérő magasságában, és a szintek különböző számában nyilvánult meg, az építészeti egész egységét a púpos kváderekből álló sarokarmirozások és az egységes párkánymagasság teremtették meg. Amikor a palota falkoronájához értek, a magas tetők túlöntték a régi védőtorony felépítményét. A palota falazata elfedte a régi torony lőrésait és átjáróit, s a felépítmény helyett épített torony védőfolyosót és magas tetőt kapott.

Hasonló, de jóval erősebb védőfolyosót építettek a várpalota északi védőfalába is. Erre utal az 1434. évi számadáskönyv, amelyből arra lehet következtetni, hogy a várpalotán végzett építkezés nagyjából már akkor befejezés előtt állt. A befejező munkák során a palota déli homlokzatára egy hetven konzollal alátámasztott párkányt építettek. Ezek a konzolok, de a keleti bejáratú torony boltozattartó konzolai és az udvarra néző erkély párkánytartó konzolai, vala-

mint a palota bejáratí kapujának nagy konzolai is különböző maszk formájúak, s az építkezésen dolgozó kőfaragók művészi csúcsteljesítményeit képviselik.

(49- 51,53) Az ilyen jellegű művészi alkotások széles skáláján belül a román kori művészet formáihoz visszakanyarodó ábrázolásokkal, például egy-egy férfarc lakonikus ábrázolásával is találkozunk. A klasszikus gótikus művészi formát követi egy másik, amelyet plasztikus levéldísz szegélyez. A legjelentősebb csoportot azonban a groteszk emberi és állati arcot ábrázoló maszkok alkotják, amelyeken azonos kifejezőeszközök figyelhetők meg. Ilyenek mindenekelőtt a geometrikusan stilizált szemek, a volutákká formált hajzat és az ívelt, gyakran összefüggő szemöldök. Hasonló maszkokkal találkozunk már a 14. század második Sz.24- felében a Parler-körben, majd később Budán, ahová a feltevések szerint 1386 27 után átköltözött a Parler-műhely egy része. A pozsonyi váron a 15. század harmincas éveiben készült, majd a városi plébániatemplom külsején is alkalmazott maszkok formáját a budai kőfaragók jelenlétével lehet magyarázni. Köztük lehettek a francia kőfaragók is. Pozsonyban nekik tulajdoníthatók a palota nagy reprezentációs termében és a kápolnában lévő magas, csúcsíves, vakkőrácsos ablakok. A palota többi ablaka téglalap alakú, középső oszloppal vagy keresztel, s ezeket az ablakokat a grafikus stílusú ablakok nagy csoportjába oszthatjuk, amely az egész Magyarország területén igen gyakori.

Egy másik művészi irányzat, amelyet a pozsonyi várban a szegmensíves kapuk — a keleti bejáratí toronyé, a palota bejárata, de kivételesen a kisebb kapuk is — képviselnek, a Duna-menti bajor területre vezethető vissza. A várpalota kapuinak a többsége, amelyek közül csak néhány maradt meg eredeti helyén, lesarkított profilú, sokszögű lábazatban végződő pálcá- és körtetagokkal. Kivételt csak a királyi lakosztály helyiségei és az udvarra néző erkély ablakai jelentenek, ahol a lábazati részekben gyémántmetszés jelenik meg. A profilok áthatásával valamennyi keretező szerkezeten és valamennyi körte profilú boltozati borda részletein is találkozunk.

A gótikus palota szembetűnő művészi elemei közé tartozott az udvari erkély, amelyet az első emeleten vak kőrácsok dinamikus sávja szegélyezett. Ennek egyik alapvető geometriai megoldása minden bizonnyal több középkori építőműhely mintakönyvében is előfordult, így ezzel a megoldással az erfurti St. Severi-templom mellvédjén, a bécsi Stefanskirche egykori stallumain (1476–1486), a nürnbergi városháza (1490–1538) udvarában és máshol is találkozhatunk. A pozsonyi erkély vak kőrácsán legalább két címer lehetett; az egyikén, amelyik fennmaradt, tárcsapajzsban a sávos és kettős kereszt országcímet, valamint Csehország és Dalmácia címerét faragták ki.

A reprezentatív részekon kívül a palotában gazdasági és katonai létesítmények is voltak, amelyek építészeti szempontból kevésbé igényes formában épültek. Így a várpalota nyugati (védelmi) szárnyában famennyezetek létezését lehet feltételezni, hiszen valószínűleg ezek alapján Pietro Ferrabosco ezt a szárnyát a 16. században „fa-paláciumnak” nevezi. Ebben a szárnyban bizonyára sokkal egyszerűbb kapuk voltak, talán félkörívesek, mint az északi szárnyban lévő plince kapuja. Ma már nehéz megállapítani, hogyan működött az udvaron az a kút, amelynek ásását 1434-ben kezdték el.

A várpalota reprezentatív és lakórészeiben valószínűleg négyzetes vörös kerámiából voltak a padlók, amilyenek az erkély mellett megmaradtak. A helyiségek falai talán csak meszelve voltak, amint erre az eredeti falfelületek töredékei utalnak. Díszítésükre már Zsigmond halála miatt (1437) sem került sor. Arról, hogy a várpalota belső helyiségeit legalább részben berendezték és lakták, a nagy mennyiségű késő gótikus kerámia és a 15. század közepi és végi díszkályhák töredékei tanúskodnak. Reprezentációs feladatokat a palota azonban nem töltött be, a Pozsonyba látogató uralkodókat a városban levő királyi kúriában szállásolták el.

A várban 1437 után végzett építkezési munkálatokra vonatkozó adatok – a fentebb említett építőanyagra való tekintettel – csak a fenntartásról tanúskodnak, és valószínűleg az 1440-es trónharcok idején keletkezett károk helyreállítását jelentették.

A pozsonyi vár Zsigmond-kori átépítési munkálatainak a befejezése után közvetlenül készült a várról és a városról az a vázlat, amely Bécs egy alaprajzának a szélén látható (1438–1455). Sematikus jellege és leegyszerűsített jelölése miatt ezt a vázlatot nem tekintették hitelesnek. A vázlat részletes vizsgálatánál rögtön szembetűnik, hogy a várnak „*Da haus ob prespurck*”-ként jelzett vázlata a várossal ellentétben több elemre bontható. Az előtérben két önálló átjáróval ellátott torony a vár déli részét ábrázolja a kapukkal együtt. Ezek felett látható a palota homlokzata, amelynek széleit a palota tornyai szegélyezik. A bal oldalon van a régebbi védőtorony, jobbra az a huszártorony, amelyik a várpalota északkeleti sarkán épült. A tornyok között, a homlokzat felső részén két párkányt rajzoltak. Az alsó párkány sematikus rácsa iv alakú frízt jelöl, a felette levő fal valószínűleg a várpalota udvarát ábrázolja, középen az erkéllyel. A homlokzat kiterítése a második rajzsfkban megfelel a jellegzetes részletek ábrázolására vonatkozó középkori intencióknak. A várpalotába vezető bejárat előtti utolsó kis tornyot nem lehet pontosan azonosítani, lehet, hogy itt a várpalotába vezető híd védelmét szolgáló toronyról van szó.

Az elhanyagolt vár, főleg a várpalota nagyon hamar romlásnak indult. Kiderült, hogy a pusztulás legalább a széles nyílások fölötti részek romlásával indult meg. Így elkezdődött a lassú enyészet korszaka. A reneszánsz korban, az 1552–1562 közötti években az egymást követő átépítések során, éppen a palota rendkívül rossz állapotára való tekintettel, de az új kor ízlésének megfelelően hozzáálltak a várpalota radikális átépítéséhez is.

Annak ellenére, hogy a pozsonyi vár Zsigmond-kori építkezése nem érte el eredeti célját, vagyis nem vált királyi székhellyé, mégis a felső-magyarországi világi építészet fejlődésében jelentős szerepe volt.

Az erődítésépítészetben a pozsonyi vár építői és építtetői több mint száz évvel előzték meg a fejlődést az ágyúlőrések elhelyezésével és a folyosóval összekötött zárt ágyúállásokkal. A komoly politikai és katonai helyzetre való tekintettel ezt a koncepciót Magyarország védelmi rendszerű építészetében csak a mohácsi csata után kezdték érvényesíteni s fokozatosan alkalmazni.

A késői gótika építészeti elemeinek a zólyomi várbeli, valamint a pozsonyi

ferencesrendi templom melletti kápolnák építésénél megnyilvánuló, egyedülálló alkalmazását követően a nagy létszámú kőfaragóműhelynek köszönhetően optimális elrendezésben valósult meg az erődített palota – a késő gótikus formai részletektől kezdve a téralkotásig. A különböző eredetű kőfaragóknak köszönhetően a királyi építkezés sok importált részletformával gazdagodott, amelyeket aztán Konrád mester logikus és szerves művészeti egésszé ötvöztött. A vár több építészeti részlete hosszú ideig, főleg a 15. század második felében beköszöntött építészeti konjunktúra idején elsősorban Pozsonyban például szolgált. A megerősített város csaknem valamennyi utcájában és nemcsak az új építményeken (városháza, Academia Istropolitana), hanem ennél sokkal egyszerűbb építményeknél is szegmensvises kapuk, erkélyek és a várpalota formái által inspirált más formák jelennek meg.

A várpaloták tipológiáját tekintve a 15. századi pozsonyi vár nálunk a maga nemében egyedülálló átmenetet képez a régebbi, még erődítés nélküli, önálló belső várudvarral rendelkező építmények és a megerősített reneszánsz kori kastélyok között. A pozsonyi vár a váráépítészeti utolsó korszakát testesíti meg Szlovákiában, amelyet követően a további fejlődést az adott körülmények mellett elsősorban az olasz erődítésépítészeti és a reneszánsz architektúra irányai befolyásolták és határozták meg.

A pozsonyi vár 15. századi Zsigmond-kori építkezése a várat Pozsony színterének jelentős elemévé avatta. A három egymást követő lényeges átalakítás, átépítés ellenére a várpalota és északi erődítménye külső formáját mindmáig megőrizte.

Irodalom

Ortvej T.: Pozsony város utcái és terei. Pozsony 1905; *Kemény L.*: A pozsonyi vár és váralja. Bratislava–Pozsony 1933; *Menclová, D.*: Hrad Bratislava. Bratislava IX (1936); uő: Bratislavský hrad a jeho stavebné minulosť. Pamiatky a múzeá II (1953) 4. sz.; uő: Közép-európai XIV. és XV. századi szabályos alaprajzú várpaloták. MĚ VII (1958) 2–3. sz.; *Szűcs* 1958; *Sprušanský, S.*: Neskoro gotická prestavba Bratislavského hradu vo svetle archívnych prameňov. Historické štúdie XI (1966); *Ratkoš, P.* – *Lichner, J.* – *Polla, B.* – *Štefanovičová, T.*: Bratislavský hrad. Bratislava, 1960; *Fiala, A.*: Gotická architektúra Bratislavského hradu. Historica, zborník FFUK XX (1969); uő: Slepá kružba z bývalého gotického arkiera paláca Bratislavského. Monumentorum tutela 5 (1969).

Andrej Fiala

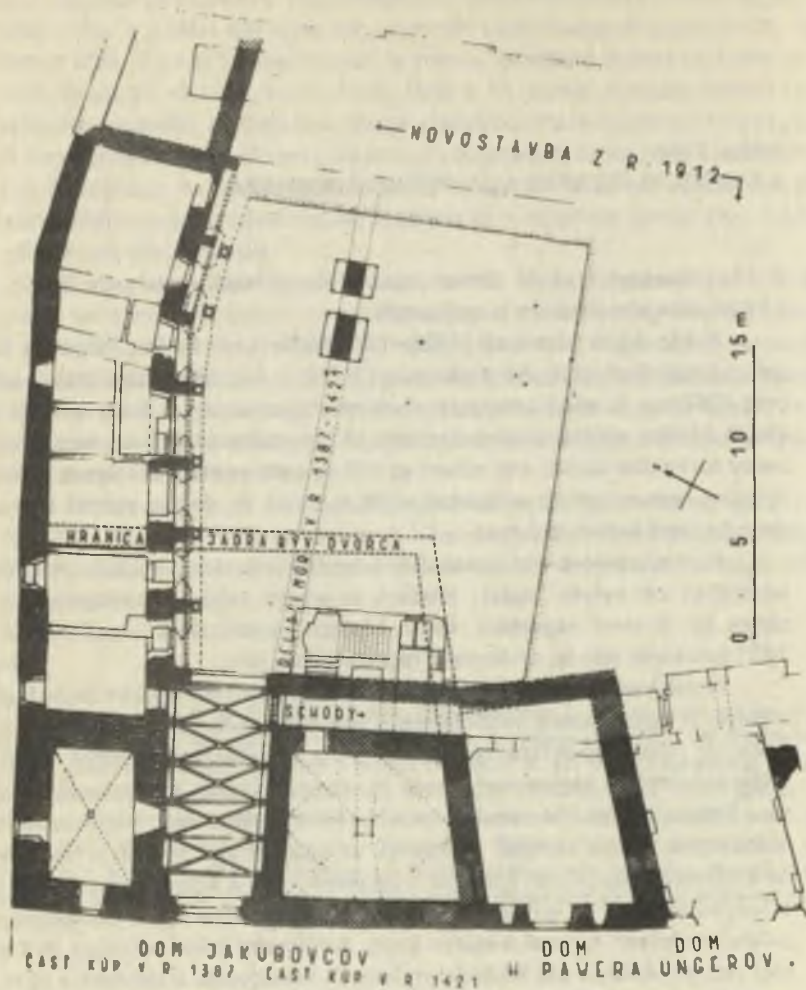
A POZSONYI (BRATISLAVA) RÉGI VÁROSHÁZA

38 A 14. században a városi tanács Jakab bíró régi házában tartotta üléseit, ezért a házat néha városházként is emlegették.

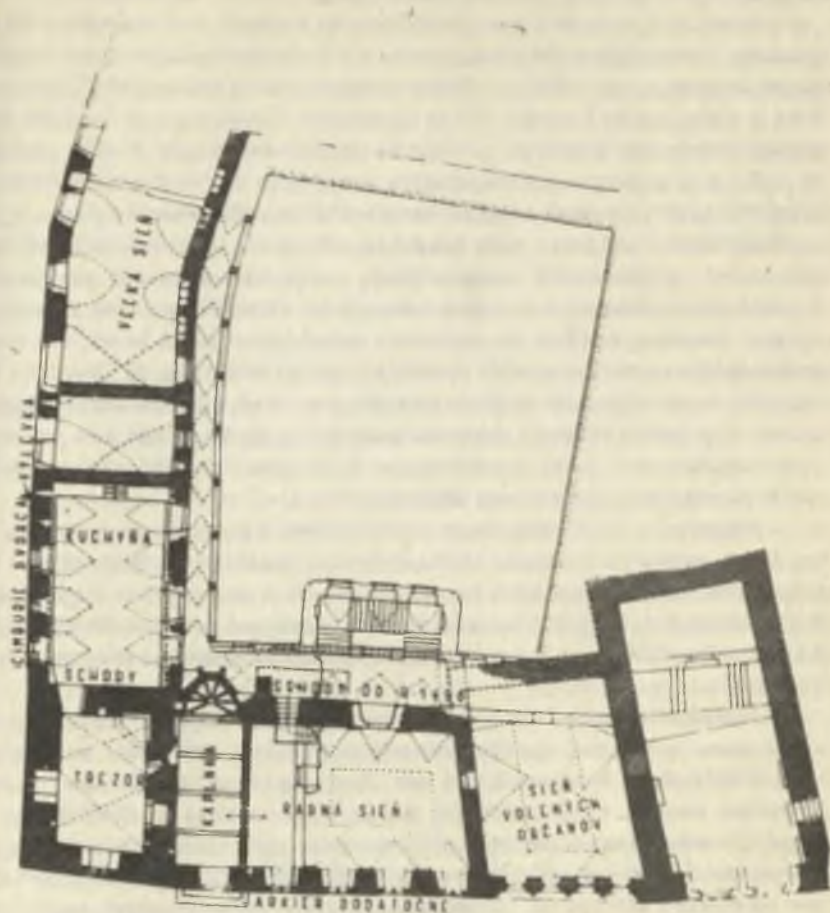
A ház Jakab városbíró (1326–1373 között) két fiának, Pálnak és István-nak tulajdonában volt. Az eladósodott Páltól a ház felét Izsák zsidó vásárolta meg 1387-ben, a városi tanács azonban még ugyanabban az évben a tulajdonába került házrész eladására kényszerítette. A megvásárolt házrész a tanácsnak 447 arany forintjába került, ami abban az időben igen komoly összegnek számított. A házat nem sokkal az adás-vétel előtt építették át, tornya volt és a téren nagyon kedvező helyet foglalt el.

A vétel révén a régi Jakab-féle udvarház két részre oszlott. A városháza udvarában két helyen végzett ásatások az eredeti telket két részre osztó falat tártak fel. A telek nagyobbik fele a későbbi városházának jutott. A falat csak 1421-ben bontották le, a hátralevő rész megvétele után.

61) A megvett házrészről elsősorban az északi szárny alapján lehet fogalmat alkotni. A palota keleti védőfalának a lebontása után nem sokkal ezen a szárnyon új, hosszú épületszárnyat emeltek. Az új épületszárny hátsó emeleti részébe helyezték a nagytermet, ennek az udvar felé nagy, háromkaréjos és rozettás kőablakai voltak. Az utca felé csak kis, keskeny ablakokat alkalmaztak, szemöldökökben három karéjjal, amilyenek az egész emelet ablakai is lehettek. Ebbe a szárnyba ekkor már konyhát is építettek, s ez a konyha egészen az újkorig a helyén maradt. Az emeleti helyiségeket egy, az udvar egész hosszában nyúló pillérekre épített folyosó kötötte össze. A földszint hátsó részében lévő gazdasági rész az udvaron két árkáddal nyílt. A legnagyobb átalakítást a térre néző nyugati palotaszárnyon végezték, ahol azonban a szinte egymást érő átépítések, renoválások miatt az eredeti állapot nehezen képzelhető el. Sejtetni lehet azonban, hogy az emeleti ablakok a torony ablakaival azonosak voltak, a toronyablakok pedig az udvartér ablakaihoz hasonlóak, de gazdagabban tagolva. A térre néző nagy ablakok és az új vakolat alapján a házat ezt követően még nagyon soká mint „új” házat emlegették. Az átalakítás talán nem sokkal a megosztás előtt zajlott le. Az írott források hiánya miatt az átépítések hozzávetőleges időpontját csak az új ablakok profilja alapján határozhatjuk meg. A palota új ablakainak a profilja ugyanis azonos a klarissza templom északi portáljának a profiljával, s ez utóbbinak az építése 1375 tájára tehető.

Pozsony, városháza, a földszint alaprajza 1457 után (A. Fiala rajza nyomán)
 Fekete: fennmaradt falak; vonalkázás: lebontott falak

Pozsony, városháza, emeleti alaprajz 1457 után (A. Fiala rajza nyomán)

Az viszont kétségtelen, hogy az udvari szárny emeleti nagy terme volt az, ahol a városi tanács még a magánházban tanácskozott és nincs tisztázva, vajon építése nem éppen ezzel a rendeltetéssel függ-e össze. A ház többi helyiségét a város csak 1378 után kezdte használni. A városházához tartozott a fogház is, amelyet a városi tanács a Jakab-féle ház mögött, 1370-ben építtetett fel.

A városnak még az Anjouházbeli magyar királyok által biztosított számos gazdasági kiváltsághoz Zsigmond király a 15. század legelején újabb kiváltságokat adományozott. 1402-ben Pozsony megkapta az árumegállító jogot, valamint a dunai szabad hajózást, illetve kereskedést biztosító jogot, s három évvel később a város már a városok gyűlésén is képviseltette magát. A város gazdasági és politikai jelentőségének a növekedése a városháza bővítésében is tükröződik. Jakab fia István házrészét a városi tanács 1421-ben 50 aranyért megvette, hasonló körülmények között, mint korábban a Pálét. Ez a vétel rendkívül előnyös volt, mind térkihasználás szempontjából, mind városépítészeti tekintetben. A városháza kiszélesített homlokzata mentén kis utcácskák vezettek a városháza mögötti piacterre. Dél felé az utcán túl a városháza az Unger-házzal volt szomszédos, amire egyébként a vételi szerződés szövege is utal. Ez az Unger-féle ház valamikor a 14. században épült és az esztergomi érsek megerősített palotájához simul. Egy 1415–1416-ból származó adójegyzék az Unger-ház és a városi tanács utcájában egy „fereo cancello vulgo Eysengetter”-t említ, amit szabadon rákálnak vagy szegyenketrecnek lehetne fordítani.

Két évvel a Jakab-féle palota másik felének megvásárlása után egy, a város életét tartósan befolyásoló eseménysorozat kezdődött. A Žižka-vezette huszita hadak morvaországi betörése sürgetővé tette a pozsonyi vár megerősítését és a városfalak felújítását. Pozsony állandó veszélyben volt, s ezért a pozsonyi káptalanból a könyveket, s a plébániatemplomból az értékeket átvitték a városházára.

A Jakab-féle palota másik felének megvásárlása idején a városháza tözsomszédságában igen élénk építőtevékenység bontakozott ki, amely a városháza további fejlődésére is nagy hatással volt. A gazdag polgár, Hans Pauer, a városi tanácsban szerzett nagy befolyását kihasználva megvette a városháza és az Unger-ház közötti utca-szakaszt, sőt ezenkívül jogot szerzett arra is, hogy a szomszédos falakat felhasználja új építkezésénél. Erről az első adatokat az 1422-
(63) ben keletkezett adójegyzék tartalmazza. Ez az új épület gazdagon tagolt homlokzatával gazdagította a tér arculatát, ugyanis a tömör földszint fölé emelt homlokzatot két mély sikra bontották. A négy magas ablakot tartalmazó sík előtt konzolokra egy előretolt, három- és négykaréjos elemekkel, rácsszerűen áttört oromzatot emeltek. Nem lehetetlen, hogy az oromzat középebe egy Szent
Sz.36 Lászlót ábrázoló kőszobrot helyeztek, amely aztán később, a városháza-együttes átépítése idején az Unger-ház homlokzatára került.

A fény és az árnyék dinamikus hatásának, játékanak hasonló elvét az É. ugyanakkor épült kassai katedrális három főkapujának az építésénél is alkalmazták, sőt a kassai ferences templom nemrég feltárt főkapuját is hasonlóképpen építették fel. A lépcsőzetes és a négykaréjos formákkal áttört oromzat formája egyértelműen a német gótika kiterjedt területére vezet, ahol ez a megoldás
38. e-h
(65-
66)

még hosszú ideig fennmaradt. Minden bizonnyal innen származik a lőcsei plébániatemplom mellett 1530–1550 között épült könyvtár téglaszerkezetű homlokzatának a mintája is.

A középkori Pozsonyban szokatlannak számított az új épületnél alkalmazott technológia. A függesztett oromzatot faragott téglából falazták, a profilozást vakolással egészítették ki. Csak az oszlopfők, a függő rozetták és a konzolok készültek kőből. Ez utóbbi megoldás a kőfaragómesterek hiányával hozható összefüggésbe, akiket minden bizonnyal elsősorban a városfalak építésénél alkalmaztak.

Az új ház földszintjén nagy terem volt bejárattal és keresztboltozatos üldőfülkékkel. Az emeleti nagy teremnek gerendás famennyezete volt.

A házat nem sokkal felépítése után, eddig ismeretlen okból a városi tanács megvásárolta és a városházához csatolta. Erre valamikor 1430–1434 körül került sor. Ezeknek az éveknek a végére esik a berendezés egy részének az épületből való elszállítása és a városháza alagsorában történő elhelyezése is. A ház újbóli berendezése valószínűleg összefügg a császár ugyanarra a hónapra eső pozsonyi látogatásával. Zsigmond király Pozsony iránti érdeklődése nyilván tartósnak bizonyult, mert a várpalota építése már előrehaladott stádiumban volt. A közelgő látogatás hatással volt a városi pénzverde építési munkálataira is. A már 1430-ban kibocsátott veretek közül néhány quaring és firling máig fennmaradt. A pénzverde működéséből származó jövedelmeket Zsigmond király ugyancsak a várpalota építésére fordította. A város szolgálatait címeres levéllel hálálta meg, amelyet Bécsben, 1436-ban állítottak ki.

A városházának a Pauer-féle házzal történt kibővítése után több adat a városháza további tagolására utal. A pénzverdén kívül a városháza udvarán, az udvari szárny pincerészeiben volt a börtön, ahol egy 1444-ből fennmaradt feljegyzés szerint maga a hóhér is őrt állt. A börtönbe egy korábban falazott íven, egy nyeregtetős kapun át lehetett bejutni. 1439-ben a tanácstermet újból említik, mégpedig új, festett tapétákkal kapcsolatban. Ez a terem valószínűleg a Pauer-féle épületrészben volt, de ezt közvetlenül csak 1456-ban említik. Az 1439-es számadás szerint ennek földszintjén volt a városi mérleg. Egy tíz évvel későbbi feljegyzés a városháza nagytermében már mázas kályhát említ, míg a város címerével díszített kályha valószínűleg az esküdtek szomszédos termében, tehát a Jakab-féle házrészben volt.

A városháza kápolnáját mint szentélyt („das heilum”) 1443-ban említik, amikor megmutatták az esztergomi érseknek, majd egy évvel később újra, amikor ismeretlen okból a városháza tornyába helyezték. Ugyanebben az évben a kápolnába legalább három zárral ellátott láda és szekrény került. Vásrács is volt benne, ami arra enged következtetni, hogy ott volt a kincstár. Talán ott helyezték el a város ezüst hivatali jelvényeit és azt az ezüst láncot, amelyet 1434-ben és a következő években említenek. A felszentelési keresztek hiánya a falakról arról tanúskodik, hogy itt tulajdonképpen a szó szoros értelmében vett kápolnáról nem is beszélhetünk.

A városháza tornyán zászlók lengtek. 1449 után a városi vásárok idején a városháza tornyára vörös, címeres lobogót raktak, a gyakori tüzek alkalmával

pedig egészen vörös zászlót. Azt gyakran kitűzték akkor is, amikor a városban vagy a város közvetlen közelében hadi események folytak, s ezek már a 15. század közepe előtt is elég gyakoriak voltak. A magyar trónért folytatott küzdelmekben a város Erzsébet királyné oldalára állt, ugyanakkor a várnagy Jagelló Ulászlót támogatta. 1439–1442 között a harcok során a váralján lévő házak, de a városi házak közül is nagyon sok megrongálódott. 1442-ből származik az a két feljegyzés, amely a városháza és a védőfolyosó tetejének javításáról tudósít. Az első említés szerint ezeket a tetőket a várból érkező lövések rongálták meg. A városházán mindamellett tovább folytak az építkezések is; 1445-ben a városháza tornyához új lépcsőket építettek és új kőkaput is kapott. Valószínűleg a javítások miatt a városháza több funkcióját a Pauer-féle házba helyezték át. Ugyanebben az évben a Pauer-ház emeletét felosztották tanácsteremre, városi hivatali térre és az esküdtek részére. A városi írnok számára itt fa kamrát készítettek. Talán ezekkel a változásokkal függ össze a térre néző homlokzat huszár-tornyának lebontása, az új kerámia-borítás és az ablakok ellátása vasrácsokkal, amiről az 1449. évi írott források tudósítanak.

A városháza homlokzati szárnyának leglényegesebb átépítését azonban csak 1457-ben kezdték meg, amikor a tanácsterem még a Pauer-házban volt. Az egész első emelet közlekedési összeköttetését a városháza udvarából a homlokzati szárnyhoz épített folyosóval és talán egy új lépcsőház megépítésével oldották meg. A folyosóval elrendezésében összefüggött a régi kapubejárat átépítése is. Új udvar felőli kapuja a hozzáépített folyosó szintjén eltakarta keretével a 14. század második felében épült folyosó pillérét.

(62) A térről a városházába vezető bejáratot egy nagy szegmensíves portál hangsúlyozta, fölötte fiálékkal és a háromkaréjos vak kőrácsos mezővel, a kapun valamikor talán városi címer is lehetett. A kapubejáró mindkét oldalán folyamatosan elhelyezett üldőülkék sorát a szegmensíves keresztboltozat öt szakaszát tartó támpillérek íves mezőkre tagolják. A boltozatmezők felső záródásába öt domborműves zárókövet helyeztek. A legújabb értelmezés szerint ezek az egész építkezéshez időben sokkal közelebb állnak, mint ahogy azt eddig feltételezték. Erre a felismerésre a kutatók nemrég jutottak. Az első zárókövön látható címer a Rozgonyi család, pontosabban az országbíró és a király tanácsadója, valamint az V. László által 1453-ban megjutalmazott Rozgonyi János címereként tartják számon. A másik zárókő V. László édesanyját, az 1442-ben elhunyt Erzsébet királynét ábrázolja. A középső zárókövön éppen az átépítések idején meghalt fiatal V. László király domborműve látható. A negyedik zárókő címeréről azt tartják, hogy az Ujlaki Miklósnak, Rozgonyi János sógorának a címere. Az utolsó, az ötödik zárókő egy egyházi méltóság címerét jelképezi. Ebben az esetben az egyházi méltóság a városháza közelében felépült palota tulajdonosa, Szécsi Dénes volt.

Az emeleten, közvetlenül az új kapubejáró boltozatára építették az erkélyt, amellyel az emeletet két részre tagolták: tanácsteremre és kis kápolnára. A tanácsterem fagerendás mennyezetet kapott, falait négy nagy keresztosztós kőablak tagolta. Az ablakok profilja azonos volt a tanácsterembe vezető új ajtó profiljával.

155-57, 59) Az építészeti tagolásban a legnagyobb figyelmet a szegmensíves boltozatú kápolnaszentélynek szentelték. A körtetagos boltozati bordák egy LADISLAVS feliratú domborművel díszített zárókőben futottak össze. A kápolna zárókővének domborműve talán V. László védőszentjét, Szent Lászlót ábrázolja. A boltozati bordák nyolc növényi és figurális díszítésű fejezetre támaszkodtak, közöttük volt a pilléreket finoman lezáró négy evangélistaszimbólum. Ezeknek a klasszikus gótika korából eredő elemeknek a késői gótikus boltozat-formával való összekapcsolása — hasonlóan a kapualjhoz — bizonyos mértékben a nyílások zárásain is tükröződött. A kápolnazáradék három kis ablakának körácsa kitűnően szemlélteti a formafejlődés hosszú folyamatát. A kápolna gerendás mennyezettel fedett egyszerű hajójában ámulatba ejt a toronytér egyik szegmensíves kémlelő ablaka mellett levő háromkaréjos záródású ülőfülke archaiskus formája. Egykorúságukra viszont az azonos bélétszerkezet is utal.

A kápolnát a tanácstermen kívül a régi portál még a toronnyal is összekapcsolta; szentélyét pedig összekötötték egy kapuval, amely az udvar folyosójára nyílt. A kápolna sokszögű záródását az erkélyen a támpillérek, állatalakos konzolok, fiálék és folyamatosan profilozott lábazat tagolták. A téglapadlós erkély mellvédje talán vak körácsos kövekből készült.

A szegmensív használata a városháza kapuin, valamint legalább hét városi ház kapuján a pozsonyi várban működő Konrád mester műhelyével való összefüggésre mutat, mivel a várban ennek a formának a használata tipikusnak tekinthető. A közvetlen összefüggés problémáját viszont abban a hosszan ható példaadásban is kereshetjük, amelyet a vár építészete és építészeti gyakoroltak a város építészeti tevékenységére a 15. század második felében. A városháza boltozatainak és kapuinak a kialakításában — beleértve a tagolt falpilléreket is — a késői gótikus formák alkalmazását úgy is értelmezhetjük, mint az építészet fejlődésében bekövetkezett eszmei hatások, fordulatok meg nem értését, ám mindent a hagyományos formák és haladó tendenciák összekapcsolására irányuló törekvések megnyilvánulásának is tekinthetjük. Hasonló értelemben fogtak hozzá a két helyiség kifestéséhez is.

A kápolna záradékában a figurális festményeknél a hangsúlyt a címerekkel egybekomponált szentek alakjára helyezték. Az első szent alakja mellett fennmaradt a nagy kettős kereszt cimer töredéke, a másik szent mögötti elpusztult felületen talán a város címere lehetett. A diadalív homlokzatára az Annuntiatio jelenetét festették, a festményekből azonban csak a figurák alsó része maradt fenn érkados architektura és tornyok között. A hajó északi oldalán, szorosan a mennyezet alá a krisztológiai ciklus öt képéből álló sávot festettek; a Keresztrefeszítés és a Feltámadás jelenetei maradtak meg a legjobb állapotban. A figurális festmények alatti falat ornamentális festett drapéria borította, s az összefüggő kompozíció csak az ülőfülke terében volt más. A belső színvilágát a falfestmények, az ajtó-, ablaknyílások sávok, ornamentális szegélyezése, valamint a plasztikus tagozatok és a zárókő festése határozta meg. Az időközben elpusztult nyugati ablak szemöldökén lévő széles ornamentális sáv arra utal, hogy a famennyezet is ki volt festve. Ezt a feltételezést látszik alátámasztani a mennyezetgerendák között levő aránylag nagy távolság is.

A városházi kápolna monumentális festményeiben tükröződő felfogás a már a 14. században érvényesülő alapelvekhez való visszatérést jelentette, de a festett ornemens alapján ezt a festészetet mégis a késői gótika korszakába lehet sorolni.

Mint a városháza tornyának korábban épült helyiségét, úgy ezt a kápolnát sem tekinthetjük a szó szoros értelmében vett kápolnának. Hiányoznak az építtetésére, felszentelésére vonatkozó adatok, valamint a felszentelési keresztet hajdani létezésének a nyomai. A kápolnazáradék téglapadlójának felületén egy falazott menza nyomai bukkantak elő.

(60) Egészen más jellege volt a tanácsteremnek. A fehér vakolatmaradványok azt bizonyítják, hogy eredetileg nagyon egyszerűen volt kifestve, és jóval később borították be falait színes dekoratív, növényi indaformát utánzó, zöld és barna színű, fekete kontúrú festményekkel. Ez a falfestés a falakat egészen az ablakok béléltéig beborította, ahol figurális kompozíciót is sikerült felfedezni. A festés alsó szegélye mentén sablonnal kialakított ívsorok a fal tektonikus tagolásának a benyomását keltették. Egy 1550-ből származó forrás szerint a közeli Zöld utcai (Zelená ulica) ház belsejét és homlokzatát hasonlóan festették ki. A 16. században itt tartották az országgyűléseket és a megyegyűléseket. A házról (Grünstübl) nevezték el az egész utcát. A késő gótika korában a zöldre festett és növényi ornamentikával díszített szobák a jómód kifejezői voltak; ilyenekkel a főúri várak és kastélyok belsejében igen gyakran találkozunk: Árva (Orava), Zólyom (Zvolen), Selmečbánya (Banská Štiavnica), Párisfalva (Parižovce).

A városháza Jakab-féle részének átépítése külsőleg elsősorban a tanácsterem új ablakain és a kápolna magas ablakain nyilvánult meg. A városháza homlokzata fehér, fugahálózatot utánzó festést kapott és ebből optikailag csak az ablakok piros szegélye emelkedett ki. A városháza udvari homlokzatát is újra vakolták, ekkor a régi ablakok körül a kváderezést szegéllyel, a kisebb nyílások körül pedig nagy plasztikus kerettel váltották fel.

A városháza átépítése az új tető megépítésével zárult le, amelyet oromzatsorral alakítottak ki. A tető ereszrészéből a csapadékot a térre kőből készült figurális vízközpök vezették el, legalábbis a fennmaradt töredékek alapján erre lehet következtetni.

A városháza udvarának az elrendezéséről csak a fennmaradt írott források tanúskodnak. 1446-ban kutat említene. Talán éppen ebből, vagy a városháza közelében levő valamelyik más kútból került elő az a kivájt kődarab is, amelynek szegélyét plasztikus dombormű borítja és amelyet 1457-ben másodlagosan a kapualj hátsó portáljában használtak fel. A kő három oldalán a mai napig ott láthatók a pillérek és vimpergák által tagolt kis plasztikus galéria megsemmisült részei. Az elszenvedett nagy károsodás ellenére az egyikben még látni lehet egy egyenesen álló alakot, a másikon pedig egy jobboldali testrészt. A domborművet figyelmen kívül hagyva, a kőbe utólag nyílást vágtak, így szabályos vízlevezetőt kaptak.

A városháza udvarának fontos része a közvetlenül a torony mögött elhelyezkedő fegyvertár volt, ahol egy később épült tágabb bejárat miatt a fegyvertárba és a toronyba vezető eredeti kisebb nyílás teljesen megsemmisült. A fel-

tárások idején ezeken a helyeken a tárolókból vasból és kőből készült ágyúgolyók kerültek elő, s a torony hajdani külső emeleti falából a hegyes sisakok igénytelen kivitelezésű rajzai, valamint a jelenlegi boltozat magasságáig felnyúló pajzsok. Az ágyúgolyók városházi tárolására utalnak az 1444, 1456 és 1464-ből fennmaradt feljegyzések; az ágyúk közvetlen raktározását az 1444, 1445-ös adatok bizonyítják. A későbbi források is arról tájékoztatnak, hogy Mátyás király halála után is a városházán raktározták el az ágyukat, a puskaport és a beteg-, sebesültszállító kocsikat; ezeket aztán az Ausztria elleni hadjárat idején fel is használták. A robbanótöltetek raktározására külön kamrák álltak rendelkezésre. 1478-ban a zsoldosok számára még a volt Pauer-féle házban is rendelkezésre állt egy helyiség, ahol egyébként egy külön kinzókamrát is építettek.

A városházán volt még egy sókamra is. Továbbá a városházán helyezték el a hivatalos mértékeket és a mérlegeket, köztük a nagy városi mérleget is; minderről az 1451-es és 1492-es feljegyzések is tanúskodnak. A városháza udvarán konyha is volt. Egy 1472-es összeírás szerint egy toronyba vezető emeleti szoba mellett állt. A konyha csatornája a Kostolná (Templom) utcában került elő, a falkutatás során. A konyhai berendezések közé tartozó számos cserépedény és pohár az ásatások idején került elő. Legjelentősebb leletnek itt az a középkori üveggyűjtemény számítt, (főleg gyöngydiszes poharak), amely a történelmi Pozsony magyából előkerült többi lelettel együtt azt bizonyítja, hogy a városban virágzott az üvegművesség.

(84)

Az átalakított városháza a pozsonyi városi tanács hely- és művészi igényeit a 15. század végéig tudta kielégíteni. A volt Pauer-féle ház tetőszerkezetének és oromzatának gyenge volta miatt újabb és újabb felújításokat kellett eszközölni, majd végül az egész oromzatot leegyszerűsítették, s az ablakokat kicserélték. Az emeleti négy ablak helyébe három kisebb ablakot építettek, ablakkönyöklő konzollokkal. Hasonló, egyszerűen lesarkított párkányokat alkalmaztak a földszinten és a Templom utca felé néző emeleti szárnyon. A térre néző ablakok piros szegélyt kaptak, így részben összhangban voltak a tanácssterem ablakaival. A Pauer-féle ház nagy ablakainak az eltávolításával a tanács tagjai tulajdonképpen megfosztották magukat attól, hogy ezeket tribünként használják. Ezt a bejáratú kapu fölé emelt erkéllyel próbálták pótolni. Ennek elhelyezésénél számolni kellett az ereszen levő vízköpő kiugrásával, ezért az erkély tengelye eltér a főkapu tengelyétől. Az erkély homlokzati ablakának kialakításánál a mintát a várpalota nagytermének az ablaka szolgáltatta, amelyet a nagyság, tagolás, sőt a profilozás tekintetében egyaránt pontosan lemásoltak. Az erkély sarokpilléreit konzolok támasztották; a konzolok mélyedéseiben valaha talán szobrok foglaltak helyet.

A városháza levéltárának halaszthatatlan bővítése miatt kénytelenek voltak a városháza külsejét lényegesen megváltoztatni. 1496-ban a tetőt úgy alakították át, hogy egy összefüggő tetőteret nyertek, s a tetőtér megvilágítását három kőablak behelyezésével oldották meg. A jellegzetes késő gótikus áthatásos profilozású ablakokat Paul Plüemel faragta, tehát az a kőfaragómester, akinek valószínűleg a pozsonyi Káptalan utcai Szent Márton plébániához nagy ablakai-
nak a faragása is tulajdonítható.

A padlástérben lévő új levéltárba lépcsőt vezettek, amely a tanácssteremben kezdődött, a bejárat mellett. A nyílást 1498-ban egy Gáspár nevezetű lakatosmester által készített vas ajtóval zárták le.

A városháza tornyát ebben az időben magas tető fedte, s a tető alá védőfolyosót építettek; a folyosó fából készült sarokerkélyeit 1505-ben zöldre festették. A toronytetők ilyen gúla-alakjával Schedel 1493-ban Nürnbergben megjelent Liber Chronicarum-jában találkozunk a prágai és a budai vár legrégebbi látképein, majd ezt követően a 16. század második felében a trencsényi vár első ismert látképén is. A pozsonyi városháza tornyát ebben a formában J. Meyer 1563-ban készült fametszetén láthatjuk, de M. Merian 1638-ból származó rézkarcán is. A tető alatti erkélyes folyosó már mind a kettőn falazott. Ezenkívül mindkét metszeten még egy védőfolyosó is látható, mégpedig a torony közelében. Így ábrázolja a városháza-kápolna falán látható dilettáns rajz is, ahol azonban a védőfolyosó helyett huszártorony van.

A Jakab-féle házban a 15. század folyamán végzett átépítések, a Pauer-féle ház építése és átalakítása és a tetőszerkezet kicserélésével záródó átépítések teljesen új építészeti együttest hoztak létre, amely mind nagyságát, mind pedig művészi kivitelezését tekintve jelentősen eltért az eredeti Jakab-féle palotától. A középkor végén a pozsonyi városháza már számos, reprezentációs és gyakorlati igényeket egyaránt kielégítő helyiséggel rendelkezett, ahol a városi tanács sokféle, hatalmával összefüggő funkciót tudott ellátni és ellenőrizni. A legutolsó átalakítások egyben lezárták a Szlovákiában fennmaradt legrégebbi városháza kialakításának folyamatát.

Irodalom

Rekovszky, A.: Das Pressburger Rathaus der Stadtrath. Pressburg 1872; *Henszlmann I.*: Magyarország csúcs-íves stílus műemlékei II. Bp. 1880; *Ortvey* (1895); *Portisch, E.*: Geschichte der Stadt Pressburg—Bratislava. Bratislava 1933; *Šaňky, L.*: Stará radnica v Bratislave. VČ 1962. 1. sz.; *Mencl, V.*: Hrad Špilberk a jeho stavební typ. Památková péče 1964; *Jankovič, V.*: Z najstarších dejín bratislavskej radnice. VČ 1968. 3. sz.; *Hočič, Š.*: Pokus o novú interpretáciu plastickej výzdoby svorníkov v podjazde starej radnice. Bratislava, MMP évkönyv, 1976.; *Fiala, A.*: Stará radnica v Bratislave. Bratislava 1987. (Nyomdában)

Valter Ilona

PÁSZTÓ, EGY ZSIGMOND-KORI MEZŐVÁROS

A Mátra és a Cserhát hegység találkozásánál, a Zagyva folyó völgyében fekszik Pásztó. Kedvező földrajzi fekvése miatt: két hegység tövében, a folyó által megnyitva az Alföld felé – már ősidők óta lakott hely volt.

A magyar honfoglalás után a fejedelmi, majd a királyi család birtokába került a vidék. A település életét meghatározta, annak jelentőségét kiemelte, hogy a 12. század elején – feltehetően királyi alapításként – monostor létesült Pásztón, amelyről az első írásos adat II. Béla király egy 1138-ban kelt oklevélből származik.¹ Egy másik korai adat szerint Cerbanus velencei szerzetes a pásztói apátság könyvtárában két görög egyházatya könyvét latinra fordította. Cerbanus Dávid pannonhalmi apát engedélyével járt Pásztón, aki 1131–51 között állt a szentmártoni apátság élén.²

Ebből az adatból következtetve történeti irodalmunk egy része görög (bizánci) monostorként tartotta számon Pásztót,³ míg mások szerint bencés szerzetesek éltek itt a korai időkben.⁴ Az 1965–68-ban végzett régészeti feltárás ez utóbbi nézetet igazolta. A település központjában, a plébániatemplom közelében, a barokk kolostorépület előtt háromhajós, nyújtott formájú, 12. század eleji templom és hozzá U alakban csatlakozó monostor alapfalai bontakoztak ki. Ez az alaprajz semmiképpen nem köthető bizánci templomhoz. Szentélyének elrendezése és egyéb részletformái a német román kori építészet felé mutatnak.⁵

1190-ben III. Béla király ciszterci monostort alapított itt. A ciszterciek az elhagyott bencés monostort foglalták el és csak 1230–40 körül, az épületek leégése utáni újjáépítéskor nagyobbították.⁶

Az 1100-as években már a falu is létezett. Ennek egyik bizonyítéka az apátsági romoktól néhány száz méterre álló plébániatemplom, amelyen 12. századi részleteket is felfedezhetünk. Anonymus szerint Árpád és vezére: Hulek és két fia itt pihentek meg, mielőtt Nógrád és Nyitra elfoglalására indultak.⁷ Ebből következik, hogy III. Béla király idejében Pásztó helység biztosan létezett. „Villa” jelöléssel csak a Várad Regesztrumban (1205–35) szerepel.⁸

Mind az apátság, mind a falu életében jelentős változást hozott, hogy V. István ifjabb király a monostor kegyuraságát 1265-ben a Rátót nembeli Istvánnak, a királyné főlovászmesterének adományozta.⁹ 1270-ben elrendelte, hogy a pásztói apátság népeinek bírja is Rátót nembeli Porch István legyen.¹⁰ A Rá-

Péaszto belterülete a gótikus pincék feltüntetésével (Simon Zoltán rajza)

1: középkori ház; 2: barokk ház

a: Szabadság út; b: Berák köz; c: Szentlélek-templom; d: Lenín út; e: Szt. Lőrinc-templom; f: plébánia

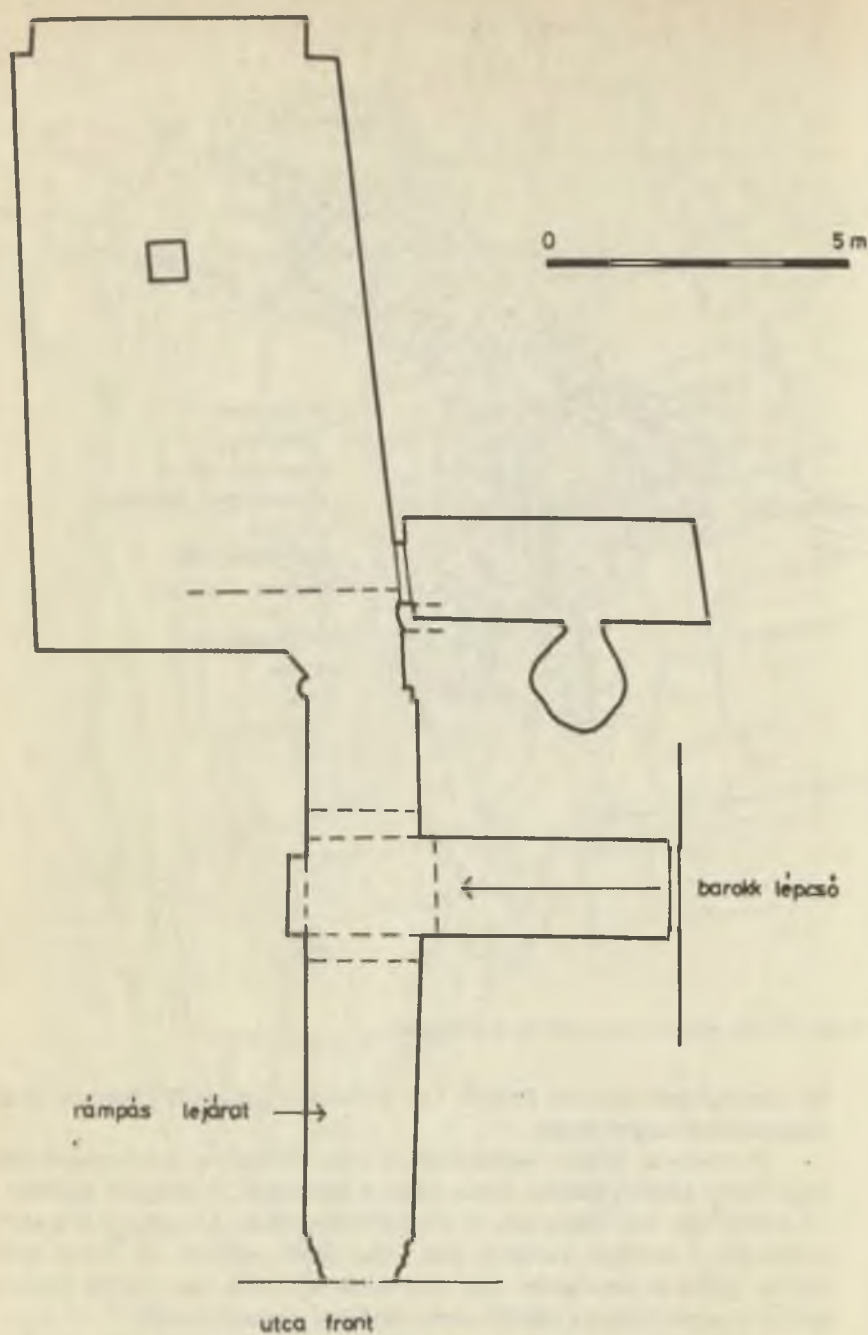

A középkori város rekonstrukciója (Simon Zoltán rajza)

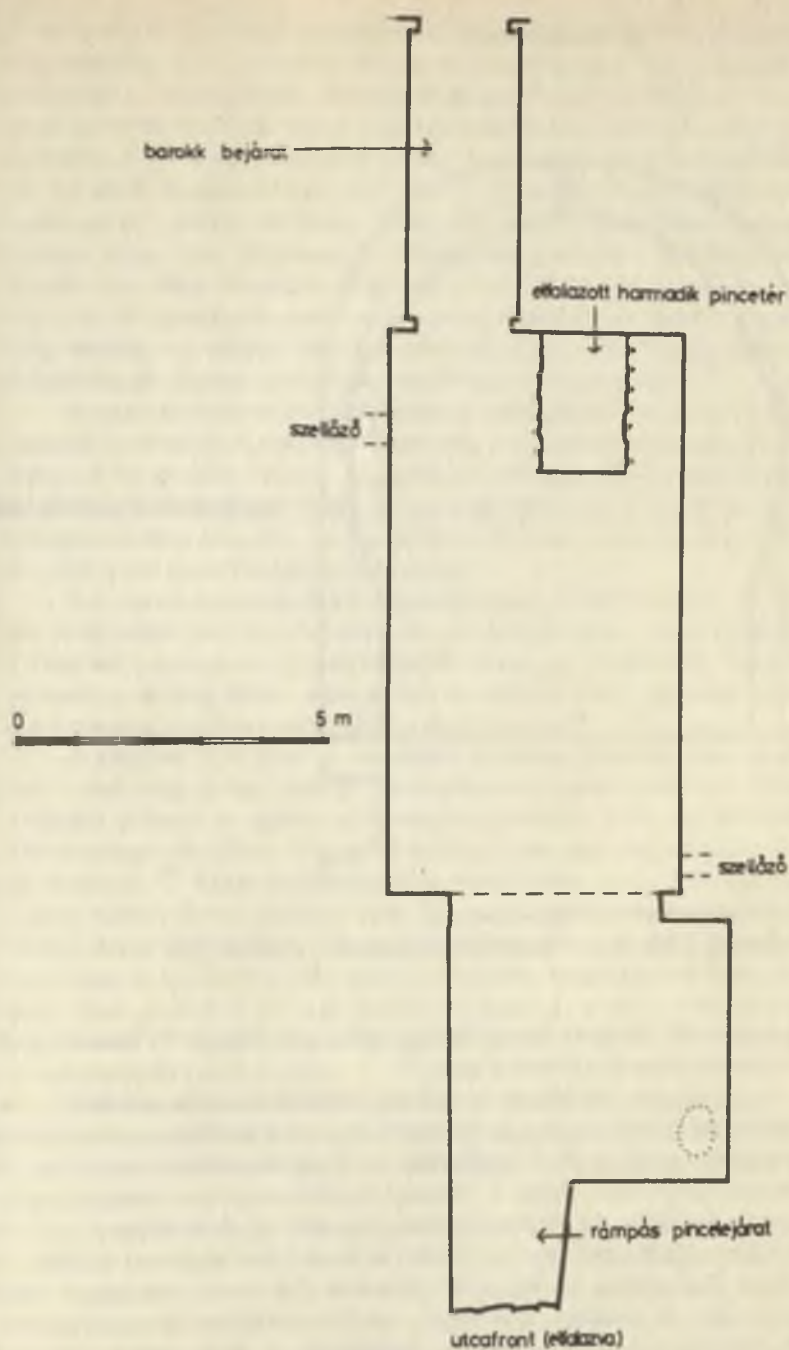
tót nemzetségből származó Pásztói, Tari és Kazai Kakas család Pásztó sorsát évszázadokon át meghatározta.

A monostor életére kedvezőtlen, a település életére igen kedvező volt, hogy királyi kézről földesúri kézbe került a kegyuraság. A település fejlődése a 13. század vége felé felgyorsult. A két különböző vidék: a hegyvidék és a síkság találkozási pontja a termékek cseréjére, piac kialakulására vezetett. III. Endre király idején, 1298-ban vásártartási joga volt. Erről egy vitás ügy kapcsán hallunk, amikor az egyik vitázót a pásztói piacon halálosan megsebesítették.¹¹

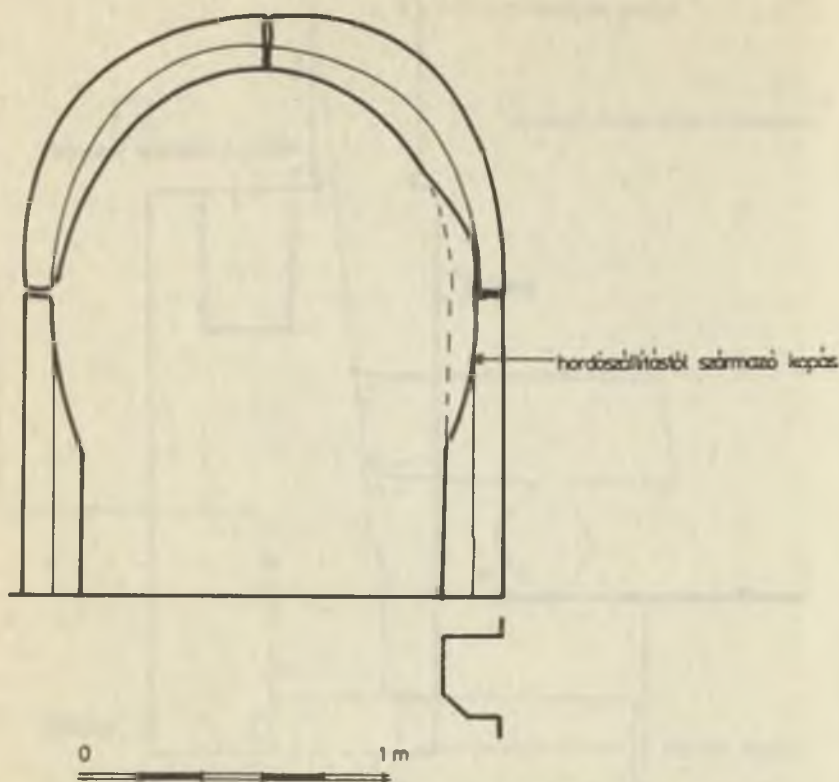
A kedvező földrajzi fekvésen kívül a következő körülmény is hozzájárult a pásztói piac jelentőségéhez: 1399-ben Pelsőci Babek Detre nádor előtt Heves vármegye nemessége úgy nyilatkozott, hogy a kompolti vám elkerülése végett

Pécs, Szabadság u. 52. a gótikus pince alaprajza (Simon Zoltán rajza)

Péztő, Tanácsköztársaság tér 1, a gótikus pince alaprajza (Simon Zoltán rajza)

Pásztó, Szabadság u. 52, gótikus, faragott kő pinceajtó (Simon Zoltán rajza)

a kereskedők Budáról Egerbe Gyöngyösön vagy Pásztón át mennek és útközben vásárt csapnak a pásztói piacon.¹²

A 13–14. századi piachelyekből, kisebb árucserközpontokból a 14. századtól jöttek létre azok a kiváltságolt városias települések, amelyeket mezővárosoknak nevezünk.¹³ A mezővárosi kiváltság megszerzése érdekében állott a földesúrnak azért, hogy a földesúri birtokközpont a kiváltságok révén még jobban fejlődjön. Ez Pásztó esetében is így történt. A birtokosok, mint láttuk, a Rátót nemből származó Tari, Pásztói és Kazal Kakas családok. Közülük kiemelkedett Tari Lőrinc, királyi pohárnokmester, Zsigmond király egyik leghűségesebb híve, az Irsországi „pokoljáró”. Az ő birtokközpontja a szomszédos Tar, itt építtette fel családja számára castellumát, az általa átépíttetett templom mellett.¹⁴ A fejlődőképesebb hely – piacközpont jellegénél fogva – Pásztó volt, ahol a Rátót nembeli családok kegyurasága alatt a ciszterci monostor is állott.

A monasztikus rendeknek (bencések, premontreiek, ciszterciek) látszólag nem nagy szerepük volt korai városhálózatunk kialakulásában. Ezt a szerepet a kol-dulórendek: a domonkosok, ferencesek és kolostoraik töltötték be. A monos-torok azonban maguk is kisebb-nagyobb uradalmak központjai voltak, így elő-segítették, hogy a falu, amelyben álltak, meginduljon a mezővárosi fejlődés út-ján. Így tehát Zsigmond király 1407. április 26-án Tari Lőrinc kérésére kiváltság-levelet adott „Paztho oppidum” lakói részére. Ezen oklevélben Zsigmond ki-mondja, hogy Tari Lőrincnek és testvéreinek, továbbá a pásztói apátságnak Pásztón lakó népei és jobbágysai sem Tari Lőrincnek, sem testvéreinek mulasz-tása vagy törvényszegése miatt nem vonhatók felelősségre és sem egyházi, sem világi bíróság nem büntetheti őket. Mind ők, mind utódaik ugyanolyan jognak és kiváltságnak részesei, amilyenek a budai polgárokat megilletik.¹⁵

A jelentős önkormányzatot biztosító kiváltságlevél nyomán ugrásszerűen megnőtt a mezőváros fejlődése. Kulturális és gazdasági élete egyaránt kitelje-sedett. A ránkmaradt adatok és építészeti emlékek szinte kirajzolják elénk a mezőváros 15. század eleji képét. A kulturális központ a ciszterci monostor és a plébániatemplom környéke volt, a gazdasági központ a mai Fő utca (Szabadság út), ahol a mai posta környékén volt a piac.

A ciszterci monostor és a plébániatemplom a település szélén, egy dombon állt. A Mátrából jövő és a Zagyvába folyó Kövicses patak ma is keresztül folyik a település keleti részén. Ebből Malom-ér néven egy kisebb patak ágazott ki és vezetett az apátság keleti része mellett el, működtetve a gazdasági épületeket és a malmot és táplálva a domb aljában lévő halastavat.

A ciszterci monostor — hasonlóan az ország többi ciszterci monostorá-hoz — már Nagy Lajos korában rendezetlen viszonyok között élt. 1356-ban a kiküldött visitator az apáton kívül még két szerzetest talált. Az évi jövedelmet 140 forintban állapította meg és elrendelte, hogy még négy szerzetes legyen a monostorban.¹⁶ Talán végrehajtották a rendelkezést, mert 1387-ben egy eskü-tételnél három pásztói szerzetes neve szerepel.¹⁷ 1428-ban kelt végrendeletében Pásztói Jakab 200 juhából 40-et a pásztói monostorra hagyott. Ezen kívül két lovat hagyott a pásztói apátra, azzal a kikötéssel, hogy legalább fa kerítéssel ve-gyék körül a sírját és a lovak árából javíttassák ki a Szent Péter-oltár fölötti boltozatot.¹⁸ Az apátsági templom egyik részletéről ez az első híradásunk, és ez is a hanyatlás képét mutatja.

A Szent Lőrinc-plébániatemplomot a 13. század második felében, már a Rátót nemzetség jóvoltából, átépítették. E korszakból származik a torony két alsó szintje, délen Szent Lőrinc, nyugaton Szűz Mária szobrával és a déli hajófal, az elfalazott román kori ablakkal.

A plébániatemplom északi oldala mellé a 13. század közepén hatszögletes alaprajzú, kétszintes kápolna épült. Szentélye nem volt, a keleti oldalon bolto-zott lépcső vezetett le az alsó szintre, amelynek borda nélküli boltozata volt. Az alsó szint nem ossarium céljára szolgált, ugyanis a lépcső déli oldalához a kápolna építésével egy időben épült csontkamrába gyűjtötték a temetőből fel-szedett csontokat. A kápolna tehát nem csontház volt, hanem a Rátót nemzet-ség temetkező kápolnájaként szolgálhatott. Az alsó szinten temetkeztek (szarko-

fág-szerű kősrba), a felső szinten miséztek a halottakért. 1487-ban a plébánia kirablásának perében kihallgatták a plébánia melletti Szent László-kápolna igazgatóját is,¹⁹ így tehát a kápolna titulusa ismert. 1500 körül, a sekrestye építése miatt bontották le a felső szintet, míg az alsót visszatemették. Feltárása 1981–82-ben történt, helyreállítása 1986-ban fejeződött be.

Ha egy falu mezővárossá emelkedik, társadalmi súlyával lakosságának száma is nő. Ez a plébániatemplom növekedéséből is kiolvasható. A pásztói templomot is bővítették a 15. század elején. A templomhajót észak felé szélesítették, keleten poligonális zárású szentély épült,²⁰ míg a hajó déli oldalához előcsarnokot s ebből nyíló gótikus kápolnát építettek. A kápolna támpilléres, sokszögű szentélyét áttörő ablakok körácsainak finom kivitele kiváló mesterre utal. Az ablakok záradékát rozetta tölti ki, alatta két halhólyaggal. E hazánkban egyedülálló, Itáliára emlékeztető megoldás előkelő megrendelőre vall.²¹ A déli falban lévő, a Rátót nemzetség címerével díszített üldőfülke világosan mutatja, hogy az e nemzetségből származó családok (Pásztói, Tari, Kazai Kakas) lehettek a megrendelők. A kápolna déli falán lévő festett felirat szerint 1421-ben Benke Gábor plébános restauráltatta és meszeltette a templomot. Feltehetően a gótikus átépítés dátumát jelöli a felirat. Pásztónak több plébánosát ismerjük e korszakból és egy-egy évből több papját. 1333-ban Domonkos, Lajos és István nevű papját említik.²² 1395-ben Kazai Kakas Miklós a plébános, akit Bolognában szenteltek pappá.²³ 1459-ben István a plébános. Ezen kívül György és Pál káplán és Bertalan altarisita nevét ismerjük.²⁴

A plébánia épülete a barokk köntös alatt még őrsi gótikus formáját. Gördөгtett patakkövekből készült pincéjét a 15. század elején építették.

A falusi, mezővárosi plébániai iskolák felügyeletét a plébános látta el, s a tanulók iskolarektoruk vezetésével közreműködtek az istentiszteleteknél, ezért az iskola a templom és plébánia közelében állott. Pásztón is e helyen találjuk az iskolamester házát, melyben egészen 1968-ig a mindenkori pásztói tanító lakott. A jelentéktelen külsejű, átépített épületről a műemléki kutatás közben derült ki, hogy majdnem teljes épségben megőrizte 15. század eleji formáját. A Mátra-vidéken szokásos módon, kerek patakkövekből épült, 16,5 m hosszú, 5,80 m széles, háromosztatú épület. Középen nyílik a bejárat, mely a konyhába vezet. Itt rekonstruálhatóan megmaradt a középkori tüzelőberendezés: a tűzelőpadka alapja, mögötte a falon a kürtő lenyomata. A legnagyobb helyiség, a szoba, a konyhából délre nyílt. Négy kicsi, kőkeretes ablak világította meg, északnyugati sarkában a konyhából fűthető szemeskályha állott. E helyiségben folyt a középkorban a tanítás, mert a tanító háza volt egyben az iskola épülete is. A konyhából nyíló északi helyiség kamrának épült. Mind a három helyiségnek tapasztott agyag padlója volt. A legkorábbi szinthez tartozóan a kamrában három körte alakú, 3 m mély gabonatartó verem került elő, melyekben elrejtve találtuk egy 16. század eleji mezővárosi polgári házartás minden értékes eszközét. 1551-ben, a török közeledtének hírére rejtette el a tanító a ház értékeit. A királyi hadak ekkor felgyújtották a pásztói várat, és az iskolamesteri ház is leégett. Újjáépítéskor, a 16. század második felében a padló új tapasztást kapott, a kamrát szobává alakították. A házat a kutatás nyomán gótikus formájá-

ban helyreállították, és korabeli metszetek, táblaképek alapján rekonstruált bútorokkal berendezve, múzeummal alakították.²⁵

Az épület tudományos jelentősége igen nagy. A már idézett 1428-as oklevél említi először a pásztói „scholae magistert”, akire a végrendelkező Pásztói Jakab szintén hagyott egy lovat.²⁶ Feltételezhetően az iskolamesteri ház is állott már ekkor, amelyben lakott és oktatott a mester. A fennmaradt épület részletformái alátámasztják ezt a keletkezést. Az épület alaprajza a háromszögletű parasztházakra hasonlít, és méretben is megfelel az ásatásokon feltárt a korbeli vertfalú házaknak. Ez a ház azonban kőből épült és nyílászáróit is kőből faragták. Ilyenformán átmenetet képez a nemesi udvarházak (pl. Alsóórs) és a parasztházak között, és ez teszi egyedülállóvá. Nemkülönben az a tény, hogy majdnem hiánytalanul előttünk áll egy mezővárosi polgár háza a 15. század elejéről.

Az elmúlt években módszeresen felmértük a Szabadság út (Fő utca), a vele párhuzamos Kossuth utca és a szomszédos mellékutcák házainak pincéit. A felmért 80 pincéből 46 gótikus eredetű, a 15. században épült. A Fő utca mindkét oldalán sorakoznak a pincék, egészen a Szentlélek-kápolnáig, de a Kossuth utcában, a keskeny Berák közben és a Szentlélek-templomot délről övező Marx Károly utcában is találunk gótikus pincéket, amelyek fölött természetesen gótikus ház is állott. Az általuk kirajzolt utcavonalak a középkori várost vetítik elénk. A térképen a Malom-patak és a Kövicses patak nyomvonalát az 1793-as várostérképről vettük. A település magja az a domb, amelyen az apát-ság és a plébániatemplom állott. Ennek keleti és déli oldalánál folyt a Malom-patak. Az Árpád-kori falu északnyugatról és keletről vette körül a dombot. Az árutermelés fejlődése létrehozta a piacot, és a Hatvanból vezető főútvonal mentén kiépült a 15. század elején a mezőváros. 1444-ből ismert a Hatvani utca (a Fő utca) és a Magyar utca neve.²⁷ A középkori mezőváros fő útvonala az észak-déli irányú hatvani utca volt, amely párhuzamosan haladt a mai Kossuth utca elődjével. Keskeny, síkátorszerű köz (a mai Berák köz) kötötte össze a két utcát és a malom-patak folyása mentén a Lenin utca elődje vezetett át a kulturális központból a gazdasági központba: a piacra, amely a két utca kereszteződésénél adódó kiöblösödésben lehetett.²⁸ A Fő utca vonala itt ferdén megtört. Lehetséges, hogy az út e szakasza valamivel később épült ki, és a Szentlélek-templomig terjedt a település. E templom az Ispotály temploma volt. 1444-ben torony nélküli kőtemplomként említik, amelyhez temető is tartozik.²⁹ Gótikus szentélye mutatja, hogy a 15. század első felében épült. Egy 1487-es oklevél említi Lukács papot, az ispotálymestert.³⁰ Egy 1503-as oklevélből tudjuk, hogy a Szentlélek-ispotály és -templom alapítója és kegyura a Pásztói család volt.³¹

A Fő utcának a déli szakaszán, ahol a legtöbb pince van, megfigyelhetjük a középkori telekosztást is. Hosszú, keskeny telkek voltak. A házak az utcára merőlegesen épültek, a telkek utcafrontjára. Az áruházzá építéskor a hajdani piac közelében egy 8 x 8 m-es 14. század eleji épület alsó szintjét találtuk. Az épület pincéje nem boltozott volt, az egyes szinteket gerendafödém választotta el egymástól. Ez a korban és formában elűdő, toronyszerű épület – amely talán valamelyik nemesi család kúriája volt – nem az utcafrontra épült, hanem

a telek belső részére. Hasonló, toronyszerű házakat Budán és Sopronban is találunk a 13. századból. Ezek is a telek belső részén találhatók.³² Még két pincét találtunk a telek belső részére építve, a többi azonban mind az utcáfrontra épült. A pincék patakközből épültek, hasonlóan a gótikus iskolamesteri ház pincéjéhez. Az utcáról rámpás, hordógurításra alkalmas gádor vezetett le a pincetérbe, ahová gótikus, kőkeretes kapun lehetett lejutni. Az első pincetérből sok esetben még egy boltozott tér nyílik, de több helyen megvan a harmadik, még mélyebb helyiség ma már elfalazott bejárata. Folyosószerű oldalágak, bevált lyukak teszi változatossá az alaprajzot. Ezek ún. „lyukpincék”, az észak-magyarországi szőlőskultúra sajátjai. Szoros összefüggésben állnak a borfeldolgozással.³³ A szőlő termesztése a 15. századtól jelentősen megnövekedett, összefüggésben a borkereskedelem fellendülésével. E vidéken a szőlőt a szőlőhegyen préselték és a mustot a ház alatti pincébe szállítva, hordóban tárolták.³⁴ A jelentős anyagi értéket képviselő bort nem tudták megfelelően kezelni, ezért megfelelő hőfok biztosításával érték el a több éves biztonságos tárolást; e célból épültek a lyukpincék. Korabeli adatunk nincs a pásztói szőlőtermelésről, a pincék viszont jelentős 15. századi borkereskedelemről tanúskodnak, következésképpen jelentős szőlőművelésről.

Előttünk áll tehát egy 15. század eleji mezőváros az Alföld északi peremén. A mezőváros, mint láttuk, a szó jogi értelmében nem volt város, hiszen lakói a földesúrtól függő jobbágyságok voltak. Az Alföldön és annak északi peremén azonban ezek a mezővárosok — pl. Hatvan, Pásztó, Gyöngyös, Miskolc, Tokaj, Sárospatak — gazdasági és kereskedelmi, valamint kulturális téren egyaránt város-szerepet töltöttek be, és külső képük is — a templomokkal, kőházakkal — kezdett hasonlítani a jogi értelemben vett városokéhoz. Az ásatások és okleveles adatok szerint Miskolcon a kőházak építése a 15. században kezdődött, de a török időkig számuk nem lehetett nagy. Hasonló a helyzet Gyöngyösön, de itt sajnos csak egy középkori ház maradt fenn, átépítve. A 15. század közepén alapított királynéi mezőváros, Ráckeve házai kőből épültek. Mintegy féltucat gótikus ház — átalakított formában — ma is áll.³⁵ Sárospatakon átépítve áll a gótikus ispóházi épülete, a templom mellett feltárták a mezővárosi iskola alsó szintjét.³⁶ Olyan nagy számban fennmaradt házra, mint amennyit Pásztón látunk, nem találunk tehát példát. Hitelesen megmaradt mezővárosi polgári házat is itt találunk. Ezek a nagyszámban megmaradt gótikus pincék hitelesen kirajzolják előttünk a mezőváros utcakeresztes 15. századi alaprajzát. A városiaság egyéb kritériumait is jól megfigyelhetjük Pásztón. Ilyen például az ispóház, amely Fügedi Erik szerint éppúgy városiaságra mutat, mint a kol-duló rendi kolostor,³⁷ amely helyett Pásztón ciszterci monostort találunk. Ismert ispóházaink közül 21-nek Szentlélek a patrocíniuma, és ez nyilván az egyik ispóházi szerzetesrend, a Szentlélek-rend hatását tükrözi. Az ismert pásztói ispóházmester azonban világi pap volt. A városi, mezővárosi ispóházak zöménél a városi tanács a kegyúr, Pásztón — de van rá példa más városban is — a tanács helyett a helyi földesúr. Ispóházat — mint Kubinyi András kimutatta — csak jelentősebb, gazdaságilag jelentős helységben alapítottak, mert csak ott volt

vagyonilag differenciált lakosság, amely igényelte az ispotály karitatív tevékenységét.³⁸

Városiasodottságra mutat, hogy már 1408-ban éltek zsidók Pásztón, Kazai Kakas János jobbágysai voltak, akiket Pásztói Jakab kirabolt és bántalmazott.³⁹ 1488-ban Pásztói János néhány zsidójának bántalmazásáról olvashatunk.⁴⁰ A középkor végi Magyarország 30 helységében tudjuk zsidók megtelepedését kimutatni, köztük 11 szabad királyi város, 5 püspöki város, 14 mezőváros.⁴¹ A zsidók nyilván Pásztón is külön városrészben éltek; elképzelhető, hogy a ma Berák köznek nevezett keskeny síkátor környékén.

Városiasságra mutat, hogy 1417-ben fürdőház létezett Pásztó közepén, Budai Mihály birtokában, akitől ebben az évben 47 forintért vásárolta meg ezt Kazai Kakas Gyula.⁴² Feltehetően a piac mellett, a Kövicses-patak partján állt. A mezőváros jelentős 15. századi fellendülését mutatja, mint láttuk, a plébániatemplom átépítése. Pásztóhoz hasonló módon bővítették a templomot pl. Gyöngyösön, Miskolcon. Mindezek a templomok nagy belső térrel rendelkeztek, így jelentős számú hívő befogadására voltak alkalmasak, a népesség növekedésének megfelelően.⁴³

Mindezekből az a kép bontakozik ki, hogy Pásztó — miként a többi Alföld-széli mezőváros — a városokat nélkülöző tájon mind gazdaságilag, mind építésében városfunkciót töltött be a 15. században.

Jegyzetek

1. CD II (1829) 103.
2. Terebessy, B.: Translatio Latina Sancti Maximi Confessoris (De caritate ad Elpidium I–IV.) saeculo XII. in Hungaria confecta. Scripsit et textum edidit Andronicus B. Terebessy. Magyar–görög tanulmányok 25. Bp. 1944. 8.
3. Moravcsik Gy.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 61; uő: Byzantium and the Magyars. Bp. 1970. 121; Mezey L.: Deák-ság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp. 1972. 127–128.
4. Sörös P.: Az elenyészett bencés apátságok. Pannonhalmi Rendtörténet XII. Bp. 1912. 369.
5. Velter I.: A pásztói monostor feltárása. Communicationes Archaeologicae Hungaricae 1982. 195–199.
6. Velter I.: i.m. 1982. (5. jegyzet) 199.
7. Anonymus: Gesta Hungarorum. XXIII. — V.ő.: Györffy Gy.: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp. 1958. 118–119.
8. Várdi Regestrum: „de villa Paztuh”. Békefi R.: A pásztói apátság története. Bp. 1898. I. 158.
9. ÁVO Bp. 1873. XI. 548.
10. Szentpétery I.: Az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 1943. II. 1974.
11. ÁVO XII. 666.
12. CD XII. 717.
13. Kubinyi A.: A középkori Magyarország középkori része városfejlődésének kérdéséhez. Borsodi Levéltári Évkönyv V. kny. Miskolc é.n. 58.
14. Az elmúlt években az OMF restaurálta a téri templomot. Kutatója Juan Cabello volt. Ugyancsak ő tárta fel a templom mellett a castellumot is.
15. Békefi: i.m. 1898. (8. jegyzet) I. 159, 291–293, XXXIII. oklevél.
16. Békefi: i.m. 1898. (8. jegyzet) I. 70–71.
17. Ipolyi A.: A kunok bál-háromkúti, másképp apátfalvi apátsága és XIII. századi egyházának leírása. AK 6 (1865) XI. oklevél.

18. DI. 43771.
19. DI. 97468. Idézi *Kubinyi A.*: A pásztói Szentlélek ispotály a középkorban. *Magyar Zene* 1982. I. 82.
20. A sokszög záródású szentély alapjait az 1967-es tatarozások megtaláltuk. A mai szombatmiséző oltár alatt van a keleti zárófala.
21. *Entz* 1974. 207.
22. *Mon.Vet. Ser. I. T. I.* 251, 326, 341.
23. *Békéfi*: i.m. 1898. (8. jegyzet) I. 247.
24. *Békéfi*: i.m. 1898. (8. jegyzet) I. 189.
25. *Valter I.*: Pásztó, iskolamester-ház. (Tájak, korok, múzeumok) 1985.
26. DI. 43771.
27. *Békéfi*: i.m. 1898. (8. jegyzet) I. 160.
28. A Lenin utcában álló emeletes házak építéskor, az 1960-as években a házak helyén ugyancsak találtak a Fő utca gótikus pincéihez hasonló, patakköből boltozott pincéket, amelyek a középkori utca vonalát jelölték.
29. *Békéfi*: i.m. 1898. (8. jegyzet) I. 160.
30. *Kubinyi*: i.m. 1982. (19. jegyzet) 82.
31. DI. 97468. Idézi *Kubinyi A.*: i.m. 1982. (19. jegyzet) 83.
32. *Kubinyi, A.*: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. *Etudes historiques hongroises* 1985. 624.
33. *Vincze E.*: Magyar borpincék. *Néprajzi Értesítő* XL (1958) 83.
34. *Belényessy M.*: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. *Néprajzi Értesítő* XXXVII (1955) 21; *Égető M.*: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. *Ethnográfia* 1980. 1.
35. *Kubinyi*: i.m. (13. jegyzet) 56–58.
36. *Gódmóni J.*: A sárospataki r.k. templom melletti 1968-as ásatás. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve IX (1970) 199–204.
37. *Fügedi E.*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. *Tanulmányok a magyar középkorból.* Bp. 1981. 85–88.
38. *Kubinyi*: i.m. 1982. (19. jegyzet) 82–83.
39. *ZsO* II/2 (1958) 6364.
40. DI. 97468. idézi *Kubinyi*: i.m. 1982. (19. jegyzet) 81.
41. *Kubinyi*: i.m. 1982. (19. jegyzet) 83.
42. *Békéfi*: i.m. 1898. (8. jegyzet) I. 159–160.
43. *Entz G.*: Középkori egyházi emlékek régészeti kutatása. *Régészeti Füzetek* Ser. II. 14. (1974) 64–66; *Entz G.*: Gótikus építészetünk településalakító szerepe. *ÉÉT* II (1979) 20–21.

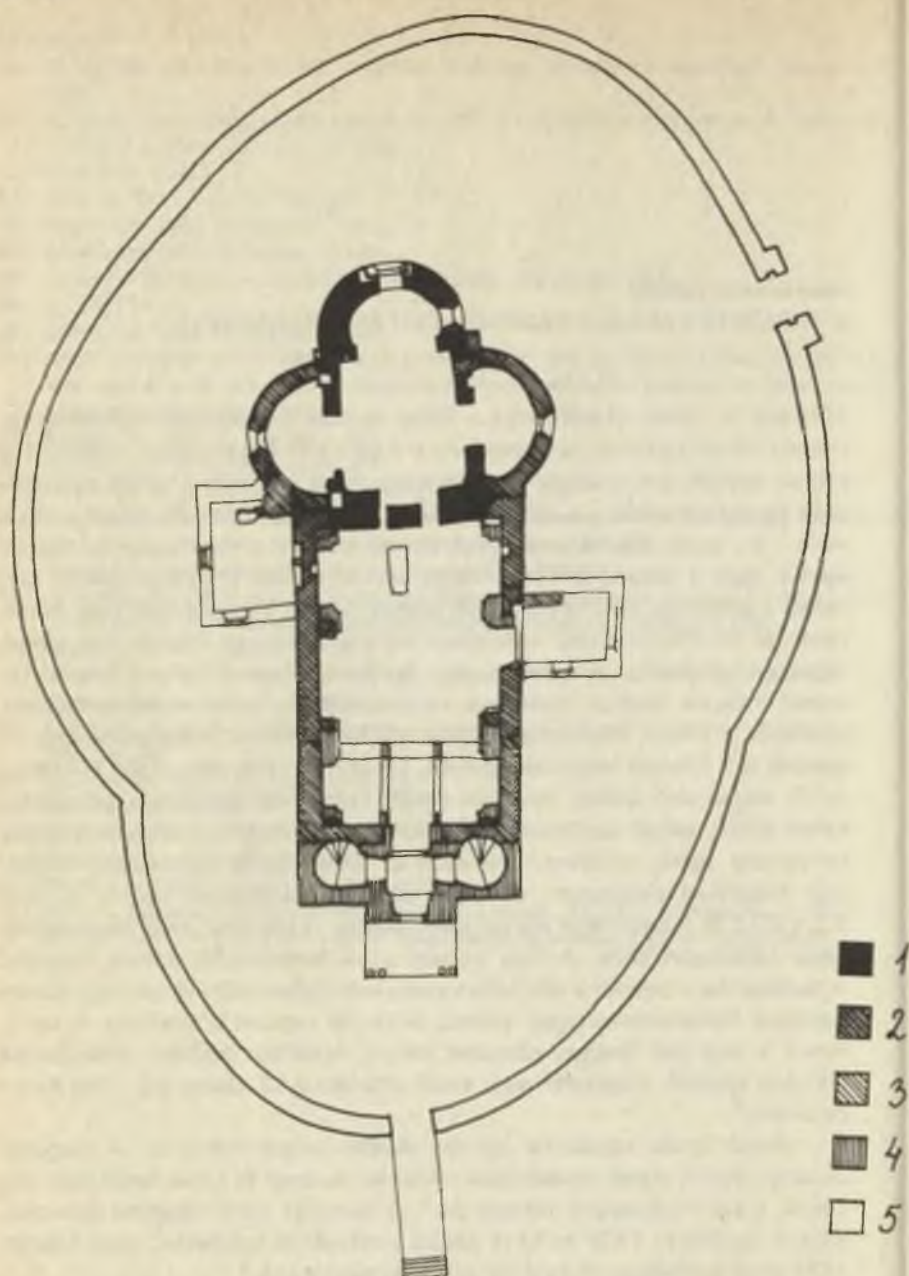
Juan Alberto Cabello

A TARI SZENT MIHÁLY-TEPLOM ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

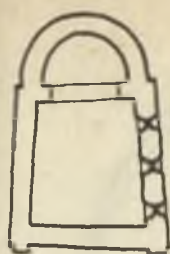
1265-ben V. István ifjabb király a Rátót nembeli Domokos tárnokmester fia (Porch) István királynéi lovászmesternek Ágas várát és tartozékait, valamint a pásztói apátság kegyuraságát adományozta, mivel az említett István visszaszerzte IV. Béla híveitől — a Jób pécsi püspök hanyagsága miatt elveszített — Ágas várát.¹ V. István adománya az első birtok, amelyet a nemzetség ún. nádori ágának tagjai a Nógrád és Heves megye határán húzódó Zagyva völgyében szereztek s amelyhez az idők folyamán számos újabbat kaparintottak meg. Porch István és fiai Zagyva menti birtokaikat minden bizonnyal Pásztón levő udvarházukból igazgatták. A nehezen megközelíthető Ágasvár helyett még a 13. század második felében Hasznoson várat építettek. Építési tevékenységükhöz köthetjük a pásztói cisztercita kolostor és a Szent-Lőrinc plébániatemplom átépítését is.² Szerzett birtokaik egyikén, Taron már 1265 előtt is állt templom. A 13. század első felében megépült öntött kváderfalas templom a falu északi szélén, annak legkiemelkedőbb pontján, a Mátrának a Zagyva völgyébe benyomuló egyik nyúlványán emelkedik. Szabálytalan téglányalakú hajójához félkörívvvel elválasztott, patkóíves záródású szentély csatlakozik. Az 5,5/6,2 x 7/7,2 m méretű hajót egykor síkmennyezet, a szentélyt pedig negyedgömb alakú kőboltozat fedte. A hajó nyugati külső homlokzatát lizénák tagolták. A templomba a bejárást a déli falban kialakított, befelé szűkülő, két vagy három oszloppal lépcsőzetesen tagolt bálletű, félköríves kapuzat biztosította. A templomot a hajó déli falában kiképzett három, félköríves lezárású, kifelé-befelé tölcserés résablak világította meg. Belső kifestése a 13. század 50–70-es éveire datálható.³

Porch István három fia jelentős közéleti pályát futott be. A rozgonyi csatában elesett Kakas lovászmester, valamint bodrogi és tolnai ispán volt, míg László a báni méltóságot töltötte be.⁴ A testvérek közül azonban Domokos vitte a legtöbbre: 1309 és 1315 között királynéi tárnokmester, majd ezután, 1324 körül bekövetkezett haláláig, az ország nádora volt.⁵

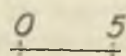
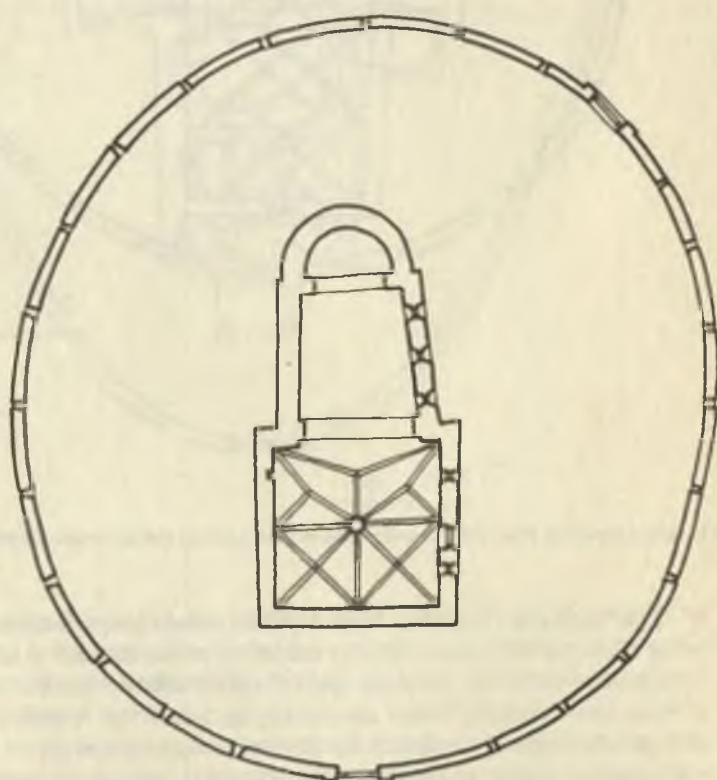
A nemzetség nádori ága tagjainak a 13. század végén bekövetkezett birtokosztálya a következő évszázad első felében is folytatódott, amikor a második-negyedik generációbeli testvérek osztották fel egymás között az addig közös kezelésben lévő birtokokat. A 14. század közepére az ugyanazon alághoz tartozó, de egymástól független családok (Kazai, Dorogi, Pásztói és Tari) nem

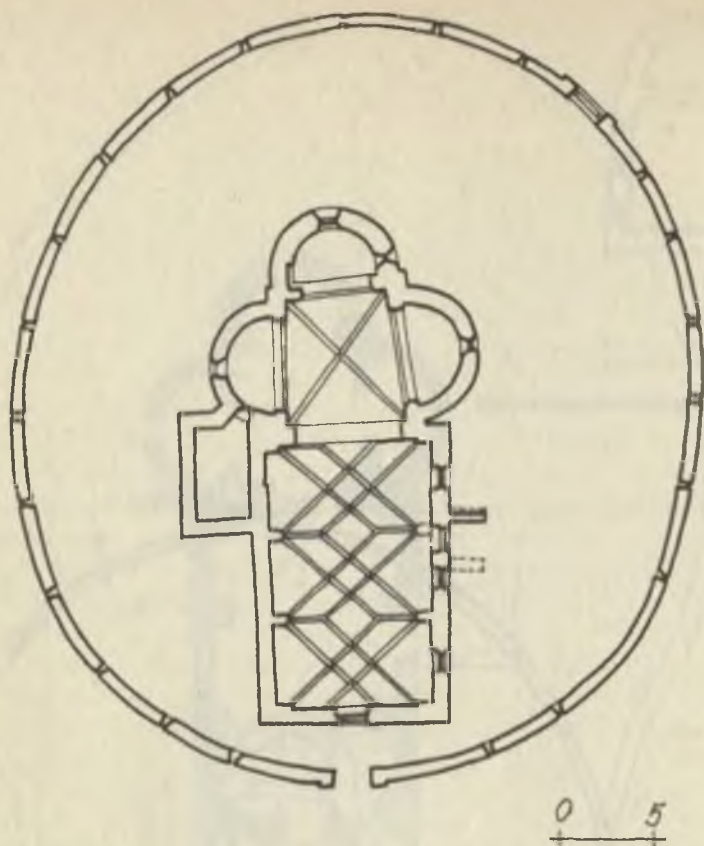
A tári r.k. plébaniatemplom építési periódusai, összesített alaprajz
 1: 13. század; 2: 14. század; 3: 15. század; 4: 17. század; 5: 19. század

Az 1. építési periódus rekonstrukciója

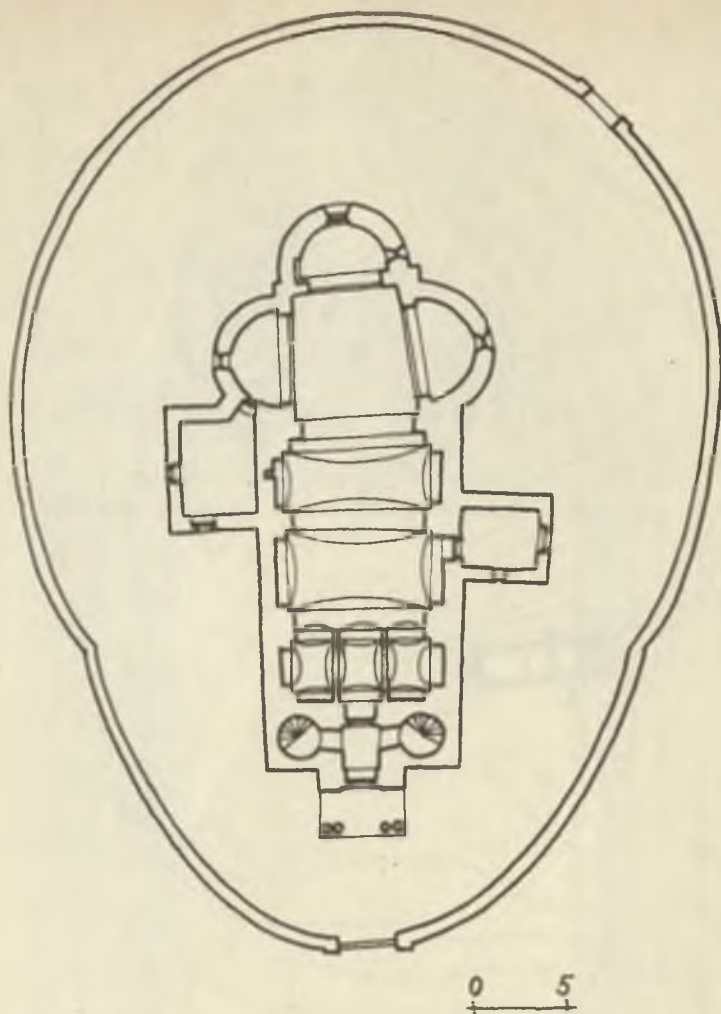

A 2. építési periódus rekonstrukciója

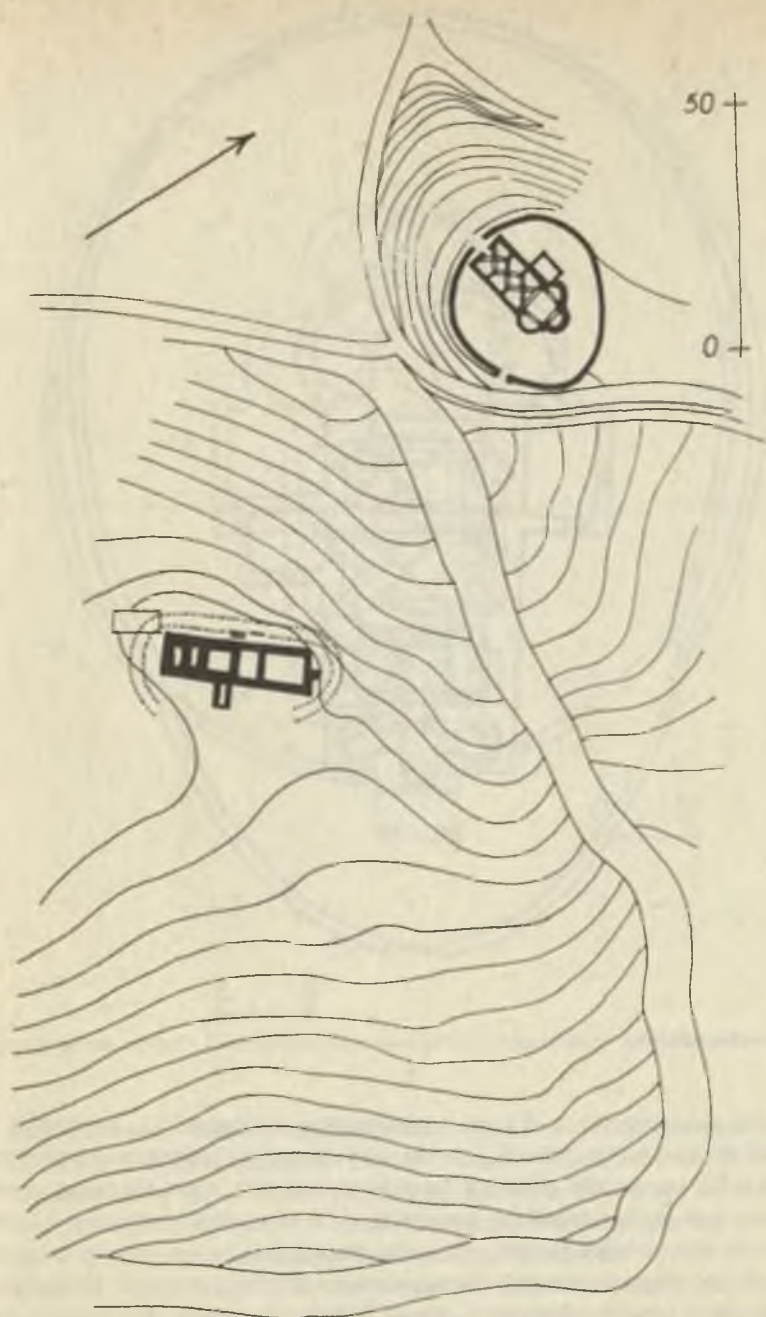
A 3. építési periódus (Tari Lőrinc temploma és késő gótikus átalakítások) rekonstrukciója

csak kiépítették uradalmi központjaikat, hanem az ott felépített udvarházaikban is laktak. E központok számos esetben a család névadói is lettek. A 14. század közepén tűnik fel az oklevelekben László bán fia István, aki az osztozkodás nyomán neki jutó Taron udvarházat építtetett fel. A templomtól délre mintegy 150 méterre, a szomazédos dombon megépült szerény – erődítés nélküli – udvarház kőből készült, nyílásait élszedett kökeretek díszítették, belsejében egy vagy két szemeskályha állt.⁶ A birtokközpontját Taron kiépítő család a kis méretű templomot kegyúri templommá alakította át. E munkálatok nyomán jelentős mértékben megváltozott az épület tömege és belső elrendezése is. A román kori templomot – a hajó nyugati zárófalának elbontása után – egy

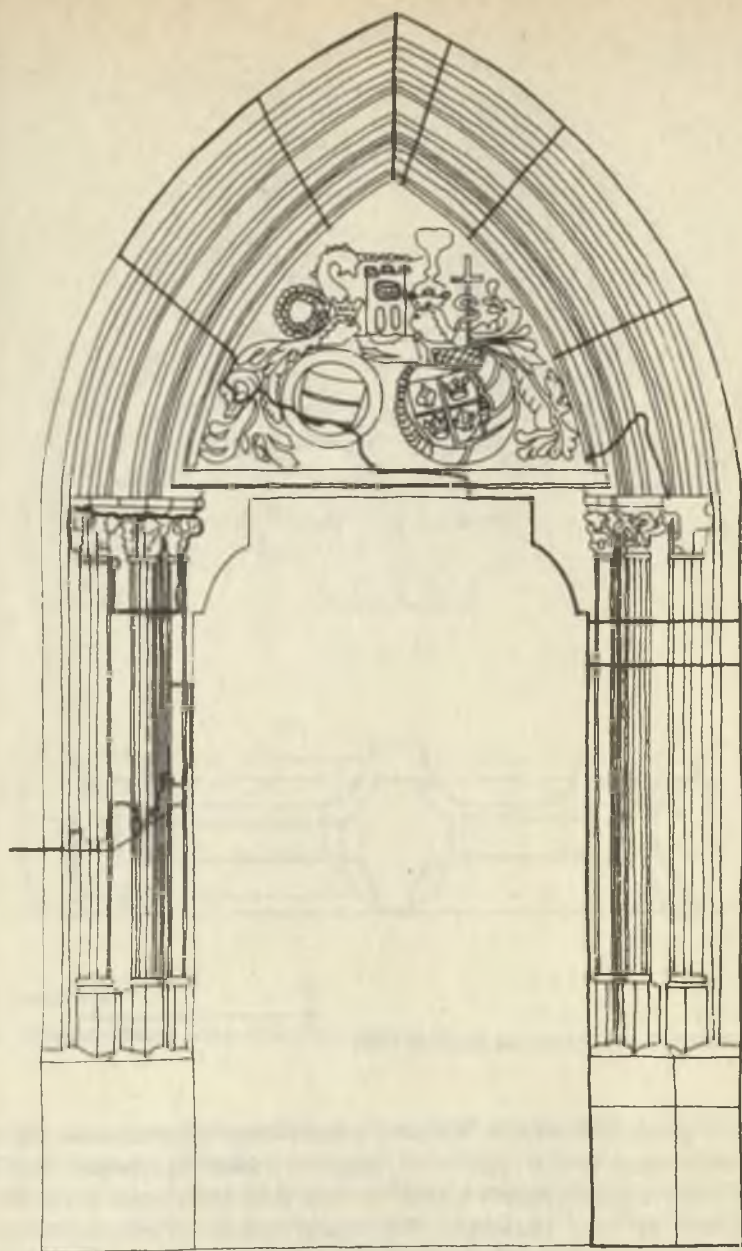

templom a kutatás előtt

téglaalap alaprajzú (11 x 8,7 m) kéthajós térrel bővítették ki. A kéthajós tér megépítésekor a kis méretű, román kori templomot változatlan formában használták, csupán déli bejáratát falazták el, valamint a két tér összekapcsolásakor a már említett zárófalat bontották el. A tört kőből épült teret a közép-pontban álló oszlopra támaszkodó boltozattal fedték le. Az egyazon magasságban záródó keresztboltozatok körtetagozatos kőbordái a kéthajós tér sarkaiban és hosszanti falaiban elhelyezett, alakos fejezetekkel lezárt faloszlopokra illetve konzolokra futottak le. A belsőben két csúcsíves zárású, mérműves fülke jelzi az egykor volt mellékoltárok helyeit. A belsőt borító gazdag kifestésből már csak töredékek maradtak ránk. A hajóba nyíló kapuzat helyét nem ismer-

Ter, píebáni templom és udvarház helyszínrajza

Ter, r.k. plébániatemplom, déli kapuzat rekonstrukciója

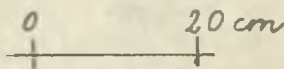
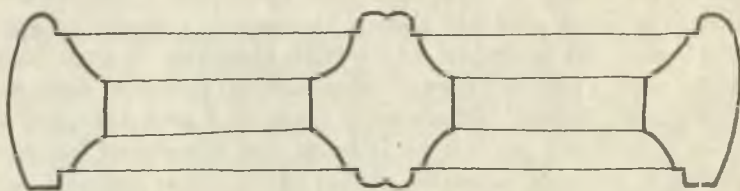

0 20 cm

Tar, r.k. plébániatemplom, ablak-kőrács felmérési rajza

jük, mint ahogy ismeretlenek előttünk a teret megvilágító ablakok méretei is. Több másodlagos helyről kibontott faragvány alapján úgy véljük, hogy feltehetően sima, magas lábazatról induló, lemezek által közrefogott hengerből vagy hengerekből és mély vájatokból álló, fejezet nélküli bállettagolású kapuzata volt. A déli homlokzaton elhelyezett két ablak kőkereteinek profilja vájatokból, lemezekből és hengertagból állt. A román kori hajóhoz magas oromfallal csatlakozó tér lábazatát és falkoronáját profilos párkány zárta le. A templomot lőrészekkel tagolt kőfallal kerítették be.

A Szepességben mintegy 30 emlékből álló, összefüggő csoportot alkotó kéthajós templomok a lőcsei építőműhely kisugárzásának következményeként

Tar, r.k., plébániatemplom, ablak-körács felmérési rajza

a 14. század utolsó harmadában, illetve a 15. század elején épültek meg.⁷ Annak ellenére, hogy közvetlen kapcsolat nem állapítható meg, a szépeességi templomokkal megegyező téralkotás és boltozati rendszer alapján joggal sorolható Tar a lőcsei építészeti kör nyomán megalakuló műhelyek tevékenységéhez. Valószínűnek tartjuk, hogy a kéthajós teret az 1370-es évek végén, vagy a nyolcvanas évek elején építették fel. Ebben a templomban temették el a Tari családot alapító Istvánt, akinek a nemzetségi címerrel (hársfalevél) és görögkereszttel díszített sírköve a feltárás során került elő.⁸

A 14. század második felében a Tariak egymás után szerezték birtokaikat, és a század végén már két várat is (Sirok és Drégely) magukénak mondhattak.⁹

Meggazdagodásuk nem különíthető el a többi Rátót nembeli család ez idő tájt bekövetkező ugrásszerű megerősödésétől. Ennek érzékeltetésére elegendő a birtokukban lévő várak számát megemlíteni; amíg 1387-ben még csak 4, tíz évvel később már 17 várat találunk a nemzetség tulajdonában.¹⁰ A kezdeti fogva Zsigmond támaszainak számító, a közéletben fontos pozíciókat betöltő Kaplaiak, Pásztóiak, Kazaiak és a „klán” legbefolyásosabb tagjának számító Ilsvai Leusták politikai befolyásukat hatalmas birtokok szerzésére is felhasználták. Feltételezzük, hogy István unokája, Tari Lőrinc, aki már igen fiatalon bejutott Zsigmond udvarába, talán éppen befolyásos rokonsága révén indult el a karrier útján. Tari Lőrinc 1404–1406 között pohárnokmester, 1407 és 1409 között királynéi pohárnokmester, étekgófogmester és fősfár, valamint 1405–1407 között honti és nógrádi ispán volt.¹¹ 1408 elején hosszabb zarándokútra indult, melynek során meglátogatta Compostelában Szent Jakab sírját és Írországból Szent Patrik purgatóriumát. Valószínű, hogy Ciprus szigetére és Itáliába is eljutott,¹² 1413-ban Zsigmond megbízásából Velencében járt, és elki-sérte urát az aacheni koronázásra, valamint a konstanzi zsinatra is.¹³ Életének utolsó évtizedéről keveset tudunk. Feltehetően 1426 végén halt meg. Még Tari Lőrinc életében, feltehetően az ő kezdeményezésére ismét átépítették a család Szent Mihályról elnevezett kegyúri templomát.

Az ebben a harmadik építési szakaszban felépült templom alapjaikban változtatta, illetve semmisítette meg a 13. és 14. században létrejött, mindkét korszak építészeti stílusjegyeit magán viselő, egymással immár szerves összefüggésben élő tereket. A munkálatok során elbontották a kéthajós teret lefedő boltozatot és annak szerkezeti elemeit. Ugyanakkor, a nyugati fal elbontásával a hajót nyugat felé bővítették. Az ily módon kialakított 14 méter hosszú hajót a belsőbe vont, a hatszög három oldalával alakított pillérekre, illetve konzolokra támaszkodó kőbordás hálóboltozattal fedték le. A pilléreket lezáró fejezetek, valamint a lábzetek profilját két élszedés által közrefogott horony alkotja. A pillérek és konzolok törzseinek oldalait három sorban rendezett, rövid ágakból kinövő, befelé csavart vonalakkal érzékeltetett levélmotívum tagolja. A déli falon megfigyelt homlokív-lenyomat alapján a középkori boltozat az eredeti járószinttől számítva kb. 8,7 m-es magasságban záródott. A déli homlokzatot három mérműves ablak tagolta, melyeknek csúcsban végződő, lemezek által közrefogott, vajatolt profilú mérműveit körbe komponált négy karéj alkotta. A mérmű alul két, osztóval elválasztott, karéjos nyílással záródott. A nyugati homlokzatot egykor mérműves körablak törte át. A törtköves bővítés lábzetének szélesen ívelődő párkányát a 14. századi hajó keskenyebb párkányának magasságában képezték ki. A kutatás során koronázópárkányt nem találtunk, de feltételezzük, hogy az eredetileg a mainál valamivel magasabban záródó falat profilos párkány díszítette. A belső homlokzatok felületét borító meszelt vakolatot csupán néhány felszentelési kereszt szakítja meg. Valószínű, hogy a külsőt is vakolattal látták el.

Az átépítés nyomán jól áttekinthető egységes tér jött létre. Az új hajó hálóboltozatának oldal-, valamint a tetőszerkezet függőleges irányú nyomásból adódó terhelés felfogására az általánosan használt külső táмок helyett belső

pilléreket építettek. Ezzel a szellemes megoldással nemcsak a boltozattal áthidalandó fesztáv csökkent, hanem a szerkezet oldal- és függőleges irányú nyomásának levezetésében az oldalfalak is részt kaptak. Ugyanakkor megszüntették azt a külső támpilléreknél oly gyakran előforduló jelenséget, hogy azok elválva a falaktól, számos esetben beomlással fenyegették a boltozatot és a fedélszéket.¹⁴ Az egységes téralkotásra való törekvés következményeként nemcsak a szerkezet, hanem az épület külső megjelenése is megváltozott. A külső táмок helyett alkalmazott belső pillérek között gyakran kápolnákat helyeztek el.¹⁵ E megoldás első magyarországi alkalmazása a csatkaí pálos templom építkezésénél történt. A Kont Miklós által 1351 körül alapított templom hajóját befelé vont pillérsor tagolta.¹⁶ Ezt a belső támpilléres szerkezetet használták fel a kolozsvári Farkas utcai templom (1486),¹⁷ valamint a dési templom átépítésénél (16. század eleje), bár ezekre már a bajorországi 15. századi késő gótika volt hatással.¹⁸

A belső támpilléres, egységes terű hajó kialakításával egy időben elbontották a román kori hajó északi és déli falát. Helyükre egy-egy félköríves, negyedgömb alakú kőboltozattal lefedett „karéjt” építettek. A karéjok tengelyében elhelyezett, – a hajó ablakaitól eltérő profilú – csúcsíves lezárású ablakok mérműveit pálcák által közrefogott, szélesen vájatolt, egy körbe komponált négy karéj alkotja. A mérművet alul osztóval elválasztott két karéj zárja le. A körbe komponált négy karéj egy áttört, háromágú liliomos koronával lezárt „pártázatot” foglal be.

Az elbontott román kori hajó helyén egyszer hornyolt kőbordás keresztboltozattal fedett négyezeti teret képeztek ki. Ez a négyezeti tér a „karéjokhoz” csúcsíves, negyedgúlában végződő élszedéses diadalívvel kapcsolódik. Az északi „karéj” nyugati szakaszán elhelyezett, élszedéses keretezésű, egyenes lezárású ajtó biztosította a bejárást a tégladongával fedett sekrestyébe. A „karéjokat” és a felmagasított román kori szentélyt íves párkány, míg a „karéjok” lábazatát hengeres tagozat zárja le. A felmagasított szentély tengelyében egy csúcsára állított négyzetbe komponált négykaréjos mérművel ékesített ablakot helyeztek el. Feltételezzük, hogy a szentély és a „karéjok” által közrefogott négyezeti tér – bár erre semmiféle bizonyítékkal nem rendelkezünk – eredetileg kiemelkedett. A „karéjokat” gazdagon kifestették.

A gótikus Magyarországon merőben szokatlan kereszt alaprajzú elrendezés tulajdonképpen antik, pontosabban észak-itáliai hagyományokhoz nyúl vissza.¹⁹ A négyezeti térhez kapcsolódó két „karéj” az általánostól eltérő módon záródik. Az esetek többségében egyenesen záródó keresztházak mellett a félkörívesen formált „karéjokat” is (redukált) keresztházként foghatjuk fel. Ez utóbbiak a Rajna vidékén meglehetősen gyakorisággal fordulnak elő (Köln, St. Aposteln, St. Martin; Neuss, St. Quirin), de találni belőlük Németalföldön és Franciaország területén is.²⁰ Az ilyen típusú templomoknál a keresztházak általában a négyezeti tér magasságában záródnak, de ismerünk néhány példát, amelyeknél a kapcsolódó keresztház alacsonyabb (Köln, St. Maria in Kapitol vagy Noyon, székesegyház).²¹ Ez az alaprajzi elrendezés azonban nemcsak a román kor kizárólagos terméke, hanem hatása a gótikus építészetben is nyomon kö-

vethető (Marburg, St. Elisabeth, 1230–70²²). Ugyanakkor bizonyos, hogy a 14. századtól ilyen alaprajzi elrendezéssel már nem épültek templomok. Úgy véljük, hogy a tari Szent Mihály-templom kereszt alaprajzú elrendezése mögött az építető személyes rendelkezése, kívánsága rejtőzik. A templomba a bejárást a hosszház nyugati és déli falában kialakított kapuzatok biztosították.

A hajó nyugati falának középső szakaszát a 18. század utolsó harmadában átépítették, s közben kiemelték a kaput, rétegekőveit pedig a barokk torony és pillérek építésénél falazókőként használták fel. A kutatás során előkerült néhány faragvány segítségével azonban módunk nyílt arra, hogy alapvető információkat szerezzünk a kapu szerkezeti felépítéséről és formájáról.

É.48 A lemezek és hornyok által közrefogott körtetagozatos, befelé szűkülő, szoborfülkés bélletet konzolos, csúcsíves timpanon zárta le. Címerpajzsos konzoljainak egyikén a Tari család címerét faragták ki. A hasított mező heraldikai jobb oldalán egy háromágú, liliomos korona, bal oldalán pedig hársfalevél látható. A béllet profilos tagozatainak függőleges szakaszát a váll magasságában levélornamentikás fejezetek választják el a csúcsíves résztől.

A déli kapuzat – a nyugati béllete kivételével – „in situ” került elő. A mély hornyokkal és gazdag profilozással (lemezek és hornyok által közrefogott pálcá- és körtetagok) kiképzett, befelé szűkülő béllet csúcsíves, timpanonos záradékot hordoz. A sima lábazati részből egymástól részükkal elválasztott kanellurált bázisok emelkednek ki, ezekről indulnak a béllet pálcá- és körtetagozatai.

A tagozatok a váll magasságában keskeny gyűrűkkel kapcsolódnak a három sorba rendezett, púpos hátú, gyűrt szélű levelekből álló fejezetekhez. A fejezeteket lezáró sima, enyhén íves fejlemezre támaszkodik a csúcsíves záradású archivolt. A timpanonkő alsó szélét keretező pálcá a bélletív belső tagozathoz kapcsolódik. A mező alsó felébe két, egymás felé döntött háromszögletű címerpajzsot faragtak. A heraldikai jobb oldalon levő pajzs négyelt mezőiben hársfalevelet és háromágú liliomos koronát helyeztek el. A pajzsot sárkány övezi. A sárkány felett liliomos koronával díszített csőrös sisak emelkedik ki. A sisakdísz köpös hársfalevélben elhelyezett pávatoll-forgó zárja le. A szaggatott szélű sisaktakaró hosszan omlik a timpanon sarka felé. A másik oldalon lévő címernek vékony szalaggal keretezett pajzsát pólya szeli át. A pajzs feletti szintén liliomos koronával díszített csőrös sisak helyezkedik el, melyből egyszarvú nő ki. A lágyan tekeredő sisaktakaró kitölti a timpanon alsó szakaszát. A két sisak háromágú liliomos koronával lezárt „pártázatot” fog közre; ilyen látható a keresztház tengelyében álló ablakok mérműveiben is. A sárkány felett, a timpanon felső részén a ciprusi Kardrend²³ jelvényét, egy hegyére állított kardot faragtak ki, melynek pengéjét „S” alakú szalag fogja át. A másik oldalon – az egyszarvú háta felett – az ún. Pikkelyrend (Schuppen) jelvényét helyezték el.²⁴ A timpanonban látható címerek és jelvények nemcsak a templom kegyurának és feleségének személyét képviselik, hanem lehetővé teszik az építkezés idejének meghatározását is. A négyelt címer – mely címerbővítés nyomán jött létre – a család legkiemelkedőbb tagjának, Tari Lőrincnek személyével hozható összefüggésbe.²⁵ A pajzsot övező sárkány arról tanúskodik, hogy a

templom építtetője a Sárkányrend tagja volt. Az 1408 decemberében alapított rend első tagjai sorában nem szerepel Tar Lőrinc²⁶ — hiszen Irszági útjára már korábban elindult, ahonnan csak 1411 végén érkezett vissza Magyarországra. Figyelembe véve halálának évét (1426), úgy véljük, hogy Tari Lőrinc a két időpont között lett a rend tagja — következésképpen a templom építését is erre az időre kell helyeznünk.

A heraldikai bal oldalon lévő pajzson feltehetően feleségének címerét faragták ki. A magyar anyagban ismeretlen címer eredetét minden bizonnyal Németországban kell keresnünk.²⁷

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a két kapu szerkezeti felépítésében hűen követi a Magyarországon általánosan elterjedt kaputípust.²⁸ A nyugati kapuzat szoborfülkés megoldása a Parler-építkezések hatására a Szepességekben a 14. század utolsó negyedében megjelent figurális díszű kapukkal mutat közelebbi rokonságot.²⁹ A déli kapuzaton hiányzik a szoborfülke, figurális díszítése a timpanonra korlátozódik. A mindkét kapu oszlopfőin végigfutó levélornamentika a hazai emlékenyag hatására utal.³⁰

Befejezésképpen meg kell említenünk a templom építésével közel egyidőben az udvarházban végzett munkákat. Ezek során elbontották a régi lakóházat, és helyén egy árokkal, kerítéssel övezett, emeletes, alapincézett, kőkeretes nyílásokkal és liliomos párkánnyal díszített udvarházat építettek fel.

Jegyzetek

1. *AUO IX*, 548.
2. *Váner I.*: Pászto, a középkori mezőváros. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve.
3. Lukács Zeuzsának a freskókról szóló tanulmánya a közeljövőben jelenik meg.
4. *CD VI*, 2. 302; *AO I*, 53; II, 178.
5. *Hóman B.* — *Szekfű Gy.*: Magyar történet. Bp. 1941–1943. II, 312. tábla.
6. Az udvarház területén 1983 és 1985 között végeztünk régészeti feltérásokat.
7. *Katrbá, V.*: Dvoulodní gotické kostely na Spiši. Monumentorum tutela — Ochrana památek 5 (1989) 308–324.
8. Itt köszönöm meg Lövel Pálnak és Varga Liviának, hogy rendelkezéseimre bocsájtották A magyarországi művészet története II. kötete számára írt kéziratukat.
9. *Engel 1977*, 214, 4. tábla.
10. *Engel 1977*, 211–214, 4. tábla.
11. *ZsO II* (1951) 5899; *Zichy V.* 434; *Fügedi 1970*, 138.
12. *Kropf L.*: Pászthó: Rétholdi Lőrincz zárandoklása. Sz. 1896. 717–730; Tar Lőrinc pokoljárása. Bp. 1985. 23.
13. *Óváry L.*: A MTA történelmi bizottságának oklevélmásolatai. Bp. 1890–1901. I, 265.
14. *Sedlmayr J.*: A tari r.k. templom építészeti elemzése és helyreállítása. *ÉÉT XVII* (1985) 192–193.
15. E megoldás korel, dél-franciaországi kezdeteire (Albi, Avignon, St-Didier; Villeneuve-les-Avignon; Carcassonne, St-Vincent) és a prágai dómépítkezésein való alkalmazására I.: *Gerevich L.*: Közép-európai királyi műhelyek a XIV. században és a későgótika. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. II (1959) 51. skk.; vö. *Entz G.*: A gótika művészete. Bp. 1973. 104.
16. *Marosi E.*: A művészet története Magyarországon. Bp. 1983. 85. (szerk. Aradi Nóra)
17. *Dümmerling Ö.*: A Ferencrend középkori csúcsíves stílus építészetének emlékei Magyaror-

- szágon. II. 1943. 4–5; *Entz G.*: A dési református templom. Kolozsvár 1942. 5–8; *Marosi E.*: i.m. 1983. 124–125.
18. *Marosi E.*: i.m. 1983. 85.
 19. Tudomásunk szerint Magyarországon a korszak egyetlen ilyen elrendezésű temploma a tati Szent Mihály templom.
 20. *Lasteyrie, R. de*: L'architecture religieuse en France à l'époque romane. Paris 1929. 283.
 21. *Lasteyrie, R. de*: i.m. 1929. 284–285; *Buchowiecki, W.*: Die gotischen Kirchen Österreichs. Wien 1952. 195, 205.
 22. *Entz G.*: i.m. 1973. (15. jegyzet) 75.
 23. A rend jelvényét nyakláncon hordták, amint azt egy lilienfeldi sírkő is bizonyítja. *Lied Weingarten, J.*: Die Kunstdenkmäler Südtirols. III. Innsbruck–Wien–München 1959, de megtaláljuk Perényi János sírkövén is: *Csergheő G.* – *Csoma J.*: A Perényiek középkori sír- emlékei. AÉ 1888. 298, vagy Odalvicus von Fradnitz (+1385) sírkövén: *Lind, K.*: Sammlung von Abbildungen Mittelalterlicher Grabdenkmäler. Wien 1892. 73.
 24. Ilyen rendjelet találunk R. von Wallsee (+1450) sírkövén. *Lind, K.*: i.m. 1892. (23. jegyzet) 91.
 25. A timpanonban lévő négyelt címerrel megegyező került elő Kislánán, egy vörösmárvány kút- lapon a Kompoltiak címerével együtt (Tari Lőrinc unokáját, Margitot Kompolti János vette el). *Pámer N.*: A kislánai vár feltárása. MMv 1967–1968. Bp. 1970. 309.
 26. A Sárkányrend alapítására I. *Baranyai* 1926. 60. 579. (Tari Lőrinc utolsó okleveles említése 1426. augusztus 20: *Békefi R.*: A pásztói apátság története. Bp. 1898. I. 234.)
 27. A magyarországi személynév-adásban ismeretlen név azt bizonyítja, hogy Rupert anyja idegen, a név alapján német származású lehetett.
 28. *Gerevich* 1956. 46–60.
 29. *Dercsényi* 1941. 92–93.
 30. *Marosi E.*: i.m. 1983. (16. jegyzet) 81.

Kozák Károly

EGER ZSIGMOND KORÁBAN (1385–1437)

Az egri várszékesegyház nagy méretű gótikus szentélyének építése II. (Dörögdi) Miklós (1330–1362) püspöksége idején kezdődött és több évtizedig tartott. A befejező munkák feltehetően még utóda, a Kacsics nembeli Szécsényi Mihály püspök (1363–77) idejében is folytak. Utódaikra elsősorban a püspöki és káptalani birtokok rendjének megerősítése, az „új székesegyház” díszítése és a liturgiának ahhoz való igazítása maradt. A Mihály püspököt követő Czudar Imre püspöksége után (1377–84) az Osl nembeli Kanizsai János került Eger püspöki székébe, amelyet három évig, esztergomi érsekké való kinevezéséig töltött be.

János püspök is a páduai egyetemen végezte tanulmányait, mint jeles elődje, Dörögdi Miklós. 1376-tól egri prépost volt, jelentős javadalmakkal. Ez lehetővé tette, hogy Páduában nagy udvart tartson, amelyhez egy főesperes, a szerémi prépost, két zágrábi kanonok, egy oxfordi kanonok és két könyvmásoló tartozott. 1377-ben egy évig az egyetem ultramontán rektora volt. János püspök Egerben is fényes udvart tarthatott. Bizonyára gondja volt a székesegyházi iskola, a püspöki és káptalani könyvtár bővítésére. Ennek emlékei közé tartozhatnak részben a vár feltárása során előkerült, bronzból készült, díszes, feliratos könyvveretek.

János püspök a káptalan előterjesztésére jóváhagyta és megerősítette a kanonokok által alapított Krisztus Szent Teste-konfraternitás szabályait. A székesegyház „új”, kápolnakoszorús, szentélykörüljárós bővítményében tarthatták minden hét szerdáján a Krisztus Teste tiszteletére ajánlott misét; az ezen résztvevőknek IX. Bonifác 1394. október 22-én Rómában kiadott és ólombullájával megerősített oklevelében három évi búcsút engedélyezett.

Ez időre legalább 4–5 oltár alapítására került sor, amelyeket az új szentélyben állíthattak fel. Az új térkapcsolás átrendezést igényelt és kínált. A székesegyház régi, lényegesen kisebb részéből néhány oltárt bizonyára áthelyeztek a tágasabb gótikus részbe. Ezek közé tartozhatott a Szent Erzsébet-oltár is, amelynek István nevű papját (kanonok) 1421-ben említi egy oklevél. Egy századvégi adatból ismerjük az egri székesegyház ünnepi nagymiséjének elhelyezkedési rendjét. Az éneklők élén a prépost, a lektor, a custos és a kántor állott. Mögöttük tizenegy főesperes, tizenöt-husz kanonok, husz-huszonöt oltárospap és tizenhat karkáplán sorakozott fel. Mögöttük álltak az énekkar pap és tanuló tagjai, mintegy nyolcvan-száz. Nagy ünnepeken számuk százötvenre-száz-

nyolcvanra emelkedett. Rendkívüli lehetett a román kori székesegyház mélyebb szintjén álló hívők számára a fent, magasba ívelő boltozatok alatt álló, gazdag öltözetekben éneklő papság látványa.

A 14. század folyamán Egerben jelentős iparosréteg telepedett le, amelynek növekedése a városi fejlődés fellendüléséhez vezetett. Ezt a folyamatot tükrözik a Zsigmond korából fennmaradt oklevelek. 1381-ben Miklós egri kanonok a megye Verpelét mellett megtartott közgyűlésén panaszt emelt Garai Miklós nádor előtt István fejevári polgár, egykori egervölgyi ispán ellen, aki néhány egri polgárral fegyveresen megtámadta a káptalan almagyari vásárát s onnan mindenkit elűzve, a kereskedőket az egri vásárra kényszerítette. 1391-ben a káptalan előtt Mihály szabó, a káptalan almagyari jobbágya felesége és gyermekei nevében 18 forintért eladja almagyari telkét Péter fia Tamás és Miklós domoszlói vendégnépeknek. Ez az adat világosan mutatja a város üres telkeinek beépítését és környékbelleknek oda való betelepülését, a várossá alakulás folyamatát. E folyamatba sorolható a káptalannak az a kiváltsága, amely szalóki jobbágynak az Eger város és Tihamér szőlőhegyein szüret idején a szokásos 40 dénár helyett csak 12 dénár pecsétvámot ír elő. A várossá formálódást akadályozó tényezők végső megzabolázására utal Zsigmond 1424. december 14-én Budán kiadott oklevele, amelyben a király Rozgonyi István győri ispánnak és az egri püspökség kormányzójának, s általa Sebestyén egri várnagynak meghagyja, hogy az egri polgároknak a káptalan almagyari, pénteki heti vásárainak megzavarását tiltsák meg, s gondoskodjanak azok akadálytalan megtartásáról.

A fent elmondottak érvényesek a Kanizsai Jánost követő Cikó István (1387–99) és Ludányi Tamás (1400–1403) püspökségének idejére is. Ebben az időszakban az egri püspökök szembekerültek Zsigmonddal. Ludányi Tamás püspökségének kezdetén (1400–1403) Kanizsai János esztergomi érsekkel együtt Nápolyi László pártján állott. Talán az ő idejére tehető az egri vár délnyugati sarkán az elmúlt években előkerült körtorony építése. Tamás püspöknek hamarosan menekülnie kellett. Helyére Zsigmond gubernátorként Stiborici Stibor erdélyi vajdát, Nyitra és Beszterce ispánját ültette (1404–1409). Mint az egri püspökség kormányzója már 1405. január 3-án kelt oklevelében kiváltságokat adományoz a káptalannak és népeinek, valamint familiárisaiknak. Az ezekben az években az oklevelekben feltűnő Bereck prépost kérésére a káptalan Eger városában lévő Almagyary utcájában minden pénteken heti vásárt tarthatnak. A káptalannak és az oltárigazgatóknak engedélyezi, hogy borukat szabadon vihessék ki és be a várból, amelynek kapuit hajnaltól napnyugtáig nyitva kell tartani. Zsigmond 1410-ben a vajda közeli rokonát, Stiborici Stibort ültette az egri püspöki székbe. A lengyel származású Stibor korábban pflocki kanonok volt és 1410-ben békebíróként szerepelt az Ulászló lengyel király és a német lovagrend közti vitában, de sikertelenül. Ott volt rokona, Stibor vajda seregében, amelyet Zsigmond küldött a lovagrend segítségére. Ulászló legyőzte a lovagokat, s a Stiboroknak is menekülniük kellett seregükkel Lengyelországból.

Stibor püspök (1410–1420) 1418-ig irányította a sári monostort. A két É.49 világháború között a felsőtárkányi karthauzi kolostor ásatásakor előkerült egy

boltozati zárkó a püspök címerével. A zárókó a Dörögdi Miklós püspök által alapított kolostornak egy későbbi építkezésére — feltehetően kápolnára — utal.

Ludányi Tamás püspökségének második, rövid időszakában már csak a főpapi jogkört gyakorolhatta (1421–1424). Másodszor a püspöki hivatali idejének kezdetén két tanárt (bölcsezt és jogtudóst) kért Bécsből Egerbe, ami azt jelzi, hogy a székesegyházi iskola színvonalának fenntartása vagy emelése volt szándékában.

A Zsigmond-kor legjelentősebb szakasza Egerben Rozgonyi Péter püspök nevéhez fűződik. Péter püspök újra alapította a tatárjárás alatt elpusztult Boldogságos Szűz Mária-prépostságot s ehhez 1428. december 18-án V. Márton pápa segítségét kérte. A pápa elutasította a bélháromkuti apátot, hogy minden segítséget adjon meg az alapításhoz, s erősítse meg a prépost méltóságát és minden jogát. A Zsigmondtól kapott kegyúri jog alapján a püspök a prépostságot 4 káplánnal és az ünnepélyes szentmise tartására elegendő klerikussal látta el. Előírta számukra az egyházi év alatt végzendő szertartásokat. A királytól kapott birtokokat, javadalmakat bővítette, de kötelezte a prépostot, hogy 2 éven belül 30–40 forint értékben egyházi felszereléssel és ruhával lássa el a kápolnát, amelyet a székesegyház mellett építtetett fel. A püspök a prépost és négy káplánja kúriáját a vár alatti Káptalansoron jelölte ki. 1937–38 telén az egri várban — a székesegyház romjainak északi oldala mellett — feltártak egy támpilléres, sokszög záródású szentélyű nagy kápolnát, amely ráépült egy falak által körülzárt korábbi, kisebb, egyenes szentélyzáródású kápolnára. A feltárt maradványok felmérési rajzát közölték Heves Megye Műemlékei II. kötetében, feltételeken azonosítva az épületet a Szent István-kápolnával. Az azóta elvégzett hitelesítő feltárás, az új kötár rendezése és az azt megelőző tudományos feldolgozás nyomán mindezt a Péter püspök által újra alapított Szűz Mária-prépostság maradványainak tartjuk. Ez a kápolna azonban megőrizte a korábbi, Szent István-prépostság kápolnájának maradványait. A Szent István-prépostságot Péter püspök ugyancsak újjászervezte, azt 1436. január 13-án Egerben keltezett oklevele bizonyítja. Ezt a prépostságot az újvári főesperességgel egyesítette. A prépost mellé négy kanonokot és kellő számú éneklő tanulót rendelt a szertartások fényének emelésére. Nem elképzelhetetlen, hogy a két közel egy időben újjászervezett ősi prépostságnak most már csak egy kápolnája volt, az akkor épült, sokszög záródású kápolna, természetesen legalább két oltárral.

A nagy méretű (kb. 10 x 19 m-es) gótikus kápolnának csak alapfalai kerültek elő. Feltehető, hogy a kápolnának délen és nyugaton is volt kapuja. Nyugati végében karzatra utaló maradványok voltak megfigyelhetők, ahol a prépostsági épületek csatlakozó falmaradványai kerültek elő. E csatlakozás arra utal, hogy a prépostsági épületek egy része emeletes volt, s innen közvetlenül be lehetett jutni a kegyúri karzatra.

A kápolna felépítményére csak közvetett adatok utalnak. Amikor 1506-ban a székesegyház — akkor építették át gótikus formájában — leégett, a szertartásokat a Szent István-egyházban tartották. Elhanyagolt állapotban lehetett, mert ablakainak osztóvasait meg kellett csináltatni, hogy az ablakokat papírral fedhessék be. Ez az adat egyértelműen utal arra, hogy a gótikus ablakok több-

osztatúak, kőrácsosak voltak. A nagy kápolna belső terét hálóboltozat fedhette, amire a támpillérek és az egri vár korábbi kőfaragványainak egy része (zárókövek, boltozati bordák) alapján lehet következtetni.

A Szűz Mária- és Szent István-kápolna kutatása még nem fejeződött be. A kápolnaépítés körülményeinek jobb megismerését szolgálhatná Székesfehérvári Márk kanonok személyének közelebbi megismerése. Őt az egri káptalan 1436-ban Miklós halála után állította a Szűz Mária-prépostság élére s később építőként is említik.

Szigmondnak a husziták elleni hadjárataiban az egri püspökök is részt vettek. A két egri bandérium 400 katonájának kiállítására 1436-ban Sáros megye elmaradt gabonadézmáját rendelték. Lehetséges, hogy a korábban említett sarokvédő körtorony építésére csak ez időben került sor. A torony később elfalazott belső terének a jelenleg folyó helyreállítást megelőző kibontásakor előkerült festett szobor-törödékek talán éppen a Szűz Mária-prépostság szobrászati emléke. Feltehető, hogy a lebontott kápolnának a nyugati várfal vastagításánál felhasznált köveivel együtt került befalazásra.

E korszak szobrászati emlékei közé sorolhatjuk azt a fehérmárvány töredéket, amely a székesegyház északi kapuja közelében lévő falazott sírból került elő másodlagos beépítésben. E kapun keresztül juthattak a Szűz Mária-prépostság déli kapujához. A kápolnát építtető Rozgonyi Péter püspök halálának évét Verancsics Antal 1438-ban jelölte meg az 1552. évi ostrom idején elpusztult síremlékének maradványai alapján. Az akkor felrobbant löporraktárhoz aránylag közel esett az említett sír és a Szűz Mária-kápolna is. Elképzelhető, hogy a fentemlített, gazdag redőzetű szobormaradvány a püspök elpusztult síremlékének maradványa, amelyet kegyeletből visszahelyeztek a sírba. A püspök sírjának helyét a megmaradt oklevelek nem rögzítették.

Zsigmond király 1412. május 6–8-án, majd 1423. június 26-án, 1426. április 24-én, 1429. március 6–7-én és 1437. július 30-án járt és tartózkodott Egerben. Uralkodásának idején jelentősen fejlődött a várossá alapuló település. Rozgonyi Péter püspök tevékenysége a királyi udvarral való szoros kapcsolatra utal. Eger Zsigmond uralkodásának második felében az országos fejlődés folyamatához igazodott, magas színvonalra emelkedett.

KATARÍNA BIATHOVÁ – VLADIMÍR ÚRADNÍČEK A ZÓLYOM MEGYEI PÓNIK (PONIKY) R.K. TEMPLOMÁNAK FELTÁRÁSA

Pónik r.k. plébániatemploma a gótikus templomépítészet tipikusan regionális jellegű alkotásai közé tartozik. A korai 14. századba nyúló eredetét már a múlt század kutatóinak elárulta a szentély és a sekrestye késő román hagyományokat őrző építészeti alkata, valamint kőtagozataik kora gótikus formája.¹ (Apszis nélküli egyenes záródás, masszív bordás, széles ívben csúcsosodó keresztboltozat, megnyújtott, szűk nyílású, csúcsíves ablakok, a támpillérek hiánya a tagolatlan külső falakon, a déli szentélyfalba mélyedő üldőfülke négykaréjos zárása, mérműves és felezett oktaéder díszítés a boltívek gyámkövein, a sekrestye csúcsíves bejáratának kora gótikus profilja.) A közelmúltig ebben a két legrégebbinek hitt templomrészben vélték fölismereni azt a Keresztelő Szent János tiszteletére emelt földesúri kápolnát, melyet levéltári források szerint 1300 és 1310 között építettek a település fölötti dombra.² E föltevésből kiindulva, kétségtelennek látszott, hogy maga a hajó sem épült egyszerre. A diadalív, a szentélyhez legközelebbre eső déli ablak formái és az alatta levő háromkaréjos zárású falfülke ugyanis még a 14. század első felébe illenek, az egyenes zárású nyugati kapuzat pálcatagos keretezése viszont már egyértelműen késő gótikus jellegű, és feltehetően egykorú a hajó északi falához simuló kápolnával. A templomtér fokozatos növelését feltételező elképzelés településtörténeti adatokra is támaszkodott. Tudjuk ugyanis, hogy az 1310-ben lakatlanként említett Pónik 1373-ban még jelentéktelen faluként szerepel az alapító Fülöp mestertől leszármazott Soós család kezén.³ Későbbi fellendülését a 15. század folyamán a környék ércbányáinak köszönhette. A helybeli tárnák megnyitását bizonyító adatok azonban csak a század vége óta fordulnak elő az írott forrásokban.⁴ A templom nagysága valóban fölülmúlja egyszerű földesúri falvaink szokásos 14. századi térigényét. Így a felvázolt építéstörténeti elképzelés szociológiailag is indokoltnak látszott.

(67-
70) A tatározás egyre sürgetőbb szükségessége miatt, századunk hetvenes éveiben aktuális lett a templom korszerű műemlékvédelmi helyreállítása. Ennek keretében nyílt először lehetőség átfogó, módszeres elemzésre. Vladimír Úradníček 1976-ban végzett ásatásai és a következő két évben folytatott feltárásai valóban több szempontból érdekes, nagy jelentőségű, új ismereteket eredményeztek. Mindenekelőtt tévesnek bizonyult a templom történetének eddig elfogadott elképzelése. Kiderült, hogy az egész épület mindhárom főrésze

egyszerre épült. Nincs nyoma semmilyen összeépítésnek vagy toldásnak. Az építőanyag és a falazás technikája mindenütt azonos: a falakat megmunkálatlan terméskőből, a sarkokat középsimán faragott kváderekből rakták össze, durvakavicsos habarcs alkalmazásával. Kívül-belül a falakat szemcsés vakolattal vonták be, és az érdesen hagyott felületeket bemázolták híg mészsoldattal. A hajó déli falában feltárt csúcsíves, timpanonos kapu tagolása is egyezik a szentély stílusjellegével. E megállapításokkal egybevégt egy korábbi észrevétel is: a hajó hosszfalai keleti irányban enyhén emelkednek: ez az emelkedés a szentély oldalfalain is folytatódik, míg a keleti és nyugati zárófalak alul-felül egyenesek, valamint a padlószint sem lejtős már kezdettől fogva. Ez a magasodás tehát nem építéstechnikai pontatlanságból ered, mint ahogy ezt a dombtető egyező irányú lejtése sugallná, hanem célzatos. A kezdettől fogva szentélynek szánt templomrész eszmei felsőbbrendűségét akarták ezáltal is hangsúlyozni, aminél a terep természetes adottsága csak kapóra jött.

Az egyszeri építkezés igazolása alapján a templom építése az 1323. év tájára tehető.⁵ Nagyságából kitűnik, hogy Póniknak ebben az időben már sokkal népesebb településnek kellett lennie, mint amilyennek az említett adatok alapján elképzelhető. Az egykori Keresztelő Szent János-kápolna nyilván ideiglenes jellegű építmény lehetett, ha ugyan már rövidesen felépítése után nem tartották érdemesnek az új templom építéskor beilleszteni.⁶ Emlékét csupán az eredeti patrocínium őrizte meg, egészen a lutheránusok végleges kiűzéséig. Az újraszentelésekor Assisi Szent Ferenc titulását kapta (Pater Seraphicus).⁷

A késő gótikus kápolna keletkezési idejét 1478 tájára pontosítja egy feltárt, a falképekre vonatkozó felirat.⁸

A nyugati előcsarnok és a fölötte álló, fából készült harangtorony 19. századnak bizonyult. Az általa takart és a lépcsőmenti falfelületen talált 18. századbéli bekarcolások hitelesítik, hogy a templom régi harangjai⁹ eredetileg különálló haranglábon voltak elhelyezve.

A sekrestye keleti belső falán a fal festésén áttűnő körvonalak, valamint a hiányos festésű felületeken felbukkant festményrészletek már 1876 óta¹⁰ sejtették, hogy a többi templomrész falain is bemeszelt középkori falképek lehetnek. Alaposabb helyszíni kutatásra azonban csak 1961-ben került sor. Akkor fedezték fel a barokk boltozat által a padlástérbe szorított képeket a hajó keleti falán, melyek már a boltozás előtt régen be voltak meszelve.¹¹ Részleges feltárásuk megmutatta, hogy egy terjedelmesebb képsorozat felső sávját képezik, így a hajóban maradt falrészeken további leletekkel lehetett számolni. Közeleli rokonságuk az internacionális gótika festésetének csah ágával kezdettől fogva vitán felül állott.¹² Átlag feletti stílustisztaságuk és művészeti színvonaluk felismerése előmozdította a templom amúgyis aktuális helyreállításának terbevételét. Úradnőcek szondái utóbb tisztázták, hogy nemcsak a diadalív körül, hanem majdnem mindenütt a templomban, sőt a külső falakon is, gótikus falképek sokasága rejtődik. Már a szondákból ki lehetett venni, hogy a leletek különböző időszakokhoz fűződnek és hogy középkori falfestésetünk mindkét főáramlata – az italizáló jellegű éppenúgy, mint az Alpokon túli hagyományokon alapuló – képviselve van a templomban. A képek váratlanul nagy mennyi-

sége, aránylag ép, tehát jól restaurálható állapota és némelyiküknek kimagasló művészi színvonala eldöntötte a helyreállítási terv műemlékvédelmi elgondolásának kérdését. A leletek egyértelműen az egész templom középkori jellegének felújítása mellett szóltak; ez azonban elsősorban a hajó és a kápolna boltozatának eltávolítását és eredeti sík famennyezetük helyreállítását jelentette. Ennek a megoldásnak gondolata eleinte műemlékvédelmi ellenvetéseket váltott ki, de az 1752-ből származó építészeti kiegészítések átlagos színvonala és a népies jellegű rokokó kifestés művészettörténeti jelentéktelensége végül is eloszlatta a felmerült aggályokat. A középkori összehatás felújítása magával hozta a nyugati előcsarnok lebontását és a harangláb elkülönítését is.

Az épület teljes feltárása a templombelsőben legalább három 14. századbeli,¹³ és két 15. századi festésréteget hozott napvilágra. A legkorábbi csak a diadalív béléten található, ahol az okos és a balga szűzek, valamint mondatszerű próféták háromnegyed-alakjai láthatók, hosszúkas négyyszögű képmezőkben. Termetük légies karcsúsága, S-hajlatú testtartásuk, a plasztikus modellálás és a termélység abszolút hiánya jellemzik ezeket a képeket, de egyúttal a körvonalazás és a belső rajz nagymértékű mellőzése is észrevehető. Az Alpokon inneni rajzos stílus festőibb variánsával állunk szemben, amelynél a szomszédos színfoltok határvonala rajzolja ki a formákat, kontúrozás nélkül. Maga a képek stílusa beleillene már a templomépítés idejébe is, de az alapozásuk alatt talált első réteg megsárgulása mintegy 20–30 éves időkülönbséget valószínűsít a diadalív első meszelése és a képek keletkezése között, így ezek csak a 14. század derekára keltezhetők.

A következő fél század folyamán a falképek együttes száma kb. 10 képpel gyarapodott, beleszámítva most már a templomkülsőt is. A nyugati homlokzati fal délre eső részén egy 7,5 m magas Szent Kristóf töredékes nyomai kerültek napvilágra, és a sekrestye északi, külső falán egy Keresztrefeszítés ugyancsak alig kivehető körvonala. Annysira tönkrementek, hogy szinte semmit nem lehetett e falképek egykori mivoltáról megtudni. Korukat csak a rétegek sorrendje árulja el. Szent Kristóf és a gyermek Jézus mélyített nimbuszainak fennmaradt töredékei olaszos hagyományok jelenlétére utalnak, amiből azonban nem derül fény a kép jellegére. Mivel a következő középkori, valamint az újkori rétegekben sem bukkantak fel meghatározható falképek, restaurálásuknak nem volt értelme és az összes külső lelet – a déli kapu timpanonjának kivételével – ismét mészréteg alá került.

A templombelsőben a 14. század közepétől 1415-ig az olasz trecentóhoz fűződő stílusáramlat érvényesült legalább három időpontban. Elsőként valószínűleg egy kettős kép került a szentély keleti falára, amelyből meghatározható állapotban csak Szent Katalin álló alakja maradt fenn. Vele egyidejű lehet további két kép, melyeket oltárokkal összefüggésben, retabulum helyett festettek a diadalívtől jobbra-balra. Nem világos, hogy a két menzát egyszerre állították-e fel; a mögöttük megállapított rétegek azonban igazolják, hogy a falhoz építésük általában a 14. század második felére keltezhető. A diadalívtól északra eső kép kettős felépítése azonos a szentélybeliével és itt is csak az egyik szent, Dorottya ismerhető fel. A délre eső falrész képét a rá festett, Wilgefortist ábrá-

zőlő kép alatt hagyták a restaurálásnál. Ezért csak felső keretrésze látható egy megfellelhetetlen minuszkuálás felirattal, valamint meghatározhatatlan apró részletek a szondák helyén. Mind Katalin, mind Dorottya a gömöri falképcsoportból ismert sajátos stílusjegyeket viseli. Ezek főleg a fejek alkatában, a jellegzetes hajzattal körülvett, ovális arcformában jutnak kifejezésre. A felső rajzzal együtt az arcvonások is nagyjából lekoptak, így az egybevágó általános stílusjellegén kívül nem pontosítható, melyik gömöri falképpel vannak a legközelebbi rokonságban.

- (178) A hajó északi falára röviddel ezután egy Szent Györgynek sárkánnyal vívott küzdelmét ábrázoló kép került. Ikonográfiája és kompozíciója a hagyományos hazai sémát követi. Stílusjegyei alapján szintén a gömöri körbe tartozik. A süvetei (Šivetice) Lélekmérlegeléshez és Kálváriához áll legközelebb, de a rusztikus jelleghez közeledő minősége meg sem közelíti gömöri rokonainak művészeti színvonalát.

- (179) A Szent György-képet rövidesen egy három, legfeljebb négy képmezős sorozat követte az alatta húzódó falsávbán. Ez azonban jórészt áldozataul esett az 1478-as évhez fűződő templombővítésnek. Csak a keletre eső, szélső kép töredékes fale és a nyugatra eső szélső kép dekoratív keretezésének felső sarka menekült meg a kápolnaépítők falrombolásától. A megmaradt képtöredék témája bizonytalan. A baldachinos ágyban fekvő női szent pozíciója és egy apró méretű fej részletének elhelyezése a képmezőben Jézus születésére utal, de éppenúgy Mária születése is számításba jöhet. Mária halála ábrázolásának lehetőségét kizárják a szent tágranyílt szemei. E képtöredék jellege a részletekig minden megegyezik a szomszédos Cserény (Čerín) templomának Utolsó ítéletével. Több mint valószínű, hogy nemcsak ugyanannak a műhelynek a munkája, hanem a cserényi falkép mesterének sajátkezü műve.

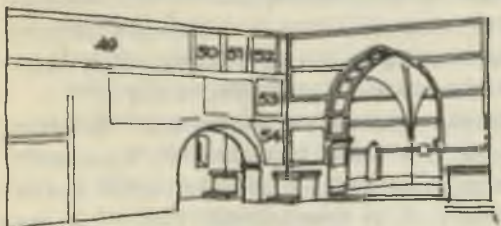
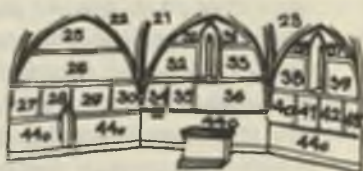
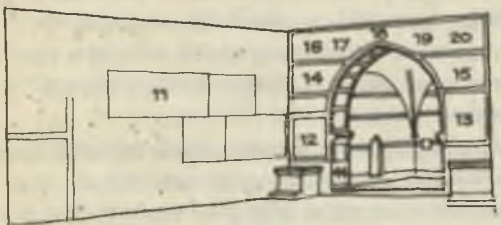
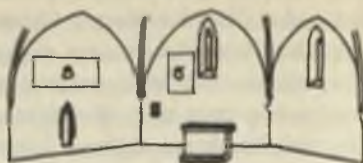
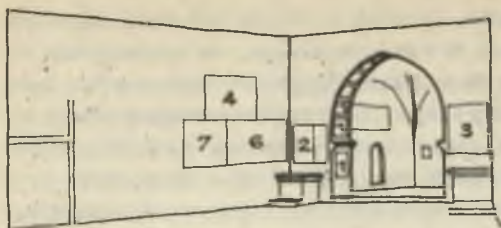
- (175-76) A századforduló táján a szentély északi falára egy fekvő képmezőben a Királyok imádását festették meg. Már nem sokkal keletkezése után, 1415-ben, a templom teljes kifestése során mészréteg alá került. Nem tárták fel, de a vékony, kopott és hiányos fedőréteg apostolalakjain áttűnik, ha azt megnedvesítik. Az apostolok restaurálása idején¹⁴ meg lehetett állapítani, hogy a hajóban látható, 1415-ös Királyok imádása nagyjában a korábbi kép ikonográfiáját és kompozícióját követi. A kép művészeti színvonala átlagon felülnek ígérkezik, ami láthatóvá-tétele mellett szól. Ez azonban vagy az éppen annyira értékes fedőréteg megsemmisítését, vagy a kép átvitelét követelné meg. Az első megoldás műemlékvédelmi szempontból elfogadhatatlan, a második viszont — tekintettel a felső réteg vékonyságára és összeforrottságára az alulival — áthidalhatatlannak mutakkozó technikai nehézségekbe ütközik.

A templom falfestményeinek összképében minden tekintetben a nemzetközi gótikus lány stílust képviselő réteg dominál. Az 1961-ben feltárt részletek azóta egy összefüggő, nagyvonalúan fogalmazott, az egész templombelsőre, sőt a déli kapu timpanonjára is kiteredő, egységes díszítő program részeinek bizonyultak. Ez a program 47 képet foglal magába.¹⁵ A timpanon tönkrement Madonnájától, valamint a lutheránus karzat és a barokk boltozat nyomait őrző csekély pusztulásoktól eltekintve, a többi kép teljes egészében fennmaradt.¹⁶

Nagy számuk, összefüggő felületük, egységes eszmei és művészeti elgondolásuk, átlag feletti stílus-színvonaluk és formai kultúrájuk már egymagukban külön-külön is művészettörténeti értékek. Mindezt egybevéve képcsoportunk nemcsak Szlovákia, hanem az egész régi Magyarország területén a legjelentősebb középkori falképsorozatok egyikének tekinthető. Feltárásával a póniki templom eddig csak regionális művészettörténeti jelentősége közép-európai szintre emelkedik. Fontosságát az a körülmény is növeli, hogy napra menő pontossággal ismerjük képcsoportunk keletkezését. Egy, a hajó keleti falán lévő minuszkulás feliratból t.i. megtudjuk, hogy a Gergely plébános megbízásából festett képek 1415. június 1-re készültek el.¹⁷ Az „ad laudem domini Zolnie...” fogalmazás nyilván a templom kegyurát jelöli meg. Nem világos azonban, hogy Zólyom vagy Zolna urát értjük-e alatta, vagy talán akár a zólyomlipcsei uradalmat.¹⁸ E kérdés tisztázása némi fényt vethetne a csak nemrég oppidumi rangra emelt Pónik¹⁹ társadalmi kötelékeire; esetleg közelebből világítaná meg a városka 15. század eleji kapcsolatait a szomszédos Zolnával.

Téma és ikonográfia tekintetében, valamint az egyes képek egybekomponálása szempontjából leghagyományosabb a díszítőprogram szentélybeli része. A régóta megszokott eszmei és formai rendszerrel állunk itt szemben: a csillagokkal²⁰ mennyboltnak feltüntetett boltozat keleti cikkelyéből a Maistas domini uralja az egész templombelsőt, körülvéve az evangelisták szimbólumaival. A falak felső, ívvel zárt sávjában az Angyali üdvözlés utal a megváltás ígéretere a négy egyházatya jelenlétében. A középső sávot háromkaréjos, félköríves karsú oszlopos árkádsor tölti ki, melynek fülkéiben írásszalagos apostolok vannak. A többi fülkében szentek állóképei sorakoznak. Az alsó alakos képsáv Krisztus passióját ábrázolja. A fal lábazati részét festett burkolat díszíti.

A diadalívet körülvevő, három vízszintes sávba komponált képcsoport szintén szerves része az összprogramnak és eszmei egységet alkot. A keresztény üdvözülés egyes előfeltételeire, mozzanataira és példáira figyelmeztető momentumok itt is, éppúgy, mint a szentélyben, az egész interieurt hatalmában tartó Maistas dominira összpontosulnak, amit mind a témák megválasztása, mind elrendezésük igazol. A szentély díszítési sémájával szemben ez a képcsoport távolról sem szokványos jellegű. Hely jutott benne falfestészetünk hagyományos ikonográfiával alakított, megszokott tárgyainak is. Ott találjuk Krisztus siratását, Mária Magdolna találkozását a kertésznek hitt, feltámadt Krisztussal, a Veronika kendőjét felmutató angyalokat és a Köpenyes Máriát. A Keresztrefeszítés ikonográfiai változata sem egyedülálló, de falképeken sokkal ritkábban fordul elő. Hazai falképeinken eddig csak Zsegrán (Žehra, Szepesség) találkozunk vele.²¹ Pónikon egy új ikonográfiai motívum lép fel: egy térdeplő pápa, aki az Ecclesia zászlója felé nyújtja összekulcsolt, keresztes jogart tartó kezeit. Ez az új elem nyilván az eretnekség ellen forduló intelem, mellyel a katolikus egyház fennhatóságának Istentől eredő jogosultságát akarták szuggesztív módon a szakadárságra hajló hívők szeme elé tárni. Nem lehet tehát véletlen, hogy közvetlenül a Kálvária alá egy Wilgefortist ábrázoló képet helyeztek el. Az eszmei összefüggés közöttük szembetűnő: fent a Megváltó áldozata, alul a beléhelyezett rendfethetetlen igaz hitért kijáró jutalom kétszeres elnyerése. A mondanivaló

hajó

szentély

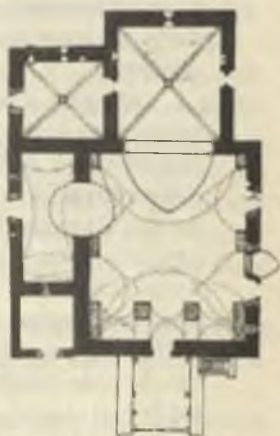
A póniki (Poniky) r.k. templom kifestésének periódusai (Vladimir Úradníček)

1415 előtt (első sor):

1: Oros és balga szüzek, próféták, 1380 k.; 2: Szt. Dorottya és meghatározhatatlan szent, 1370–80 k.; 3: meghatározhatatlan tárgyú falkép vakolat előtt, 1370–80 k.; 4: Szt. György harca a sárkánnyal, 1380 k.; 5: Szt. Katalin és ismeretlen női szent 1370–80 k.; 6: többalakos kompozíció (Jézus születése) töredéke, a 14. sz. utolsó negyede; 7: falkép kerettöredéke a 6. réteg fölött; 8: Királyok imédése, 1415 előtt. — Külső falakon: 9: feszület töredéke a sekrestye északi falán; 10: Szt. Krisztof töredéke a nyugati homlokzat déli falán.

1415 (második sor)

11: Királyok imédése; 12: Köpenyes Madonna, tolelta felirat; 13: Szt. Wilgefortis; 14: Intercessio; 15: Keresztrefeszítés Ecclesia és Synagoga között; 16: Krisztus siratása; 17: Noli me tangere; 18: két angyal a Vereikonnal; 19: angyal és ördög küzdelme a halott lelkeért; 20: Jézus, Szűz Mária és János evangélista közbenjár az Atyafennél; 21: Malesztes domini; 22–24: evangélistaszimbólumok a csillagos égen; 25: Szt. Jeromos és másik egyházatyja; nyugaton térdelő kucmász alak; 26: Arkádok előtt 7 apostol, köztük Péter, Pál, András, János, Id. Jakab, Máté, nyugaton kisebb, nimbusz nélküli férfialek; 27: Krisztus az Olajfák hegyén; 28: Krisztus elfogatása; 29: Krisztus

sekretye

kápolna

Periódusok

sötét: 1310 k.

sűrű vonalkéz: 1478

világos: későbbi

Pilátus előtt; 30: Töviskoronázás; 31: Annuntiatio; 32: Arkádok alatt 3 apostol; 33: Arkádok alatt 2 apostol és egy női szent; 34: Fájdalmas Krisztus; 35: Ostorozás; 36: Keresztvétel; 37: Szt. Gergely és másik egyháztanya; 38–39: 6 szent arkádok alatt; 40: Keresztrefeszítés; 41: Sírbatétel; 42: Fel-támadás; 43: Krisztus a pokol tornácán; 44: ornamentika: a) a fehér bordákon szabad kézzel festett, sötét vörös részsítos csikozás, b) rendszertelen, részben szabadkézzel, részben patronnal festett díszítés, ez okker három árnyalatával, c) festett felburkolat; 45: Szt. Kozma; 46: Szt. Damján; 47: feszület – Külső falak: 48: Mária és a gyermek fejtörődékel a déli kaputímpenonban.

1478 (első sor)

49–53: a Szt. László-legendája jelenet; 54: elpusztult kép, amely a 6.sz-t fedte; 55: Keresztrefeszítés Máriával, Jánossal és a tízezer vértanúval; 56: a tízezer szűz vértanúsága; 57: püspökszent; 58: kerettörődékel; 59: kisebb álló alak törődékel a 48. sz. fölött; drapériatörődékel a 48. sz. fölött; 61: feszület, a 47. sz. étfestése – Külső falak: 62: a kápolna és a sekretye északi falán kb. 6 álló alak maradványai: bekerített nimbuszok törődékel, drapériák halvány nyoma.

Az utolsó középkori vakolatréteg, a hajó déli külső falán;

63: az ablakok között és fölött nimbuszok maradványai és alakok törődékel körvonalai.

effajta kettős megerősítése eszmei párjára talál a Kálvária fölött ábrázolt közbenjárás kettősségében.²² A kettős közbenjárás és a közvetlenül mellé helyezett angyal és ördög pöre a haldokló lelkéért ilyen megfogalmazásban nem fordul elő középkori falfestészetünk eddig ismert repertoárjában.²³ A fal tülso felének közepén a pokol torkából menekülők láthatók, amint a gyermek Jézusnak hódolnak.²⁴ A kép fölött a Siratás, alatta a Köpenyes Mária, az említett felirattal a keret felső részén. Ez az összetétel arra biztat, hogy a hódolókat a feliratban szereplő templom kegyúri családjaként értelmezzük; annál is inkább, mivel a segélyre szorult is szerves alkotórésze szokott lenni a közbenjárás témájának.

Képcsoportunk valóban a *Speculum humanae salvationis* spekulatív teológiai gondolkodásmódját tükrözi vissza.²⁵ A fent vázolt mozzanatok helybeli programszerkesztésre, vagy legalább ennek helybeli módosítására vallanak. Ezek szerint a feliratban megnevezett Gergely plébános műveltsége átlagon fölüli lehetett.

Mindjárt a legelső vizsgálatnál felismerték a képek stiluseredetét.²⁶ Kiindulópontjukként helyesen az 1400 körüli cseh festészetet jelölték meg, mely nyilván morva táblaképek és kódexillusztrációk közvetítésével jutott el hozzánk. Falfestményeink technikája valóban elárulja alkotóik²⁷ jártasságát a táblafestészetben. Fejtypusaik viszont feltűnő rokonságot mutatnak a garamszentbenedeki (Hronský Beňadik) Kálvária-oltár egyes alakjaival, ami e két alkotást ugyan nem hozza közvetlenül össze, de közös műhelyhagyományok mellett szól.²⁸ E két műalkotás pontos keltezése igazolja, hogy a cseh és morva ösztönzések már az 1415. évet megelőzően — tehát jóval 1427 előtt — gyökeret vertek Szlovákiában és beágyazódtak a hazai festőhagyományba.²⁹ Az almakeréki (Románia, Mălincraș) szentély falképei is bizonyítják, hogy ez a cseh kezdeményezésen alapuló fejlődés általános volt, és már a 15. század legelején az egész régi Magyarország területére kiterjedt. Így Kolozsvári Tamás művészeti felfogása — függetlenül megbízóinak kilététől — már érett hazai festőhagyományokból alakulhatott ki.

Az árkádok alatt sorakozó apostoloknak és szenteknek a megszokottnál zömökebb termete, a palástok anatómiát elnyomó formalizmusa és az alakok viszonya a semleges háttérhez mind ugyanolyanok, mint a táblaképek esetében. Képszerkesztésükben a mondatszalogoknak is nagyon hasonló formai szerep jut. A többi képen — kivéve a kettős közbenjárást — képszerkesztési jelentőségük csekélyebb és a passiósorozatban, valamint a Siratáson, Kálvárián és a Wilgefortis-képen teljesen hiányoznak. Nem lehet egyértelműen eldönteni, egy időben készült-e az oltár a falképekkel, vagy kevésbé korábban. Mindenesetre feltűnő, hogy az árkádok alakjait kivéve, a többi képen a kései 14. század stíluselemei teljesen hiányoznak. Ez az oltár korábbi keltezése mellett szól. Ez egyúttal azt jelenti, hogy az egységes összbenyomás érdekében, a szentélyben korbefutó árkádos sáv stílusát tudatosan az oltár 1415-ben kissé már régiesnek ható stílusjelleghéhez igazították.

Falképeink feltárása és hiteles keltezése a lipcsei Ludrová szentélyének képeire is kihat. Már az 1982-ig feltárt képek is feltűnő rokon vonásokat mutatnak a két templom festményei között. Ezek alapján a ludrovai képekben már

akkor a póniki műhely későbbi — a húszas évek végére tehető — alkotását lehetett fölismereni.³⁰ A legújabban feltárt képek: a passiósorozat s ezen belül főként a Keresztvétel igazolják a műhelyösszefüggést. Ezen kívül számos részlet messzemenő egyezése a két műalkotás között feltételezett időkülönbséget is mintegy tíz évvel csökkenti.

(77)

A templombelső utolsó középkori festési rétege a kápolna építési idejéből, 1478-ból származik. A hajó északi falára, ahol csak az 1415-ös, a Királyok imádását ábrázoló önálló falkép volt látható, ekkor a felső sávba egy Szent László legendáját ábrázoló sorozat készült. A legenda hagyományos mozzanatait Mihály mester (l. B. jegyzet) közismert minták alapján, egyenlőtlen nagyságú képmézőkben sorakoztatta fel. A sorozat — szokatlanul — Szent László reprezentatív, akció nélküli álló képével végződik. Erre Mihály mester a falfestészetben nyilván nem ismert példát. Önálló képszerkesztő képességek híján, a táblafestészethez folyamodott segítségért és egy oltárképet másolt le elnagyoltan a templom falára. Ezen kívül a kápolnát is néhány falképpel látta el. Mihály falképei minden tekintetben merőben eltérőek az előző mesterek alkotásaitól. Ami stílusukból felismerhető, az mind kész minták primitív felhasználására vezethető vissza. Munkáiból nemcsak az alapos műhelymunka gondossága hiányzik, de nincs meg bennük az a sajátos varázs sem, mely a naív művészet alkotásait gyakran oly vonzóvá teszi. Fő érdeme a kápolna korát meghatározó feliratában rejlik.

Az 1478-as templombővítés során és utána még a középkor legvégén is a templom külső falaira is alakos díszítés került, ez azonban teljes egészében elpusztult.

Az objektum restaurálása még folyamatban van és előreláthatóan 1988-ra fejeződik be.

Jegyzetek

1. *Ipolyi, A.*: Schematismus historicus dioecesis Neosoliensis. Neosolii 1876. 198; *Gerőczy* 1906. 1074.
2. *Slávik, J.*: Dejiny zvolenského av s.v. bratstva a seniorátu. B. Štátnica 1921. 2. 667; *Dvořáková, V. — Krása, J. — Štejskal, K.*: Zpráva o průzkumu středověkých nástěnných maleb na Slovensku. 1961. U 10 (1962) 264; *SPS II* (1968) 502; *Zolnay L.*: A régi zólyomi ispánság építkezései nek történetéhez. AH 1975. 32–33; *Jenčula, V.*: Archiv mestečka Ponik 1282–1885. Banská Bystrica 1976. 1. (kiadatlan, gépírásos munka a besztercebányai levéltárban); *Zemko, J.*: Poniky 700 ročnó. Martin–Poniky 1982. 28.
3. *Slávik i.m.* 1921. (2. jegyzet) 667; *Prisoň, Š.*: Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. I–III. Bratislava 1977–1978. 420–421; *Zemko i.m.* 1982. (2. jegyzet) 30.
4. *Jenčula i.m.* 1976. (2. jegyzet) 1.
5. *Jenčula i.m.* 1976. (2. jegyzet) 1. — 1323-ban Tamás esztergomi érsek elengedte a póniki plébánosnak a tized negyedét. Ez az adat egyrészt az 1310-ben még tanya jellegű földesúri település (in heremo Ponik) gyors kolonizációját igazolja, másrészt arra a következtetésre jogosít, hogy a szőbanforgó engedmény a templomépítés költségeivel függhetett össze.
6. *Vladimír Úradníček* festő és restaurátor a statikai előmunkálatok alatt, a hajó külső délkeleti sarkának közelében egy észak-déli irányú kőfalat állapított meg a felásott talajban. Hogy ez mennyire nyúlik be a templom alapja alá, ásatás nélkül nem állapítható meg. A póniki dombon 1300 körül egyéb kőből épült, illetve kővel alapozott építmény aligha képzelhető el, ezért több

mint valószínű, hogy ezt a leletet az egykori Keresztelő Szent János-kápolna maradványának tekinthetjük.

7. *Slávik* i.m. 1921. (2. jegyzet) 667. — A reformáció kezdete óta 1709-ig a templom felváltva lutheránus és katolikus kézen volt. Keresztelő Szent János tisztelete nem ellenkezik az evangélikus vallással, így megmaradhatott eredeti patrociniuma is, amit többek között az is bizonyít, hogy a templomban a lutheránusok főoltárként meghagytak egy neki szentelt oltárt, amliról egy 1802. évi canonica visitációból értesülünk.
8. Az 1478-as évszám a hajó északi falán talált Szent László-képsorozat feliratában szerepel. Megtudjuk belőle, hogy Lőrinc plébános ekkor festette ki a templomot egy bizonyos Mihály mesterrel. A kápolnában feltárt képek ugyanennek a festőinek a munkái. A vakolat- és mésztételek sorrendje szintén arról tanúskodik, hogy a kápolna szegmensíves átjárója egykorú a falképekkel. Ezek szerint a kápolna nyilván az 1478-as évbéli templomfestést (opus dealbationis) megelőző időben épült.
9. *Slávik* i.m. 1921. (2. jegyzet) 669.
10. *Ipolyi* i.m. 1876. (1. jegyzet) 198.
11. A későbbi feltárásoknál megállapított rétegsorrend igazolja, hogy bemészelésük a templombelső ama átfogó felújításának keretében tartozott, amelyet a szentély északi falában egy késő gótikus szentségfülke képvisel.
12. *Dvůřáková — Krása — Stejskal* i.m. 1981. (2. jegyzet) 264—266.
13. Az építésnél érdemes vakolva hagyott falfelületek sokáig simítatlanok maradtak. Eleinte csak a falképeknek szánt felülethelyeket alapozták, esetenként finomszemcsés, simított vakolatréteggel. Így az önálló képeknél nem minden esetben állapítható meg keletkezésük sorrendje, mivel egyazon stílusirányzathoz tartoznak és nincsenek közöttük szembeszökő stílusfejlődési eltérések. A szentélyben lévő Szent Katalin (5) és a hajóban Szent Dorottya (2) trecento jellegű képei egyszerre is, de röviddel egymás után is keletkezhettek. Összefüggő, simított vakolatát elsőként a szentély kapott, a Királyok imádságát ábrázoló falképpel (8) egy időben, valamikor a 15. század legelején. A hajót egészében 1415-ben vakolták, egyszerre a sekrestye falaival. Ennek boltozata máig vakolatlan.
14. A pozsonyi Képzőművészeti Főiskola (VŠVU) restaurátor szakos végzős hallgatói restaurálják az 1415-es réteg egyes képeit V. Urádníček és I. Mészárosová felügyelete alatt. Az Angyali üdvözléssel 1983-ban J. Nemec; az északi szentélyfalet 1985-ben S. Lajda és Z. Sladkovská restaurálták. Jelenleg E. Fardová restaurálja a Keresztvítelt.
15. Ez a szám képjegyzékünk számozását követi. A szentélyben árkádok alatt álló apostolok és szentek falanként illetve félfalanként vannak együtt feltüntetve. A szentélyboltozat négy cikelye külön-külön szerepel. Az egyes témák nincsenek mindenütt külön képmezőkhöz osztva, hanem néhol a vízszintes sávokban, függőleges elválasztó elem nélkül, egymás mellett sorakoznak a semleges háttérfelületen. Itt minden témát külön képnek vettünk.
16. A falképek viszonylagos sértetlensége főleg annak köszönhető, hogy egy esetben sem lettek bevakolva, a meszeléseknél nem kellett a felületeket érdesíteni. Viszont a vakolat-választék nélkül egymásra festett képek, éppen a felsők elégtelen alapozása miatt, károsodtak. Szerencsére az 1415-i képek többsége alatt nincs festmény, és az eképpen megsérült Köpenyes Mária, Hilgefotis és az északi szentélyfal apostolai sem bizonyultak restaurálhatatlannak.
17. 1. sor: HOC OPUS FECIT FIERI D/omi/NUS GREGORIUS PL/eBANUS ECLESIE (sic!) HUIUS AD LAUDEM D/omin/I ZOLNIE/nsis/ 2. sor: ANNO DO/mi/Ni/MCCC/DECIME Q/ui/NTE FINITUM SABATO (sic!) P/os/T FESTUM CORPORIS CHRISTI AMEN — J. Kupča olvasta alapján V. Urádníček egy kiegészített technikai kópiát készített a feliratról.
18. Zolnay László tanulmányából tudjuk, hogy 1376. július 11-ig Pónik Fülöp mester, zólyomi comes ivadéka, a Soós és Tholt család kezén volt. Ebben az évben birtokcserék által a póniki erdőuradalom a zólyomlipcsei vár fennhatósága alá került. Ekkor indult meg a község szociális rétegződése: a bányászattal foglalkozók a zólyomlipcsei várnagy fennhatósága alá kerültek, a királyi vadászok viszont továbbra is a király közvetlen kiváltságosai maradtak. (Zolnay L.: A régi zólyomi ipenság építkezéseinek történetéhez, 4. AH 1979. 39—43.) Így a feliratban az „ad laudem” vonatkozhat a zólyomlipcsei uradalom várnagyára. Ebben az esetben azonban a „zoliensis” kifejezés lenne a helyes. Az „n” betű közbefűzése helyesírási hiba is lehet, ha-

sonlóan, mint a hiányzó betűk az „Ecclesiae” és „sabbato” szavakban. De az eredeti földesuraknak maradhattak 1376 után is birtokrészei Pónikon, ebben az esetben az elírt „Zol-niensis” szó ezek predikátumát fejezné ki. Ilyen lehetőségre utal az 1415-es festéretég és a ludrovai templom falképei között megállapított műhelyösszefüggés, mely több, mint valószínűleg a két templom kegyursinak családi kapcsolatára vezethető vissza. (L. a 30. sz. jegyzetet.) Ha viszont nincs ellrás és Zolna urát kell érteni, akkor a Zolnaiaknak Pónik határában is birtokaiknak kellett lenniük, különben nem szerepelhettek volna a templom kegyurai között. Ennek az értelmezésnek helyessége érdekes lenne a két szomszédos helység templomainak művészeti kapcsolatai szempontjából.

19. *Sávik* I.m. 1921. (2. jegyzet) 667; *Jenčula* I.m. 1976. (2. jegyzet) 1; *Zemko* I.m. 1982. (2. jegyzet) 28, 30. — 1400-ban Dávid zólyomi comes vármegyéjén belül érvényes kiváltságokat biztosít a községnek. 1404-ben Zsigmond király városi rangra emeli és e korponai városjoggal ruházza fel.
20. A feltűnően nagy méretű csillagok, valamint a Maiestas Domini nimbusza és globusza eredetileg ezüstlemezzel voltak bevonva, amit néhány fennmaradt töredék igazol. Fémleapok alkalmazása középkori falfestészetünkben eddig ismeretlen volt. Úradniček azonban a cserényi Szent György páncéllján és sarkantyúján is apró vörösréz lemeztöredékeket talált. E technikai eljárás, úgy látszik, bányavárosaink környékén gyakoribb lehetett, ami a feltérők figyelmét eddig elkerülte.
21. *Dvořáková, V.*: „Živý kříž” v Žehřa. Monumentorum tutela Ochrana pamíetek 5 (1960) 211–293.
22. *Szomodiné Eszléry É.*: A póniki r.kat. templom egyik 15. század elejáról való festményének ikonográfiai értelmezéséről. MÉ XXXI (1982) 223–224.
23. Az angyal és ördög pára. Illetve harca az emberi lélekért hazai anyagunkban leggyakrabban a Psychostasis-ábrázolásokon, ritkábban az Utolsó Ítéletknél fordul elő. Mindkét változatban a pár a világ utolsó napján játszódik le, a póniki képen a haldokló utolsó órájában.
24. A falkép restaurálása még folyamatban van. Jelenleg az angyal mondatseleaga még olvashatatlan. A hódolók szövegei, J. Sopko olvasása szerint:
 1. SALVATOR MARIE FILIUS NIHIL NEGAS HOMINI
 2. SALVOS NOS FECIT PRO QUAN/tum?/ VIRGO MATER TE HONORIFICAT
 Tehát a kép főszereplője nem Mária, hanem a gyermek Jézus.
25. *Szomodiné Eszléry É.* I.m. 1982. (22. jegyzet) 223.
26. *Dvořáková – Krása – Štejskal* I.m. 1961. (2. jegyzet) 265–266.
27. Az 1415. évi festési rétegben legalább négy mesterkezet lehet megkülönböztetni. A Sírálás és a Közbenjárás közötti különbség nem a kontúrok lekopásából ered, ahogyan azt annak idején feltételezték, hanem abból, hogy a Sírálás alakjain sokkal csekélyebb mértékben alkalmaztak rajzot. Különbségek a vonalvezetés erőlyében is láthatók, valamint a körvonalazás eltérő vastagságában, továbbá a nimbuszok egyenlőtlen kivitelezésében (súgares, sugár nélküli, kontúrozott, körvonalazatlan, színárnyalatban különböző) és apró festéstechnikai eltérésekben is.
28. *Dvořáková – Krása – Štejskal* I.m. 1961. (2. jegyzet) 265–266.
29. Az internacionális gótikus lágy stílushoz tartozó Jeremiás tábla már azelőtt jelezte a festészeti irány meghonosodását a 15. század legelején. Ez azonban eddig egyedül állt emlékenyagunkban. Korban és egyúttal stílusjellegben is vele egyező falképekről a póniki templom fel-tárásság Szlovákia területén nem tudtunk, így hiányzott a döntő bizonyíték e stílus ily korai általános elterjedéséről gótikus festészetünkben.
30. *Biathová, K.*: Malíarske prejavy stredovekého Liptova. Bratislava 1983. 41–44, 69.

Maria Kodoňová

A BECKÓI (BECKOV) URADALOM MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE A KÉSŐ GÓTIKA KORÁBAN

Beckó vára a Vág völgyének tájában történelmi hangsúlyt alkot. A társadalmi fejlődés, a dicső és gazdag múlt, és a zivataros történelem néma tanújaként és emlékeként olvadt bele a táj képébe. Hosszú évszázadokon át foglalkoztatta az alkotó fantáziát, a romantikus álmodozások tárgya volt és olyan mondák és legendák kimeríthetetlen forrása, amelyekben a gonosz felett mindig a jó győzedelmeskedett. Kivételes helyzetét nemcsak a monumentalitásának és művészi hatásának, hanem elsősorban annak köszönheti, hogy lényegében az évszázadok során kialakult eredeti állapotban maradt fenn az utókorra.

(80-
81,83) Beckó vára a Vág folyó által körülvelt meredek mészkősziklára épült. A Vág folyó vízgyűjtő medencéjének a vizei felváltva öntötték el a Vág menti Inovec (Považský Inovec) és a Fehér Kárpátok között elterülő síkságot, s a szikla közelében kialakították azt a gázlót, amely Morvaország felé — Velehrad és Nyitra között — a legrövidebb összekötő utat biztosítja.

A beckói mészkőszikla vonzó és stratégiai szempontból rendkívül előnyös fekvése — hiszen a szikláról a Vág völgyének jelentős részét lehetett ellenőrizni — bizonyára nagy szerepet játszott az erődítmény megépítésében. Az erődítmény a rendkívül jelentős átkelőhelyet védte, és biztosította két középkori államalakulat — a cseh királyság, illetve Nagy-Morávia, később pedig Magyarország közötti határovezetet.

A várról a legrégebb írott feljegyzés Anonymus 12. század végi Gesta Hungarorumában van.¹ Ezt az adatot az utóbbi évek régészeti kutatása is alátámasztja; az előkerült nagy mennyiségű lelet arról tanúskodik, hogy a 11–12. században itt valószínűleg már kővár állt.

A vár erődítmény-jellege leginkább a 11–13. században érvényesült, amikor a Vág mentén a két kora feudális államnak, az Árpádok Magyarországnak és a Přemyslidák Csehországnak hatalmi érdekei kerültek összeütközésbe.² Beckó városáról az első említést egy 1208-ban keltezett oklevélben találjuk, az oklevélben ugyanis egy Beckóból vezető útról³ („via que venit de Blundix...”) van szó, Beckó vára viszont csak egy 1264-ben keltezett oklevélben szerepel.⁴

A vár mint jelentős katonai erődítmény, a 14. század nyolcvanas éveig királyi vár volt.⁵ A várat Csák Máté elfoglalta, s azt vejének, Dezsőnek ajándékozta. Csák Máté halála után (1321) a vár ismét a korona tulajdonába ment át.

A vár 1389-ben Stiborici Stibor birtokában volt; Zsigmond királytól ka-

tonai és diplomáciai szolgálatai fejében kapta. A király kegyeit élvező vajda nagyon rövid idő alatt számos címet és birtokot szerzett magának, így rövidesen az egész Vág-vidék urának mondhatta magát. A 14. és 15. század fordulóján Beckó vára Magyarország egyik leggazdagabb és legnagyobb hatalommal rendelkező feudális urának a székhelye lett. Stibor nevéhez fűződnek azok a várban végzett építési-átalakítási munkálatok, amelyek során az eredeti katonai erődítmény pompás, reprezentatív nemesi székhely lett. A vár nagyvonalú átalakítását Stibor fia, II. Stibor fejezte be, aki viszont már fiúörökös nélkül húnyt el. Egyetlen leánya Bánfi Pálhoz ment feleségül, aki e házasság révén az egész Stibor-vagyon birtokosa lett. Amikor 1646-ban a Bánfi-család a férfiágon kihalt, a vár és a váruradalom igazgatását a birtokot öröklő rokonság társbirtokossága vette át,⁶ a vár fenntartásával azonban nemigen törődtek. A vár néhány helyisége később a börtön szerepét töltötte be. Az épület egyre jobban pusztult, majd 1729-ben tűzvész tört ki a várban. A tetőzet nélkül maradt vár a természet erőinek pusztításával csak egy ideig tudott dacolni, fokozatosan rombadólt.

A vár mai állapotában nyomon követhető legrégibb kőépítmények a 13. század közepe tájáról valók. A 13. század előtti kővár maradványait az átépítések során az alapjaitól kezdve átalakított várba beépítették. A legkorábbi építkezéshez tartozott a felső várnak az egész mészkősziklán körbemenő fala, a négyzetes védő- és lakótorony, amely eredetileg csak az első emelet felől volt hozzáférhető. A felső vár bejáratí részén a régi padlószint magasságáig is régi épületek alapfalai maradtak meg, valószínűleg egy paláciumból és egy a vár körüli falához épített kis toronyból, az udvar felé vezető földalatti helyiségekkel. Az északi részre, az erődített terület legmagasabban fekvő helyére helyezték az egy traktusú palotát, amelybe a keleti oldalról, a várudvar felől lehetett bejutni. Valószínűleg ehhez az építési szakaszhoz tartozik a ciszterna is, amelynek helye eredetileg a későbbi udvar közepén, a palota előtt volt.

A várat már a 13. század végén kibővítették egy alsó udvarral, amely a tulajdonképpeni vár délkeleti bejáratának a biztonságát szavatolta. Csák Máté idején elsősorban a vár erődítmény-rendszerét tökéletesítették. A felső várban megerősítették a vár déli falait, az alsó várudvar is kibővült, a várszíkla irányában jelentősen meghosszabbodott. Itt épült fel a várvédelmi rendszer által biztosított várkút is. A vár délkeleti oldalában meghosszabbították a bejáratí nyaktagot, s egy védőtornyot és hatalmas bejáratí kaput építettek.

A vár védelmére Stibor is nagy gondot fordított, miután 1388-ban átvette a beckói uradalmat. Megerősítette a várkutat körülvevő falat és a korábbi építési szakaszokból való valamennyi régebbi védőfalat. Az újonnan kiépített védelmi rendszer több erődítési szakaszban készült. Az első szakaszt alkotta a bejáratí rész a barbakánnal és a csapóhíddal, amely az alsó várudvar fő bejáratí kapujának terébe vezetett. A második részt az alsó várudvar alkotta a várórség szállásaival, gazdasági épületekkel és a várkút önálló erődítésével. Önálló erődítést alkotott az alsó várudvarból a felső várba kis csapóhídon és több emeleti helyiségen át vezető átjáró; ezek a helyiségek a felső vár déli részével együtt — a történeti források szerint — labirintust alkottak. A felső vár déli részében néhány gazdasági épületen kívül többnyire erődítmények voltak: egy lakóto-

rony, amelyet a déli oldalon óriási oromzattal erősítettek meg, valamint tornyok az erődítmény keleti és nyugati oldalán. 1398-ban már kiépült a vár aljában elterülő falu erődítése is. Ezt eredetileg nem szánták önálló településnek, hanem inkább a vár bővített védelmi hálózatának, amelyet majd csak idővel akartak betelepíteni. Az eredeti, a várdomb délkeleti oldalán elterülő váraljatelepülés nem volt fallal körülvéve. Stibor csak a régebbi templom körül építtetett felat. A Stibor-korabeli átépítések közül azonban a legjelentősebbek a felső várban végzett átalakítások voltak. Ezt a korábbi erődítményekből fényűző főúri székhellyé alakították. Az átépítés a belső vár valamennyi régebbi épületére kiterjedt. A legészakibb részen alakult ki a középső várudvar, amelyet az északi oldalon a két traktusú palota határolt. Ezt az eredetileg egy traktusú palotából építették át, amelyre emeletet húztak. A régebbi palotát lakótraktussá alakították. Az eredeti bejáratú ajtót befalazták, s a földszinti tereket dongával boltozták. Az emeleti terekben óriási konzolokra támaszkodó, sík gerendás mennyezetek voltak. Az udvar déli oldalán ezt a térséget egy traktusú, alapjaitól kezdve újonnan épített palota zárta le, amelynek földszintje középső részén üldöfűkés bejáratú folyosója volt. A keleti oldalon épült fel a várkápolna, rendkívül gazdag festett és faragott kő díszítéssel; a várudvar délkeleti sarkába helyezték az új ciszternát. A szűk teret igen gazdaságosan használták ki, mivel a ciszterna alapjait a palota falai alá építették, s a kápolna zárófalát a régi várfalon túlra tolták, amelyet ezeken a helyeken kibontottak. Ez az épületegyüttes így tulajdonképpen önálló védelmi együttest alkotott. A felső vár déli részét a délnyugati oldalon egytraktusú épületrésszel egészítették ki, amelyet régi alapfalak felhasználásával a védőfalhoz építettek. A korábban lakótoronyként használt tornyot, mint védőtornyot újra megerősítették, az emeletre vezető eredeti nyílást befalazták és a földszint felől újat nyitottak. A megemelt földszinti teret dongával boltozták be, s a földszinten levő eredeti lőrészeket befalazták.

A Stiborok egykori magas gótikus tornyokkal és tökéletes védelmi rendszerrel ellátott birtokközpontja már a Bánffyak korában megváltozott. Az egész felső várat egységessé alakították — egy a felső vár egész falát körbevevő attikával. A belső várat néhány gazdasági épülettel látták el, s az alsó udvarban hozzáfogtak az óriási, a törökök elleni védekezésre szánt védőbástya építéséhez.

Amíg a vár és az uradalom a Stibor, majd a Bánffy-család tulajdonában volt, a vár igen gazdag festett és faragott kődíszítést kapott. A várkápolna munkáin kiváló kőfaragómesterek kezényma mutatható ki, akiket Stibor valószínűleg Prágából és Krakkóból hozatott. A reneszánsz stílusban kialakított faragott kő tagozatokból arra lehet következtetni, hogy itt jeles olasz mesterek is dolgoztak.

Az épületet 1968-ban nemzeti kulturális emlékké nyilvánították. A várom, amely néhány évszázad építészeti és művészeti örökségét rejtette, számos lehetőséget kínál egy egész sor építészeti részletkérdés megoldásához, főleg olyan kérdések elemzéséhez, amelyek a többi vár hasonló problémáinak a megoldásához kapcsolódnak. A várnak az az építészeti kompozíciója, amely a 14. század végi és 15. század eleji átépítések során alakult ki, a zárt terű várudvar kialakításával, ami a várúr lakóépületeinek a vár személyzetének lakóhelyiségeitől való

elválasztását eredményezte, alapvető haladást jelentett. Az épület nyilvánvalóan igen jelentős, s sajátos hely illeti meg a szlovákiai várak tipológiájában.

A közép-európai országok és főleg a szocialista országok művészettörténetírásában a hatvanas évek közepe táján élénkült meg az érdeklődés a késő gótika és a korai reneszánsz sajátosságai és jellege iránt. Ez olyan korszak, amelyben igen aktív szerep jutott a Csehszlovákia, Lengyelország, Ausztria és Magyarország területén végbement művészi folyamatok alakulásának, fejlődésének. Ezt az érdeklődést fejezte ki a Budapesten 1965-ben „A gótika és a reneszánsz problémái, és a közép-európai művészet” címmel rendezett konferencia is. A konferencia számos új szemponttal járult hozzá az addig csak marginálisan érintett kulturális régióknak a gótika és a reneszánsz átmenetében játszott

Beckó (Beckov), a település helyszínrajza

A vár látképe északnyugatról (M. Kodoň rajza, 1986)

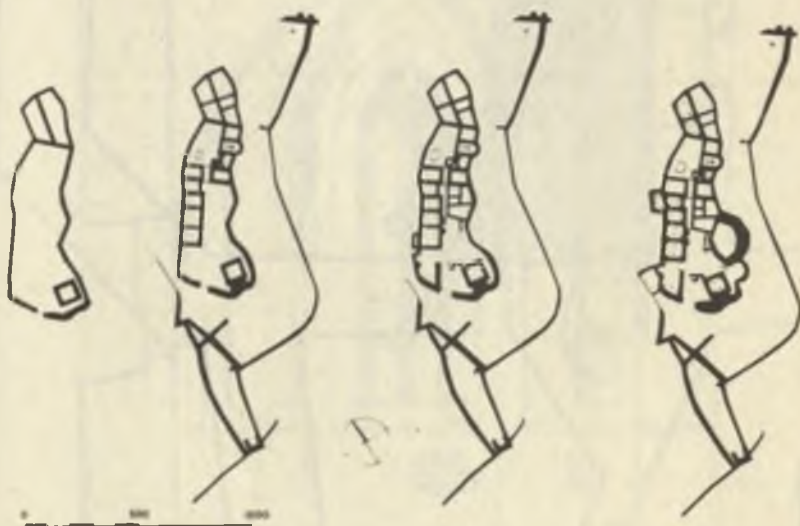

A beckő vár építési periódusai

jellegzetes szerepe megismerésében, továbbá azon központok sajátosságainak megismerésében, amelyek Közép-Európában e specifikus vonások hordozói voltak (Prága, Buda, Krakkó). Új vélemények körvonalazódtak e központok aktivitásának a regionális körzetekben gyakorolt hatásáról is, elsősorban az építészet területén, valamint a 15. század végi és a 16. század eleji művészet egyetemes stílusainak sajátos mozgásairól. Szlovákiában – a szocialista műemlékvédelemmel összhangban – ezzel párhuzamosan felélénkült a jelentős várépítészeti emlékek kutatása iránti érdeklődés is. Hiszen több esetben éppen ebben a korszakban tükröződött a középkori városok szakrális művészetében nagy intenzitással érvényesülő művészi folyamat a profán építészetben is. Ezek

A vár látképe délről (M. Kodoň rajza, 1986)

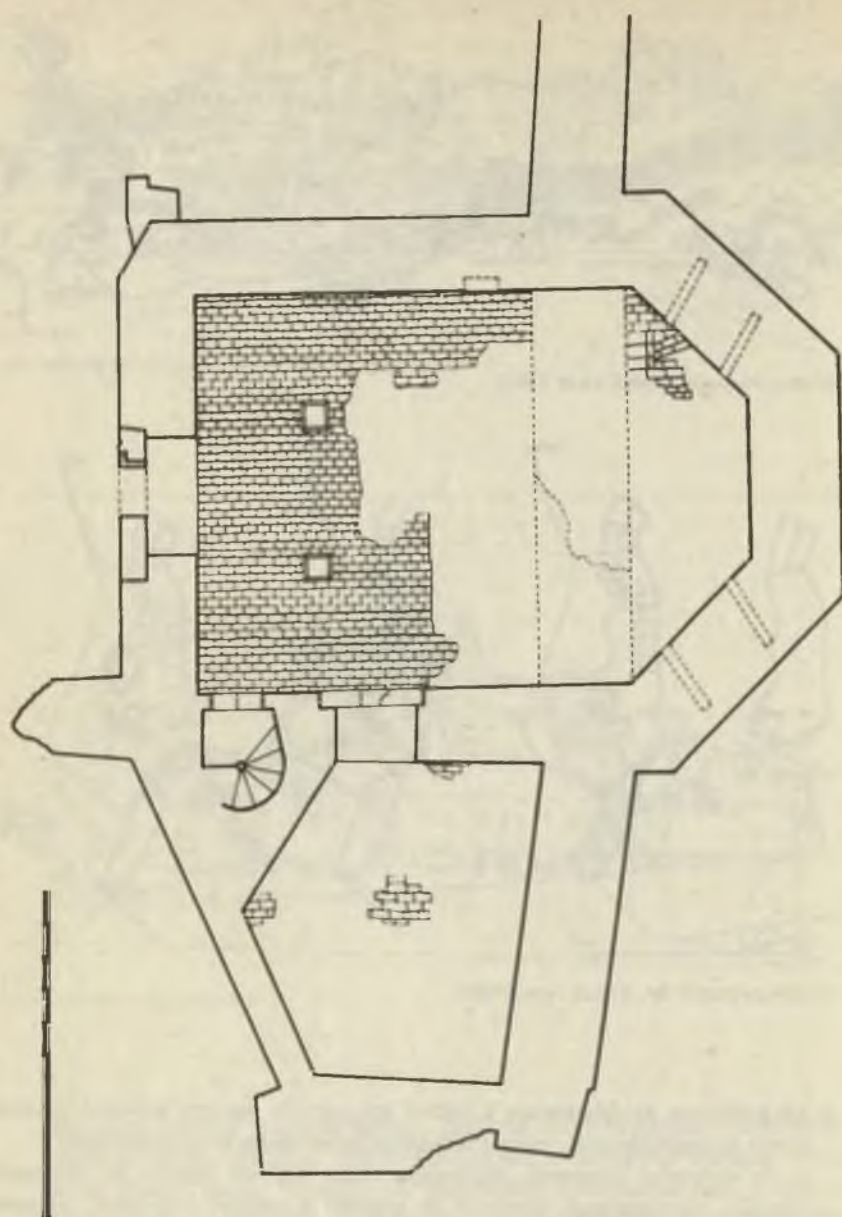

A vár látképe nyugatról (M. Kodoň rajza, 1986)

a körülmények természetesen a beckói vár romjain végzett művészettörténeti kutatást is meghatározták, mint a műemléki helyreállítás kiindulópontját.

A helyszíni kutatások, feltárások során szerzett adatok és ismeretek, amelyeket természetesen történeti és levéltári kutatások anyagával, adataival igyekeztünk összevetni, arra ösztönöztek, hogy a vár történetét és építészeti fejlődését a beckói uradalom történelmi szempontból igen aktív korszaka, a 14. század vége és a 15. század eleje eseményeinek tágabb összefüggéseibe helyezzük, vagyis a vizsgálat súlypontját a beckói uradalom Stibor-korszakára összpontosítsuk.

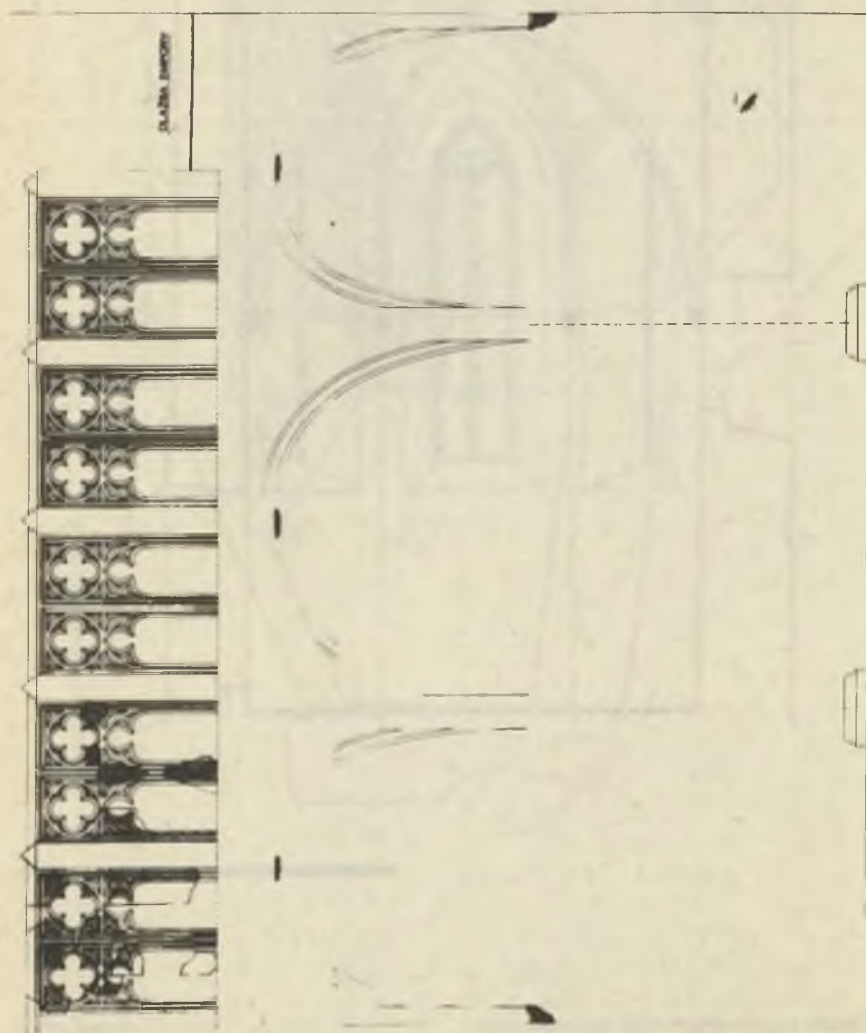
A Stiborok kora történelmi szempontból forrongó és érdekes korszak

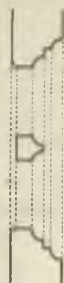
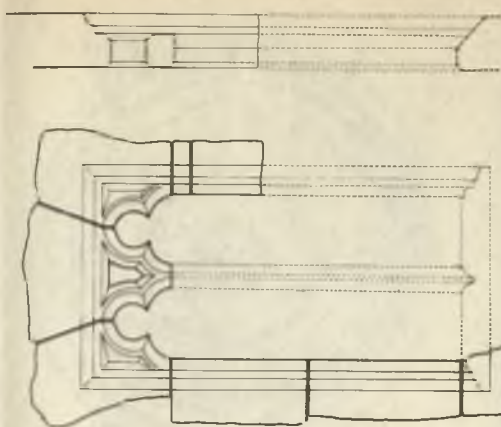

A várképolna alaprajza

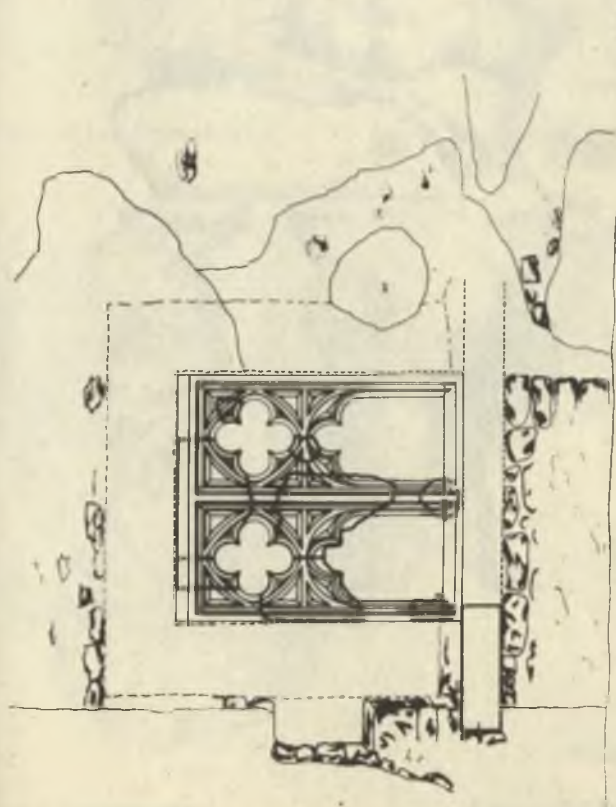

A várkápolna keresztmetszetének rekonstrukciója

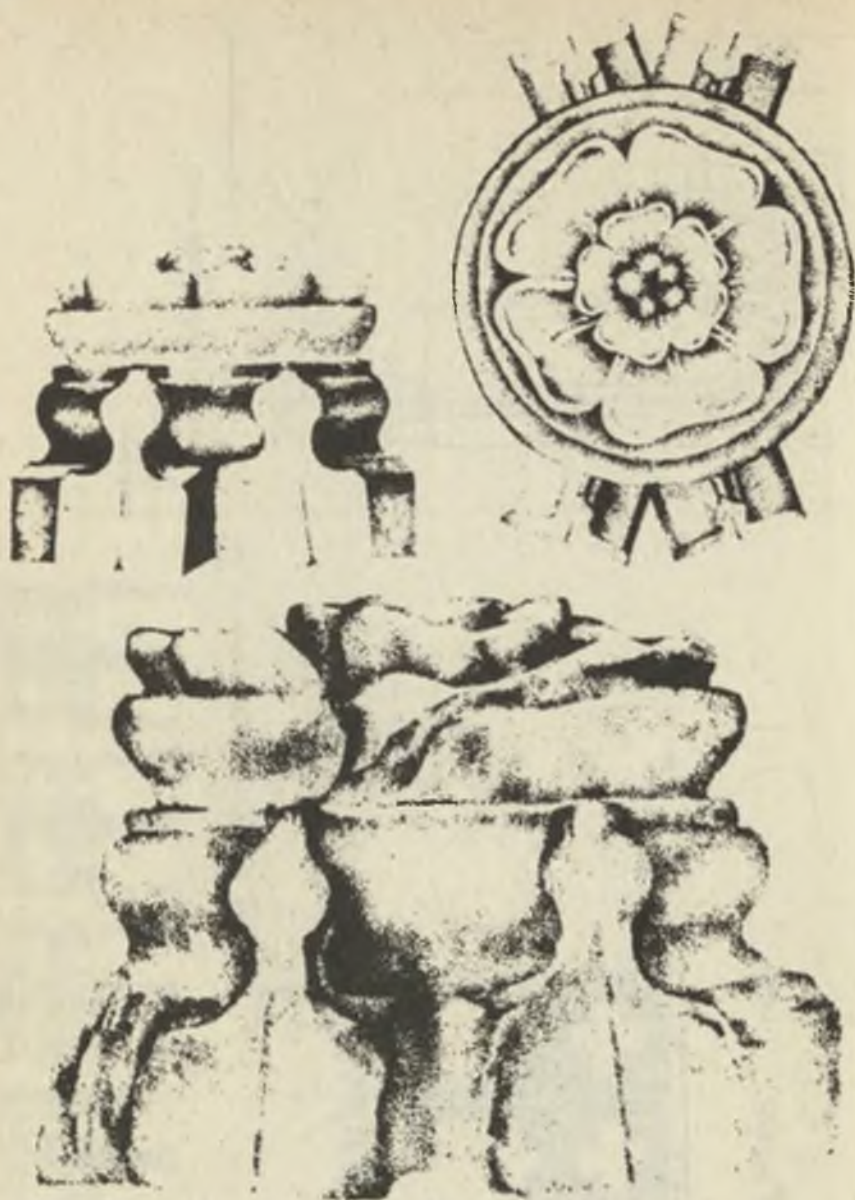

Az északi palota gótikus ablaka

A várkapólna üldöfűkéje

A kápolna boltozatának záróköve

M. 1.2

M. 1.4

A kápolna karzatának zárókőve

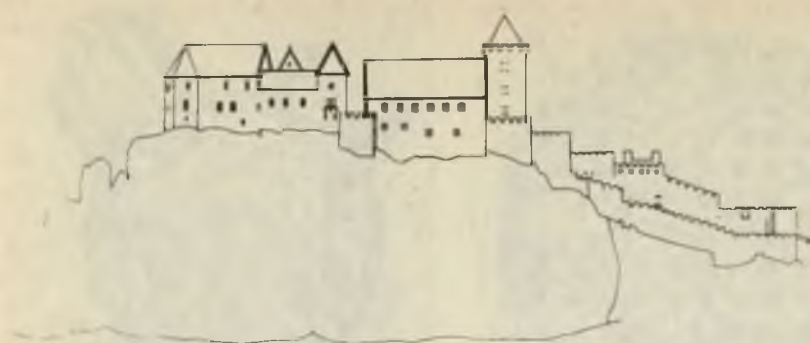
A kápolna boltozatának zárókőve

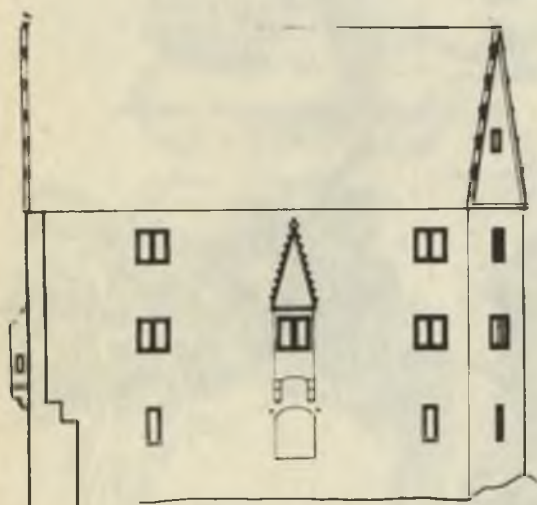
Konzol a várkápolnából

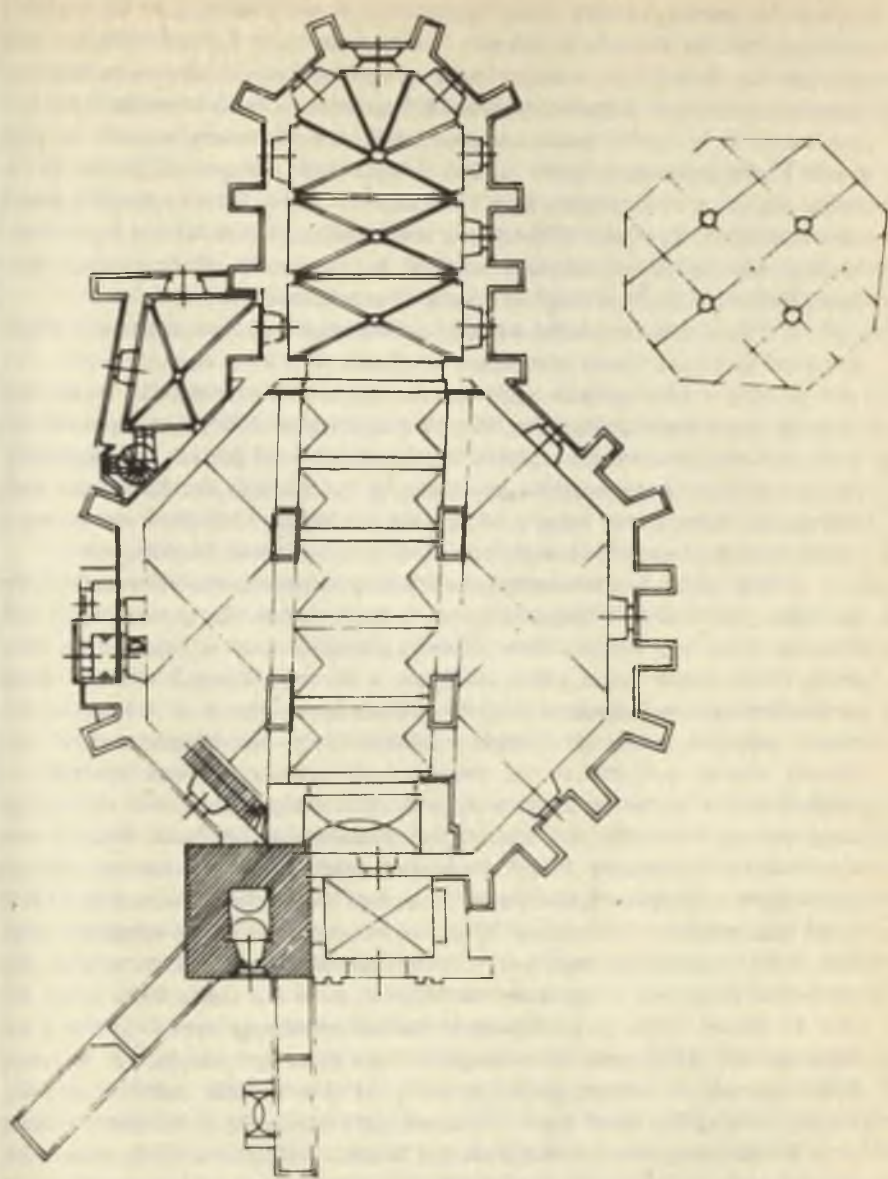
A kápolna boltozatának zárókőve

A beckői vár északnyugati nézete. A gótikus állapot rekonstrukciója

A várbeli palota déli homlokzatának elméleti rekonstrukciója

Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom), r.k., egykori ágostonrendi prépostsági templom alaprajza

volt, a 14. század második és a 15. század első fele között. Erre az időszakra esik egyrészt az oszmán birodalom hódító harcainak, Európa irányába való kiterjesztésének kezdete, amelyet belső nyugtalanságok és zavarok is kísérnek, másrészt a huszita mozgalomba torkolló forradalmi eszmék terjedése a 15. század elején és a huszita hadak nyugat-szlovákiai betöréseinek kezdete is. Zsigmond király uralkodása idején rendkívül fontos volt Stiborici Stibornak és fiának a személye, akik területünkön 1370 tájtól 1434-ig tevékenykedtek. Beckó vára értékelésénél, amely 1388-tól volt székhelyük, a vár építészeti és architektónikus részleteinek vizsgálata kiterjeszti az áttekintést az ő donátori tevékenységük során épült centrális és hosszanti templomokra is.

A 15. század fordulóján a beckói uradalom a mai Nyugat-Szlovákia területére eső kulturális körzet jelentékeny centruma volt.

E terület késő gótikus korát azonban ezideig nem vizsgálták tágabb művészettörténeti összefüggésekben, és csak meglehetősen hiányosan dolgozták fel.

A kiindulópontot itt az egyik legjelentősebb késő gótikus várnak, Beckónak művészettörténeti kutatása jelentette. A kutatás előzetes és végleges eredményei azt bizonyítják, hogy a 15. század fordulóján nemcsak a vár, hanem a hozzá szervesen kapcsolódó uradalom is művelődéstörténeti központ volt.

Stibor olyan lengyel nemesi családból származott, amelynek tagjai Csehországba, Ausztriába és Magyarországra is elszármaztak. Lengyelországból való érkezése után nem sokkal Stibor jelentős pozíciót kapott I. Lajos király udvarában. Nagy Lajos halála után, 1382-ben a 35 éves Stibor Erzsébet királyné tanácsadója lett és Zsigmond trónra kerülését követően a királyi udvarban korábban elfoglalt pozícióját tovább erősítette. Stibornak Magyarországon olyannyira sikerült gyökeret vernie, meghonosodnia, hogy amikor a temesvári országgyűlésen a nemesség Zsigmond királytól a szolgálatában álló valamennyi idegennek az országból való kiutasítását követelte, ez egyedül Stiborra nem vonatkozott.⁷ Zsigmond király uralkodása alatt Stibor fokozatosan jelentős méltóságokra emelkedett. Csakhamar pozsonyi (1388), trencséni, nyitrai (1394) ispán lett, majd erdélyi vajda (1395), 1408-ban pedig a bárók lovagi társaságának, a Sárkányrendnek tagja lett.⁸ Stibor jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy abban az időben, amikor a király 4000 lovast állított ki, Stibor 1000 lovast bocsátott rendelkezésre, ugyanannyit, mint a legfőbb egyházi méltóságok, az esztergomi érsek és az egri püspök.⁹ A lengyelek Grünwald mellett aratott győzelme után, 1410-ben Stibor betört Lengyelországba és elfoglalta Nový Sączot, de vereséget szenvedett. 1411-ben a Prágába induló küldöttség élén állt. A küldöttség feladata a Zsigmond király és testvére, Vencel cseh király között támadt ellentét elsimítása volt. Ugyancsak Stibor közvetített Zsigmond és Ulászló lengyel király között, sőt tagja volt a Husz János és a prágai püspök között fennálló ellentéteket elsimítani hivatott békéltető bizottságnak is, valamint a velencei köztársasággal folytatott tárgyalásokban is részt vett.

Apja halála után mint apja életművének közvetlen folytatója, Zsigmond király szolgálatába lépett fia, II. Stibor is. A Zsigmond király által 1414. november 23-án kladott dekrétum szerint Stibor „fidelis noster Stiborius filius condam

Stibori Wayvodae"-ként szerepel. Apja halála után II. Stibor nemcsak a birtokokat örökölte, hanem az apja által a királyi udvarban betöltött tisztségeket is. Nyitrai és máramarosi ispán, s az egész Vág-vidék kapitánya volt. Neve Nyugat-Szlovákiában összefonódott a huszita-ellenes harcokkal. 1434-ben a husziták ellen Nagyszombatnál vívott küzdelemben esett el.

A Stibor-család Szlovákiában óriási birtokokra tett szert.¹⁰ Alájuk tartozott kb. 15 vár, valamint 300 város és falu. Zsigmond király adománylevelei olyan záradékokat is tartalmaztak, amely kimondta, hogy a Stibor-család a birtokkal együtt a birtokon levő templom feletti kegyúri jogot is elnyerte. Kiterjedt építőtevékenységük eredményeként főleg a Vág völgyében épültek egyhajós templomok, továbbá egy nyolcszög alaprajzú egyházi épület is, a vágújhelyi (Nové Mesto nad Váhom) templom.

A Stiborok tevékenységének a mai Szlovákia területén való vizsgálata során halmozódtak fel a Vág menti késő gótikus egyhajós építményekre vonatkozó ismeretek is. Kutatásaink alapján lehetőség nyílt arra, hogy a fokozódó építkezési tevékenységet az eddig ismert nagy központokon kívül is megismerjük, s a kor problémáit tágabb összefüggésbe helyezve vizsgáljuk és elemezzük. A felett késő gótikus kultúra hordozója a 14. és a 15. század fordulóján a Vág mentén Stibor volt. Az ő jóvoltából terjedt el a Vág mentén az az új templom-típus, amely méreteivel ugyan nem tűnt ki különösebben, ám rendkívül egyszerű alaprajzi megoldásának köszönhetően, nagyon gyorsan elterjedt. Elterjedésében nagy szerepe volt a templombelső újszerű, divatos késő gótikus felfogásának is. Tulajdonképpen egyszerű, keresztboltozatos épületekről van szó, nyújtott, polygonális szentélyzárással, támpillérek rendszerével és a templomhoz épített hatalmas toronnyal.

A Stiborok építkezései a beckói vár és a váraljában álló templom átépítésével már 1388–1410 között elkezdődtek. Mindkét építkezésen ugyanazon mesterek keze nyomát lehet felfedezni. A fent említett típus nyilván a beckói templomból indult ki és csak az általunk vizsgált területen számított újszerű megoldásnak; különben egy régebbi, Közép-Európa – Csehország, Ausztria és Németország – területén már jóval korábban ismert típusról van szó. A Stibor-féle építkezések viszont a tér és részletek általános felfogásában már az új, a késő gótikus stílust képviselték és terjesztették.

A beckói és a csejtei Stibor-féle építkezéseken kívül ide sorolhatjuk még Bogdányban (Bohdanovce nad Trnavou), Burszentpéteren (Borský Peter), Brezón (Brezová pod Bradlom), Bodon (Bzince), Csácsón (Čáčov), Dejtén (Dechtice), Alsódióson (Dolné Orešany), Drétomán (Drietoma), Harádicson (Hradište pod Vrátnom), Horvátgurabon (Chorvátsky Grob), Várgörben (Krakovany), Zsolnalitván (Lietava), Melcsicén (Melčice), Modrán (Modra), Péterlakon (Petrova Ves), Alsólesztén (Podolie), Szénáson (vagy Senicén–Senica), Cobolyfalun (Soblahov), Szentmiklósvölgyén (Stará Lehota), Óturán (Stará Tura), Sasváron (Šaštín-Stráže), Nagyúnyban (Unín), Vagyócon (Vad'ovce), Nagykosztolányban (Veľké Kostol'any), Ménhárdon (Vrbov) stb. épült templomokat is. A vágújhelyi templom mintaképe a prágai Karlovban (Nové Mesto) épült ágostonrendi templom volt. Csehországban nem voltak követői. Néhány

kisebb helyen a templom mellett is épült nyolcszögű kápolna, pl. Holics (Holič), Szakolca (Skalica) és valószínűleg Galgóc (Hlohovec) templomai mellett. Az ilyen típusú centrális épületeken már a hálóboltozás technikáját alkalmazták, mivelhogy gótikus keresztboltozat már nem felelt meg az igényeknek. A boltozat könnyebbé vált, a bordák pedig elvesztették eredeti masszív jellegüket. A bazilikális elrendezéssel szemben a csarnoktípus került előtérbe. Úgy tűnik azonban, hogy a négy oszlopra támaszkodó hálóboltozatokkal felépített oktagonális egyházi épületek kis csoportja eleinte még nem tudott ezekkel a követelményekkel maradéktalanul megbirkózni, mivelhogy az eredetileg ilyen típusú boltozatokból egyetlen egy sem maradt fenn. A vágújhelyi Szűz Mária-templomhoz hasonló késő gótikus oktagonális építmények a középkorban már nem tűntek fel újra. Talán azért sem, mert a Stibor által megindított nagy építkezési tevékenység, bár nagyarányú volt, elsősorban a várak erősítési munkálataira korlátozódott. A kiterjedt birtokain folyó egyházi építészetben minden bizonnyal elsősorban az átépítésekre, a templomok állagának a fenntartására és megőrzésére szorítkozott.

A Stibor-család építtető tevékenysége legkifejezőbben Beckó vára átépítési munkálatainál jutott kifejezésre, amikor az eredeti erősítésből fényűző palotát alakítottak ki. A vár védelmi rendszerének a kiépítésén és megerősítésén kívül a fő figyelmet elsősorban a vár legészakibb részének, a felső várnak szentelte. Az olasz castellumok példája nyomán itt a reprezentatív részben centrális várudvart alkottak, amelynek falai mentén végig ülőfülkéket helyeztek el. Az udvar körül épültek fel a palota típusú reprezentatív épületek, a keleti oldalon pedig a várkápolna. Tulajdonképpen kis, karzatos kápolnáról van szó, nagyon gazdag kőfaragvány-díszítéssel.

(82- A várúr számára épült rész fényűző kialakításáról nemcsak a nagyon gaz-
84) dag festménydísz töredékei, hanem az építészeti részletek alapján is képet al-
(85- kothatunk. Ilyenek pl. a kápolna gazdag hálóboltozatának konzolai, zárókövei,
87) az ülőfülkék, a karzat stb. Mindegyik más díszítést kapott, sőt a kidolgozásokat figyelve teljesen nyilvánvaló, hogy elkészítésükön több kőfaragó fáradozott.

A faragott homokköveken található kőfaragójegyek jellege eltérő. Viszont közöttük véletlenül sem találni a prágai Parler-műhely, vagy valamely eddig ismert, Morvaországban működő kőfaragóműhely (a brünni Szent Jakab-templom, Olomouc, Znojmo) jegyeit. A krakkói Szent Katalin ágostonrendi templomban működő építőműhely körébe tipológiaiilag legalább három kőfaragójegyet lehet sorolni. Mindez természetesen nem zárja ki a cseh mesterek munkáját, akik Beckóra nemcsak közvetlenül Csehországból kerülhettek, hanem Krakkóból is, ahová a cseh építőmestereket Nagy Kázmér hívhatta meg a Kazimierz előváros építéséhez még valamikor 1340 körül, vagyis még Peter Parler Prágába való érkezése előtt.¹¹ A prágai ágostonrendi Szent Tamás-kolostor építőmesterei Krakkóban találkozhattak és egyesülhettek a lengyel Parler-tanítványokkal. Vajon a krakkói Parler-tanítványok is a németországi Gmünd-ből származtak-e, mint a prágaiak és rokoni kapcsolatok fűzték-e őket a Prágában működő Peter Parlerhez, ma már aligha lehet kideríteni.

Azt viszont tudjuk, hogy Krakkóban a város erősítési munkálatainál, de

Kazimierz épületeinek többségénél — pl. a Szűz Mária-, a Szent Kereszt-, a Corpus Christi-templomok és a már említett Szent Katalin-templom építésénél — a 14. század végén Henryk (Hynek) Parler dolgozott, de Nicze Parler is említik. A Parler-családdal foglalkozó, eddig megjelent igen gazdag irodalom nem derített fényt e kiváló építőmesterek családi kapcsolataira, akiket nemcsak az azonos név, hanem a rendkívüli szobrászi és építészeti adottságok is összekapcsolnak és ezenkívül mindannyian a 14. század második felében és a 15. század elején tevékenykedtek. A beckói várban és a beckói uradalom más területein folytatott építkezéseken nyomon követhető gazdag szobrászati tevékenység arra utal, hogy Stibor ezeken a helyeken az általa elérhető terület legkvalitásosabb kőfaragómestereit gyűjtötte egybe. Elsősorban azok a mesterek jöhettek szóba, akikkel Stibor Krakkóban a Stibor-kápolna építésén dolgoztatott, de az ágostonrend által közvetített mesterekről is szó lehet, akik — s erre nem egy körülmény utal — már Stibor életében a gazdag főúr elkötelezettjei voltak.

Sz 8

A beckói uradalom területén összegyűlt szoboranyag aránylag gazdag és elég jól nyomon követhető rajta a beckói uradalomban és a kiterjedt birtokon működő mesterek tevékenysége. Ezek a mesterek minden bizonnyal nem egy központból kerültek a beckói főúr szolgálatába, hiszen munkájuk művészi értéke sem egységes színvonalú. Viszont ezeknek a mestereknek köszönhetően a késő gótika kezdetén itt alakult ki Szlovákia területén a kőfaragók egyik központja. Ebből a központból már tapasztalt, sokoldalúan iskolázott mesterek kerültek ki. Tevékenységüket a század közepén számos nagy építkezésen figyelemmel lehet kísérni, így pl. Budán is, ahol a Stibor-palota építésén kívül ezek a mesterek nyilván a vár átalakítási munkálataiba is bekapcsolódtak.¹²

E 49

Az Eger melletti Felsőtárkányban püspöki palota és templom építkezésén is dolgoztak, ahol ma már nem létező épületegyüttes helyén egy ásatás során építészeti faragványok és zárókő kerültek elő, amelyekeken felfedezhető a beckói központból kikerült mester keze nyoma. A beckói várkápolna és palota egyes faragványainak kidolgozásában jelentős különbség mutatkozik. Például a kápolna keleti oldalában levő mindhárom ablak, épp úgy, mint a váraljában álló templom ablakai is, még klasszikus felépítésű, vagyis a körácsot még kettős csúcsív tartja, ugyanakkor az ablakkörácsok két esetben is oldottabb szerkezetűek, nem körbe, hanem háromszögű mezőbe helyezett ábrát mutatnak. Emellett a három-, illetve a négykaréjos rozetták formája is szabálytalan.

Teljesen újszerű, és keletkezése korában nálunk egészen fejlett elemnek tekinthető a két traktusú palota ablakaiban a körácsok halhólyagos formában kialakított íve. Ugyanakkor a nyugati palota ablakai még hagyományos középosztós megoldással készültek.

A kidolgozás hasonló ellentmondásai és eltérései a várkápolna-boltozat rendszeréhez tartozó egyes részleteken is jelentkeznek: a konzolok, zárókövek, bordaprofilok, jóllehet ugyanabban az építési szakaszban készültek, jelentős eltéréseket mutatnak. A bordaprofilokon súlyos, téglalap alakú mag van, keskeny és alacsony körtetaggal. Ennek ellenére ezeket a bordákat alkalmazták a késő gótikus boltozatkonstrukció hordozóelemeiként. Ez a nyomott arányú boltozat, súlyos körte-profilú bordáival a Duna menti építészeti hatására utal.

Másrészt a vágújhelyi templomban és a szakolcai templom Stibor-féle átépítésénél alkalmazott lineáris felépítésű bordák a cseh késő gótika hatását tanúsítják. A zárókövek, konzolok, valamint az egykori gótikus palotahomlokzat oromzatainak töredékei a modernebb művészi törekvések nyomán való orientációra utalnak.

A záróköveken és a konzolokon dolgozó kőfaragó, aki lágy és festői alaktanban alakította a dúsan és buján hullámozó levelű plasztikát, kétségtelenül európai színvonalú mester volt, noha nem tudott megbirkózni azzal a feladattal, hogy az alapvetően súlyos tartó-elemeket az új, könnyed, lineáris díszítés és a térbeliség követelményei szerint alakítsa. A lágy festői formákkal ellentétben itt keményebb formákkal, elnagyoltabb rajzokkal és mértanilag szabályosan megszerkesztett és kifaragott növényi díszítésű elemekkel is találkozunk.

Az akantuszlevelek a konzolokon és a záróköveken hol kemény, statikus hatást keltő elemek, hol pedig rendkívüli rugalmassággal vannak kidolgozva. Nagyon érdekes az eredetileg a kápolna főbejárata fölött elhelyezett timpanon megoldása is.

A timpanon közepén a Stibor-címer van, amelynek felső részét egy lángot lövellő sárkány övezi, ez a sárkányrendi tagságra utal. A címer jobb oldalán — a hatalom jelképe — egy ülő oroszlán látható, bal oldalán talán a donátor kicsiny alakja. Az egyes részletek egyenletesen oszlanak meg a timpanon felületén.

A várban levő kerek szobrokból csak torzók maradtak fenn: egy kicsiny „szép stílusú”, gazdagon redőzött ruházatú mészköszobor. A szobor eredetileg körülbelül 80 centiméter magas lehetett, de csak torzóként, talapzat és fej nélkül, két darabban maradt meg. Egy másik lelet egy állatot, talán bikát ábrázoló szobor töredéke. Tekintettel arra, hogy a lelet a gótikus palota boltozatából került elő, ahol már nyilván mint töredéket használták fel az építkezésnél, lehetetlen eredeti helyét és funkcióját megállapítani; viszont Beckó város címere utal, amelyben mint ismeretes, egy hátán tornyot tartó bika szerepel.

A beckói vár egyik legérdekesebb szobra az a „Szép Madonnát” ábrázoló faszobor, amely jelenleg a morvaországi Koričany-ban található, ahová a beckói uradalom egyik örököse, Majláth A. révén került.

Semmivel sem kisebb jelentőségű a késő gótikus vár reprezentatív részében előkerült festészeti díszítés, főleg a kápolna és a központi palotaudvarba vezető főbejárat festményei. Ezeknek az akantuszos indaornamentikát és gazdag geometrikus, illetve figurális elemeket alkalmazó falfestményeknek rokonai ezideig csak a zólyomi vár 15. század eleji falképeiből ismeretesek. Az északi palota kifestése és az úgynevezett „Grünstübl” későbbiek, s megfelelőikkel több szlovákiai késő gótikus, főleg reprezentatív terem díszítő festményein is találkozunk, pl. az árvai, zólyomi várban, a zólyomi főtéren állt házban, valamint a selmecbányai Himmelreich I. emeletén, Párisfalván (Parižovce), Pozsonyban az úgynevezett Zöld házban, stb.

A Stiborok építészeti tevékenysége nagyjából egybeesik Nyugat-Szlovákia késő gótikus korszakával. Az ifjabb Stibor utódja, Bánffy Pál már a beckói vár reneszánsz átépítésének a képviselője, ami elsősorban a vár alatt elterülő telepü-

lés beépítésében és átépítésében, valamint a beckói uradalomhoz tartozó települések építkezéseiben jutott kifejezésre.

A képekhez: Részletek a beckói vár kőfaragványaiából

3 zárókő

Szürke homokkőből készültek, és a várkapolnából származnak. A kapolna valamennyi zárókőve körteprofilú bordákhoz tartozik, a kidolgozáson több kőfaragó kezének munkája érzékelhető. A vár valamennyi kőfaragványa jelenleg a felső várban, az északi szárny pincehelyiségeiben, az ideiglenes lapidáriumban található.

Zárókő

Eredetileg a várkapolna karzata alatt, polygonális keresztmetszetű sokszögű bordával, szabályos geometrikus elrendezésű tölgyfalevél ornamentikával.

3 kis konzol

A várkapolnából, a törmelékből kerültek elő. Jelenleg az északi palotaszárny pincehelyiségeiben, az ideiglenes lapidáriumban található. Anyaguk: szürke mészkő.

Altárfel (bika) töredéke

Mészkőből, másodlagosan a nyugati palota boltozatában felhasználva. Pontos datálása vitatott, de feltételezhető, hogy 15. századi, vagyis még az eredeti gótlkus palota reneszánsz boltozattal való beboltozása előtt készülhetett.

Jegyzetek

1. Anonymus szerint Nyitra megszerzése után a magyarok elfoglalták Semppte (Šinteva), Galgóc (Hlohovec), Trenčsén (Trenčín), Beckó (Beckov) és Divékbanka (?) (Banka) várát.
2. A határvonalat már akkor a várak két összefüggő vonala alkotta — a külső vonal a Kis- és a Fehér-Kárpátokban levő várakra támaszkodott: Szomolány (Smolenice), Jókő (Dobrá Voda), Čejete (Čachtice), Nyitraazucsný (Súča). A belső vonalat a Vég folyó alkotta, a folyó balpartján levő várakkal: Divékbanka (Tematín), Beckó, Trenčsén.
3. Az oklevél a nyitrai püspökség végszili birtokainak (Skalka pri Trenčína) leírását tartalmazza.
4. A pannonthalmi apátság birtokainak leírása mellett.
5. *Pallas Nagy Lexikon* II. 791.
6. A Forgách, Erdődy, Révay, Mednyánszky, Pongrácz, Szunyogh és más családok képviselőiből tevődik össze összesen 12 társtulajdonos.
7. *Sokolowsky, M.*: Scibor zo Sciboric i Pippo Spano, tudzież kilka slow o kronice Ulricha v Richental. *Sprawozdanie komisji sztuk w Polsce*. 8/1. 69.
8. A Sárkányrendre I. Enciklopédia VI. 650.
9. *Fessler Klein*: Geschichte von Ungarn. Bd. II. 1869. 250.
10. *Wenczel G.*: Stibor vajda. Bp. 1874. 42. sk., 49, 66, 103, 133.
11. *Prokop, A.*: Die Merkgraftehaft Mähren in Kunstgeschichtlicher Beziehung. Wien 1904. 353.; *Kotrba, V.*: Kdy přišel Petr Parléř do Prahy. U 19 (1971) 109.
12. *Cramegi* 1955. 103—104.

Feld István — Koppány Tibor
AZ OZORAI VÁR

Tolna megye északi szélén, a Sió jobb partján fekvő Ozora község központjában, a plébániatemplom melletti alacsonyabb domboldal pihenőjén emelkedik a barokk magtárrá alakított egykori vár nagy méretű, négyzetes alaprajzú és kőzépudvaros nyeregtetővel fedett épülete.

A vár a 15. század első negyedében épült. 1416-ban adott Zsigmond király engedélyt hűséges szolgálatai fejében az Ozorai Pipónak nevezett, firenzei származású Filippo Scolari részére, hogy magyarországi birtokai bármelyikén, de különösen a Tolna megyei Ozorán kőből vagy fából várat, erősséget vagy kastélyt építtessen, tetszése szerint. Az engedély alapján megtörtént építésről, annak pontos idejéről és részleteiről nem maradt fenn adat, a felépített várat az engedélyt követően tíz év múlva említik először. Ekkor, 1426-ban adott Pipó mezővárosi kiváltságokat Ozorának és abban elengedte a város részéről a várnagy számára adandó juttatásokat. Ugyanebben az évben erősítette meg Zsigmond király Pipó végrendeletét, amelyben Ozora várát feleségére hagyta, és ugyancsak 1426-ból származik a Budáról hazafelé tartó és májusban három napot itt vendégeskedő firenzei követ, Rinaldo degli Albizzi tudósítása a fényes várról, ahol őt gazdagon megvendégelték.¹

A rendelkezésre álló történeti adatokból annyi tudható még, hogy a várat és birtokait 1438-ban Pipó özvegye a Héderváriakra hagyta és ezután e család nádori ága birtokolta 1535-ig.² Ezt követően két év múlva Török Bálint foglalta el, majd 1545-ben török kézre került és másfél évszázadon keresztül kisebb jelentőségű török végvár maradt.³ 1686 őszén foglalták vissza a Budára felmentő császári seregek, valószínűleg ebben az ostromban lőtték szét az eddig is pusztuló épületet.⁴ Az 1720-as évek közepéig romosan állt és csak 1730 körül építtették újjá barokk kastély formájában újkori birtokosai, az Esterházyak.⁵ A 18. század közepétől egyre sűrűbben használták terménytárolásra, míg végül 1799-ben magtárrá építették át.⁶

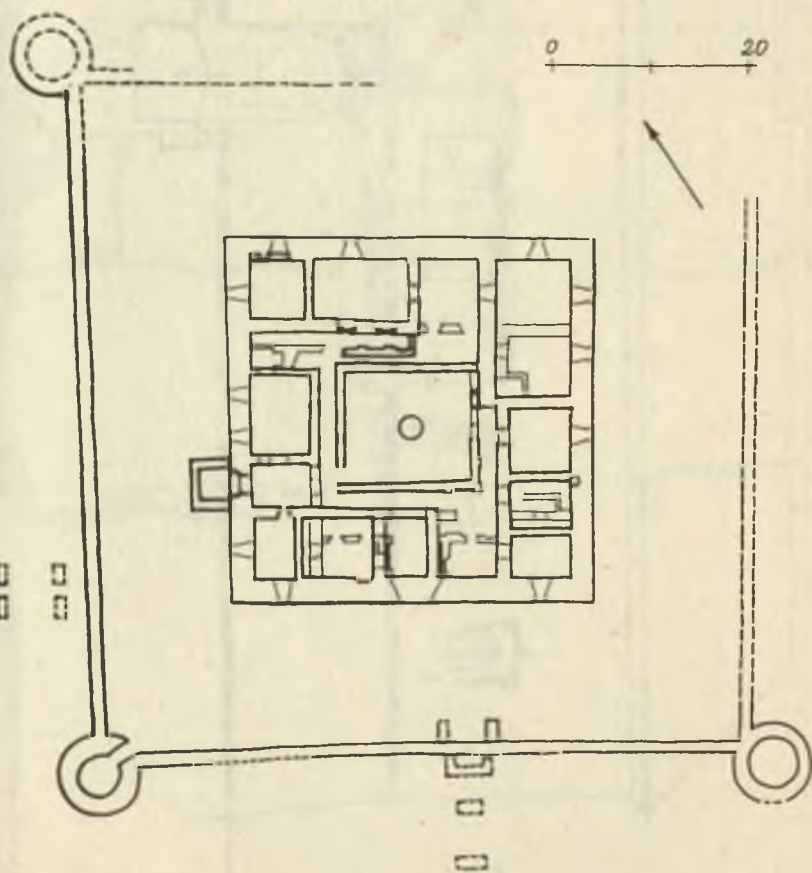
Régészeti kutatása és feltárása 1981-től folyik, helyreállítása és múzeumi célra történő átépítése az ezt követő években indult meg. Az első öt esztendő kutatási eredményeiből az alábbi kép alakult ki:

Filippo Scolari 1416 körül építtet vára egyetlen és szabályos négyzet alaprajzú, zárt udvaros és egyemeletes, téglából falazott, palota jellegű lakótömb-

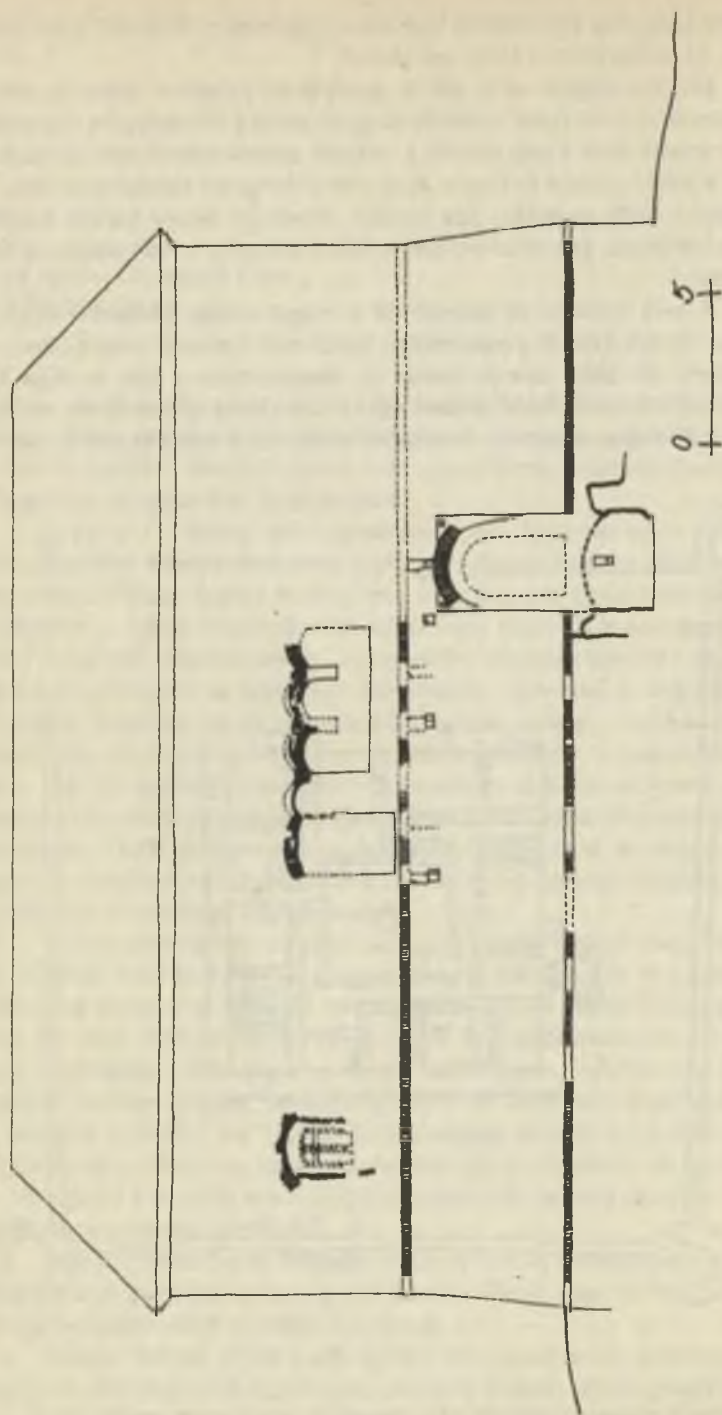
ből, valamint egy ezt övező és ugyancsak négyzetes elrendezésű külső várfalból állott, az utóbbi sarkain kerek tornyokkal.

Ezt a szabályos várat délről, keletről és nyugatról széles és mély árok választotta el a környező tereptől, északról pedig a Sió mocsaras völgye határolta. A nyugati árok másik oldalán a terepből szintén kiemelkedő kisebb dombon állt a korábbi eredetű és Ozorai Pipó által átépített plébániatemplom. A mezővároson belül egyébként egy ma már ismeretlen nemesi kúriája is volt a birtokos családnak, és a település déli szélén emelkedett a Pipó alapította ferences kolostor.⁷

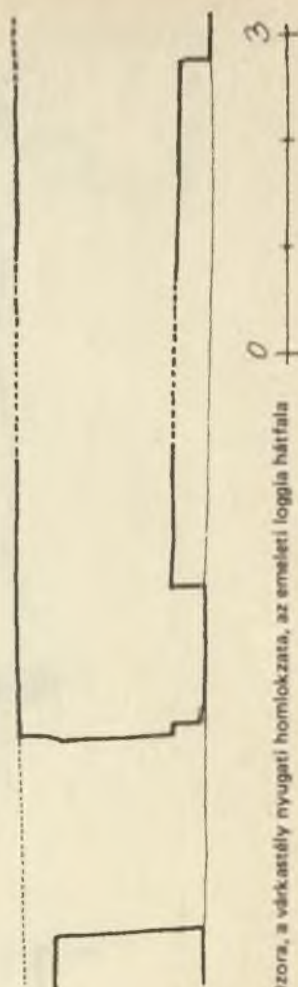
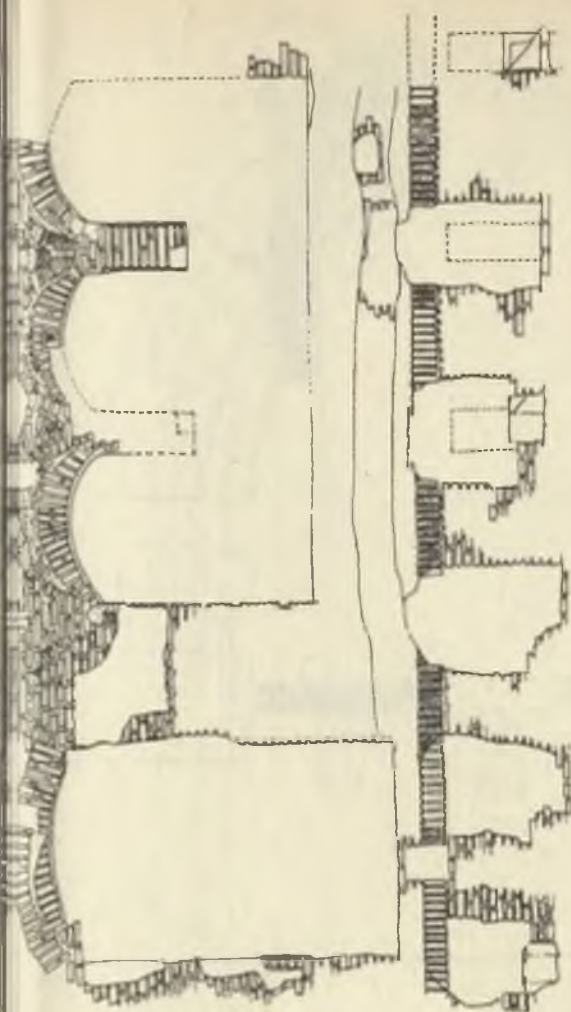
A leírt formával rendelkező vár a magyarországi középkori várak köztudatban ismert képétől meglehetősen eltérő volt, nemcsak alaprajzában, de tömegében, sőt belső elrendezésében is. Megközelítése a déli árokban falazott pilléreken átvezető hídon történt, egy, a külső falba épített és ma már teljesen elpusztult kapun keresztül. A nyugati oldalon álló templommal is híd kötötte

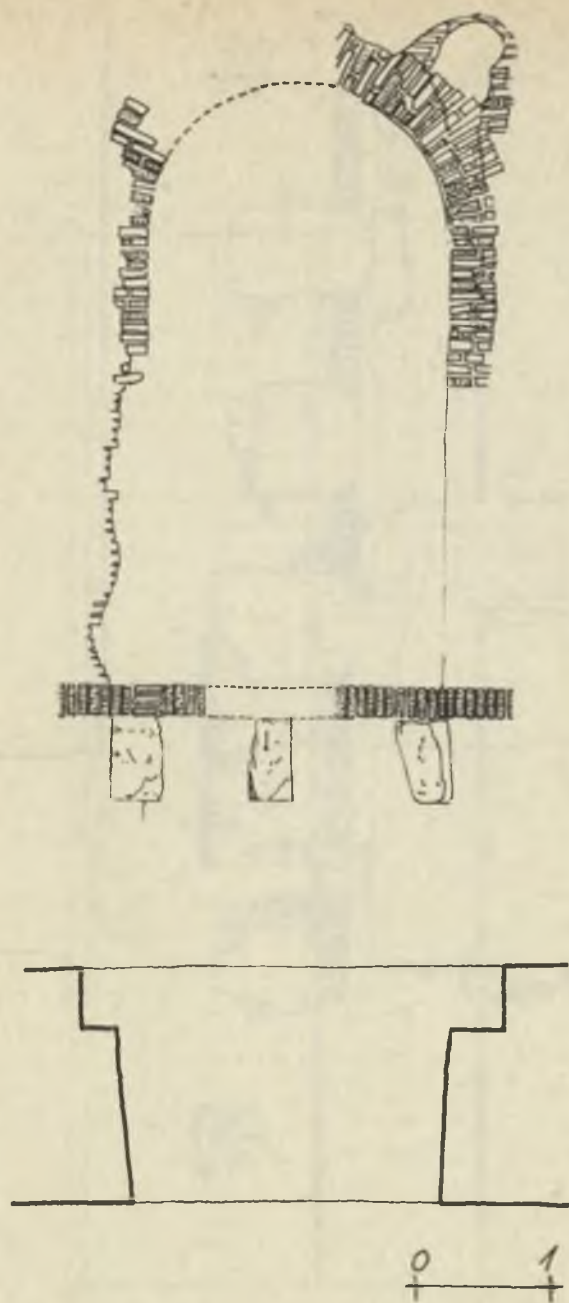
Ozora, a várkastély alaprajza (szaggatott vonal: kiegészítés, vékony vonal: későbbi falak)

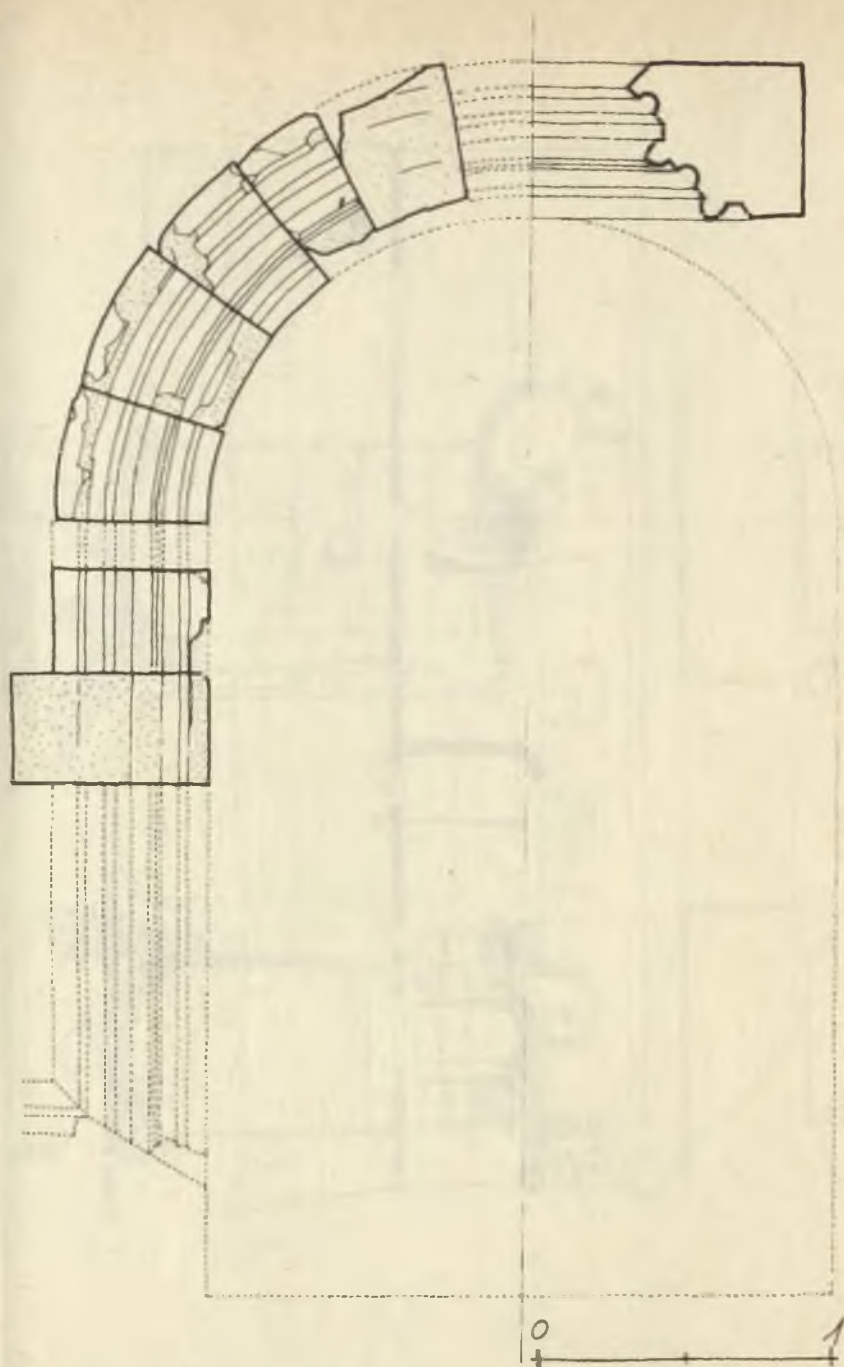
Ozora, a várkastély nyugati homlokzata

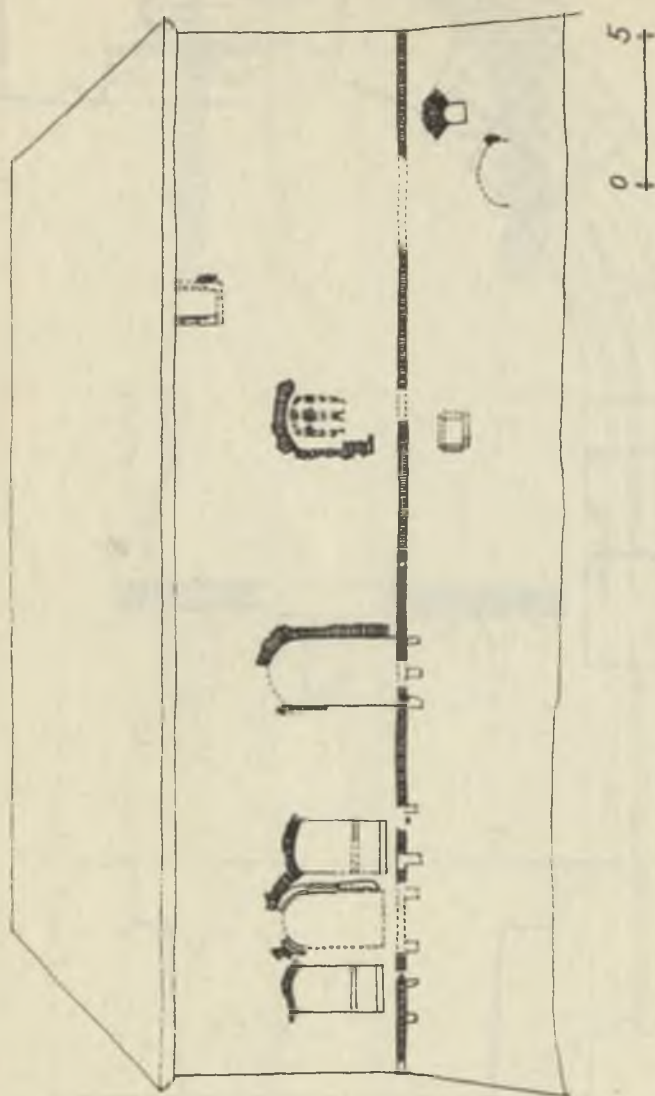
Ózora, a várkastély nyugati homlokzata, az emeleti loggia hátfala

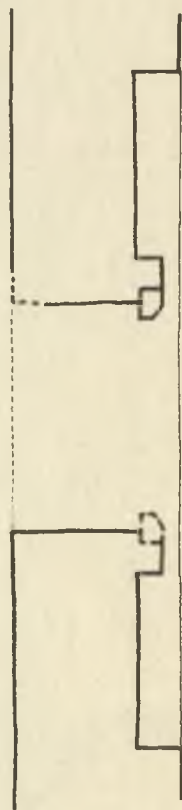
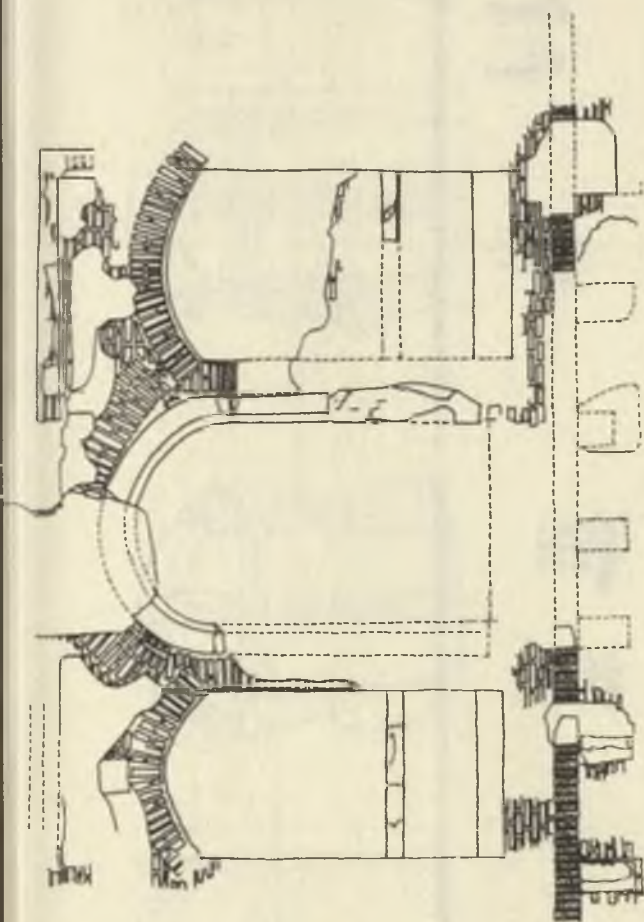
Ozora, a várkastély nyugati kapuzatának nyílása

Ozora, a várkastély nyugati kapuzata, a keret rekonstrukciója

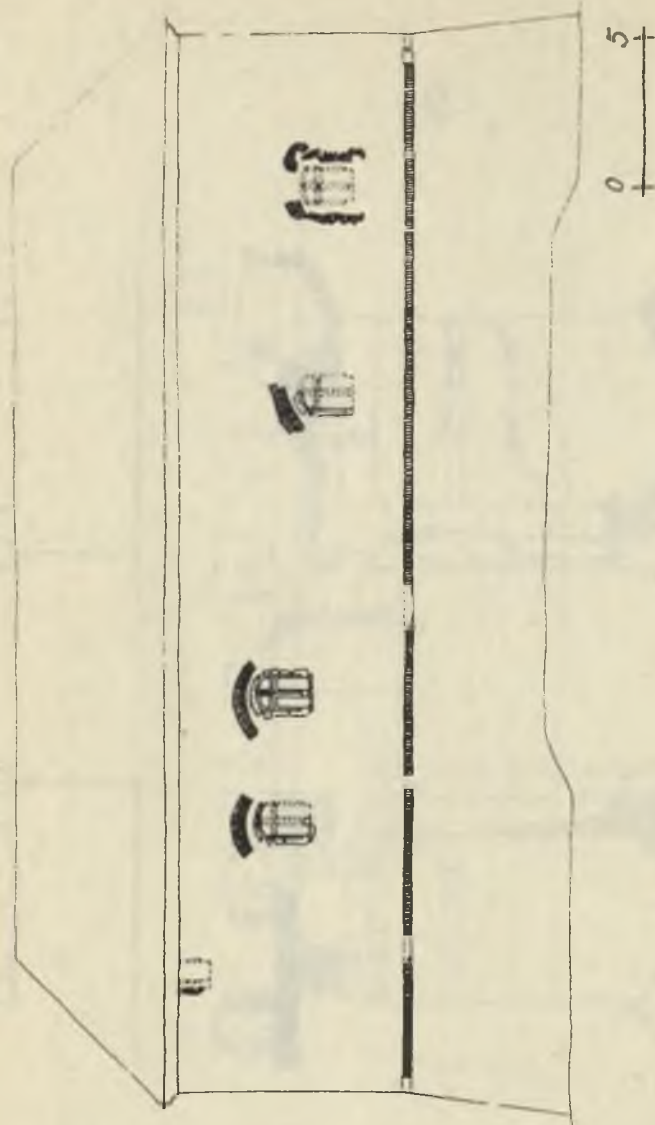

Ózora, a várkertély északi homlokzata

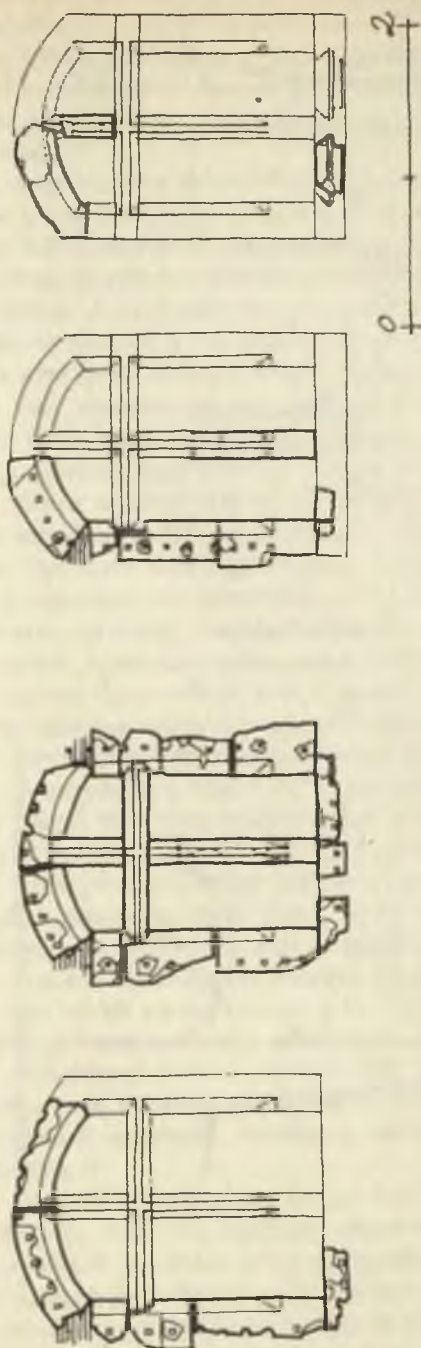

0 1m

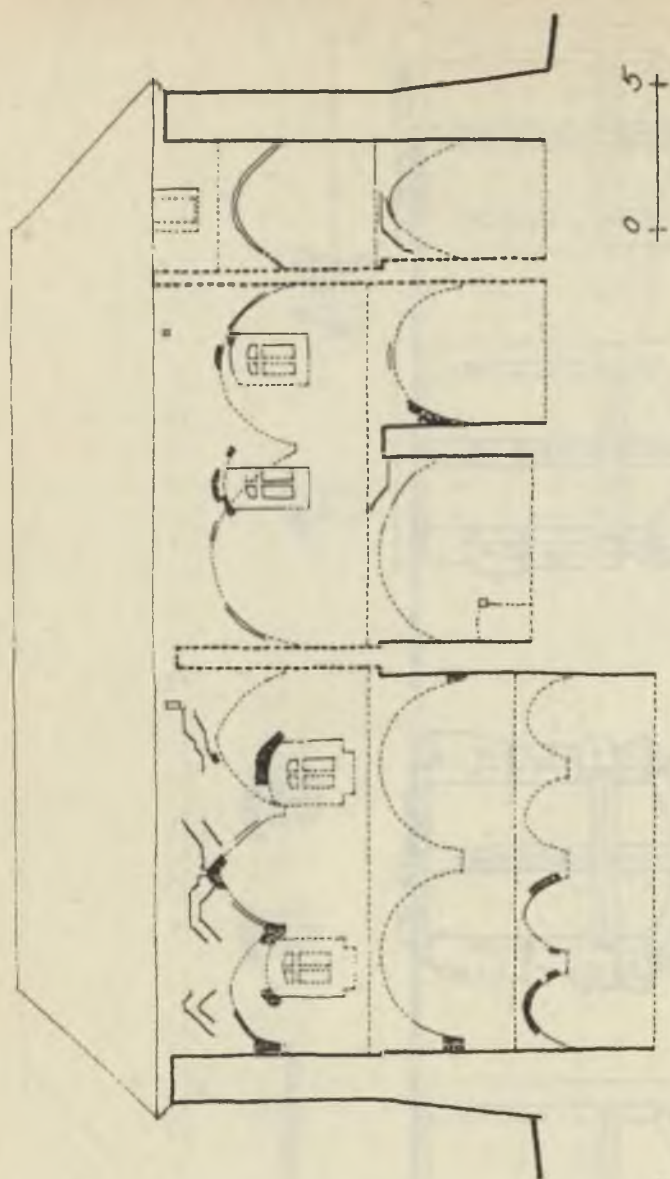
Ozora, a várkastély északi homlokzata, az emeleti loggia hátfala

Ozora, a várkastély keleti homlokzata

Ozora, ablakkeret-rekonstrukciók

Ozora, a várkastély keleti szárnyának metszete

össze. A sarkain külső tornyokkal⁸ megépített várfal és a belső épület között széles falszoros alakult ki, amely alkalmas lehetett arra, hogy benne helyezték el azokat a gazdasági és melléképületeket, amelyek a palota jellegű főépületben nem fértek el. Ezek meglétét azonban az eddigi ásátások még nem igazolták, így nem kizárt, hogy részben egy ismeretlen elővárban, gazdasági udvarban álltak.

Maga a palota jellegű főépület megközelítően 35x35 méteres külső mérettel, 17x17 méteres belső udvarával és az azon belül húzódó, átlagosan 1,80 méter széles, pilléres folyosójával aligha vall várépületre, sokkal inkább a korabeli városi palotákra és azokon belül is inkább az itáliaiakra, semmint a magyarországiakra. A vár feltárt helyszínrajza jóval fejlettebb formája annak az elrendezésnek, amelyet a 14. század második felétől Nagy Lajos, majd Zsigmond király által épített és ismert szabályos alaprajzú várak: Diósgyőr, Zólyom, Végles vagy Tata központi épületei képviselnek. Azoktól alaprajzával és legfőképpen abban tér el, hogy nem négy saroktornyos megoldású, tágas udvarát pedig mind a négy oldalon karcsú pilléreken nyugvó folyosó veszi körül.

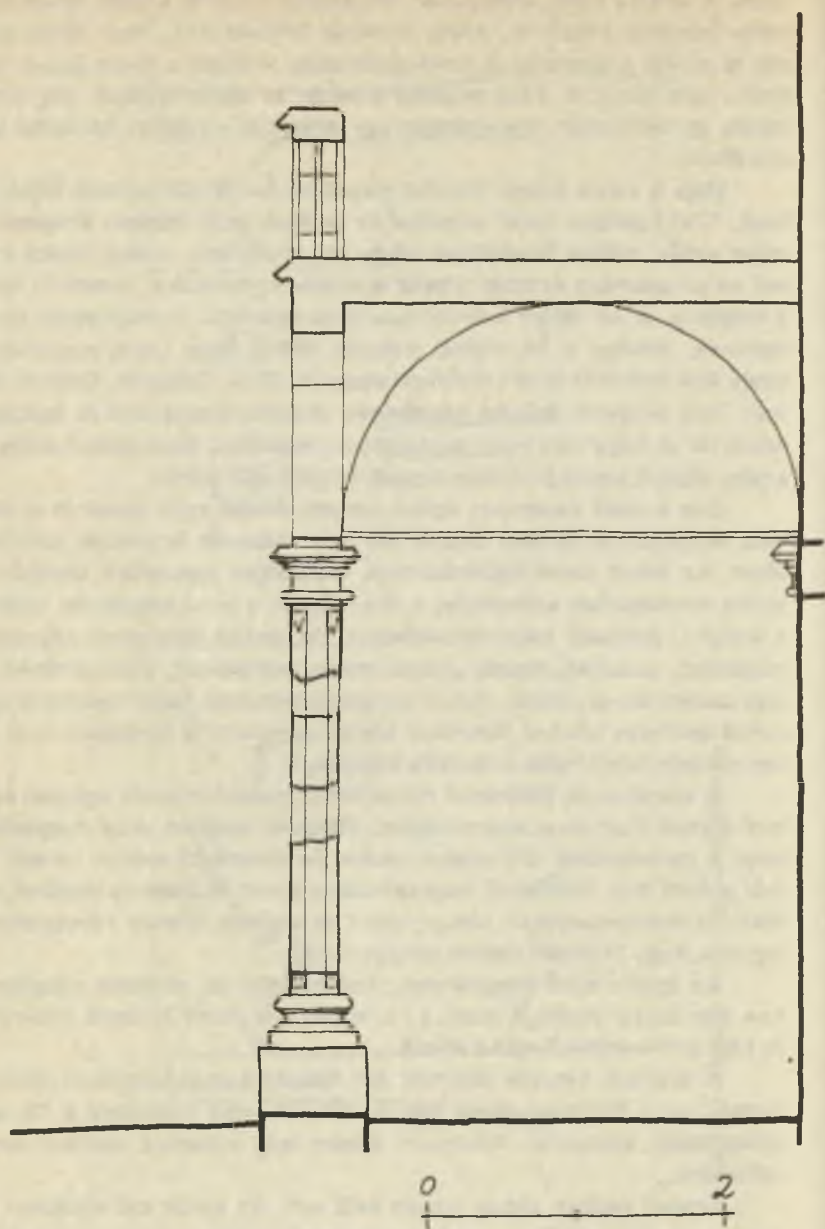
Erre a belső udvarra az épület nyugati oldalán nyíló kapun és az ezt követő kapualjon át lehetett bejutni. Az udvar közepén ismeretlen formájú kút állott. Az udvart övező épületszárnyak földszintjén egyszerűbb kiképzésű boltozott helyiségekben valószínűleg a főúri kíséret, a belső személyzet lakóhelyei, a konyha, gazdasági helyiségek lehettek. Az emelet lényegesen nagyobb belmagasságú, a feltárt csekély maradványok (zsaluhelyek, boltindítások) tanúsága szerint borda nélküli, fiókos dongaboltozatokkal fedett teremsora a főúri család lakóhelye lehetett, helyiségei között reprezentatív termekkel és az 1438-ban említett Szent Fülöp és Borbála-kápolnával.

A szabályos és feltétlenül itáliai hatást mutató alaprajz egyrészt az építető Ozorai Pipó olasz származásával, főképpen azonban azzal magyarázható, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján feltételezhető módon tervező építészét a Pipó által Firenzéből Magyarországra hívott és itteni építkezéseit vezető Manetto Ammannatiniban lássuk, akiről az említett firenzei követjelentés feljegyezte, hogy 1426-ban Ozorán tartózkodott.⁹

Az épület külső megjelenését, homlokzatait és részleteit vizsgálva, azokon már sokkal inkább a hazai, a 15. század első felére jellemző, internacionális késő gótika stílárius hatása a döntő.

A jelenlegi, barokká alakított déli főhomlokzaton középkori részlet nem maradt, ez a földszinti rézsűs fala és délkeleti sarka kivételével a 18. századi újjáépítésből származik. Középkori képére még közvetett utalással sem rendelkezünk.

Eredeti bejárati oldala nyugat felől volt. Itt került elő középkori kapunyílása. Az abba illő, gazdagon tagozott kökeretének darabjait barokk kori pincefalakból bontották ki. A nagyjából két méter széles kapunyílás kocsival való behajtásra alkalmatlan volt, lóháton is csak a kapualjba lehetett volna bemenni rajta, ugyanis a belső kapunyílás tengelyében állt az udvart övező folyosó délnyugati sarokpillére. A kapu felett, a nyugati homlokzaton legalább hét konzolon nyugvó, hosszú erkély maradványait tártuk fel, keresztboltozat-sor

Ozora, a várkastély udvari árkádsorának rekonstrukciója

nyomaival. Ez arra vall, hogy az erkély kőkonzolain, vagy arra épített mellvéd-falon oszlopok álltak, amelyekben boltozatsor nyugodott. Az erkély hátfalába hármass ülőfülke mélyedt. Az erkélyre annak északi szélén ajtó vezetett, amelyet a 16. században ablakká alakítottak. A nyugati homlokzaton ezen kívül annak északi szélén egyetlen emeleti ablaknyílást találtunk, már kőkeret nélkül.

Már a nyugati homlokzatról meg lehetett állapítani, hogy az épület mai teljes magasságában középkori. A nyugati falszorosban feltárt, lezuhant faltömb tanúsága szerint a mainál több méterrel magasabb volt, felső lezárása azonban ma már ismeretlen. Ugyanígy nem lehet tudni, a szabályos négyzet alaprajzú tömbből emelkedett-e ki egy kisebb torony valahol.

Az északi homlokzaton az emelet magasságában három lényeges nyílás került elő: nyugat felől egy kőkeretes ablak helye, középen zárterkély nyílása, alatta három kőkonzol falba tört csomkjával, kelet felől pedig egy újabb és szintén hét konzolon nyugvó nyitott erkély lenyomata a kőkonzolok helyével, az erkélyre kivezető ajtó félköríves lezárású kőkeretének részleteivel, mellette jobbról és balról egy-egy ülőfülkével, az egész felett pedig egy fából készült tető lenyomatával. Az ülőfülkék hátfalán ornamentális festés maradványait is feltártuk.

A keleti homlokzat volt a legegyszerűbb, itt két alacsonyabban és két magasabban fekvő ablak volt, melyek közül háromban találtuk meg a kőkeretek részleteit, illetve az egyikben teljes épségben került elő a szegmensíves lezárású, kőkereszt-osztású keret. A homlokzat déli, valamint az előbb említett északi homlokzat nyugati szélén a barokk főpárkány alatt került elő egy-egy olyan kőkeretes nyílás, amelynek felső része a párkány építéskor pusztult el. Ezek részben a homlokzatok egykori nagyobb magasságát bizonyítják, részben pedig azt, hogy a boltozott első emelet felett helyenként lehettek még helyiségek — vagy egy esetleges padlástér megközelítésére, kiszolgálására voltak alkalmasak ezek a nyílások.

Az ismertetett három homlokzaton talált gótikus nyíláskeretek — a kapu kivételével — széles élszedéssel, egyszerű formákkal készültek. Az eddig ismert kis töredékek alapján feltételezhető, hogy ezekkel az egyszerű és a késői Zsigmond-korra másutt is jellemző, száraz késő gótikus formákkal rendelkeztek az erkélyek elpusztult tagozatai is.

Ebbe a stíluskörbe illeszthetők be az udvari folyosó faragott kőpillérek eddig előkerült részletei is. Egy majdnem teljesen ép fejezet, több lábazat és pillértörzs töredéke alapján a pillér rekonstrukciója elvégezhető. A karcos és nyolcszögletű kőpillérek valószínűleg tömör lábazati falon álltak. Az udvari homlokzatok csupán a földszint magasságáig ránk maradt két középkori szakaszán, az északi és a keleti oldalon, magasan levő konzolok csomkjai a folyosó lefedéséhez tartozhattak és ezek jelölik ki egyben a nyolcszögletű pillérek magasságát. A feltárt folyosófalból, az abban megtalált pilléralapokból és a rekonstruált pillérekkel összeállítható az udvari árkádos folyosónak a kutatás mai állapotában elképzelhető képe.

Az ismertetett alaprajzi kialakítással és megtalált részletekkel rekonstruálható, viszonylag vékony külső várfalakkal körülvett palotaépület, erkélyekkel

fellazított homlokzataival és árkádos udvarával, a belső helyiségeket fedő, borda nélküli fiókos dongaboltozataival és az azokkal kialakított tágas terekkel valóban itáliai, közelebbről firenzei késő középkori palota benyomását kelti.

Felmerülhet a kérdés, nem beszélhetünk-e itt egy, a korábbi váraktól nem csupán formában, de funkcióban is eltérő, a 15. század elején végbement társadalmi változásokat is kifejező új építészeti típusról – a vidéki főúri rezidenziáról –, melyet megkülönböztetésül esetleg „várkastélynak” is nevezhetünk.

Jegyzetek

1. A várra vonatkozó frott adatok első összegzése, a kutatás előtti állapot leírása: *Koppány T., Filippo Scolari ozorai vára*. Mv XXIII (1979). 193–203. – az 1418. évi építési engedély: DI. 87.891, közölve TT 1884. 417–418. Az 1428. április 22-én kelt kiváltságleveli: DI. 87.889, közölve TT 1884. 615. Pipó végrendelete, illetve annak királyi megerősítése: 1428. május 18.: DI. 87.991 és TT 1884. 615. A firenzei követjelentés: *Belogh* 1966. I. 323. 4. jegyzetben.
2. Pipó özvegye, Ozorai Borbála 1438. április 24-én a fehérvári képtelen által kiállított oklevéllel hagyta Hédervári Lőrinc nádorra birtokait: DI. 88.166, TT 1884. 626–627; *Hédervári* 190. – A Hédervári-család ozorai ága 1533-ban halt ki. A család utolsó tagja, Hédervári Ferenc Ozorát özvegyére hagyta, tőle foglalta el Török Bálint: OL, Hg. Esterházy-család lt. 247. cs. Fasc. C. No. 65. p. 4.
3. *Komáromy A.: Verbőczy István és fia*. Sz 1910. 465. 1545 nyarán már török őrség van benne: *Velics-Kammerer: Magyarországi török kincstári defterek* II. Bp. 1888. 45.
4. A visszafoglalás utáni állapotot rögzítő összeírás 1688. január 1-éről: OL Kamarai lt. U et C Fasc. 48. No. 65.
5. Az újjáépítésre: OL Hg. Esterházy-család lt. P. 156. Cs.2. Prot. LVIII. No. 185, 719, 763. – *Velkó A.* kutatása.
6. OL Hg. Esterházy-család lt. P. 150. Cs. 235. No. 1. – *Velkó A.* kutatása.
7. A nemesi kúria említése 1428-ból és 1437-ből: DI. 88.000 és TT 1884. 84. – A ferences kolostorra: *Nagy E.: Az ozorai ferences kolostor*. FA XX (1969) 135–153.
8. A várfal északi saroktoronyait – mivel valószínűsíthető helyüket az ásatás még nem érintette – csupán feltételezzük.
9. A várkápolnára: DI. 87.891, a követjelentésre I. *Belogh* 1966. I. 420. 5. jegyzet.

Czeglédy Ilona

SIKLÓS A ZSIGMOND-KORBAN

A Baranya megyei Siklós vára a 14. század utolsó évtizedétől — átalakításokkal ugyan — máig megőrizte alaprajzi rendszerét. A virágzó gótika stílusjegyei sajnos csak töredékes formában maradtak meg, de így is sejteni engedik a vár egykor nagyvonalú és gazdagon díszített építészeti megjelenését.

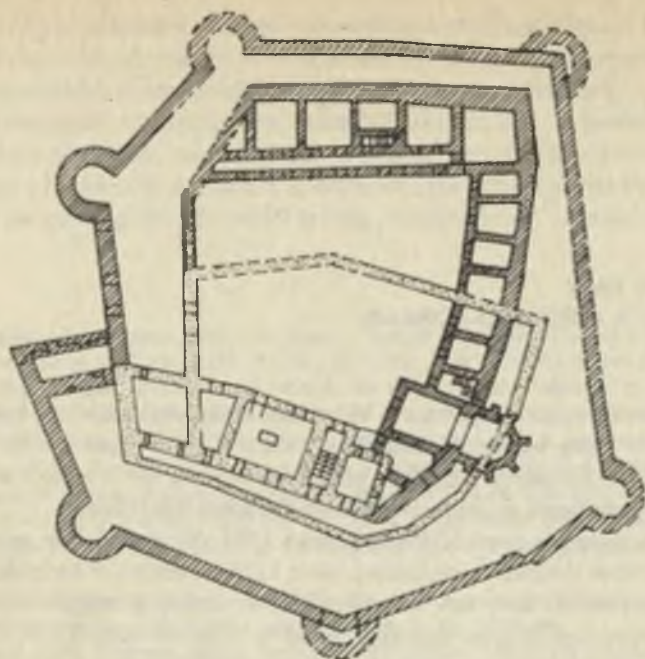
A település neve Siklós formában 1191-től¹ szerepel az oklevelekben a Kán nembeli Siklósiak birtokaként, várát 1294-től említik.² A román kori várból korábban semmi nem volt látható és csak az analógiák alapján lehetett feltételezni, hogy szabálytalan alaprajzú, belső tornyos vár volt. A déli kastélyszárny pincéjének feltárása³ azonban tárgyi bizonyítékokhoz és a legkorábbi vár rendszerének felismeréséhez vezetett.

A kápolna melletti pincehelyiségben a román kori négy tölcserbélletes ablak és a térfedő fafödém-gerenda került elő. A többszörösen átépített pincében három középpillér és lőréses ablak egészen korai meglétére lehetett következtetni. A pinceszárny végén a vastag határoló falak egy torony körvonalait rajzolják ki. A déli szárny előtt két falszoros található. A belső falszoros legrégőbbi várfalának pártázatos kiosztása, többször megerősített falazata eltér a többitől. A feltöltött és rendkívül szűk falszoros korábban kocsiközlekedésre is alkalmas szélességű volt, és csak a román kori épület utólagos falvastagításával, a falszoros rovására végzett falköpenyezéssel szűkítették le. E belső falszoros folytatólagos vonalában átmetszi a kápolna alaprajzát, és felbukkan az udvar terepszintjén is.

Rekonstrukcióink szerint a legkorábbi vár a jelenlegi múzeumi (déli) szárny helyén álló téglány alaprajzú épület volt, végein egy-egy toronnyal. A mai bejárathoz közel eső tornya kaputorony volt, ezen keresztül lehetett a falszorosba és a lesarkított belső toronynál az udvarba bejutni. A tornyok közötti rész középpillér-sorral alátámasztott kéthajós lovagterem, illetve az alatta lévő, akkor még földszinti helyiség lehetett. A rekonstruált vár keletkezésének idejét a belső falszoros süllyesztésekor előkerült gazdag Árpád-kori leletanyag is a korai időszakra igazolja.

Zsigmond király 1387-ben kobozta el a várat a Siklósiaktól és rövid birtoksere után a Garai családnak adományozta.⁴

Garai Miklós kora leghatalmasabb főura volt, Zsigmond királlyal és főúri csoportjával politikai és rokoni szálakon kiépített családi liga vezére és legki-

- XIII.-XIV. század
 XIV.-XV. század

Siklós, a vár építési periódusai

emelkedőbb egyénisége.⁵ Siklóson tartották foga Zsigmond királyt 5 hónapig minden bizonnyal tisztes körülmények között; ahol Garai Miklós édesanyja (II. Miklós özvegye, volt nádorné) és Eberhard zágrábi püspök gondoskodott kényelméről. Itt készítették elő a királyt a szoros családi szövetséget alkotó Garai–Cillei liga tagjai a kompromisszumra; az idegen kézre került koronajavak visszavétele és saját büntetlenségük biztosítása ellenében hajlandók lettek a király szabadságát visszaadni, őt uruknak ismét elismerni. Itt főzték ki a tervet, miszerint Cillei Hermann kisebbik leányát, a későbbi (akkor 9 éves) Borbála királynét jegyezze el a király, míg Garai Miklós a nagyobbik leányt, Cillei Annát vette nőül. — A Garaiak szolgálata nem maradt jutalom nélkül. 1402 szeptemberétől Garai Miklós már az ország nádora 1434-ben bekövetkező haláláig; a király sógora, bizalmasa, politikájának megingathatatlan támogatója. A nádor halálakor Siklóssal együtt 13 várával és számtalan uradalmával, az ország legnagyobb földesura volt. A Garai család legfontosabb vára Siklós maradt és minden bizonnyal az ország nádorának, legnagyobb földesurának megfelelő hadászati — építészeti jelentőségű kellett legyen a környezete.⁶

Siklós, a vár 15. századi képének elméleti rekonstrukciója

A vár gótikus átépítése a századfordulón indulhatott és az átalakítások közel 100 esztendőn át folyamatosan történtek benne az utolsó Garai (Jób) 1482-ben bekövetkezett haláláig.

x x x x

Milyen lehetett Siklós vára Zsigmond király korában? A Siklósiaktól örökölt egyszárnyú épülettömböt kelet és észak felé feltétlenül bővítették. A várfal által határolt területeken újabb épületszárnyakat és szinteket emeltek, vagyis a várdomb tetején lévő udvart három oldalról körülépítve, hatalmas vár-épületté fejlesztették ki. A belső várat új védőgyűrűvel, falszorossal vették körül. Az új falszoros a vár teljes körbejárására kényszerítette a forgalmat, és így lehetővé tette annak állandó szemeltartását. Az új körkörös út bejáratához a régi szomszédságában — feltehetően a jelenlegi barbakán nyakszorosának helyén — kaputornyot emeltek. A falszorost közrezáró sokszögű várfalat a töréspontokon félköríves tornyokkal erősítették meg. A vár és belső várfalrendszeré-

nek kiépítésén túl a teljes dombot pártázatos, lőréses kerek tornyokkal tagolt magas várfallal és vizesárokkal körülkerítették. A domb lábánál és peremén húzódó, közel 1 km hosszú külső várfal egy középkori város nagyságú, mintegy 6 hektárnyi, ovális formájú területet zárt közre.

A régészeti feltárás ugyanis bebizonyította,⁷ hogy eredetileg a külső várfal nem szakadt meg a gyüdi és a nyugati kaputoronynál, ahogyan ma látható, hanem folyamatos egységet alkotott. A várat ebben az időben még a Pécs–Mátágyúd felől érkező út folytatásában a gyüdi toronynál levő kapunk át lehetett megközelíteni. Feltehetően a belső út védelmére emelhatték azt az előugró falbástyák és védővonalat, amely lefut a gyüdi toronyig és amelyet később külső várfallal átépítve a várterület lezárására használtak fel.

A Garaiak idejében kiépített gótikus vár olyan korszerű erősség volt, hogy 1440-ben az I. Ulászló⁸ nevében harcra kelt Hunyadi János osztrómának is ellen tudott állni, és megvédelte Garai Miklós V. Lászlóval tartó fiát, Lászlót.

Az erős vár kiképzésének pazar gazdagságáról a faragványok tanúskodnak. Az U alakú emeletes várpalota udvari homlokzatán változtatós faragású gótikus oszlopokkal alátámasztott boltozott folyosó futott végig. E folyosó létét a déli múzeumszárnyon egyértelműen meg lehet állapítani, hiszen a szárny emeletbeosztása napjainkig változatlan maradt, ellentétben a többi szárnyal, ahol az előkerült, üdöpados gótikus ablakfülkék, festett kőkeretes ajtók tanúsága szerint a födémekek helyeit is megváltoztatták a későbbi építkezések idején.

Az 1965–67-es feltárási-kutatási időszakban⁹ felmértük a várat és a (lehetőségekhez mérten) falkutatást végeztünk a homlokzatán helyreállított déli és keleti szárnyban. A múzeumi szárny első emeletén helyreállított formában látható egy gótikus üdöfűlkés ablak, valamint a földszinten a lépcsőházban egykor balra nyíló gyámköves, zöld alapon fekete lóheremotívummal festett gótikus ajtó. A keleti udvari homlokzatban szintén már korábban kibontott két gótikus üdöfűlkés ablak tehető a Garaiak építési korszakába.

A feltárási munka 1965-ben azzal a célkitűzéssel indult, hogy keressünk további faragott köveket a déli szárny külső homlokzatában az 1961-ben már in situ megtalált gótikus zárt erkély lehető helyreállításához, ezért húzzunk egy árkot a déli falszorosban. A szondázás eredményes volt, ez adott módot arra, hogy a déli falszorost, a „Kanizsay Dorottya-kertet” teljes egészében feltárhassuk, valamint a déli szárny pincéjét és egykori sekrestyéjét, a sekrestye mellett földszinti helyiséget is kutathassuk. A jelenlegi északi szárny földszintjén, az étterem-pincében és az északi feltöltött falszoros keleti felében (amikor ott a szálloda fűtéséhez szükséges kazánok számára szülyszténi kellett a talajszintet) volt még – korlátozott időben és térben – lehetőségünk részleges kutatásra, inkább megfigyelésekre.

A siklósi kőtári anyag rendezéséhez kaptunk még különböző időközökben munkalehetőséget; ennek eredményeképp kerülhetett be a kőtári illetve a rakomány anyagba az a gótikus periódushoz tartozó néhány darab, amelyről mint a Garai család építőtevékenységét jelző töredékekről adhatunk számot. A kőtárban őrzött gótikus épületmaradványok, árkádok, oszlopok, párkányok, boltoza-

tok maradványai architektonikusan tagolt, gazdagon faragott, díszített épületre utalnak.

89)

A Garaiak gótikus várának legjelentősebb műemléki maradványa és térelménye a kápolna.¹⁰ A magasba nyúló egyhajós belső tér függőíves ablakkal áttört, aprólékosan profilírozott késő gótikus szentélyben végződik. Késő gótikus, a Garaiak korszakánál később keletkezett épülete azonban régebbi maradványokat is őriz, a Zsigmond-korból. A finoman keretezett és a Garai család klyós címerpajzsával jelzett bejárat felett gótikus ablak került elő. A két nyílás kompozíciójához oszlopokon álló karzatos előcsarnok kapcsolódott.

Előkerült a hajó két oldalán két kegyúri fülke is, mégpedig a 15. század első feléből-közepéből származó falfestményekkel díszítve. A jeleneteket és feliratokat tartalmazó festmények a hazai gótikus művészet legszebb darabjai közé tartoznak. A freskók Szent Lászlót és Lénárdot, illetve az utolsó Garai névadó szentjének, Jóbnek történetét ábrázolják.

A vár déli homlokzatán az in situ megmaradt csomakból és az ásatásokból előkerült nagy számú faragványból a hazai gótika eddig ismert leggazdagabb zárt erkélyét sikerült visszaállítani. Az erkély szekrényét kereszttrózsákkal zárt szílv alakú ívekből kapcsolt szoborfülkők, fiatornyok borítják és Garai- és Újlaki-címeres¹¹ konzollív támasztja alá. A zárt erkély belső terét figurális vállköveken nyugvó keresztboltozat hidalja át.

A Garaiak egy évszázadon át birtokolták, fejlesztették Siklós várát. 1482-ben Garai Jóbbal kihalt a család nádori ága és a várat Corvin János kapta meg.

Jegyzetek

1. Győrffy 378–79.; DI 26. H. VI. 5.
2. uo. DI 1396.
3. MNM Adattára III. 23 (1966. Czeglédy I. feltárása).
4. Gerő L.: A siklósi vár. Bp. 1958.
5. Wertner M.: A Garaiak. Sz 31 (1897) 903–938. Hóman B. – Szekfő Gy.: Magyar történet III. Bp. 1935–36. 242. skk.; Engel 1977. 47–48.; Fügedi E.: Ispánok, bárók, kiskirályok. Bp. 1986. 307. skk.
6. Horváth 1937; Hóman B. – Szekfő Gy.: i.m.; Mátyusz 1984.
7. Czeglédy I. feltárása, MNM Adattára XV. 234/1967, XX 333/1967. uő.: A siklósi vár Mv. 1966. 66. skk.
8. Gerő L.: i.m. 7.
9. Czeglédy I.: A siklósi vár. Várépítészeti 1975. 235–243.
10. Gerő L.: i.m. 10.
11. Garai Jób felesége Újlaki Fruzsina volt; Wertner M.: i.h.

Kerny Terézia

SZENT LÁSZLÓ-KULTUSZ A ZSIGMOND-KORBAN

1.

A korszakkal foglalkozó publikációk zömében említik Luxemburgi Zsigmond tiszteletét Szent László iránt. Ennek ellenére a feldolgozások többnyire kimerülnek egyetlen forrás ismételgetésében: miszerint Váradon – Szent László sírja közelében – kívánta magát eltemettetni.¹

Az okleveles, liturgikus dokumentumoknak művelődéstörténeti számbavétele ebből az aspektusból még nem történt meg,² de a művészettörténeti kutatásnak is vannak adósságai; elmulasztotta az ide kapcsolható emlékek teljes feltárását, illetve a nekik megfelelő megközelítésmódok kidolgozását. Másfelől nem egy tanulmányban bizonyos szkepticizmus is észlelhető a problémával kapcsolatban, tovább hátráltatva az amúgy is megkésett elemzést.³

A Zsigmond uralkodása alatti kultusz lényegében az Anjouk Szent László-propagandájának folytatása. Tehát korántsem eddig ismeretlen, új Szent László-tisztelet bontakozik ki 1387–1437 között, csupán arról van szó, hogy az uralkodó az 1192-es elevációtól meginduló, lassan kikristályosodó liturgiának jól ismert szabályaihoz alkalmazkodott, amelyeket, mert már formákká merevedtek, nem volt nehéz követnie.⁴ Ez a hagyomány az udvari reprezentáció egyik kifejezési eszközévé vált.⁵ Nem az immár közhelyként hangzó karizmatikus-dinasztikus árpádházi tradíció, a „szent királyok” emlékének tudatos ápolása ez, amely kétségtelenül az Anjouk politikájának kísérő jelensége volt legitimitásuk érdekében,⁶ de az általunk tárgyalt periódusban már elvesztette aktualitását, hanem egy olyan ügy felkarolása, amely kiválónak bizonyult magyarországi politikai célkitűzéseinek megvalósításához és legalábbis külsőségeiben a lovagi intézmény erősítéséhez.⁷

Mégsem tekinthetjük véletlennek azonban, hogy éppen erre az időszakra esik a középkori Szent László-ábrázolások igen nagy hányada, valamint azt sem, hogy ekkor szilárdul meg a Szent László-legendák ciklikus, narratív kompozíciója is. E kulmináció sok szakemberben egy sajátos, elszigetelten álló kultusz érzetét keltette, holott, mint alább látni fogjuk, pontosan összefügg az ekkor tájt Európa-szerte ható tendenciákkal.⁸

II.

A közvetlen előzményeket Luxemburgi (IV.) Károly prágai udvarában találjuk meg.⁹ Szent Hedvig és Szent Ludmilla tisztelete mellett mindenekelőtt Szent Vencel kultusza virágzik.¹⁰ 1358-ban elkészül fejerekljetartója. IV. Károly elsőszülött fiának a Vencel nevet adja (1361), 1362-ben ereklyéiből juttat az aacheni Münster számára, sőt maga is ír egy Szent Vencel-legendát, amelyben először fonódik össze lovag és uralkodói bölcsesség dicsérete.¹¹ Az általa megindított folyamatot IV. Vencel tovább erősíti, gyarapítva a művészeti emlékek számát is.¹² Nem kevésbé fontos a prágai rezidencia számára a szentnek tartott Nagy Károly emlékének ápolása.¹³ 1354-ben IV. Károly áthozatja Szent Zsigmond ereklyéit a burgundi St-Maurice-d'Agaune apátságából, s ezzel Csehország újabb nemzeti patrónust vallhat magáénak.¹⁴ Második fiának ezt a nevet választja (1368), kifejezve egyébként az új kultusszal saját igényét a burgundi trónra.¹⁵ És habár Szent Vencel illetve Nagy Károly emléke Zsigmond számára elhomályosul, illetve csak 1419-től kerül előtérbe, patrónusának tisztelete élete végéig azonos intenzitású,¹⁶ sőt kontaminálódik a Szent László-hagyományokkal.¹⁷

Egy évszázaddal későbbben bontakozik ki Szent Lipót alsó-ausztriai kultusza, akkor egyébként pontosan ugyanazokat a toposzokat vonultatva fel, mint a szomszédos országok korábban.¹⁸

A másik centrum, amely Zsigmond számára mintát szolgáltat, első feleségének, Mária királynőnek udvara. Mária apját követve veretetti aranyforintjait Szent László páncélos alakjával.¹⁹ Ezek két változatban ismeretesek, – a szent tudniillik kezében vagy vállán hordja bárdját – egyébként Nagy Lajos aranyforintjainak típusát utánozzák.²⁰ Mellképe rákerül 1383-as felségi kettős pecsétjének hátoldalára, mint a „rex iustificus” eszméjének hordozója.²¹ Uralkodása alatt készítk el Márton és György kolozsvári testvérek a szent Váradon fölállított lovasszobrát.²² A királynő földi maradványait a váradi székesegyházban megújított Szent László-sír közelében helyezik örök nyugalomra.²³

III.

Zsigmond első lépése ennek az útnak a folytatásában a korábbi aranyforintok típusainak átvétele.²⁴ Dukátjain sajátos, mesterkéltszerűen lépő és álló alakként jelenik meg a szent király. Ez a típus már Mária királynő aranyforintjainak egyikén is előfordult.²⁵ Horváth Henrik mutatott rá elsőként, hogy az „állási motívumoknak ez a szinte táncoló könnyedsége, a finoman épített test, a képfelületbe való ügyes beállítás minden tekintetben főleg a miniatűr-festészetben érvényesül...”²⁶

1401-től okleveleiben egyre gyakoribb lesz Várad említése, főként a székesegyházzal kapcsolatban, amelyet szinte kizárólagos pártfogásába vesz. A Szentszékkal folytatott levelezései megélték. Feltehetőleg az ő közbenjárására adta IX. Bonifác pápa a székesegyházat, illetve Szent László sírját látogató híveknek a velencei Szent Márk-bazilika és az Assisi-beli Sta. Maria Portiuncula templom búcsúit.²⁷ A pápa érdeklődése a zarándokhely iránt ezután sem szűnik meg, amit 1403-ig kiadott újabb oklevelei igazolnak.²⁸

A püspöki székhely sajátos művészeti törekvéseit, magas szintű kultúráját egyetlen intermezzo szakítja félbe; a székesegyházat, pontosabban kanonoki sekrestyéjét sújtó 1400 körüli, 1406-ban említett tűzvész. Az ekkor elolvadt – már 1273-tól emlegetett²⁹ – Szent László-fejerekllyetartó helyett elkészül aranyozott ezüst hermája.³⁰ A bűszt az egy generációval korábban itt dolgozott kolozsvári szobrászok légyabb művészetével szemben geometrikus keménységet képvisel. Markáns fiziognómiájú fej, sodronyzománcos lemezekből összeállított mellrészsel. Tömött hajkoronáján eredetileg négy ágú, nyitott lillomos korona állt.³¹ A korábbi hipotézisekkel szemben valószínűleg csak a szeme volt zománcozva, arca nem.³² Mintaképe feltehetőleg az első erekllyetartó, legalábbis ez indokolná leginkább az archaikus arcvonásokat, amelyeket Balogh Jolán ikonográfiai szempontból „kelet-magyarországi, váradi jelenségnek” tart.³³

1406. augusztus 1-én, Zólyomban kibocsátott adománylevelében Zsigmond Liptó vármegyét Garai Miklósnak és Jánosnak juttatja. Ennek során írja, hogy míg ő Csehországban járt bátyja megsegítésére (1403), „quidam prelati et Barones necnon Proceres, maior scilicet pars dicti Regni nostri Hungariae... in vnum conspirantes Waradinum conuenerunt, vbi prestito Juramento super capite sancii Regis Ladislai corporaliter facto...” ellene szövetkeztek.³⁴

1406. október 18-án a király rendeletet ad ki majdani temetésére vonatkozó utasításokkal, részletesen beszámolva a sekrestye leégésekor megsemmisült oklevelekről és privilégiumokról is.³⁵ 1407. július 13-án Aszaló birtokát ajándékozza a váradi káptalannak, de még ugyanebben az évben új földtart alapít Szűz Mária tiszteletére, valamint zsolozsmát, meghagyva egyúttal, hogy „...Psalterium seu Psalmi Davidis alternatis vocibus in medio Ecclesiae praedictae per decem et octo Clericos...” mondandó.³⁶

1412-ben sógorával, Jagelló (II.) Ulászlóval (1386–1434) zárandokol Váradra, ahol mindketten 15 napot töltenek, megünnepelve a hűsvétot.³⁷ A lengyel uralkodó az út emlékére Szent László koponyacsontjából egy szilánkot kap, amelynek őrzésére külön fej alakú erekllyetartót készített.³⁸

Szent László sírjánál kötelezi hűségsküire Zsigmond második feleségét, Cillei Borbálát (1392–1451) 1419-ben, jövedelmeit zárlat alá helyezve.³⁹ Az uralkodó 1424-ben védőszentjének, Szent Zsigmondnak erekllyeit menekíti a husziták elől Váradra.⁴⁰ 1434-ben újból búcsúengedélyt kér IV. Jenő pápától, aki azt még az év szeptemberében jóváhagyja.⁴¹ A váradi kultusz egykor gazdag emlékenyagából a főpapi pecséteteket leszámítva csupán egyetlenegy szobor maradt meg, amely 1883-ban ásatási leletként került elő.⁴² A fej nélküli, eredetileg festett mészszobor, bár csonkasága megnehezítte ikonográfiai meghatározását, Szent Lászlót ábrázolja kettős keresztes pajzsra támaszkodva. Nem önálló körplasztika, tehát semmiképpen sem tekinthető a kolozsvári testvérek álló szobra másolatának. Az egyházi tradíciók ápolása mellett Zsigmond elődje katonapolitikájának állít emléket, amikor az időközben – 1427–1428 között – Galambóccal szemben felépített végvárnak a Szentlászlóvára elnevezést adja.⁴³

Konstanzi működése közismert, kevésbé köztudott, hogy a város Ágoston-rendi templomában megfesteti Heinrich Grubel, Caspar Sünder és Johannes

Ledeshoser közreműködésével Szent László képét is, 1417 táján.⁴⁴ A mára jórészt elpusztult freskó csak minuszkulás felirataiban őrzi eredeti ikonográfiai programját, megvilágítva a zsinati mozgalom propagandisztikus szellemi hátterét is.

A Zsigmonddal összefüggésben emlegetett Szent László-ábrázolások száma ezen kívül igen csekély. Ezek jelentős hányada is több szempontból problematikus, ikonográfiailag sem kellőképpen tisztázott, így következtetésekre csak nagy óvatossággal fogalmazhatunk meg.

- Zs26 Egy ilyen érdekes emlék a müncheni Graphische Sammlungban található lavírozott tollrajz is.⁴⁵ Jobb oldalán felirata szerint Szent Zsigmond, bal oldalán Szent Vencel áll. A két név betűtípusa alapján egykorúnak látszik a rajzzal (1420 körül), mégis számos ikonográfiai problémát vet fel.⁴⁶ Hipotézisünk szerint a grafika eredetileg felirat nélkül készülhetett és Szent Istvánt, valamint Szent Lászlót ábrázolja.⁴⁷ Rendeltetési helyén utólag kerülhetett rá a szentek megnevezése. Mivel mindkettőjük tisztelete lokális jellegű, Európa számára jórészt ismeretlen volt, aligha csodálkozhatunk téves azonosításukon. Zsigmondra asszociálva evidensnek látszott a Szent Vencel- és Szent Zsigmond-értelmezés, az előbbinek azonban fiziognómiája, az utóbbinak attribútuma teszi kérdésessé korábbi interpretálásukat.

- Néhány éve az 1424-es budai hármass királytalálkozó dokumentumaként szokás számon tartani a párizsi Edmond de Rothschild-gyűjtemény rajzát.⁴⁸ A kép ikonográfiáját sokan és behatóan tanulmányozták, meghatározva a talányos figurákat három napkeleti bölcsnek, szent életű uralkodónak, de allegorikus szereplőknek is.⁴⁹ Kéry Bertalan Palaiologosz (VIII.) János bizánci társascsászár, Pomerániai (VII.) Erik dán, (XIII. Erikként) svéd és norvég király és Zsigmond tanácskozásának emlékét látja e műben.⁵⁰ Elfogadva e feltételezést, a középső alak kézzelfogható argumentumává válna a Zsigmond-ikonográfiában annyit hangsúlyozott – kellőképpen sohasem indokolt – Szent László előképeknek, hiszen attribútumával, a bárdal öröklöttette meg magát.

IV.

Az udvar reprezentációs törekvéseivel párhuzamosan az ország prelátusai is részt vettek a Szent László-tiszteletben.

Jól ismert Kanizsai János (*1418) ebben betöltött szerepe. Az esztergomi érsek a fiatal király uralkodásának első évtizedében irányító szerepet visz a magyar politikában. Főkancellári méltóságát 1403-ban Nápolyi Lászlóhoz való csatlakozásával elveszti, de csakhamar ismét Zsigmond kegyeibe jut. Éveken át gyakorlatilag ő kormányozza az országot és az uralkodó a német birodalmi főkancellári címmel is felruházta.⁵¹ Pecsétjének 1391-ből ismert lenyomatán találkozunk először Szent László álló alakjával Szent István társaságában.⁵² Esztergomban hermája is volt a koponyaareklye egy darabjával. Ennek sommás leírása Stiborici Stibor végrendeletében olvasható.⁵³ A hozzá köthető legértékesebb Szent László-emlék a bázeli karthauzi kolostorból származik, s ma a bázeli Historisches Museumban látható.⁵⁴ A jelentős mű két üvegablak, alapító és védőszent figurájával. Lényegében ugyanannak a diplomáciai propagandának

terméke, ami Zsigmondnál is megtalálható az országtól éveket is távol töltve, kiegészülve hangsúlyozott heraldikai motívumokkal. Szent László hagyományos jelvényein túl lábánál az országcímer áll, gloriolájának peremén tévesen írt LADSILAWS REX UNGARN felirat olvasható. A donátor kilétét pedig ugyancsak mellette bemutatott családi cimere fedi föl.

Pálóci György (+1439) esztergomi érsek Zsigmond országlásának utolsó másfél évtizedében tartozik az udvar legjelentősebb személyei közé.⁵⁵ A salzburgi Universitätsbibliothekbe került, 1435-ben készített breviáriumának díszítése nemcsak az ez idő tájt Esztergomban működő miniátorokra vet fényt, hanem egyúttal a legmagasabb megrendelő körök izléséről és igényéről is hirt ad.⁵⁶

A sanctoralét díszítő ábrázolások között a 363r oldal „F”-iniciáléjában Szent László háromnegyed-alakban bukkan elő.

V.

A világi méltóságviselők közül Filippo Scolari (Ozorai Pipo) (+1426) működése mutatja a legszembetűnőbben azt a folyamatot, amely alól az Itáliából érkezett főúr sem vonhatta ki magát. A firenzei Buondelmonte család sarja 1401–1426 között sókamara-ispán, de 1404-től a temesi ispán feladatkörét is ellátja.⁵⁷

Míg öccse Andrea váradi püspökként fejt ki mecénási tevékenységet, addig ő Székesfehérváron teszi ugyanezt.⁵⁸ A királyi bazilika északkeleti toronyát 1425-ben újjáépítteti, az alsó szinten Jakab és Fülöp apostol és László király tiszteletére alapít kápolnát.⁵⁹ A lengyel származású Stiborici Stibor 1403-ban Csejte templomának patrónusául választja Szent Lászlót, 1408-ban újabb hasonló alapítást tesz.⁶⁰

1404. augusztus 14-én Bălea albán kenéznek adományozza Zsigmond a Hunyad megyei Kristyórt, amely ettől kezdve családja előnévében is szerepel.⁶¹ Ez indokolja, hogy az egyébként görögkeleti rítusú templomban megfesteti a három magyar királyszent képét a hajó déli falán.⁶² Ez magyarázza az ugyancsak adományként szerzett Ribice templomának ikonográfiai programját is, ahol az előzőhöz hasonlóan az ajándékozást követően – 1417-ben – készülnek el a magyar szentek freskói.⁶³ Különleges az a falkép, amely a 15. század elején kerülhetett a cserényi templom diadalívére. Itt a donátor mint a szent király fegyverhordozója szerepel, „...szinte az apródi-familárisi viszony elterjedt formájában ajánlva magát védőszentjének jóindulatába.”⁶⁴ Gyakorivá válnak a védőszent-jellegű ábrázolások (Siklós).

A világi főnemesség népszerűsíti a Szent László-ikonográfia egy speciális csoportját, a kerlési ütközet leánymentési epizódját is. A legenda először néhány Bihar megyei templom festészeti programjában szerepel, illetve Ócsán, amelynek premontrei temploma Váradelőhegy filiája volt. A 14. század első felében udvari környezetben bukkan fel, többnyire miniatúrákon. Az 1360-as évektől a legenda fokozatosan redukálódva tért hódít az ország más területein is. Ezek a ciklusok ekkor már – még ha közhelyként hangzanak is – a lovagi epika kelléktárát vonultatják fel, és az Európában elterjedt sémákat mutatják.⁶⁵

- (90) Különösen a csatába indulás és az ütközet-jelenet, a fegyverzet, viselet tükrözi napra készen azokat a változásokat, amelyek a haditechnikában és katonai életben végbementek, de ezeken túlmenően is számos profán részlet található bennük. Tereskén Vízkelety András mutatta ki a Minnesang alba-motívumának megjelenését.⁶⁶

A Szent László-legendákat vizsgálva a szakirodalom zöme mindenekelőtt a sajátosságos, ősi vonásokat hangsúlyozta, illetve egy-egy társadalmi réteg funkciójával hozta összefüggésbe gyakoriságukat a Felvidéken és Erdélyben. Stílus-, ikonográfiai összetetésükre, de még datálásuk korrekciójára sem történt kísérlet eddig. A megrendelő személyének azonosításáról – egy-két szórványos fraktól eltekintve – úgy tűnik, végképp lemondott a kutatás. Holott a még számos kérdést tartogató sorozatok teljes művészettörténeti feltárását csakis ebből az irányból várhatjuk.

Egyedülálló a legendaszerkesztés a felsőlindvai Bánfi család megrendelésére készült bántornyai freskókon. Értelmezésükkel eddig csak Rómer Flóris foglalkozott. A bővített változat forrása szerinte a Képes Krónika szövege lehetett.⁶⁷ Újabban Bogay Tamás elevenítette föl a régen feledésbe merült témát.⁶⁸

- A gömörirákosi templom északi hajófalát díszítő sorozat kegyura Pelsőci (91) Babek László.⁶⁹ A karaszközi ciklus – 1410–1420 körül – feltűnő hasonlóságot mutat a felirattal is ellátott székelyderzsi freskókkal.⁷⁰ Ez utóbbinál (nagyimihályi) Ung István fia Pál mester a donátor.⁷¹

További feldolgozásra várnak a szintén ebben a korszakban keletkezett lipótszentandrási, szépesmindszenti, csikszentmihályi, bibarcfalvi, kilyéni, sepi-besenyői legendák.⁷²

VI.

A Szent László-tisztelet országos méretűvé szélesítésében a városi polgárság is közreműködött, elsősorban Budán.

A Nagybaldogasszony-templom temetőjében állott három magyar király-szent titulusú templom már 1334 óta búcsúengedéllyel bírt.⁷³ A 14. század végétől gyakran emlegetik Szent Imre-, még gyakrabban Szent László-kápolnaként. Ekkor már viszonylag nagy egyházi személyzettel rendelkezik, „...megas javadalommal dotált rectorátusát a felső klérus tagjaival töltik be... házal, jogai, földjőszágai függetlenek a Nagybaldogasszony egyháztól.”⁷⁴ Egy 1436. szeptember 12-én kelt közjegyzői oklevélben a kápolna Szent László-oltárát említik.⁷⁵

- Pozsonyban ugyancsak a 14. század első felétől regisztrálhatók hasonló Sz.38 törekvések.⁷⁶ Az Unger-házként számontartott épület homlokzatán álló, viselete alapján legalábbis 1380–1390 között készülhetett – privát védőszent funkciójú – Szent László-szobor 1421-től a közösség egyik patrónusának jelképe lesz.⁷⁷ Állóalakos falképe is ekkor kerül az átalakított városháza kápolnájába.⁷⁸ A Szent Márton-dómban 1440-ben említik az oklevelek első ízben a néhány évvel korábban felszentelt Szent László-oltárt,⁷⁹ amit felállított a Szent Mihály-templom is.⁸⁰ E tisztelet a későbbiekben hatványozódik. A szent em-

lékének ápolása fellelhető számos céhszabályzatban,⁸¹ lovas képe pedig felkerül a Szent Mihály-kapu tornyára.⁸²

A szász etnikumú Lőcse, amikor elkészítetteti Szent István és Szent László freskóját a Szent Jakab-templom szentélyébe, az országos védőszentek ábrázolásának ad helyet.⁸³ A szokásaiban, gazdasági életében elkülönülő lakosság mindenekelőtt a német földről átplántált szentek kultuszát erősíti. Minorita templomának titulusa ugyanakkor a ferences tradíciókról ad hírt.

VII.

E rövid vázlatban eltekintettünk a szerteágazó probléma minden kérdésének megválaszolásáról. Csupán jelezni szeretnénk volna a legfontosabb tendenciákat. Szórványosan kaptak helyet a patrocinium-kutatások eredményei,⁸⁴ az oltártitulusok gyakoriságát is csak egy-két esetben érzékeltettük. De elmaradt a szerzetesi, főként ferences, pálos irányzatok ismertetése, és a köznemesség felzárkózásának elemzése sem került szóba.

De talán a felsorakoztatott példák is jól érzékeltetik, hogy a váradi, majd udvari kultusz elmélyül, sőt, országos méretűvé szélesedik. Ebben a folyamatban a szent ikonográfiája megszilárdul, új szerepkörbe kerül. A Maiestas-típusú, ideális uralkodóábrázolások helyett a lovagot, katonát jellemző toposzok kerülnek előtérbe. Attribútuma kibővül az ország címerrel, a kettőskeresztes pajzs-szal. Nemzeti védőszent, aki Szent István és Szent Imre társaságában a „vita activa” megisméjeseítője.⁸⁵ Szent László mellett még a Szent György-ikonográfia megy keresztül ilyen változáson. Ez egyáltalán nem meglepő, ismervé azokat az előzményeket, amelyek már a Károly Róbert alapította Szent György-lovagrendtől kimutathatók a dinasztia szolgálatában. Pajzsára éppenúgy felkerül a kettős kereszt, mint Lászlóéra; országos védőszentté válik.⁸⁶ Legendájának számos mozzanata pedig lehetővé teszi itt is a lovagi sémák alkalmazását.

Jegyzetek

1. 1406. X. 18. Az oklevél kiadása: *Kereszturi, J.A.*: Compendiaria Descriptio foundationis et vicissitudinum episcopatus et capituli Magno Varadiensis. Magno Varadini 1806. I. 202–216. és CD X/4. 518–825.
2. Egyetlen ilyen jellegű kiadvány született eddig: *Szabó F.*: Társadalom és művelődés Zsigmond törvényeiben. Kolozsvári-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből XIII. Békéscsaba 1927. Váradra vonatkozóan Balogh Jolán gyűjtötte össze a Zsigmond-kori okleveleket: *Balogh J.*: Varadinum-Várad vára. Bp. 1982. II. 40–48.
3. Például Lukács Zsuzsa kételyeinek ad hangot a Szent László-legendákkal kapcsolatban. Szerinte ez a program a 15. században már „lefutott” jelenség. *Lukács Zs.*: A Szent László legenda a középkori magyar felképfestészetben. *Hungaria sacra* I. Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. (Szerk.: Mezey L.) Bp. 1980. 178. Meggondolandó azonban, hogy erre a következtetésre nem téves datálások során jutott-e?
4. „Ilyenek voltak a királyi váradi sírjának zarándoklásszerű felkeresése, ereklyéinek tisztelete, e hozzájuk kapcsolódó szertartásokon való részvétel.” *Mályusz 1984.* 41. Liturgikus tisztelete a században, misében megszilárdul, a 15. században lényeges változások e körül sem történnek. Erről bővebben: *Csanád B.*: Szent István és Szent László középkori szolozsmái. Kézirat. (Római Katolikus Hittudományi Akadémia, Könyvtár) és *Török J.*: Szent László liturgikus tisztelete. *Athleta Patriae* 1980. i.m. (3. jegyzet) 137–159. Keletkezik ugyan a szenthez köt-

- hetően néhány alleluja-vers, ezek száma és színvonala azonban nem különösen jelentős. A 15. századi liturgia összefoglalása: *Tórk J.: A középkori magyarországi liturgia története. Kódexek* 1986. 61–63.
5. A kérdés megközelítésének módszertanáról: *Merosi* 1984. 530–537.
 6. *Merosi* 1984. 517–530. — *Fügedi E.*: Ispánok, bárók, kiskirályok. Bp. 1986. 226–227. Legújabbban Klaniczay Gábor kísérelte meg összefoglalni a kultuszkört, elsősorban európai analógiákat felsorakoztatva: *Klaniczay G.*: Az Anjouk és a szent királyok (Fejezet a középkori szenttiszelet történetéből). „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. (Szerk.: Tüskés G.) Bp. 1986. 65–87.
 7. Az intézmény kialakulásáról és fejlődéséről: *Kurcz Á.*: A magyarországi lovagi kultúra kérdései. Kéziratot kandidátusi disszertáció. Bp. 1976. (Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár.)
 8. *Merosi E.*: A 14–15. századi magyarországi művészet európai helyzetének néhány kérdése. AH 1973. 36.
 9. *Nehring, K.*: Ungarn. Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen. Hrg. Seibt, F. München 1978. 185.
 10. *Jilek, H.*: Die Wenzels- und Ludmilla-Legenden des 10. und 11. Jahrhunderts. Zeitschrift für Ostforschung XXIV (1975) 79–148. *Vizkelety A.*: Nomádokori hagyományok vagy udvarlovagi toposzok? (Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához) ITK LXXXV (1981) 258. — A Szent Vencel-kultuszról részletesen: *Graus, F.*: Lebendige Vergangenheit. Überlieferung im Mittelalter und in den Vorstellungen vom Mittelalter. Köln 1975. (a 14. századról: 159–181.)
 11. *Blaschka, A.*: (ed.) Die St. Wenzelslegende Kaiser Karls IV. Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte XIV (1934).
 12. Legújabb összefoglalása: *Spárváček, J.*: Václav IV. 1361–1419. K předpokladům husitské revoluce. Praha 1986. 463–511.
 13. *Machilek, F.*: Privatfrömmigkeit und Staatsfrömmigkeit, Kaiser Karl IV. i.m. 1978. (9. jegyzet) 88–92.
 14. *Folz, R.*: Zur Frage der heiligen Könige: Heiligkeit und Nachleben in der Geschichte des burgundischen Königtums. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters XIV (1958) 317–334.
 15. Uo. 323.
 16. Budán 1420 körül kápolna épült tiszteletére. Néhány évvel később prépostságot alapít Zsigmond emlékének ápolására. Erről részletesen: *Kumorovitz* 1963.
 17. 1424-ben a király Szent Zsigmond ereklyéit Váradra viteti. Írásos említését közli: *Pray, G.* — *Katona, St.* — *Cornides, D.*: Epistolae Exegeticae in disputationem Antonii Gánóczy. Pestini 1784. 116–117.
 18. A szent tiszteletéhez köthető csaknem valamennyi megnyilvánulásról részletes áttekintést ad: Der Heilige Leopold. Landesfürst und Staatssymbol. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums. Neue Folge. Nr. 155. Wien 1985.
 19. *CNH* II. 111. (1385); *CNH* II. 112. (1383–1384).
 20. *CNH* II. 66. (1370–1371).
 21. Dl. V.1. 68, 69: átm.: 94 mm, másolata: MTA MKCS; ltsz.: MDK-B-1, 369/a. — A pecsétművészettörténeti interpretálása: *Merosi, E.*: Das grosse Münzsiegel der Königin Maria von Ungarn. Zum Problem der Serialität mittelalterlicher Kunstwerke. AHA XXVIII (1982) 3–22.
 22. *CD* X/1 (19384) 575.
 23. 1395: „...die Lunae decima septima Maii Maria Hungariae Regina... Budae moritur.” *CD* X/2. (1834) 286. Az időpont pontosításáról: *Kardosonyi J.*: Mária királynő halála napja. Sz. XLI (1907) 461–463. Bunyitay Vince szerint Kanizsai János esztergomi érsek temette el Váradon. *Bunyitay III.* (1884) 212. — A forrásokat kivonatolva ismerteti: *Balogh J.* i.m. 1982. (2. jegyzet) II. 40.
 24. *CNH* II. 118 (1387–1401); *CNH* II. 119/a, b (1401–1437).
 25. *Huszár* 1958. 66.
 26. *Horváth* 1937. 194.

227. 1401. VIII. 25. Róma. — A búcsúengedély kiadása: *Mon. Vat.* I/4. Bp. 1889. 347–348.
228. Kivonatosan felsorolja: *Belogh J.*: i.m. 1982. (2. jegyzet) II. 41–42.
229. Lodomér váradi püspök okiratában: *Kereszturi*: i.m. 1806. (1. jegyzet) I. 135.
230. Győr, Székesegyház, Hédervári-kápolna. Részletes technikai leírását mellőzzük. A közelmúltban kimerítően elemezte a korábbi irodalom felsorolásával: *Beke L.*: Sodronyománcos ötvösművek. Bp. 1980. 72–77 és *Belogh J.*: i.m. 1982. (2. jegyzet) II. 303–34.
231. A korábbi koronáról beszámol Náprágyi Demeter erdélyi püspök Szentiványi Jánoshoz intézett levelében. 1800. XII. 20. Prága. A levél közlése: *Literátor-politikus levelek Jenei Ferenc gyűjtéséből.* 1566–1623. Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink hátteréhez. V. (Szerk. Keserű B.) Bp.—Szeged 1981. Nr. 74. 119–120.
232. *László Gy.*: Szent László győri ereklyetartó mellszobréről. *Arrabona VII* (1965) 177.
233. *Belogh J.*: i.m. 1982. (2. jegyzet) I. 26.
234. Közlőve: *HO VII.* Bp. 1980. 349–440.
235. V. ö. 1. jegyzet.
236. Kiadása: *Bunyitay I.* (1883) 227.
237. Az utat megemlíti: *Drugoss, J.*: *Historiae Poloniae Libri XII.* Lipsiae 1711. I. 326.
238. *Kardosy J.*: Szent László király élete. Szent István könyvek 36. Bp. 1926. 115. — A Hermát a krakkói királyi kincstárban őrizték 1584-ig. Ekkor Jagelló Anna, Báthory István neje a pultuszi jezsuita templomnak ajándékozta. További sora ismeretlen.
239. *DI.* 39.284. — A királynét az uralkodó felügyelet alá is helyeztette, tartózkodási helyéül a váradi püspöki palotát jelölte ki. 1423-ban feloldotta a zárlatot birtokain, újabb adományokkal egészítve ki azokat, mégpedig a Cilleiekre előnyösen. *Wenzel G.*: Okmánytár Borbála és Erzsébet magyar királynék birtokáról. *Magyar Történelmi Tár XII* (1863) 282.
240. *Prey*: i.m. 1784. (17. jegyzet) 116–117.
241. Az engedély közlése: *Lukács II.* 333. sz.
242. Első publikációja: *Belogh 1934.* Akkori hipotézisét újaközlő: *Belogh J.*: i.m. 1982. (2. jegyzet) I. 20. Katalógus-szerű feldolgozása: II. 279.
243. *Mályusz 1984.* 41.
244. *Hornéth 1937.* 152.
245. Inv. Nr. 40.444.
246. Részletesen elemzi: *Kéry 1972.* 42–43. Abb. 18.
247. Ezt az elméletet korábban Szabó György is felvetette: *Szabó, G.*: *Emperor Sigismund with St. Sigismund and St. Ladislaus. Notes on a Fifteenth-Century Austrian Drawing. Master Drawings V* (1967) 26.
248. Lavírozott tollrajz, papír, 26 x 20 cm.
249. A korábbi teóriákat ismerteti: *Kéry 1972.* 72–74.
250. Uo. 75–78, Abb. 49.
251. Életrajzát részletesen ismerteti: *Pór A.*: Adatok a bolognai és pádovai jogegyetemen a XIV. században tanult magyarokról. *Sz XXXI* (1897) 187; *Kollányi F.*: Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom 1900. 67; *Bónis Gy.*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 95–96 és *Mályusz 1984.* 166–170.
252. Nagyszében, Káptalani Levéltár (?), 1391. 90 x 53 cm; Esztergom, Prímási Levéltár. Arch. Sec. Acta Rad. R. No 8, 1394. — Főpapi pecsétek Nr. 63, 54. Katalógus (Takács I.).
253. Közli: *Wenzel G.*: Stibor vajda. Életrajzi tanulmány. Értekezések a történeti tudományok köréből IV/2. Bp. 1874. 196. Az ott szereplő „megaranyozott fejét” Erney József a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött réz hermával azonosította. *Erney J.*: A M. Nemzeti Múzeum „Csák Máté” hermája. Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve II (1923–1926) Bp. 1927. 196–223. Hipotézisét a közelmúltban László Gyula bírálta: A tréncsényi hermáról. Kézirat. E helyen szeretném megköszönni, hogy betekintést engedett tanulmányába.
254. Kimerítő interpretálása: *Péter A.*: Árpád-házi Szent István, Szent Imre és Szent László a középkori művészetben. Ikonográfiai tanulmány. Kézirat. doktori disszertáció a Budapesti Kir. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetében. H.n. (Budapest), é.n. (1925) 69–71.
255. *Mályusz 1984.* 251–260. 284–285.

56. *Kódexek* 1985. Nr. 106. 127. (Török Gy.)
57. Életrajzról: *Vayer L.*: Masolino és Róme. Mecénás és művész a reneszánsz kezdetén. Bp. 1962. 89–91.
58. *Balogh J.*: Andrea Scolari váradi püspök mecénási tevékenysége. *AE* XL (1923–1926). 173–188.
59. A dokumentumot közli: *Wenzel G.*: Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez. III. közlemény. *TT* 1884. 431. Újabbban Entz Géza foglalkozott építéstörténetével. *Entz G.*: Székesfehérvár és Sopron építészeti megjelenése a XV. században (1390–1470). *TSz* XXVII (1984) 391–392. A bazilika Szent Lászlóról elnevezett oltáréről. *OL*. DI. 44. 170.
60. A templom Szent László oltáráról: *Jedlicska P.*: Csejte történeti emlékei. Magyar Sion IV (1866) 432. – *Wenzel*: i.m. 1874. (53. jegyzet) 140.
61. Az oklevelet kivonatolatosan közli: *Téglás G.*: Hunyadvérmegei kalauz. Kolozsvár 1902. 84.
62. A falfestmények között a donátor is helyet kap. Alapos stílári és ikonográfiai elemzés: *Tugeanu, L.*: Biserica Adormirii Maicii Domnului din statul Crigicior. Repertoriul picturilor murale medievale din România (Sec. XIV–1450). Partea 1. (Red.: Drăguț, V.) Pagini de vechi artă Românească V/1. Bucuresti 1985. 71–98.
63. A Hunyad megyei település 1417. VII. 15-én kerül Miklós fia, László bojár kezére. Az okleveles adatot közli, és a freskókat ismerteti: *Tugeanu, L.*: Biserica Sf. Nicolae din com. Ribija. i.m. 1985. (2. jegyzet) 129–149.
64. *Merosi* 1984. 532.
65. *Merosi* 1973. 25: *Vizkelety A.*: i.m. 1981. (10. jegyzet) 253–278.
66. *Vizkelety A.*: i.m. 1981. (10. jegyzet) 266.
67. *Rómer* 1874. 27–32. Storno Ferenc 1863-as rajzával.
68. *Bogyay T.*: A középkori magyarországi művészet néhány művészetszociológiai problémája. Elhangzott az MTA MKCS által rendezett előadáson. 1985. X. 3., valamint *Merosi E.*: Johannes Aquila és a XIV. századi falfestészet. *Életünk* XXII (1985) 1050–1056.
69. Ugyanő néhány évvel később a pelsőci templom szentélyének külső déli falára festeti meg a három magyar királyszent álló figuráját. Közülük Szent Imre alakja megsemmisült. A megmaradt falképeket az 1970-es években restaurálták.
70. Ezek az összefüggések különösen az 1983–1986 között folytatott falképre Restaurálások után váltak nyilvánvalóvá. A karaszközi freskók restaurálásában részt vett: Jili Josefik, Milán Tognér és Székely László. A felirat szó szerinti interpretálásával a művészettörténeti kutatás megoldottak könyvelte el a datáláson kívül (1419) a mester kiletét is. Az axiómaként kezelt írás elemzése mindmáig nem történt meg. Erről részletesebben: *Kerny T.*: Székelyderzsi falfestmények. Kézirat. Bp. 1986. 4–5.
71. *Dévid L.*: 1981. 277–278.
72. A lipótszentandrási töredéket a közelmúltban Katarína Blathová elemezte. *Blathová, K.*: Maliarske prejavy stredovekého Liptova. Bratislava 1983. 191. A szépesmindszenti legenda restaurálása stíluskrítikai elemzésre kevés módot enged. A szlovák helyreállításokban gyakran jelentkező historikus restaurálási szemlélet visszaesítésére: *Merosi E.*: Ján Bakoš: Dejiny a koncepcie stredovekého umenia na Slovensku. Explikácia na gotickom nástennom maliarstve. Bratislava 1984. (Recenzió) *AH* 1988. 140. – A csíkszentmihályi freskók feltárása 1943-ban kezdődött, amikor is csak részben sikerült kibontani a jeleneteket. Ezeket Balogh Jolán stílári szempontból a székelyderzsi sorozattal rokonította. *Balogh* 1943. 48. Jelenleg semmi sem látható belőlük. A bibarcfalvi freskók Vigh István vezette restaurálása 1974-ben megszakadt. A sepsibesenyői református templom 15. századi – másodszor is megfestett – legendája elpusztult. Ikonográfiájára vonatkozó óvatos következtetéseket csak a Huszka József által készített akvarellmásolatok alapján tehetünk. Örzségi helyük: – OMF – Tervtár. MOB 515. (61) 29,7x23,5 cm (1882); – Néprajzi Múzeum – Adattár R. 10. 217, 77,5x24 cm (1882). Kilyénben az 1977-es földrengést követően kerültek napvilágra a korábban bevakolt jelenetek fragmentumai. Ismertetésük: *Kónya Á.*: Kilyén vállatása. *Keresztény Magvető* LXXXVIII (1982) 210–220.
73. XXII. János pápa bullája: 1334. VII. 11. Róma. Közli: *Theiner, A.*: Vetera monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia. I. 1216–1352. Romae–Parisii–Vindobonae 1859. 600.

74. *Zolnay L.*: A középkori budavári Szent László- és Szent Mihály-kápolna. Adatok a Nagyboldogasszony-templom déli oldalkápolnájának történetéhez. BpR XXI (1964) 383.
75. „magister Albertus rector altaris beati Ladislai regis in ecclesia beati Emerici ducis in cimenterio beate Marie virginis de castro Budensi constructi.” Jelzet megnevezése nélkül közli: *Gárdonyi*, Buda 1936. 8. A 16. században a tímár és kerdcsiszár céh ejénija magát oltalmába. Erről részletesen: *Pásztor L.*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 1940. 42. és *Gerendás E.*: Céhek és a vallásos élet. Regnum V (1942/43) 385.
76. *Szűcs* 1958. 337.
77. Jelenleg másolata látható az épület homlokzatán. Eredetije az egykori városház múzeumában. (Mestské Múzeum) látható. Homokkő, m: 110 cm.
78. A freskó a Fiela-Plaché-Leixner-féle épületkutatás során került elő, majd A. Leixner restaurálta. Restaurátorská Tvorba 1945–1970. Katalog. Bratislava 1972. 58, 59. Említi még: *Dercsényi D.*: Klasszikus és közép-európai gótika (1310–1390). *Dercsényi D. – Zádor A.*: Kis magyar művészettörténet. Bp. 1980. 84.
79. Az oklevelet idézi: *Hoffmann* 1938. 17. A 16. századi történetére: *Rupp J.*: Magyarország helyrajzi története 16 tekintettel az egyházi intézetekre vagyis nevezetesebb városok, helységek s azokban létezett egyházi intézetek, püspökségek szerint elrendezve. Pest 1870. I. 62.
80. *Hoffmann* 1938. 17.
81. *Ortvay T.*: Pozsony város utcái és terei. A város története utca és térnevekben. Pozsony 1905. 524.
82. *Ortvay* 1905. 368. *Kölcsey* Ferenc 1833. évi Országgyűlési Naplójára hivatkozva. — Nincs mód a helyen bemutatni a tisztelet minden ide köthető emlékét. Így csak utalni szeretnénk rá, hogy a városi adólistástromban 1379-től említett ispótlály ugyancsak Szent László titulussal: *Ortvay* 1905. 263; 1451-ben pedig Szécsi Dániel esztergomi érsek a prímási palotában alapít a szent tiszteletére kápolnát. Korábbi irodalommal és forrásokkal ismerteti: *Rupp*: i.m. 1870. (79. jegyzet) I. 79–80.
83. Hogy mennyire ismeretlen volt a szent ikonográfiája a város számára, jól mutatja, hogy attitűdűmért, a bárdot lánczával helyettesítették. A szentély falfestményeit az erds átfestések gyakorlatilag teljesen tönkrítették. Talán az magyarázza, hogy említésük csak elvétve került szóba. *Divéld* 1906. II. 22.
84. *Hudák, J.*: Patrocinie na Slovensku. (Süpis a historický vývin). Bratislava 1984.
85. *Merosi* 1984. 532. — Az új szerepkört talán legszemléletesebben egy, a 15. század első felében illuminált imakönyv képe érzékelteti. München, Bayerische Staatsbibliothek. Cím. 21590 f. 142 v. Részletesen elemzi: *Török Gy.*: *Kódexek* 1985. Nr. 101, 124, LXIV. tábla. A patriotikus vonások erősödésének hasonló korú argumentuma (1431) egy pozsonyi missalában olvasható: Missali Posoniensi 1341–28. Fol. 65. V. seq. Aliud suffraginum metricum de iudem sanctis:
 „Sancte dei Stephane pie rex et apostole noster
 inclite Henrice uirginante sacer:
 rexque Ladislao nostre succurrite genti
 qzo ualeat gigne scandere summa poli.”
 Kiadása: *Denkó, J.*: Vetus Hymnerium Ecclesiasticum Hungarie. Budapestini 1893. 294. Interpretálása: *Radó P.*: A nemzeti gondolat a középkori liturgiánkban. Katolikus Szemle LV (1941/12) 433. — Erényei, cselekedetei alkalmassá teszik, hogy példaképe legyen az ifjúságnak is. Ezt példázza egy 1433-ból származó iskoláskönyv, amelynek Legendae Sanctorum részében „Sermo de Sancto Ladislao rege” címmel kap helyet legendája. Šibenik (Samosten sv. Franc) Könyvtár. Cod. 10. ff. 186–188. Felfedezője és első magyar publikálójá Holl Béla. *Holl B.*: Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból. MKSz C (1984) 13–14.
86. Például Szentsimonban (Gömör m.) vagy az 1983-ban restaurált tarpai freskón (Szabolcs m.).

Nagy Emese:

ZSIGMOND KORA A RÉGÉSZETI KUTATÁSBAN

Ha végiglapozzuk az építészeti, művészettörténeti szakirodalmunknak a második világháború végéig megjelent kiadványait, különösképp érthetővé válik számunkra, hogy Horváth Henrik Zsigmond kora művészi arculatának megrajzolásakor 1937-ben miért támaszkodott elsősorban a mai Szlovákia vagy Erdély területén fennmaradt emlékekre.¹ Az ország központi területeinek emlékényaga legnagyobbbrészt elpusztult; lebontották, vagy újjáépítették, a későbbi korszakok igényeinek megfelelően átalakították őket. S amikor ennek ellenére kísérletet tett ez utóbbi területek értékelésére, azt csak kis számú, inkább csak töredékesen megmaradt emlék, kőfaragvány s az írott, rajzolt történeti források alapján tehette. Esetenként analógiáért a peremterületek fennálló emlékeihez fordult, de maga is érezte, hogy az az anyag, amit az analógiák segítségével akar helyére tenni, kevés ahhoz, hogy összehasonlításai, kapcsolatkeresései a feltételezés szintjén túljussanak. Csak kiváló ismereteinek, s koncepciózus álláspontjának köszönhető, hogy hibás elképzelései mellett sok olyan megállapításra is jutott, amit a későbbi kutatások az immár kibővült anyag alapján igazoltak.

Az elmúlt negyven esztendőben Magyarországon erősen fellendültek a régészeti és műemléki feltárások. Elindításuk okai között jelentős szerepet kaptak a háborús helyreállításokat megelőző kutatások. Sokhelyütt — mint a budavári palotában és várnegyedben, de több más esetben is — a háborús rombolások tették szabaddá a korábban beépítettségük, lakottságuk miatt hozzáférhetetlen területeket, épületeket. Sok kutatási lehetőséget nyújtottak később a templomok, lakóházak, kastélyok karbantartási-helyreállítási munkái. Bővítették a teljes vagy részleges helyreállítások sorát a leletmentések, bár a minket érdeklő korszakra nézve ezek a munkák hozták a legkevesebb eredményt. Végül, de nem utolsó sorban több jelentős emlék feltárása köszönhető a tudományos megfontolások alapján végzett tervásatásoknak. Ezek a lehetőségek találkoztak azzal a már korábban hazánkban is, külföldön is felmerült igénnyel, hogy a korábbi régészeti korszakokhoz hasonlóan a középkori régészet is alakítsa ki kutatási módszereit, amelyekkel a falmaradványok és leletek puszta kibontásán túl megszerezhessek mindazokat a többlet-információkat, melyeket a pontos, megfigyeléseken alapuló ásatások nyújthatnak.

Az utóbbi évtizedekben végzett kutatások jelentős eredményekkel gyara-

pőitották Zsigmond korának építészetével, művészetével kapcsolatos ismereteinket is. Megismerhettünk időközben elpusztult, vagy eredeti formájából teljesen kiforgatott Zsigmond-kori épületeket, vagy elkölönfőhettük a több, kölőnböző építési szakaszban készült emlékek Zsigmond-kori periódusait. Tisztább képet kaphattunk az épülettípusokról, formai igazodásokról, az erődítések fejlődéséről, sőt, bepillanthattunk egyes városok szerkezetének alakulásába is. Épp a régészeti kutatásoknak köszönhető az a jelentős szoborlelet, aminek előkerölése a hazai Zsigmond-kori épületplasztika kulcsproblémáit oldhatja meg. Ásatásaink egyéb leletei, s köztük is elsősorban a kályhacsempék — de egyéb kislelet-típusok is — a hazai művészségek korábban igen gyéren ismert terölleteiről adtak és adnak bőséges felvilágosítást.

Ezeknek az új kutatásoknak a fontosságát növeli az a tény, hogy a közép-kori Magyarországnak épp azokat a terölleteit tárják fel és teszik hozzáférhetővé az értékelés számára, melyek emlékeiről korábban a legkevésbé voltak ismereteink. Az ország központi terölleteinek — főként az újonnan feltárt királyi építkezések anyagának — a megismerése országos viszonylatban nyújt lehetőséget a művészeti kapcsolatoknak és kölőnféle igazodásoknak a realisabb áttekintésére.

A régészeti és műemléki kutatások új eredményeinek felhasználhatósága nagy mértékben függ az anyag publikáltságának mértékétől, s az értékelések minőségétől. A publikációk egy része láthatóan arra törekszik, hogy a régészeti, történeti, művészettörténeti, s egyéb adatok együtteséből kiindulva a lehetőségek maximális kimerítésével értékelje feltárási eredményeit. Máskor azonban az előzetes jelentések szintjét nem túllépő közleményekből, vagy a kötelező pár soros évi jelentésekből nem kapunk feleletet fontos kérdésekre. Ebből adódik, hogy a publikálatlan ásatások mellett még a nyilvánosságot látott anyag egy részét sem tudtuk érinteni jelen áttekintésünkben. Célunk tehát annyi, hogy a biztonsággal ide sorolható anyagból műfajonkénti csoportosításban összegezzük a korszakunkra vonatkozó legjelentősebb következtetéseket.²

Palota- és várépítkezések Zsigmond idején

A régészeti kutatások egyik legelhangoltabb teröllete sokáig a várak és kastélyok feltárása volt. Ásatásuk és helyreállításuk pénzigénye miatt kutatásukra viszonylag nagyobb számban csak a szervezett műemlékvédelem nagyarányú fellendölése után kerülhetett sor. Pedig a feudális korszak királyi és főúri erődített lakóhelyeinek megismerése — mint ez az elvégzett feltárásokból kiderül — nemcsak a korszak építészetének, de sokszor életének, történetének is fontos forrása és tükrözője. A használatuk során sokszor átépített, bővített emlékeknél, ahol az átalakítások nem egyszer a még megmaradt középkori épületek részletformáit is eltűntették, az ásatás és falkutatás adhat lehetőséget az építkezések menetének, építési periódusainak megállapítására. Ez utóbbiak ismerete nélkül pedig az egyes korszakok építési sajátosságai — s tágabb körben a feudális vezető réteg kölőnböző csoportjainak életmódja, igényei, szükségletei — sem ismerhetők meg, illetve csak másfajta forrásanyagon keresztül, más aspektusból vizsgálhatók.

A Zsigmond-kori várak vizsgálatánál fontos szempont, hogy milyen előz-

mények, korábbi beépítések és milyen terepviszonyok befolyásolják az alaprajzot, illetve az épületek elrendezését. E tekintetben meg kell különböztetni egymástól az ún. „nőtt” várakat és azokat az e korszakban emelt új épületeket, melyeknél különösebb kötöttségek nélkül építhettek. Ez utóbbiak korszakunkban — Anjou-kori kezdeményezések alapján — szabályos elrendezésükkel, egységes épülettömbjeikkel egyértelműben jelzik a vár- és palotaépítéssel megújulását; de a másik csoportnál, a különféle kötöttségekhez való alkalmazkodás mellett is megtaláljuk azokat a tendenciákat, melyek a külső feltételekhez nem kötött épületeknél szabadon érvényesülhettek.

A régészetiileg feltárt királyi építésű várak között a Zsigmond korára vonatkozó legjelentősebb eredményeket kétségteljesen a budai vár feltárása hozta. 1948-ban megkezdett kutatása kisebb-nagyobb megszakításokkal napjainkig folyik. Ez alatt az idő alatt lényegében tisztázták a középkori királyi palota alaprajzát és ezen belül a Zsigmond-kori építkezések helyét. A palota déli részének bővítésével, valamint az északi oldalon, a harmadik udvar mentén felépített Friss palota épületével tulajdonképpen ekkor érte el a palotaegyüttes a legnagyobb kiterjedését.

Az ő idejében alakult ki fő vonalaiban a később inkább csak egy-egy bástyával továbbfejlesztett, palota körüli erődítés is. A korábban szaggatott képet nyújtó külső és belső homlokzatok egységesítése (az István-torony és az Anjou-palota körülépítése, a trapézalakú udvar nyugati szárnyának beépítése s az udvar egy részének árkádjai), mint látni fogjuk, a királyi udvar, s a hozzá kapcsolódó vezető körök építészetének jellegzetességei közé tartozik. Valószínűnek tartjuk, hogy hasonló elvek alapján épült ki a Friss palota udvar felőli képe is. Az ásatás gazdag építészeti kőfaragvány-anyaga s az 1974-es megtalált szoborlelet bepillantást enged a korszak reprezentatív építkezéseinek és épületplasztikájának alakulásába, felvilágosítást ad az udvari építőműhely igazodásairól, összetételének változásairól. Az újonnan feltárt objektumok, építészeti részleteik, s az igen gazdag egyéb leletanyag ismeretében könnyebbé vált az eligazodás az ország egyéb területei emlékanyagának megítélésénél, legyen egymáshoz való viszonyuk akár pozitív, akár negatív előjelű.³

Visegrádon, az alsó palotában Schulek János korábbi kezdeményezése után ugyancsak 1948-tól folynak a csak rövidebb időszakokra megszakított kutatások. Itt az épületeknek udvarok köré való csoportosítása már az Anjou-korban megindult, s többszörös átépítés-nyomok és kőfaragvány-leletek jelezték az egymást követő építési periódusokat. Az északi palota külső támpillére mellett, kitűnő információkat nyújtó rétegsor jelezte, hogy Zsigmond korában, 1411 körül a palotában tűzvész pusztított. Ezt megelőzően, de utána is kell építkezésekkel számolni. Valószínűleg a tűzvész után építették át és boltozták be a harmadik terasz díszudvar fölötti teremsorát, s ekkortájt alakíthatták ki az Anjou-kori dunai zárófal mögött, az első teraszon a nyolcszög-pilléres fogadóudvart a lépcsőrendszerrel.⁴ A királyi reprezentációt és a kényelmes ottlakás feltételeit biztosító visegrádi alsó palota fölött az erődített fellegrvár őrködött. Ezt ugyancsak lakóépületekkel bővítették Zsigmond korában, s az ő idejéből származik a vár külső falrendszerre és kaputornya.⁵

Tisztábban rajzolódik ki a Zsigmond-kori építkezés a tatal várban. A sík terepen kialakított, szabályos négyszög alaprajzú, négy saroktornyos épületet 1397–1409 között emeltette Zsigmond Lackfi István kis méretű vára helyén. Az ásatások tanúsították, hogy három épületszárnyát a negyedik oldalon fal kötötte össze, északkeleti szárnyában kettős királyi kápolna állott, s hogy kerengőjét már később, Mátyás idejében alakították ki. Zsigmond kedvelt vadász-kastélyához csak egy külső kaputorony tartozott, ahonnan keskeny falszoros vezetett a belső udvarba. Erdőtésének további részei későbbi keletűek.⁶

Egy másik vadász-kastély nyomait a Buda közelében lévő Nyéken Garády Sándor bontotta ki még a harmincas években, akinek kutatásait Holl Imre hitelesítette 1956-ban. A Garády által feltárt két épület későbbi; Zsigmond korára csak a II. sz. kastélyépület területén talált korábbi maradványok — egy legalább 40 m hosszú épület alapfalának részletei — valószínűsíthetők, ami hosszasan elnyúló, keskeny épület lehetett, vékony és gyenge alapfalából ítélve valószínűleg favázis szerkezetű, könnyű felépítménnyel. A helyén épült Mátyás-kori épületnek a területéről került elő Garády ásatása idején az a nagy mennyiségű, Zsigmond uralkodásának második felében — mindenképpen 1408 után — készült kályhacsempe, ami a budavári Zsigmond-kori kályhacsempe-leletek feldolgozásának is egyik kiindulópontja volt.⁷

A királyi építésű várak, kastélyok kutatásán kívül az elmúlt időszakokban sor került néhány főúri vár, kastély feltárására is. Ezek nagyobb részét is korábbi vár felhasználásával építették tovább tulajdonosaik. Ásatások és helyenként épületkutatások tisztázták a siklósi vár építési periódusait. A Siklósi családnak a 13. században épült várát 1387-ben kapták meg a Garaiak. A korábbi, jóval kisebb és egyszerűbb várat fő vonalaiban és kiterjedésében az 1402-től 1433-ig nádori tisztséget viselő Garai Miklós építette ki. A meglévő déli épülethez keletről és északról új szárnyakat épített, az ő idejéből valók a várkápolna alapjai, valamint a vár korszerű erődítése: a félkör alakú tornyokkal tagolt védőöv. A palota Zsigmond-kori építészeti részleteit a későbbi átalakítások nagyobb részt eltüntették, néhány grafikus profilú ülfülkés ablak és egyéb részlet maradt csak meg eredeti helyén e korszak építkezéseiből.⁸

Ugyancsak a Garaiak építkeztek az 1392-ben birtokukba jutott Kőszeg várán. A régészeti feltárások nagyobb része a várakok területén folyt, a belsőben elsősorban falkutatásokkal igyekeztek tisztázni a periódusokat, de az így kialakított vélemények nem fedik egymást teljesen. Általában megegyeznek az északi szárny korábbi eredetében, de a Garaiak átalakításával hozzák összefüggésbe ugyane szárny emeletének kapcsolt ablakait. A nyugati traktus felépítését a kutatók egy része még a Kőszegiekhez kapcsolja, mások a Garaiak építésének tartják. Holl Imre legújabb, még meg nem jelent monográfiájában tovább módosítja elődjei periodizációját.⁹

Csesznek 13. századi eredetű vára ugyancsak 1392-ben került a Garaiak kezére. A korábbi ásató véleménye szerint a 14–15. századra jellemző belső tornyos kővár és a körülötte lévő erődítés a Garaiak idején keletkezett, építési felirata szerint 1424-ben már állt. Kapujának szemöldökét Garai címer díszítette. Az 1980. évi újabb kutatás valószínűsítette, hogy a jelenlegi épület alja

rejtí magában a korábbi, földszintes, kifelé ablak nélküli vár maradványait, s erre épült az alsó várral egyidejűleg a Garaiak idejében az első emelet, aminek ablakai már a külső falakon is megjelentek.¹⁰

Hollókő várát az Anjou-kortól a 15. század közepéig bírta a Szécsényi család. Itt a régészeti kutatás — pontosabb behatárolás nélkül — állapította meg, hogy az ő idejükben épült ki az összefüggő „L” alakú palota a belső vár nyugati és északi oldalán.¹¹ Boldogkő várát talán az azt a leghosszabb ideig birtokló (1427–1453) Brankovics György szerb despota erősítette meg védőfalakkal és félkörös kaputoronnyal.¹² Az 1389-től a Perényiek birtokában lévő Füzér várában a palota bővítése és átalakítása fűződik az új tulajdonosok nevéhez, s az ásátók a Perényiekhez kapcsolják a szokatlan módon a védőfal külső oldalához ragasztott kápolna alsó részeinek felépítését is.¹³ Az 1445-ben Kompolti János újonnan épült nánai váraként emlegetett Kisnána átépítése a család Zsigmond-kori virágzásával függött össze. Rotundáját gótikus templommá alakították, épületeit a régebbi és újonnan emelt palotákkal és összekötő fallal zárt egységbe foglalták, s az együttest külső kőfallal övezték.¹⁴ A nagyarányú átépítést az ásátó a 14–15. század fordulójára határozta meg.

Eddig a főúri építkezések közül azoknak a váraknak a kutatásairól beszélünk, melyeket többé vagy kevésbé lehatárolt területeken korábbi előzmények felhasználásával emeltek, így elrendezésüket a terep és a fennálló épületek is befolyásolták. Folytak azonban régészeti kutatások néhány olyan helyen is, ahol az épület első periódusa épült Zsigmond korában, s a rendelkezésre álló hely sem befolyásolta az épület alaprajzi elrendezését.

A gyulai vár építése 1403 után kezdődött, amikor Zsigmond király a helyet 42 faluval együtt Maróti János macsó bíbának adományozta. A szabályos négyszög-alaprajzú, belső tornyos vár először egyszerűbb birtokigazgatási központnak épült. Három emeletes, felvonóhidas kaputornya a vár hosszoldalának közepén, egyetlen lakóépülete az udvar nyugati sarkában állott. Az első periódussal egyidejű külső körítőfalat két rövid oldalán egy-egy kis külső torony is védte. A kor igényeinek megfelelő lakópalotává csak később épült át, amikor atyja 1435. évi halála után Maróti László állandó lakóhelyévé vált. Ekkor, lebontva az eredeti lakóépület egy részét, az udvart keskeny épületszárnyakkal vették körül, a szobák előtt az emeleten konzolos folyosó futott körbe.¹⁵

Ugyancsak a szabályos elrendezésű, négyszögű várak közé tartozik Zsigmond firenzei származású hadvezérének és főemberének, Ozorai Pipónak, eredeti nevén Filippo Scolariinak ozorai vára. A négy oldalán épületszárnyakkal körülvett udvart pilléres folyosó övezte. Az épület külsejét az ablaknyílásokon kívül még nyitott és zárt erkély is tagolta. Leletei közül főként az igen jó Zsigmond-kori kályhacsempék emelkednek ki. A folyamatban lévő kutatás egyelőre publikálatlan anyaga igen jelentős adatokkal fog hozzájárulni a magyarországi Zsigmond-kor ismeretéhez.¹⁶ A szabályos elrendezésű, négyszögű várak csoportjába tartozó, ugyancsak megkutatott Várpalota várának építési ideje közvetlenül a Zsigmond halála utáni időszakra esik: 1439 és 1445 között építtette ki Újlaki Miklós 14. századi épületek felhasználásával.¹⁷

A Zsigmond korában újonnan megkezdett várépítkezések közé tartozik

Nagyvászony vára is, ami jól példázza, hogy a szorosan az udvarhoz kapcsolódó, s az ország életében jelentős szerepet vivő családok „modern” építkezései mellett a kisebb feudális urak a kor szílvonalától messze elmaradó építkezéseket is folytatnak. A nagyvászonyi Kinizsi-vár magját ugyanis mindössze egy négyszintes lakótorony s egy hozzá csatlakozó, hosszénegyszögű, fallal körülvelt udvar alkotja, amit a területet korábban birtokló Vászonyi-Versenyi család építtetett már a 15. század elején.¹⁸

Az előbbieken felsoroltakon kívül más várakban is folytak még régészeti kutatások, de ezekben vagy nem építkeztek Zsigmond korában, vagy nem lehetett jól körvonalazni a korszakunkban emelt részeket.

A fentebb elmondottakból, bár különböző méretű és jellegű épületekről volt szó, úgy tűnik, lehetőség nyílik arra, hogy rögzíthessük a Zsigmond-kori várépítéset néhány jellegzetes vonását.

Az Anjou-korban feltűnő, szabályos négyszög-elrendezésű, több-kevesebb belső toronnyal rendelkező királyi vártípus nemcsak tovább él, de szélesebb körben, főúri építkezéseknél is megjelenik. A királyi építkezések között Tatán (és Pozsonyban), főúri várak között Ozorán (belső torony nélkül), Gyulán, Várpalotán (és Kismartonban már részben előreugró toronyokkal) találkozunk a típus szabályosnak mondható Zsigmond-kori, vagy az azt közvetlenül követő években emelt változataival. Helyenként földszinti árkád vagy emeleti konzolos erkélyfolyosó kíséri az udvari homlokzatokat vagy azok egy részét.

A szabályos elrendezésű várak egységes, összefüggő, tagolatlan belső homlokzataihoz hasonló megoldásokra törekednek a több periódus összekapcsolásából kifejlődött váraknál is. Ennek jegyében születnek a budai vár árkádpilléres, trapéz alakú második udvara, a visegrádi alsó palota zárt udvarok körül csoportosuló épületszárnyai. Ezt tanúsítja a várfalak mentén korábban szaggatottan elhelyezkedő lakóépületek „foghljainak” beépítése és a lehetőségekhez képest az udvari homlokzatok egységes összképének kialakítása (Visegrád: fellegrvár, Kőszeg, Kšnána stb.). A várak belső beépítése a reprezentációs és kényelmi igények fokozódásával függ össze, ezt jelzik a fűtőberendezésekre, vízvezetésekre, fürdőkre utaló tárgyi leletek és a történeti adatok. A reprezentációt és kényelmet egyaránt szolgálják az egyre jobban szaporodó várkápolnák. A reprezentációs igények növekedésével gazdagodnak az épületek díszítőelemei, erre vall az ásatások változatos kőfaragvány-leletanyaga. A korábban kifelé zárt falfelületeket mind több nyílás töri át, s helyenként erkélyek, egyéb tagolt szerkezeti és díszítőelemek gazdagítják a külső megjelenést. Ez az időszak, amikor a haditechnika fejlődése miatt a várak közül egyre több helyütt épülnek ki a külső védőövek, zwingerek, s megkezdődik a külső, oldalazásra alkalmas tornyok építése. Az ellenségnek, támadóknak ilymódon való távoltartása a vár belső lakóépületeitől valószínűleg ugyancsak hozzájárul ez utóbbiak falfelületeinek fellátásához, tagolásához.

Városok kutatása

A középkori várostörténet régészeti módszerekkel való kutatása ugyancsak nem régi keletű. Igénye ugyan már a háború előtt felvetődött, de tulajdonkép-

peni megvalósítására a háborús pusztítások nyújtottak lehetőséget azzal, hogy a romossá vált városi lakóépületek, templomok lebontása vagy helyreállítása előtt mód nyílt korábban hozzáférhetetlen területek, épületek vizsgálatára. Nálunk Gerevich László várnegyedi feltérásaival indult meg a középkori várostörténet egyes objektumainak, összefüggéseinek és településtörténetének rendszeres kutatása, majd a nagyobb arányú helyreállítások elkezdésekor az akkori Vármúzeum (ma Budapesti Történeti Múzeum) kollektívája is bekapcsolódott a munkálatokba. A Budapesten elindított régészeti és műemléki feltérások példájára és módszereivel kezdődtek meg más városokban is a többé-kevésbé rendszeres kutatások, melyek egyes épületek, vagy városrészek rekonstrukciójának függvényeként jelentkeztek. A vidéki városok között messze Sopron emelkedik ki rendszeres feltérásaival, de egyre gyakrabban találkozhattunk másutt is — egyes épületek feltérása mellett — a városfejlődés egyes állomásainak, a város kiterjedésének s a városszerkezetnek a kutatásával (Székesfehérvár, Győr, Esztergom, Pécs, Visegrád, Mosonmagyaróvár, Pápa, Kőszeg, Páztó). Ezek eredményeképp lassan általánosabb következtetések levonására is nyílt lehetőség. Az építészeti anyag vizsgálatán túl az ásatások leletanyaga is jelentős felvilágosításokat adott a város életéről, lakóinak foglalkozásáról, életnívójáról, társadalmi összetételéről, kapcsolatairól.

A városfejlődés, városalaprajz vizsgálatához szorosan kapcsolódik a város védelmi rendszerének — városfalak, kapuk, tornyok, bástyák, egyéb védelmi berendezések — vizsgálata is.

Középkori városaink között az egyik legjobban megkutatott hely, mint erre már utaltunk, a budai várhegyen, a királyi palotától északra felépült város. A régészeti és műemléki feltérások nyomán tisztázódtak a városfejlődés fő vonásai, s ezt akkor is elmondhatjuk, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a továbbiakban is számos kérdés vár még megoldásra.

A régészeti vizsgálatok nyomán úgy tűnik, hogy Buda városalapításakor, a tatárjárás után felépített várfalakon belül még nem építkeztek szabályos rendben (ez vonatkozik a tatárjárás előtti nyomokra is), de viszonylag rövid időn belül megindult a ma is meglévő főútvonalak mentén a telkek kimérése és szabályosabb — de egyelőre még laza, fésűs — beépítése. A fő útvonalak állandóságáról egyebek között a város utcáin végzett feltérások is tanúskodnak, melyek az utak, útburkolatok sorozatos javítását, útszintek magasztását tanúsítják. Ehhez a korábbi fejlődési szakaszhoz kapcsolódik a lakótornyok, s egy-egy nagyobb, zárt egység, vagy épület emelése is. A 14. században meginduló nagyobb arányú változás — a telkek egy részének összevonása, az utcahomlokzat folyamatos beépítése a most már hosszoldalukkal az utcára néző lakóépületekkel — több tényező összejárásának az eredménye. A királyi udvar ideköltözése, és országos központ jellegének felerősödése, a városok szerepének megnövekedése, a városi polgárságban bekövetkezett társadalmi változások ugyanúgy hozzájárulnak a városkép fokozatos átalakulásához, mint az udvarhoz tartozó főurak városi palotáinak hatása, a városi polgárság igényeinek növekedése, s a helyhiány, amit a városi lakosság számának gyarapodása idéz elő. Ezeknek a folyamatoknak a hatására éri el Buda kb. Zsigmond uralkodásának végére azt a

városias jellegét, egységes utcaképet, ami már csak részleteiben változik a középkor végéig. (A további terjeszkedés lehetőségét a várfal melletti épületeknek a várfalra való támasztása adja — ezt tanúsították a mai nyugati bástyásétánon végzett kutatások — míg a keleti-északkeleti oldalon (domonkos kolostor, Tánácsics u. 9. nagy zsinagóga) a várhegy felső sziklaplatóját szegélyező mélyebb szintnek a várhoz kapcsolásával igyekeznek teret nyerni, úgy, ahogy ezt a kötött terepen épített váraknál is láttuk).

Azt a meggondolást, hogy a városképi átalakulás folyamatának jelentős része zajlik Zsigmond idejében, alátámasztják a várnegyedben végzett épületkutatások mellett Zolnay Lászlónak a királyi palota északi előterében végzett ásatai, ahol a 15. század első felében felszámolt korábbi, 14. századi városrész feltárt épületmaradványai jobbára még fésűs beépítésről tanúskodnak. De a fésűs beépítések Zsigmond-kori átalakulására utal a Budai Jogkönyv rendelkezése is a házak összeépítésének szabályairól, a betartandó távolságról, s arról, hogy ablak közvetlenül a szomszéd telekre nem nézhet.¹⁹

A városépítés átalakulása természetesen kihat a háztípusokra is. Az épületefeltárások igazolták, hogy az új háztípus több telek összevonásából alakult ki, például úgy, hogy két, az utcafrontra merőleges keskeny épületet boltozott kapualjjal építettek össze, s erre az együttesre került az utcafrontra néző emelet (pl. Fortuna u. 14). Az új lakóház-típus jellemzője a középtengelyben, illetve attól jobbra vagy balra kissé elcsúsztatott (keskeny telkeknél esetleg az egyik oldalra kerülő) üldőfülkés kapualj, mellette boltozott helyiségekkel, melyek sokszor műhely, vagy üzlet célját szolgálták. Az emeleten helyezkednek el a reprezentatív termek és a lakószobák, melyek között valószínűleg itt is megtalálható a Sopronban kimutatott, kapcsolt ablakos, fával bélelt és boltozott „Stube” (E. 42-43. Üri u. 31). Az emeleti nagyobb termek zömét valószínűleg gerendamennyezet fedte. Négyoszögű, kereszt-, vagy függőleges osztós ablakaik fülkéinek egy része üldőpados volt. Ekkortájt tűnnek fel a szegmentíves kapukeretek és üldőfülkék. Nagy szélességű telkek esetében előfordul az udvar egyik, vagy mindkét oldal-szárnyának beépítése, sőt, árkádokkal való szegélyezése is (Országház u. 2, Üri u. 38, Üri u. 64–66). A kutatók egy része Zsigmond korára, mások inkább már a század közepe tájára helyezik a konzolokon előreugratott teljes emelettel, vagy konzolos emeleti erkéllyel ellátott megoldásokat (pl. Országház u. 18, Tárnok u. 14–16, Országház u. 20).

A budai település mellett a külvárosok beépítéséről tanúskodik néhány részben kutatott vízivárosi épület (pl. Fő u. 20), de a jobb minőségű kőházak nagyobb mennyiségére inkább csak az 1436-os — a budai várra és külvárosokra kiterjedő — házösszeírás utal. Az óbudai kutatások is elsősorban az egyházi épületek és királyndi vár vonatkozásában hoztak új eredményeket. A piactér és a prépostság környékén, valamint néhány egyéb helyen feltárt lakóépületek sokszor csak részleteikben voltak feltárhatók, kevés a teljes alaprajz. Az ásatai anyagnak ez a része egyébként is publikálatlan, így csak Bertalan Vilmosné s részben Altmann Júlia részpublikációját, illetve az Óbuda-monográfia elkészülte után várható bővebb felvilágosítás a beépítések korára, kiterjedésére, az épület-típusokra nézve. A középkori Pest szűk határok közé szorított ásatai lehetősé-

ségei mellett kb. annyit lehetett megállapítani, hogy a római táborfal maradványai még a 14. században is meghatározták a beépítés telekhatárait, s a plébánia-templom körüli házak alkották a 14–15. században is a város centrumát.²¹

Sopron rendszeres műemléki és részben régészeti feltárása igen jelentős felvilágosításokat hozott a város szerkezetének, a beépítés folyamatának, s az épülettípusoknak az alakulására. A római alapokon felhúzott félkör-tornyos városfal felépítésével növekszik a belváros beépíthető területe, a 14–15. században a telkek hátsó részein folytatott építkezések már sokszor kerülnek a korai ispánsági vár „vörös sáncainak” maradványaira. A korábbi, lazább beépítés helyén a telek teljes utcai homlokzatának elfoglalása itt is – akár Budán – a 14–15. század folyamán megy végbe, hogy nagyjából Zsigmond korának végére kialakuljon a város egységes, folyamatos utcaképe. Az utcára néző épület mögött hátsó épületeket emelnek. A széles, üldöfkés kapualjas háztípusok hasonlóak a budaiakhoz, de Sopronban több nyomát találták a kapcsolt ablakos, fával burkolt és boltozott, fűthető helyiségeknek, mint Budán. Üldöfké-típusai kevésbé változatosak, mint a fővárosban.

Valószínűleg korszakunkban indul meg a soproni külvárosok külső képeinek átalakulása, „városiasodása” is, mint erről az utóbbi években végzett épületkutatások tanúskodnak.²²

Székesfehérváron Budához, Sopronhoz képest lényegesen kisebb méretekben folytak a város szerkezetére, középkori lakóépületekre vonatkozó kutatások. Ennek ellenére – részben a budai és soproni eredmények ismeretében – leszűrhető volt néhány általános következtetés. A Zsigmond-kori épülettípusok fő vonásokban megegyeznek a korszak nagyobb városainak épülettípusaival és fejlődésével. Ez idő tájt válik itt is rendszeresebbé a korábbi féltelkes beépítések helyén a telek teljes szélességének az elfoglalása a más helyekről már ismert épülettípussal, melynek jellegzetessége a földszinti kapualj és boltozatos helyiség, az emeleten pedig a nagyobb méretű lakószoba. A városban talált középkori maradványok arra engednek következtetni, hogy középkori eredetű a mai városmag szerkezete is, amit a Zsigmond korára már bizonyosan felépült városfalak öveztek, s aminek fő csomópontjait a korábbi eredetű egyházi épületek határozták meg.²³

A további hazai városokban végzett régészeti-műemléki feltárások még akkor sem hoztak korszakunk szempontjából összefüggő képet, ha azokat a viszonylag rendszeresebb kutatás igénye indította el. A városalaprajz 14–15. századi – helyenként még korábbi – kialakulására utalnak az átalakított, új külső alól kibontott középkori épületek, például Kőszegen (tanácsháza, Jurisich tér 10, 14), Pécsen (Káptalan u. 2, 4), a veszprémi várban, Visegrádon, Mosonmagyaróváron. A jelentős részükben publikálatlan kutatások, illetve sokszor csak topográfiai értékű nyomok nem elegendők ahhoz, hogy összefoglalónkban értékelhessük őket. Csak remélhetjük, hogy az idővel egyre gyarapodó anyagból előbb-utóbb ezeken a helyeken is mód nyílik a városfejlődés főbb állomásainak, s ezúton a település jellegének, településrendszerének, épülettípusainak rögzítésére.²⁴

A középkori városfejlődés egyik lényeges eleme a városfal. Azoknál a váro-

soknál, melyeket a 13–14. századtól fallal vettek körül, a városkapuk szabják meg a közlekedés fő irányát, útvonalait, így a település belső elrendezése is állandósul, s szerencsés esetekben ilyenkor lelhetők fel az átépített házak középkori magjai, maradványai is. E fő útvonalak mellett alakulnak ki a városok belső centrumai, a fontosabb egyházi épületekkel, piacterekkel, egyéb fontos épületekkel, s szabják meg a város alakulásának fő irányait.

A városfalak régészeti-műemléki kutatásának igénye régi keletű, de lehetőségeit itt is erősen megszabja a város- és épületekrekonstruációk üteme. Azokban a korszakokban, amikor a város már túlnőtt a városfalak szabta kereteken, a falakat lebontották, jobb esetben a falak melletti épületek rejtik magukban maradványaikat. Felszínre hozásuk fontos eleme a város kutatásának.

Eddigi kutatásuk elsősorban általános várostopográfiai szempontból hoztak eredményeket. Régészeti módszerekkel nehezebb korok meghatározása, mivel a kapcsolódó kormeghatározó rétegek zömmel elpusztultak, a különféle okokból (ostromok pusztításai, „modernizálás”) bekövetkező sorozatos átépítések pedig a korhatározó részletek zömét is eltüntették. Datálásaik bizonytalansága jól tükröződik a kutatói jelentésekből. Azokban az esetekben, amikor különböző szempontok figyelembevételével lehetséges volt pontosabb időbeni elhelyezésük, felépítésük időpontja korábbra vagy későbbre esik időszakunknál. Azok a városfal-építések, melyek Zsigmond 1405. évi dekrétumával²⁵ kimutathatóan összefüggenek, nem kapcsolhatók jelen feldolgozásunk körébe. Holl Imre feldolgozása a vár- és városfalaknak a tűzfegyverek elterjedése utáni fejlődéséről – amit a rendelkezésünkre álló különböző jellegű tárgyi anyag és történeti források alapján állított össze – kitér a részben Zsigmond korára is vonatkoztatható jellegzetességekre (pl. a falak elé ugró külső tornyok). A jellemző vonások egy része azonban, például a zwingerek kialakulása, mint erre korábban már itt is utaltunk, nem annyira a városok, mint inkább a várak ekkortájt feltűnő jellegzetességei közé tartozik.²⁶

A fallal körül nem vett mezővárosok régészeti-műemléki kutatására alig-alig találunk példát. E téren Valter Ilona folyamatban lévő pásztói kutatásai kecsegtetnek jelentős eredményekkel.²⁷

Egyházi emlékek kutatása

A középkori régészet valamennyi ága közül az egyházi emlékek feltárása tekint vissza a leghosszabb múltra, bár a múlt században, a századelőn, de még a két világháború közötti időszakban végzett ásatások is a falak kibontására s a mutatós leletek összegyűjtésére szorítkoztak. A mennyiségi és minőségi változást ezen a területen is a felszabadulás utáni időszak hozta: a régészeti módszerek fejlődése a korábbiaknál megbízhatóbb és részletesebb információkat nyújtott az építéstörténet, a datálások kérdéseiben.

A Zsigmond-kori egyházi építkezések fő tendenciái elsősorban nem a régészeti és műemléki kutatások során rajzolódtak ki, hanem a fennálló épületek vizsgálatából szűrték le a legfontosabb jellemzőket. Az Anjou-korban meginduló, de Zsigmond korára is jellemző törekvés a városi plébániák kibővítésére és gyakran térszerkezetük megváltoztatására (a budavári Nagyboldogasszony-, a

pesti Mária-templom, Pozsony, Kolozsvár templomai és számos más emlék csarnoktérre alakítása), ugyancsak szoros kapcsolatban áll a városok súlyának és szerepének növekedésével. Átalakításokat végeznek a városok koldulórendi templomaiban, kolostoraiban. A 14–15. századi mezővárosi fejlődés eredményeképp a korábbi falusi templomokat építik át az új igényeknek megfelelően. A falvak templomait kisebb mértékben építik át, de zömmel a 14–15. századra tehető a templomok körül temetők körkerítéseinak felépítése. Viszonylag kevésbé érintik a változások a már korábban megnagyobbított, kibővített püspöki székesegyházakat.

Ezeknek a törekvéseknek a további igazolását, jobb körvonalazását, hangsúlyosabb megfogalmazását tették lehetővé az újabban végzett régészeti-műemléki feltárások, bár meg kell jegyeznünk, hogy az új – valóban nagy számú – eredmény zöme nem korszakunkat érinti.

A városi plébániatemplomok sorozatos bővítéseinek igen jó példáját nyújtotta a budavári Mária Magdolna-templom, a vár magyar lakóinak plébániája. Az elbontott barokk hajó és szentély helyén a középkori templom öt különböző építési periódusát mutatta ki a régészeti kutatás, s ezek közül az Anjou-kor végén – Zsigmond uralkodásának első szakaszában történt átépítés idején került az első háromhajós templom a korábbi egyhajós, falusias jellegű kis templomok helyére. A feltárás során talált kőfaragványok egy része kapcsolódik a palotában talált építészeti részletek stílusaihoz, melyeket Bertalané – részben Gerevich László nyomán – a Nagy Lajos idején működő János mester tevékenységéhez kötött, de Marosi Ernő cáfolta az azonosítás jogosságát.²⁸

Műemléki kutatások finomították a városi-polgári fejlődést tanúsító soproni templomépítkezések kronológiáját. Világosabban látunk a 14. század második felében megkezdett Szent Mihály-templomnak a századfordulón is folyó építkezései kérdésében, s felszínre hozták az 1406-ra már bizonyára felépült Szentlélek-templom több korábban ismert gótikus részletét.²⁹

Falkutatások és régészeti feltárások tisztázták a mezővárosok fejlődését jelző egyházi emlékek építéstörténetét. Lehetővé tették a Zsigmond-kori részleteiben nagyrészt korábban is ismert gyöngyöspatai, mátraverebélyi templomok periódusainak pontosabb szétválasztását, s felszínre hozták a nagymarosi plébániatemplom eddig ismeretlen 12 gótikus ablakát és két ajtajának faragott kő maradványait.³⁰ Taron kihámozták a későbbi elfalazások alól a román kori eredetű, többszörösen átépített plébániatemplomnak a pokoljáró Tar Lőrinc-től építtetett periódusát, két mérműves ablakát és igen érdekes kaputimpanonját.³¹

A püspöki templomok között a győri székesegyház Hédervári-kápolnájának kutatását kell kiemelnünk, ahol bebizonyosodott, hogy a két periódusban emelt kápolna második tervváltozata kapcsolható a Zsigmonddal hol szembenálló, hol hozzá húzó Hédervári János püspök (1386–1415) építkezéseihez. Ekkor, a századforduló után keletkezett a kápolna váltott állású boltozata is, s bebizonyosodott, hogy a kápolna külső és belső tagolása gazdagabb volt a ma láthatónál.³²

A fent említetteken túl is kerültek elő templomkutatások során többkevesebb biztonsággal Zsigmond korára datálható periódus-maradványok, építé-

szeti részletek, de ezeknek a sokszor inkább csak helyi jelentőségű eredményeknek az ismertetésére itt most nincs lehetőségünk.

Az egyházi emlékek jelentős csoportját képezik a kolostorok. Templomaik kutatásának kezdetei nem különböznek a székesegyházak, plébániatemplomok iránti érdeklődés kezdeteitől. Lakóépületeik, a templom melletti kolostorok azonban — ritka kivételektől eltekintve (budaszentlőrinci pálosok, margitszigeti apácakolostor) — ugyancsak jobbra az utóbbi évtizedekben vonták magukra a régészek figyelmét. E téren, nemcsak az építészeti kialakítás, a helyiségek rendeltetésének meghatározása, de a gazdasági épületek, technikai berendezések (vízvezetés, fűtőrendszerek) vizsgálata terén is sok új eredményt hozott a régészeti kutatás.

Korszakunk szempontjából a legtöbb eredményt a koldulórendi, ferences, domonkos kolostorok kutatása hozta.

Ozora ferences kolostora Zsigmond korában épült. Ozorai Pipo 1418-ban kapott engedélyt a kolostor építésére, 1423-ban már állott a település határában. A ferencesek obszerváns ágának kolostora. Bár a kolostor teljes feltárására nem volt lehetőség, a teljesen elpusztult épületegyüttes kiterjedését és keleti részeit fő vonásaiban tisztázta a kutatás. Az általános ferences jellegzetességek mellett — erősen nyújtott templomszentély, a templom és kolostor találkozásánál, a hajó és szentély külső válla mentén elhelyezett torony — az ásatás egy olyan vonásra hívta fel a figyelmet: a folyóval elválasztott kettős cellasorra, amiről további kutatások talán még azt is kideríthetik, hogy elsődlegesen az obszerváns ferencesek kolostorainak sajátossága.³³ Hasonló megoldással találkozunk a még a háború előtt feltárt, s 1962-ben részleteiben Pámer Nóra ásatása idején hitelesített gyulai, talán Maróti János bán (•1435 körül) által alapított, ugyancsak obszerváns ferences kolostorban s két másik, kevéssel későbbi alapítású, ugyancsak e rendi ágazathoz tartozó kolostorban.³⁴

Az új kutatások feltételezéseai szerint a 14–15. század fordulóján fejezik be az 1385-ben megkezdett keszthelyi ferences templom hajójának építését. Az újkori kolostor helyén volt középkori kolostor épületéről azonban nagyon keveset derített ki az 1955. évi kis méretű kutatás.³⁵

Többet tudunk a 13. századi eredetű budavári domonkos kolostor átépítéséről. A kolostor területét ekkor — akárcsak egybeült a városát is — a várfalakra rátelepített épületekkel s a várfalak között a hegyoldalra támaszkodó, támpilléres szentéllyel növelték, s ekkor végezték el a korábban inkább lapos mennyezetekkel fedett helyiségek, pince, sőt templom boltozását is. Hasonló szabályok korlátozták a toronyépítést is, ezért épülhetett fel csak a 15. század elején a később átalakított nyugati torony.³⁶

A megfigyelések szerint a 14. század végén építették fel Kesztlőc-Klastrompuszta templomát és csak kisebb részleteiben feltárt kolostorát (a kutatások itt korábbi építkezésekre, temetkezésekre utaló maradványokat is találtak, s igazolták a templomhajó későbbi átépítését is). Az ásatást vezető Méri István a kolostort a Gertrudis királynő sírját is magában foglaló — utóbb Gerevich Lászlótól Pilisszentkereszten feltárt ciszterci — kolostorral azonosította. Horváth István szerint a pálosok első pilisi templomával volt azonos.³⁷

A templomban lévő emberfejes konzolok és régészeti kutatások tanúsága szerint a 14–15. század fordulója táj épülhetett fel a Kurittyán határában romosan álló kolostor.³⁸ Ugyanebben az időszakban végeztek nagyarányú átalakításokat a kaposszentjakabi (középkori zselicszentjakabi) bencés kolostor területén. Ekkor boltozták át gótikus stílusban, a 11. században felépült templomot, s ekkor keletkezett a három oldalán épületszárnyakkal övezett, szabályos kerengős elrendezésű kolostorépület a korábban fallal körülvett, de csak részlegesen beépített kolostor területén.³⁹

Leletek

A különböző jellegű középkori objektumok feltárásai során hihetetlen mennyiségben kerültek elő a legkülönbözőbb típusú leletek, iparművészeti értékű emlékek és az egyes korszakokra jellemző használati tárgyak. A szerszámok, öntőminták, félkész vagy rontott termékek s a tárgyakról leolvasható technikai-készítési jellemzők a műhelyek munkájába, a készítési technológiába nyújtottak bepillantást. A pénzleletekkel datált rétegek lehetőséget adtak a tárgytipusok kormeghatározására, majd az így meghatározott emléktanyag vált alkalmassá a további bizonytalanságok felszámolására. Így vált lehetővé, hogy a középkori tárgyi leletanyagból kiválasszuk az anyagi kultúra Zsigmond korára jellemző készítményeit, felvázolhassuk a különféle mesterségek és iparágak fejlődését és színvonalát, az import árukon keresztül összegyűjtsük a kereskedelmi kapcsolatok tárgyi bizonyítékait. Holl Imre kerámia- és kályhacsempé-feldolgozásai, H. Gyürki Katalin cikkei és rövidesen megjelenő budai üvegcorpusa, a fa- és fémművesség, csontfaragás különféle ágait értékelő tanulmányok sora⁴⁰ igazolja, milyen óriási méretekben tágitották ki a régészeti feltárások a tárgyi anyagban különösképp szűkre szabott korábbi ismereteinket.

Jegyzetek

1. Horváth 1937; Horváth H.: Buda a középkorban. Bp. 1932; Horváth H.: A középkori Pest-Budának helyszínen maradt emlékei. MM 1932. 288–354; Horváth 1932; Horváth 1935;
2. Általános összefoglaló munkák, kutatási jelentések, melyeket a továbbiakban csak akkor idézünk, ha az az egyetlen publikációja a szóban forgó emlékeknek: Az Országos Műemléki Felügyelőség régészeti kutatásairól és a falkutatásokról a MMv összes eddig megjelent köteteiben; Régészeti Füzetek Ser. I. Rövid ásatási jelentések Nr. 1 – Nr. 37; Középkori régészeti tudományos ülésszak, 1970. dec. 8–10. Bp. 1971 (Régészeti Füzetek Ser. II. 14. sz.); Hall, I.: Mittelalterarchaeologie in Ungarn. AcAr 1970.
3. Gerevich 1952; Gerevich 1966; Gerevich 1971; Gerevich L.: Budapest története a későbbi középkorban a mohácsi vészig. Bp. tört. 1973. 243–334; Zolnay L. – Szakál E.: A budavári gótikus szoborlelet. Bp. 1976; Zolnay L.: Az 1967–1975. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. BpR XXIV (1976) 3–4. k.; Zolnay 1976; Zolnay L.: Az elátkozott Buda. Buda aranykora. Bp. 1982; Gerő L.: A helyreállított budai vár. Bp. 1980; Nagy 1955; Marosi 1976.
4. Schulek J.: A visegrádi ásatások. Építészeti I (1941) 181; Dercsényi D.: Visegrád műemlékei. Bp. 1951; Dercsényi D. – Héjj M. – Rózsa Gy.: Visegrád. MMT Pest megye II. Bp. 1958. 418–449; Héjj M.: A visegrádi királyi palota. Bp. 1970; Entz 1974; Héjj M.: Visegrád, királyi palota. Bp. é.n. (1979).

5. *Héj M.*: Visegrád. Bp. 1957; *Dercsényi D.* — *Héj M.* — *Rózsa Gy.*: i.m. (3. jegyzet); *Schőnernd Pusztai I.*: A visegrádi fellegrvár helyreállítása. MV XVII (1983) 225–241.
6. *B. Szathmáry S.*: Előzetes jelentés a tatai vár ásatásáról. AE 101 (1972) 45–54; *B. Szathmáry S.*: Tata. *Várépítész* 1975. 276–282; *B. Szathmáry S.*: Tata, vár. Bp. 1984.
7. *Gerády S.*: Mátyás király Buda-nyéki kastélya. TBpM I (1932) 99–111; *Gerády S.*: Mátyás király vadászkastélya a Hidegkúti úton. AE 1933; *Holl I.*: Jelentés a nyéki kastélyépületek területén 1956-ban végzett hitelesítő ásatásról. BpR XIX (1959) 273–290.
8. *Czeglédy I.* — *Ferenczy K.*: A siklósi vár. Mv 1966. 76–84; *Entz 1974. 15.*; *Czeglédy I.*: Siklós. *Várépítész* 1975. 235–245.
9. *Gergelyffy A.*: A községi Jurisich-vár építési korszakai. Mv VIII (1964) 217–222; *Gergelyffy A.* — *Sedlmayr J.*: A községi Jurisich-vár. Bp. 1964; *Gergelyffy A.*: Köszeg. *Várépítész* 1975. 194–199; *Sedlmayr J.*: A községi Jurisich-vár helyreállítása. Mv 1958. 143–148; Uo. 1966. 66–77; *Entz 1974. 15.*; *Marosi E.*: A művészet története Magyarországon. Bp. 1983. 73; *Bakay K.*: Köszeg, Jurisich vár. Bp. 1985.
10. *Héj M.*: Gótikus faragványok a cseszneki várból. FA XI (1959) 135–140; *Koppány T.*: Csesznek vára. Bp. 1962; *Pámer N.*: Csesznek. *Várépítész* 1975. 120–125; *J. Cabello – Feld I.* — *László Cs.*: Csesznek-vár. Régészeti Füzetek 34 (1981) 95.
11. *Kozák É.*: Kutatások a hollókői várból. Mv XIII (1969) 231; *Kozák É.*: A hollókői vár feltárása. AE 1972.
12. *K. Vég K.*: Boldogkő várának feltárása. Herman Ottó Múzeum Évkönyve VI (1966); *K. Vég K.*: Boldogkő. *Várépítész* 1975. 114–119.
13. *Feld I.*: Kutatás a füzéri várból. Mv XXV (1981) 71–82.
14. *Pámer N.*: A kislánai vár feltárása. MMv 1967–1968. Bp. 1970. 295–313; *Pámer N.*: Kislána. *Várépítész* 1975. 182–189.
15. *Parádi N.*: A gyulai vár ásatásának építéstörténeti eredményei. MMv III. 1961–1962. (Bp. 1966) 135–165; *Parádi N.*: Gyula. *Várépítész* 1975. 170–176.
16. *Feld I.*: Ozora, vár. Régészeti Füzetek 35 (1982) 124–125; uo. 36 (1983) 110–111; u.o. 37 (1984) 121–122.
17. *Gergelyffy A.*: A várpalotai vár építési korszakai. I–II. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1967. 1972; *Gergelyffy A.*: Várpalota. *Várépítész* 1975. 282–287.
18. *Éri I.*: A nagyvázszyi Kinizsi-vár. Veszprém 1957; *Éri I.*: Nagyvázszy. *Várépítész* 1975. 204–212.
19. *Horváth 1937. 122–123.*; *Olner Stadtrecht 223. és 226. §.*
20. *Horváth 1937. 121.*; *Borsos L.*: Régi budai házösszeírások. TBpM XIX (1972) 57–63.
21. *Gerády S.*: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931–1941. BpR XIII (1943) 167–255. és uo. XIV (1945) 395–445; *Gerevich 1950.*; *Gerevich i.m. 1973. (1. 2. jegyzet).*; A budai vár házainak 1957. évi kutatásai. BpR XVIII (1968) 301–365; A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1966–1970. években. BpR XXIII (1973) 257–287; *Horler M.* — *Pogány F.*: Budapest emlékei. I. MMT Bp.; — *Czagány I.*: A Budapest I. ker. XI. Ince pápa tér 4. sz. épületen végzett műemléki kutatások eredményei. MÉ 1954. 279–302; *Czagány I.*: A budavári Üri utca 31. sz. gótikus palota tudományos vizsgálata és rekonstrukció helyreállítása. BpR XIX (1959) 373–402; *Czagány 1959.*; *Czagány 1963.*; *Czagány 1964.*; *Czagány I.*: Egy budavári középkori épülettomb története. I–III. BpR XXII (1971) 329–350; BpR XXIII (1973) 229–244; BpR XXVI (1984) 227–246; *Czagány I.*: A budavári Berényi-Zichy palota építéstörténete és műemléki helyreállítása (Bp. I. Üri u. 48–50.). MMv VII. 1971–72. (Bp. 1974) 245–256; *Czagány I.*: A budavári gótika építészeti tipológiája. Csücsíves záradékú ülőfülkék. ÉÉT 1978. 135–148; *Czagány I.*: Budavári gótikus lakóházépítészet. I–II. Bp. 1983. (sokszorozított); *Lócsy E.*: A budavári Hess András-tér. Bp. 1961.; *Lócsy E.*: Középkori telekviszonyok a budai várnegyedben. I. BpR XXI (1964) 191–205; *Zolnay L.*: Ásatások a budai I. Tancsics Mihály utca 9. területén. AE 95 (1968) 40–58; *Zolnay L.*: Középkori zsinagógák a budai várból. BpR XXII (1971) 271–284; *Zolnay L.*: Előzetes jelentés a budai vár déli részén végzett 1975–1981. évi feltárásokról. BpR XXVI (1984) 203–216; *Bertalan V.*: A belvárosi plébániaterület mellett folytatott ásatások 1944 nyarán. BpR XIV (1945) 469–489; *Bertalan V.né.*: Adatok Óbuda

- középkori helyrajzához. BpR XXIII (1973) 99–114; *Bertalan V.né*: Óbuda – Vetüs-Buda – a régészeti kutatások alapján (1973–1981). BpR XXV (1984) 35–42; *Bertalan V.né*: A Fő téren feltárt középkori maradványok. BpR XXV (1984) 393–418; *Bertalan V.né*: Óbuda 1355-ös és 1437-es határjárásának régészetiileg meghatározott határpontjai. BpR XXV (1984) 419–430; jelentés *H. Gyürky K.* vízivárosi kutatásairól: AÉ megjelenés alatt; *Irdáné Melis K.* Beszámoló a középkori Pest város területén végzett régészeti kutatások eredményeiről. BpR XXIV (1976) 1–2. körete, 313–348.
22. Sopron és környéke műemlékei. II. kiadás. Bp. 1966; *Dévid F.*: Gótikus lakóházak Sopronban MMv 1967–1968. [Bp. 1970] 95–123; *Riedlmayer Gyula*: Műemléképület helyreállítása Sopronban. Mv 1957. 28–38; *Gerő L.*: Gótikus lakóházak helyreállítása Sopronban. Mv II (1958) 79–83; *Sedlmayr J.*: A soproni Fabricius-ház helyreállítása. Mv VII (1963) 1–8, 193; *Sedlmayr J.*: A soproni Új utca 8. sz. épület helyreállítása. Mv VII (1963) 78–80; *Sedlmayr J.*: Egy műemléki lakóház kutatása (Sopron, Kolostor u. 5.). Mv III (1959) 98–99; *Mollay K.*: Háztörténet és várostitörténet. A Szent György utca 3. számú ház (1379–1550). SSz 1958; *Entz G.*: Székesfehérvár és Sopron építészeti megjelenése a 15. században (1390–1470). TSz XXVII (1984). 390–403.
 23. *Fitz J.*: Székesfehérvár. Bp. 1967; *Gergelyffy A.*: A műemléki feltárás jelentősége Székesfehérváron. Mv 1970. 156–166; *Entz G.*: i.m. 1984 (22. jegyzet).
 24. *Gerevich L.*: MOMvt. 1970. 131; *Entz G.*: A Káptalan utca 2-es számú középkori ház Pécssett. Mv 1958; *G. Sándor M.*: A Káptalan utca 4-es számú középkori épület Pécssett. ÉÉT XV (1983) 165–183. A veszprémi várbán, Visegrádon, Mosonmagyaróváron végzett városkutatások publikátlanok.
 25. Corpus Juris Hungarici 1000–1526. Bp. 1899. 210.
 26. *H. Gyürky K.*: Városfalak a középkori Buda nyugati oldalán. AÉ 1978. 30–50; *F. Tóth R.*: A régi pesti városfal, a Hatvani kapu és rondellája. Budapest IV (1966) 4. 20–22; *F. Tóth R.*: leletmentési jelentései. BpR XX (1963) 551; *Irdáné Melis K.*: i.m. 1978. (21. jegyzet); *Csorba Cs.*: Pest városfalának vázlatos története. uo. 349–368; *Holl I.*: Sopron középkori városfalai I–IV. AÉ 94 (1967) 165–183; uo. 95 (1968) 188–205; uo. 98 (1972) 24–44; uo. 100 (1974) 180–207; *Holl I.*: Feuerwaffen und Stadtmauern. Angaben zur Entwicklung der Wehrarchitektur des 15. Jahrhunderts. AcAr 33 (1981) 202–243.
 27. Valtér Ilona pésztoi, eddig publikátlan városkutatásai.
 28. *Bertalané*: Mittelalterliche Baugeschichte der Maria Magdalena Pfarrkirche in der Budaer Burg. AcT 67 (1970) 227–248; *Gerevich*: i.m. 1970. (24. jegyz.) *Merosi*: i.m. 1983. (8. jegyzet) 95.
 29. *Entz G.*: A soproni Szentlélek templom újabban előkerült gótikus részletei. Mv 1958. 35–38; *Entz G.*: i.m. 1984. (22. jegyz.) 397; *Gerevich*: i.m. 1970. 131.
 30. *Levárdy F.*: Gyöngyöspata. Plébániatemplom. Bp. 1984; *Czeglédy I.* – *Koppány T.*: Mátraverebély. Mv 1963. 65–72; *Czeglédy I.* – *Koppány T.*: A mátraverebélyi r.k. templom. MMv IV (1963–66) [Bp. 1969.] 31–51; *Héj M.*: Nagymaros, plébániatemplom. Régészeti Füzetek 27 (1974) 99.
 31. *J. A. Cabello*: Tar. Régészeti Füzetek 30 (1977) 20; *Sedlmayr J.*: A tati r.k. templom építészeti elemzése és helyreállítása. ÉÉT XVII (1985) 185–203.
 32. *Kozák K.* – *Levárdy F.* – *Sedlmayr J.*: A győri székesegyház Szentháromság (Héderványi) kápolnája. Arrabona 14 (1972) 99–156.
 33. *Nagy E.*: Az Ozorai Plpó által alapított ferences kolostor Ozorán. Múzeumi Évkönyv 1960. Ozora; *Nagy E.*: Az ozorai ferences kolostor. FA 20 (1989) 135–153.
 34. *Scherer F.*: Gyula város története I. Gyula 1938. 49. (Implom J. ásatása); *Pámer N.*: Gyula, ferences kolostor. Régészeti Füzetek 16 (1963).
 35. *Koppány T.* – *Péczeli P.* – *Sági K.*: Keszthely. Bp. 1962. 80; *M. Ande J.*: Keszthely. Főtéri plébániatemplom. Bp. 1985.
 36. *K. H. Gyürky*: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. Budapest 1981; *H. Gyürky K.*: Buda településének kezdete a régészeti adatok alapján. AÉ 99 (1972) 33–46.
 37. Méri I. publikátlan ásatása. L.: Régészeti Füzetek 13 (1960) és 15 (1962); 1959. és 1961. évi ásatások; *Horváth I.*: Klostompuszta – a pálos rend börtöncéje. Vigilia 1974.

38. Nagy Emese tájékozódó kutatása után (50-es évek első fele) a kolostor feltárását Czeglédy Ilona végezte el. Publikálatlan.
39. Nagy E.: Előzetes jelentés a kaposszentjakabi apátság feltárásáról. Somogyi Múzeumok Közleményei. 1973. Kaposvár.
40. Az a témakörökben megjelent nagy számú régészeti feldolgozás számbevételére itt nincs lehetőségünk. A jelen katalógus szakágak szerinti összefoglaló ismertetései s a régészeti feltárásokból származó tárgyak katalógusleírásainak irodalmi utalásai megadják a korszakunkra vonatkozó legfontosabb bibliográfiai adatokat.

Marosi Ernő

A ZSIGMOND-KOR A MAGYAR MŰVÉSZETTÖRTÉNETÍRÁSBAN

Zsigmond király kora nem művészettörténeti fogalom, és tévedés lenne, ha az évforduló igazatében vagy a kiállítás kedvéért megkísérelnénk ilyen kronológiai egységet konstruálni. 1387 és 1437 között — miközben egyik évszám sem jelez semmiféle fordulópontot a magyarországi vagy az európai művészetek történetében — több művészeti stílusjelenség, egymást követő generációkra jellemző művészeti formák is váltják egymást, számos nagy — különösen építészeti — vállalkozás, néhány ismert életmű — így a kolozsvári Mártoné és Györgyé, Johannes Aquiláé, feltehetően még több ismeretlen mesteré — tűnnyúlik a fél évszázad határdátumain. Ezt a fél évszázadot a köztörténet dátumai jelölik ki, ezért a művészettörténet számára is csak annyi lehet a korszak realitása, amennyire bármely időszak művészetének, kultúrájának állapotáról számot kell és lehet adnia. Ennek a feladatnak olyan művészettörténetírás felelhet meg, amely kevésbé koncentrál a maga stílus- és korszak-kategóriáira, s nyitottabb a kor történetének, kultúrájának, mentalitásának összefüggései iránt. Ez a megállapítás eleve magában foglalja a Zsigmond uralkodásával jellemezhető korszak kutatásának sorsát és jellegét a magyar tudományos hagyományban.

A magyar művészettörténetírás kezdeti szakaszaiban Zsigmond alakja és korának művészete nem kapott hangsúlyt. Alakjához a történeti hagyományban és a történetírásban is hagyományosan az idegen, a kozmopolita, a Kontot és társait kivégeztető, a nemzetet üldöző zsarnok, a pazarló képzete tapadt; ez aligha tette alkalmassá főszerepre a szándékai szerint alapvetően nemzeti művészettörténetírásban. Korát sem kísérte több szimpátia: ebben a gótikus művészet hanyatlási periódusát látták, olyan szakaszt, amelyben nemcsak Magyarországon, hanem Európa-szerte is elfajult, szabadosságokban oldódott fel a klasszikus gótikus művészet stílusa. Két nagy művészeti korszakot ismert ez a művészettörténeti ítékezés: az Árpád-kort és Mátyás korát, majd mellettük másodrendű virágkorként az Anjou-kort; Zsigmond kora megmaradt negatív intermezzónak.¹ Emlékeit is pusztította az, hogy nem ismerték el sajátos normáit: elég a kassai Szent Erzsébet-templom példájára hivatkoznunk, amelyet az eredeti állapotával szembeállított klasszikus gótikus formáknak megfelelően restaurált Steindl Imre. Átmeneti kornak számított a 15. század eleje, amelyben a régi művészet elfajult már, s csak az érték, amely az új, a reneszánsz irányába mutat. Ez a hanyatlás-kép, a burckhardti értelemben felfogott stílusdekadencia el-

képzelése tökéletesen egybevágott azzal a negatív morális ítélettel, amely Zsigmond személyét magát érte. Az értékelés megváltozásához, egyáltalán a kor iránti tudományos érdeklődés és fogékonyság létrejöttéhez maguknak a tudományos szempontoknak kellett megváltozniuk. A barokkon kívül nincs még egy kor, amelynek kutatástörténete annyira kézzel foghatóan mutatná, mennyire függnek a művészettörténeti ismeretek a kutatás módszerbeli alapelveitől, mint éppen ez a korszak. A két, korábban egyaránt dekadensként ismert jelenség értékelésének pozitív fordulata ugyanabban az időben következett be.

A barokk értékelése szempontjából Burckhardt késői, posztumusz tanulmányát, az *Erinnerungen aus Rubens*-t szokták határkőnek tekinteni. A késő gótika megbecsülésének nincs ilyen pontosan megadható kezdőpontja. Bizonyos, hogy lényeges elemét jelenti Louis Courajod felismerése a „franko-flamand” (az a sosemvolt etnikai-földrajzi alakzat is a koncepcióhoz tartozik) udvari művészet korszakalkotó jelentőségéről és az itáliai reneszánszhoz vezető fejlődéssel párhuzamos szerepéről. Általában a párhuzamosságnak, az egyetlen stílári normával szemben elképzelhető többféle útnak igen fontos szerep jutott a stílustörténeti művészettörténetírásban, miközben a közös nevező szerepét minden stílári képletnél absztraktabb kategóriák, művészettörténeti „alapfogalmak” vették át. Ekkor vívták meg azt a harcot, amely az Északot és Délét (pontosabban Itáliában is csak Firenzét és Rómát) egymás ellen kijátszó Vasari óta lappangott. Alois Riegl számára az „optikus” kategóriája vált a késő gótikus építészeti tér esztétikumának kulcsává, s ugyanez alkalmasnak bizonyult a festészetben is. Schmarsow „reformjavaslataiban” a térstílus fogalma nemcsak arra teremtett lehetőséget, hogy az északi késő gótikus művészetet az itáliai reneszánszsal egyenértékűnek ismerjék el, hanem – tanítványai, Haenel, Gerstenberg – a német „Sondergotik”-ban egyszersmind a reneszánsz külön útját is kiűzték. A 20. század első évtizedeiben a művészettörténetírás szinte különös szomjával vetette rá magát mindarra, ami antiklasszikus, misztikus (elegendő itt a wagneriánus Henry Thode Assisi Szent Ferencétől és Giottojától a bécsi Dvořák Grecójáig és Pinder vagy Passarge német Pietá-szobralig terjedő példákra utalni), s ebben támaszra a filozófia, a művelődéstörténet és az irodalomtörténet hasonló érdeklődésében talált.² Hamarosan már nem a stílus önfejlődése állt a középpontban, hanem az emberi mentalitás, az eszmék, „a szellem” története: az igazi témává az egyéniség kibontakozása és szerepe vált. Nemcsak az itáliai portréművészetben és az antikvitás követésében ismerték el immár az egyéniség jelentőségét (Warburg), hanem kimutatták a misztikus vallásosságban fogant új ábrázolásformák és szemlélettipusok („Andachtsbild”: Panofsky, Pinder) hátterében is. Szinte egy csapásra átrendeződött a régebbi korszakok műértőitől és szaktudósaitól öröklött, régiók és iskolák szerint rendezett Európa-kép. Helyébe olyan nagyobb egység lépett, amelyben tág látókörű, mozgékony polgárok és kozmopolita ízlésű udvarok játszották a vezető szerepet. Ennek az új Európa-képnek, amelynek fő jellemzőjét hamarosan az „internacionális gótika” jelszava adta meg, legvonzóbb és legszínesebb ábrázolása Huizinga könyvében, *A középkor alkonyában* vált közkeletűvé és közkedvelté.³

Ennek a folyamatnak a során ismert rá a magyar művészettörténetírás is a

maga megfelelő anyagára. Hiszen adva volt itt is a — túlnyomórészt késő gótikus — emlékanyag, adva volt a korszak Európájának egyik főszereplője, a király és császár Zsigmond, akinek addig eltélt kozmopolitizmusa, hazai gyökertelensége egyszerre villantotta fel az „internacionális” udvari kultúra ideáltípusát, s az „alkonyak” az egyéniség tükrében szemlélt sorskérdéseit. Csupán az elfogulatlanság, a normativitástól mentesség módszerbeli követelményének elfogadására volt szükség. A Zsigmond-kor kutatásának kezdetei a magyar művészettörténetírásban tehát egy e század első negyedében meghozott tudományos módszertani döntéssel s egy alapvetően műveltségi élménnyel függnek össze. Ennek igen lényeges tényezője volt szintetikus jellege, a kor egészének és jelenségeinek interpretációjára való törekvés, amely megfelelt az „internacionális gótika”, az udvari kultúra ábrázolását megvalósító irodalmi mintaképek, mindenekelőtt Huizinga könyve jellegének. Ez az ábrázolás Horváth Henrik Zsigmond király és kora című könyvében valósult meg 1937-ben, „Zsigmond király halálának 500 éves évfordulóján”.⁴ E tekintetben tehát most, 1987-ben a Zsigmond-kor művészettörténeti fogalmának fél évszázados fennállásáról is megemlékezhetünk. Ritka alkalom ez, ha egy korszak történelmi rekonstrukciójának eredményeiről éppen akkora időre visszatekintve kell beszámolnunk, amekkora a korszak maga volt.

Horváth Henrik Zsigmond-monográfiája természetesen csak némi túlzással jellemezhető témánk szempontjából az abszolút novumnak és elsőnek. Nincs szintézis, amely ne támaszkodnék megelőző részletkutatásokra, hiszen eleve lehetetlen előzmények nélkül összegezést feltételezni. Részleteit tekintve szinte semmi nincs benne, aminek feltárása egyedül a szerző érdeme lett volna, újdonsága azonban a szellemtörténeti módszer következetes alkalmazásában áll. Abban a módszerben, amelynek a magyarországi művészettörténetre való alkalmazását a húszas-harmincas években — pl. Gerevich Tibor részéről — kezdetben bizalmatlanság és ellenérzés kísérte, s amelynek átvétele végül a „Mi a magyar?“, „a magyar művészet szelleme”-típusú, végeredményben a 19. századi romantika kérdésfeltevésében gyökerező, nemzeti művészeti stílus-tipológiába torkollott.⁵ Horváth Henrik érdeme nem utolsó sorban éppen a szellemtörténeti művészet-történetírás problematikájának meglehetősen következetes képviselésében rejlik: korábbi recenziója még ellenkező nézeteket vall.⁶ A húszas években a problematika autentikus vizsgálatára hivatott művészettörténetész-generáció jó részt Magyarországon kívül, emigrációban működött: Wilde János, Tolnay Károly, Antal Frigyes egyaránt eltávolodott a magyarországi művészettörténetírás kérdéseitől. Dvořáknak magának szemléletét és módszerét itthon a legkövetkezetesebben Hoffmann Edith képviselte, mind tárgyi és tematikai tekintetben, mind Közép-Európa központjainak összefüggéseire irányuló érdeklődésében. Így a bécsi professzor Johannes von Neumarkt-tanulmánya⁷ nélkül (ennek jelentősége az avignoni és a prágai művészeti központok szerepének tisztázása szempontjából ugyanolyan korszakalkotó, amilyen Courajodé volt a franko-flamand jelenségkör szempontjából, amelynek kérdéskörét viszont ugyancsak

Dvořáknak a Van Eyck-testvérek rejtélyéről írott tanulmánya érintette⁸) aligha képzelhető el Hoffmann Edith nagy tanulmánya Henrik csukárdi plébánosról.⁹ E tanulmány állásfoglalása a „magyar” stílusjelleg kérdésében való állásfoglalás tudatos kiküszöbölésében, az objektív színezetű tartózkodásban, a stíluskritikának előzetes intencióktól mentes alkalmazásában rejlik. Éppen ezek a módszerbeli célkitűzések vezettek Hoffmannak Gerevich Tiborral és körével kialakult vitájához, amely – főként a középkori táblaképfestészet megítélésében – a stílusnak nemzeti habitus-jegyként illetve attól függetlenül való szemléletéről folyt.¹⁰

Hoffmann Edith könyvfestészeti kutatásainak összefoglalásai, a Régi magyar bibliofilek és az Országos Széchényi Könyvtár illuminált kéziratának katalógusszerű feldolgozása a stíluskritikai ítéletben, a stílári kapcsolatok irányának kijelölésében alapvetőek a korszak könyvfestészetének későbbi kutatásai számára.¹¹ Hoffmann Edith igen jelentős stílustörténeti kezdeményezést is tulajdonított Zsigmond késői udvarának, amikor olyan, a közép-európai késői gótika kezdetei szempontjából úttörő jelenséget utalt e körbe, mint a Martinus Opifexnek és kortársainak tulajdonítható, Bécsbe lokalizálható emlékcsoport. A csoport központi emlékét, a bécsi Österreichische Nationalbibliothek breviáriumát először André von Hevesy tartotta – elsősorban ikonográfiai megfontolások alapján – Zsigmond számára festett műnek, s Hoffmann Edith ezt a meghatározást éppúgy elfogadta, mint a későbbi magyar kutatók többsége is. Ennek a felfogásnak stílustörténeti következménye nem kevesebb, mint annak a feltételezése, hogy a Konrad Witz stílusával párhuzamos, a század közepének ausztriai festészetében döntő fordulatot hozó jelenség a magyarországi udvari művészetre vezethető vissza.¹²

Aligha lenne helyes azt állítani, hogy Gerevich érintetlen maradt az internacionális udvari stílus problémakörétől, sőt, e kérdéskörre vonatkozó egyik legelső pozitív eredményt éppen ő mutatta fel, Kolozsvári Tamás, az első magyar képtábla-festő című tanulmányában (amelynek rekonstrukcióját – úgy tűnik – Hoffmann hiperstíluskritikája viszont tévesen vonta kétségbe).¹³ Igen jellegzetes azonban az az eljárása, amely lényegében a klasszikus morellianus stíluskritikai eljárás egyéniség-rekonstrukcióján alapul. Miközben ugyanis helyreállítja Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki Szent Kereszt-oltárának egységét az addig az esztergomi Keresztény Múzeumban különféle, itáliai és németországi iskolának attribuírt, s ennek megfelelően szétválasztott táblákból, lényegében ugyanezeket a kapcsolatokat (Rajna-vidék, Gentile da Fabriano) tételezi fel Kolozsvári Tamás művészetének forrásaiként. Az egyes képekről korábban a múzeumi gyakorlatban megállapított összbenyomást a stíluskritikai indíciumoknak egy nevéen kívül mással nem jellemezhető személyiség rekonstrukciójában való összefoglalása váltja fel. Ez – a predella-felirat hiányában bizonyára ún. szükség-névvel jellemezhető – személyiség tanul, vándorol, hatásokat olvaszt magába, temperamentumán szűri át mindazt, amit a kultúrtörténetírás (és a szellemtörténet is) a milieu-re bíz. Ezért nem véletlen, hogy a Gerevich és Hoffmann közötti vita reális magva a garamszentbenedeki oltár egy-mester-hipotézisét illetve egy több tagú műhelynek való tulajdonítását érinti.

Az előzmények közé tartozik a magyarországi „protoreneszánsz” elképzelése is, az az elgondolás, amely részben az Anjou-kor óta hangsúlyozott itáliai kulturális kapcsolatokra támaszkodott, részben pedig azokra az adatokra, amelyek Magyarországon Zsigmond korában működő olasz mecénások (Ozori Pipó, Scolari András, sőt, Branda Castiglioni is), illetve művészek (főként Masolino da Panicale, Manetto Ammanatini) tevékenységére, illetve olaszországi kapcsolatokra vonatkoztak (Zsigmond levele a sienai Ospedale della Scala tervrajza tárgyában, Pedro de Tafur sorai a budai Friss palotáról, amelynek tere őt a padovai Salonéra emlékeztette).¹⁴ Ennek az elképzelésnek az értelmében Magyarországon az Anjou-kortól (vagy még korábbi időtől, a romanikától) kezdve a Mátyás-kori reneszánsz udvari művészet kiteljesedéséig egységes folyamat az itáliai művészethez való közelség. Benne ismét csak a magyar habitus, vagy éppen a mediterrán-délihez (Worringer fogalmaihoz vagy Wölfflin: *Italian und das deutsche Formgefühl* című kötetének fogalomhasználatához közel álló módon tételezve) közeli, sajátos formaérzék jut kifejezésre.¹⁵ A protoreneszánsz fogalmának hasonló megközelítése nem teljesen egyedülálló: jelen van az olasz művészettörténetírásán kívül – a középkori franciaországi művészet történetére alkalmazva – pl. Richard Hamann munkáiban. Mindenesetre, éles ellentétben áll azzal a fogalomrendszerrel, amelyet a reneszánsz-kutatásban a hamburgi Warburg-könyvtár köre dolgozott ki a legeredményesebben: Percy Ernst Schramm reneszánsz-renováció fogalompárjával, s azzal a másikkal, amelyet később Panofsky mint Renaissance-t és Renascences-t állít szembe egymással.¹⁶ Gerevich Tibor, Genthon István és Dercsényi Dezső (utóbbinál mindenekelőtt a Horváth Henrik kezdeményezését követő szintézisben, a Nagy Lajos korában)¹⁷ munkásságában is éppen ez a mediterrán jelleg, az egyedül az itáliai normákkal és normákhoz mérhetőség jellemzi a magyarországi művészeti fejlődés sajátzerűségét; alkalmas közép-európai helyzetének megítélésére. A protoreneszánsz tendencia alapvető hajlamot jelez ebben a megfogalmazásban, amely egyúttal a quattrocento-művészet hazai meggyökeresedésének a talaját is képezi. Külön út, abban az értelemben, ahogyan a német „Sondergotik”-elméletek is különutas fejlődést tételeztek.

És végül, változatlan formájukban is hatottak a „Sondergotik” elképzelései, különösen eredeti területükön, az építészet történetében.¹⁸ A „térstílus” schmarsow-i indíttatású elmélete más szempontból is termékenyítően hatott a magyar építészetkutatásra. Nemcsak a késői gótikus téralkotás sajátos értékeire nyitotta fel a szemeket, hanem kulcsot adott arra is, hogy a tagolási rendszerből az építészeti egész, a tér kvalitásaira következtessenek. Pindernek a normann román kori tér falrendszerére vonatkozó munkái, s általában a schmarsow-i térítmika – tagolási rendszer – términőség összefüggései a magyar kutatásra kettősen hatottak. Bennük ugyanis nemcsak a késő gótika értékelési szempontja rejlett, hanem a töredékes építészeti emlékény megfejtsének, interpretációjának lehetősége is. Nem véletlen, hogy az első között Horváth Henrik alkalmazta Magyarországon ezeket a szempontokat,¹⁹ először adva konkrét jelentést annak a Divald Kornél által már jóval korábban hirdetett feltetelezésnek, hogy Magyarország művészetének központja Buda volt, s e köz-

pontnak kvalitásai tükröződnek a peremterületek művészetében.²⁰ Utóbb ez a módszer terjedt el általánosan a magyar építészettörténeti és építészettárológiai kutatásban; a harmincas évekbeli kezdeményezők között legjelentősebb Csemegi József munkássága.²¹ Nem lebecsülendő az a tény sem, hogy — lényegében párhuzamosan a magyarországi kutatás eredményével — ez a szemléletmód igen fontos eredményeket hozott a Felvidék építészetének (Dobroslová és Václav Menci) és a magyarországi építészettel is kapcsolatba hozható osztrák koldulólérendi építészetnek (Richard Kurt Donin) interpretációjában.²² E párhuzamok esetében aligha lebecsülendő az a negatív ösztönzés, hogy a fejlődés szintereként mindegyikük más művészettörténeti kereteket és nagyobb régiókat tételzett fel, mint a magyarországi kutatás.

Ennek a késő gótikára összpontosított kutatási iránynak fontos, szociológiai színezetű axiómája volt az a fogalompár, amelyet ugyancsak Pinder dolgozott ki: a Kaiserzeit—Bürgerzeit ellentéte.²³ A késői gótikus építészetnek a polgári fejlődéssel, városfejlődéssel való azonosítása jól megfelelt a magyarországi Buda-központúság tételének, s támaszára is talált a korszak történetírásában. Ez időre esik a magyarországi város- és polgárságtörténet fellendülése (Mályusz Elemér, Pleidell Ambrus stb.), a hazai kereskedelmi úthálózatnak és súlypontjainak tisztázása (Glaser Lajos, Kováts Ferenc); s a történetírás szempontjai rendre visszatérnek a városi jelenségekre koncentráló művészettörténetírásban is.²⁴

A „Sondergotik” elgondolásának másik érvényesülési területe ugyanebben az időben a szobrászattörténeti kutatás lett, amely ugyancsak a harmincas években elevenedett meg (Kampis Antal, Gerevich László).²⁵ Mércéje kezdettől az a „Parlerzeit”-fogalom, amely Opitz, Pinder, Kletzl, majd Bachmann és Swoboda munkásságán alapul, s szociális tekintetben itt is döntő szerepet kap a főleg Pinder által hangsúlyozott, polgári irányú fejlődés.

A fentiekben rendszerezett indítékok eredménye felettebb ellentmondásos kép: ez tükröződik a magyarországi művészettörténet első olyan áttekintéseiben, amelyek Zsigmond koráról már nem hallgatnak. Először Péter András írt A magyar művészet történetében „szakadási folyamatról, ... amely a magyar művészet egységes fejlődését megbontotta, és két egymástól irányában, tartalmában és törekvéseiben lényegileg különböző művészeti áramlatot hozott létre”.²⁶ Péter András itt polgári kultúráról szól, amelyet a határvidékek német igazodású művészete képvisel, másrészt pedig udvari művészetről, amely Budán koncentrálódik, s amelyben részt vesznek a hatalomhoz közelállók. Horváth Henrik kutatásainak és 1937-es könyvének is kettős a célja: „Zsigmond ... budai udvartartásának rajzában a magyar késői középkor keresztmetszetét ... adni”²⁷ és egyben szintézisben foglalni össze a Buda 15. századi várostörténetére vonatkozó legfontosabb ismereteket. A megoszlott kultúráról alkotott kép él tovább A magyarországi művészet történetében is, Gerevich Lászlónak a 14. század végétől a 15. század derekáig terjedő időszakot áttekintő fejezetében, amely a Gótika és proto-renaissance címet viseli. Benne a Proto-renaissance Zsigmond udvarában című fejezet lényegében a tágabb értelemben vett udvari művészet rajzát nyújtja, beleértve a bárók művészeti megbízásait is. A fe-

jezet másik pólusát a városi művészeti tevékenység, illetve a városépítés áttekintése alkotja. Ez a hagyományossá vált megosztottság-kép nemcsak rétegződést sugall, hanem bizonyos mértékig az udvar különállását, idegenségét is.²⁸

Horváth Henrik szintézise valójában a korszakra vonatkozó művészettörténeti kutatások kezdetén áll. Összefoglalja a művészettörténet addig felhalmozódott legfontosabb ismeretanyagát, ezekre vonatkoztatja a legfontosabb hazai történettudományi eredményeket, valamint a Zsigmond uralkodására nézve a német történetkutatásban létrejött biográfiai és forráskritikai előfeltételeket, de ennek a szintézisnek a hazai művészettörténeti kutatás szempontjából legfontosabb eredménye a kutatási célok és szempontok világos meghatározása volt. Olyan szemléletet alakított, amely hozzájárult ahhoz, hogy az eltelt félévszázadban ez a korszak váljék a hazai középkori művészettörténeti kutatás egyik súlypontjává.

— —

A gyarapodás legvilágosabban az emléktanyag számszerű növekedésén mérhető le. Itt nem csekély szerepet játszottak a régészeti és a műemlékvédelmi munkálatok. Közöttük is első helyen említendő a uralkodói székhelyek kutatásai: a budai váré, kisebb mértékben a visegrádi palotáé is; s igen jelentős az a tény, hogy ezekkel párhuzamosan Pozsonyban, Trencsénben is folytatnak kutatásokat. E munkák során öltöztek testet a Zsigmond-kori udvari kultúra építészeti keretei, váltak megfoghatóvá kapcsolatai is.²⁹ Olyan művészeti sajátosságok konkretizálódtak, amelyekről Horváth Henrik korában a kutatóknak még csak sejtelmük lehetett. Buda kutatásainak értékelése szempontjából igen jelentős az a körülmény, hogy — mindenekelőtt Csemege Józsefnek a Nagyboldogasszony-plébániatemplomról írott monográfiája révén — a királyi vár építészettörténeti kutatási eredményei párhuzamba állíthatóknak bizonyultak a városi építőtevékenység más emlékeivel, ami bizonyos alkalmat adott kronológiájuk kölcsönös alátámasztására.³⁰ Megjegyzendő, hogy ez a kölcsönös alátámasztás, a részletes egybevetés még kidolgozatlan. Az első lépés, a formai tipológiai osztályozás és anyaggyűjtés megtörtént,³¹ a stílustörténeti feldolgozás azonban semmiképpen sem tekinthető lezártnak. Ennek a munkának az elvégzésétől mindenekelőtt a kőfaragóművészet összefüggéseinek ismerete, az uralkodói rezidencián és a városban folyó építőtevékenység összefüggéseinek megvilágítása, részben bizonyos munkaszervezeti kérdések tisztázása is várható. Mindez annál jelentősebb, mivel Pozsony építészete is hasonló megfigyelésekre — részben bővebb helyi forrásanyaggal is alátámasztható megállapításokra ad alkalmat.

A budai várbeli ásatások és feldolgozásaik igen jelentős tanulságokkal járultak hozzá a Zsigmond-kori építészet művészettörténeti helyzetének és jelentőségének megítéléséhez is. A vár épülete maga különböző építési periódusaival inkább az Anjou-kori és a Zsigmond alatti építési fázisok elhatárolására adott alkalmat, mint a visegrádi királyi palota is. A Nagyboldogasszony-templom épülete azonban minden bizonnyal, a körébe tartozó más épületek (Buda: Mária Magdolna-templom, dominikánus templom, Margitsziget: domi-

nikánus apácatemlom, Pest: belvárosi plébániatemlom) pedig igen nagy valószínűséggel felvetik a város Anjou-kori építészeti, illetve kőfaragó gyakorlatának nagyobb folyamatosságát, s ebből következően a stílusfordulat datálásának kérdését.³² Ezt a fordulatot Gerevich László a prágai Parler-stílus budai hatásához kötötte és a kőfaragóknak közvetlenül Prágából való származtatásával Zsigmond uralkodásának korai szakaszára, a 14. század utolsó évtizedére tette.³³

Attribúciója fordulópontot jelentett a magyar középkori építészettörténeti kutatásban. Annak a tézisének folytatásaként, amelynek értelmében a magyarországi 14. századi építészet központjai önálló szerepet játszottak Prága, Bécs és Krakkó mellett a Közép-Európa keleti felére tolódott művészeti súlypontok között, kialakul az az elképzelés, amelynek értelmében a prágai Parler-műhely felbomlása és a Szent Vitus-székesegyház építőműhelyének stagnálása idején örökségében nemcsak a bécsi építőpáholly részesedett, hanem Buda is.

Sz.24-
27 Az attribúció kiindulópontját mindenekelőtt a budai váron és a Nagyboldogasszony-templom csarnok-periódusában egyaránt előforduló, jellegzetes, lágy stílusú maszkos konzolok alkották. A közvetlen prágai kapcsolatok feltevése – a dél-németországi Parler-körnek a 14. századi csarnoktemplomokon és az építészeti szobrászatban is főleg Csemegi József által már korábban kimutatott hatásai nyomán – eddig elsősorban a Felvidékre vonatkozó cseh kutatásban, mindenekelőtt Václav Menci munkásságában játszott szerepet.³⁴

A prágai Parler-páholyhoz fűződő kapcsolatok Budán egyben az 1400 körüli építéstechnika és építőszervezet legmagasabb rendű formájának megjelenését is jelentették. A páholyszervezet Budán elsősorban a feladat nagysága és a kőfaragás technikája alapján tételezhető fel; a Budával sok szállal összefűzött pozsonyi várépítkezésen meglétét az építőműhely 1434-es elszámolástörödéke alapján Szűcs Jenő igazolta is.³⁵ Azok a stílussajátságok, amelyek a pozsonyi vár és Buda Zsigmond-kori építészetében közösek, semmiképpen nem származtathatók közvetlenül Prágából, hanem egy – tekintettel arra, hogy a pozsonyi székhely kiépítésének kezdete nem tehető korábbra az 1420-as évek-nél – későbbi stílusváltozatot képviselnek.³⁶ Ennek a későbbi stílusnak a képviselői Budán a Friss-palota fennmaradt és rekonstruálható tagolás-részletei, déli toldaléképülete, Zsigmond-kori erődfétséinek kaputornyai is. Ezek az épületrészletek Budán meglehetősen sok problémát vetnek fel, értelmezésük, stílusai kapcsolataik elképzelése is sok nyitott kérdést tartalmaz. A kisebbik problémát a Friss-palota lokalizálásával kapcsolatos bizonytalanságok, az épülettípus és a homlokzattagolás szerényebb, csak igazolt részletekre szorítkozó, vagy nagyvonalúbb, teljes homlokzati rendszer elképzelésére törekvő megoldásai közötti ellentétek jelentik.³⁷ Igen jellemző, hogy a dunai szárnynak a Lőportoronyban megmaradt kerek pilléreivel kapcsolatban magának Gerevich Lászlónak elképzelései is változtak: egyértelmű Zsigmond-kori datálásukkal szemben alakította ki preromán jellegűnek meglehetősen nehezen igazolható hipotézisét.³⁸ Ezek a nehézségek azonban egyértelmű tanúi az úgyszólván váratlan és a kutatók által is nehezen megemészthető stílusváltozásnak. E későbbi budai Zsigmond-kori építkezések nyugatias, egyes részletekben és típusokban,

általános elrendezésben a többször idézett Franciaországra utaló vonásai nyilvánvalóak, s ez írott forrással, Bertrandon de la Brocquière-nek a Zsigmond által foglalkoztatott francia kőfaragókról szóló beszámolójával is alátámasztható. Rajtuk kívül Zsigmond 1412–1419-es útja idejéből délnémetországi, augsburgi, stuttgarti, nördlingeni építőmesterek és munkások felfogadásáról szólnak források, amelyek mindenekelőtt Ulrich von Ensingen svábföldi körének és utódainak budai szerepére utalnak. Ezek megerősítik azokat az értékeléseket, amelyek a Zsigmond-kori Budán a Parleri stílus utáni fordulatnak, az Ulrich von Ensingen–Hans von Burghausen–Konrad Roritzer–Peter von Prachatz–Heinrich Brunsberg-generációnak problematikáját és stílusát képviselő, a késői gótikus stílus úttörői közé tartozó stílust tételeznek fel.

Igen fontos, – és bizonyos mértékig háttérbe szorult vagy részben elfelejtett vonatkozása ennek a budai építkezésnek haditechnikai modernsége. Ez Bertrandon de la Brocquière számára – úgy látszik – még éppúgy tudatosult, mint később Bonfini Decadeseinek Zsigmond építkezéséről szóló passzusaiiban. Budán nemcsak az erődítések modernizálásáról volt szó, hanem a Duna záróláncának a védelembe való bekapcsolásáról is, valamint Dunahíd tervéről. Vízépítészeti feladat kapcsolódott a vár vízellátásának megoldásához is. A hidraulikai feladatkört gravitációs és mechanikus rendszerű vízvezetékek és vízemelő is képviselték: ezekkel magyarázható az írott forrásokban is visszavisszatérő, hol építészként, hol aquaeductorként, olykor „rohrschmied”-ként említett mesterek, köztük szinte folyamatosan nürnbergiek jelenléte.³⁹ Ezek foglalkoztatásának másik jelentős területét a tűzérési feladatkör alkotta. Ezzel szemünk előtt van a 15. századi modern hadiépítészeti elméletének és gyakorlatának teljes problémaköre, mindaz, amit – olykor fantasztikus színezetű invenciók sorozatán – Kyeser Bellifortisa, a különféle Kriegsbuchok tartalmaznak, s amit traktátusaiban leírva, de szolgálatainak felajánlása alkalmából, a Zs. 34 firenzei kódex Zsigmondnak szóló dedikációjában Taccola – invencióiban Francesco di Giorgio legközvetlenebb elődje – írásban is ígért.⁴⁰ A budai építkezésnek ez a – magától értetődően hadi színezetű – technikatörténeti jelentősége, amelynek értékeléséhez az építészettörténeti stílustörténetet meghaladó módszer szükséges, legalábbis párhuzama stílus modernségének. Az utóbbi években örömdetesen ráterelődött a figyelem a Mátyás-kori építkezések építészeti elméleti jelentőségére és forrásaira. Igen kíváncsok, hogy lassan oszlojják az a homály, amely Zsigmond építkezéseinek hasonló jelentőségére mindmáig borul. E tisztázásnak más jelentősége is lehetne: már a probléma körvonalázásából is annak általános, északon és Itáliában egyaránt időszerű jellege s realizálásában is a legmegfelelőbb és hozzáférhető munkaerő foglalkoztatása tűnik ki. Így másodlagos jelentőségűvé válik a stílusos probléma (reneszánsz vagy késő gótika?), s valóságos súlyát nyeri el a feladat.

Éppen a haditechnikai feladatok alakulása, változásai, kül- és birodalmi politikai, stratégiai tényezők hatása szempontjából jelentős az a régóta ismert, húszas évekbeli súlyponteltolódás, amely a pozsonyi várépítkezés megkezdéséhez, s végső soron a budai vállalkozás befejezetlenül hagyásához is vezetett. Kevésbé érvényesíti a magyar építészettörténeti irodalom azoknak a – teljes-

ségükben sajnos, publikálatlan — szlovák kutatásoknak az eredményeit, amelyek Pozsonyban szinte páratlanul jól dokumentált sorba rendezik a 15. század eleji építészetre vonatkozó tényeket. itt a század első évtizedeiben, a dóm hosszházának kettős tengelyű szakaszán, a klarisszák templomának nyugati részén és tornyán, a ferencesek templomának toronysisakján, tehát szinte az egész város képét egyszerre befolyásoló, nagy volumenű építkezéseken bécsi páholykapcsolatok uralkodtak, amelyek a Stephansdom műhelyéhez, illetve Michaelhez, „a hercegek építőmesteréhez” vezetnek.⁴¹ Ezt a fázist váltja fel a vár építészetében, de a dóm nyugati épületén s a városházán (kapualj, kápolna és zárt erkély) is az a stílus, amely nemcsak tagolástartusai, profilképzése, hanem egyes faragványrészletei (pl. maszkos konzolok) alapján is a budai építkezések követőjének tartható. A számadáskönyvben szereplő Erlingi Konrád építőmester nevéhez ez a stílus rendelhető, amely (pl. tágas, szegmensíves kapuzataival, kökeresztos ablakaival) tartósan meghatározta a város polgári építészetét is.⁴² Ezt a stílust váltotta fel a dóm hosszházának boltozásakor a bécsi Hanns Puchspaum tevékenysége, majd a dóm szentélyének tervezése során az a kapcsolat, amelyet a városnak Puchspaum utódjával, Laurenz Spennyng bécsi dómépítő mesterrel folytatott levelezés tanúsít.⁴³ A vár ún. „Corvin”-kapu-tornyának tagolása nem áll messze Puchspaum korai, vak körácsos homloktagolási rendszerétől, s másrészt, Puchspaum meglehetősen homályos ifjúkorának, tanulmányainak mindmáig legbiztosabb pontja ulmi, Ulrich von Ensingen páholyában való tartózkodása. Az ő stílusának eredete tehát nem áll távol a budai későbbi stílus legvalószínűbb forrásvidékétől. Ezért azok a Pozsony építészetének történetére vonatkozó eredmények, amelyek mindenekelőtt Václav Mencl, Jaroslav Bureš, Andrej Fiala publikációiban halmozódtak fel, korántsem csak lokális jelentőségűek; minden bizonnyal konfrontálandók Buda építészettörténetének jelenségeivel. Nem utolsó sorban azért is, mert ez a kérdéskör része annak az újra felvetendő kérdésnek, amely Buda országos központ-jellegét, illetve a helyi vagy a regionális központokhoz való viszonyát érinti.

Ez utóbbi kérdés tisztázásához a régészeti és műemlékvédelmi munkák minden intenzitásuk mellett csak viszonylag kevésbé járultak hozzá. Eredményeik főként lokális, településtörténeti jellegűek. A Buda középkori történetére, topográfiájára, történetének írott forrásaira vonatkozó, korábban megkezdett kutatások, amelyek már Horváth Henrik munkájának is támaszát jelentették, a második világháború utáni régészeti és műemlékvédelmi munkák nyomán a városi építészeti fejlődés, életforma, települési sajátosságok pontosabb ismeretéhez is vezettek.⁴⁴ A budai városi építészet művészettörténeti jellegű szintézise késik, s nehezen is képzelhető el a hagyományos stílustörténet keretei között. Jellemző módon, a lakóháztípusok megítélésében is uralkodó szerepre jutott az itáliai vagy német orientáció kérdése, amely az oromzatos vagy utcára párhuzamos ereszvonalú háztípusok kérdésében jutott kifejezésre. Ennek az építészeti problémának azonban egyedül a városok gazdasági struktúrájának, a polgárság életformájának összefüggésében és történeti konkrétságában van értelme. Ilyen szempontból Sopronnak többségükben a nagy budai városkutatás követő időszakban végzett kutatásai tisztább és egyértelműbb eredményekre

vezettek. Ott világosabban tisztázták az oromzatos, tehát a telek nem teljes szélességét kitöltő, gazdasági udvarnak is helyet adó háztípus jelentőségét és összefüggését a városfejlődés korai szakaszában jelentősebb mezőgazdasági termeléssel, s egyúttal annak a váltásnak az ütemét is, amelynek során emeleti paláciumot is magukba foglaló, zárt sorú béépítést eredményező háztípusok válnak uralkodóvá.⁴⁶ Ennek, a városképet legfőbb vonásokban meghatározó a városfejlődés Zsigmond-kori fő tendenciáival látszólag szinkron jelenségnek az érvényesülése azonban nyilvánvalóan nem általánosítható teljesen. Sopronban és Budán nem teljes az időbeli egybeesés, s a városi építészet stílusa is nagy különbségeket mutat. Más városok emlékéanyagáról még kevesebb az adatunk, de amit pl. Pozsonyban vagy az utóbbi időben különösen nagy jelentőségre emelkedett Nagyszombatban⁴⁶ a kutatások felszínre hoztak, az az egyes városok építészetének sajátosságairól, viszonylagos önállóságáról tanúskodik. Még fontosabb az a tény, hogy viszonylag szűkebbek az ismeretek a standard polgárházaktól eltérő típusokról: a lakótornyokról, a polgári palácium emlékéanyagáról (pl. a soproni polgárházak hátsó szárnyainak reprezentatív épületeiről), a Hof-típusú városi épületegyüttesekről.⁴⁷

A városi építészeti gyakorlat nagyobb számban feltárt emlékei (pl. Budán, Sopronban, Pozsonyban) más megvilágításba helyezik a korábban a művészettörténetet szinte kizárólagosan foglalkoztató egyházi építészet emlékeit is. A jelentősebb városi központokban az építészeti gyakorlat bizonyos kontinuitásával és stílisis tekintetben is helyi színezetével kell számolnunk, ami igen tanulságos lehet az országos központok és a régiók kérdésének megítélésére. Ehhez a problémához a legtöbb adalékot éppen az építészet története szolgáltathatja, hiszen más művészeti ágak emlékéanyaga lényegesen egyenetlenebben és hézagosabban maradt ránk. Természetesnek mondható, hogy a szlovákiai vagy az erdélyi szász építészettörténeti kutatásban a regionális sajátosságok mindig is erőteljesebben domborodtak ki, mint a magyar művészettörténetírásban, amely mindenekeelőtt a központi területek kisugárzásait kereste. Régiókat átölelő, nagyobb lélegzetű kapcsolatok nyomait szigorúbban stíluskritikai értelemben a 15. század első harmadában csak Buda és Pozsony között (ez esetben az udvar székhelyének eltolódása az ok), illetve Kassa–Kolozsvár–Segesvár–Brassó műhelyösszefüggései esetében lehet kimutatni (nyilvánvalóan a városok közötti kapcsolatok nyomán).⁴⁸ Az ország egyes művészeti régióinak, belső összefüggéseinek mértékét és struktúráját azonban alig ismerjük: e tekintetben még igen bőséges lehetőségek állnak a kutatások előtt.

Ha az építészetre áll az a megállapítás, hogy az emlékéanyagnak új leletek útján való gazdagodása a hagyományos művészettörténeti szempontokban is eltolódást okozott az életforma összefüggéseinek javára, túlnyomó jelentőséget nyer ez a megközelítés az anyagi, kisművészeti kultúra ismeretében. A leletanyag természetéből következően a legjelentősebb szerepet a keramika játssza: a használati és díszkerámiának, a helyi produkciónak és az importnak megismerését, s különösen a kályhacsempék típusainak, ezek elterjedésének ismeretét egyedül a háború utáni időszak kutatásainak köszönhetjük.⁴⁹ A régészeti módszerekkel elérhető, extenzív ismeretgyarapodás túlnyomó jelentőségére

figyelmeztet ugyanakkor az a tény, hogy a keramika az anyagi kultúrának egyetlen olyan területe, amelyen a korábbi ismeretekhez képest minőségi változásra került sor. Igen háttérbe szorult ugyanis a fémművesség, különösen pedig az ötvösség kutatása: a forrásbázist lényegében ugyanazok a levéltári kutatások alkotják, mint a század elején, a tárgyi bázis is inkább szűkült, mint bővült (jellemző módon, az 1884-es ötvösmű-kiállítás vagy a millenniumi kiállítás által elért viszonylagos teljesség ma már megismételhetetlen). E téren az interpretatív kutatások is igen szórványosak voltak: egyedül a sodronyzománc kezdetének megítélését segíti újabb keletű corpus.⁵⁰

Az igen látványos extenzív gyarapodás mellett is döntő szerep jutott viszont az interpretációnak a szobrászat kutatásában. Szerepét szépen szemlélteti a budai vár ásatásai során lelt női fejes konzol szakirodalmi sorsa. Kezdetben Nagy Lajos-kori emlékként szerepelt, más, drapériás szobortorzókkal együtt „János mester” műhelyének attribuálva.⁵¹ Ez az attribúció megfelelt annak a szerepnek, amelyet kutatásunk ugyanezekben az években a budai udvarnak kezdett tulajdonítani a 14. század művészeti kultúrájában. A budai töredékeket először Radocsay Dénes választotta el a 14. századtól, s helyezte a 15. század eleji ausztriai lágy stílus összefüggésébe.⁵² Néhány év múlva az 1974-es szoborlelet darabjai kísértetiesen ugyanezt a pályát futották be, az Anjou-kori datálástól a ma feltételezett, a 15. század harmadik évtizedére tehető készítési időig.⁵³ Ekkor tisztázódott az a műhelykapcsolat is, amely a régebbi töredékeket és az újonnan előkerült szobrok egy részét összeköti egymással. A budai szoborlelet adott alkalmat a Zsigmond-kori budai kőfaragóműhelyekben működő sokféle stílís törekvés tisztázására, az alapvetően közép-európai, ausztriai eredetű, az ún. grosslobmingi műhelyre való utalással jellemezhető stílusban nyugati, végső soron franciaországi eredetű vonások kimutatására. A lelet másik fontos tanulsága kronológiai természetű: felveti a korábban prágai eredetűnek tekintett parléri elemek (maszkos konzolok) budai feltűnésével kapcsolatban a későbbi datálás lehetőségét, amelyet ezek pozsonyi jelenléte is alátámaszt. Ez esetben a budai stílus forrása nem lehetett a 14. századi prágai dómépítő páholy, csak annak örökösei, mindenekelőtt Bécs. A közvetítő szerepet pedig Steiermarknak, Krajának, esetleg a Cilleiek révén velük kapcsolatba kerülő Zágrábnak tulajdoníthatjuk.

A budai szobrászat Horváth Henrik korában jórészt még absztrakt fogalom, többé-kevésbé megalapozott sejtések terepe volt. Megfoghatóvá az eltelt idő leletei révén vált, arculata azonban a művészettörténeti interpretációban alakul. Ennek köszönhetően dominál benne a stílustörténeti problematika. Magán viseli a közép-európai lágy stílus kutatásában az utóbbi évtizedekben végbement fejlemények nyomait. Felettébb tanulságos pl. a körmöcbányai Curia Civitatis faragványtöredékeinek megítélése. Jaroslav Homolka ezeket eredetileg mint a toruhi Szép Madonna közeli stílusrokonait publikálta,⁵⁴ míg ma bennük ugyanazoknak a tendenciáknak a hordozóit látjuk, mint a budai vár

szobraiban. A két álláspont közötti különbség a lágy stílus kialakulásának korábbi, egyközpontú teóriáját, illetve újabb, a párhuzamos fejlődéseknek fontos szerepet juttató regionális tekintetben differenciáltabb elképzelését jellemzi. (Igen jellemző e tekintetben Robert Suckale utalása a pluralisztikus fejlődésmodellre.⁵⁵)

A magyarországi szobrászat stílustörténetének alapjait, s ezzel a magyarországi művészettörténetírásnak a nemzetközi kutatáshoz való felzárkózásához a legkedvezőbb előfeltételt Radocsay Dénes dolgozta ki. A középkori Magyarország faszobrainak corpora nélkül aligha igazodhatnánk el a magyarországi szobrászat fejlődéstörténetének, datálási problémáinak kérdéseiben. Ez a corpus⁵⁶ még akkor is alapvető az egész magyarországi gótikus szobrászati emlékanyag megítélésére nézve, ha szerzőjének egy-két rész tanulmánytól eltekintve nem adatott meg a tervezett kőszobrászati áttekintés elkészítése.⁵⁷ Ugyanakkor aligha téveszthető szem elől az a néhány módszertani nehézség, amely a Radocsay corpora alapján kialakítható fejlődésképp mechanisztikus általánosításának útjában áll. Az egyik műfaji természetű: a faszobrászat túlnyomó részben oltárok szobrait jelenti, ugyanakkor viszont a kőszobrászat funkcionális tekintetben igen sokrétű. A stílustörténeti módszer alkalmazásának, összefüggő fejlődésképp megrajzolásának másik módszertani akadálya kétségtelenül érvényes a faszobrászatra is: ez az emlékanyag egyenetlen területi megoszlásában rejlik. Radocsay corpusának fejlődésrajza mindenekelőtt a Szepességen alapul: ennek kutatástörténeti okai vannak. Számos újabbban előkerült emlék alapján Sáros, a középső és a nyugati Felvidék régiói, sőt, bizonyos mértékben a Dunántúl nyugati területei is részben eltérő művészeti kapcsolatokon alapuló, eltérő fejlődésképek kidolgozására adhatnának alkalmat.⁵⁸ A budai szobrászatról sem tételezhető fel az 1974-es szoborlelet tükrében az ország szobrászati produkciójának egészét meghatározó szerepe; egyelőre könnyebb felismerni az általa befolyásolt, meglehetősen szétszórt műhelymunkákat és a vele rokon stílusfokon álló, de bizonyosan nem összefüggő jelenségeket, mint körvonalazni reális hatókörzetét. Más regionális stílusjelenségek esetében is a szakirodalom erőteljesebben hangsúlyozza a stílustörténeti helyzetük jellemzéséhez szükséges, főként kor-meghatározta párhuzamokat a konkrét művészeti összefüggéseknél. Ekként egyrészt az ország produkciója látszólagos stílárius egységben jelenik meg, másrészt, alig ítéltethők meg a regionális stílusok. E régióknak igen nagy a jelentősége, amint létezésükkal – igen helyesen – Radocsay faszobrászati corpora eleve számolt is. Elvileg, a történeti folyamatok, mindenekelőtt a városi központok és piackörzeteik kialakulásának alapján is feltételezhető szerepük. Az ország művészettörténeti képében azonban nemcsak azért jelennek meg igen halványan, mert az emlékanyagot a későbbi korok pusztításai megtizedelték, hanem azért is, mert művészettörténeti elemzésük nem eléggé konkrét ilyen distinkciók megtételéhez.

Ugyanez a nehézség határozza meg a falfestészet történetének kutatási helyzetét. Az emlékanyag ebben a művészeti ágban a legsérülékenyebb, illetve itt van a leginkább kitéve a restaurátori értelmezéseknek, ami nem csekély mértékben határozza meg a művészettörténeti interpretációt is. Ez adottságok

mellett a másik meghatározó tényezőt kétségtelenül a tudományos prekonceptiók jelentik.⁵⁹ Ilyen prekonceptió a magyarországi falfestészet alapvető trecento-jellege, Anjou-kori művészeti kapcsolatokból való származtatása s e kapcsolatok hazai hagyományként való továbbélésének feltételezése. A prekonceptió tendenciája meglehetősen világos: a hazai protoreneszánsz fejlődéstörténeti koncepciójának kivetítése az emlékekre. Megjelenési formája többnyire a datálás; erre az ad alkalmat, hogy a falfestészeti emlékek csak igen ritka esetekben hordoznak feliratos dátumot vagy köthetők határozott építéstörténeti terminus post quemhez.

Az újabb irodalomban ezért mindenekelőtt a datálási kérdésekben kialakult ellentmondások jelzik a falfestészeti alkotások interpretációjával kapcsolatos nézeteltéréseket. Ezek közül a legjelentősebb választóvonal a rendszerint a kompozíciós típusok alapján az itáliai trecento fő műveire és legjelentősebb alkotóira hivatkozó, tehát a korai datálásra hajlamos magyar kutatás (amelynek véleményét Radocsay Dénes összegezte a középkori Magyarország falfestészetét tárgyaló corpusában⁶⁰) és a csehszlovákiai kutatás (szintézise Dvořáková, Krása és Stejskal corpora⁶¹) között húzódik. Az utóbbi — nem utolsó sorban a közép-európai falfestészet majdnem századdal újabb kutatási állapotára támaszkodva — erőteljesebben számolt közeli, nem nagy távolságokat áthidaló művészeti kapcsolatokkal, általában a közép-európai környezettel s Itáliában is Északkal, Dél-Tirol és Krajna közvetítő szerepével, az adriai partvidék művészeti gyakorlatának rokonságával, ami feltétlenül realisabb eljárás mód, mint elterjedt kompozíciós típusoknak elsőrendű művészeti központokra való visszavezetése.

Ez a kérdés szorosan összefügg a falfestészeti produkció érték- és színvonal-problémáival. Az emlékanyag nagy tömege falvakban, földrajzi és szociális tekintetben egyaránt a legtávolibb, leginkább alárendelt környezetben maradt ránk, ahol a falfestészet művelésének csak alkalmi jeleget tulajdoníthatunk, folyamatosságot semmiképpen sem, s ahol rendszerint a művészeti igények kulturális tudatosságával is csak csekély mértékben lehet számolni. Viszont éppen ebben a szférában — szerencsés esetben, nagyobb számú fennmaradt emlék esetén — kézzel foghatóvá válhat a művészeti régió fogalma. Egy-egy átlagos templomi falfestészeti ciklus kivitelezése aligha tarthatott egy évnynél tovább, ezért a regionális központokban megtelepedett festők vagy műhelyek számára tartósan, bőséges munkaalkalom kínálkozott a környéken, sőt ekként bizonyos hagyomány is létrejött. Az így felfogott kvalitás nem feltétlenül azonos a stílus kvalitásával, a művészi minőséggel, magán viseli azonban az elemi művészeti igényeknek megfelelő, a kevéssé konkretizált kívánság által uniformizált sorozatprodukciónak vonásait. Magasabb rendű, konkrétabb szándékkal alighanem ott számolhatunk, ahol az ikonográfia valamilyen egyedisége is jelzi a megbízó beleszólási szándékát. Éppen ezért a falfestészet megítélésében különös fontossága van a kulturális rétegek megkülönböztetésének és a nekik megfelelő értékelésnek: legalábbis a viszonylagos művészeti eredetiség, „primér” jelleg és a sorozatos műhelyprodukció közötti distinkciónak. Az utóbbi esetében aligha tehető fel a nehezen hozzáférhető, féltve őrzött és magasabb szintű műveltséget

feltételező, nem közkeletű ikonográfiai mintaképek (pl. miniatűrök) előképszerupe, elsőrangú művészeti központokkal való összeköttetések meghatározó jelentősége, viszont nagy valószínűséggel lehet számítani a konzervativizmus, olykor generációnyi retardálás meglétére.

A falfestészeti kutatásoknak és az emlékanyag jelentős gyarapodását eredményező feltárásoknak köszönhető számos, a 15. század első harmadában a jelek szerint igen produktív falfestészeti régió tisztázása. Ezek közé tartozik mindenekelőtt az a kör, amelynek súlypontja Gömör megyében volt,⁶² a szinte naivitásig provinciális lipthói emlékcsoport,⁶³ s kirajzolódóban vannak egy székellyföldi régió körvonalai is.⁶⁴ E régiók esetében, amelyeket határozottan gazdasági körzeteknek, festő iparosok működési köreinek is kell felfognunk, rendszerint csak a szétszórt emlékeket ismerjük, a központokat magukat azonban nem. Megismerésüknek egyik legjelentősebb érdeke ahhoz a mechanizmushoz fűződik, amely minden bizonnyal a vidéki építészeti tevékenységnek, később a szárnyasoltárművészetnek a terjedését is befolyásolta. Különösen az építőmunkások, kőművesek és a vándorfestők mozgása között lehet szorosabb analógiát feltételezni. Egyetlen esetben, a radkersburgi Johannes Aquila esetében, akinek fürstenfeldi falképeinek feltárása óta immár négy falfestészeti vállalkozását (Velemér, Bántornya, Mártonhely, Fürstenfeld) is ismerjük, legalább az 1378–1392 közötti időszakból, a városi központhoz kötött vándor festőműhely működésének módját is megismerhetjük, ha a már nyilván megtelepedett vándorfestő előéletét, segéd korában tett vándorlásait, feltehetőleg ugyanekkor gyűjtött mintakönyvének tartalmát és eredetét nehezen tudjuk is rekonstruálni.⁶⁵ Nem meglepő, de feltétlenül hangsúlyozandó az a tény, hogy legalábbis Johannes Aquila mozgásköre nem respektálta az országhatárokat, hanem láthatóan épp a határ menti helyzetből következő lehetőségeket használta ki nagy élelmességgel. Másrészt, Bántornya, Mártonhely és Fürstenfeld festészetének modernebb elemei arra is figyelmeztetnek, hogy azok előtt a vándor festőműhelyek előtt, amelyeknek létezésére a regionális stílusjelenségeket fentebb visszavezettük, egyáltalán nem volt bezárva a stílári megújulás és a modernizálódás útja.

Bántornyan az 1383-as szentélyciklusban egy votívkép, később, az 1389-re datált, hajóbeli ciklusban az egész ikonográfiai koncepció, az Utolsó ítélettel párhuzamos, meglehetősen ritka Zsuzsanna-történet, a László-legenda egyedülálló jelenetsora utal speciális műveltségre. (A Szent László-történet esetében ez minden bizonnyal a liturgikus szövegeken kívül a behatóan ismert krónikasöveg lehetett.) Zsalizen Becsei Vesszős György ún. „különítélete”.⁶⁶ Pónik (71, 73) 1415-ös ciklusában az intercesszió gondolatkörének sokoldalú kifejtése,⁶⁷ Zsegrán a Keresztrefeszítés sokrétű allegorizmusa,⁶⁸ Székelyderzszen a jelek szerint a Szent László-legendával párhuzamosan ábrázolt Szent Pál-ciklus, az újabban feltárt tári töredékekből következtethetően itt is speciális, sokalakos votívkép állott a személyes devóció szolgálatában. Ez esetekben – a festőműhely művészi kvalitásától többé-kevésbé függetlenül – az átlagosnál műveltebb donátor szerepe tételezhető fel, akinek műveltségét gyakran a képbe foglalt feliratok is jelzik. Ezek a példák a festők megválasztásában is nagyobb gon-

dot engednek feltételezni. Sajnos, alig van lehetőség arra, hogy rámutathassunk a stílusnak valamely központi mintaképére, ahhoz hasonlóan, ahogyan pl. a nem kevésbé személyes reprezentációt szolgáló síremlékek esetében a budai produkció szerepe a faragás stílusa és a vörösmárvány anyagának használata alapján az utóbbi időben eredményesen tisztázhatóvá vált.⁶⁹

A falfestészetben csak olyan esetekben lehet országos központok mintakép-szerepére gondolni, amelyekben egymástól távoli régiókban tűnnek fel hasonló kvalitások. E jelenségek közé tartozik Almakerék, Nagytótlak, illetve Ludrova (egyesek szerint még a gömöri Karasztkő) stílusának feltételezett rokonsága.⁷⁰ Ugyancsak eredményesen vethetők össze a póniki és ludrovai, illetve a keszthelyi⁷¹ falképciklusok részletei. Kérdéses marad azonban, vajon ezek az analógiák valóban hazai mintaképre, vagy csak hasonló stílusorientáció által lehetővé tett, véletlen egybeesésre vezethetők vissza. Ugyanez érvényes a siklósi első festésréteg figuráinak rokonságára a szepesmindszenti, illetve az erdélyi bibarcfalvi Szent László-legendák alakjaival. A falfestészet oldaláról is nehéz olyan központokra találni, amelyekben domináns stílusokat lehetne kimutatni. Pozsony festészetének tendenciáit pl. viszonylag jól képviseli a könyvfestészet; a városháza töredékes falképeit azonban rendkívül nehéz a kódexekhez mérni. Több tanulsággal kecsegtet az az újonnan feltárt póniki festészeti együttes, amelyben a prófétákat ábrázoló táblaképek és a diadalív falfestményei minden bizonnyal egyazon belső térdfeszítéshez, egységes programhoz tartozhattak. Kevéssé vizsgálták a kitűnő lőcsei festmények esetleges stílusösszefüggéseit: holott a Szent Katalin-oltár predellájaként alkalmazott triptichon és a déli mellékhajó zárófalának kis Keresztrefeszítés-falképe kvalitásában, és csehes orientációjában nem áll távol egymástól. Itt a legnagyobb akadályt alighanem a Szent Jakab-templom nagy számú és terjedelmes falképének erősen restaurált állapota jelenti. Feltűnően magas kvalitásszint jellemzi Kassa 15. század eleji festészetét: erről a Szent Erzsébet-templom Utolsó Ítéletet és Feltámadt Krisztust ábrázoló falképei, illetve a templom csulájának himzései tanúskodnak, s nem maradnak el a Szent Erzsébet-templom, illetve a ferences templom szobrászati emlékei mögött. Valamennyiüknek „csehes”, közép-európai stílusorientációja nyilvánvaló, feldolgozásuk azonban nem eléggé beható ahhoz, hogy ennek alapján a feltehető kassai központ jellegéről szólni lehetne. Talán nem is volt ilyen, hanem egy általános, kor-meghatározta ízlésen belül meglehetősen szabadon érvényesülhetett a művek és a mesterek megválasztása. Nagyszében esetében a prágai típusú lágy Pietà és Petrus Lantregen 1417-es, talán salzburgi orientációjú Keresztrefeszítés-csoportja állnak egymással párhuzamban. Ezt az erősen eklektikus jelleget észlelte Pozsony könyvfestészetében Gerhard Schmidt, s hasonló eredményre vezet a budai szoboregyüttes stíluskritikai elemzése is.

A pluralisztikus, a stílusanalízis szigorú objektivitásához ragaszkodó művészettörténetírás által nyújtott összkép bizonyos tekintetben lehangoló. Jogos a kérdés, hogy ha oly sok a provinciális szintű derivátum, annyi a külső hatás és

az exportjelenség, hol kereshető az ország művészetének az a sajátos jellege, amely e korban már bizonyára elvárható. Ilyenfajta jelleggel találkozunk Prágában, Bécsben is, nem is szólva Párizsról vagy Dijonról, Milánóról, Veronáról, Velencéről stb. Természetesen megkülönböztetendő egymástól a helyi, országos sajátosságoknak és a nemzeti jellegnek a kérdése.

Abban az értelemben, ahogyan Kolozsvári Tamást Gerevich Tibor „az első magyar képtábla-festő”-nek tekintette, más korai táblaképekkel, a póniki Jeremiás prófétával, a lőcsei triptichonnal⁷² vagy a németújvári táblával⁷³ kapcsolatban nem merült fel a nemzeti jelleg kérdése. Részben részletesebb feldolgozásuk időpontja, az alkalmazott stíluskritikai eljárás is kizárja e szempontok érvényesítését. Belőlük egységes és folyamatos művészet képe aligha lenne ki-alakítható: túlságosan sporadikusak ahhoz, hogy akár regionális sajátosságokra is lehetne következtetni belőlük. Más a helyzet Kolozsvári Tamás garamszent-benedeki Kálvária-oltárával, amelyet mindenekelőtt megbízójának a királyi kápolnához való tartozása alapján meggyőzően tekinthetünk az udvari művészet képviselőjének. Az erdélyi szász, majd a jelenkorig a román művészettörténetírás is megkísérelte ugyan a festő neve alapján az oltár stílusának Kolozsvárra való lokalizálását,⁷⁴ ennek az értelmezési verzióknak azonban a kolozsvári összehasonlítási alap teljes hiányán kívül éppen a donátor budai kapcsolatainak és a garamszentbenedeki rendeltetési helynek ismerete is akadály. Az újabb irodalomban a garamszentbenedeki oltár stílusának és a váci ötvöscéh missaléjában lévő Szent Eligius-iniciálénak egymásra vonatkoztatása is az ország kevéssé ismert központi vidékeinek, udvari művészetének összefüggéseivel mellett szól.⁷⁵

A garamszentbenedeki oltár stílusának megítélése mindenestre modell-szerűen tükrözi a 15. század első harmada udvari művészetéről alkotott elképzeléseket. Gerevich Tibor származtatása az 1400 körüli udvari kultúra központjaiból merített stílussajátosságok szintézisét sugallta. Radocsay Dénes ezzel az elképzeléssel a rajhradi mesterrel való kapcsolatok feltevését állította szembe⁷⁶ — tézise időpontját és tendenciáját tekintve egybeesik Gerevich László prágai Parler-hipotézisével. E konkrét attribúciós javaslatokkal szemben bizonyos fokú reakciót képviseltek azok a nézetek, amelyek az internacionális gótika udvari kultúrájával való általánosabb kapcsolatot hangsúlyozták: Mucci András utalásai a narbonne-i paramentum kompozíciós típusainak jelenlétére az oltáron, illetve Lukács Zsuzsa kompozíciós párhuzamai az észak-itáliai internacionális gótikus udvari festészet köréből.⁷⁸ A kompozíciós típusokon kívül fokozatosan egyéb, a festői formarepertoár körébe tartozó elemek, figura- és fejtfípusok is fokozottabb hangsúlyt kaptak: köztük azok is, amelyek pl. a bécsi „vademe-cum” típusaihoz fűzik az oltár figuráit. E két kutatási irány úgy jellemezhető, mint egyrészt konkrét kapcsolatok feltételezése ismert és jó művészi minőségű művekkel képviselt közép-európai irányzatokhoz, másrészt a mű udvari művészeti kapcsolatainak és 1427-ben konkrét stílárius aktualitásának, modernségének hangsúlyozása. Ez a dilemma ez idő szerint a Martyrologium-mester körével való párhuzamosság és stíluskapcsolat feltételezésében nyeri feloldását. Ez a feltevés egyrészt a Zsigmond-kori Prágában is működő, fontos stílusje-

lenségnek a magyarországi udvari művészetben való működését tételezi fel, másrészt rendszerint együtt jár helyi sajátosságok hatásának megállapításával.⁷⁹

Kolozsvári Tamás oltárának kutatástörténete mutatja, hogy a specifikumok megállapításának a stíluskritika meglehetősen bizonytalan eszköze. Bizonytalan, mert a fent említett okokból a modern nemzetfogalom támaszai, a falu és a városok nehezen hívhatók segítségül a stílus megítélésében. Annak a művészeti rétegnek pedig, amelyben e specifikumoknak jelentkezniük kellene, emlékanyagát igen kevésbé ismerjük; rendszerint elszigetelt maradványokkal van dolgunk. Kétségtelenül ezek közé a magányos emlékek közé tartozik a nagyváradi/győri Szent László-herma, amelynek sajátos stílusát sem az ereklyetartó-funkcióból, sem a — többnyire alaptalanul feltételezett — archaizmusokból, sem az elevenség 15. század eleji pátoszformuláiból eredő tipikus sajátosságai nem magyarázzák kellőképpen. A büszt szobrászati kvalitását nehéz megközelíteni; a Márton és György kolozsvári szobrászokra való utalás sem segített, mert mint a prágai Szent György-szoborral való gyakori egybevetés bizonyítja, a két mű között generációs méretű a távolság, s az egyezések véletlenszerűek. A legkönnyebben járható út a sodronyzománctechnikának magyarországi specifikumként való elismerése, s az ereklyetartó mellrése e technikának valóban egyik inkunábuluma. Ezt a „sajátosan magyarnak” elismert technikát számos származtatási kérdés kíséri, s épp a korai emlékeken előforduló pajonzománc alapján valószínűnek látszik, hogy az internacionális gótika émail à plique technikájának egyik sajátos variánsáról lehet szó. Nehezebb kérdés a legkorábbi emlékeknek, köztük a Szent László-hermának, a drezdai Harcias Frigyes-féle kardnak, valamint a nyitrai Szelepcsényi-Evangelistarium fedőlapjának a Magyarországon belüli lokalizálása.⁸⁰ Épp a nyitrai evangelistarium-fedőlen alkalmazott evangelistaszimbólumok nemcsak a zománctechnika szempontjából, hanem formájuk révén is felvetik az ország egészére nézve elismert, központi műhely kérdését, mivel azonos formában találhatók meg a nagydisznódi ereklyetartó kereszten. Az országos jelentőségű központ problémája tehát ugyanúgy merül fel, mint a falfestészetnek nagyobb regionális távolságokat áthidaló stílus egyezései esetében.

Az országra jellemző sajátosságok kimutatásának másik lehetőségét az ikonográfiai vonások jelentik. A legkézenfekvőbb itt azokra a típusokra gondolni, amelyek a magyarországi egyház liturgikus kultuszával, illetve az országhoz tartozás tudatával szorosan összefüggnek: mindenekelőtt a szent magyar királyok, főként Szent László kultusza jöhet számításba. Ezeknek a 14. századi előtörténete kétségtelenül a lovagi mintaképtől az uralkodó dinasztia szent elődeinek tiszteletén át az ország védőszentjeinek kultuszáig terjedő fejlődést mutat. A Szent László-kultusz a 15. század elején a nemzeti szent-kultusz vonásait és kiterjedését ölti, s megtestesíti az országot alkotó nemesi rend köztudatát. Ezt a jelentőségét bizonyos mértékig elhomályosították a főként a falfestészet Szent László-legendaciklusaira koncentráló és ezek archaikus eredetét hangoztató kutatások.⁸¹ Valójában ezeknek és az önálló alakos Szent László-ábrázolásoknak virágkora éppen Zsigmond kora, amikor mind a király, mind ellenzéke (így 1403-ban Nápolyi László pártja) esetében írott források is ta-

núsiák a szent királynak az ország patrónusaként való tiszteletét. A Szent László-ábrázolások ikonográfiai fejlődése (I. pl. Székelyderzs, Nagyvárad, Siklós stb.) semmiképpen sem támasztja alá az autochtoneitásnak minden külső kapcsolattól elszigetelt elképzelését, hanem inkább a meglévő típusnak olyan stílusi vonásokkal (viselet, fegyverzet, fiziognómiai típus, elevenség) való felruházását tanúsítja, amely általánosnak mondható a 15. század eleje lovagkirály-ikonográfiájában⁸² (v.ö. Szent Vencel, Zsigmond stb. egyidejű ábrázolásait). Az az ítélet, amely az ábrázolási tradíció visszaesését állapította meg, félreismerte annak a váltásnak a horderejét, amelynek során a korábbi sokféleség megszilárdult, bizonyos mértékig kánonszerű ikonográfiának adott helyet. Egy ikonográfiai típus kanonikus érvénye bizonyos konszenzus jele; joggal tekinthető specifikumnak.

A sajátosságok keresése, a művészeti alkotások különböző (stílusi, technikai, típusbeli, ikonográfiai stb.) aspektusaiban való kimutatása, érvényesülési körüknek megvonása még bizonyára sok teendőt fog róni a művészettörténeti kutatásra. Annyi azonban a már említett példákban is nyilvánvaló, hogy a specifikumok nem jelenthetnek valamely minden korra egyformán érvényes konstans tényezőt, nem képviselhetik a későbbi korok nemzeti stíluseszmenyének ideáltípusát. Ugyanezek a példák meglehetősen világosan sejtetik, hogy olyan jelenségről van szó, amelyek az országnak többé-kevésbé elszigetelt régiókból magasabb rendű földrajzi egységgé alakulásával, belső gazdasági-kereskedelmi kapcsolataival, az ország lakói közötti politikai összetartozás-tudat elemi formáinak megjelenésével függnek össze. Ezeket a tényezőket nemcsak a művészetek történetében, hanem a politikai gyakorlatban és tudatban sem tekinthetjük adottaknak, hanem — a központosítás törekvéseiben, Zsigmond politikájának hozzászas, korántsem egyenes vonalú folyamatában — *in statu nascendi* létezőknek. Mint a történetírás számára, úgy a művészettörténetben is Zsigmond király uralkodásának fél évszázada átmeneti korként tarthat igényt az érdeklődésre, olyan fontos szakaszként, amelynek során számos, az újkori kultúrát jellemző sajátosság és struktúra alakult ki.

Ennek az átmenetnek a jellemzésére az az egyirányú út, amelyet a „proto-reneszánsz” elnevezése jelzett, elégtelennek bizonyult, főként azért, mert már céül eleve későbbi történeti fejleményeket és értékeket állított. Általában az „internacionális” gótika kategóriája alkalmasabbnak bizonyult a többirányú fejlődés jellemzésére. Alkalmasabb volt eleve annak a Zsigmond-kori udvari kultúrának a jellemzésére is, amelynek negyed századnyi időt kitevő periódusában nemcsak magyar királyi és országos, hanem egyúttal német királyi, majd császári reprezentáció is egyesül — mintegy perszonálunióra emlékeztető kapcsolatban. Ez a reprezentáció olyan bonyolult rangstruktúrát eredményezett, minőségeknél olyan összefonódását, amellyel korábbi korok magyar művészetében nem kell számot vetnünk. Természetesen fokozottan teremtette meg a különböző impulzusok hazai elsajátításának, meghonosításának lehetőségét is, amire elegendő, bár többnyire külsőséges példát szolgáltatnak a magyar udvar

tagjainak heraldikai reprezentációjában, viseletében és fegyverzetében, síremlékein és váraiban bekövetkezett igényváltozások.⁸³ Nem kevésbé fontos sajátossága a császári reprezentációnak, hogy eleve kizárja a csak itáliai vagy csak német, déli vagy északi jelleg kérdését: a kettőt szükségszerűen egyesítenie kellett. Ez a problematika a legkorábban és a legközvetlenebbül tarthatott igényt a nemzetközi művészettörténeti kutatással való lépéstartásra. Irányát és területét mindenekelőtt az újkori műfajok, főként a portré genezisére vonatkozó kutatások (elsősorban H. Ladner inspiráló tanulmánya) jelölték ki. Ezért vált — már Horváth Henrik óta — a korszakra vonatkozó kutatások egyik jelentős súlypontjává a Zsigmond-ikonográfia (valójában a portrétörténet kezdeteinek egyik lényeges fejezeteként).

- Zs.36- A bécsi Zsigmond-portré meghatározása Wilde János kutatásainak ered-
37 ménye; többször kétségbe vont Pisanello-attribúcióját Bernhard Degenhart
Zs.38 kezdeményezte. Rajta kívül a párizsi Codex Vallardi két Pisanello-féle portré-
rajza az alapja az idős Zsigmond autentikus ikonográfiájának, amelyeket idős-
kori, másolatban fennmaradt portréi (Bern, Sebenstein, Görlitz, Párizs, Cabinet
des Estampes) egészítenek ki. A Zsigmond-ikonográfia modern feldolgozását,
amelynek alapja az autentikus portréábrázolások hagyományának követése,
Vayer Lajos kezdeményezte.⁸⁴ Munkája, amely a Masolino-monográfia kere-
teibe exkurzusként illeszkedett, a császár portrétipusának ikonológiai értelme-
zését, mindenekelőtt a nagyobb összefüggésekbe foglalt ábrázolások értelmezését
tűzte ki célul. Így Zsigmond arcvonásainak és attribútumainak általános euró-
pai elterjedését állapítja meg, kimutatva, hogy alakjában az egyházszakadás
és a zsinati mozgalmak, a huszitizmus és a korai humanizmus korszakában a
császári hatalom ideálképét látták. E célkitűzésnek megfelelően Vayer Lajos
munkája elsősorban a Zsigmond alakjához régóta kapcsolódó kryptoportré-
problemátika modern összefoglalását nyújtotta. A Zsigmond alakjához fűződő
portréalkalmak és ilyen természetű emléktárgy szisztematikus áttekintése, az
autentikus és a rangrejtett portrékon kívül más funkciókörök, köztük elsősor-
ban a pecsétek felhasználásával, Kéry Bertalan ilyen tárgyú monográfiájában
valósult meg.⁸⁵ A munka és az azt követő recenziós irodalom kiegészítései
lényegében megteremtették azokat az alapokat Zsigmond ikonográfiája számá-
ra, amelyeket a modern művészettörténetírás pl. V. Károly francia király vagy
IV. Károly cseh király és császár ikonográfiája számára is kidolgozott. Egyetlen
műfaj, mégpedig a Zsigmond-ikonográfiában igen nagy szerepet játszó „ge-
schichtliches Ereignisbild” — különösen az illusztrált 15. századi krónikák kép-
sorainak — feldolgozása hiányzik; talán éppen azért, mert a portré kezdeteinek
irodalma, amely a Zsigmond-ikonográfia rendszerezéseinek kategóriarendszerét
szolgáltatja, ezzel a műfajjal nem számol. Ugyanígy, lényegében felkutatatlan
a Zsigmond-ikonográfia késői hagyománya, eltekintve olyan főművektől, mint
Zs.45- Dürer nürnbergi portréja, még a Turóczi-krónika fametszetének típusát sem dol-
46 gozták fel. Ez a posztumusz hagyomány ugyanakkor a kryptoportré keretei
között történt hagyományozódás mellett az autentikus portréhagyomány szo-
kásos mechanizmusát is megvilágíthatná.

A Zsigmond-ikonográfia kutatása tehát nem tekinthető befejezettnek.

Kérdés, hogy a magyarországi művészettörténetre ennek a feladatnak a megoldásában milyen szerep vár. Bizonyos, hogy a magyarországi vonatkozások nem merülhetnek ki hazai kryptoportrék időnkénti, alkalmi kimutatásában (példái: Miskolc város pecsétjének Szent István-ábrázolása, Kolozsvári Tamás Kálvária-képének centuriója, a győri Szent László-herma típusa, a budai szoborlelet egyes darabjaival kapcsolatos feltevések). A Zsigmond-ikonográfiában ki alakult ábrázolási típusok, a benne jelentkező stíluslemek, illetve realitásformulának minősíthető részletek magyarországi jelenléte azonban arra figyelmeztet, hogy a császár alakjának európai ábrázolási hagyománya nem maradt hatástalan a magyarországi művészetben sem. Ebben a tekintetben különös jelentősége van annak a kétségtelenül Zsigmond alakja köré csoportosított portréciklusnak, amelynek maradványai Budán kerültek elő 1974-ben, s amelynek pontos ikonográfiáját nem ismerjük. Legvalószínűbb, hogy a genealógiai ábrázolás (amelynek a benne szereplő nőalakok megfelelhetnek) szándékai egyesültek benne az ország előkelőinek, esetleg az országtanácsnak reprezentációjával (amelynek megfelelően püspök-alakok is szerepeltek benne). Ez a portréciklus a kor Európájának egyik legátfogóbb sorozata lehetett. Rajta kívül Zsigmond ikonográfiáját Magyarországon csak a pecsétművészet képviseli, amelyben a római királlyá választás után sokáig fennmarad a magyar királyi reprezentációs formák világos megkülönböztetése a német uralkodói hagyományba illeszkedő reprezentációs formáktól. Ez a kettősség, amely csak Zsigmondnak császárrá

Zs.20 koronázása után használt magyar királyi pecsétjén vezet szintézishez, viszont arra figyelmeztet, hogy a két reprezentációtípus nem azonosítható egymással minden további nélkül, Magyarországon nem lehet automatikusan feltételezni a császári reprezentáció formáinak átvételét.

Az európai Zsigmond-ábrázolási hagyomány műfajttörténeti áttekintésén azonban még egy, negatív tanulsággal is járnak a magyarországi művészettörténet számára. Az az intim ábrázolási típus, amely V. Károly francia király vagy IV. Károly császár ikonográfiájában olyan nagy szerepet játszott, s amely a modern portréábrázolás egyik csírájának tekinthető, Zsigmond ábrázolásainak tradíciójából teljesen hiányzik. Nem ismerjük dedikációs portréit, nincsenek privátoratóriumhoz, stúdióhoz köthető ábrázolásai. Minden portréja többé-kevésbé a nyilvánossághoz, a reprezentációhoz kapcsolódik, s talán ez egyik magyarázata a személye körül kialakult kryptoportré-hagyomány nagyságának is. Az ábrázolásokból hiányzó intimitás talán éppen Zsigmond lényének, egyéniségének egyik alapvonására világít rá; arra, hogy kevésbé benső a viszonya a könyvekkel, s hogy mecénásként a fejedelmi reprezentáció, a luxus érdekelte elsősorban – s ne feledjük: a haditechnika. Vajon ennek a magatartásnak és ennek a személyiségnek az alakulásában mekkora szerepet játszott az a politikai pragmatizmus, amelynek alapján életrajzírói Zsigmondban olykor a modern politikus egyik őstípusát látják, s mekkorát magyarországi környezetének szokásai és hagyományai? Nem kevésbé jelentős az a kérdés a magyarországi művészettörténet számára is, milyen módon és milyen mértékben határozta meg ez a személyiség a magyarországi művészet sorsát.

Ha van értelme a magyarországi művészet történetében Zsigmond koráról

szólni, ennek csak az ötven éves uralkodásával egymagában is bizonyos fokú állandóságot, folyamatosságot teremtő király személyére való tekintettel van értelme. Zsigmond és kora többé nem foglalkoztatja a művészettörténetírást, Zsigmond kora azonban, ez az átmeneti, a művészet és a kultúra hirtelen változásait hozó fél évszázad, amelybe a magyarországi művészet számos sajátosságának gyökerei visszanyúlnak, még számos generációt fog foglalkoztatni.

Jegyzetek

1. Az Anjou-kor művészettörténeti kutatástörténetének áttekintéséhez I. *Dercsényi D.*: I. Lajos kora a magyar művészettörténetírásban. I. Lajos 1982. 37. skk. — A korszak értékelésének tendenciáira I. még *Rózsa Gy.*: I. Lajos a művészetben, uo. 78. skk.
2. E problematika áttekintéséhez és irodalmához I. *Marosi E.*: Az interpretáció problémái a középkori művészet történetében — fogalmi apparátus és kvalitások. AH 1985. 33. skk.
3. 1919 — magyar kiadása: A középkor alkonya. Bp. é.n. Szerb Antal fordításában; új kiadása: Bp. 1976.
4. V.ö.: „Azok a kísérletek, melyek e korszak szellemi és művészi arculatát szerény regionális és nemzeti kereteken belül próbálják megrajzolni, elérhetetlenül magas mintakép lidércnyomása alatt állanak.” J. Huzingának „A középkor össze” című műve ez.” *Horváth 1937. 2.*
5. Horváth Henrik módszerének s a szellemtörténet felé tett fordulatának jellemzése: *Gerevich T.*: Horváth Henrik emlékezete. AÉ III.F. ii (1941) 279. — V.ö. *Gerevich T.*: Művészettörténet. A magyar történetírás új útjai (szerk. Hóman Bálint). Budapest 1932. 128.
6. „Az ide vonatkozó irodalom szinte hemzseg — és nemcsak Spengler óta — gótikus emberektől, gótikus életfelfogástól stb. és az újabb szellemtörténeti módszertan nem éppenséggel tisztítólag hatott. Itt főleg a korán elhunyt Max Dvořák utolsó műve (Idealismus und Realismus in der gotischen Malerei und Plastik) hatalmas sziklatömböt dobott a historikusok útjába. Az általa megjelölt út azonban csak oly arányban lehet termékeny, a milyenben a középkori szellemi élet valódi értelmét egyáltalán meg tudjuk közelíteni.” *Horváth H.* (ism.): Ernst Gall: Die gotische Baukunst in Frankreich und Deutschland I. AÉ XL (1923/26) 262. sk.
7. Die Illuminatoren des Johann von Neumarkt. Jahrbuch der Kunstsammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses XXII (1901) 35. skk és: Gesammelte Aufsätze zur Kunstgeschichte. München 1929. 74. skk.
8. Das Rätsel der Brüder Van Eyck. Jahrbuch der Kunstsammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses XXIV (1903) 161. skk és Kunstgeschichte als Geistesgeschichte. München 1925.
9. *Hoffmann 1928.*
10. Dvořák Johannes von Neumarkt-tanulmányának problematikájához kapcsolódik az alábbi megállapítás is, a magyarországi művészet önálló és független fejlődését tételezve: „... a francia és olasz hatás, amely a cseh miniatűr stílusának is alapja, hozzánk közvetlenül eljutott s művészeti életünkbe már korábban begyökeresedett, mielőtt a cseh művészet még megszülethetett volna.” *Gerevich 1923. 107.* — v.ö. még reagálását Hoffmann Edith tanulmányának megállapításaira (I. 9. jegyzet): Művészettörténet 1932 (v.ö. 5. jegyzet) 123.
11. *Hoffmann 1928, Hoffmann 1929.*
12. *Hevesy, A. de*: Le Bréviaire de Sigismond de Luxembourg. Bulletin de la Société Française de reproductions de manuscrits à peinture. Paris 1911; *Hoffmann 1929. 30. skk.* — A breviárium ebben a tradícióban gyökerező attribúciója és értelmezése legutóbb: *Mályusz 1984. 268. I.* még uo. 41.
13. *Gerevich T. 1922, v.ö.: Hoffmann 1937.*
14. *Horváth, E.*: Siena ed il primo rinascimento ungherese. Corvina V (1925); uő: Una veduta di Veszprém. Contributi al problema di Masolino. Corvina 1926; *Belogh 1928.*
15. „Európai történetünk ezredéves ... során műveltségünk alapvető sajátosságává érlelődik, hogy az európai műveltség két fő tényezőjét, a latint — többször olasz, mint francia alkotásban —

- és a germánt egyaránt magába olvasztotta, s szellemben ekként nem szolgáltatta ki magát egyik irány túlnyomó hatásának sem, sőt, európaivá hasonulván, megőrizni s az európai műveltség mozaikjában különös színézzel kiemelni tudta nemzeti egyéniségét." Gerevich T. 1923. 100. — v.ö.: (t.i. a pécsi Szent György-szobor) „... hazai bronzöntőhagyományokban gyökerező plasztikus művészetet mutatott, amelyet mint stílusformát teljes joggal magyar „sondergotikának” nevezhetnénk... Európai érvényű mestermű ez, észak és dél, gótika és klasszika hallatlanul merész szintézise, amelyhez a szellemi előfeltételek csak a mi országunkban voltak meg.” Hekler 1937. 32.
16. Schramm, P. E.: Kaiser, Rom und Renovatio. Leipzig—Berlin 1929; Paetz, W.: Renaissance oder Renovatio. Beiträge zur Kunst des Mittelalters. Berlin 1950; Panofsky, E.: Renaissance and Renaissance in Western Art. Stockholm 1960.
 17. Dercsényi 1941. 7.
 18. „A későgótikus stílustendenciákon belül olyan szélesmedrű hazai áramlattal kell számolnunk, melyből az ilyen késői fejlődési fázisokhoz szükségszerűen hozzátapadó hanyatlási jelenségek, mint a gótikus szerkezeti rendszernek még nem egészen megfelelő csarnokjelleg, a dekoratív elemek túltengése egészen határozott nemzeti és táji viszonyok hatása alatt megint pozitív történeti értékűvé válnak. Gerstenberg K. példájára nálunk is szabad sejátoz „magyar gótikáról” beszélni.” Horváth 1937. 117.
 19. Horváth 1935.
 20. Divald 1903. — v.ö.: Divald 1927. 78; továbbá uő: A bártfai templom, AE XXVII (1917) 101.
 21. Csemegi J.: Fejezet az agri várszékesegyház építésének történetéből. MMÉEK LXIX (1936); uő: Szentélykörüljárás csarnoktemplomok a középkorban. MMÉEK LXXI (1937) 337—346.
 22. Menclovi, V. a D.: O učasti Slovenske na vzniku pozdnegotičke arhitekture. Umění XI (1938) 363. skk; Mencl, V.: Die Kaschauer Kathedrale. Südostforschungen VIII (1943) — Donin, R. K.: Die Kirchen der Battelorden in Österreich. Baden bei Wien 1935.
 23. Pinder, W.: Die Kunst der deutschen Kaiserzeit. Leipzig 1935; uő: Die Kunst der ersten Bürgerzeit. Leipzig 1937.
 24. Mályusz, E.: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XX (1927) 256—407; Pleidell A.: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Budapest 1925; Kovács F.: A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetései a nyugattal a középkorban. TSz II (1922) 104. skk.
 25. Gerevich L. 1935; Kampis 1932, Kampis 1940.
 26. Péter 1930. 184.
 27. Horváth 1937. 1.
 28. MoMűvt 1956. 175. skk.: „... a renaissance első magyarországi formáiról fogalmat már nem alkothatunk, viszont ezeknek az emlékeknek hatása óriási lehetett Magyarországon és a renaissance formák befogadását készítették elő”.
 29. Gerevich L. 1966; Gerevich L. 1971.
 30. Gerevich L. 1950; Gerevich L. 1952; Gerevich L. 1966. — v.ö.: Csemegi 1955.
 31. L. Czagyány 1959; Czagyány 1963; Czagyány 1964 — a tágabb összefüggésekre: Gerevich L. 1958.
 32. Gerevich L. 1956; Gerevich L. 1971.
 33. Gerevich L. 1954.
 34. Mencl, V.: Die Kaschauer Kathedrale. Südostforschungen VIII (1943); Mencl 1965; uő: Gotické architektura Kořic. Vlastivedný Česopis XV (1966) 21.
 35. Szűcs 1958.
 36. Gerevich 1966; Marosi E.: Buda és Vejdehunyad, a 15. századi Magyarországi építészettörténet tartópillérei. ÉET XV (1983) 304. skk.; uő: Zsigmond király Avignonban. AH 1984. 19. skk.
 37. Nagy E. 1955; Balogh 1953; Balogh 1966. I. 47. skk.
 38. Gerevich L.: A pesti és budai vár. BpR XXIV/1 (1976) 49. skk.
 39. Zolnay L.: Buda középkori vízművei. TSz 1961. 16. skk.; uő: Középkori díszutak Budán. MÉ

XXII (1973); *Feuermé Tóth R.*: A budai vár függőkertje és a Cisterne Regia. Magyarország reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok (szerk.: Galavics G.). Bp. 1975. 19. skk. és 34. skk.

40. *Beck, J. H.*: The Historical „Taccola” and Emperor Sigismund in Siena. The Art Bulletin L (1968) 315.
41. *Mencloví V. a D.*: Bratislava. Stavební obraz města a hradu. Praha 1936; *Menci, V.*: Dóm sv. Martina v Bratislava. Vlastivedný Časopis XVII (1968) 148. skk; *Bureš, J.*: On the Beginnings of Late Gothic Architecture in Slovakia. Ars II (1968); uő: Die Meister des Pressburger Domes. AHA XVIII (1972); *Černá-Studničková, M.*: A művészeti élet és kapcsolatai Pozsonyban, Zsigmond király uralkodásának idején. AH 1984. 35. skk; — eltérő datálás: *Szabó L.*: A pozsonyi Szent Márton templom építéstörténetének kérdései. AH 1985. 147. skk.
42. *Fiele, A.*: Z nových výskumov na Bratislavskom hrade. Vlastivedný Časopis XII (1963) 125. skk; uő: Zigmundovská prestavba bratislavského hradu. uo. XVII (1968) 161. skk; uő: Gotická architektúra bratislavského hradu. Historický zborník FFUK XX (1969) 7–52.
43. *Bureš, J.*: Problém klenby bratislavského dómu. Zo starých 1965. 67. kk. — *Koepf, H.*: Die gotischen Planrisse der Wiener Sammlungen. Wien 1969. 10. — *Bureš, J.*: Die Meister des Pressburger Domes. AHA XVIII (1972) 85. skk.
44. *Gerevich L.* 1950; *Gerevich L.* 1972.
45. *Dávid* 1970; *Dávid F.* — *Schönermé Puzsai I.*: A soproni Pozsonyi út 3. sz. ház kutatása és helyreállítása. MMv 1973–1974. Bp. 1977. 125. skk.
46. *Fabini, H.*: Sibiul gotic. Bucuresti, 1982.
47. *Újabbán I.*: *H. Gyűrky K.*: A Szent Márton kápolna régészeti maradványai Budán. ÁÉ 111 (1984) 29. skk.
48. *Marosi, E.*: Die zentrale Rolle der Bauhütte von Kaschau (Kassa, Košice). AHA XV (1969) 25. skk.
49. *Holl* 1952; *Holl* 1955; *Holl* 1963 — *Holl* 1958; *Holl* 1971; uő: Heraldikai megjegyzések. ÁÉ 111 (1984) 111. skk.
50. *Beka L.*: Sodronyzománcos ötvösművek. Bp. 1980.
51. *Gerevich L.* 1966. 95. sk.; *Gerevich L.* 1971. 71. skk.
52. *Redocsey* 1969.
53. *Zolnay L.* — *Székely E.*: A budavári gótikus szoborlelet. Bp. 1976; *Zolnay* 1976; uő: A cseh Luxemburg ház kőcímere és kőkoronatorédek a budavári újabb ásatás leletei között. MÉ XXV (1976) 218. skk; uő: Az 1967–1975. évi budavári ásatásokról és az itt talált szoborcsoportról. BpR XXIV/3 — *Marosi* 1976; uő: *Parler-kat.* II (1978) 453. sk. és uo. IV (1980) 137. sk.
54. *Homolka, J.*: K problematice česke plastiky 1350–1450. Umění X (1962) 443, 68. jegyz. és uő: Sur l'influence de la sculpture parlérienne en Slovaquie. Mélanges offertes à René Crozet. Potiers 1966. 1327. skk.
55. *Suckale, R.*: Peter Parler und das Problem der Stillegen. *Parler-kat.* IV (1980) 175. skk.
56. *Redocsey* 1967.
57. *Redocsey* 1969; *Redocsey* 1976.
58. A felvidéki kutatások kritikai áttekintése: *Bakoš, J.*: Konceptia dejin stredovekého dreveného sochárstva Slovenska do polovice 15. storočia. U XXVII (1979) 322–345; 427–452 — Új emlékek közlése, a dunántúli összefüggések felsejülő körvonalai: *Török, Gy.*: Einige unbeachtete Holzskulpturen des weichen Stils in Ungarn und ihre Beziehungen zu dem Skulpturenfund in der Burg von Buda. AHA XXVII (1981) 209. skk.
59. Számbavételük a szlovák nemzeti művészettörténetírásra tekintettel: *Bakoš, J.*: Dejiny a konceptia stredovekého umenia na Slovensku. Explikácia na gotickom nástennom maliarstve. Bratislava 1984. — v.ő.: *Marosi E.* (frecenzió): AH 1986. 135. skk.
60. *Redocsey* 1954; *Redocsey* 1977 — *Újabbán I.*: *Prokopp, M.*: Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe particularly Hungary. Bp. 1983.
61. *Dvořáková — Krása — Srejskal* 1978.
62. *Prokopp* 1969.
63. *Bisthová, K.*: Malierske prejavy stredovekého Liptova. 1983. 21. skk.

64. *Dávid L.* 1981.
65. *Radocsay* 1954. 57. skk, 112. skk, 175. sk., 231. skk; *Stefé, F.*: Gotsko stensko slikarstvo. Ars Sloveniae. Ljubljana 1972.
66. *Végh J.*: Becsei Vesszős György különitélete. Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. (szerk.: Székely Gy.) Bp. 1984. 373. skk.
67. *Szmodisné Eszláry É.*: A póniki r.k. templom egyik 15. század elejéről való falfestményének ikonográfiai értelmezéséről. MÉ XXXI (1982) 223. sk.
68. *Lejta E.*: Az Ecclesia és Synagoga ábrázolása a középkori művészetben. A zsegrai templom freskója az Ecclesia és Synagoga ábrázolás fejlődésében. MÉ X (1961) 145. skk; *Dvořáková, V.*: „Živý kříž“ v Zehre. Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok 5 (1969); *Gerhard, Ch.*: Das „Lebende Kreuz“ in der Heilig-Geist-Kirche zu Schigra (ehem. Ungarn). Ikonographie und Datierung. Das Münster XXXV (1982) 243 skk.
69. *Engel P.* – *Lővei P.* – *Varga L.*: Zsigmond-kori bárói sírköveinkről. AH 1983. 24. skk és uők; Grabplatten von ungarischen Magnaten aus dem Zeitalter der Anjoukönige und Sigismunds von Luxemburg. AHA XXX (1984) 33. skk.
70. *V.ö.: Dvořáková – Krása – Stejskal* 1978. 53. sk.
71. Szemben *Prokopp Mária* datálásával („1386 előtt”): A keszthelyi plébániatemplom gótikus falképei. ÉÉT XII (1980) 367. skk.
72. *BakoĽ, J.*: Struktura a geneza oltára Sv. Kataríny v kostele sv. Jakuba v Levoči. Sborník praci Filosofické Fakulty Brnenskéj University 16 (1972) 73–86.
73. *Urbach, Zs.*: „Dominus possedit me...” (Prov. 8,22). Beitrag zur Ikonographie des Josefswaisens. AHA XX (1974) 199–266.
74. *Roth* 1934. 34. sk.; *Várkonyi* 1959. 429.
75. *Mucsi* 1969. 26. sk.
76. *Radocsay* 1955. 52. skk.
77. *Mucsi* 1969.
78. *Z. Lukács Zs.*: Kolozsvári Tamás Passió-sorozatának burgundiai kapcsolatai. ÉÉT V (1973) 331. skk.
79. *Török Gy.*: Táblaképfestészetünk korai szakasza és európai kapcsolatai. AH 1978. 7. skk.
80. Kutatási helyzetkép: *Beke L.*: Sodronyománcos ötvösművek. Bp. 1980. 57. sk., 72. skk; 110. skk – a nagydísznői kereszttel való összefüggés megállapítása uo.
81. *Lukács Zs.*: A Szent László legenda a középkori magyar falfestészetben. Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez (szerk.: Mezey L.I. Budapest 1980. 163. skk. – Az értelmezés körüli vitához l. legutóbb: *Vizkelety A.*: Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikus és képzőművészeti ábrázolásához. ItK LXXXV (1981) 264. skk – másrészt: *Vergyas L.*: Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? A Szent László hagyomány vitájához. Ethnographia XCIV (1983) 296. skk – mindkettő bő irodalmi utalásokkal.
82. *V.ö.: Kerny T.*: A katonaszentek ikonográfiájának néhány sajátossága és szerepe a középkori magyar művészetben. AH 1984. 161. skk.
83. A síremlékekre l. 69. jegyzet.
84. *Vayer* 1962. 139. skk – uő: Analecta iconographica Sigismundiana. Sborník Národního Muzea v Praze XXI (1967) 285. skk.
85. *Kéry* 1972.

FÜGGELÉK

Engel Pál

ZSIGMOND BÁRÓI: RÖVID ÉLETRAJZOK

ALBENI család: I. Eberhard

ALSÁNI Bálint bíboros († 1408) és családja

Családja a Szenternágocs nemzetségből eredt és I. Károly idején emelkedett fel az udvari arisztokráciába. Tekintélyét — és bizonyára vagyonát is, bár erről nincsenek adatok — Loqret fia János alapozta meg, aki Garai Pál leányát bírta nőül, és 1319-től baranyai ispán volt, majd utóda apósának a macsói bántság élén (1328–1334).¹ Három fia közül Bálint egyházi pályára lépett, és karrierjét anyai nagybátyja, Garai János veszprémi püspök és királynéi kancellár († 1357) indította el. 1352-ben veszprémi kanonokságot juttatott neki, és 1353-ban esztergomi olvasókanonokká tétette meg. Valamikor a következő húsz év folyamán kánonjogi doktorátust szerzett, feltehetően az egyik olasz egyetemen.² Az udvarba királyi kápláni címmel került be és 1372-ben (vagy 1373 elején) alkancellár, 1374 nyarán pedig pécsi püspök lett.³ Alkancellári hivatalát 1376-ig viselte. 1378-ban Nagy Lajos követeként Francesco da Carrarával tárgyalta Páduában, majd 1379-től fontos szerepet kapott a Velencével folyó béketárgyalásokban. 1381-ben egyike volt ama három delegátusnak, akik Lajos nevében megkötötték a torinói békét, és követtársával, Horváti Pál zágrábi püspökkel együtt ő szállította haza Velencéből Remete Szent Pál ereklyéit.⁴ Befolyása Erzsébet anyakirályné regensége idején tetőzött, aki főkancellárjává tette és 1384 végén kieszközölte számára a bíborosi kalapot. Erzsébet bukása (1386) után fokozatosan kiszorult a hatalomból. 1387 tavaszán nem ő végezte el Zsigmond koronázását és a király nem őt jelölte esztergomi érseknek.⁵ 1389 nov.-ben a konklávé tagjaként Rómában járt.⁶ 1393/94-ben Zsigmond csehországi útja idején Kanizsai, Jolsvai és Lackfi társaként a helytartók egyike. Később az egyházi jövedelmek megadóztatása miatt, úgy látszik, szembefordult Zsigmond politikájával, aki a macsói bánok által lefoglaltatta a pécsi egyház birtokait, és csak 1399-ben adta vissza.⁷ 1400-ban, Zsigmond csehországi távolléte alatt az országtanács egyik feje.⁸ Ekkoriban a jelek szerint a bárói ellenzékhez került közel: ennek vezéreivel, Kanizsai főkancellárral és Bebek nádorral együtt szerepelt 1401-ben a fogoly királlyal kötött szerződésben, és 1402-ben is mint a távollévő uralkodó bírói helyettese.⁹ A bárók felkelésekor, 1403-ban semleges maradt,¹⁰ ezért székét megtarthatta ugyan, de politikai befolyáshoz továbbra sem jutott. 1407 augusztusában Zsigmond mégis követségbe küldte XII. Gergely pápához András spalatói érsekkel együtt a Bosznia ellen meghir-

detendő keresztes háború ügyében. Itáliából betegesen tért haza, és egy év múlva, Sz. 59 1408. november 19-én meghalt.¹¹

Rokonainak sorsa másképp alakult, mert ők mindvégig tevékenyen a Garai-párttal működtek együtt. Testvére, Pál ajtónállómesterként (1385–86) tagja volt a királynék kormányának, és velük együtt esett 1386 nyarán a Horvátiak fogságába (mindkét fiával egyetemben), ahonnan egy év múlva Zsigmond hadai szabadították ki.¹² 1388. februárban egyik vezére volt a Horváti János a Bázaközben legyőzött királyi seregnek, és áprilisban Zsigmondot képviselte Verőce megye közgyűlésén.¹³ Mind ő, mind fia, Miklós mester 1391-ben szerepel utoljára.¹⁴ A bíboros Gergely nevű, 1377-ig említett testvérének fia, János volt a család utolsó tagja. Ő Zsigmond megbízható híve volt, 1402-ben Kórogyi D. 16 Fülppel együtt Mihály vár ispánja. 1404-ben pedig temesi ispán.¹⁵ 1406-tól királyi pohárnokmester volt 1418-ig, és 1408-ban a Sárkányrendbe is felvették.¹⁶ Mindebből kétségtelen, hogy tevékeny részt vállalt az 1403. évi felkelés elfojtásában, noha ez forrásszerűen nem bizonyítható. 1412-ben a velencei hadszíntéren harcolt, 1415-ben pedig Konstanzban találjuk Zsigmond oldalán.¹⁷ Kíséretéhez tartozott volt báróként is az 1420-as években.¹⁸ Az 1432/33. évi honvédelmi tervszerint a déli végvidék egyik legnagyobb birtokosaként egy teljes bandériumot kellett volna kiállítania.¹⁹ 1437. szeptember 27. előtt halt meg; valószínűleg nem sokkal.²⁰

Mivel a család levéltárából alig egy-két irat maradt fenn, vagyonának kialakulásáról és méretéről nagyon töredékes kép rajzolható. A birtokok zöme mindenestre Valkó megyében feküdt. Legkorábbi szerzeményük talán a Duna melletti Váralja volt (a mai Aljmaš és Erdut között), a vidék legnépesebb települése az 1330-as években, ahol a 15. század elején kastélyuk állt. Uradalma, amely Bács megyébe is átnyúlt, valószínűleg magába foglalta Hagymás (ma Aljmaš) és Draszád mezővárosokat.²¹ A névadó Alsánt (fekvése nem ismert) Gunya (a Száva mellett, ma Gunja) és Szentillye (valószínűleg a mai Ilinci) uradalmakkal együtt Bálint kapta I. Lajostól, és 1375/76-ban ferences kolostort alapított benne. Később kastélyuk is volt itt az Alsániaknak.²² Gergely fia János szerzeménye lehetett Atak (ma Otok) és Zelna (talán a mai Bošnjaci vidékén) kerülete Vértvár kastéllyal, ez ugyanis nevéből ítélve a Gilétfi-rokonsághoz tartozó és 1403-ban jószágvesztésre ítélt Görögmezei Vár család vagyonához számítható.²³ Szőcs (Laslovo mellett D-re) és Gabos (ma Gaboš) uradalmak viszont ősi Szentemágocs-jószágoknak tekinthetők.²⁴ 1424-ben Zsigmond neki adta a kihalt Liszkói család csaknem egész vagyonát, élén Liszkóval (Bobota mellett É-ra) és Hermanvára kastéllyal (Antin mellett), továbbá a másik Szentillye (valószínűleg Borovo mellett) és Erdőszád (a mai Preslatinci mellett) kerületekkel.²⁵ A felsorolt Valkó megyei uradalmakon kívül a család volt Körös megyében Kravarna, Héviz, Csütörtökhely (mind Daruvar vidékén) már a 14. században, Bagyanovc (ma Badljevin), Pozsega megyében pedig 1421-től Kővár vára.²⁶ 1384-ben kapta Bálint Erzsébettől a távoli Szinye (Abauj m.) uradalmát, ezt 1390-ben elcserélte a patai (Somogy, ma Baranya m.) uradalomért, ahol Alsáni Jánosnak utóbb fából épült kastélya állt.²⁷ Övé volt a közel eső Darány és Szentgyörgy (ma Tótszentgyörgy, Baranya m.) is.²⁸ A csa-

lád kihalásakor a Dráván túli birtokokat Zsigmond mindenestül a Tallóci-fivéreknek adományozta, míg a Somogy megyeiek 1437/38-ban a Marcaliak tulajdonába mentek át.²⁹

Jegyzetek

1. *Karácsonyi* III. 84; *Áldásy Antal*: Alsáni Bálint bíbornok. Bp. 1903. 10–11; *Fügedi Erik*: Alsáni Bálint, a pécsi egyetem második kancellárja. A pécsi egyetem történetéből. Jubileumi tanulmányok. I. [Szerk. *Csizmadia Andor*.] Pécs 1967. 97.
2. *Fügedi*: i.m. 98; *Áldásy*: i.m. 16–16.
3. Képlenségére: *Áldásy*: i.m. 16, de forrásának évszáma bizonyára elírás eredménye (1348 helyett talán 1358 a helyes kelet); v. ö. *Fügedi*: i.m. 102.
4. *Áldásy*: i.m. 89–81; *Fügedi*: i.m. 102–103.
5. *Áldásy*: i.m. 88–92; *Fügedi*: i.m. 103–106.
6. Vö. *ZsO* I. 1195, 1206–1215.
7. 1391 tavaszán sűrűn szerepel a király környezetében: *ZsO* I. 1947, 2062, 2073; 1394: *CD* X/2.256; 1399: *ZsO* I. 5899.
8. [1400]: *Ortvegy*: Temes 286, vö. *ZsO* I. 6232. Nem valószínű, hogy az oklevél 1399-ben kelt, mert Alsáni ekkor még nem békült ki a királlyal. 1401 nem jön szóba, mert ekkor Zsigmond Itthon volt, 1402-ben pedig már nem lehet számolni török betörés veszélyével.
9. *ZsO* II. 1218, 1557, 1567, 1575, 1584. Mésként értelmezi az adatokat *Fügedi*: i.m. (mint az 1. jegyzet) 106.
10. Erre mutat, hogy 1403. X. 15-én László nápolyi király érdemesnek tartotta, hogy parancsot intézzen hozzá, amit bizonyára nem tett volna, ha Zsigmond elkötelezett hívének számítja, *ZsO* II. 2666. A harcokban való részvételére nincs adat.
11. *Fügedi*: i.m. 106–107; *Áldásy*: i.m. 115–122.
12. Ajtonállómester 1385. X. 2. (DI. 7086) és 1386. VI. 10. (DI. 7201) között. Fogságára *Frengepán* I. 95, *CD* X/3. 316.
13. A bázalkői csatára *CD* X/1. 414; küldetése *ZsO* I. 501.
14. *ZsO* I. 2144.
15. 1402: *CD* X/4. 136–7, 1404: *Engel* 1977. 187, 179.
16. *Fügedi* 1970. 121.
17. 1412: *HOKI*. 365; 1415: *DF* 259 518. Révay cs. lt. Szerém II–5, kancelláriai jegyzet.
18. 1423: *Katona* XII. 406; 1425: *Sopr. wm.* II. 95.
19. *DRH* 419, 426.
20. *DI*. 44 167.
21. *Csánki* II. 277, 360, és tévesen külön Bécs megyében is, II. 135, 167. Fekvése a szondi uradalom 1430 körüli határjárásából állapítható meg: *DI*. 34 985, vö. *Györffy* I. 238. Plébános a valkői esperesség Valkón Innen plébániái közül a legmagasabb adót fizette: *Mon. Vet.* I/1. 266, 279, 289, 301, 307. Alsáni János két kiadványa is itt kelt, ami erre mutat, hogy ez volt a székhelye: 1406-ban (*Zichy* VI. 458, év nélkül, a kiadásban tévesen 1417 körüli kelettel; mivel Alsáni mint pohárnokmester Irta Tóttós Lászlónak, aki 1415-ben török fogságba esett és ott halt meg, 1406–15 közé datálendő, és egyedül 1406-ban esett VII. 17. szombattal és 1424-ben (*DF* 259 689, Révay lt. Jema I–4).
22. *Csánki* II. 288, 290, 312, 351; Szentillye fekvésére az adatokat ld. *Georg Heller – Karl Nehring*: Comitatus Simlensis. (Die historischen Ortsnamen von Ungarn, Bd. 1 I. München 1973. 72, azonban összekeverve Ilyési és Ilca adatsal. Az Alsániak eme három uradalma 1353-ban a Gutkeled nb. Németlekről szállt a királyra: A. V. 263–267. A kolostorra *Karácsonyi Átnas*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Bp. 1924. 7–8.
23. *Csánki* II. 277, 278, 365; a Vár családra *Wertner Mór*: Smeragd vajda és utódai. T 15 (1897) 189–192, hűtlenségükre *ZsO* II. 2728, 3029. Hasonló képzésű lehet a Vérekkal közeli rokon Atyai Szár család kastélyának (1414: *Csánki* II. 288) 'Szárvár' neve, amely egykorú magyar

névalakban nem adatolt ugyan, de fennmaradt Atya mai szerbhorvát Šarengrad nevében ('tarka vár'), amely feltehetően népetimológiás úton **Sarengrad*-ból keletkezett.

24. Ősök. Logret ispán 1300-ban Szőcs egyik későbbi tartozékán birtokol; *Wenzel* X. 386; Gabos két tartozéka 1353-ban Logret fia István mester birtoka; A. VI. 67. Vö. *Csánki* II. 288, 300. Szőcs fekvésére *Heller-Nehring* i.m. (mint a 22. jegyz.) 215.
25. *Csánki* II. 330, 270, 351, 308; Liskók fekvésére *Heller-Nehring* i.m. (mint a 22. jegyz.) 102, a pozsegi esperességhez tartozó Erdőszád helyét egyik tartozéka, Preslatinci (1435: *Prazna rhyncz*) árulja el. — 1424: DF 259 689, Révay lt. Jama I–4, amely szerint Zsigmond Alsának adta Liskót tartozékaival; Nagyzombor (Valkó m.), szintén volt Liskói-birtok, ugyanekkor Maróti János bánnak jutott, DF 218 691, Archiv Hrvatske, Documenta mediaevalia varie 197. A Liskói-birtokokat részletesen a pécsi képtalan 1435. V. 17-i oklevele sorolja fel, amely szerint Alsáni és felesége valamennyit elajándékozták a Tallóciaknak, DI. 44 035. Az íret kétségkívül *hamisítvány*, mert Tallóci Matkót horvát és szlávón bánnak mondja, holott csak 1435 októberben lett szlávón és 1436 tavaszán horvát bán. Valószínűleg az 1440-es években készült, amikor a nőági örökösök az Alsáni-örökség miatt pert indítottak a Tallóciak ellen (v.ö. 1464: DI. 32 847). A birtokok felsorolása azonban megfelelni látszik a tényeknek. A szintén Szentemágocs-nembeli Liskói családra, amelyből Pál macdói bán és János boszniai püspök származott, *Wormer Mór*: „Maraon” bán. Adalék az árpádkori archontológiához. Erdélyi Múzeum 12 (1895) 383–387. A család eredetére vonatkozó sejtését igazolja Pál bán 1380. évi pecsétjén a Szentemágocsok címere (Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Urkundenabt. Familienurk. 238/2, *Lővei Pál* szíves közlése).
26. 1374: *Smičiklos* XV. 53; 1397: *ZrO* I. 4738; 1427: DI. 100 443; vö. *Engel* 1977. 127.
27. 1384: DF 263 175, Szepesi képt. orsz. lt. 9–12–4; 1390: *ZrO* I. 1367, 1397; *Csánki* II. 574, 581.
28. 1437: DI. 24 727.
29. Csak a Vértvár, Atak, Szőcs és Gabos adományát tartalmazó 1437. IX. 27-i oklevél maradt fenn, DI. 44 167, de későbbi adatok szerint az Alsániak többi Bács-, Valkó-, Pozsega- és Körös megyei birtoka is a Tallóciaké lett, vö. *Csánki* II. 180, 381; Kövörra *Engel* i.h. (mint a 28. jegyzet); 1464: DI. 32 847. — Marcali Imre és János 1437. XI. 8-án kapták az Alsániról háramlott Darányt és Szentgyörgyöt, DI. 24 727, és 1438-ban Patét, DI. 13 209.

BERZEVICI Péter tárnokmester (• 1433) és fia, György püspök (• 1438)

Péter magas állása ellenére sem számítható a Zsigmond-kori bárók élvonalába. Családja Sárosban és a Szepességen volt birtokos a 13. század óta, és egy töről fakadt a valamivel jobbmódú Tarkóiekkal, akikől osztályyal végleg 1329-ben vált el. Az Anjouk idején élő hét Berzevici-testvér közül három vitte valamire; Miklós szepesi, Rikarf landeki prépost lett, Henrik — Péter apja —, pedig 1385-ben szepesi várnagy és alispán volt.¹ 1350 körül még futotta nekik arra, hogy egy kis várat építsenek Berzevicén, de a mintegy 300–350 jobbágyportányi vagyon hamarosan három ág között oszlott meg.² Péternek azzal sikerült kiemelkednie a mérsékeltlen előkelő környezetből, hogy Dunajec vár (Szepes m.) örökösödjét vette feleségül, és némi pereskedés után 1402-ben neki ítéltek az uradalmat.³ 1403-ban a Zsigmond ellen lázadó urak között találjuk, talán csak azért, mert perbeli ellenfele a királyhű Perényi Péter székely ispán volt. Miután idejében meghódolt, nem esett bántódása. 1411 elején a lengyelek elleni háborúra 25 lándzsa, azaz valószínűleg 75 fegyveres élén vonult be,⁴ és buzgalma ráirányította a király figyelmét. Júniustól szepesi ispán és várnagy, bizonyára már ekkor udvari lovag és rövidesen „különös tanácsos” (*specialis*

consiliarius). 1415 nyarán a gyászos boszniai hadjáratban török fogságba esett, és 1416-ban az országnagyok őt is számon tartották ama néhány rabságban sínylődő báró között, akiknek a kiváltására rendkívüli adót vetettek ki az országra.⁵ Lehet, hogy kiszabadulása után Konstanzba is ellátogatott.⁶ 1419. május 25-én Zsigmond tárnokmesterré nevezte ki, és a Szepesség mellé Liptó megye kormányzását is rábízta.⁷ Innen kezdve kevés mondható róla. 1420-ban elkísérte a királyt Sziléziába, de különben úgy látszik, itthon tartózkodott. A lip-tói várakat 1430-ban Borbála királyné embereinek kellett átadnia.⁸ Zsigmond távollétében (1430-tól) egyike volt itthoni helytartóinak 1433 őszéig, amikor meghalt.⁹ Számmottevő birtokadományban nem részesült. A kormányzása alatt álló Szepesvárra 12 000 quarting forint értékű zálogjogot szerzett, de ezt Zsigmond az özvegytől hamarosan megváltotta. Másik zálogbirtokát, Martonvásárt (Fejér m.) később fia, a Feketének (Schwarz) nevezett János vesztette el.¹⁰

Másik fiát, Györgyöt papi pályára küldte. Beiratta a bécsi egyetemre (1425), és kijárta neki előbb a pozsegai prépostságot, majd 1429-ben az egyik legszerényebb püspöki javadalmat, a nyitrai. György csak kevéssel élte túl:

Sz.60 1437 végén vagy 1438-ban halt meg.¹¹

Jegyzetek

1. 1329: DI. 41 126; 1361: DI. 68 899; 1360: DI. 41 431 + 68 919; 1385: DI. 83 408. A család a 15. század első feléig szepesi birtokáról Lomnicinak (Lomnicainak) is nevezte magát.
2. 1355: *castrum in dicta possessione Brezeulcha in linea ipsius ville orientali in opposito ecclesie sancti Crini in quodam monticulo habitum, per ... magistrum Michaelem ... cum pecunia sua ... constructum*, DI. 68 906. Vö. 1367: DI. 70 484; 1427-ben csak *castellum*, DI. 43 710. — A három égnak 1427-ben Sáros megyében összesen 203 portája adózott (Berzevici Detre portái nélkül, amelyek valójában Szinyei-birtokok), DI. 32 382.
3. *ZsO* II. 1557, vö. *ZsO* II. 1007.
4. 1403: *ZsO* II. 2613, Tarkóci néven; 1404: *ZsO* II. 2994; 1411-re DI. 71 399 = *Bétfai Szabó László*: A Hunt-Paznán nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom 1910. 679–680; a kelethez és a lándzsa fogalmához *Mályusz* 1984. 84.
5. 1411: *Engel* 1977. 157, 185; tárnokmesteri kinevezésekor, 1419-ben címezi a király udvari lovagjának és tanácsosának, DI. 10 811, de nem tudjuk, mióta volt az; fogságára 1416: DI. 71 377 és 1426: DI. 11 717.
6. Talán ő az a magyar lovag, akinek a neve Richental névsorában *Peter Burgerschy* (Ulrichs von Richental *Chronik des Constanzer Concils* 1414 bis 1418. Hrg. *Michael Richard Buck*. Hildesheim 1982. (Reprographischer Nachdruck der Ausgabe Stuttgart 1882.) 199.)
7. 1419: DI. 10 811, kinevezési oklevele; liptói ispánságára (1420–1430) *Engel* 1977. 180; a királyi várak közül a kezén találjuk Nagyvárt (14/20: Liptói Múzeum gyűjteménye 30493. OL Fényképgyűjtemény; 1430: DI. 71 678), Liptóújvárt (1426: *Wenzel Gusztáv*: Nevezetes per lőcsei polgárok közt 1421–1429. Pest 1873. 7; 1429: DF 270 205, Kassa város lt. Schwarzenbach 166; 1430: DI. 71 678) és a türóci Blatmcér (1421: DI. 98 381), ez utóbbit talán élethossziglani adományként, v.ö. *Engel* 1977. 98.
8. Ld. az előző jegyzetben idézett 1420. és 1430. évi adatokat.
9. Helytartó és tárnokmester IX. 16-án, DI. 12 531; XI. 24-én már Rozgonyi János az utóda, *Fügedi* 1970. 107. 1434. III. 9-én özvegye szerepel, DI. 70 876.
10. Szepesvárra 1434: DI. 70 875; Martonvásárra *Engel* 1977. 200; 1440: DI. 13 523, vö. *Csánki* III. 314. A Nógrád megyei Agárd falu is az ő zálogbirtoka volt Borbála királynétól, ezt a fia 1439-ben adományul kapta (DI. 64 691).
11. 1425: *Schrauf Károly*: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bp. 1892. 59, 126, pápai

kinevezése 1429. VI. 1-én kelt, *Lukács* I. 1289. sz., de a méltóságosorokban IV. 3-tól szerepel püspökként (DI. 102 971; V. 27-én: DI. 35 951). Utóljára 1437. XI. 5-én: DF 231 170, Jugoszláv Akad. lt. 10–56.

CILLEI Hermann bán, Zsigmond apósa († 1435)¹

A Cillei család ősei stájer főnemesek voltak, akik a 12. század óta Sannegg urainak nevezték magukat. Hermann nagyapja, Sanneggi Frigyes 1333-ban megszerezte Cilli uradalmát, és Bajor Lajos császártól 1341-ben a Cilli grófja címet kapta, amit IV. Károly 1372-ben megerősített. A családnak Stájerországon kívül Karinthiában és Krajnában is jelentős birtokai voltak, amelyek fölött a tartományok urai, a Habsburg hercegek csak laza hűbérúri fennhatóságot gyakoroltak. Később ez is megszűnt, midőn Zsigmond császári minőségében 1415-ben felruházta apósát és utódait a *Blutbann* kiváltságával, ami a magyar pallosjog német megfelelője és a német-római birodalomtól való közvetlen függés, a *Reichsunmittelbarkeit* legfőbb ismérve volt, és a Habsburgokat 1423-ban arra kényszerítette, hogy a Cilleiek fölötti hűbérúri jogaikról formálisan is lemondjanak. Kegyeit utóbb azzal tetézte, hogy 1436-ban Hermann fiát, Frigyest és unokáját, Ulrikot örökös birodalmi fejedelmi rangra emelte. A család német tartományai ekkorra már jelentősen megnövekedtek, mert egy 1377-ben kötött örökösödési szerződés alapján 1418-ban megörökölték a kihalt ortenburgi grófok hatalmas karintiai és krajnai uradalmait.

A család már a 14. század derekától előkelő rokoni kapcsolatokkal büszkélkedhetett. Hermann apja, I. Hermann († 1388) gróf 1361-ben Erzsébet magyar királyné hugát, Kotromanić Katalint vette nőül, és így Nagy Lajos király sógora lett. Unokaöccse, Vilmos († 1392) felesége Nagy Kázmér lengyel király egyik leánya volt, és a pár gyermeke, Anna 1402-ben Jagelló Ulászlóhoz, Kázmér utódához ment nőül. A legfontosabb azonban az a kapcsolat volt, amelyet II. Hermann a Luxemburg-házzal létesített.

A Cilli grófok magyar kapcsolatai Nagy Lajos korába nyúlnak vissza. Hermann nagybátyja, I. Ulrik († 1388) Lajos zsoldosvezéréként Szerbiában és Bulgáriában harcolt. Fia, Vilmos Zsigmondot kísérte el 1392 nyarán a törökök elleni szerbiai háborúba. Midőn ott megbetegedvén még abban az évben meghalt, unokatestvére, II. Hermann lett a család feje. Hermann 1396-ban részt vett a nikápolyi csatában, és onnan Zsigmond kíséretében tért haza. Ekkor szövődhetett tartós barátsága a magyar uralkodóval, aminek ő és családja hirtelen fel-emelkedését köszönhette. Valószínű, hogy már 1397. februárban kulcsszerepe volt a Lackfiak mozgalmának elfojtásában, és az is, hogy a király már ekkor rábízta a Lackfiaktól elkobzott Zagoria, Muraköz és Óvár (Moson m.) kormányzását.² Néhány hónap múlva (1397. augusztus) két zagoriai várat és Varasd várost kapta adományul, 1399-ben pedig egész Zagoriát további nyolc várral adalommal. Ő és utódai ezóta a Cilli és Zagoria grófja címet viselték, és egy csapásra Magyarország legnagyobb földesurai közé emelkedtek. 1401-ben közreműködött Zsigmondnak a fogságból történt kiszabadításában, és feltehetően

ekkor jegyezte el leányait a királlyal, illetve Garai Miklóssal, Zsigmond és Cillei Borbála házasságára 1405. novemberben, Garai és Cillei Anna frigyére 1408 előtt került sor. Ezek a családi kötelékek Hermannt a magyar királyság rangban első főúrává avatták (Zsigmond levelei „igen kedvelt apósunknak” címzik, és az országnagyok között az első hely illette meg), és egyben megteremtették a Cillei és Garai dinasztiáknak nemzedékeken át – a Cilleiek 1456-ban történt kihalásáig – tartó szilárd szövetségét.

Hermann ettől kezdve haláláig Garaival együtt Zsigmond legbefolyásosabb tanácsadója maradt, és szinte állandóan mellette tartózkodott. 1408-ban fiával, Frigyesel együtt a Sárkányrend alapító tagja lett, és mindketten jelen voltak a konstanzi zsinaton is. Hermann tekintélyét mutatja, hogy döntőbíróul kérték fel Ernő és IV. Lipót osztrák hercegek viszályában, és II. Tvrtko bosnyák király 1427-ben rá hagyta országát, amennyiben nem maradna örököse. Magyarországon hosszú időn át nem viselt méltóságot, eltekintve rövid ideig tartó (1406. április–1408. január) horvát-szlavón banságától. 1423-tól azonban D.25 haláláig, 1435. október 13-ig Szlavónia bánja volt.³

Családi élete az 1420-as években komoly válságba jutott. Fia, Frigyes 1422-ben meggyilkolta feleségét, Frangepán Erzsébetet, hogy nőül vehesse szeretőjét, Desnoice Veronikát.⁴ Miután a Frangepánok Zsigmondnál vádat emeltek ellene, a király elítéltette és apjának adta át őrizetre (1425), aki Obercilli várába zárta, Veronikát pedig megfojtatta. Miután azonban Hermann ifjabb fia, III. Hermann 1426-ban váratlanul meghalt, Frigyes lett a Cillei-vagyon egyetlen örököse, és hamarosan kegyelmet kapott, sőt 1426 végén erdélyi vajdává emelése is szóba jött.⁵ Szerepét azonban hamarosan elhomályosította egyetlen fiáé, II. Ulriké (+ 1456), aki nagyapja halálával, 1435-ben a Cillei-ház tényleges fejévé lépett elő, és mint ilyen, hamarosan a magyar történelemre is döntő befolyást gyakorolt.

Zsigmond halálakor Szlavónia északnyugati része csaknem teljesen a Cilleiek ellenőrzése alatt volt. Varasd és Zagoria tíz vára (1397-től Vrbovec és Vinica, 1399-től Császárvár, Kosztelj, Krapina, Oszterc, Lopor, Belec, Trakostyán és Lepoglava) mellé Hermann 1405-ben 48 000 aranyért zálogba vette Zsigmondtól a Muraközt Csáktornya és Sztrigó várakkal, majd 1415-ben 100 000 aranyért örökbe is megszerezte. Királyi adományt kapott a Zágráb megyei Szamobor várra, amely már 1385 óta zálogul a családnak volt (de 1416–33 között az Albenieknek volt elzálogosítva), továbbá Sztenicsnjak várra, amely Frangepán Erzsébet hozományaként 1401-ben jutott a Cilleiek birtokába. 1429 óta a családnak volt az Una melletti Krupa, és 1436-ban Frigyes és Ulrik cserével meg- T.26, szerezte az Albeniektől Medvevárt és Rakonokot, Zsigmondtól pedig zálogul 37,44 ugyanebben az időben Kővárt és Kaproncát.⁶

Jegyzetek

1. Rövid, de kitűnő összefoglalása a Cilleiek történetének, amelyet az alábbiakban alapul vettem, *Heinz Dopich: Die Grafen von Cilli. – Ein Forschungsproblem? Südostdeutsches Archiv* 17–18 (1974–75) 9–49, Hermannra 16–23. Hermannról még legjobb életrajza *Franz Krones: Graf*

Hermann II. von Cilli. Eine geschichtliche Lebensskizze. Mittheilungen des historischen Vereins für Steiermark 21 (1879) 106–136.

2. 1397. IV. 15-én Walbersdorfi Tompek János és fiai, köztük György adományul kapták Zsigmondtól az Óvárhoz tartozó Oroszvár falut (ZsO I. 4712); György 1402-ben mint mosoni ispán Óváron keltez (DI. 103 401, v.ö. ZsO II, 894, tartalmi kivonat). Mivel Óvár 1403–05 között kimutathatóan Cillei fennhatósága alá tartozott (Engel 1977. 140), és György később Cillei Borbála kincstartójaként (1417) és szandai várnagysként (1423) ismert (DF 239 379, Pozsony város lt. 751; CD X/6. 583), talán szabad benne már 1397-től Cillei Hermann exposéját látnunk. (Egyébként udvari lovag is volt, 1402. ZsO II. 1468, ami persze nem zárja ki Cilleivel való kapcsolatát.)
3. Dopach: i.m. 21. szerint „ez oklevelekből világosan kitűnik”, hogy 1406 óta a Cilli grófok valamennyien örökösen viselték a szlavón báni címet. Ez a feltevése azonban csak a nem magyar oklevelés anyag ismeretén alapulhat, mert a magyarországi források – a Cilleieket említő 1408–23 és 1435–45 közötti királyi kancelláriai vagy más hivatalos iratok – egytől-egyet cáfolják. (Örökös báni címre egyébként sincs példa.)
4. Az osztrák és szlovén szakirodalomban Veronika von Desinic néven, a Veliki Tabor (Varasd m.) melletti Desinic helységről, Franz Krones: Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Graz 1883. (2. Theil) 78. téves azonosítása nyomán. A Cillei-krónika kéziratában, mint Krones közli, Desnicze illetve Dessnitz olvasható, amely minden bizonnyal a Körös megyei Desnicét (ma Diñnik) jelenti. Ennek birtokosai a 15. században jó módú középbirtokos nemsek voltak (vö. Csánki Dezsd: Körös megye a XV. században. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XV/2. Bp. 1883), ami megfelel a krónika értesülésének Veronika származásáról (sy was geschlechter rittermessiger leut, Krones: i.h.). A Varasd megyei Desinic ezzel szemben már 1398-ban Vrbovec vár tartozékai között szerepel (DI. 34 042).
5. Dopach: i.m. 21. tévesen írja, hogy Zsigmond Frigyes 1427-ben a Barcaság helytartójának kívánta megtenni. Eltekintve attól, hogy ilyen tisztség nem létezett (a Barcaságot a székely ispánok igazgatták), a Cillei-krónika híradása egyértelműen a vajdai méltóság betöltéséről szól, mégpedig a körülmények oly pontos ismeretével, hogy adatát komolyan kell vennünk. (Aber künig Siegmundt sein schwager, der fordert ihn darnach zu ihm gen Cronstadt in des Wurtzlandt zu khumen. Do wolt er ihm die hauptmanschaftt in Siebenbürgen, die in die zeit ledigh was worden, geben und einandtwordten, Krones: i.m. – mint a 4. jegyz. – 81.) Csáki László a király valóban Brassóban, 1428. december 2. előtt kevéssel (vö. DI. 90 874, 30 163) nevezte ki vajdává tavasszal elhunyt apja helyére.
6. A kérdéses várakra Engel: 1977. Adattár a megfelelő helyeken, az Albeni-birtokok ügyére ugyanő: Eberhard főkancellár (* 1419) és az Albeniek, a jelen kötetben. 1430 táján leopoldauer vára helyén Hermann gróf pálos monostort alapított: DAP III. 316.

Eberhard főkancellár (* 1419) és az ALBENIEK

Eberhard német származású volt és 1347 táján született. Családi körülményei ismeretlenek. Annyit tudni csak, hogy egy nővérét a Saar vidékén birtokos Albeni Rudolf vette nőül, feltehető tehát, hogy Eberhard is arról a tájról és talán szintén nemesi családból származott.¹ Zsigmondot ifjú kora óta szolgálta, bizonyára udvari klerikusként, de nevével 1393-ban találkozunk először, amikor már szebeni prépost volt.² A király 1397. júliusban zágrábi püspökké nevezette ki, s ezóta a magyar politikára növekvő, majd hamarosan döntő befolyása lett.³ 1397 őszén Zsigmond másik német papjával, Maternus erdélyi püspökkel együtt ő is mentesült azon végzések hatálya alól, amelyeket a temesvári országgyűlés az idegen tisztségviselők ellen hozott,⁴ sőt nyomban Magyaror-

szágra hívta rokonságát, és itt nagy vagyont és gazdag egyházi javadalmakat járt ki a számukra. Szereplése nagyban hozzájárulhatott a nemesség xenofób érzelmeinek szításához, mert 1401-ben Zsigmond szabadon bocsátásának feltételei között Ebenhard menesztése is szóba jött.⁵ Erre azonban nem került sor, sőt a püspök 1402 elejétől őszéig — Bebek Imrével együtt — a dalmát-horvát és szlavón bányságot is viselte.⁶ (II. András óta nem esett meg, hogy a méltóságot egyházi személy kapta.) Zsigmond oldalán már 1401-ben fegyvert fogott, ekkor és 1403-ban megvédte a püspökség várait a lázadók ellen, és a kezén meg is sebesült.⁷ Jutalmul 1404-ben ő kapta meg a Kanizsai érsektől elvett főkancellári hivatalát, és így Zsigmondnak immár hivatalosan is egyik legfőbb tanácsadója lett.⁸ A felkelést követő pacifikáció során a feje volt annak a bizottságnak, amely Szlavóniában volt hivatott rendet teremteni, és mint a nagypecsét őre ő irányította 1405/06-ban — talán ő is kezdeményezte — az 1384 óta tett adományok kötelező felülvizsgálatát, amiből hatalmas bevételt söpört be.⁹ Püspöki székét 1406. novemberben ismeretlen okból a váradival cserélte fel, de már 1409 nyarán visszakérte magát Zágrábba.¹⁰ Közben (1408. november) ő vette át kormányzásra az Alsáni bíboros halálával megüresedett pécsi püspökséget, és ezt 1410-ben egyik unokaöccsének juttatta.¹¹ 1406 nyarán a királlyal együtt az osztrákok ellen, 1411-ben unokaöccsével, Petermann horvát bánnal a Sebenicót ostromló velenceiek ellen harcolt.¹² Zsigmond nyugati útja alatt (1412–18) Magyarországon tartózkodott, a konstanzi zsinaton két unokaöccse képviselte.¹³ 1419 őszén halt meg.¹⁴

Rokonai — sógora, az 1401 után kevésel elhalt Albeni Rudolf és ennek fiai — részére jelentős vagyont gyűjtött. 1398-ban velük együtt adományul kapta Medve (Zágráb m.) várat, 1401-ben Rezit (Zala m.), 1405-ben a hűtlektől elkobzott rakonoki (Körös m.) uradalmat, 1406-ban Tátikát Keszthely várossal (Zala m.), és 1408 előtt Pölöske (Zala m.) vár felét. A Cilleiektől 1416 előtt Szamobor (Zágráb m.) várat vette zálogba 4000 aranyért.¹⁵

Unokaöccsei közül Albeni János futotta be a legnagyobb karriert. Állítólag a Veldenz grófsághoz tartozó rajnai pfalzi Meisenheimben született, és biztos, hogy a közeli Zweibrücken mellett, a hornbach-i bencés monostorban volt szerzetes.¹⁶ Magyarországra jövele után topuszkói ciszterci (1399–1405), majd pannonhalmi bencés (1405–06) apát, 1406. novembertől választott veszprémi püspök, 1410. áprilistól pedig pécsi püspök. Eberhard halála után ő vette át a zágrábi püspökség kormányzását, és 1421. február 26-án a pápa ide helyezte át.¹⁷ A Csehországból hazatérő Zsigmond 1421-ben Eberhard helyébe főkancellárrá s egyúttal királynéi kancellárrá nevezte ki, majd 1423-ban rábízta összes kancelláriája — a magyar titkos, a német-római és a cseh — vezetését.¹⁸ 1420-ban és 1425-ben részt vett a csehországi háborúkban, és 1426-ban ő képviselte Zsigmondot a nürnbergi birodalmi gyűlésen.¹⁹ Zsigmond újabb nyugati útja idején itthon maradt, és 1430 végén a Pozsony vidékére betörő husziták ellen harcolt. 1433 tavaszán halt meg.²⁰ Ő is jelentős vagyont gyűjtögetett össze, jöllehet nagybátyja örökségét csak részben sikerült megtartania, mert a család Zala megyei jószágait (Rezi, Tátika, Pölöske, Keszthely) a király 1421/22-ben ismeretlen címen visszavette. Helyettük Szlavóniá-

ban adott az Albenieknek zálogbirtokokat: Kővárt, Kaproncát, Zégrab városok, majd 1428-ban 14 000 aranyért Nagykemléket.²¹

Jánosnak Henrik nevű öccse a heidelbergi egyetemen tanult és szintén szerzetes lett. 1403-tól garamszentbenedeki, 1407-től kolozsmonostori bencés apát, 1421-től bátyja utóda a pécsi püspöki székben.²² Nincs nyoma, hogy politizált volna akár Zsigmond életében, akár azután, és nem is tudni róla egyebet, mint hogy 1433-ban a bázeli zsinaton tartózkodott, és 1437-ben összeütközésbe került az egyházmegyéjében működő Marchiai Jakab ferences inkvizitorral, 1444. februárban említik utoljára, és valószínűleg még ebben az Sz.61. évben meghalt.²³

D.34 Két másik Albeni testvér a világi pályán érvényesült. Petermann, az idősebbik, 1409-ben nagybátyja nevében a megüresedett pécsi püspökséget kormányozta, és 1410 előtt rövid ideig körösi ispán volt. 1411 őszén horvát-dalmát bánná nevezték ki, de már 1414. március táján meghalt.²⁴ Utóda öccse lett, akit — mint püspökké lett bátyját — szintén Jánosnak hívtak. Róla annyit tudni, hogy jelen volt a konstanzi zsinaton, és 1419 tavaszán lemondott — vagy leváltották — báni méltóságáról. Visszavonultan halt meg az 1420-as évek elején.²⁵ Fia egyik testvérnek sem maradt, így a család feje az ötödik fivér, Medvei Rudolf lett. (Az Albeniek ekkoriban már leggyakrabban Medve várakról nevezték magukat.) Rudolf a jelek szerint nem volt jó viszonyban bátyjaival, s így Zsigmond kegyébe sem tudott beférkőzni. János püspök a vagyonából alig hagyott rá valamit, ezért megtámadta a végrendeletet, de Cillei Hermann, aki maga is érdekelt fél volt, hamarosan jobb belátásra bírta. Rudolf lemondott Nagykemlékre formált igényéről, a zálogösszeg fejében Szamobort is visszavetett a Cilleieknek,²⁶ és miután a király elkezdte kiforgatni egyéb javából is, a zaklatást megúnva átadta nekik Medvevárt és Rakonokot (1436) a stájerországi Schmierenberg uradalmaért cserébe. Ezzel a család kilépett a magyar történelemből.²⁷

Jegyzetek

1. *Mályusz* 1984. 47; életkorára *Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. 98, 20. jegyzet: az Albeniek genealógiáját összeállította *Wertner Mór*: Alben. T. 28 (1910) 173–178, aki azonban tévesen származtatta őket Bajorországból, v. ö. *Mályusz* 1984. 282, 132. jegyzet. Névadójuk kétségtelenül a Sear melletti Alben (ma Sarrealbe, Moselle dépn., Franciaország). V. ö. még előbb a 16. jegyzettel.
2. 1393: *ZsO* I. 3232, v. ö. *Mályusz* 1984. 47. Ifjúkori szolgálatait Zsigmond 1406-i oklevelén említ: *ZsO* II. 5118.
3. Kinevezése 1397. VII. 26: *ZsO* I. 4881; ezután szerepére *Mályusz* 1984. 47–50.
4. *DRH* 167; v. ö. *Mályusz* 1984. 140.
5. Zsigmond szerint Eberhard késnek mutatkozott az ő kiszabadulása érdekében lemondani várairól és javadalmairól, *ZsO* II. 5118. *Mályusz* 1984. 50 bizonyára tévedésből állítja, hogy Tátika várat vissza is adta volna, ezt ugyanis csak 1406-ban kapta. V. ö. *Engel* 1977. 161.
6. 1402. II. 19: *ZsO* II. 1452; VII. 12: *J. Stipšić – M. Šemšerović: Isprave u arhivu Jugoslavenske Akademije. Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije* 2–4 (1959–1961) Nr. 1256. *Fügedi* 1970. 112 csak dalmát-horvát bánságáról tud.
7. 1406: *ZsO* II. 5118; 1410: *ZsO* II. 7827.
8. *Bónis*: i. m. 1971. (mint az 1. jegyz.) 98; *Mályusz* 1984. 55. skk.

9. *Mályusz* 1984. 56–58.
10. 1406. XI. 8-án a megüresedett váradi püspökség kormányzója, *ZsO* II. 5097; XI. 19-én már váradi püspök, *ZsO* II. 5118; 1409. VII. 25-én is, *Zichy* V. 600; de IX. 7-én már ismét zágrábi püspök *ZsO* II. 7035.
11. Pécsi kormányzó 1409; *ZsO* II. 7248, V 5. alább a 17. és 23. jegyzetel.
12. XXIII. János pápa oklevele szerint a királlyal együtt vett részt az osztrák háborúban, *ZsO* II. 7827. Ez csak az 1406. évi harcokra vonatkozhat, ahol Zsigmond is jelen volt; 1411-re *Mályusz* 1984. 91.
13. Henrik kolozsmonostori apát (Hainricus Albon abbas in Sibenbürgen in Ungaria, *Ulrichs von Richental* Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418. Hrsg. M. R. Buck. Stuttgart 1882 (Repr. Hildesheim 1962) 174) és János horvát bán (Johannes grauf zu Albon und hauptman zu Dalmatzi, l.m. 192).
14. Utolsó ismert kiadványa 1419. VI. 4-én kelt: DF 252 377, Zágrábi érs. lt. A méltóságsorokban 1419. IX. 1-én szerepel utoljára: DF 239 432, Pozsony város lt. 805; XII. 8-tól a püspökség üresedésben van, *HO* II. 223.
15. *Engel* 1977. 133, 145, 161, 142, 153; Rakonokra *ZsO* II. 3657. (Pontosabban fogalmazva: az ekkor kapott birtokokból alakult ki az Albeniek kezén a rakonoki uradalom, amely később Medvevár állandó tartozéka.)
16. *Mályusz* 1984. 282, 132. jegyz.; *Windecke* 380, 180, 196, 217, aki szerint Sulzbachból származott, amin bizonyára a Saar melletti Sulzbach értendő. A család német kapcsolatai további kutatást igényelnek.
17. *Mályusz* 1984. 58; a méltóságsorok szerint 1410. III. 29. és IV. 18. között lett pécsi püspök, *CD* X/5. 42, 60; éthelyezése *Lukács* I. 342. sz.; Zsigmond azonban már 1420. XI. 8-án zágrábi püspöknek nevezi, *DI* 92 566.
18. *Bónis*: l.m. 1971. (mint az 1. jegyzet) 104; *Mályusz* 1984. 59; *Szilágyi Loránd*: A német birodalom és Magyarország personalis uniója 1410–1439. Bp. 1934. 10–11.
19. 1421; *Zichy* VIII. 24; 1425: *DI* 92 677; 1426-ra *Windecke* 217.
20. 1430: DF 265 003, Csornei konv. m. lt. 40–3–17; 1433. III. 14-én betegesen végrendeletkezik, *Tkalčić* II. 72–74, V. 25-én már nem élt, DF 231 127, Jugoszláv Akad. lt. 10–15.
21. *Engel* 1977. 126, 135; Zágráb várost végrendeletében Zsigmondra hagyta, *Tkalčić* II. 72.
22. *Mályusz* 1984. 59, egyetemére uo. 223.
23. 1433: DF 231 127, Jugoszláv Akad. lt. 10–15; 1437: *Josephus Koller*: Historia episcopatus Quinqueecclesiensis. III. Posonii 1784. 329; 1444: *Gelcich József*: Raguzai és Magyarország összeköttetésekének oklevéltára. Bp. 1887. 456. *Fügedi Erik*: A XV. századi magyar püspökök. TSz 8 (1965) 479, 486 szerint csütörtökön esett el, forrását azonban nem sikerült megtalálnom. Ld. még a 13. jegyzetet.
24. 1409: *ZsO* II. 7246, a püspökség *occupatora*; 1410: *ZsO* II. 7416; bánként 1411. XI. 20. (DI. 39 234) és 1414. I. 27. (DI. 14 008) között fordul elő; 1414. VI. 9-én Eberhard püspök a lelkiüdvéért alapítványt tett: *Strapčić – Šamislavčić*: l.m. (mint a 6. jegyzet) Nr. 1480.
25. Bánságára *Fügedi* 1970. 112. 1420-ban mint volt bán Medve várában állít ki oklevelet: *DI* 44 374; 1425-ben már nincs életben: *Tkalčić* II. 51.
26. Ld. a 20. jegyzetben idézett két 1433-i oklevelet. Petermann, János és Rudolf 1410 tájától általában Medvei néven fordul elő (1410: *ZsO* II. 7416), Petermann egy ízben Tátikai néven is (1409: *ZsO* II. 6772).
27. 1434-ben még Rudolf szturnoki (Zágráb m.) várnagya szerepelnek, DF 218 721, Arhiv Hrvatske, Documenta med. varia 227; 1436-ban Zsigmond intézkedik a tőle visszavett Doboucz birtok felől, *DI* 103 578; 1436. X. 23-án a zágrábi képtelen tiltakozik, hogy Rudolf és fia Lénárd elidegenítik Medvevárt a Cilleieknek, *Tkalčić* II. 128. A cserére *Franz Krones*: Die Freien von Seneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Graz 1883. 107.

GARAI (II.) Miklós nádor († 1433)

V ő. családja

Családja az egyik előkelő, de nem gazdag és nem is befolyásos Árpád-kori nemzetségből, a Dorozsma-nemből származott. Dédapja, János ispán és nagyapja, István királyi kardhordó (*ensifer*) 1269-ben kapta IV. Bélától Gara valkói várbirtokot (ma Gorjani, Jugoszlávia), amely rövidesen családjuk székhelye lett. Így került a nemzetségnek ez az ága Dorozsmáról (ma Kiskundorozsma) a Drávántúlra, későbbi működésének fő színterére.¹ A család tekintélyét István legidősebb fia, Pál alapozta meg, aki kezdettől fogva az Anjou-házat szolgálta, és I. Károly alatt mint macsói bán (1320–28), királynéi udvarbíró (1330–36) és királynéi tárnokmester (1334–53) az ország első bárói közé emelkedett. Tőle eredt az 1526 táján kihalt Garai Bánfi család, amelynek vagyonát 1450 körül nem kevesebb, mint 2000 jobbágytelekre becsülték.² Két öccse közül Botos Jánostól származott a szintén Valkó megyében nagybirtokos Harapki Botos család, amely 1455-ben halt ki, míg András a Garaiak (a nádorinak nevezett ág) őse lett. Pál bán karrierjét nemsokára elhomályosította unokaöccse, D.3 András fiáé, (I.) Miklósé, aki I. Lajos és felesége, Erzsébet kedvelt híve lett. 1375-ben elnyerte a nádorságot, és 1382-től, Mária kiskorúsága alatt az anyakirályné elsőszámú bizalmasaként kivételes hatalomra tett szert. Ellenfelei ugyan 1385-ben lemondatták, de befolyását nem tudták megtörni. II. (Kis) Károly meggyilkolásával – aminek feltehetően ő volt az értelmi szerzője – 1386. februárban visszanyerte korábbi hatalmát, mígnem júliusban a garai csatában öldozatul esett Károly hívei, a Horváti-testvérek bosszújának.³

Idősebbik fia, (II.) Miklós mintegy 19–20 éves lehetett atyja halálakor.⁴ A garai vérengzésből megmenekülve Mária férje, Luxemburgi Zsigmond táborába állt, és ettől kezdve haláláig rendíthetetlen és elszánt híve maradt. Zsigmond híveként mindjárt kezdetben jelentős sikereket ért el a Horvátiak elleni délvideki harcokban: 1387 elején magát a vezért, Horváti János bánt győzte le a Szerémségben, és visszafoglalta Ujlakot, majd a nyáron Cserög, Diakó és Kosvár várakat.⁵ Zsigmond a koronázás (1387. március 31.) után jutalmul macsói banná nevezte ki, 1389 elején visszaverte Horváti Macsó elleni támadását, és Lázár szerb fejedelmet, aki egyébként apósa volt, rábírt a magyar fennhatóság újbóli elismerésére.⁶ 1390 nyaratól három évig nem viselt hivatalt, de befolyását nem veszítette el. 1393 nyarán újból macsói bán lett, egy évvel később pedig horvát-dalmát bán. Ebbeli minőségében sikerült az évek óta pacifikálhatatlan Horvátországot és a tengerpartot magyar uralom alá vetnie, miután 1394 őszén Kninnél legyőzte László nápolyi király, a magyar trónkövetelő vezérét, D.12 a bosnyák Vuk bánt.⁷ 1397. március elején Zsigmond Szlavónia kormányzását is rábízta.⁸

Garai Zsigmond uralkodásának első szakaszában főleg hadvezérként szolgált királyát. Mint bán természetesen jelen volt bandériuma élén Zsigmond mindegyik déli hadjáratán: 1387 elején a szlavóniai Gornec első ostrománál, augusztusban a másodiknál,⁹ a törökök és szerbek elleni háborúknban 1389 őszén, 1390-ben, 1391-ben és 1392 nyarán,¹⁰ az 1395. nyári havasalföldi expedícióján.

díción, végül 1396 szeptemberében a nikápolyi csatában, ahonnan a király kíséretében Konstantinápolyon keresztül tért haza.¹¹ 1400 telén és tavaszán ő vezette a Bosznia elleni háborút.¹² Korábban is számos kisebb csatát vívott a déli végeket háborgató törökökkel és szerbekkel, de ezek részleteit nem ismerjük.¹³ Zsigmond uralmának második felében főleg diplomataként és a király elsőszámú tanácsadójaként szerepel. Ennek nyilván az az előzménye, hogy az 1401. évi válság során Zsigmond neki köszönhette trónja visszaszerzését, és ettől fogva feltétlen bizalommal volt iránta és képességei iránt. Amidőn ugyanis az országnagyok 1401. április 28-án letartóztatták az uralkodót, Garai minden követ megmozgatott az érdekében, és előbb a patai szerződésben, augusztus 31-én sikerült elérnie, hogy saját fia ellenében Zsigmondot az ő őrizetére bízzák, majd a királyt engedékenységre hangolva létrehozta a mozgalmat lezáró október 29-i pápai egyezményt.¹⁴ Báni tiszteről az ellenzék nyomására 1402 elején le kellett ugyan mondania, de Zsigmond már szeptemberben nádorrá nevezte ki az elmozdított Bebek Detre helyébe.¹⁵ Az 1403. évi bárói felkeléskor ismét fontos szerephez jutott. Ő volt úgyszólván az egyetlen, aki az Anjou-kori eredetű udvari arisztokráciából szilárdan kitartott Zsigmond pártján, és példájával sikerült néhány rokonát is magával ragadnia.¹⁶ A mozgalom elfojtásában gyors és határozott fellépésének is szerepe volt. Még Zsigmond hazatérte, 1403 júliusa előtt Sebesnél, a Rábaközben Stiborral együtt legyőzte a lázadók dunántúli seregét, megostromolta Rohoncot, Keszőt és Asszonyfálvát, majd biztosította a király uralmát Székesfehérvárott és Budán.¹⁷ Októberben ő vezette a felkelőkkel folyó békétárgyalásokat, és Zsigmond az ő tanácsára volt hajlandó csak mérsékelt büntetéssel sújtani Kanizsai érseket és Bebek Detrét, a mozgalom kezdeményezőit és fő irányítóit.¹⁸

Az 1403 után beköszöntő konszolidáció idején három évtizedig Garai volt Zsigmond uralmának egyik oszlopa. Királyával rokonságba is került: szerb felesége halála után Zsigmond második feleségének, Cillei Borbálának a nővérét, Annát vette nőül.¹⁹ A jelek szerint ő és apósa, Cillei Hermann voltak Zsigmondra a legnagyobb befolyással valamennyi tanácsadója közül, a király semmiben sem határozott szívesen nélkülük, és igyekezett a közelében tudni őket. 1408-ban természetesen Garai is tagja lett a dinasztia megszilárdítására létesült Sárkányos Társaságnak, 1404-ben Cilleivel együtt a burgundiai udvarnál járt követségben, 1405-ben elkísérte Zsigmondot horvátországi hadjáratára. 1410-ben a király megbízásából Lengyelország és a Német Lovagrend viszályában próbált meg közvetíteni.²⁰ 1413 tavaszán részt vett a velenceiek elleni harcokban Isztriában, majd Friaulban, és bár a király 1414 elején (január 6.) Cremonából Kanizsai érsekkel együtt hazaküldte Magyarország helytartójának, már ősszel visszarendelte magához (Garai kísérte el Borbála királynét a novemberi aacheni koronázásra), egész nyugati tartózkodása idején maga mellett tartotta, és tárgyalásai során fontos szerephez juttatta. 1416 elején Párizsba előreküldve ő kényszerítette elő a király franciaországi útját, és 1416 nyarán Angliából ismét Párizsba ment a francia udvarral tárgyalni. Luxemburgban csatlakozott csak (1417. január) a Konstanzba visszatérő Zsigmondhoz.²¹ Későbbi éveiről kevesebbet lehet tudni. 1420 nyarán ott volt Prága ostrománál, 1422-ben a nürnbergi birodalmi

D.1d,
D.19

M.22
T.38

gyűlésen, 1428-ban Galambóc ostrománál, és 1430-ban ismét elkísérte a királyt Németországba, de 1431 végén hazatért.²² Zsigmonddal többé, úgy látszik, nem találkozott. Mint egyik itthoni helytartója 1433 utolsó napjában halt meg.²³ A budavári Nagyboldogasszony-templomának általa alapított kápolnájában temették el.²⁴

Sz.6 Garai kivételes szolgálatait, melyeket a koronának tett, Zsigmond nem csak bizalommal, hanem rendkívüli vagyonnal is jutalmazta. Halálakor a családjának 16 vára, mintegy 10 kastélya és mintegy 700 mezővárosa és faluja volt, amivel az országban kétségtelenül az első helyet vívta ki. Ennek mintegy a harmada származott (I.) Miklós nádor örökségéből, a többi fiának volt a szerzeménye.²⁵ A fontosabbak (a megszerzés időrendjében): Szentlőrinc (Valkó m., valószínűleg a mai Podgradje, Jugoszlávia; a Horvátiaktól elkobozva, 1387/95),²⁶ Somlyó és Pápa (Veszprém m., cserében a királytól a Valkó megyei (89) Ivánkaszentgyörgyért, 1389),²⁷ Kőszeg (Vas m.) és Csesznek (Veszprém m.; É.31 mindkettő cserében a macsói Dettosfőldé kerületért, 1392),²⁸ Siklós (Baranya m.; a kihalt Siklósiak után, 1395),²⁹ Futak (Bács m.; a Futakiak után, 1403 körül),³⁰ Rohonc (Vas m., a hűtlen Rohonciaktól elkobozva, 1404),³¹ Nekcse és Podgoracs (Baranya m., a hűtlen Nekcseiektől elvéve, cserében az 1406-ban kapott Liptó megyéért és 17 500 aranyért, 1407),³² Dévény (Pozsony m., zálogban összesen 20 000 aranyért, majd adományul is, 1414/19),³³ Lánzsér (Sopron m., az Atyinaiaktól, 1424/25),³⁴ Szaplonca (Kőrös m., zálogban 10 000 aranyért, majd adományul is, 1424/29).³⁵ Ezeken kívül 1397-ben adományul kapta a dalmáciai Cherso és Ossero szigeteket, és 1398-ban az itteni harmincadot és sókamarát, de ez a birtoka 1402 táján László nápolyi király, majd tőle Velence kezére jutott.³⁶ 1408-ban öccsével, Jánossal együtt összes addig szerzett és örökölt birtokára királyi megerősítést kapott.³⁷ Utolsó éveit megkeserítette idősebbik (első feleségétől való) fiával, (III.) Miklóssal folyó viszály, aki nyilván rossz szemmel nézte fiatalabb féltestvérének, Lászlónak előnyben részesítését. 1432-ben az országnagyok megosztottatták a nádort és két fiát.³⁸

Jegyzetek

1. A nemzetségre *Karácsonyi* I. 414–424. Címerére *Csoma* 71–74. Dorozsma 1479-ig a Garaiak birtoka volt: *Csánki* I. 685.
2. A családra *Wertner Mór*: A Garaiak. Sz. 31 (1897) 903–938, helyes leszármazása uo. 938. (*Karácsonyi* I. 415 hibás genealógiát ad!) A Garai Bánfi vagyonra 1449: *DI.* 14 227. A család egyes tagjai Jenkei, Udvarhelyi, később Darnóci Bánfi néven is előfordulnak.
3. (I.) Miklósról *Wertner*: i.m. 914–916. A Harapki Botos család kihalására 1455: *DI.* 14 942. v. 6. 1453: *DI.* 37 626.
4. in tenera etate. *CD* X/4. 663; tunc teneribus proliibus, *HO* VII. 433, 20 évesnél tehát nem igen lehetett több, de sokkal kevesebb sem, mivel egy év múlva macsói bánná nevezik ki. Születését *HO* VII. 435.
5. *Wertner*: i.m. 923 szintén 1366-ra teszi.
6. Bánságára az első adat 1387. VIII. 22: *HO* V. 179, de életrajzai szerint korábban – esetleg már 1386 végén – nevezték ki: *CD* X/4. 663, *HO* VII. 434. Horváti batörésére *Belyn* kerületéből *DF* 286 192, Zsigmond 1397. VI. 6-i adománylevele Garai érdemeinek elbeszélésével; *CD* X/4.

- 665, v.ö. *ZsO* II. 8221, *districtus nostros Bolyn et Macho*. Lázerra még *HO* VII. 436; Garai apósa (socer): *CD* X/4. 665, v.ö. *Werner*: i.m. 923–924.
7. Macsó bíb 1390. IV. 28-ig: *CD* X/1. 578, majd 1393. VIII. 22. és 1394. III. 18. között: *ZsO* I. 3042, 3329. Horvát-dalmát bánként 1394. XII. 23-tól adatolható: *Székelly* O. I. 87, de életrajzai szerint már Dobor ostromakor (1394 nyarán) az volt: *CD* X/4. 666, *HO* VII. 437, mindkét helyen tévesen szlávón bánnak is nevezve, v.ö. a 8. jegyzettel.
8. 1397. III. 4-tól szerepel: *ZsO* I. 4656, II. 25-én még Bebek Detre a bán: *Tanodi* 35.
9. Az elsőre *DF* 286 192, in *expugnatione insule Ywanygh ... una nobiscum pretexto liberationis reginallum maiestatum*; a másodikra *H. VII. 436*, *CD* X/4. 666.
10. *vicibus quadriduanis*, *HO* VII. 436; *vicibus quatuor continuatis*, *CD* X/4. 666, csak az 1389 őszit, Boracs és Csasztrín ostromát említi *DF* 286 192 (Borych, Chesten).
11. *CD* X/4. 667–668, *HO* VII. 438, *DF* 286 192.
12. *Zichy* V. 149, *ZsO* II. 29; *Zichy* V. 151; *ZsO* II. 98.
13. Macsó bántága idején: *DF* 286 192 (ad emulorum ... territoria ... plerique vicibus transfretavit, ... cum triumpho ... rediit); *H. VII. 436*, *CD* X/4. 666. Úgy látszik, főleg második macsó bántágáról van szó (1393–94).
14. 1401. VIII. 31: *ZsO* II. 1218; *CD* X/4. 669. Ez utóbbi szerint öccsét, Jánost is tüzszul adte, erről azonban a fennmaradt szerződésben nincs említés.
15. Először 1402. IX. 21: *CD* X/4. 136. A Gömörben tartózkodó Detre nádor 27-én még nem tudta, hogy leváltották: *ZsO* II. 1394, v.ö. *Mályusz* 1984. 51.
16. *Engel* 1977. 43. Familiárisai közül azonban többen elpártoltak tőle: *HO* VII. 440.
17. *HO* VII. 441, v.ö. *Wenzel*: Stibor 131.
18. *HO* VII. 443.
19. *Werner*: i.m. 924, 1408-tól szerepel Garai feleségként: *F. X/4. 876*.
20. 1404: *ZsO* II. 3118; 1410: *ZsO* II. 8130; az 1405-ös hadjáratra *DI. 10 546*.
21. 1414. I. 8: *CD* X/8. 546. A többire: *DI. 10 546*.
22. 1420: *DI. 10 953*; 1422: *DRTA* VIII. 131; 1428: *DF* 239 496–7, Pozsony v. lt. 869, 870. 1431: *HOKI. 390–393*; v.ö. 1432: *H. VII. 452*.
23. Helytartó 1433. IX. 16-án: *DI. 12 531*. Utolsó ismert kiadványa 1433. XII. 5-én kelt: *Fügedi* 1970. 106. A nádori méltóság XII. 31-én már üresedésben van: *Zichy* VIII. 529, de a csornai konvent XII. 20-án még Garai utasítására tartott vizsgálatot: *DF* 263 629, Szepesi képt. orsz. lt. 14–E–8–12.
24. 1461: *DI. 15 670*.
25. Örökölt uradalmai: Gara, Cerna, Monostor, Vicsedal (Velkó m.), Sarád (Temes m.), Orbova (a későbbi újbíri uradalom magva, Pozsega m.) és Ugod (Veszprém m.). (*Csánki* II. 370, 441; *Kerécsényi* I. 418 skk; Ugodra v.ö. *Csánki* III. 211, továbbá 1373: *Zala* II. 83, 85; 1380: *DI. 68 262*; 1384: *Kumorovitz* 804. sz. és 1406: *ZsO* II. 5147, amiből kiténik, hogy az Ugodiak 1380 és 1384 között halhattak ki, és birtokaik, köztük Kolon [Zala m.], ekkor jutottak a Garaiak kezére.)
26. *ZsO* I. 217, 3775, 3826, v.ö. *Engel* 1977. 156.
27. Erdődy család galgóci lt., 53. 2. 19, Iványi Béla regesztája nyomán, OL Középkori Gyűjtemény. Segédletek. Vö. *Engel* 1977. 151.
28. *H. VII. 428*.
29. *Ortvay*: Temes 252; *ZsO* I. 3970, 4069.
30. 1394-ben még a Futakiaké, *DI. 87 634*; 1408-ban már a Garaiak birtokai között szerepel, *CD* X/4. 672; 1478-ban nem veszik számba azon Garai-birtokok között, amelyeket a család 1398 előtt szerzett, *DI. 18 145*, tehát 1398 és 1408 között kapták.
31. *ZsO* II. 3529, 3769.
32. *ZsO* II. 5593, 5510, v.ö. *HO* VII. 432.
33. *DI. 10 202*, *10 627*, *10 389*, *10 390*, *10 546*, *10 787*, *10 772*.
34. *Sopr.* II. 87.
35. *DI. 33 411*, *11 660*, *MTT* XII. 271, *DI. 12 158*.
36. *DF* 286 192, 286 187; *CD* X/2. 845 – *DF* 286 188.

37. *CD X/4*. 660, v.ö. *ZsO* II. 6221.38. *HOkl.* 390; *H.* VII. 452.

Hervoja spalatói herceg (* 1416)¹

Ősi bosnyák főnemesi család sarja, amely a 14. század első felében a Szana és az Orbász völgyében volt birtokos. Őse, Hrvatin három fia közül Pavle (Pál) és Vukoslav fiai 1357/58-ban, illetve 1363-ban meghódoltak I. Lajos királynak, és boszniai váraikat (Ključ, Greben) szlavóniai birtokokra cserélték el, megalapítva a később elmagyarosodó Dobrakucsai Nelepec és Berstyanóci (későbbi nevén Szobocsinai Latkfi) családokat.² A harmadik fiú, Vukac Hrvatinic kitarzott I. Tvrtko király pártján, 1363-ban a magyarok ellen megvédte Szokol (Soko) várat, s jutalmul 1366-ban örökbe kapta ezt Pliva zsupával együtt. Halála után, 1380-ban fia, Hervoja (Hrvoje Vukčić) a nagyvajda címet kapta Tvrtkótól. Az atyjától örökölt birtokokon ő építtette később Jajca várát.

1387 elején a Horvátiak oldalán beavatkozott a magyarországi trónharcokba, majd 1387 őszétől, amikor Tvrtko maga is hadba lépett, az ő vezéréként működött. Ekkoriban foglalta el Szana és Orbász megyéket, melyeket két évtizedig sikerült megtartania. Tvrtko halála után, 1391. július 17-én László nápolyi király őt és öccsét, Vukot nevezte ki Dalmácia és Horvátország bánjaivá, és rájuk bízta a Tvrtko által meghódított területek kormányzását. Hervoja azonban 1393 nyarán elpártolt Lászlótól és augusztus 23-án Zsigmondnak esküdött hűséget, aki ennek következtében 1394-ben le tudott számolni a Horvátiakkal és helyreállíthatta uralmát Dalmáciában. Boszniában 1395-ben, Dabiša király halálával meggyengült a központi hatalom és az ország félig független tartományokra esett szét, amelyek közül Hervojaé volt a legerősebb. Így a következő két évtizedben elsősorban ő irányította Bosznia sorsát. 1398. májusban megbuktatta a magyarpárti Jelena királynőt, Dabiša özvegyét, és utódává Ostoja Istvánt tette meg, egyúttal visszapártolt Nápolyi Lászlóhoz és török támogatás után is nézett. Zsigmond júliusi megtorló hadjárata sikertelen volt, sőt Hervoja átmenetileg (1398–1402) Dubicát is megszállta, és Knint is ostrom alá fogta. Zsigmond fogságát kihasználva 1401. júniusban László pártjára térítette Zárát, majd a segítségére küldött nápolyi flottával együtt 1402. májusban Traut és Sebenicót is. Spalató meghódolásával (1402. december 15.) az egész tengerpart az ellenőrzése alá került. 1403-ban jelen volt László zárai koronázásán, aki hazatérte előtt kinevezte magyar- és horvátországi, dalmáciai és boszniai helytartójává, és spalatói hercegi címmel felruházva rábízta Spalató, valamint Braza (Brač), Lesina (Hvar) és Curzola (Korčula) szigetek kormányzását (1403. november).

Hervoja évekig sikerrel állt ellen az egyre erősödő magyar nyomásnak. A Zsigmonddal kibékülni szándékozó Ostoját 1404. májusban leváltotta, és a trónra II. Tvrtkót ültette. A magyar király 1404-ben Maróti Jánost, 1406-ban Ozorai Pipót küldte a Bobovac várába szorított Ostoja megsegítésére, közben 1405 nyarán maga is felvonult Hervoja ellen az Una völgyében, és bevette

Bihácsot, Knint, Osztrovicát és Szokolt.³ 1407 őszén, 1408. május–júniusban és szeptemberben három további hadjáratot vezetett Bosznia ellen, míg végül sikerült Hervoját térdre kényszerítenie. A herceg 1409. januárban hódolt meg. Megtarthatta Spalatót a hercegi címmel, Szanát és Orbászt, tagja lett (lehet, hogy valamivel később) a Sárkányrendnek, és számos magyarországi uradalmat kapott, amelyek közül azonban csak Pozsegavár (a hozzá csatolt ispáni tiszttel) és Segesd (Somogy m.) ismertek.⁴ Ő lett Zsigmond nevében Bosznia alkirálya is az 1410. őszi utolsó magyar hadjárat után.

A magyar függést csak rövid ideig kellett elviselnie, 1412 nyarán még megjelent Budán a lengyel király tiszteletére rendezett ünnepségsorozaton, de már egy év múlva végleges szakításra került sor, nem egészen tisztázott körülmények között. 1413. júniusban a király megfosztotta magyarországi javaitól, sőt Orbász és Kozara (Szana m.) várakat is elkobozta tőle. Indokul azt hozta fel, hogy Hervoja megtámadta másik vazallusát, a Hercegovinában uralkodó Sandalj Hranic vájdát. Az alkalmat Spalato is megragadta a herceg uralmának lerázására. Hervoja jobb híján török segítséghez folyamodott, és a hívására már 1414 nyarán török seregek pusztították Szlavóniát. A magyar kormány előbb Ozorai Pipót küldte ellene, majd 1415 nyarán a nádor öccse, Garai János, Maróti János volt macsói bán és Csupor Pál szlavón bán indultak nagy sereggel a megtörésére. Júliusban Doboj váránál – más vélemény szerint jóval délebbre, a Lažva völgyében – Iszhak bég török és Hervoja bosnyák hadai fényes győzelmet arattak, a vezéreket is foglyul ejtették, akik közül Csupor Hervoja személyes bosszúból kivégeztette. (Thüröczy János szerint ökörbőrbe varratta.) A herceg nem sokkal élte túl győzelmét, 1416. áprilisban meghalt. Egyetlen fia, Balša további sorsáról semmit sem tudunk. Özvegyét, Jelenát – a horvát főnemesi Nelipčić családból – Ostoja király vette nőül, és Hervoja örökségét Boszniához

Zs.60 csatolta.

Jegyzetek

1. Az alábbi életrajz főleg két mű felhasználásával készült: *Ferdo Šišić: Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba*. Zagreb 1902; *Sime Ćirković: Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd 1964. Mivel az utóbbi már a ZsO-ban közzétett új forrásokat is hasznosítja, jegyzetet csak néhány olyan ponthoz fűzök, ahol azóta még újabb adatok kerültek napvilágra.
2. Dobrakucsára 1358: DI. 100 071; 1366: DI. 100 103; Berstyanócra 1363–1366: DI. 100 091, 100 092, 100 096, 100 113. A két családra *Csanaki Dezső: Körös megye a XV. században*. Bp. 1893. (Értekezések a történeti tudományok köréből. 15. köt. 2. sz.) 28, 45.
3. 1417: cumque ... castra Thininii ac Oztroulicia et Zokol appellata necnon civitatem et fortalicium Bihlgii nonnullaque alia castra et fortalicia in ... regno nostro Dalmatie ... recuperassemus, Garai Miklós érdemei között elbeszélve, DI. 10 546. Szokol és Bihács említése kétségtelenül az 1405. évi hadjáratra vonatkozik, valószínűleg a másik két váré is.
4. Pozsega megye ispánja 1412. nov. 11-én még Hervoja volt: DF 230 921, Jugoszláv Akad. It. 8–21; 1412. II. 4: Zsigmond utasítja a Marcaliakat, hogy a segesdi plébánost, ekít különös oltalmába fogadott, védjék meg contra et adversus Balša filium illustis principis domini Herwoye ducis és familiárisaival szemben, DF 220 602, Lelész konv. orsz. It. Cate ann. 33.

JOLSVAI Leusták nádor (* 1400 után) és fia, György
V ő. családja

Családja a Rátót nemzetségnek legelőkelőbb ágából származott, ugyanaból az ágból, amelyből az Anjou- és Zsigmond-korban jelentős szerepet játszó Kaplakai (más néven Serkeiek), Pásztóiak, Kazai Kakasok, Tariak és Paksiai is.¹ Dédapja, Loránd III. András utolsó éveiben nádor volt. Két fia, Loránd és Leusták I. Károly alatt (1333–1340) vasi, soproni, somogyi és tolnai ispánságot viselt. Ekkoriban szerezte a család nagy gömöri birtokait: Jolsvát, a hozzá csatolt Murányt és Gedét, amely a 14. században egy ideig a székhelyük volt. Loránd nádor Dezső nevű fia volt Leusták nagyapja.²

Leustákról magáról aránylag keveset lehet tudni, mert a Jolsvai-levéltár – feltehetően a Bebek- és Szapolyai-levéltárak részeként – a 16. század folyamán elpusztult. Csak sejthető, hogy pályáját Mária királynő udvari lovagjaként kezdte, és miután 1384–85-ben a leváltott Zámbo Miklós helyett ő lett a pozsonyi ispán,³ kétségtelen, hogy Erzsébet és Garai nádor legmegbízhatóbb hívei közé számították. A királynék fogságba esése után Zsigmond mellé szegődött, és a következő évtizedben a jelek szerint egyik legmegbecsültebb támogatója volt. A király nyomban koronázása után megtette udvarmesterének (azaz ajtónállómesternek),⁴ ekkor vagy nemsokára pilisi, sárosi és barsi ispánnak s 1390-ben gömöri ispánnak is.⁵ Nagy befolyását jelzi, hogy 1387–92 között a királyi oklevelek jelentős hányadán ő szerepel relatorként.⁶ Ebből következőleg úgyszólván állandóan Zsigmond mellett tartózkodott, és feltehetően összes hadjáratán résztvett, bár ez csupán az 1387. augusztusi szlavóniai, s az 1389. őszi és 1390. őszi szerbiai háborúról mutatható ki.⁷ Lackfi István leváltása után, 1392. novemberben a nádori méltóságot vette át, eddigi honorjai mellé megkapva a fejéri, lipitói és zólyomi ispánságokat is.⁸ 1395 elején valószínűleg jelen volt a moldvai hadjáraton. Nyáron, mialatt a király Havasalföldön harcolt, Kanizsai érsekkel együtt visszaverte Ulászló lengyel király támadását.⁹ A nikápolyi csatában (1396. szeptember 28.) török fogságba esett. A szultán Drinápolyban őriztette, majd 1399-ben ideiglenesen elengedte vazallusához, a genováival Francesco Gattilusióhoz Leszboszra, hogy ottani bankárok útján próbálja meg váltságdíját előteremteni. Miután a határidő vége közeledett és tárgyalásai nem hoztak eredményt, 1400. január 20-án a leszboszi Mitülénében végrendelkezett. Ez róla az egyik utolsó hír.¹⁰ Magyarországon 1397. májusig őt tekintették nádornak, és a nevében kiadványok is keltek.¹¹ Özvegye és fiai sokat fáradoztak kiszabadításán, és 1400. márciusban a váltságdíj előteremtése végett 6000 aranyért elzálogosították hrussói uradalmukat a Kanizsaiaknak,¹² de bizonyos, hogy többé nem tért haza.

Jolsvai szolgálatait Zsigmond jókora vagyonnal jutalmazta. 1387 és 1396 között az övé lett Fülek (Nógrád m.), Hrusó (Bars m.), Bajmóc és a szomszédos Keselőkő (Nyitra m.), felerészben Kőrös (Nagykőrös) mezőváros, továbbá a kis tallóci uradalom (Verőce m.).¹³ Ő alapította az utolsó magyarországi bencés monostort a Bajmóchoz tartozó Privigyén; fia később a husziták elől menekülő

prágai karmelita szerzeteseknek engedte át.¹⁴ Valószínűleg a nádor létesítette a sajkókezai domonkos kolostort is.¹⁵

Fia és örököse, György nem játszott vagyonához illő szerepet. Valószínű, hogy az 1403. évi felkeléskor túl óvatosan politizált, mert ugyan nem csatlakozott a bárói ellenzékhez, de annak sincs nyoma, hogy Zsigmond oldalán vezérkedett volna. 1404 tavaszán a királyi udvarban találjuk,¹⁶ de ingateg helyzetének a jele, hogy az adománylevelek felülvizsgálata során (1405–09) néhány birtokát elvesztette.¹⁷ Fontos tisztséget hosszú ideig nem kapott: 1408–10 között Gömör megye ispánja volt, 1409-től 1415-ig a királyné pohárnokmestere.¹⁸ Nemi befolyásra csak Zsigmond Konstanzból való hazatérte után, 1419-ben tett szert, amikor a zólyomi ispánságot kapta meg, és 1427. februárig viselte, amidőn Zólyom a királyné birtokába került. 1420/21-ben Csehországban harcolt a királlyal együtt. 1427. december elején halt meg fiutód nélkül, és hatalmas vagyonára Zsigmond tette rá a kezét.¹⁹

Jegyzetek

1. *Karácsonyi* III. 6–7. Ld. a mellékelt vázlatos leszármazást.
2. *Karácsonyi* III. 7–15, a birtokokra 16–17.
3. *CO* X/1. 53.
4. Először 1387. V. 27-én: *ZsO* I. 75. A méltóságsorok szerint ejtőnéllómester, de egyébként szinte mindig udvarmester a címe. A két méltóság nagyjából ezóta olvad egybe.
5. Vö. *Engel* 1977. 174, 177, 183. Pillára *ZsO* I. 380 la pillisi ispáni címet ő viselte utolsóként). 1390 körül, úgy látszik, a beszterce-zsolnai várbirtokokat is ő kormányozta (*Engel* 1977. 187).
6. Összesen 30 ilyen oklevelet ismerek: *Zichy* IV. 336, 345; *Héderváry* I. 99; *Ortway*: *Temes* 174; *F.* X/1. 616; a többire *ZsO* I. index. Összehasonlításul: ugyanekkor (1387–92) Lackfi nádor 14. Bebek Imre országbíró 4, Kanizsai tárnokmester 5 királyi oklevélen relator, a mások is (Losonci László vajda, Perényi Miklós pohárnokmester, bán, Kanizsai főkancellár, Knol Péter erdélyi püspök, Trautel Miklós, Nagymihályi János) mindössze 4–6 alkalommal, kivéve Sárdi László későbbi udvarmestert, aki 10-szer.
7. 1387: *ZsO* I. 186; 1389: *ZsO* I. 1266; 1390: *ZsO* I. 1671, 1766.
8. Először 1392. XI. 24-én nádor, méltóságsorban, *DI*. 7768. Ispánságaira *Engel* 1977. 177, 180, 193.
9. 1395. II. 26-én Brassóban van a királlyal: *ZsO* I. 3844; 1395. VII. 12-én Eperjes mellett van táborban, *Zichy* IV. 603.
10. 1400: *ZsO* II. 36, vö. 1399: *ZsO* I. 5793; 1400. II. 12: *ZsO* II. 71.
11. Utolsó kiadványa 1397. V. 19-én kelt: *ZsO* I. 4777, és tavasszal még az ő nevében tartották meg Somogy megye nádori közgyűlését: *ZsO* I. 4690, 4693 stb. Az ekkori méltóságsorokban (II. 26: *Tenodi* 35) szintén ő a nádor. Utóda, Bebek Detre V. 27-től szerepel: *ZsO* I. 4788.
12. *ZsO* II. 136, vö. 201.
13. A várakra *Engel* 1977. 96, 111, 117, 122; Körösre *ZsO* I. 1561, Tallócsra *ZsO* II. 36. Úgy látszik, Stibortól valamilyen úton megszerezte Ugróc (Trencsén m.) várat is, mert 1399–1406 között a fiáé volt (*Engel* 1977. 164).
14. 1400: *ZsO* II. 36; 1427: *Lukács* I. 906. V.ö. *Fügedi Erik*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Bp. 1981. 60.
15. 1400: *ZsO* II. 36. Építésére 150 aranyat hagy végrendeletében.
16. Relator, *ZsO* II. 3144–5.
17. Hrusád várat (*Engel* 1977. 118), a Sáros megyei Töltszékét (*ZsO* II. 7603) és telán Ugróc várat is (*Engel* 1977. 164).
18. Gömöri ispán: *ZsO* II. 6942; alispánja, Pinci Fodor Jakab 1408–10 között: *ZsO* II. 6267,

7898; pohárnokmester 1409. VII. 25 (ZsO II. 6924) és 1415. IV. 7. (CD X/5. 608) között, 1416. máj. már nem (DI. 84 838). 1412-ben Zsigmond királynői asztalnokmesternek címezi (DI. 103 444), nem ellrásból, mert elődje, Teri Lőrinc is egyidejűleg volt Borbála asztalnok- és pohárnokmestere. Érdekes, hogy 1409 nyarán Gömör megye részére ő tartotta különös királyi megbízásból azt a közgyűlést, amelynek célja országosan az 1403 utáni idők birtokjogainak felülvizsgálata volt (ZsO II. 6924, 6942), és amelyek során más megyékben ő vezített el jószágokat.

19. 1420. I. 6-én mint zólyomi ispán Boroszlóban van a királlyal, *Windecke* 49; 1421. II. 16-án Csáhorozsban királyi szolgálatban, DI. 89 822; 1425. I. 13-án utoljára zólyomi ispán. *Sopr.* II. 95. Azt az oklevelet, amellyel 1427. II. 1-én Borbála rendelkezési jogot kapott az 1424-ben neki adományozott Zólyom megye felett, már mint *volt* ispán erősíti meg. DI. 39 286. Valószínű, hogy hivatalát közvetlenül ez előtt tette le. 1427. XII. 5-én a király Nándorfehérvárról értesítette a keselőkői várnagyokat, hogy nunc, quod dolenter referimus, uruk abaque heredum solacio meghalt, universeque castra, civitates, opida, ville, possessiones et genereliter quelibet iura possessionarias, amelyeket bírt, per defectum seminis eiusdem királyi kézre hármlottak, DI. 89 880.

A KANIZSAI-testvérek: János esztergomi érsek (♣ 1418), Miklós tárnokmester (♣ 1404) és István ajtonállómester (♣ 1427/28)

A Sopron megyei Osl nemzetségből származó Kanizsaiak I. Károly óta az Anjouk udvari arisztokráciájához tartoztak, de az ország első mágnáscsaládai közé csak János érsek és testvérei révén emelkedtek fel. Nagyatyjuk, Csornai Lőrinc zalai ispán (1321–1323) szerezte meg Kanizsa (ma Nagykanizsa) várát, amelyről utódai 1350 után nevezni kezdték magukat. Nagybátyjuk, István zágrábi püspök (1356–75) 1364-ben Szarvokt szerezte meg a családnak. Öccse, János, a Kanizsai-testvérek atyja (♣ 1374) I. Lajos alatt barsi, szanai és orbácsi, majd vasi és soproni ispánságot viselt. Fiai közül a középső, János lett a következő évtizedekben a család tényleges feje.¹

Kanizsai János 1350 táján született, és papi pályára lépett. Királynői káplán, egri (1376) és esztergomi (1377–84) prépost lett. Nagybátyja a padovai egyetemre küldte, ahol legalább öt évet (1374–79) töltött, és 1377-ben az ultramontánok rektorukká választották.² Hazatérte után Erzsébet rábízta a Cudar Imrétől elkobzott egri püspökség kormányzását, és 1384 nyarán a pápával püspökké nevezette ki.³ A trónharcokban a királynék oldalán állt, majd Zsigmond táborába szegődött, aki nyomban trónralépte után főkaricellárjának tette meg, és 1387. október 9-én az esztergomi érseki székre emeltette.⁴ A következő évtizedben ő volt a király legerősebb támasza és legbefolyásosabb tanácsadója. 1388-ban sikerült csírájában elfojtania egy Zsigmond megbuktatására irányuló bárói szervezkedést, és 1395 nyarán, mialatt a király Havasalföldön háborúzott, újból megmentette trónját, erélyesen visszaverve Ulászló lengyel király támadását, aki felesége, Anjou Hedvig trónigényét próbálta meg érvényesíteni. Közben bandériumával részt vett Zsigmond számos hadjáratán: 1387-ben Szlavóniában, 1389 őszén Szerbiában, 1392 nyarán Branicsevo vidékén, 1395 elején Moldvában, és 1394 tavaszán is a déli végeken vezérkedett.⁵ A nikápolyi csatából a királlyal együtt tért haza, és 1397. februárban egyik értelmi szerzője

volt a Lackfiak meggyilkolásának, ami Zsigmond pozícióját tovább erősítette.⁶ Ezután azonban fokozatosan elvesztette befolyását az önállóságra törekvő uralkodó fölött, és a nagyravágó főpap egyszerűen az ellenzéki mozgalmak lelke és szervezője lett. 1401. április 28-án ő vezette a király elleni puccsot, és fogsága idején (április—október) a „szentkorona kancellárja” címmel ő állt az ideiglenes kormány élén.⁷ Bebek Detre volt nádorral együtt vezére volt az 1403. évi bárói felkelésnek is, és Zárában ő koronázta Nápolyi László trónkövetelőt Magyarország királyává (augusztus 5.). A mozgalom összeomlása után október 29-én Székesfehérvárott meghódolt Zsigmondnak, de kancellárságát elvesztette, és esztergomi várát is át kellett adnia.⁸ 1407 táján Zsigmond kibékült vele, visszahelyezte érseki jogaiba, és 1411-ben megtette római (német) főkancellárrá, de számottevő hatalomhoz nem juttatta többé. 1408-ban az osztrákok, 1410-ben a lengyelek ellen harcolt; 1414. január 6-án Garai nádorral együtt Zsigmond magyarországi helytartója lett, és 1415. február elején 160 főnyi kísérettel meglátogatta a királyt a konstanzi zsinaton. 1418. május 30-án halt meg.⁹

Bátyja, Miklós atyja halálakor kezdte meg karrierjét mint zalai ispán (1374–75). Mária idején óvári várnagyságot viselt (1383–85), és csapataival elkísérte Zsigmondot lengyelországi hadjáratára.¹⁰ Feltehető, hogy ekkoriban még ő egyengette öccse egyházi pályáját, de később már csak az ő árnyékában politizált. 1387-ben, Zsigmond trónraléptekor vasi és soproni, 1388 elején ezenfelül zalai ispán lett és májusban tárnokmesterré lépett elő.¹¹ Bandériumával jelen volt az 1389 őszi szerbiai és az 1394 nyári boszniai hadjáraton, s 1395 nyarán Zsigmond követeként a francia udvarnál és Itáliában járt a nikápolyi kereszteshadjárat előkészítése végett. A nikápolyi csata előtt a király hazaküldte az ország védelmére.¹² 1398. márciusban le kellett mondania a tárnokmesterségről, helyette hamarosan Komárom várát és az ispánságot bízta rá a király.¹³ A balul sikerült 1401. évi főúri mozgalom után összes hivatalát elvesztette. 1403 tavaszán a lázadók dunántúli hadainak egyik vezére volt, de Sebesnél (a Rábaközben) vereséget szenvedett. Október 29-én ő is kegyelemben részesült, de már 1404. márciusban meghalt.¹⁴

István, a harmadik fiú sokkal fiatalabb volt, 1368 körül született. Pályáját udvari ifjúként kezdte, és 1386-ban Garánál Máriával együtt fogságba esett, ahonnan egy év múlva szabadult.¹⁵ 1391. márciustól a székelyek ispánja volt, és így szerepet kapott az 1395. januári moldvai hadjárat katonai előkészítésében. Jutalmul nyomban utána (1395. március) udvarmesterré, azaz ajtónállómesterré és somogyi ispánná lépett elő. Ő vezette 1395 nyarán Havasalföldön bátyja, Miklós bandériumát is, és végigharcolta a nikápolyi csatát, ahonnan a királlyal együtt tért haza.¹⁶ Tisztségeit ő is 1401 végén veszítette el. 1403-ban bátyjával együtt vezérkedett, majd ő is kegyelmet kapott, és 1411-től haláláig, 1427/28 teléig Sopron megye ispánja volt. János érsek halála után egy darabig ő kezelte az esztergomi egyház birtokait.¹⁷ Birtokán, Kismartonban 1415 előtt ferences kolostort alapított, és valószínűleg ott temették el.¹⁸

János érsek, amíg hatalma tetőpontján volt, kíméletlen céltudatossággal gyarapította a családi vagyont.¹⁹ 1387-ben elnyerte Kapuvárt (Sopron m.),

1392-ben Borostyánkő (Vas m.), 1397-ben – jutalmul a Lackfiak kiirtásáért – Lékát (Vas m.) és Simontornyt (Tolna m.), ezeken kívül 1390-ben Roj és 1393-ban Oszlop (Zaszlop) soproni várakat szerezte meg. 1390 óta zálogul Sárvár is a családé volt, 1400-ban pedig Hrussót (Bars m.) vették zálogba a Jolsvaiaktól. E két utóbbitól Zsigmond a felkelés leverése után megfosztotta őket, de a többi sértetlenül megőrizhették, sőt 1410-től kezdve még gyarapíthatták is.²⁰

Jegyzetek

1. A családra *Pór Antal*: Az Osl-nemzetség története a XIII. és XIV. században. T 8 (1890) 189–197; *Reiszig Ede*: A Kanizsaiak a XV. században. 55 (1941) 22–31, 71–81; *H. Rudisch*: Studien zur Geschichte des westungarischen Adelsgeschlechtes Kanizsai. Diss. Univ. Wien 1971.
2. *Pór Antal*: Adatok a bolognai és pádovali jog-egyetemen a XIV. században tanult magyarokról. Sz 31 (1897) 778–779; v. ö. *Verecs Endre*: A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Bp. 1915. 3; *Mályusz* 1984. 24.
3. *CD X/1*. 147, 154.
4. *ZsO I*. 246; *H. V*. 165.
5. *Mályusz* 1984. 29–30, a királyt trónra emelő bárói liga vezetőjének, sőt szervezőjének tekintve. 1388: *CD X/1*. 420; 1389: *CD X/1*. 599; 1392: T 30 (1912) 137, kenc. jegyzet; 1394: Szerbia 34–35; 1395: *ZsO I*. 3815, *Sopr. I*. 545. *Áldásy Antal*: Alsáni Bálint bíbornok. Bp. 1903. 90 szerint 1385. augusztusban elkísérte Horváti Pál püspököt Itáliába, hogy Durazzói Károlyt meghívja a magyar trónra; forrását azonban nem közli.
6. *Sopr. I*. 546–7; *CD X/2*. 415; *Mályusz* 1984. 37. Túlzásnak vélem egyedül Kanizsait tenni felelőssé a gyilkosságért. Imereteinket erősen torzítja (itt is, mint sok más esetben), hogy a másik főszereplő, a nádorrá emelt Babek Detra okleveleiből egyetlen egy sem maradt ránk. Tudjuk azonban, hogy az ekkor elkobzott Szentgyörgyvár az ő jutalma lett.
7. *Mályusz* 1984. 49–50.
8. *Mályusz* 1984. 52–53, 55.
9. *Mályusz* 1984. 61; 1408: *Házi II/6*. 22, v. ö. *ZsO II*. 6341; 1410: *ZsO II*. 7435; 1415: *Ulrich von Richental* 46, 49.
10. Életré *Pór*: i.m. 1890. (mint az 1. jegyzetben) 189–195; *Reiszig*: i.m. 1941. 23–24; 1374–75: *Zala II*. 114, 122; 1383: *CD X/1*. 97; 1385: *Házi I/1*. 201.
11. 1387. IV. 24: *Sopr. I*. 483; 1388. IV. 19: *ZsO I*. 505; 1388. V. 6: *ZsO I*. 534.
12. *Sopr. I*. 543–547.
13. 1398. III. 17: *ZsO I*. 5218. Utóda, Jakcs György már III. 12-én tárnokmester a máltóságsorok szerint (*Tel. X*. 4651; Komáromra *HO I*. 496).
14. Vas, Zala és Komárom megyék élén 1402. II. 20-tól találunk új személyeket (*Engel* 1877. 190, 192, 179); 1403-ra *HO VII*. 441, v. ö. *Reiszig*: i.m. 23–24. Heléának hónapját sírkővé őrizte meg: *Engel–Lövei–Varga* 1983. 28.
15. Életré *Pór* (ld. az 1. jegyzetet) 189–195; *Reiszig*: i.m. 24–25. Születési ideje abból adódik, hogy a testvérek között 1367-ben még nem szerepel, 1369-től igen. 1386-ra: *CD X/1*. 599, 355 sk. 1390-ben aule iuvenis (*CD X/1*. 599), és ebben a minőségben lehetett relator (*ZsO I*. 1779).
16. 1391. III. 28: *ZsO I*. 1951; ekkor nevezik ki; utoljára 1395. III. 11-én: *ZsO I*. 3874, de egy III. 7-i máltóságsorban már ajtónállómester: *ZW III*. 132. Moldvai szerepére *Sopr. I*. 544, v. ö. *ZsO I*. 3820; e hevesalföldi hadjáratra *ZsO I*. 3597. (Az oklevél *Fejérfutak* nyomán tévesen 1394-i dátummal került az okmánytárba. A helyes kelet 1395. VIII. 24.) Érdemes megjegyezni, hogy 1392. februárban Zsigmond személyesen vett részt István kismertoni esküvőjén: *Sopr. I*. 504, v. ö. *ZsO I*. 2376, 2378, 2379, 2387.
17. Utoljára 1401. IV. 27-én ajtónállómester: *DI*. 8302, és IX. 3-án somogyi ispán: *ZsO II*. 1221; 1403-ra: *H. VII*. 441; soproni ispánságára *Engel* 1877. 184, Mivel 1427. VIII. 29. és 1428. V.

24. között unokaöccse, János lépett a helyére, feltehetően akkor halt meg. 1429. áprilisban már mindenesetre halott (*Reiszig*: l.h.). Az esztergomi évkönyvre 1418: DI. 10 782; 1419. V. 5: DI. 10 805.

F8. *Kardosnyí János*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. 8p. 1922–1924. I. 188 sk. Sirkőve Csornáról került elő (*Engel-Löwel-Varga* 1983. 281, feliratának töredéke (fundator huius cenobii) azonban — mivel a csornai premontrei monostorra több okból sem illik — valószínűvé teszi, hogy eredetileg Kismartonban volt, és onnan szállította át a család 1445 után, amikor a város osztrák kézre került.

E9. Részletesen *Mályusz* 1984. 25–28.

F10. 1387: H. V. 165; 1392: ZsO I. 2408; 1397: ZsO I. 4856; 1399: CD X/1. 586; 1393: *Sopr.* I. 512; 1390: *Sopr.* I. 498; 1400: ZsO II. 201, Hrusó és Sárvár elvesztésére 1403-ban: *HO* VII. 443; 1410-ban a kihalt Patlak birtokait kapják, ZsO II. 7792. Megjegyzendő, hogy Simontornyét 1424-ben a sárvári uradalomra cserélték el: *Sopr.* II. 78.

A LACKFIK

V. ö. családja

A 14. század legvagyonosabb és legtöbbet foglalkoztatott főnemesi családja volt. Tagjai hét évtizeden át a király legszűkebb tanácsában ültek: 1326–1395 között megszakítás nélkül ők viselték a lovászmester méltóságát, 1344–1376 között (hat év megszakítással) az erdélyi vajdaságot is, emellett egy nádor, három bán és több más báró került ki közülük. Birtokaik Erdélytől a stájer határig nyúltak, és Nagy Lajos halálakor hét váruradalmat foglaltak magukba, többet, mint a Garaiaké és Drugetké együttvéve. A terebélyes nemzetség Hermány nb. Lack székely ispántól (* 1357) származott le, innen kapta az utókorban használt gyűjtőnevét. A maga idejében a családnak nem volt közös neve, sem közös székhelye. Az egyes tagokat, mivel mind közismert személyek voltak, leginkább csak apjuk nevével volt szokás megkülönböztetni.¹

Lack négy fiának maradtak utódai, közülük István vajda (* 1353) fiai voltak a leggazdagabbak és legbefolyásosabbak; a Lackfi-vagyon tetemes része egyedül őket illette. Az ág feje Imre nádor halála (1375) óta egyetlen élő fivére, (II.) István volt, akit székhelyéről néha Csáktornyaiak neveztek. I. Lajos alatt a székely ispáni (1368–71), horvát-dalmát báni (1371–72) és erdélyi vajdai (1372–76) méltóságokat viselte. 1376-ban a Szentföldre zarándokolt, és ezalatt ellenfele, Garai nádor és klikkje kiszorította a hatalomból, 1379-ben rövid időre a vasi-soproni ispánságot kapta meg, más tisztségéről ezekben az években nem tudunk.² 1383-ban ismét horvát bánná nevezték ki, de 1384. áprilisban elmozdították, mire csatlakozott a Garai megbuktatására irányuló, a Horváti-testvérek és Szécsi Miklós országbíró vezette bárói mozgalomhoz. Az 1385. májusban történt kibékülés után újból erdélyi vajda lett. II. (Kis) Károly trónra ültetésében a Horvátiakat támogatta, de felkelésükben nem vett részt, jöllehet Károly meggyilkolása (1386. február) után ismét hivatal nélkül maradt.³ A királynék foglyul ejtése és Garai halála után Zsigmond trónjelöltségét támogatta, valószínűleg annak fejében, hogy a bárók 1386 végén vagy 1387 elején neki juttatták a nádori méltóságot. Emellett megkapta számos megye ispánságát (Zala, Veszprém, Komárom, Győr), 1387 nyarán az unokaöccsétől (ld. alább) elvett lovász-

mesteri méltóságot, valamint a zagoriai királyi várakat, Óvárt (Moson m.) és Komáromot részint tisztségül, részint örökbe.⁴ Zsigmond 1392. novemberben leváltotta a nádorságból, és 1395 tavaszán a lovászmesteri posztról is, ennek el lenére a nikápolyi hadjárat idején, 1396 őszén még egyik vezetője volt az országban hátramaradt kormánynak.⁵ 1391 óta titkos kapcsolatot tartott fenn Nikápolyi László trónkövetelővel, és 1396/97 telén nyíltan is fegyvert fogott az érdekében. A hazatérő király menlevéllel Körösre hívta tárgyalni, ahol 1397 február 22-én hívei — Kanizsai főkancellár és talán Bebek Detre bán vezetésével — unokaöccsével együtt meggyilkolták.⁶

Unokaöccse, a Simontornyainak is nevezett (III.) István Dénes erdélyi vajdának († 1367) volt a fia. 1368-tól két rövid megszakítással (1382, 1384–5) lovászmester volt 1387 nyaráig, és politikai pártállásában nagybátyjához igazodott.⁷ Hivatalától Zsigmond fosztotta meg, mivel abba a gyanúba keveredett, hogy korábbi fegyvertársát, a Pozsegavárott körülzárt Horváti Jánost futni hagyta.⁸

A két Lackfi meggyilkolása után a király az ág teljes vagyonát elkobozta: Csáktornyt és Sztrigót a Muraközzel, Rezit és Tátikát Keszthellyel (Zala m.), Simontornyt (Tolna m.), Komáromot, Tatát (Komárom m.), Solymárt (Pilis m.) több más kisebb dunántúli uradalommal és birtokkal együtt. Egyedül talán Döbrököz (Tolna m.) vára maradt még meg István nádor másik unokaöccse, Miklós vajda († 1368) fia, András birtokában. Ő tudunkkal nem szerepelt a politikában, és bár 1397-ben őt is letartóztatták, hamarosan visszanyerte szabadságát. 1399-ben mint Tolna megyei birtokost említik utoljára, fia úgy látszik nem maradt.⁹ Lackfi nádor különben Csáktornyán 1376-ban pálos kolostort alapított, s még előbb, 1367/68-ban Keszthelyen is egyet a ferenceseknek. Ez utóbbiban temették el.¹⁰

Lack többi fiának utódai nem estek áldozatul a király haragjának. András vajda († 1359) fiait ekkor már nem éltek. György, az idősebbik, 1388-ban Zsigmond egyik vezére volt a Bázaközbe betörő Horváti János ellen, 1392-ben macsói bán lett, de már a következő évben meghalt. Fiúk nem léteben anyai öröksége, a németi (Valkó m.) uradalom két leányára szállt, és általuk a Kaplai (Serkei Lorándfi) és Tamási családoké lett.¹¹ György öccse, Imre viszont 1386-ban a Horváti-párt egyik vezető tagja volt és részt vett a garai csatában. Többet nem hallunk róla, úgy látszik a harcok folyamán meghalt.¹² A századfordulót két Lackfi-ivadék élte túl. Egyikük Pál zempléni, beregi és ungi ispán († 1379) fia, Mihály volt, tekintélyes főúr, 1403-ban a Zsigmond elleni felkelés részese, 1412-ben a lengyel királlyal kötött békét megerősítő nagyok egyike, 1416-ban a rendkívüli adó behajtásával megbízott biztos a délkeleti megyékben.¹³ 1420 elején halt meg utódok nélkül. Valamivel előtte szállt a sírba unokatestvére, László, Miklós zempléni és beregi ispán († 1379) egyetlen fia, akiről nevén kívül semmi érdemlegeset nem tudni. A két utolsó Lackfi székhelye a Maros melletti Kerekegyház (Arad m.) volt. Pál fia Mihályról a még mindig tekintélyes Lackfi-vagyon a királyra háramlott, és a továbbiakban fontos adója volt bonyolult csere- és zálogügyleteinek.¹⁴ A hagyatéka az alábbi uradalmakat foglalta magába: Kerekegyház, Szád vagy Szádia, Váradja, Szécsény, Marján (Arad m.),

Abony (Csanád m.), Suggya (Temes m.), Vecel (Hunyad m.), Margitta (Bihar m.), sőt feltehetően más jelentős Csanád és Temes megyei jószágokat is. A már nem is teljes vagyonért 1427-ben 16 000 forintot kapott Zsigmond.¹⁵

Magyarok

1. Történetük *Kerécsenyi* II. 170–181, leszármazásuk uo. 171. Szintén csak 1352-ig terjed *Kerécsenyi Ákos*: A Lackfyak története. Történelmi és Régészeti Értesítő 3 (1887) 5–12, 134–148. A velük néha még ma is összekevert Szénteai Lack családra fontos *Lázár Miklós*: A két Lack család eredete. T 2 (1884) 110–117. Értéktelen viszont *Majláth Béla*: A Lackz nemzetség. T 2 (1884) 21–29.
2. *Werner Már*: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. TT 1906. 593. 1907. 55. 63, 177, v. ö. *Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Sz 116 (1982) 895, 911, vasi ispánságára 1379: *Házli* IV. 190. *Kunorovitz L. R.*: I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi (és „török”) háborúja. Sz 117 (1983) 946 szerint zárandokletének célja keresztény foglyok kiváltása volt.
3. *Werner*: i.m. 593; *Pór Antal*: Az Anjouk kora. A magyar nemzet története. Szerk. *Szilágyi Sándor*. III. Bp. 1895. 359. skk; 375; vajda 1385. X. 2-án: DI. 7086; alvajdája és később is hű familiárisa, Berényi Fancs István 1386. II. 7-ig szerepel alvajdaként, *HO* VI. 314, v. ö. 1397: *ZsO* I. 4677; a Garai-párti Losonci László (1376–85, 1386–82) ugyanekkor, 1385. X. 13-án volt vajdaként bukkan fel, DI. 38 834. Lackfi 1386. V. 1-én a királynék kíséretében ismét volt vajda, *CD* X/1. 283–286. – Megjegyzendő, hogy 1385. II. 2. – III. 6. között dalmáciai források szerint újból ő volt a horvát bán, *Smičiklas* XVI. 502, 511.
4. 1386. X. 13. és 1387. I. 27. között lett nádor (DI. 7224, *Zichy* v. 324), tehát Zsigmond koronázása előtt, és mivel országgyűlésről ebben az időben nem tudunk, valószínűleg a bárói tanács jelölte ki. Ispánságaira *Engel*: 1977. 177, 191, 192, Zagoriára 190, Óvára 140 (a két utóbbit a jelek szerint bukásáig, 1397-ig a kezén tartotta). Komáromot a koronázás után kapta, *ZsO* I. 24. Lovászmesterként 1387. VIII. 22. és 1396. III. 7. között említik, *HO* V. 179, *ZW* III. 132.
5. Utolsó nádori kiadványa 1392. XI. 13-án kelt, *ZsO* I. 2680, de egy máltóságsor szerint a nádorság üres mér XI. 11-én, *Frangepán* I. 110. Utóda, Jolsvai XI. 24-től fordul elő, DI. 7768. Ekkori szerepére *Mályusz* 1984. 36.
6. *Schönherr Gyula*: Az Anjou-ház örökösei. A magyar nemzet története. Szerk. *Szilágyi Sándor*. III. Bp. 1895. 414–5, 434–7; *Hóman Bálint* – *Szekfő Gyula*: Magyar történet. 3. kiad. II. Bp. 1936. 348–350; *Mályusz* 1984. 37–38. Hóman és Mályusz a Lackfiak ártatlanságát hangsúlyozza a források elfogultságával szemben, sőt Mályusz a lázadás tényét is kétségbe vonja. (Megítélésem szerint a források egyik vélekedése sem jogosítanak fel.)
7. 1382-ben rövid ideig öccse, a fiatalon elhunyt (III.) Dénes volt a lovászmester (*CD* IX/5. 561, DI. 106 484). A második megszakítás forrásadattal nem igazolható, de valószínűnek látszik, mert 1384-ben Szécsi, az id. Lackfi, Horváti és Zámbo – a lázadó liga tagjai – mind elvesztették hivatalaikat.
8. Az eseményekre, amelyek nagyjából 1387. június tájára tehetők, *HO* VII. 435, és egyezően *CD* X/4. 664. Lackfit valamikor 1387. IV. 17. és VIII. 22. között váltották le (*ZsO* I. 24, *HO* V. 179), és többé nem kapott hivatalt.
9. A felsorolt vérékre *Engel* 1977. Adattár; Tatára 1391: *ZsO* I. 2064; a család egyéb fontosabb birtokai Battyán (Fejér m., *ZsO* I. 5627); Veszár (Tolna m.) és Bozotok (Baranya m.), *ZsO* I. 4653, 5295. Andrásra 1399: *CD* X/2. 718.
10. *Documenta artis Paulinorum*. I. Bp. 1975. 22; *Kerécsenyi Ákos*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Bp. 1922. 186.
11. 1388: *CD* X/1. 414; v. ö. 1387: *Zichy* IV. 342, amely szerint csapata felszerelésére 2500 forintot kapott. Bánként 1392. VII. 13. és 1393. IV. 28. között szerepel, *Thallóczy Lajos* – *Áldéss Antal*: A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 1198–1526. Bp. 1907. 33; *CD* X/2. 115. Többé nem említik, 1398-ban özvegye szerepel, *ZsO* I. 5337. Leányai

- és vejei 1402: *ZsO* II. 1460, 3214, v. 5. *Karácsonyi János*: A kerekegyházi Leczkfyak családja. T. 4 (1886) 166–173, tábla 167; *Családi* II. 295.
12. *CD X/4*. 660. V. 5. 1358; *Zichy* IV. 837; 1365: *A*. VI. 268, jegyz.
13. 1403: *ZsO* II. 2548; 1412: *Stephanus Katona*: *Historia critica regum Hungariae*. Budae, 1790. XII. 95 sk.; 1418: *DI*. 71 377.
14. 1420. III. 23: Zsigmond parancsa Boroszlóbból a hagyaték lefoglalására, *DI*. 92 557. László 1392–1417 között többször szerepel (*ZsO* I. 2462, II. 6757, *DI*. 38 237 stb.). Félreértésből eredhet *Karácsonyinak* az ez adata, amely szerint 1421-ben eredi ispán volt.
15. Birtokaira *Engel* 1977. 219. 2. jegyzet. v. 6. 199, továbbá Szédra 1408: *ZsO* II. 6102; *Sacsa*nyra [1380 k.]: *DI*. 47 899; Abonyra 1408: *Temes* 417; *Vecse*re 1430: *DI*. 12 231; *Meg*gittára 1383: *DI*. 41 533. V. 6. 1428: *DI*. 12 011, amely szerint Zsigmond (1427-ben) László és Mihály összes birtokát 6000 aranyért és 10 000 szász forintért adta zálogba Garai Jánosnak. 1430-ban viszont azt olvassuk, hogy Garai a nevezettek egyes birtokait bírta zálogul 10 000 aranyért (*Temes* 629 skk.). Csaknem biztos, hogy a szóban forgó birtokok Turd, Bozsor, Monostor, Suggye (*Temes* m.), Szád és Váradja (*Arad* m.) kerületek voltak, amelyek közül a három utolsó Lackfi-birtokként ismert, s amelyeket Garai János 1427-ben Zsigmondtól csakugyan zálogba vett, bár az oklevél szerint 15 400 forintért (*DI*. 11 942).

Lazarevics István szerb despota († 1427)¹

Születését 1370 tájára tehetjük. Apja Lázár kenéz volt, aki a szerb állam felbomlását követő időkben a Magyarországgal szomszédos szerb területek fölött uralkodott. Lázár Nagy Lajosnak egy ideig vazallusa volt, de halála után függetlenítette magát, és a királynőkkel szemben a pártütő Horváti Jánost támogatta, jöllehet egyik leányát az ifjabb Garai Miklós, a későbbi nádor († 1433) vette nőül. Zsigmond trónra lépte után elfoglalta Galambócot, amely az Anjouk idején magyar végvár volt, és eleinte az erősödő török nyomásnak is sikeresen állt ellent. Két tűz közé szorulva kénytelen volt 1389 tavaszán ismét elismerni a magyar fennhatóságot, de már június 15-én török fogságba esett Rigómezőn és a szultán a csatatéren lefejeztette.

Utóda idősebbik fia, István lett, aki a magyarokkal szemben eleinte a török függőséget választotta. Egyik huga, Olivera I. Bajezid (1389–1402) háremébe került, a fontosabb szerb várakat, köztük Galambócot török őrsg szállta meg, és István köteles volt hűbérurát minden hadi vállalkozásában támogatni. 1390-től kezdve török és szerb csapatok együtt dúlták Magyarország déli határvidékeit, és közösen támadták meg Boszniát is 1398-ban. Szerbiát viszont 1389 őszétől kezdve sorozatos magyar támadások érték, amelyek közül négyet (1389–92) Zsigmond maga vezetett.² István híven teljesítette vazallusi kötelezettségeit, és többek között elkísérte hadaival Bajezidet 1394-ben Havasalföldre, 1396-ban a nikápolyi csatába, és hősiiesen küzdött érte a Timurral vívott döntő ankarai ütközetben is (1402), amely Bajezidnak trónjába került.

Az oszmán birodalom átmeneti válsága, amely Ankara után következett be, a balkáni politikában is fordulatot hozott. István a csatából hazatérőben Konstantinápolyba látogatott, ahol VII. János császár – II. Mánuel helyettese – a deszpotesz azaz despota címmel ruházta fel. (István és utódai ezóta így címezték magukat Szerbia bukásáig, 1459-ig, sőt, mint magyarországi nagybir-

tokosok, a 16. századi török hódításig.) Együttal eljegyezte és hamarosan nőül vette a császárné hugát, II. Francesco Gattilusio leszboszi fejedelem leányát. Bajezidnak Európában uralkodó fiával, Szulejmán Cselebiel már ekkor ellenséges viszonyba került, és miután sikerült országába utat törnie, 1403-ban vagy 1404 elején Zsigmondot ismerte el új hűbérurának. Cserébe megkapta a magyar királytól a macsói bánság Száván túli birtokait, valamint élethossziglan Nándorfehérvárt, amelyet székhelyül választott. 1408-ban alapító tagja lett a Sárkányos Társaságnak. A Bosznia elleni háborúban haddal segítette Zsigmondot, ezért jutalmul 1410-ben övé lett a Boszniától elvett Srebrnica kerülete és vára gazdag ezüsbányáival. 1411-től kezdve Zsigmond Magyarországon is számos nagy uradalommal ajándékozta meg. István rendszeresen látogatta a magyar udvart. 1412-ben jelen volt a lengyel király tiszteletére rendezett ünnepségsorozaton, 1424-ben VIII. János bizánci császár budai látogatásakor, állítólag 1414-ben is az aacheni koronázáson és a konstanzi zsinat megnyitásán, ahol egykorú szerb életrajzírója szerint úgy kitűnt a sok fejedelem közt, „mint hold a csillagok közül”. Seregeit a husziták elleni háborúba is elküldte, és szerb források szerint ő váltotta ki fogságukból az 1415-ben Boszniában legyőzött magyar vezéreket.

Mindez azonban nem jelentett kizárólagos magyar függést, csak eleinte, az 1403 utáni években. Szulejmán Cselebi ekkor Vukot, István öccsét támogatta, aki a fejedelemségre pályázott, és 1409-ben török segítséggel sikerült is Szerbia nagy részét megszereznie. István uralma azonban már 1410-ben helyreállt, mert Szulejmán vetélytársa, Musza — Bajezid másik fia — Vukot elfogta és megölette. Mindamellett István hamarosan Muszával is szembe került, aki 1413-ban ellene vonult és néhány szerb várat megszállt. Muszát 1413. júniusban testvére, a Kisásziából benyomuló I. Mehmed legyőzte, és ezzel helyreállította az oszmán birodalom egységét. Istvánnak a továbbiakban sikerült mind Mehmeddel, mind fiával, II. Muráddal (1421–51) békés viszonyt fenntartania. Jóllehet ellenségüknek, Zsigmondnak volt az alattvalója, egyúttal a török fennhatóságot is elismerte, és időnként a szultánt is csapatokkal segítette, úgyhogy a velenceiek ebben az időben nem magyar, hanem török vazallusnak tekintették. Semmi nyoma, hogy Zsigmond ebben árulást látott volna. Számára elsősorban az volt a fontos, hogy szerb vazallusának ütközőállama elhárítsa Magyarországtól a török betöréseket, és István ezt a feladatot a jelek szerint teljesítette.

Istvánnak utolsó éveiben még gyarapítania is sikerült országát. Unokaöccse, III. Balša Stracimirović, Zéta utolsó fejedelme 1421-ben őt jelölte ki örökösévé, és noha a tartományra Velence is igényt formált, egy velencei-szerb háború (1421–23) után Budva, Bar (Antivari) és Drivost (Drivasto) István birtokában maradt, míg Velence Ulcinjt (Dulcigno) és Lješt (Alessio) kaparintotta meg. Mivel a despotának nem volt gyermeke, nővérének fiát, Brankovics Györgyöt szemelte ki utódául, és 1426. májusban a tatái szerződésben megszerezte ehhez Zsigmond hozzájárulását is. A szerződés értelmében Brankovics hűséget esküdött a magyar királynak, örököse lett Szerbiának és a despotá magyarországi birtokainak, oly feltétellel azonban, hogy István halálakor Nándorfehérvár, Galambóc és a macsói bánság közvetlen magyar fennhatóság alá kerül. Az egyez-

ség Istvánnak 1427. július 19-én történt halálával lépett hatályba, Galambóc várát azonban szerb kapitánya nem Zsigmondnak, hanem a törököknek adta át, és ez váltotta ki 1428-ban a magyar király emlékezetes, balul sikerült hadjáratát a vár visszaszerzésére.

Halálakor a despota Magyarország egyik leggazdagabb földesura volt. Zsigmond valóban bőkezű adományokkal láncolta magához. 1411-ben neki adta Debrecen, Böszörményt, Szatmárt, Németit, Nagybányát (akkori nevén Asszonypatakát), Felsőbányát, valószínűleg ugyanekkor Becsét és Becskereket a torontáli ispánsággal, Kölpényt, Szévaszentdemetert, Szalánkement és Zimonyt, Érsomlyót (Versec, ma Vršac), Túrt (Mezőtúr) és Tiszavarsányt. 1422/23-ban megtoldotta őket a munkácsi, tályai, tokaji, boldogkői és regéci uradalmakkal. Később, 1439-ben Albert még Világosvárt is Brankovicsnak adományozta.³ I. Ulászló 1440 nyarán Brankovicsot Erzsébet párthíveként hűtlennek nyilvánította, és megkezdte birtokai elajándékozását, de 1441-ben kegyelemben részesítette és jószágait is visszaadta. Közülük Debrecen, Szatmár, Németi, Felsőbánya, Nagybánya és Világosvár 1444 őszén Hunyadi kezére jutott ama egyezség folytán, amelyet a csalárd váradi béke előzményeként Brankovicssal kötött, de a többi Szendrő elestéig (1459) a despota és örökösei birtokában maradt.⁴

Jegyzetek

1. Az előbbi életrajz forrása, amennyiben másként nem jelölöm, *Konstantin Jireček — Jovan Radonić: Istorija Srba*. Beograd 1952. I. 327–352, a magyarországi uradalmakra II. 355–357.
2. Az 1390. és 1391. évi háborúkra ld. Zsigmond itineráriuma c. irásomat a jelen kötetben.
3. V.ö. Engel 1977. 96, 99, 109, 128, 134, 144, 153, 160, 162, 186, 187.
4. 1440: DI. 55 215, *Héderváry* I. 197, *Zichy* IX. 17, DI. 55 228; 1441: DI. 39 817; az 1444-i eseményekre Engel Pál: *A szegedi eskü és a váradi béke*. Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva et al. Bp. 1984. 77–98; az 1459-ben Mátyás által lefoglalt uradalmakra Engel 1970. 311–312.

Ozorai Pipó temesi ispán (• 1428)¹

Régi, de elszegényedett firenzei polgárcsaládból származott, tulajdonképpen neve Filippo Scolari volt. 1369-ben született a Firenzéhez tartozó Tuzanóban, kereskedőnek tanult, és honfitársa, Luca Pecchia alkalmazottjaként került Budára. Az 1390-es évek elején a Kanizsai-testvérek szolgálatába lépett, akik 1397-ben simontornyai várnagyukká tették meg. 1399 nyarán Zsigmond felfigyelt rá, maga mellé vette, és rábízta a körmöcbányai kamara igazgatását, majd 1400-ban a sókamrák ispánjává nevezte ki. Már ekkor a király bizalmasának számított, úgyhogy urának letartóztatásakor, 1401. április 28-án őt is őrizetbe vették. Az 1403. évi felkeléskor a királyhű veszprémi kormányzó, Szécsi Miklós bandériumához csatlakozott, és részt vett a Dunántúlon folyó harcokban. Ősszel kulcsszerephez jutott a felkelők vezéreivel folytatott tárgyalásokban és a béke megteremtésében, s a király ennek elismeréseként őt bízta meg a bün-

jetés és kegyelmezés ügyeinek intézésével. Ekkor vált Zsigmond egyik legmegbecsültebb tanácsadójává. 1404 őszén elnyerte — sókamaraispánsága mellé — a temesi ispánságot, ami az egész délkeleti országrész (Temes, Csanád, Arad, Krassó, Keve megyék) kormányzását jelentette, s ettől kezdve haláláig a kormány egyik oszlopa maradt. 1407-től Csongrád, 1409-től Zaránd, 1408–13 között Fejér megye is az ő uralma alá tartozott, összesen tizenhat királyi várral, melyek várnagyait saját kíséretéből nevezte ki. Befolyása két nagy egyházi javadalomra is kiterjedt: olasz rokonai számára szerezte meg előbb a váradi püspökséget (Andrea Scolari, 1409–26, Giovanni Milanese, 1426–27), majd a kalocsai érseki széket (Carniano Scolari, 1420–22, Giovanni Buondelmonti, 1424–48). Ő maga rövid ideig főkincstartói (1407–08) és szörényi báni (1408–09) méltóságot is viselt, de mindvégig elsősorban temesi ispánként működött, ebben a minőségben számították 1405-től az ország bárói közé, és innen kapta az olasz kortársai között használatos Pipo Spano nevét. 1408-ban a Sárkányrend alapító tagja lett.

Országbároként elsősorban katonai tevékenysége volt kiemelkedő; ő volt Zsigmond legtöbbet foglalkoztatott és legsikeresebb hadvezére. 1406-ban elfoglalta a bosnyák királyok székhelyét, Bobovac várát; 1409-ben Maróti János macsói bánnal együtt Szerbiában harcolt és Prizrenig nyomult előre; 1411/12 telén Friaulban ő volt Zsigmond hadainak fővezére, és győzelmet győzelemre halmozott a kor legtapasztaltabb velencei condittierije ellenében; 1414-ben és 1416-ban újból Boszniában harcolt, ezúttal már a törökök ellen; 1421/22-ben ismét ő vezette Zsigmond seregeit Csehországban, de Žižka zsenialitásával szemben még ő sem boldogult; 1423-ban, 1425 őszén és 1426 nyarán három hadjáratot vezetett Havasalföldre, illetve Bulgáriába Zsigmond trónjelöltjének, II. Dan vajdának a megsegítésére, és a törökök fölött több győzelmet aratott. 1424-ben ugyancsak ezen a tájon, Szörény környékén hadakozott ellenük. A felsorolt önálló megbízatásain felül jelen volt bandériumával a király minden hadjáratán: az 1407-es, 1408-as és 1410-es boszniai háborúkban, az 1413. évi tavaszi isztriai és friauli harcokban, 1419 őszén az Al-Dunánál, 1420-ban Csehországban. Olasz életrajzírója, Jacopo di Poggio Bracciolini szerint a törökök éppúgy rettegetek tőle, mint később Hunyadiól. Ennek ellenére legmaradandóbb katonai érdeme az al-dunai végvárvonal kiépítése volt, amit az 1420-as években hajtott végre a Szörény és Haram közötti szakaszon.

Egyéb kormányzati tevékenysége is számottevő. 1410-ben Zsigmond követeként XXIII. János pápánál járt Bolognában, és pápai kiváltságlevelekkel megrakodva tért vissza királyához. Zsigmond nyugati útja (1412–18) idején itthon működött közre a rend fenntartásában, csupán 1415-ben járt néhány hónapra Konstanzban. (Ekkorra esett a magyar országnagyok boszniai katasztrófája, amelyben ily módon vétlen volt, s amely talán éppen távolléte miatt következett be.) Jelentős volt a szerepe a pénzügyek igazgatásában is. Noha nem mutatható ki, hogy személyesen foglalkozott volna velük, alkalmazottai és pártfogoltjai révén az 1410-es években, amennyire megítélhető, a királyság legtöbb rendszeres jövedelemforrása fölött ellenőrzést gyakorolt, mert budai kamarását és

honfitársát, Onofrio Bardit ekkoriban (1415) „az összes királyi jövedelem behajtójának” mondják.

Mint egész életútja mutatja, Pipó olasz kereskedőből mindenestül magyar báróvá vált. Úgy látszik, az asszimilációra karrierje kezdetétől tudatosan törekedett. 1399-ben egy Tolna megyei nemes örökösödését, Ozorai Borbálát vette nőül, akihez mindvégig melegen ragaszkodott, halála előtt a király jóindulatába ajánlotta és kijárta számára azt a kivételes kegyet, hogy örökölhesse az ozorai uradalmat. Magyarul beszélt, egész kíséretét magyar nemesekből toborozta, s olaszokat úgyszólván kizárólag a só- és pénzügyigazgatásban foglalkoztatott. Új hazájához igazodott még külsejében is: „az itteni népek szokása szerint hosszú szakállt és vállra omló haját viselt, ruhája a földig ért és mindig selyemből készült”. Székhelyéül Ozorát választotta, ahol 1416–1426 között olasz mintára pazar várkastélyt emeltetett, a települést pedig jelentős mezővárossá fejlesztette, hetipiacot és országos vásárt eszközölve ki a számára. 1423-ban ferences kolostort is építtetett benne. Temetkezőhelyül mégsem Ozorát, hanem – külön királyi engedéllyel – a székesfehérvári bazilikát választotta, ahol 1425-ben kápolnát alapított.

1426. december 27-én halt meg Lippán. Fiörököse nem maradt, mert négy gyermeke korán elhalt, és nem éltek túl sem egyetlen fitestvére, Matteo, sem unokaöccsei. Távolabbi rokonai voltak szép számmal, de – mint biográfusa megjegyzi – „egyik sem bizonyult alkalmasnak sem a háborúra, sem a békére”, ezért Ozora kivételével minden vagyonát Zsigmondra hagyta. Pozíciójához mérten ez a vagyon nagyon szerény volt. Először 1406-ban kapott jelentősebb adományt: Dalmadot és a závodi uradalmat (Tolna m.), ezt követte 1407-ben Berény (Temes m.), 1408-ban Madaras (Bodrog m.), majd 1409-ben Sárvár vára (Vas m.). Ez utóbbit 1424-ben elcserélte a Kanizsaiakkal az Ozorával szomszédos Simontornyáért. Körülbelül 1420 óta zálogban bírta a királytól a kihalt Kerekgyháziak (Lackfiak) Maros-vidéki uradalmait (Szád, Váradia, Kerekgyház, Vinga, Suggye).

Jegyzet

1. Az alábbi életreje minden adata jegyzetelve megtalálható lesz bővebb tanulmányomban (*Engel Pál: Ozorai Pipó. Tolna megyei Múzeumi Füzetek, sajtó alatt*), ezért az apparátust mellőztem.

A PÁLÓCI testvérek: Máté nádor († 1436), Imre titkos kancellár († 1433) és György esztergomi érsek († 1439)

Az 1526-ig virágzó főnemesi Pálóci család Zsigmond kegyének köszönhetette felemelkedését.¹ Ősei az Ung megyei nemesség vezető rétegéhez tartoztak, és 1327-ben birtokosztállyal különültek el a velük egy eredetű Ruszkaiktól, akikből Dobó István, az egri hős származott.² Máté (vagy a név középkori kiejtése szerint Mátyus) nagyapjának testvére, Tuz Pető I. Károly korában szigligeti királyi várnagy (1328 előtt) és beregi ispán (1335–42) volt, apja 1385-ben

pozsonyi alispán, és 1387-ben a szlavóniai hadjáraton Zsigmond kíséretének tagja.³ Egyik nagybátyja, Domokos leleszi prépost (1378–1403), Mária királynő *specialis* káplánja (1391) az 1390-es években többször kapott az udvartól fontos hivatali megbízásokat.⁴ Máté maga már a királyi udvarban cseperedett fel, és mint udvari ifjú 1399-től mutatható ki Zsigmond kíséretének állandó tagjaként. 1401-ben ura letartóztatásakor néhány napra őt is fogságba vetették. 1403-ban Perényi Péter volt székely ispán zászlaja alatt harcolt a felkelők ellen. 1405-ben rövid időre borsodi, 1408-ban verőcei ispán.⁵ Pályája 1409-ben kezdett magasra ívelni, amikor Zsigmond diósgyőri várnaggyá, egyben Borsod, Abaúj, Heves és Szabolcs megyék ispánjává nevezte ki. 1411-ben részt vett a lengyel háborúban 25 lovas élén, 1412-ben már királyi tanácsosnak (*consiliarius*), 1414-től *specialis aulicus*-nak nevezik.⁶ Zsigmond távollétében az itthoni kormányznak volt tekintélyes tagja, de rövid időre urát is meglátogatta Konstanzban. 1419-ben öccsével együtt titkos kancellár lett, és korábbi tisztségei mellé megkapta a munkácsi várnagyságot és Bereg megye ispánságát.⁷ Részt vett a husziták elleni első háborúban (1420/21), 1423-ban megvált a kancellárságtól, de helyette 1425. májusban országbíró lett. 1428-ban testvérével, György érsekkel együtt az országba tört husziták elleni védelmet irányította.⁸ 1430-tól, Zsigmond távollétében a hattagú helytartótanács tagja. 1435. februártól a nádori méltóságot viselte haláláig, amely 1436 végén következett be.⁹

Mindkét öccse Zsigmond környezetében nevelkedett. *Imre* – valószínűleg udvari ifjúként – 1408-ban a boszniai Dobor ostrománál vitézkedett, 1413-ban Friaulban, Aries vár alatt tüntette ki magát, majd elkísérte Zsigmondot Konstanzba és nyugat-európai körútjára. 1409-től ő is részese volt bátyja hivatalainak mint diósgyőri várnagy. 1414-ben *specialis aulicus*-nak, 1417-ben már udvari lovagnak címezik. 1419–23 között Mátéval együtt titkos kancellár, borsodi és beregi ispán. Diósgyőr várnagyságát 1427-ig viselte. 1426 végén a királlyal a törökök ellen vonult, és 1427-ben Arad megye ispánságát kapta. 1433 végén halt meg.¹⁰ A legifjabb fiú, György 1409–12 között a bécsi egyetemen tanult, közben elnyerte a szépesi prépostságot, majd az 1410-es években ő is a nyugaton időző uralkodót kísérgette.¹¹ Zsigmond 1419 nyarán erdélyi püspökké, majd 1423 őszén esztergomi érsekké nevezte ki. 1428-ban, mint láttuk, a husziták elleni sereg egyik fővezére volt, 1430-tól pedig egyike Zsigmond magyarországi helytartóinak. Garai Miklós halálától bátyja kinevezéséig (1433. december – 1435. február) a nádori bíróság előjárója.¹² 1432-ben itthon, 1437-ben Csehországban hadakozott a husziták ellen, és 1438. január 1-én ő koronázta meg Albert királyt, aki főkancellárrá nevezte ki. Ebben a minőségében az ország egyik helytartója volt a király távolléte alatt (1438. április – 1439. április). Albert hazatérte után kevésel, 1439. májusban meghalt.¹³

A 14. század végén a családnak szerény, mintegy 300 jobbágyteleknyi vagyona volt csupán, székhelye pedig a pálóci kúria volt.¹⁴ Zsigmond 1403-tól kezdve gazdagította őket adományokkal: eleinte falvakkal Zemplén, Heves és Bereg megyékben, melyek közül Helmece (Királyhelmece, 1403) volt a legjelentékenyebb.¹⁵ 1414-ben megengedte nekik, hogy valamelyik birtokukon várat építsenek, ezt azonban, úgy látszik, nem tették meg. 1423-ban nekik adta

Szokoly (Szakalya) várat Kassa közelében, 1427-ben a távoli Semptét (Pozsony m.), majd 1429-ben e két váruradalom helyett cserében az értékes sárospataki uradalmat Újhely (Sátoraljaújhely) várával.¹⁶ Mindezt Albert 1438-ban Dédes O.2. (Borsod m.) és Ajnácskő (Gömör m.) várak odaajándékozásával tetézte, s való-
M.14- szinűleg Szolnok mezőváros is ekkor lett a családé. György érsek ugyanekkor
15 (1438) az esztergomi érsekség számára a drégelyi uradalmat eszközölte ki.¹⁷

Jegyzetek

1. V. ö. *Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum*. I. Textus, Edd. E. Galántai et J. Kristó. Bp. 1985. 227.
2. *Szabó János Győző*: Adatok Dobó István élettörténetéhez. Az Egri Múzeum Évkönyve 10 (1972) 19–59, a Dobó és Pálóci családok történetével és lezárásával; *Engel Pál*: Ung megye nemesi társadalma 1437 előtt. Kandidátusi értekezés, 1985. Kézirat, 68–82. és 26. tábla.
3. 1328: *Kumorovitz* 186. sz., 1336–41: *Wertner Mór*: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. TT 1906. 604; 1342: DI. 96 224; 1385: DI. 7155; 1387: DI. 2376.
4. 1367: litteratus, DF 233 784, Leleszi konv. m. lt. 1300–178; 1391: DF 209 515, Leleszi konv. orsz. lt. Met. Bereg; 1394: a rendkívüli adó egyik behajtója Ung, Bereg és Ugocsa megyékben, CD X/2. 256. V. ö. *Kumorovitz L. Bernát*: A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig. Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára. Gödöllő 1934. 27.
5. Életére 1423: DI. 71 938; ezenkívül 1399: ZsO I. 5833; 1400: ZsO II. 221, 430; 1403: ZsO II. 2715; 1405: ZsO II. 3968; 1408: ZsO II. 6280.
6. Tisztségeire *Engel*: 1977. 22–23 és Adattár a megfelelő helyeken; 1411: DI. 71 399 = *Bárrta; Szabó László*: A Hunt-Paznán nemzetségbeli Forgách család története, Esztergom 1910. 679–680, a kelethez *Mályusz* 1984. 84; 1412: DI. 9955; 1414: DF 220 676, Leleszi konv. orsz. lt. Acta ann. 4.
7. 1416: a rendkívüli adó behajtója több megyében, DI. 71 377; konstanzi látogatását Zsigmond említi, 1423: DI. 71 938; kancellárságára *Mályusz* 1960. 179–180; tisztségeire *Engel* 1977. 134, 175.
8. *Fügedi* 1970. 106; *Tóth-Szabó Pál*: A cseh-huszlita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp. 1917. 56, 62, 91.
9. 1433: DI. 12 531; *Fügedi* 1970. 105, halála uo. 29, 18. jegyzet.
10. Élete 1423: DI. 71 938; tisztségei *Engel*: 1977. 106, 173, 175, 176; 1414: DF 220 676; 1417: DI. 10 597; halálos beteg 1433. XI. 23-án: DI. 43 978, és többé nem említik.
11. 1409–12: *Schrauf Károly*: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bp. 1892. 29, 118. nyugati útjára 1427: DI. 86 791, eszerint akkor még kiskorú (in minoribus) volt.
12. *Temesváry János*: Erdély középkori püspökei. Kolozsvár–Cluj 1922; *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 144–145, 149, testvéreire uo. 106–107.
13. *Szilágyi Loránd*: A német birodalom és Magyarország personalis uniója 1410–1439. Bp. 1934. 40–42; *Mályusz Elemér*: A kancelláriai tevékenység Albert király uralma alatt (1438–1439). Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ... composita. Bp. 1978. 287. skk. Hadakozására 1432: DI. 56 969; 1437: DI. 44 156.
14. Birtokaira *Engel* i.m. (mint a 2. jegyz.) 68, 243; kúriájuk Máté és Imre 1426-i birtokosztályában szerepel, DI. 11 794.
15. Helme és tartozékai, 1403: ZsO II. 2715; Szűcsi és tartozékai, 1412: DI. 9955; Ardó, Ignác és Csomonya, 1418: DI. 43 496; Visonte és tartozékai, 1421: DI. 11 137.
16. 1414: DF 220 676, Leleszi konv. orsz. lt. Acta ann. 4; 1423: DI. 11 422; 1427: DI. 86 791; 1429: 12 092.
17. 1438: DI. 13 151; 1439: DI. 71 963; Drégelyre 1438: DF 248 261, Prímási lt. Acta rad. F–78.

A PERÉNYIEK

V ő. családja

A család Zsigmond korában és az ő jóvoltából emelkedett a főnemesség sorába, elsősorban két legkiválóbb tagja, Imre titkos kancellár és másodunokatestvére, Péter országbíró révén, de befolyásukra jellemző, hogy 1387–1437 között további kilenc Perényi viselt bárói (heten) vagy más fontos méltóságot. Mivel az azonos keresztnévek – nyolc Miklós és öt János szerepel a korszakban – már sok félreértésre adtak alkalmat, érdemes a család mindhárom ágának történetét röviden áttekinteni. (Ld. a mellékelt *vázlatos* leszármazási táblát is.)

Közös ősük, Orbán V. Istvántól kapta Detek földet, és valószínűleg az övé volt Perény is, mindkettő Abaúj megyében.¹ Középső fia, Miklós alapította a rihnói ágat, amelynek egyik alága később Krompachról (Szepes m.) is nevezte magát. Druget Fülöp, János és Vilmos nádorok szolgálatában állt mint nádori albíró, szepesi, majd sárosi alispán, végül mint bihari ispán. Ő szerezte az ág Sáros és Szepes megyei birtokait.² Utódai közül fia, Miklós udvari lovag és hrussói várnagy (1352),³ unokája, Miklós fia Miklós székely ispán (1382 körül),⁴ ennek unokaöccse, Pál fia Miklós lovászmester, a kunok és jászok bírása (1417–20) volt. Benne halt ki 1420-ban a rihnói ág.⁵ Örököse másodunokatestvére, Krompachi Dániel volt, akinek Miklós nevű fia 1437-ben asztalnokmester, 1439-től késmárki és szepesi kapitány, I. Ulászló párthíve, ezért összes felvidéki birtokát Giskra foglalta el. 1444-ben a várnai csatában esett el. Örökösei köznemesként éltek szabolcsi birtokukon, Kárászon. Az ág 1514-ben unokaöccsével, Istvánnal halt ki, akit a felkelő parasztok húztak karóba.⁶

A család legnevezetesebb ága Orbán harmadik fiától, Istvántól származott. Egy késői tagjáról, Imre nádorról (+ 1519) nádori ágnak szokták nevezni, de a „terebesi” jelző talán helyesebb volna. Terebes (Zemplén m., ma Trebišov) 1387 óta állandó birtokuk és egyik székhelyük volt, ahol 1504-ben Imre pálos kolostort is alapított.⁷ Az ág tekintélyét István fia Péter (+ 1388) udvari lovag alapozta meg, aki I. Lajos idején regéci (1360, 1378–80), csejtei (1362) és árvai (1382) várnagy, abaúji (1363) és túróci (1374) ispán volt, és több kisebb birtokadományban részesült.⁸ Zsigmond trónraléptekor diósgyőri várnagy és zempléni ispán lett, s ő kezelte Diósgyőrt az 1387-ben kivetett rendkívüli adó, a hetedadó bevételeit.⁹ A királytól 1387-ben Terebes várat és a szentmiklósi (Bereg m.) uradalmat kapta, s ezzel megvetette az ág vagyonának alapját.¹⁰

Legidősebb fia, Miklós 1386-ban öccseivel együtt udvari ifjú, 1387-től pohárnokmester, 1388-tól – apja halála után – diósgyőri várnagy, abaúji és zempléni ispán is.¹¹ 1390–92 között szörényi banként a törökök ellen harcolt. 1395–96-ban ismét borsodi ispán. 1396 őszén a nikápolyi csatában elesett.¹² 1389-ben megszerezte családjának Füzér várat, 1392-ben pedig sajátmagának – testvérei kizárásával – Újhely várat és a sárospataki uradalmat.¹³ Fia, a Patakinak is nevezett Miklós udvari ifjú minőségében (1413) elkíserte Zsigmondot nyugati útjára, 1418-ban rövid ideig lovászmester, 1418-tól máramarosi ispán, udvari lovag, és 1420-tól ismét lovászmester.¹⁴ 1421. áprilisban őt állította a király a huszita veszéllyel szemben létrehozott határvédő intézmény, a

vágvidéki kapitányság élére, ami a Vág menti királyi várak feletti parancsnokságot jelentette. Együttel trencsényi, 1425-től nyitrai és zempléni ispán is volt. Sokat harcolt Morvaországban a husziták ellen, és 1428-ban Brünnben is ő tartott várnagyot. Ez év nyarán a galambóci hadjáraton halt meg fiörökös nélkül. Pataki uradalma visszaszállt a királyra.¹⁵

Miklós bán öccsei közül Jánosról csak annyit tudni, hogy 1390-ben bátyja helyett pohárnokmester lett és szintén Nikápolynál esett el 1396-ban.¹⁶ Utóda a harmadik fiú, Imre lett (1397–1404). Ő volt korának legműveltebb magyar főura, mivel 1384-ben a prágai egyetemen tanult.¹⁷ 1396-ban ép bőrrel úszta meg a nikápolyi csatát, 1399-ben jelen volt Nagyvár (Liptó m.) ostrománál, 1402-ben Abaúj és Borsod megyék ispánjává nevezte ki a király, és 1403-ban a felkelők ellen harcolva Sárospataknál legyőzte egyik vezérüket, Debrői Istvánt. 1405-től haláláig, 1418-ig titkos kancellár volt, az első világi személy, aki ezt a hivatalt viselte.¹⁸ 1407-ben Szulejmán Cselebinél, I. Bajezid szultán fiánál járt követségben, előtte pedig valószínűleg a kisázsiai török fejedelmeknél.¹⁹ Egyébként, tisztéből kifolyólag, rendszerint a király közvetlen környezetében tartózkodhatott. 1408-ban a Sárkányrend alapító tagja lett. Hűségét Zsigmond bőkezűen jutalmazta: 1397-ben a színyei uradalommal (Petőszínya, Abaúj m.), 1403-ban a hűtlen Vadásziak birtokaival Abaúj és Borsod megyében, 1408-ban Lubló (Szepes m.) várral, és 1410-ben helyette Újvárral (Sáros m.) és a sztropkói (Zemplén m.) uradalommal.²⁰ 1403 után királyi engedéllyel újjáépíttette Csorbakő

É.40 várát. 1408-ban Kurittyán (Borsod m.) mellett az újházi pálos kolostort alapí-
Sz.51 totta.²¹

Sz.52 Imre mindkét fia, János és István Zsigmond udvari lovagja, illetve familiárisa volt, s így állandó kíséretéhez tartoztak. 1431-től az asztalnokmester méltóságát viselték, 1435-től Zemplén megye ispánságát is.²² István 1437. januárban fiatalon meghalt abban a betegségben, amelyet Zsigmond római útján (1433) Sz.53 szerzett.²³ Ilyenformán az ág egész vagyona János kezén egyesült. 1458-ban halt meg, miután mint tárnokmester (1438–43, 1445–48) a Hunyadi-kori pártküzdelmek egyik fontos szereplője volt.²⁴

A család harmadik ágának Orbán legidősebb fia, János volt az őse. János unokája, Simon fia, Péter 1389 óta udvari familiárisként többször harcolt a törökök ellen. 1395-től Zemplén megye ispánja. 1397 tavaszán macsói bán lett, és ezzel a bárók közé emelkedett. 1397 őszétől 1401 végéig székely ispán, közben 1398 óta ungi, 1401-ben átmenetileg beregi ispán, és 1401 elején egyúttal ismét macsói bán.²⁵ 1402-ben sárosi várnaggyá és szepesi ispánná tette meg Zsigmond, és 1403-ban döntő szerepe volt a felkelők, különösen Debrői István és Ludányi Tamás egri püspök elleni sikeres harcokban. 1404-ben abaúji ispán is, 1405-től máramarosi ispáni címmel több északkeleti megye (Szatmár, Ugocsa, Ung, Zemplén) kormányzója, 1408-ban a Sárkányrend alapító tagja.²⁶ 1411-től egy ideig csak ungi és zempléni ispán, 1415. március 7-től országbíró haláláig, 1423 nyaráig.²⁷ Zsigmondtól főleg Ugocsában és Abaújban kapott nagy birtokokat, melyeket utódai – az ún. bárói, országbírói vagy ugoccai ág – részben évszázadokon át birtokoltak: a szőlősi (Nagyszőlős, Ugocsa m.) uradalmat 1399-ben, Nyaláb várát 1405-ben, Nagydát és Szikszót (Abaúj m.)

1411-ben (ideiglenes jogon már 1402-ben illetve 1403-ban).²⁸ Nagydán hamarosan várat is építtetett.²⁹

Péter fia, *János* — az „ifjabb”, megkülönböztetésül rokonától, Imre fia János tárnokmestertől — 1427-ben az országnagyok között szerepel, 1429-től 1434-ig máramarosi, 1433 végétől 1435-ig szepesi ispán, később (1440–50) Ugocsa megye ispánja, I. Ulászló híve.³⁰

Források

1. *Győrffy* 77, 131, v. ö. 68. Berat hetérjárásával, ahol már 1271-ben Orbán comes (detek) földjét említik. Mivel Detek az egész középkoron át a Perényi-égek közös birtoka, ez az Orbán kétségtelenül az ő ilyen nevű őszükkkel azonos.
2. Erre az égre *Komáromy András*: A Perényiek a mohácsi vész előtt. *Nagy Iván*: Családtörténeti Értesítő 1 (1899) 41–52, a lezármaszámban néhány hibával. Miklósré *Bónis* i. m. 1971. 47; szepesi alispán 1318 körül, LK 1930. 203; sárosi, 1334: CD VIII/7. 263, DF 251 687; bihari ispán, 1341: DF 278 508, Ugray-Bóloni It. 12–6.
3. AO V. 595.
4. ZW III. 161. 176. amely szerint Losonci Miklósnak (1385: *Zichy* IV. 304) közvetlen elődje volt hivatalában. 1380-ban még Derencsényi Pető fia Miklós a székely ispán (CD IX/5. 379, v. ö. 1377: *Székely D.* I. 77. Az 1380. évi oklevél eredetijén függő pecsétjén — Österreichisches Staatsarchiv, HHSa, Urkundenabt. Familienurk. 238/2, 1380. II. 12. — *Lővei Pál* szíves közlése szerint a Balog nemzetség kétféjű sasos címere látható.)
5. Lovászmester 1417. IX. 10. (DF 221 037, Leleszi konv. Orsz. It. Acte nn. 99) és 1420. III. 2. (DI. 85 673) között. Tisztsége IV. 10-án üres (DI. 70 820), ami erre mutat, hogy ekkor halt meg.
6. Asztalnokmester — a meghalt Perényi István helyett, János társaként — 1437. IV. 24. és XI. 5. között (DI. 12 873, DF 231 170, Jugoszláv Akad. It. 10–56); kapitány 1440. I. 5: *Kálniczky László*: Várnagyok és várkapitányok a Hunyadiak korában. Tudományos Diáktörténeli Füzetek 11 (Bp. 1982) 112; halálára *Rudolf Wolken* (ed.): Der Briefwechsel des Ennes Sylvius Piccolomini. I. 1. Wien 1909. 490; István halálára *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Edd. *Victor Kenéz, Ladislaus Solyomasi, Gábor Érszegi*. Bp. 1979. 535.
7. *Documenta artis Paulinorum* 3. Bp. 1976. 2. A kelethez *Béni Zsuzsanna*: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei. Borsodi Levéltári Évkönyv 6 (1986) 676.
8. 1359-től említik udvari lovagként, DF 232 803, Jászdi konv. m. It. 40; 1360: *Zichy* III. 168; 1362: DF 209 828, Drugeth It. 11; 1363: DI. 60 262, DF 232 816, Jászdi konv. m. It. 45; 1374: DI. 6248; 1378: *Zichy* IV. 34; 1380: Somogy megyei Lt. *Andrássy cs. homonnai* It. elenchusa, nr. 25, OL Filmtár; 1382: DF Árva közbírt. It. 15–1, ennek az oklevélnek hibásan 1387-l keltű másolata DI. 42 474. Fontosabb birtokszerezései Kucsán (Sáros m., öt faluval, 1367: DI. 5370), Selyeb (Abaúj m., 1373: Somogy megyei Lt. I. h. nr. 20) és Tengerfalva (Abaúj m., 1381: DI. 70 669).
9. Tisztségeire *Engel* 1977. 22–24. 106, 192; halálára (1388. III. 11–29. között) *Zichy* IV. 353; a hetedadára *Mályusz* 1984. 30, Perényi szerepére *Zichy* IV. 341–353 passim.
10. Terebes adománya: DF 209 837, Drugeth It. 19, v. ö. *ZsO* I. 162 (a pontos kelet VII. 31.); Szentmiklódot és tertezőkeit részletekben kapte meg. *ZsO* I. 63, 75, 278.
11. 1386: DI. 24 690; pohárnokmester 1387. VIII. 22. és 1390. IV. 28. között IH. V. 179, F. X/1. 678); többi hivatalára *Engel* 1977. 24, 106, 173, 192.
12. Bán 1390. IX. 29. és 1391. XI. 30. között (*ZsO* I. 1674, 2284), 1392. II. 12-én már Gerebenci Szemere ez utóda (DI. 87 744). Borsodi ispánja *Engel* 1977. 24, 176; halála *ZsO* I. 5339; hercei: *Pesty*: Kressó III. 219.
13. Füzérre DI. 7480, v. ö. *ZsO* I. 915; Újhelyre 1392: *Pesty*: Kressó III. 219.
14. 1413: DI. 83 566; lovászmesternek mondja magát 1418. II. 8-án (*Lukács* I. 49), majd más

- források szerint is az 1420. VIII. 10-től (CD X/6. 274) haláláig; ispánsága Engel 1977. 181; udvari lovag 1419: DF 265 380, Andrassy lt. 31–28.
15. Kapitánysága és ispánságai Engel 1977. 182, 188, 192; hercei 1421: DI. 76 037; *Tóth-Szabó Pál*: A cseh-husza mozgalma és uralom története Magyarországon. Bp. 1917. 83, 89; első végrendelete 1428. V. 27-én Galambóc ostrománál kelt (DI. 39 287), a második VI. 29-én Kevén (DI. 39 288). Brünni várnagyát az utóbbiban említi. VIII. 9-én már halott (DI. 11 899). Patak 1429-ben a királyé: DI. 12 052.
 16. Pohárnokmester 1390. VIII. 21. és 1396. VI. 10. között (Doc. Vol. 393, Csáky I. 181); halála ZsO I. 5339.
 17. Pohárnokmester 1397. II. 25. és 1404. II. 2. között (Tanodi 35, ZsO II. 2959); egyetemére Fügedi 1970. 94.
 18. Hercei elbeszélve ZsO II. 4095, 6209, 7599; ispánságai Engel 1977. 173, 176; kancellárságára Bónis: i.m. 1971. (2. jegyzet) 199 sk. 1418. III. 13. és VII. 25. között halt meg, DI. 57 428, 10 705.
 19. Mátyusz 1984. 81.
 20. 1397: DF 209 838, Drupeth lt. 21; 1403: Zichy V. 346; 1408: ZsO II. 6078, 7209–10; 1410: ZsO II. 7599.
 21. ZsO II. 2724, v. ö. 1415: DI. 89 752; Documenta artis Paulinorum. 3. Bp., 1976. 69, v. ö. ZsO II. 6510.
 22. 1420: János udvari lovag, DI. 10 978; 1426: mindketten udvari familiárisok, DI. 11 842; Fügedi 1970. 120; Engel 1977. 193, hozzá pótlásul 1435: DF 222 003, Leleszi konv. orsz. lt. Acta ann. 5.
 23. Egy 1437. I. 22-i méltóságsor már csak egyedül Jánost nevezi esztálnokmesternek, DI. 95 200, tehát ekkor valószínűleg már nem élt; sírköve szerint 1437-ben halt meg, Engel – Lővei – Varga 1981. 36. Halálát elbeszéli Erzsébet oklevele 1438: DI. 13 248 (csak az egyik példányban!).
 24. Fügedi 1970. 107; Engel – Lővei – Varga 1981. 37.
 25. 1389: ZsO I. 1280; ispánságai Engel 1977. 175, 189, 192; hercei elbeszélve 1399: Szerbia 40; macsói bán először 1397. IV. 28. és IX. 11. között (ZsO I. 4730, 4960), másodszor 1401. I. 25. és IV. 27. között, Meróti János tárnaként (ZsO II. 839, DI. 8302); székely ispán 1397. X. 28. és 1401. IX. 7. között (ZsO I. 5040, II. 1225).
 26. Ispánságai Engel 1977. 173, 180, 183, 185, 189; hercei ZsO II. 3703, CD X/5. 162 skk, leg részletebben DI. 75 405.
 27. Fügedi 1970. 106.
 28. 1399: Szerbia 40; 1402: Csáky I. 224; 1403: ZsO II. 2324; 1405: ZsO II. 3703; 1411: CD X/5. 162, DI. 75 405.
 29. Engel 1977. 135.
 30. 1427: DI. 39 286; 1429: MTA Kézirattár, Fajárpataky gyűjtemény; Engel 1977. 181, 185; 1440: DI. 13 554; 1450: Csáky I. 392. Halála 1452. IX. 20. és 1453. I. 13. között: DI. 70 900, 70 901.

A ROZGONYIak

V. ö. családja

A család őse az utolsó Árpádok egyik bárója, a dunántúli származású Básztyeli Rénold nádor volt, aki 1270-ben V. Istvántól kapta adományul Rozgonyt (Abaúj m.) és a terjedelmes Csicsva (Zemplén m.) földet, amelyen fiai 1316 előtt várat építettek. Utódai a 14. század közepétől a Rozgonyi nevet viselték, de állandó székhelyük a csicsvai uradalomhoz tartozó Varannó mezőváros volt, ahol a 15. században kastélyt és ferences kolostort alapítottak.¹ Ré-

nold egyik dédunokája, László Nagy Lajos udvari lovagja volt (1361), de a családnál ennél nagyobb politikai szerepet az Anjou-korban nem játszott.² A bárók sorába való felemelkedését e László másodunokatestvérének, Miklós fia (I.) Simonnak köszönhetette.

Simon 1388-tól fordul elő Zsigmond udvari lovagjaként, de udvari pályafutását valószínűleg még Nagy Lajos alatt kezdte meg, mert későbbi kancelláriai életrajzai szerint 1379-ben Treviso ostrománál, 1382–84 között pedig (Zsigmond őrgróf seregében) Mazóviában hadakozott.³ Jelen volt a nikápolyi csatában, ahol egy unokaöccse és egy unokatestvére veszítette életét, továbbá 1399-ben Nagyvár (Liptó m.) megvívásánál.⁴ Ekkorra már kiemelkedett az udvari lovagság sorából, mert 1397-től Sáros megye ispánja volt, sűrűn szerepelt a király bizalmas híveként és fontos megbízásokat kapott.⁵ Ennek ellenére hamarosan Zsigmond ellenfeleihez csatlakozott, úgy látszik már 1401-ben, mert a király kiszabadulása után elvette tőle a sárosi ispánságot. 1403-ban a felkelők oldalán találjuk testvérével, valamint ennek István nevű fiával – a későbbi temesi ispánnal – és rokonokkal, Jánossal együtt. A két utóbbi ekkor Kanizsai főkancellár szolgálatában állt. Botlását azzal sikerült feledtetnie, hogy idejekorán meghódolt, és még 1403 őszén részt vett Eger ostromában, majd Bártfának a lengyel királytól történt visszaszerzésében.⁶ Így tagja maradhatott az

D.17, 18, bárók közé emelte. Különleges megbízásból ő irányította 1409–10 folyamán az egész országban ama rendkívüli megyei közgyűlések munkáját, amelyek feladata a birtoklási jogcímek ellenőrzése volt.⁷ 1411-ben jelen volt a lengyel háborúban. Zsigmond külföldre távozásakor, 1412 végén itthon maradt. 1414. áprilisban Varannón halt meg.⁸

Magát és családját sikerült Zsigmonddal annyira megkedveltetnie, hogy népes rokonságának minden tagja előbb-utóbb vezető pozícióba került, és a király halálakor már rendkívüli hatalom összpontosult a kezükben. Fiai közül a legidősebb, *István* – „az ifjabb”, megkülönböztetésül alább említendő unokatestvérétől – már 1408-ban jeleskedett a boszniai Dobor ostrománál, még apja életében udvari lovag lett (1411), és 1421. októbertől haláláig, 1442-ig a pozsonyi ispánságot viselte, megosztva öccsével, *Györggyel*, I. Ulászló majdani országbírájával. Ők ketten irányították Zsigmond Pozsony vári építkezéseit.⁹ A husziták elleni harcokban már 1419 óta részt vettek. Költségeik fejében a király 1426-ban Cseklész, 1430-ban Sempte királyi várakat zálogosította el nekik, ezen kívül rájuk bízta 1434-ben Komáromot és 1435-ben a Stibor-hagyatékából kezére jutott Nyitra és Pozsony megyei várakat: Detrekőt, Élesköt, Korlátköt és Újvárt azaz Holicsot, továbbá Nagyszombat város kapitányságát. 1430-tól ők voltak Nyitra és Komárom megyék ispánjai, s ezen felül 1437. januárban Szepesvárt is megkapták tisztséggül a szepesi ispánsággal.¹⁰ Testvérüket, (II.) *Simont* 1409-ben szepesi olvasókanonokká tette meg Zsigmond, 1417-ben rokona, Rozgonyi Péter utódeként dömösi préposttá, 1428-ban pedig veszprémi püspökké. Később mint egri püspök és főkancellár (1440–44) I. Ulászló pártjának vezéralakja volt Várnánál történt haláláig.¹¹

Simon országbíró testvéréről, *Lászlóról* (+ 1411) csak annyit tudni, hogy

szintén udvari lovag volt (1389), részese volt az 1403-i felkelésnek, és 1410-ben egy rövid ideig Újvár (Sáros m.) királyi várat kormányozta Simon nevében.¹² Két fia közül az „idősebbnek” nevezett István – korábban Kanizsai érsek familiárisa – 1410-től bakonyi ispán és essegvári királyi várnagy volt, egyben udvari lovag, és 1413–17 között végigkísérte királyát Nyugat-Európán.¹³ 1417-ig ő kormányozta az üresedésben levő veszprémi püspökséget. 1422-től győri ispánként Gesztes, Vitány és az ekkortájt épülő Tata várakat, 1425-től emellett Fejér megye ispánjaként Csókakőt is a kezén tartotta. Ozorai Pipo halála után, 1427-ben addigi tisztségeit megtartva temesi ispán lett, és 1428 nyarán feleségével, a férfiás Szentgyörgyi Ceciliával együtt kitüntette magát a Galambóc alatti harcokban. 1431-ben Friaulban harcolt a velenceiek ellen. 1439/40 telén halt meg (temesi ispánságát csak Albert trónra léptéig viselte).¹⁴ Zsigmond még 1427-ben megengedte neki, hogy a székesfehérvári bazilika „bármely sarkában és helyén” válasszon sírhelyet „a maga, hitvese, gyermekei, testvérei és nemzetsége testének nyugalma”, és ott oltárt vagy más köépitményeket emeltessen. István családi kápolnát alapított itt, melynek léteire halvány nyomok utalnak.¹⁵ Péter nevű öccse már 1402-ben hántai, később dömösi prépost volt, és Zsigmond 1417-ben veszprémi püspökké nevezte ki, amihez nagysokára, 1424-ben V. Márton pápa is hozzájárult. 1425. májusban az egri püspökség élére került át. 1438-ban halt meg.¹⁶

A család legtekintélyesebb tagja azonban Simon országbíró halála után unokatestvére, János, Lőrinc fia lett. János 1410-től 1435-ig Sáros királyi vára és a sárosi ispánság élén állt, igen korán megkapta Zsigmondtól a specialis tanácsosi címet, és 1412-től mint főkincstartó az ország bárói közé számított. 1430-tól a király magyarországi helytartóinak egyike, 1433 őszétől tárnokmester is Zsigmond haláláig. Főkincstartói hivatalát 1438-ig viselte. Albert idején, 1439 táján halt meg.¹⁷ Három fia, János, Rénold (Rajnáld) és Osvát 1440-től a Habsburg-párt elkötelezett híveiként fontos szerepet játszott, és ketten később kitűntek Mátyás uralmának megszilárdításában is. János mint országbíró és Rajnáld mint tárnokmester utóbb részese lett Vitéz János 1471-i összeesküvésének.

Zsigmond halálakor tehát a Tallóciak után a Rozgonyiak nemzetsége rendelkezett a legtöbb kormányzati pozícióval az országban: a tárnokmesterségben és két gazdag püspökségen kívül nyolc megye ispánságát és 16 királyi várat – köztük Buda,¹⁸ Pozsony, Temesvár, Tata, Szepesvár, Komárom – kapitányságát látták el. A család minden felnőtt tagját hivatalosan is a bárók közé számították,¹⁹ vagyonuk gyarapodása azonban – ha a zálogbirtoktól eltekintünk – nem tartott lépést politikai karrierjükkel, sőt ehhez képest örökbirtokaik száma szánalmasan kevés volt. Meglevő vagyonuk – Csicsva és Rozgony – mellé 1397-ben megkapták Szepsi (Abaúj m.) mezővárost, majd 1430-ban Szinát (Abaúj m.), ezeken kívül azonban csak néhány falut kaptak elszórtan az ország különböző részein.²⁰ Az a mesés Rozgonyi-vagyon, amely később a család három ágának biztosított főúri megélhetést és 1490 körül összesen további hét váruadalomból (Csókakő, Vitány, Sempte, Cserép, Balog, Makovica, Debrő) állt, szinte egészében Albert, V. László és Mátyás birtokadományából született.²¹

1. Eredetük: *Wartner Mór*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. Temesvár, 1892. 407–413; v. ö. *Mályusz* 1984. 66. Pontos leszármazásukat közli, prozopográfiai adatok nélkül, *Keresztes Kálmán*: A Rozgonyiak. T. 40 (1926) 19–27. Verennó 1410-től Rozgonyi Simon országbíró gyakori kelethelye (ZsO II. 7770, 7785, stb.), utolsó kiadványai is ott keltek (1414. IV. 9: DF 220 730, 220 735). A kolostorra *Kerécsényi János*: Szt. Ferencz randjének története Magyarországon 1711-ig. I. Bp. 1924. 287.
2. 1381: DI. 5164.
3. Udvari lovag 1388: ZsO I. 506; 1395: ZsO I. 4168. Érdemei előadva 1409: ZsO II. 7134; 1410: ZsO II. 7633.
4. ZsO II. 7633.
5. Ispánsága Engel 1977. 183; Sáros vára azonban úgy látszik Babok Detre nádor kezén volt ekkor, v. ö. 1399: ZsO I. 6181. Rozgonyi sűrűn szerepel relatorként (1397–99: ZsO I. 4807, 5627, 5684, 5718, 6028, 6124), és 1397-ben az egri egyháza kivetett rendkívüli adó behajtásával volt megbízva (ZsO I. 5088).
6. ZsO II. 7633. V. ö. *Mályusz* 1984. 66.
7. Tisztségére *Fügedi* 1970. 106; a ZsO-ban közölt nagyszámú oklevele szerint 1409-ben Haves, Sáros, Borsod, Somogy, Szabolcs, Abaúj, 1410-ben Bereg, Sopron megyék közgyűlését tartotta.
8. Halálára ld. az 1. jegyzetet; v. ö. *Fügedi*: l.h.
9. 1408-ra ZsO II. 7633; udvari lovag: *Mályusz* 1984. 113, 291, 73. jegyz.; ispánságukra Engel 1977. 183; az építkezésekre *Szűcs* 1958. 313–363.
10. Tisztségeikre Engel 1977. Adattár a megfelelő várak és megyék alatt, Nagyszombatra 1437: DI. 13 124, herceikre *Tóth-Szabó Pál*: A csah-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp. 1917. 56, 64, 89.
11. *Mályusz* 1984. 66, 211; 1420: DI. 10 958, 1427: DI. 11 936.
12. 1389: CD X/1. 518; 1403-ra ZsO II. 7633; 1410: ZsO II. 7713, 783, utóbbi évszám nélkül, a kiadó által a XV. század elejére keltezve. Az 1410. évi keltezés látszik valószínűbbnek.
13. Tisztségeire Engel 1977. 110, 191, a későbbiekre 176–178, 187; udvari lovag 1410: ZsO II. 7730; nyugati útjára 1436: CD X/7. 773–776; egykorú francia forrás említi *Resguoy Estewan* néven az eszcheni koronázás (1414) magyar résztvevői között: *Deutsche Reichstagsakten*, 7. Bd. München 1878. 249. V. ö. *Aldásy Antal*: Rozgonyi István levele Párisból 1416. március 14-ől. TT Ú.F. 2 (1902) 575–577.
14. Veszprémre *Aldásy* l.h.; 1425-ben, testvére Péter egri püspökké történt áthelyezése után ismét ő a gubernátor, *Iványi*: Bártfa 146. sz. Gelambócra 1428: *Thallóczy Lajos* – *Aldásy Antal*: A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Bp. 1907. 79–81; 1436: CD X/7. 773–776; 1438: CD XI. 148.
15. Zsigmond 1427. I. 2-i oklevele, DI. 11 889; hiányosan CD X/6. 896–897. Az oklevél hátlapján 1500 körül kézzel: Ad capellam Albergelis feljegyzés olvasható, ami valószínűvé teszi, hogy a családnak akkor még kápolnája élt ott. 1435-ben már élt, és Szűz Máriának volt szentelve, *Monumente Romane episcopatus Vespriemensis*. III. Bp. 1902. 99–100. Ehhez a kápolnához kapcsolódik egy 1467-i említést is, amelyet korábban – most úgy látom, tévesen – Bodó Miklós kápolnájára vonatkoztattunk. (*Lővei Pál* – *Engel Pál*: Székesfehérvári kőfaragványok Györgyi Bodó Miklós prapost címerével. MÉ XXXII (1983) 5.)
16. 1402: *Mon. Vat.* I/4. 440; *Mályusz* 1984. 221; *Lukács* I. 739, 804. sz.
17. Sárosra Engel 1977. 147, 183; consiliarius specialis 1418: DI. 10 725; főkincstartó 1412. XI. 8. (*Stephanus Katona*: *Historia critica regum Hungariae*. Budae 1790. XII. 132) és 1436. III. 12. között (*Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára 1245–1526. Szeged 1931. 111). Helytartó 1432: *Zichy* XII. 141; tárnokmester: *Fügedi* 1970. 107.
18. A királyi várak 1437. évi jegyzéke szerint Rozgonyi János tárnokmester kezén volt tisztségül, Engel 1977. 197.
19. Zsigmond állandóan magnificusnak címezi mind id. István temesi ispánt (1427: DI. 11 889; 1428: *Thallóczy-Aldásy* l.m. (mint a 14. jegyzet) 79; 1436: CD X/7. 773 stb.), mind ifj.

István és György pozsonyi ispánokat (pl. 1430: DI. 12 296; 1436: DI. 12 919; 1437: DI. 13 124).

20. 1397: ZsO I. 5037; 1430: DI. 12 187; egyéb kisebb szerzeményeik Kisszilva (Sáros m., 1388-tól, ZsO I. 1009), Szöllőske és Csarnahó (Zemplén m., 1409-től, ZsO II. 7134), Győrke (Abaúj m.), Ján azaz Janocska és Böki (Sáros m., 1430-tól, DI. 12 191), Ádámfőde (Sáros m., 1431-től, DI. 12 417); id. István és felesége kapta Szillt (Tolna m., 1430: DI. 12 220) és Ugalt (Somogy m., 1436: CD X/7. 773) tartozékaikkal; János Boconádot (Heves m., 1418: DI. 10 725) és a herpályi (Bihar m.) uradalmat (1418: DI. 10 726), mindkettőt csak részben Élethossziglan, illetve zálogjogon igen sok királyi birtok volt az óvák, az 1437. évi jegyzék szerint Csókekő, Cseklész, Sempete várak, továbbá Gyöngyös, Solymos, Isaszeg, Mácsa, Zsidó, Debrő és Zánka, tartozékaikkal (Engel 1977. 199–202).
21. Engel 1970. 308, ahol azonban Berencs vár tévesen szerepel a Rozgonyi-birtokok között.

Stiborici (I.) Stibor vajda (* 1414) és fia, (II.) Stibor (* 1434)

Előkelő nagy-lengyelországi családból származott, amely Bydgoszcz közelében volt birtokos.¹ 1348 táján született, és valószínűleg I. Lajos lengyel királysága idején (1370–82) állt magyar szolgálatba, de kiemelkedő szerephez csak Lajos halála után jutott.² Erzsébet anyakirályné Kujávia és Leczyca kormányzásával bízta meg, s így Mária jegyese, Luxemburgi Zsigmond oldalán részt vett a lengyel trónért vívott harcokban. Bizonyára Zsigmonddal együtt tért vissza Magyarországra, és azóta az ő bizalmas hívének számított, 1386-ban udvarmestere volt, majd hamarosan az orosz (halicsi) vajdaság élére került, de a tartományt ő sem tudta megmenteni Ulászló lengyel királlyal szemben a magyar korona számára.³ Részt vett a lázadó Horvátiak elleni hadműveletekben is, és – valószínűleg az 1387. februári szlavóniai hadjáratban – egy időre a fogásukba esett, de legkésőbb Mária királynővel együtt (1387. júniusban) kiszabadult.⁴ 1389. január elején a király a morva őrgróftól visszaváltott Pozsony megye ispánjává nevezte ki, és ebből az alkalmából január 15-én két bátyjával együtt ünnepélyesen felvették az ország bárói közé.⁵ 1392 nyarán elkísérte Zsigmondot a törökök ellen indított nagyszabású, de eredménytelen hadjáratra, 1393 őszén pedig a morvaországi háborúba.⁶ A következő években egyike lett a király kedvenceinek és legbefolyásosabb tanácsadóinak. 1394. május előtt (valószínűleg 1392 végén, Lackfi nádor leváltásakor) a trencsényi ispánságot is elnyerte, és 1394-ben urától egyszerre öt váruradalmat kapott ajándékba.⁷

D.7 1395. októberben Zsigmond őt állította az erdélyi vajdaság élére, egyúttal meg-
D.8 hagyva addigi tisztségeiben. Novemberben a mantovai fejedelem követe úgy találta, hogy Kanizsai főkancellár és Szepesi János püspök, a titkos kancellár mellett ő az udvarnál a harmadik ember, és azt ajánlotta urának, hogy levél útján közvetlenül lépjen vele érintkezésbe.⁸ Stibor 1396 őszén részt vett a szerencsétlen nikápolyi ütközetben, és egyike volt azon báróknak, akiket a király a csata után hazaküldött az ország védelmére. 1397-ben diadalmas hadjáratot vezetett Mircse havasalföldi vajda vetélytársa, a törököktől támogatott Vlad ellen, kiostromolta Dimbovița várából és fogolyként vezette a király elé.⁹ Ekkorra már annyira nélkülözhetetlenné vált a kormányban, hogy midőn az 1397. októberi temesvári országgyűlés határozatot fogadott el az idegen tisztségvi-

selők eltávolítására, Zsigmond két püspökkel együtt — de első helyen — őt is kivette a végzés hatálya alól, és december 8-án ünnepélyesen megerősítette összes adományul szerzett birtokaiban.¹⁰ 1400-ban részt vett a király morvaországi hadjáratán, és 1401 április elején őt küldte el a király Sziléziába, hogy a királynéul kiszemelt Margit briegi hercegnőt Magyarországra kísérje.¹¹ Feltehetően küldetésének köszönhetette, hogy a király letartóztatásakor (1401. április 28.) elkerülte a fogságot, és ura kiszabadításában módja nyílt hatékonyan közreműködni. Legalább is annyiban, hogy az északnyugati megyéket megtartotta a fogoly király pártján, és ellenfeleit kiverte Nyitra, Szakcsány és Surány várakból, a morvák által megszállt korompai és krakováni erődítményeket pedig visszafoglalta.¹² A lázadók azonban megfosztották erdélyi vajdaságától, és ebbe utóbb Zsigmond is kénytelen volt beletörődni. Sőt, 1402 elején pozsonyi ispánságától is felmentette, de csak azért, hogy Lengyelországba és a Német Lovagrendhez küldje az apai örökségből megmaradt Neumark tartomány kiárúsítását lebonyolítani, amit a vajda júliusra sikerrel el is végzett.¹³

Az 1403. évi bárói felkelés gyors elfojtásában kiemelkedő érdemei voltak. D.1h Tisztságot ekkoriban nem viselt ugyan, de magánvagyonra révén is az ország első emberei közé számított, és ezt a vagyont most is, mint mindig, a trón szolgálatába állította. Miután elfoglalta Győrt a lázadó püspöktől, Garai nádorral egysülve legyőzte Sebes falu mellett a dunántúli felkelők seregét és júliusra Budáig nyomult előre. Zsigmond oldalán részt vett Esztergom ostromában, majd saját országrészében teremtett rendet, megostromolva Ludány és Galgóc várakat.¹⁴ A győzelem után, amikor a királynak már nem kellett többé tekintettel lennie alattvalóinak xenofób érzelmeire, Stibornak újból nagy rész jutott a kormányzásból. 1403 végén vagy 1404 elején Nyitra megye, Beszterce és a hozzá kapcsolt trencsényi várak (Sztrecsény, Óvár, Hricsó) ispánja lett, és — bizonyára királyi felhatalmazásból — felvette „a Vág folyó egész földjének ura” címet, ami nemcsak jól hangzott, hanem a valóságot is fedte, mert a Pöstyén és Zsolna közti vidék a következő másfél évtizedben csakugyan a Stiborok — a vajda és fia — közvetlen uralma alatt állt.¹⁵ Szintén a felkelés leverése után lett Stibor több évre a lázadó főpapjaitól elkobzott esztergomi érseki és egri püspöki javak kormányzója. Esztergomot ugyan Kanizsai érsek pár év múlva visszakapta, de E.49 Egert sikerült Stibornak 1410-ben püspökké kinevezett, szintén Stibor nevű rokona kezére átjuttatnia.¹⁶ 1408-ban a Sárkányrend alapító tagja lett, és 1409 D.16 őszétől haláláig ismét ő volt Erdély vajdája, de egyúttal a trencsényi ispánságot is megkapta.¹⁷

Az 1405–1410 közötti boszniai háborúk közül tudunkkal csak az 1407. évin vett részt. 1409 tavaszán Lengyelországon és Litvániában járt követségben, 1411-ben a lengyelek elleni hadműveletet vezette, az év végén pedig a király Ozorai Pipóval együtt Friaulba küldte a velenceiek ellen. Az 1413. évi tavaszi isztriai hadjáraton csak bandériuma jelent meg, ő maga — talán hanyatló egészsége miatt — otthon maradt.¹⁸ Itáliába sem követte már Zsigmondot és 1414 február első felében meghalt. Kevéssel előbb, 1414. január 16-án Budán kelt oklevelével társaskáptalant alapított birtokán, Vágújhelyen, de nem ebben, Sz.47 hanem a székesfehérvári bazilikában helyezték örök nyugalomra.¹⁹

Halálakor Stibor az ország harmadik leggazdagabb földesura volt Garai nádor és Ciliei Hermann mögött. Tizenkét váruradalma ügyszólván egy tömbben terült el az országhatár mentén, Pozsony és Zsolna között, kisebbfajta fejedelemiséget formálva. Székhelyéül az elsőként, 1388-ban kapott Bolondócot (Beckov) választotta, de szívesen időzött Csejten (Čachtice) is, amely 1392 óta, harmadik váraként volt az övé.²⁰ Többi fontosabb szerzeménye (időrendben): Modor mezőváros Szomolánnyal és más falakkal (Pozsony m., 1389),²¹ Ugróc (Trencsén m., 1389),²² Korlátkő, Jókő, Berencs (Nyitra m.), Éleskő és Detrekő (Pozsony m., mind az öt egyetlen napon, 1394. május 22-én),²³ Holics, akkori nevén Újvár, Szakolca várossal (Nyitra m., 1395),²⁴ Surány (Nyitra m., 1400 körül),²⁵ Lietava (Trencsén m., 1403?), Kassza (Trencsén m., 1403 körül).²⁶ A felsoroltak mindegyike örökjogú adományként illette, eredetileg két testvérével, Miklóssal és Andrással közösen, az utóbbi azonban 1404 előtt utód nélkül elhunyt, Miklós pedig a lengyel király alattvalójaként a lengyel háború (1410–11) idején hűtlenné nyilvánítottatott, és – legalább is a kúria később így érvelt – elvesztette magyarországi birtokjogait.²⁷ E birtokokon kívül 1393 óta Szucsá (Trencsén m.) vára is az övé volt zálogjogon,²⁸ tisztségül pedig a besztercei (1404-től), valamint a trencsényi (1410-től) ispánság várait és Árvát bírta. Nyolc erdélyi vajdai várát is beszámítva halálakor közel harminc várnagynak parancsolt.²⁹

Szemban sorstársával, az olasz Ozorai Pipóval, Stibor minden királyhűsége mellett megmaradt lengyelnek, kevésbé asszimilálódott a magyar környezetbe, és udvara is főleg honfitársaiból állt. Még fiát is népes lengyel kolónia vette körül haláláig, váraik élére jobbára ennek tagjait állították mindketten, és okleveleik szóhasználatán is idegen hatás érződik. Egyedül Erdély kormányzója volt – ez is inkább csak Stibor második vajdasága alatt (1409–14) – magyar familiárisokra bízva.³⁰

A vajda egyetlen fia, (II.) Stibor, apjának csak vagyonát örökölte, befolyását nem. Kora egyik legműveltebb főura lehetett, mert 1392-ben a prágai egyetemre járt, de bárói hivatalt ennek ellenére nem kapott. 1419-ig a Beszterce és Zsolna körüli királyi várakat kormányozta, és ekkoriban még „a Vág folyó urának” címezte magát.³¹ 1417 nyarán Konstanzban csatlakozott Zsigmondhoz és vállalta, hogy zsold ellenében 100 lovas élén fogja kíséрни. 1422–24 között Nyitra megye ispánja volt, 1428–29-ben rövid ideig Perényi Miklós lovászmester utóda a Vág vidéki kapitányság és a trencsényi, barsi és máramarosi ispánság élén.³² Fontos szerepet vállalt a husziták elleni harcokban: 1422-től Veseli, Buchlau, később Hodonín (Göding) és más morvaországi várak kapitánya és zálogbirtokosa volt, 1428-tól az északnyugati megyéket védelmezte ellenük több-kevesebb sikerrel. 1434-ben Lévai Cseh Péter bánnal együtt ő lett volna a csehek ellen kiállított országos had egyik főkapitánya, de április 8. előtt kevéssel meghalt.³³ 1431-ben készült végrendeletében egyetlen gyermekét, Katalint, Přemko tescheni herceg jegyesét jelölte ki örökösévé, de halála után Lengyelországban élő unokatestvére, Miklós – a vajda Miklós nevű bátyjának fia – is jogigénnyel lépett fel, sőt egy zsoldosereg élén szabályos háborút indított a hagyatéki birtokba vételére. Velük szemben Zsigmond maga tette rá a kezét a

hatalmas vagyon legnagyobb részére, miután Pálóci Mátyus nádor 1435. márciusban hozott ítéletében a végrendeletet semmisnek nyilvánította. Katalin számára a nádor a magyar jogszokásnak megfelelően leánynegyedet ítelt meg a birtokokból, ezek fejében előbb Csejte és Jókő várakat kapta meg haszonélvezetre, majd az atyai székhelyet, Bolondócot, és midőn 1437-ben nőül ment Alsólendvai Bánfi Pál lovászmesterhez, a király örökbe is nekik adta a várat.³⁴

Jegyzetek

1. *Wenzel Guztáv*: Stibor vajda. Életrajzi tanulmány. Bp. 1874. Értekezések a történeti tudományok köréből. 4. köt. 2. sz. (alább: *Wenzel*) 7.
2. 1362-ben 15. életévében volt: *Wenzel* 46. Számos későbbi oklevélben olvasható, hogy már Lajost is szolgált (Wenzel 48, 50, 54 stb.), állítólag „zseme korától” (uo. 73).
3. 1386: *Mályusz* 1984. 20; 1387. VIII. 7. a bárók között mint vauode regni Ruscie (ZsO I. 180). A többire: *Wenzel* 9.
4. Mária kiszabadításán fáradozva kelepccébe esett (Wenzel 55, 98). Az időhatárok az előző jegyzetből adódnak.
5. CD X/1. 561, v. ó. ZsO I. 883. Pozsony 1389. I. 1-ig Jodok morva őgróf uralma alatt állt (ZsO I. 860), és 1388 nyarán a király még nem nevezte Stibort pozsonyi ispánnak (v. ó. *Wenzel* 49, 51, 52). Ebből következőleg hibás keltű az az oklevél, amely Stibort már 1388. I. 11-én ispánnak mondja (Wenzel 48, v. ó. ZsO I. 389), és a kelte 1389. I. 16-ra teendő. (Megjegyzendő, hogy 1389 előtt e pozsonyi ispánt a méltóságsorok sem nevezik meg.)
6. 1392-re: *Wenzel* 73; v. ó. DF 266 058, Császári birtokigazg. lt. Czoborlana 1. és CD X/2. 162; 1393: *Cod. dipl. Morav.* XV. 303.
7. 1394: *Wenzel* 73. V. ó. alább a 23. jegyzettel.
8. 1395. IX. 17. és X. 9. között lett vajda: ZsO I. 4083, 4109. A többire *Thallóczy Lajos*: Mantovai követjárás Budán 1395. Bp. 1905. Értekezések a történeti tudományok köréből. 20. köt. 4. sz. 98, 104, v. ó. 43–44.
9. *Wenzel* 99–101.
10. *DAH* 167; *Wenzel* 96, v. ó. 94 és 103.
11. 1400: ZsO II. 665, 668–9; 1401: *Zichy* V. 242.
12. *Wenzel* 129–130. Neve a pateri egyezményben (1401. VIII. 31.) is felmerül, de hogy milyen összefüggésben (a fiát adta tüzszul az ellenfélnek?), az a csonka szövegből nem derül ki (ZsO II. 1218).
13. Utoljára 1401. IV. 27-én, azaz a király letartóztatása előtti napon szerepel vajdaként, méltóságsorban: DI. 8302; pozsonyi ispánként 1402. II. 14-én (CD X/4. 147). Lengyelországi küldetésére *Wenzel* 119–122, v. ó. ZsO II. 1796–1798, 1808 és ezeken kívül Ulászló lengyel király II. 20-i oklevélét, DF 249 172, Sellern lt. 123.
14. *Wenzel* 130–132, Galgóc ostromára uo. 146.
15. Nyitrai ispán 1404. IV. 6-tól: ZsO II. 3099; besztercei 1404. VI. 28-tól: *Wenzel* 124. A *dominus terre totius fluvii Vaghi* címével 1405. I. 13. óta találkozunk: ZsO II. 3608. (Hemistványnak tekinthető az az újkori másolatban fennmaradt oklevele, amelyben 1397. XII. 27-én erdélyi vajdának, besztercei és nyitrai ispánnak címezi magát, DI. 72 506, ugyszintén egy másik, amelyben 1404. I. 2-én vajdának, pozsonyi ispánnak és a Vág folyó urának mondja magát, DI. 103 476, ZsO II. 2903.)
16. 1405: ZsO II. 3608; 1409: ZsO II. 6650.
17. 1409. VIII. 19. és X. 23. között lett vajda: DI. 9487, ZsO II. 7147. Az 1397–1401 között elvesztett trencséni ispánságot 1410-ben (vagy inkább már 1409-ben, Garai nádor után) kapta vissza: ZsO II. 7826.
18. 1407: ZsO II. 5836; 1409: uo. 6590, 6603, v. ó. 8130; 1413-re: *Szrdray* II. 200; a többire *Wenzel* 26–27, 145.
19. 1414. I. 16: *Reviczky*: Vágújhely 161; 1414. II. 25; Zsigmond Pieczénzából parancsot intéz

- helytartóihoz, Kanizsai érsekhez és Garai nádorhoz pro parte ... consortis fidelis nostri dilecti Stiborii, filii *condam magnifici Stiborii vayuode*, DI. 10 179. Nem egyeztetendő össze ezzel az egyértelműnek látszó adattal Stibornak az az eredetiben fennmaradt oklevele, amely 1414. V. 27-én (idie sancti spiritus) Csejten kelt egy soltészság ügyében, *Wenzel* 161, DF 226 762, Mednyánszky ca. bekkői lt. A kérdés további vizsgálatot igényel, a fénykép alapján az oklevél nem kelt gyanút. Sírkövére: *Engel – Lővei – Varga* 1983. 31.
20. Bolondócra *Wenzel* 49, 51, v. ö. *ZsO* I. 645–5; Csejtén *Wenzel* 66, ZsO I. 2417. 1431-ben az ifj. Stibor végrendelete szerint csak ez a kettő volt tehermentes (in nulla obligatione), azaz csak ezeken nem volt a várnagyoknak semmi követelésük (*Wenzel* 194).
 21. *Wenzel* 48, keltére ld. fent az 5. jegyzetet.
 22. *Wenzel* 54. Ugróc azonban 1399 előtt idegen kézre került, és a Stiborok csak az 1410-es években szerezték vissza (*Engel* 1977. 164).
 23. *ZsO* I. 3440–3451, ezenkívül Detrekő várre DF 273 525, Nyitrai kápt. lt. 30–15. Élelők 1411-ig idegen kézen volt: *Engel* 1977. 109.
 24. Újvárt 1392. VII. 28-én élethossziglani adományul kapta (DF 266 058), 1395. X. 26-án örökre (DF 266 059). IV. ö. *Engel* 1977. 166, ahol Fejérnek egy hiányos regesztája nyomán tévesen 1392 olvasható. A fenti két adat azóta került elő.)
 25. Surány még nem szerepel 1398. I. 21-én Stibor ekkori birtokainak felsorolásában (v. ö. *Wenzel* 193), viszont 1401. nyarán már az övé volt (*Wenzel* 129), V. ö. *Engel* 1977. 152.
 26. *Engel* 1977. 131, 121.
 27. *Wenzel* 203–205. András 1404. IV. 22. előtt úgy látszik nem sokkal halt meg: *ZsO* II. 3136.
 28. *Wenzel* 69, v. ö. *Engel* 1977. 159. Stibor 1396-ban Oroszlánkőt is zálogba vette, de ez később nincs a birtokában (*Engel* 1977. 138).
 29. V. ö. *Engel* 1977. adattárát az alábbi váraknál: Beszterce, Hricsó, Sztracsén, Óvár, Trencsén, Oroszlánkő, Árva, továbbá Déva, Hacak, Küküllővár, Léta, Sebesvár, Talmács, Latorvár.
 30. *Engel* 1977. 56–57.
 31. Egyetemére *Fügedi* 1970. 93; kezén van Varin (1414: DI. 94 460), Trencsén (1414: DF 280 027, Trencsén város lt. 1–5–1), Beszterce és Bocsse (1415: DF 266 763, Mednyánszky ca. lt.), Zeolna (1419: DI. 94 462); a „Vág folyó ura” címet az előbbi adat szerint 1419 elején viselte utóljára, 1419. VIII. és később már nem, v. ö. *Wenzel* 168, 172 stb. Zsigmond ebben az évben adta oda ugyanis a trencséni királyi várakat Lajos briegi hercegnek, Reg. Imp. 3846.
 32. 1417: DI. 10 596, eszerint költségeiért zálogba kapja a kezén levő összes királyi várat, várost és birtokot. Tisztásgaire *Engel* 1977. 181, 182, 188, továbbá 1429: DF 205 263, Garamszentbenedeki konv. orsz. lt. 1206, amely szerint 1429 tavaszán még trencséni kapitány és Bars megye ispánja volt. – Konstanzi tartózkodását fellejegyezte még *Ulrich von Richental*: *Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418*. Hrg. M. R. Buck. Stuttgart, 1882. (Repr. Hildesheim 1962.) 193, a grófok között „Grauf Stieborg von Stieborig herr am Wag” néven. 1416. IX. még itthon volt: DI. 71 377.
 33. *Harceira Tóth-Szabó Pál*: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp. 1917. 90, 99–101, 109, 122. Haláláról Zsigmond 1434. IV. 8-i oklevelének utóirata tudósít, amely szerint halálhíre az oklevél expedálása után érkezett Bázelyba: *CD* X/7. 551.
 34. Végrendelete *Wenzel* 190–198, eredetije DI. 88 061. A nádori ítélet uo. 201–207, DI. 12 683. Katalinra 1436: DI. 12 991, 1437: *Wenzel* 209, *Engel* 1977. 202.

TALLÓCI Matkó bán (* 1445) és testvérei¹

Matkó és három öccse: Frank (Frankó), Péter (Perkó)² és János (Zován) egy Lukács nevű curzolaí (ma Korčula) patricius fiaiként 1413 táján költöztek Raguzába, és onnan 1419 előtt a Lazarevics István szerb despota uralma alatt álló Nándorfehérvárra, ahol Matkó a despota szolgálatába lépett és egyszersmind

kereskedelemmel foglalkozott. 1421-ben az ottani raguzai kolónia konzulja, azaz választott előjárója. 1427-ben, midőn István halálával Nándorfehérvár magyar fennhatóság alá került, Zsigmond alattvalója lett. Ettől kezdve – ha ugyan már előbb nem – katonai pályán tevékenykedett. 1428-ban részt vett Galambóc sikertelen ostromában, és a király 1429-ben (vagy inkább már 1428 végén) kevei és krassói ispánná nevezte ki. 1429. szeptemberben rábízta Nándorfehérvár kapitányságát, és hamarosan ő lett Csanád megye ispánja is.

Pályája ettől kezdve rohamosan ívelt felfelé. 1430-ban Zsigmondtól 10 000 aranyért zálogba vette az észak-boszniai Szrebernik várat és kerületét, amely oly jelentős volt, hogy az 1432/33. évi honvédelmi tervezet szerint Matkónak ezer lovas kellett volna kiállítania érte. Ennek megfelelően 1431–33-ban 90 főnyi hatalmas kísérettel vett részt Zsigmond itáliai útján, ahol a Filippo Maria Visconti milánói herceggel, Firenzével és IV. Jenő pápával folytatott tárgyalásai során diplomataként is elsőrangúnak bizonyult. 1433/34 telén Bázélból tért haza.³ Távollétében öccse, Frank látta el hivatalait. 1434-ben Matkó Boszniába nyomult II. Tvrtko király megsegítésére a törökökkel szemben, és magyar várnagyokat állított Jajca, Bočac, Komotin és Vranduk várakba.⁴ Rövidesen az ország egész déli határvidéke a Tallóci-testvérek kormányzása alá került. Cillei Hermann halálakor, 1435 októberben Matkó lett Szlavónia bánja, Frank pedig 1436-ban a szörényi bánságot nyerte el. Mind-ezekhez 1436/37-ben Horvátország járult. Midőn Frangepán János horvát bán nem volt hajlandó kiszolgáltatni Zsigmondnak apósa, az 1434-ben elhalt Nelipčić János hatalmas örökségét, a dél-horvátországi Cetina zsupát és Klisszát, a király hűtlennek nyilvánította, és 1436. májusban az utódává kinevezett Matkót küldte ellene. Matkó 1437 elejére elvégezte feladatát, és a báni tisztséget Péter nevű öccsével osztotta meg. Zsigmond halálakor tehát a Szörénytől Belgrádon, Szreberniken, Jajcán át az Adriáig húzódó, ötven várat számláló magyar végvár vonal felügyelete mindenestül a négy Tallóci-fivérré volt bízva. Ellátására Zsigmond egyre újabb jövedelemforrásokat utalt ki számukra. A temesvári-kevei sókamara kezdettől Matkó hivatala volt, és 1434-ben az egész országban ő hajtotta be a kamarahasznát. Ennél sokkal nagyobb pénzforrást és hatalmat jelentettek a lefoglalt egyházi vagyonok. 1432-től⁵ Matkóék kormányozták a váradi püspökséget, és 1436-ban saját emberükkel (valószínűleg rokonukkal), Korcsulai Jánossal töltették be; 1433-tól a zágrábi püspökséget; 1434-től a vránai perjelséget, valószínűleg a csanádi püspökséget is,⁶ és legkésőbb 1433-tól a kalocsai érsekséget. (Ezt azonban 1438-ban visszakapta Alberttől a Zsigmond által fogságra vetett Buondelmonte János érsek.)

Tisztségeinél fogva Matkó már 1434-ben hivatalosan is az ország bárói közé számított, jöllehet bánságot ekkor még nem viselt.⁷ Magánvagyonában távolról sem felelt meg pozíciójának és politikai szerepének. Kezdetben egyetlen kis uradalmat kapott a család örökbe: Tallócot (Verőce m.), amelyről 1431-től kezdve mind gyakrabban nevezik őket. Már többszörösen bárónak számítottak, amikor Zsigmond 1437-ben valóban számottevő vagyonhoz juttatta őket, nekik ajándékozván az elhunyt Alsáni János összes Valkó, Pozsega és Körös megyei jószágát.⁸ Zálogban ekkor már az övük volt Szrebernik (1430-tól),

Valkóvár mezőváros (1430-tól) és a szentgyörgyvári (Körös m.) dominium 1435-től).

Matkó megőrizte hatalmát Albert alatt is, akinek trónra juttatásában fontos szerepe volt. Legifjabb öccse, János megkapta a királytól a vránai perjelséget; unokaöccsét, a korcsulai Ábelt a zágrábi püspökségbe ültette, familiárisának, Remetei Himfi Franknak Péter nevű öccsét pedig megtétette csanádi püspöknek. Szentgyörgyvárt 1439-ben megszerezte adomány címén is. Tallód Franknak ugyan 1439-ben meg kellett válnia a szőrényi bánságtól, ennek ellenében azonban a családhoz szoros szálakkal kapcsolódó Hunyadi János került.⁹

Az 1440-ben kitört belháborúban a Tallóciak a „nemzeti”, azaz a rend pártjához csatlakoztak. Matkó egyike volt ama öt bárónak, aki a rendek nevében a lengyel II. Ulászlót 1440. március 8-án Krakkóban magyar királlyá választotta. Az 1440/41. évi harcokban sikeresen védte meg szlavóniai hadállásait az Erzsébetet támogató Cilleiekkel szemben. Öccse, János perjel, 1438-tól Nándorfehérvár helyettes kapitánya közben 1440 tavaszán hősiességében verte vissza II. Murád szultánt, aki a várat három – más források szerint hat – hónapon át ostromolta. Nem sokkal később, 1440/41 telén azonban ismeretlen körülmények között fogságba esett testvérük, Frank kevei és nándorfehérvári kapitány, és csak három év múlva, 1444 elején szabadult ki. A rábizott végvárat őrizték a két erdélyi vajda, Hunyadi és Ujlaki Miklós vette át. 1444-ben Frank részt vett a várnai csatában, és 1444/45-ben rövid ideig az ott elesett váradi püspök, De Dominis János – talán szintén Tallóci-kreatúra – egyházának birtokait kormányozta, de többé nem vállalt hivatalt. 1449-ban a rigómezei csatában esett el. Családjának hatalma ekkorra már leáldozott. A zavarok tetőfokán, 1449 első felében meghalt Matkó bán, és halála jeladás volt a Cilleieknek, hogy lerohanják a szlavóniai várakat. Vezérük, a cseh Jan Vitovec 1445 folyamán sorra elfoglalta a bánság, a vránai perjelség és a zágrábi püspökség várait, sőt a család magánbirtokát, Szentgyörgyvárat is, és a magára maradt János perjel Pekró védelmében életét veszítette. Egyedül a negyedik fivér, Perkó volt képes továbbra is megtartani a horvát bánságot és Cetinát, amelyet a család 1442 tájától – valószínűleg Ulászló adományaként – örök jogon birtokolt a grófi címmel. Halála (1452 vagy 1453) után azonban ezek a távoli jószágok is elvesztek, és az örökösök – Frank és Perkó kiskorú fiai – a családi vagyon többi részéből is alig tudtak valamit megőrizni. Leszármazóik, a Tallóci vagy másként Váraljai Bánfiak jelentéktelen köznemesek módjára tengették életüket csekély birtokaikon a török hódításig.¹⁰

Jegyzetek

1. Az alábbi összefoglalás, eltekintve néhány apró részlettől, amelyekre a jegyzetekben utalok, *Mályusz Elemér*: A négy Tallóci fivér. TSz 23 (1980) 531–576 tanulmánya alapján készült.
2. *Mályusz* i.m. 535 szerint a szláv névforma Petkó. A forrásokban azonban, amennyiben nem Petrust írnak, elég következetesen *Perko* áll (*Mályusz* i.h. 22. jegyzet, ugyanígy például 1460 DI. 67 434), ami valószínűleg az olasz Pero szláv kicsinyítése. Eredetileg *Perko* olvasható – mint a kiadók megállapították – Thuróczy János krónikájában is, (*Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum*, I. Textus, Edd. E. Galántai et J. Kristó. Bp. 1985. 227. A szöveg javítása)

– Schwandtner nyomán – Petkő-ra épp ezért nem látszik indokoltnak.) Egyébként a Zowan név – Tallóci Jánosé – hasonló szláv-olasz keveredést mutat.

3. Bázeli tartózkodását említi Zsigmond 1435: DI. 34 067.
4. Az előbbi oklevél alapján a hadjáratot korábban 1435 nyarára datáltam (Magyarország történeti kronológiája, Főszerk. Benda Kálmán, I. Bp. 1981. 255), alkalmasint tévesen, v. ö. *Mályusz*: i.m. 551–553, 564, és *Sima Ćirković*: *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd 1964. 266, aki – úgy látszik más források alapján – szintén említést tesz egy 1434-ben Boszniába küldött magyar seregről.
5. Az egyetlen adat rá 1434. decemberéből van: *Mályusz*: i.m. 551, 104. jegyzet. A püspökség azonban 1432 óta üresedésben volt, és egyetlen ismert kormányzója Tallóci.
6. Az 1434–38 között üresedésben álló püspökség kormányzóját nem ismerjük, de kézenfekvő, hogy ez is Tallóci volt (különben is Csanád megye ispánja). Az 1438-ban kinevezett püspök mindenesetre az ő jelöltje lett.
7. Zsigmond következetesen magnificus-nak címezi 1434: DI. 105 492; 1435. VIII. 18: DF 255 706, Zágrábi képt. lt. Loci cred. 2–59, tehát még bánysága előtt.
8. Ld. Alsáni Bálint bíboros és családja c. írásom 29. jegyzetét a jelen kötetben.
9. Tallóci Frank és Hunyadi kapcsolatára forrásadat ugyan nem került elő, de az 1441 utáni fejlemények enélkül érthetetlenek. A legfeltűnőbb tény, hogy amikor Frank török fogságba esett (1441), Hunyadi nemcsak várait és tisztségeit vette át, hanem familiárisait is. Így például *Dóci Mihály* 1435–40 között Frank első számú helyettese (vö. *Krassó* III. 348–50, 373, DI. 55 216), 1441-től Hunyadi egyik bizalmasa, temesi alispánja (DI. 55 237, 55 241, *Mályusz Elemér*: *A magyar rendi állam Hunyadi korában*. Bp. 1958. 10, 66, 277. jegyzet.), és három fia később a Hunyadi-ház szolgálatában emelkedik magasra. Hogy mindez Frank és testvérei hozzájárulásával, sőt talán óhajára történt, azt az bizonyítja, hogy Frank 1444-ben történt kiszabadulása után is meleg baráti viszonyban maradt Hunyaddal, és 1445-ben a Frank által kormányzott váradi püspökségbe is Hunyadi jelöltje, Vitéz János került. Ezért úgy gondolom, Tallóci Frank rejtőzik – ha egyáltalán valaki – ama rejtélyes *Franciscus Cenadius* neve mögött, aki Bonfini szerint Hunyadt, aki egykor nála szolgált, annyira szerette, hogy szinte fiának tekintette (*ingressus Ungariam Francisco Cenadio servire cepit, cui usque adeo charus fuit uti pro filio haberetur*); Hunyadi szerénységét pedig az író azzal illusztrálja, hogy később, amikor már tartományok fölött parancsolt, őt nagy tisztelettel mindig maga elé engedte és feleségét mintegy az anyjának tekintette (*Francisco se Cenadio neque in via neque in mensa unquam pretulerit, stando et sedendo praeter dignitatem veneraretur, et illius uxorem pietissime loco parentis semper habuerit, Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum decades*. Edd. I. Földes et al. III. Lipsiae 1936. 219.) A Cenadius név ugyan semmivel sem magyarázható, de ha az azonosítást – jobb híján – elfogadjuk, Tallóci Frank 1440 utáni pályafutása egészében érthetővé válik – sőt Hunyadinak 1439-ben történt váratlan báni kinevezése is.
10. Frank egyik unokája, György 1521-ben vaskői alispán volt, DF 265 816, Zay cs. lt. C–1–34.

Tari Lőrinc pohárnokmester († 1426 után)

Vö. családja

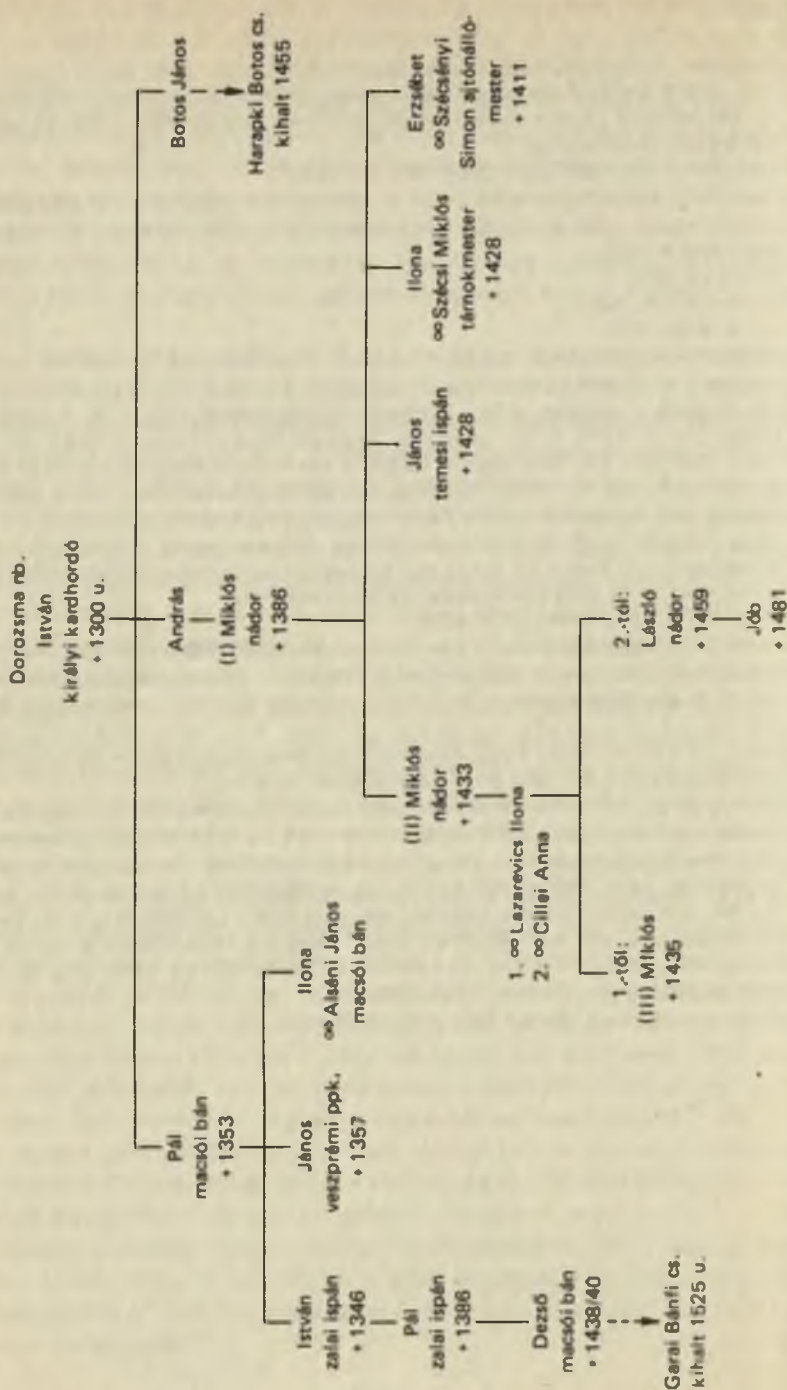
Igen előkelő eredetű, de aránylag szerény vagyonú lovagi családból származott, amely a Rátót nemzetség legnevezetesebb ágából vált ki, nevét székelyről, Tar (Heves m.) helységről vette, és rokonságban állt a Paksi, Jolsvai, É. 48. Kaplai (később serkei Lorántfi) főnemesi familiákkal. A Tariak őse Lőrinc dédapja, László bán († 1328 után) volt, akinek két testvérétől származott le a Pásztori illetve a Kazai Kakas család.¹ Az Anjouk idején sem László, sem fiai, Olivér és István nem játszottak politikai szerepet. István fia, Tari László juttatta a családot először befolyáshoz. Nagy Lajos udvari lovagjaként (1382) kezdte pályá-

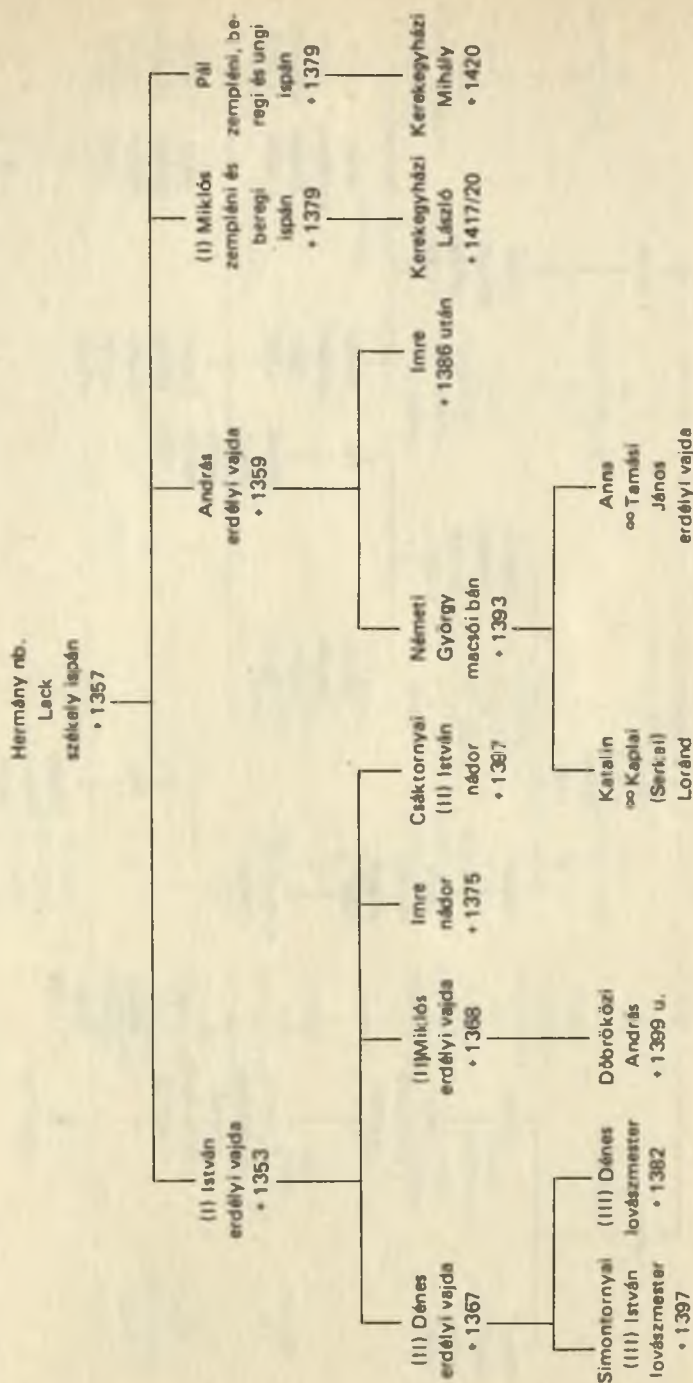
ját, majd Zsigmond híve lett, és 1387-ben a hetedadónak nevezett rendkívüli jövedelemadó egyik behajtója és kezelője volt.² A király hozzájárulásával 1388-ban kiváltotta Sirok királyi várat zálogbirtokosától, Domoszlói Miklóstól, és 1389-ben adományként is megkapta. Ettől fogva 76 évesen át Sirok volt a Tariak fő birtoka. Kezdetben vele járt Heves megye ispánsága is, amit 1393-ban szintén László viselt.³ Másik fontos szerzeménye Drégely vára volt, amelyet 1390-ben a királytól kapott cserébe az ősi Rátót-vagyonhoz tartozó patai (Somogy m.) uradalomban bírt osztályrészéért. Valószínű, hogy ő volt ezóta Hont megye ispánja is, bár ez forrásadattal egyelőre nem igazolható.⁴ Két fia közül János 1402-ben meghalt, s így vagyonának egyedüli örököse a másik fiú, Lőrinc lett.⁵

Valószínű, hogy Lőrinc is udvari lovagként kezdte meg karrierjét, noha bizonyíték nincs rá. Erre mutat azonban, hogy 1401-ben, amikor a bárók letartóztatták Zsigmondot Visegrádon, ama kevesek közé tartozott, akik fegyvert rántottak a védelmében, és a csetepatében súlyosan meg is sebesült.⁶ Szintén udvari lovagi állásából magyarázható, hogy 1404-ben Zsigmond két oklevélén is az ő relációja szerepel, vagyis az oklevélkiállítási parancsot ő közvetítette a kancelláriának.⁷ Miután hűségét az 1403. évi felkelés idején is bebizonyította, Zsigmond legkésőbb 1405. márciusban pohárnokmesterré nevezte ki, s így a bárók közé emelte. Egy év múlva ugyan Alsáni János kedvéért leváltotta, de még 1406 folyamán – vagy talán nyomban – az új királyné, Cillei Borbála udvartartásának egyik vezetője lett pohárnok- és asztalnokmesteri, valamint fősfári minőségben.⁸ Hont megye ispánságát feltehetően atyjától örökölte, és ekkor már Nógrád ispánja is ő volt.⁹ 1408. január 10-én menlevelet eszközölt ki Zsigmondtól azzal a céllal, hogy elzarándokoljon Szt. Jakab apostol sírjához Santiago de Compostelába, valamint az Írországi Szt. Patrik-barlangba, Nyugat-Európa két legnevezetesebb búcsújáróhelyére. 1409 tavaszán királyi biztосként még ő tartotta meg (két társával) Hont és Nógrád megyék rendkívüli közgyűlését, de valószínűleg kevéssel utána útra kelt.¹⁰ Mivel Írországba 1411 őszén érkezett meg, feltehető, hogy előbb Spanyolországot járta meg. (Egy századdal későbbi névtelen humanista verse szerint „a földet körbebolongva” minden valamirevaló zarándokhelyet felkeresett, beleértve Edesszát, Jeruzsálemet, a Sinai hegyet, Krétát, Barit és Rómát, sőt Indiát. Mindebből történeti tényként aligha fogadható el bármi is.)¹¹ 1412-ben kellett hazatérnie, mert 1413. januárban már Velencében járt Zsigmond titkos követeként, mintegy „tűristának” álcázva, és a Signoriával tárgyalt a fegyverszünet lehetőségeiről.¹² 1414. novemberben jelen volt Zsigmond aacheni koronázásán, és úgy látszik Konstanzba is elkísérte. Ekkoriban még viselte a királyné asztalnokmester méltóságát, de politikai pályafutása – ismeretlen okból – ekkoriban véget is ért.¹³ A király 1424-ben előnytelen cserére kényszerítette: visszavette tőle a drégelyi uradalmat, és két népes Heves megyei faluval, Jobbágyival és Szurdokpüspökivel kárpótolta érte. 1426-ban találkozunk vele utoljára, ekkor már fia, Rupert járt el a család ügyeiben.¹⁴

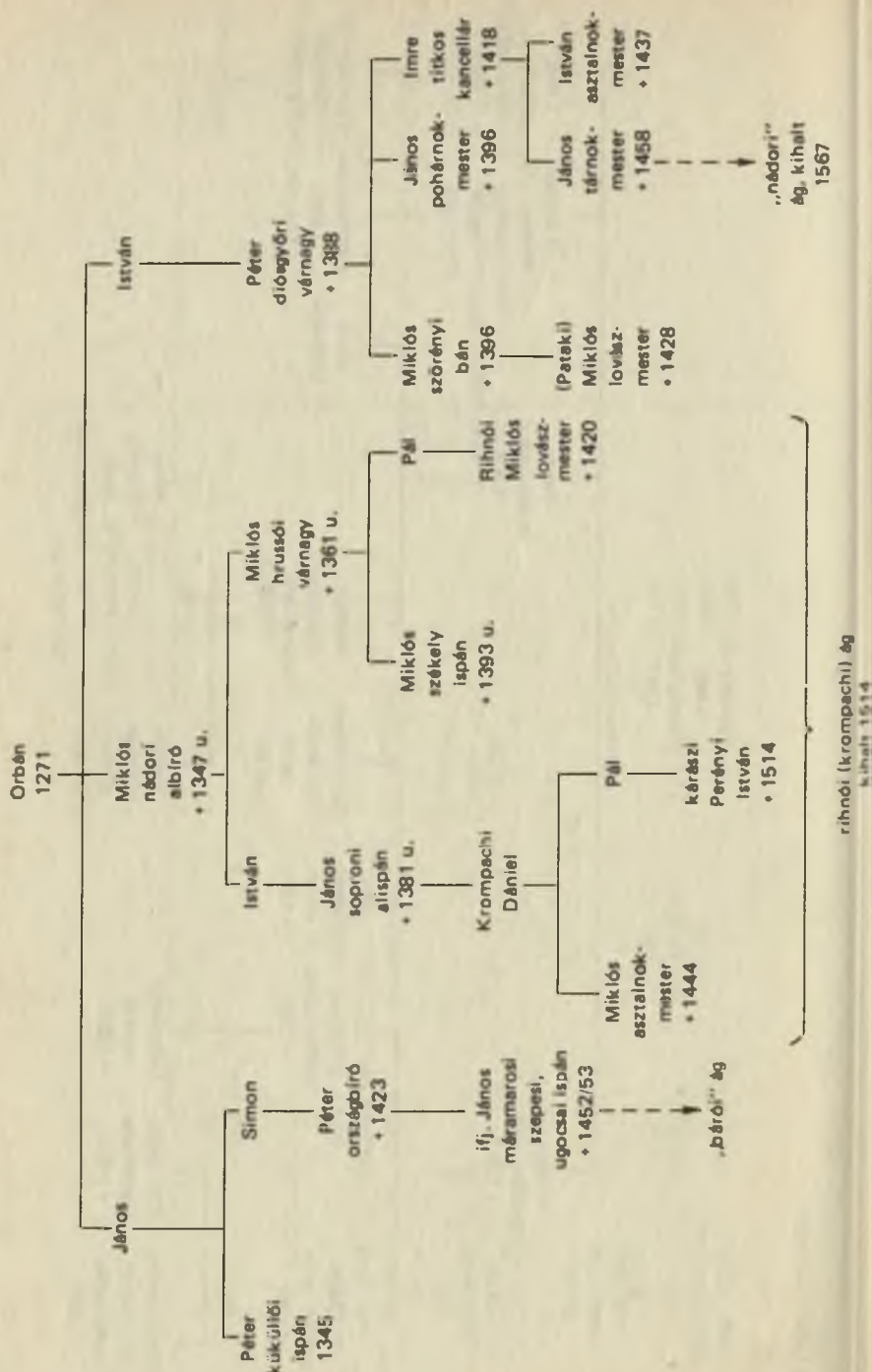
Jegyzetek

1. *Kardcsyonyi* III. 6–7; 1328: DF 266 398, Uzeovics lt. 49.
2. 1382: *Békefi Remig*: A pásztói apátság története. 1190–1702. Bp. 1898. I. 287; 1387: *Zichy* IV. 344 (leírásból *Tarkw*-i néven; a Tarkói családnak a genealógiájába István fia László nevű személy nem illeszthető be).
3. 1388: *ZsO* I. 786; 1389: *ZsO* I. 1065; 1393: DI. 26 571.
4. *Engel* 1977. 108. A honti ispánság a 14. század folyamán a drégelyi királyi várnagysággal volt egybekötve, pl. 1338: DI. 84 282; 1340: *Apponyi* 110; 1345: CD IX/3. 107, hibás kelettel; 1358: *AOE* II. 508.
5. *Békefi*: i.m. 323.
6. *Békefi*: i.m. 278. skk.
7. *ZsO* II. 3198, 3283.
8. Pohárnokmesterként 1405. III. 14. (*ZsO* II. 3712) és 1406. III. 31. (*IHO* II. 186) között mutatható ki. *Fügedi* 1970. 121 szerint már 1404. XII. 23-án (DI. 8737), ennek az oklevélnek az évszáma azonban 1405. – Királynéi pohárnokmester 1407. I. 6. és 1409. IV. 17. között (*ZsO* II. 5216, 6739), de közben Zsigmond asztalnokmester és fősfár címmel illeti (1407: *ZsO* II. 5450; 1408: *ZsO* II. 5899). A két királynéi méltóság ekkoriban bizonyára egyesítve volt, mert Tari utóda, Jolsvai György pohárnokmester (1409–15) is előfordul asztalnokmesteri címmel (1412: DI. 103 444), mégpedig Zsigmond mandátumában.
9. Honti ispánként 1406–13 között, nógrádiként 1407-ben ismert (*Engel* 1977. 178, 181), de megjegyzendő, hogy a 15. század első évtizedeiben a két megye ispánsága mindig egy kézben volt, sőt 1416–1426 között alispánjalk is közösek voltak.
10. 1408: *ZsO* II. 5899; 1409: *ZsO* II. 6739.
11. *Knopf Lajos*: Pásztói Rátholdi Lőrinc zárandoklása. Sz 30 (1896) 716–730; *Széchy Károly*: Adalékok a régebbi magyar irodalomhoz. II. Tar Lőrinc zárandoklása. ItK 1896. 400–408. Vö. V. *Kovács Sándor* (szerk.): Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók. Bp. 1985. 250.
12. *Knopf* i.m. 730; vö. *Óváry Lipót*: A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai. I. Bp. 1890. 86, nr. 265; *Mályusz* 1984. 92.
13. 1414. V. 1: Zsigmond oklevele szerint dapifer reginalis maiestatis, *Hermann Heimpel*: Aus der Kanzlei Kaiser Sigismunds. Archiv für Urkundenforschung 12 (1932) 166; az Aschenben megjelent magyar urak névsorában *sire Laurent de Ront de Pasto*, Deutsche Reichstagsakten. 7. Bd. München 1878. 249 (a kiadó a *Ront* szót, amely a *Ront* elírásának látszik, *Kont*-ra javítottal); a konstanzi zsinaton megjelent magyarok között *Laurentz Pascha von Danuns* néven találjuk meg, ami nem csodálható, mert a nevek alig felismerhetően el vannak torzítva. *Ulrichs von Richental Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418*. Hrsg. M. R. Buck. Stuttgart 1882. [Repr. Hildesheim 1962] 199.
14. *Békefi*: i.m. (mint a 2. jegyzet) 301; 1426: DI. 11 840.

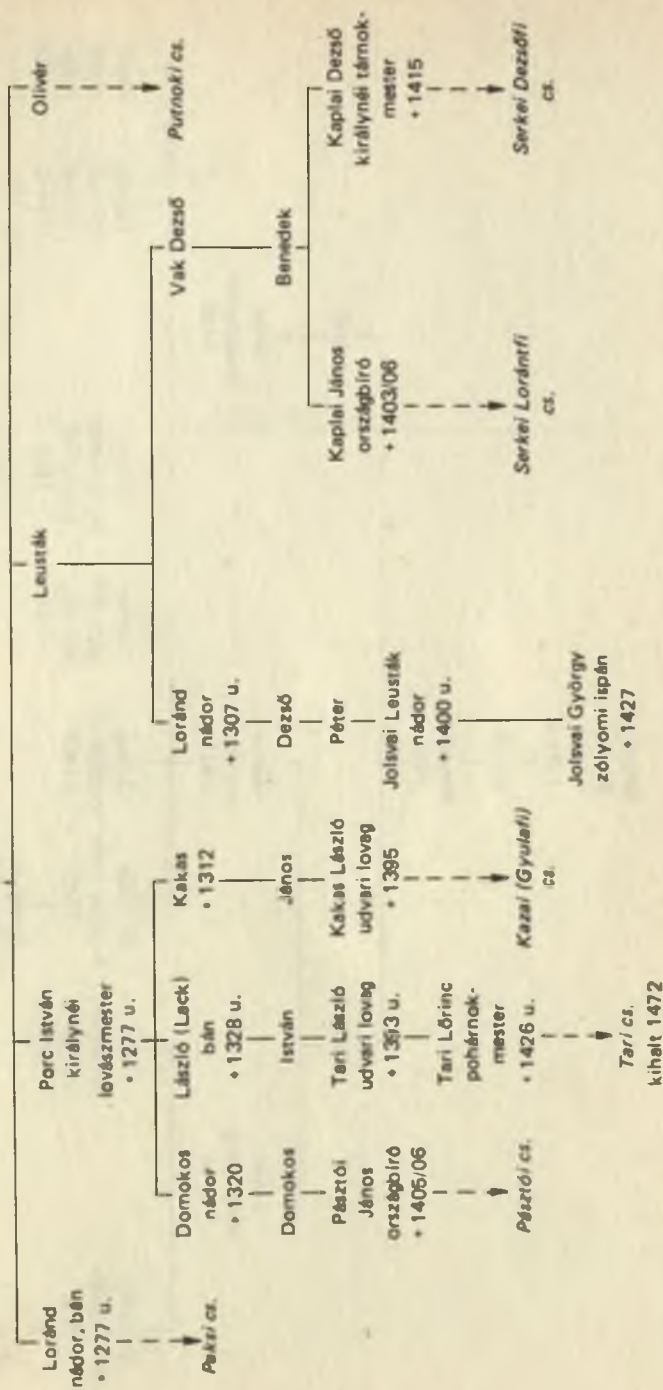

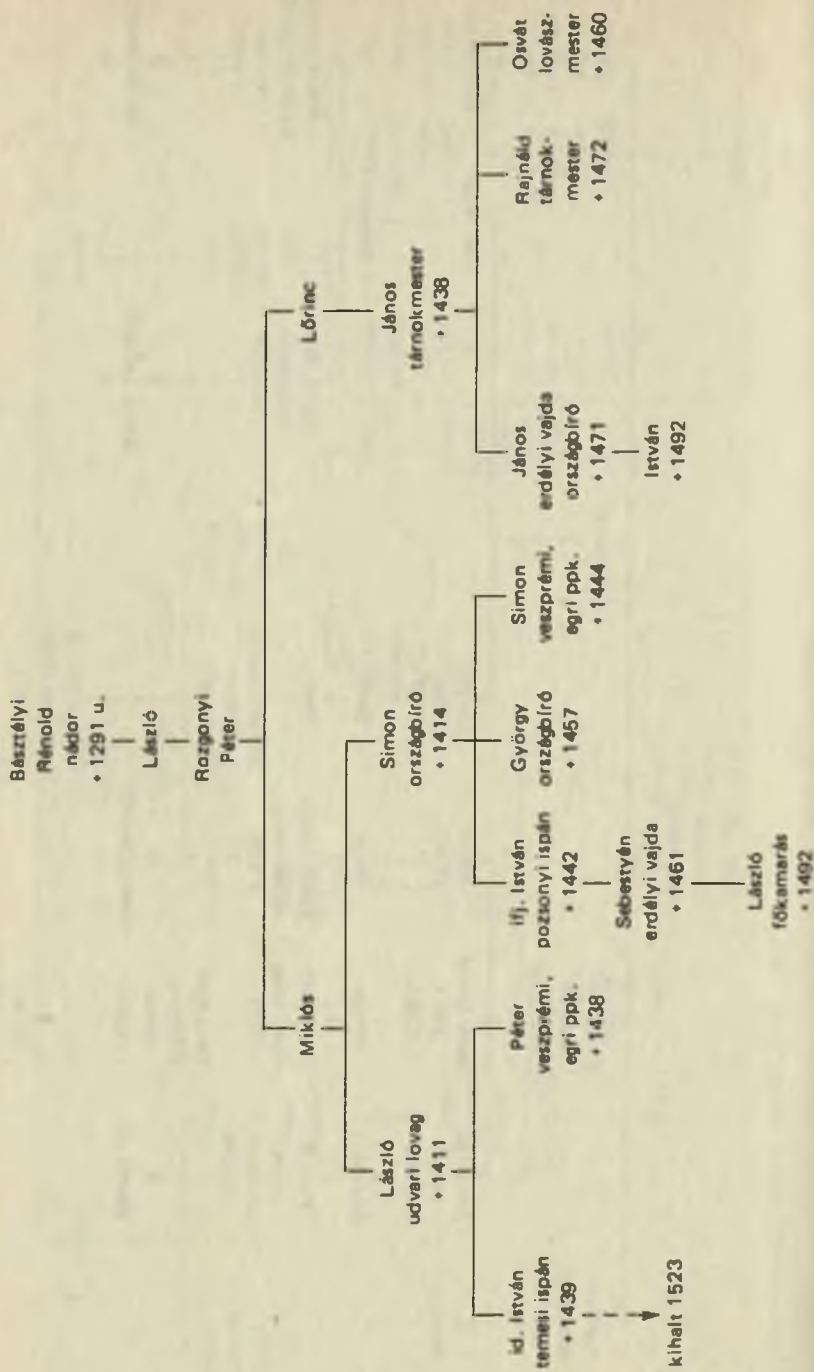
A Perényi-rokonság

A Rátóti rotunduság (Jolsvai, Kaplai, Pásztói, Tari)

Rátót nb.
Domokos
tárnokmester
• 1241

A Rozgonyi-rokonság

KÉPEK

1. Piero della Francesca: Sigismondo Malatesta Szent Zsigmond előtt, részlet. Rimini, S. Francesco

2. Antonio Averulino Filarete: Zsigmond császárrá koronázása, Bronzkapu részlete, Róma, S. Pietro, 1445

3. Három király (XVIII. Johannész Palaiologosz, Zsigmond és Pomerániai Erik?),
tollrajz, Párizs, Rotschild-gyűjtemény

4. Úlm, városháza, dékeleti sarok, részlet az ablakkal

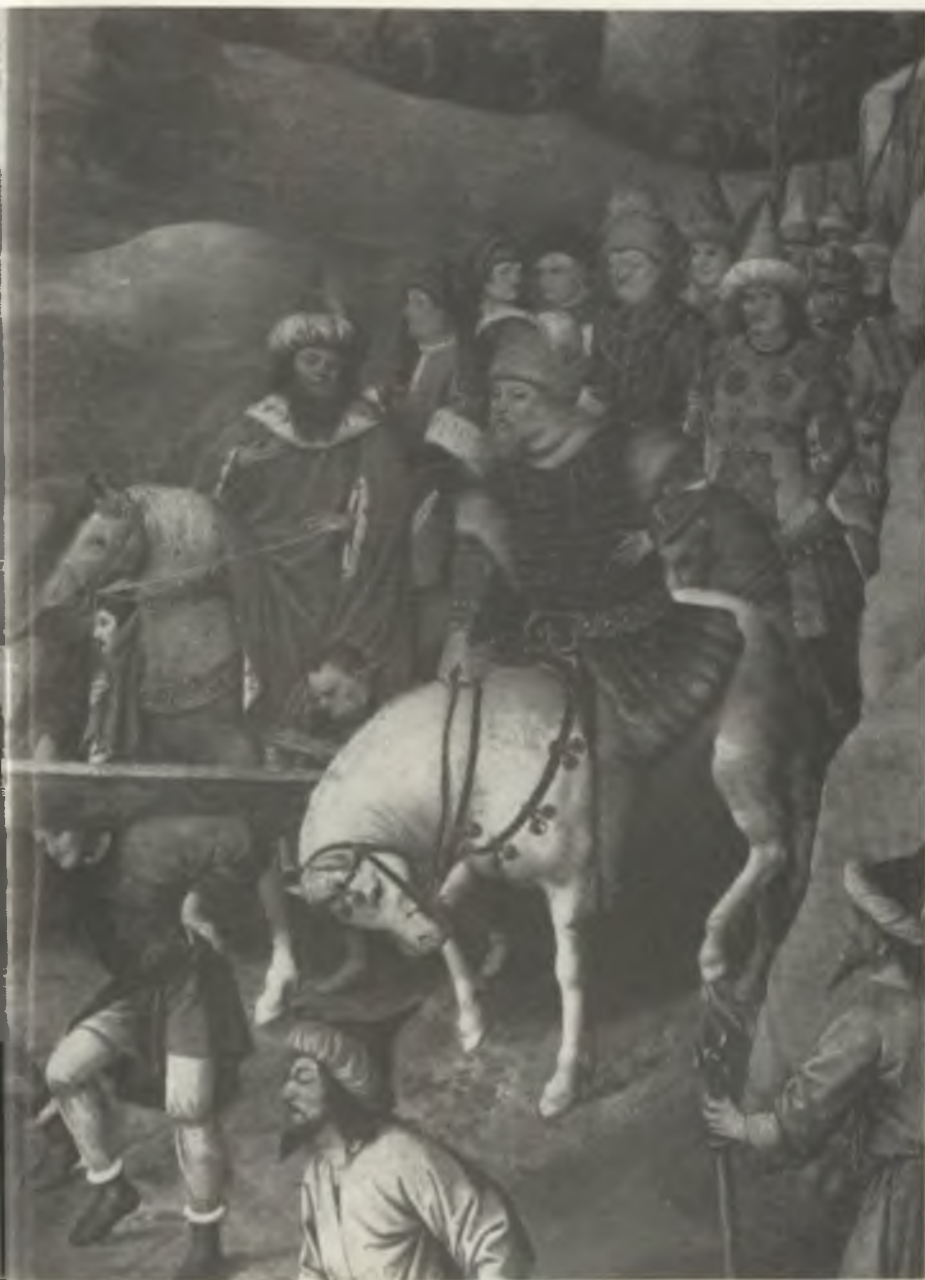
5. Albrecht Dürer: vázlat a nürnbergi Heiltumskammer Nagy Károly- és Zsigmond-portréjához, tollrajz. London, The Princes Gate Coll.

6. Id. Hans Burgkmair, Zsigmond császár, szénrajz, Párizs, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Estampes

7. Albrecht Dürer (?): Zsigmond császár, Zürich, magángyűtemény

16. századi németalföldi mester Jan van Eyck nyomán (?): Keresztvitel részlete, Budapesti, Szépművészeti Múzeum

9. Csomózott kendőjelvény jégmedárral. Prága,
Óvárosi hidtorony

10. A kendő-jelvény rekonstrukciója

Eftleide Zsig Károlfögmend. 1414.

Armenen in der Pfalz.

Kaiser Sigismund beidnet den Papst beim Hochmahl des Evangeliums

14-15. mint 11, f. 20v-21r: A karácsonyi mise 1414-ben a konstanzi Münsterben: Zsigmond mint diakónus a leckét olvassa, a pápa előtt az oltáron az arany rózsá.

Enschelche Ungey des heyligen mit ... goldenen Rosen. Rof

18. Reinprecht von Walsee (†1450) sírköve, Säusenstein, Alsó-Ausztria, plébániatemplom

9. Jörg Puchheim (†1458) sírköve, részlet, Oberndorf bei Raabs, Alsó-Ausztria, plébániatemplom

10. Florian von Losenstein (†1456) sírköve, részlet, Garsten, Felső-Ausztria, bencés kolostor

21. Sigmund von Neuhaus (•1429) sírköve, Ptujška Gora, plébániatemplom

22. Kő retabulum, Szent Zsigmond szobrának talapzatán Sigmond von Neuhaus címerével, Ptujška Gora, plébániatemplom

23. Ismeretlen (1480) sírköve, részlet, Graz, székesegyház

24. Jörg Perckhaimer (†1450 után) sírköve, Schöndorf, Felső-Ausztria, plébániatemplom. Lind: i.m. nyomán

25. III. Frigyes király a választófejedelmek között, Martinus illuminátor, 1447–48. III. Frigyes óraskönyve, Wien, Österreichische Nationalbibliothek cod. 1767, f. 1v (részlet)

26. Inicialé, Csehország vagy Kis-Lengyelország, 1403-6 között, Simone Fidati de Cassia. Krakkó, Jagelló-könyvtár Rps. 1563, f. 81v

27. Kánonlap, Brno 1415 k. — 1420. Missale, Brno, városi levéltár, Sv. Jakub 21/11, f. 145v

28. Kánonlap, Bécs, a körmöcbányai városi könyv mestere, 1425 k. A bécsi Collegium ducale missaléja, f. 147v – Egykor a Ludwig gyűjteményben, ma: Malibu J.P. Getty-Musaeum

29. Te igitur-iniciálé, Brno, 1420 k. Missale, Brno, vá-
rosi levéltár, Sv. Jakub 19/13, f. 133r

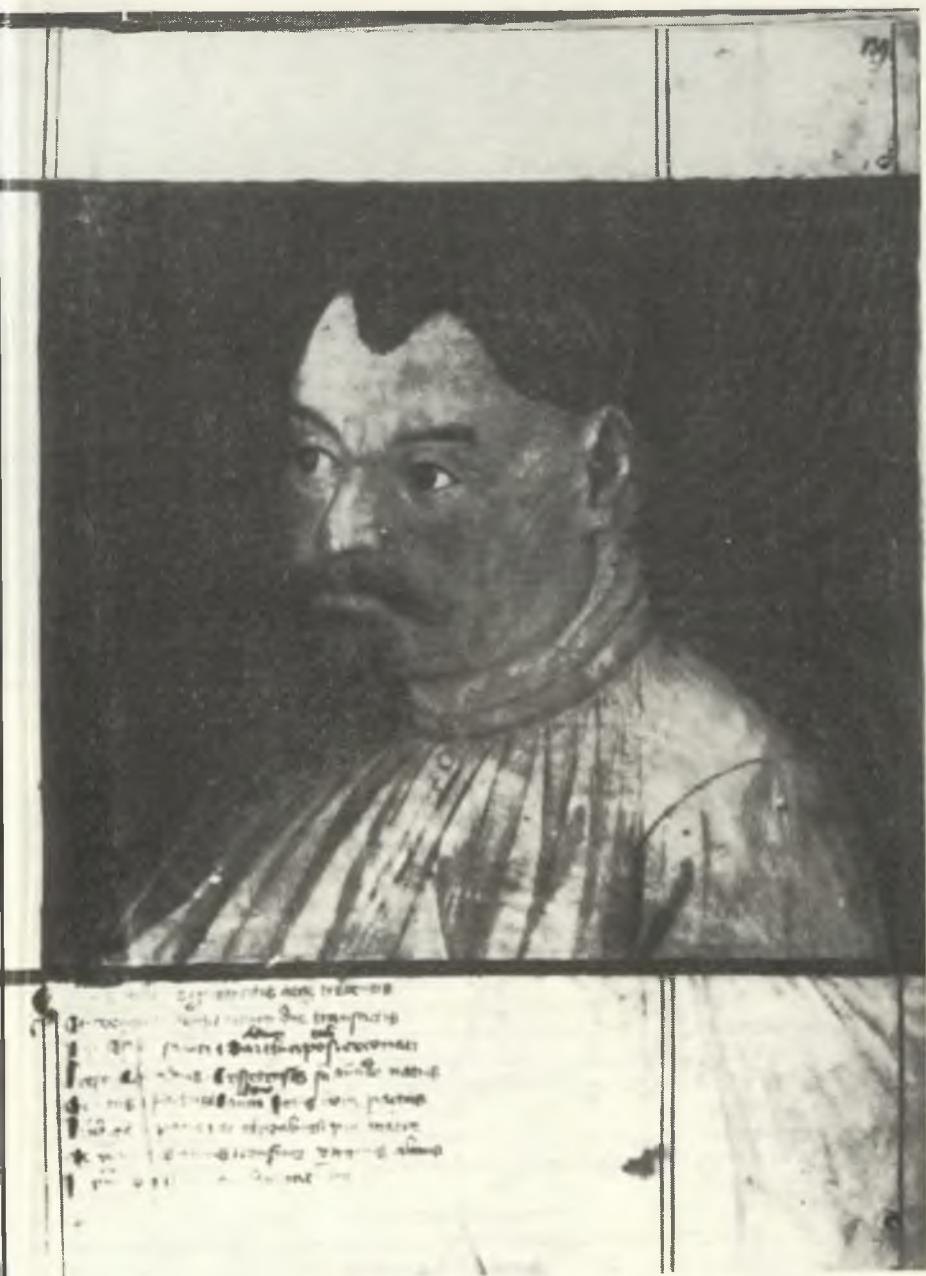
30. Te igitur-iniciálé, Bécs, Michael illuminator, 1425
k. A bécsi Collegium ducale missaléja, f. 148r

31. Mária a paradicsomkertben. A geronai Martyrologium műhelye, Morvaország, 1415-20 k.
Onálló miniatura, Innsbruck, Museum Ferdinandeum

32. Hordozható palánk. C. Kyser, Bellifortis. Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. ms. philos. 63, f. 43r.

3. Conrad Kyeser arcképe. C. Kyeser. Bellifortis. Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. ms. philos 63 f. 139r.

34. Balkántérkép. P.S. Ducensis, *Tractatus de re militari et machinis bellicis*. Párizs, Bibliothèque Nationale, cod. lat. 7239, f. 113v-114r.

A feliratok

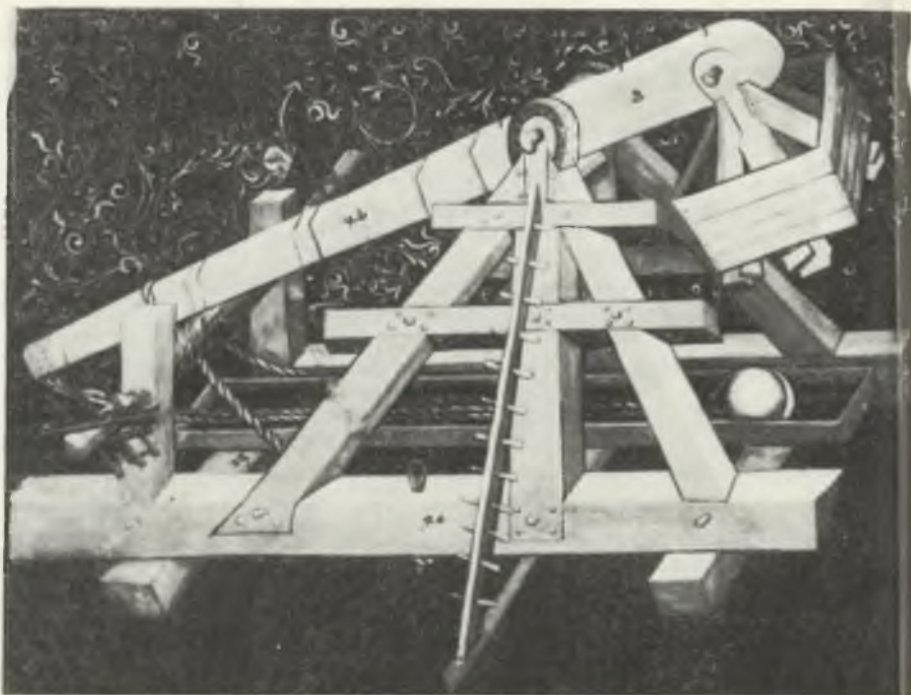
- A: „In questo luogo el signor re venne insembré con la mazor parte christiani”
 „La via che feze 10 re chon lesserzitto”
 B: „Aprés a questo luogo il re passera per fin che pora passar i charj”
 C: „Qui dentro per 10 Danubio son piere le qual son chiamade le porte de fero et alqun non pol pasar per 10 dito luogo senza peota”
 D: „Fiume chiamato Holta inde qual (separen, sopra?) le nave per passer le ser zito”
 E: „Monti picholi verso el Danubio che esse desparte in molte vie”
 F: „Nota che da Michopole per fina al mar son mi 500 taliani ed a gli al Zorzanelo son mia c^o e di gli fina al mar sono infinite isole per 10 fiume”
 G: „Il se dixe che e da Michopoli per fin in Nandrenopoli per fin a Constantinopoli non e alchun monte (sale?) alquni montexelli picholi che se puol apetar per via piana”
 H: „Dal Zorzanelo fin gli son mie ccct^o e di gli al mar son mia ct^o”
 I: „Baradigo: locho dexterto in del qual abita solamente peschadorj”

Forrás: Dumitriu-Snagov, I.: i.m. 85–101; Babinger, F.: Eine Balkankarte 1–5; Beševliev, V.: i.m. 40–48; Jireček, C.: Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Prag 1877.

Jelmagyarázat:

- A térképen név nélkül
 • A térképen keresztes zászlóval
 I–II: Transilvania; III: Prinzipio della Clachia
 IV–V–VI: Vlachia (egyszer Valchia); VII, IX: Bulgaria, VIII: Bugari
 !A felmerülő paleográfiai problémák eldöntésére a rendelkezésre álló fényképek alkalmatlanok.)

•1. Baradulim (Temesvár)	23. Ponssiona, Ponte de	•44. Salonbrea (Sitivri)
2. Bolasabon	Zicho (Craiova, Zsil hidja)	45. Aton nator (Bűjük
3. Osona (Orsova)	24. Schierino (Szörényvár)	Čekmedže)
•4. — (Hátszeg?)	25. Eno (Enos)	•46. Chostantinopoli
•5. — (Hunyadvár?)	26. Loseres (Seres)	(Konstantinápoly)
•6. Bel grado (Belgrád)	27. Schopia (Skopje)	•47. Pera (Pera)
7. Sinedria (Szendrő)	28. —	48. —
8. Cholonbazo (Galambóc)	29. Sofia (Szófia)	49. Qua fu Troja grande
•9. Grauares, alto e fortissi-	30. —	50. Brechassi (Lüle Burgaz)
mo (Ravan)	31. Filipopolj (Filibe,	51. —
10. Flarantrotia (Florentin)	Plowdiv)	52. Chalachar (Kaliakra?)
•11. Ahandin (Vidin, Bodony)	32. Andrenopolj (Drinápoly)	53. —
12. Azara (Orechovo)	33. Chariche (Eski Hissarlik	54. Fanar (Iniada)
13. Nichopolj (Nikápoly)	vagy Eles Burun)	55. —
14. Zorzanelo (Rusciuk,	34. Billa (Killa, Kilia)	56. Argiro
Russe)	35. San Zorzi	57. Larcharia (Lercari)
15. Tistrari (Silistra)	36. Dardanelo	58. Schotarii (Scutarii)
16. Maluaxin (Hirsova?)	37. Grezia (Bulair, Plagiarion)	59. Montanea
17. Baradigo	38. —	60. Christar
•18. — (Vicina)	39. Garipoli (Gallipoli)	61. Draschilo
19. Monchastrot (Cetatea	40. San Zorzi (S. Giorgio)	62. Luparic
Alba)	41. Redesto (Rodosto)	63. Artagni
20. Zorio (Gyurgyevo)	42. Missimi (Misini), felette	64. Spiga (Biga)
21. — (Cetatea Dimbovitel?)	Chiexari	65. Lapsacho (Lapsekil)
•22. — (Cetatea Celei?)	•43. Rjchrea (Eregli)	66. Paradixo
		67. Rossia (Nissa, Niš)

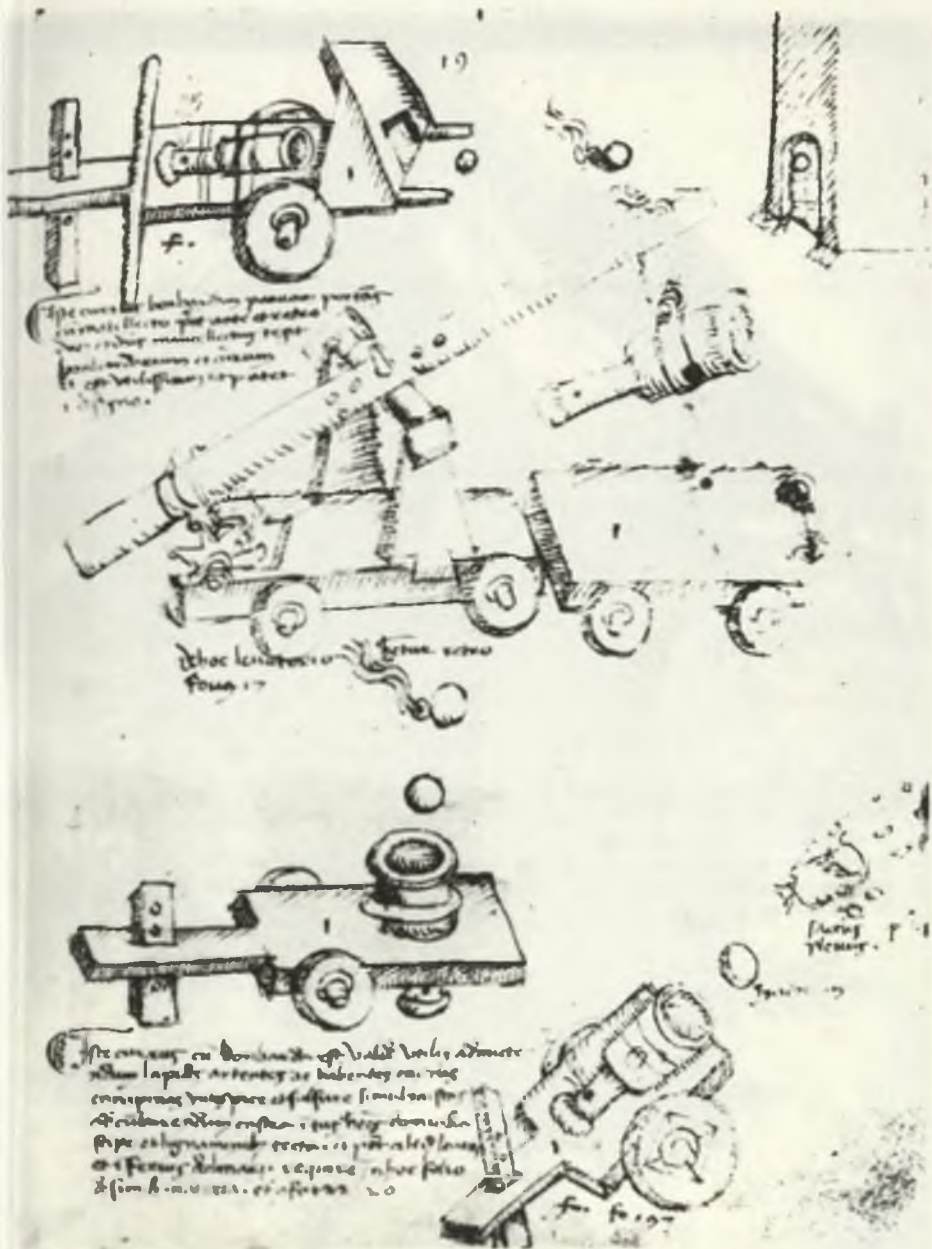
35. Köhajító készülék. C. Kyeser, Bellifortis. Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. ms. philos. 63, f. 30r

36. Hid. M. Taccola, De machinis. München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. lat. 28800, f. 71v

37. Emelőszerkezet csigasorral. „A huszita háború Anonymusa”, München, Bayer. Staatsbibliothek, Cod. lat. 197. I, f. 2r

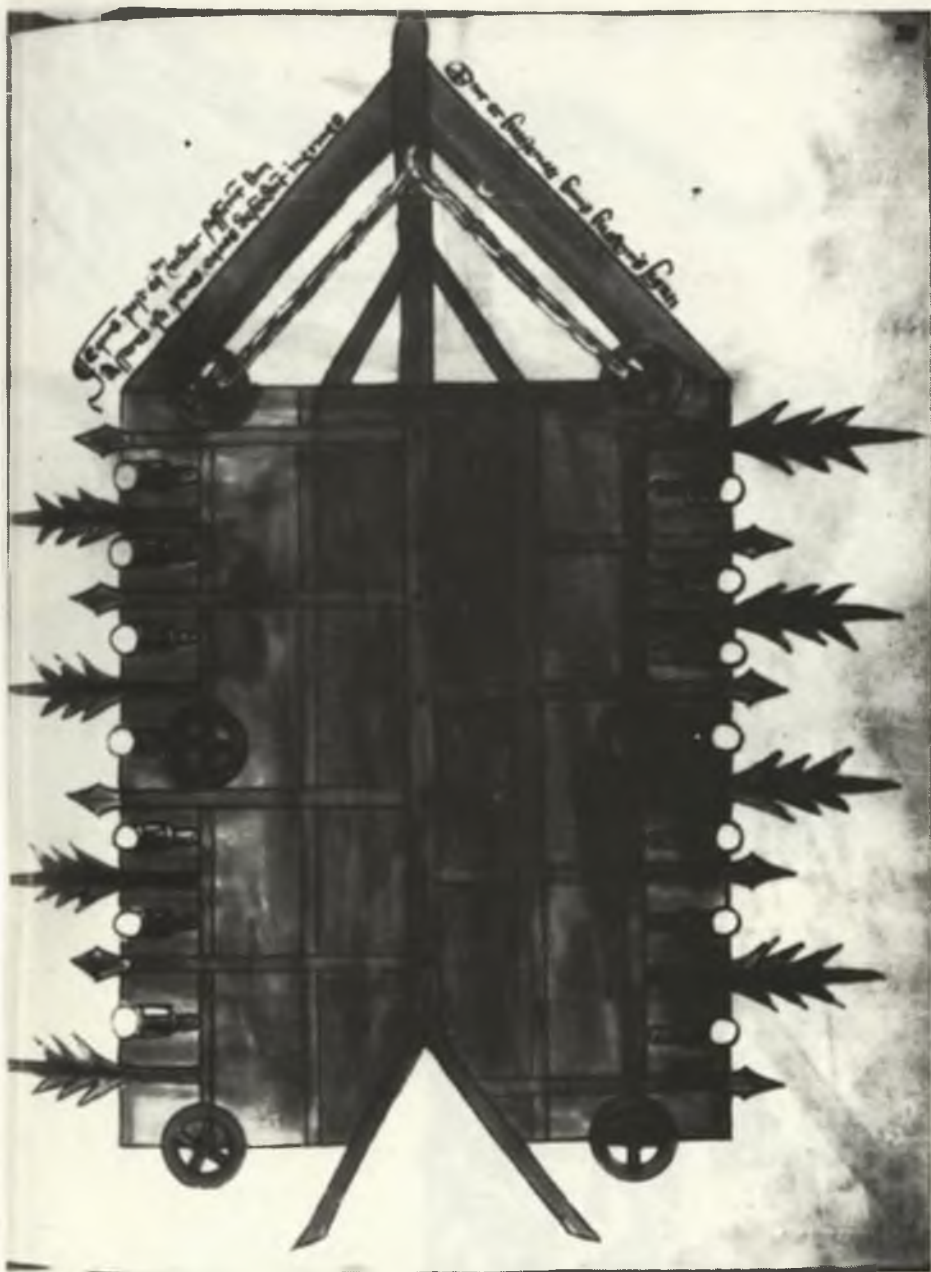

¶ Hic est machina quodammodo
 singula prima rebus aliis
 desuper hanc post primum in tunc vult...

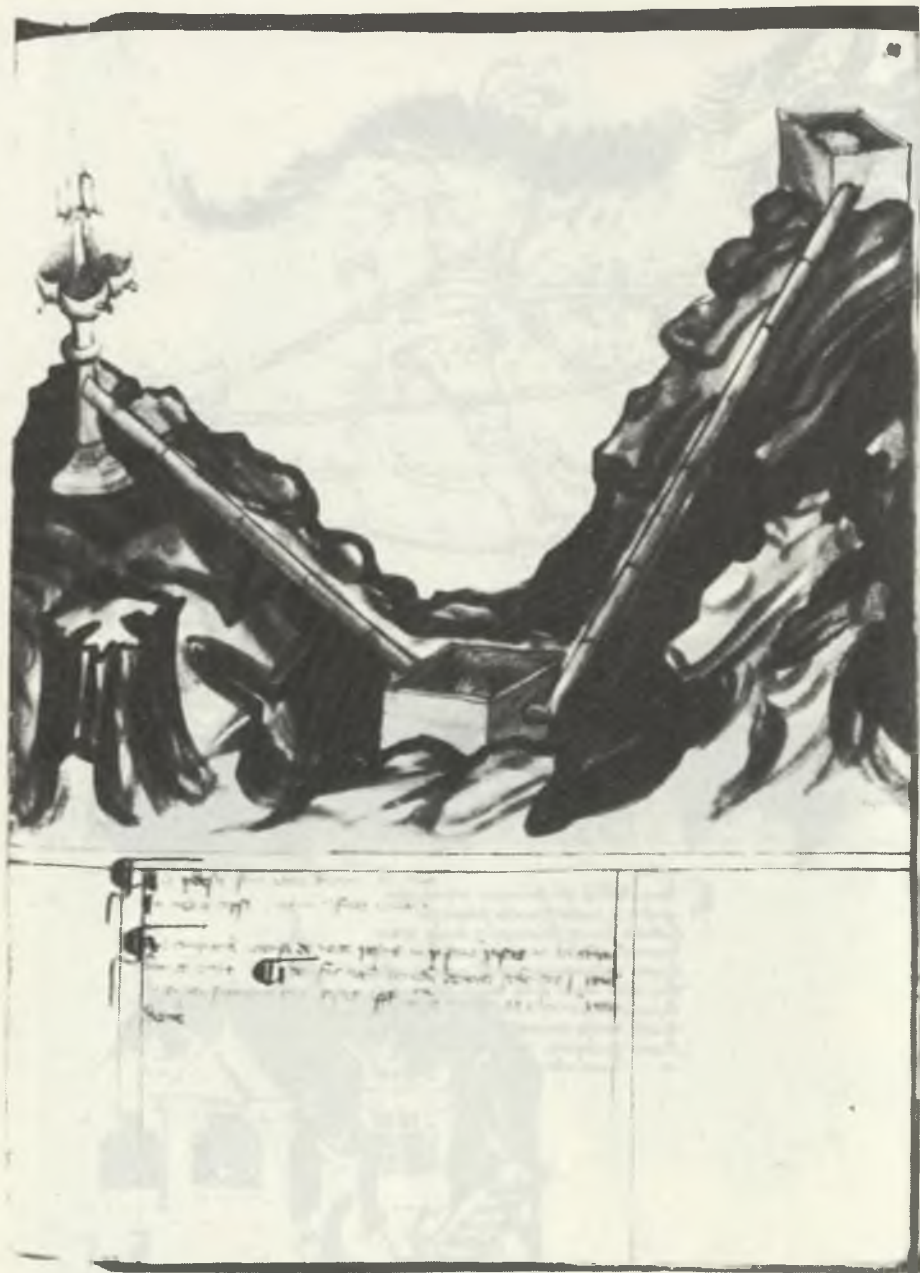
¶ Hic est machina quodammodo
 singula prima rebus aliis
 desuper hanc post primum in tunc vult...

¶ Hic est machina quodammodo
 singula prima rebus aliis
 desuper hanc post primum in tunc vult...

¶ Hic est machina quodammodo
 singula prima rebus aliis
 desuper hanc post primum in tunc vult...

40. Harci szekér. C. Kyeser, Bellifortis. Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. ms. philos. 63, f. 24r

44. Vízvezeték kúttal. C. Kyser, Bellifortis. Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. ms. philos. 63, f. 57r

45. Szökőkút. M. Taccola, Liber tertius de ingeniis ac edificiis non usitatis. Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, P 766, f. 2/XXVII/r

46. Kikötő zárólánccal. M. Taccola, De Machinis. München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. lat. 197. f. 13r

47. Kút, mechanikus emelőszervezettel — M. Taccola, Liber tertius de ingeniis et edificiis non usatis. Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, P 766 f. 4/XXX/v

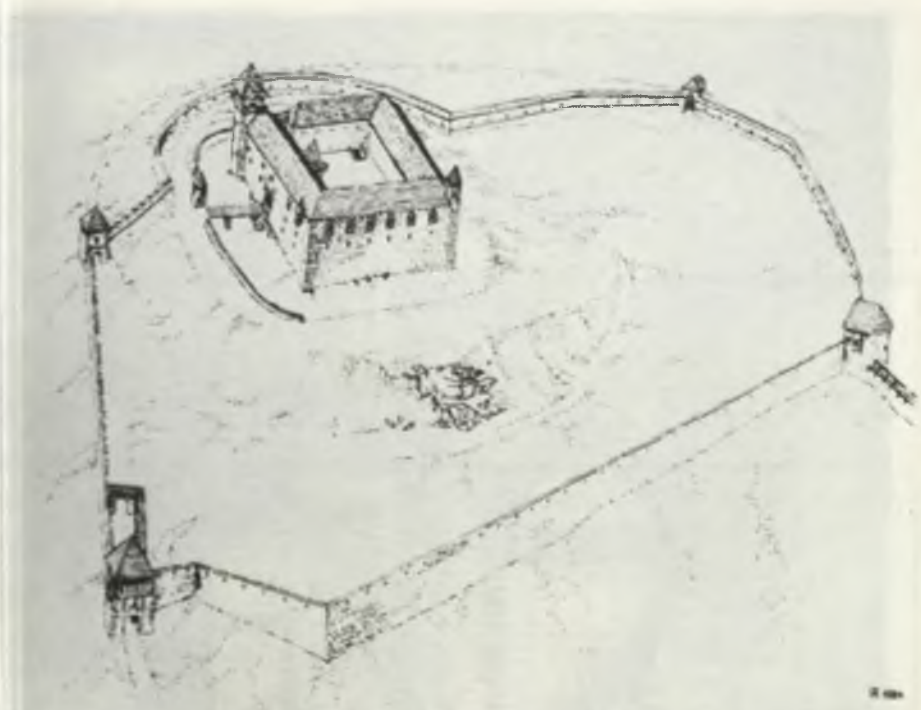

48. Kút pneumatikus vízemelő szerkezettel. M. Taccola, Liber tertius de ingeniis et edificiis non usatis. Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, P 766, f. 3/XXVIII/v

49. A pozsonyi vár déli homlokzatának párkánykonzolai
Fotó: T. Leixnerová

52. A pozsonyi vár nézete a Zsigmond-kor végén, kelet felől. A. Fiala rajza

3. mint 49.

54. A pozsonyi vár keleti kaputornya (u.n. Corvin-kapu), keleti homlokzat

55. A pozsonyi városháza kápolnájának diadalíve feltárás közben, 1968. Fotó: T. Leixnerová

Féloszlop fejezet Lukács szimbólumával a kápolna szentélyéből. Fotó: T. Leixnerová

57. Féloszlop fő Máté szimbólumával, mint 56.

Vak körácsos díszű mellvéd részlete, talán a kápolna előtti folyosóról. Fotó: T. Leixnerová

59. Féloszlop fő Márk szimbólumával, mint 58.

60. Részlet a városháza tanácsstermének falfestményeiből; a 15. század második fele. Fotó: T. Leixnerová

51. A városháza északi szárnyának udvari homlokzata, a 14. század második feléből való ablakokkal; vakolat és festés: a 15. század közepe. Fotó: T. Leixnerová

52. A városháza kapualja, részlet. 1457. Fotó: T. Leixnerová

63. A Pauer-ház homlokzata helyreállítás után

64. A városháza homlokzata 1457 után, A. Fisia rekonstrukciós rajza

65. Pauer-ház, fejezet a kapcsolt ablakcsoporthoz, talán 1422. Feltárt állapot. Fotó: T. Leixnerová

66. Pauer-ház, a kapcsolt ablakcsoporthoz részlete, feltárt állapot. Fotó: T. Leixnerová

67. Pónik, r.k. templom délnyugatról, a helyreállítás előtt. Fotó: V. Uradniček

68. Pónik, r.k. templom délnyugatról, a helyreállítás után. Fotó: V. Uradniček

69. Pónik, r.k. templom, belső kelet felé, feltárás előtt. Fotó: V. Uradniček

70. Pónik, r.k. templom, belső kelet felé, feltárás után. Fotó: Uradniček

72. Felirat a diadalív északi oldalán, 1415. Rajz: V. Uradniček

71, 73. A diadalív falképei feltárás után. Fotó: V. Uradniček

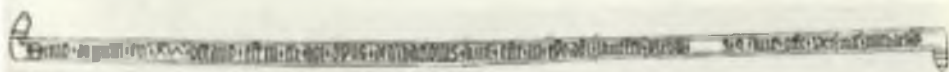
74. Küzdelem a halott lelkéért, a diadalív északi felén, 1415. Restaurálva. Fotó: V. Uradniček

75. Királyok imédása a hajó északi falán, 1715. Fotó: V. Uradniček

76. mint 75., részlet

77. Az 1478-as kifestést jelző felirat a hajó északi falán. Rajz: V. Uradničák

78. Szent György küzdelme a sárkánnyal
a hajó északi falán, 1380 körül.
Fotó: V. Uradniček

79. Jézus születése a hajó északi falán,
részlet. A 14. század utolsó negyede.
Fotó: V. Uradniček

80. Beckó, vár, látkép keletről. Fotó: S. Bukšár

81. Beckó, vár, látkép nyugatról. Fotó: S. Bukžár

83. Beckő, a vár és a váralja légifelvételről, 1975. Fotó: SUPS

82, 84. Beckő vár, a várkapolna ablakainak kifestése, töredékek. Fotó: SUPS

85. Beckó, konzol a várkapolnából

86. Beckó, dekoratív faragvány a várkapolnából

87. Beckó, konzol a várkapolnából

88. Siklós, a vár légifelvétele

89. Siklós, várkapolna, a kapuszemöldök konzolán faragott Garai-címer

90. Liptószentandrás, r.k. plébániatemplom, Szent-László-legenda, részlet

91. Karaszkő, ev., egykori plébániatemplom, Szent-László-legenda, részlet

